

CSOKONAI UNIVERSITAS KÖNYVTÁR

Balogh Piroska

Ars scientiae

CS
K

Balogh Piroska
ARS SCIENTIAE

CSOKONAI KÖNYVTÁR
(Bibliotheca Studiorum Litterarium)

38.

SZERKESZTI:

Bitskey István és Görömbei András

Balogh Piroska

Ars scientiae

*Közelítések Schedius Lajos János tudományos pályájának
dokumentumaihoz*

Debrecen, 2007

A kutatást támogatta:
Habsburg Történeti Intézet
Pro Renovanda Cultura Hungariae Alapítvány
OTKA T 034847.
NKFP 5/0024/2002. és NKFP 5/0125/2002.

Lektorálta:
Szilágyi Márton

© Balogh Piroska, 2007
© Kossuth Egyetemi Kiadó, Debreceni Egyetem, 2007

ISSN 1217-0380
ISBN 978 963 473 047 7

Kiadta: a Debreceni Egyetem Kossuth Egyetemi Kiadója,
az 1795-ben alapított
Magyar Könyvkiadók és Könyvterjesztők Egyesülésének a tagja
Felelős kiadó: Cs. Nagy Ibolya főszerkesztő
Műszaki szerkesztő: Juhászné Marosi Edit
Terjedelem: 29,50 A/5 ív
Készült a Debreceni Egyetem sokszorosítóüzemében, 2007-ben
07-178.

TARTALOM

Előszó	7
1. SIMULACRUM SIMULACRI. A PORTRÉKTÓL... ..	9
1.1. „Néhány vonással ... lelkünkben maradt arcképét” (Toldy Ferenc)	9
1.2. „a német kultúrában gyökeredzve annak számtalan értékét közvetítette...” (Dorombly Karola)	38
1.3. Kaleidoszkóp	50
1.4. „A’ magyar evangyéliumi egyháznak félszázadon túl egyik legszebb díszé” (Szekács József)	56
1.5. ...a szövegértelmezésig	66
2. A TUDOMÁNY MESTERSÉGE: ÖRÖKÖLT ÉS ÖRÖKÍTETT MINTÁK.....	69
2.1. Személyes hagyomány, személyes presztízis	69
2.2. A tudományos pálya pedagógiai aspektusai	96
2.3. A tudományszervezés eszköztára: a sajtótól a társaságokig	165
3. A TUDOMÁNY MŰVÉSZETE: SCIENTIA HUMANITATIS.....	263
3.1. A göttingeni paradigma	263
3.2. A humanitas alakváltozatai a Schedius-életműben.....	273
3.3. A humanitás tudománya: <i>Principia Philocaliae</i>	361

Bibliográfia.....	415
Kutatott levéltárak	415
Schedius Lajos János idézett írásai.....	416
Irodalom.....	422
Idézett folyóiratok, periodikumok.....	465

ELŐSZÓ

Jelen kötet, illetve az alapjául szolgáló disszertáció sokat köszönhet témavezetőmnek, Szilágyi Mártonnak, aki a lehető legtöbb dimenzióban: levéltári kutatás, szakirodalom, kérdésfeltevések és nem utolsósorban előzetes lektorálás révén segített azok létrehozásában. Köszönet illeti opponenseimet, H. Balázs Éva professzor asszonyt és Debreczeni Attilát, kiknek bírálatai számos lényeges momentumra irányították rá figyelmemet. A professzor asszonytól emellett is sokrétű segítséget kaptam: széles körű kutatási tapasztalatai mellett ritkaságokkal teli könyvtárát és nemzetközi tudományos kapcsolatrendszerét is mozgósította Schedius-nyomozásaim érdekében. A Schedius széptani írásait közzétévő szövegkiadás pedig, akárcsak a jelen kötet, Debreczeni Attila kezdeményezésére segítheti immár publikusan a korszak kutatóit. A klasszika-filológia történetére vonatkozó fejezetek Ritoók Zsigmond professzor tanácsai révén nyertek új minőséget. Az esztétikatörténeti vonatkozások komoly gyarapodását jelentették Tomaš Hlobil több esetben még kéziratos tanulmányai, melyek gyors és hathatós rendelkezésre bocsátását a szerzőnek ezúton is köszönöm. A szakirodalom kritikai vizsgálatában fontos szerepe volt a Bíró Ferenc professzorral folytatott konzultációknak.

A levéltári kutatások kapcsán kellemes nosztalgiával gondolok az Evangélikus Országos Levéltárban töltött hetekre, mely időszakot a munkatársak és a levéltár vezetője, Czenthe Miklós nemcsak eredményessé, de igen inspiratívvá is tett. A pozsonyi líceum levéltárának felderítése kapcsán Eva Kowalska akadémikus asszonynak tartozom köszönettel. Bécsben Fazekas István iránymutatásai, a göttingeni könyvtárak és levéltárak, illetve az

ottani tudományos közeg megismerésében Hans Erich Bödeker professzor segítsége bizonyult nélkülözhetetlennek.

És utoljára, de nem utolsósorban köszönettel tartozom az anyagi háttér biztosításáért a következő szervezeteknek, melyek a kutatás és a hozzá kapcsolódó szövegkiadás egy-egy szakirányát ösztöndíj vagy pályázati keretek között segítették:

Habsburg Történeti Intézet;

Pro Renovanda Cultura Hungariae Alapítvány;

OTKA T 034847.;

az NKFP 5/0024/2002. és az NKFP 5/0125/2002. kutatási projektek.

Gratias ago...

2005. november

Balogh Piroska

1. SIMULACRUM SIMULACRI A PORTRÉKTÓL...

1.1. „Néhány vonással... lelkünkben maradt arcképét” (Toldy Ferenc)¹

A Schedius Lajos biográfiájával és műveivel foglalkozó szakirodalomban jól megfigyelhető az a jelenség, hogy a szövegek mögül, mintegy szervezőelemként vagy kiegészítésképp, egy markáns vonásokkal megrajzolt portré tűnik elő: a személyiség karcolata. És bár a Schedius-szövegek korpusza az elmúlt két évszázad során folyamatosan bővült, értelmezésük cizellálódott, e markáns portré, mely már a 19. század végére körvonalazódni látszik, nyilvánvaló ellentmondások esetén sem módosult jelentős mértékben.

Melyek a főbb vonásai e képmásnak, amely szövegek vízióiból formálódott?

Az első meghatározó jelentőségű, portré köré szervezett pályakép Schediusról Toldy Ferenc akadémiai emlékbeszéde.² Schedius temetésekor, illetve az evangélikus egyház, valamint a pesti evangélikus tanoda által rendezett emlékünnepek alkalmával ugyan több gyászbeszéd is elhangzott.³ Ám a szónoklatok egy

¹ TOLDY Ferenc: *Kisfaludy Társaság (Toldy Ferenc megemlékezése)*. Magyar Szépirodalmi Szemle 1847, 12. 14. 24. sz. 381. o.

² A több, egymástól alig eltérő szövegváltozat közül a továbbiakban a gyászbeszéd autográf kézírata kerül idézésre: TOLDY Ferenc: *Gyászbeszéd Schedius Lajos felett*. MTAK Tört. 4. r. 39. sz. (Toldy, *Gyászbeszéd...*)

³ 1847. november 15-én a ravatalnál Székács József magyar nyelvű, Jan Kollar német nyelvű gyászbeszéde, a sírnál Lang Mihály lelkész német beszéde és Bach pesti izraelita hitszónok rögtönzött laudációja hangzott el. Közülük Székácstól megjelent egy nekrológ, amely azonban valószínűleg nem azonos

részét nem publikálták, amelyeket pedig igen, azok egy szűk körű, felekezeti meghatározottságú, a későbbiekben részletesen elemzendő kultusztörténeti hagyomány alapjává váltak. Toldy laudációja azonban műfaji és hatástörténeti szempontból is elválik e szövegcsoporttól. Az akadémiai emlékbeszédek évtizedes hagyománya 1847-re már jól körvonalazható sajtóságokkal rendelkezett: Toldy Eötvös József Kölcsey-emlékbeszédét mutatta fel mintaként,⁴ kötelező műfaji elemmé emelve a személyiségrajzot, a korproblémák kontextusában tárgyalt pályaképet és a lineáris, fejlődéselvű szemléleti keretet. A hatástörténet szempontjából lényeges, hogy a beszédek többnyire nem a temetésen, hanem az elhunyt tiszteletére tartott akadémiai emlékülésen hangzottak el, szövegük hamarosan megjelent az *Académiai Értesítő*ben – effajta emlékbeszéd elhangzása tehát tudománytörténeti szempontból kanonizációs gesztus volt. E kanonizációs gesztus további megerősítést nyert a Toldy Ferenc által tartott emlékbeszédek esetében ama gyűjteményes szövegkiadások révén, melyek Toldy „irodalmi beszédeit” foglalták magukba. Ezek az emlékbeszédeket „irodalmi arcképekké” minősítik át, egyszersmind megalkotva egyfajta, nyílt kánonokra⁵ jellemző szöveges panteont.

a temetésen elhangzottal (*Protestáns Egyházi és Iskolai Lap* 1847. 11. 21. 47. sz. 1286–1287. o.), a többiktől kézirat sem ismeretes. A család kegyeleti kiadványa (*Emlékszavak néhai idősb Schedius Lajos János halotti tiszteletére a pesti prot. evang. tanoda által tartatott gyászünnepély alkalmával az 1847-dik évi december 20-kán.* Pest, 1848) az 1847. december 20-án tartott pesti evangélikus tanodai gyászünnepélyen elhangzott beszédek és emlékkersek szövegét tartalmazza, az 1848 nyarára halasztott általános felekezeti emlékünnepélyről nincsenek részletes adatok.

⁴ Toldy akadémiai emlékbeszédeiről részletesen l. KOROMPAY II. János: *„jellemzetes” irodalom jegyében. Az 1840-es évek irodalomkritikai gondolkodása.* Budapest, 1998, 44–52. o.; illetve PORKOLÁB Tibor: *Néhány szempont az emlékbeszéd műfajának vizsgálatához.* In: *Antropológia és irodalom. Egy új paradigma útkeresése.* Szerk. Biczó Gábor, Kiss Noémi, Debrecen, 2003, 225–240. o.

⁵ A Niklas Luhmann-szövegekre visszavezethető terminus értelmezésére l. SZAJBÉLYI Mihály: *Mire figyelt a Figyelő? Nyílt, negatív és lappangó kánon a kiegyezés utáni évek magyar irodalmában.* In: *A magyar irodalmi kánon a XIX. században.* Szerk. Takáts József, Budapest, 2000, 184–185. o.

Toldy Schedius-emlékbeszéde 1848. február 28-án hangzott el az Akadémián,⁶ bár a Schedius halálakor kiadott körlevél⁷ szerint az emlékülést eredetileg a novemberi temetés másnapjára, „öszves kisgyűlés” keretében tervezték. A szöveg megalkotására hosszú idő állt rendelkezésre, így a szerzőnek volt alkalmja mérlegelni a hangsúlyokat, minősítéseket, azaz a formálódó kortárs panteonban meghatározandó pozíció jegyeit – nem véletlen, hogy a nyomtatott szövegváltozatok csupán néhány kötőszó és a központozás tekintetében térnek el az autográf példánytól. Hogy e mérlegelés milyen jelentős módosításokat eredményezett egy, már formálódó Schedius-portré vonásait illetően, jól mutatja az összevetés Toldy Ferencnek a Kisfaludy Társaságban még 1847. december 7-én, tehát a temetéshez közelebb eső időpontban elmondott, rövidebb megemlékező beszédével.⁸

Ez utóbbi a távozó tagtárs hiányának hangsúlyozásával indul, célként jelölve meg az elhunyt „arczképének” megtisztelő felidézését, és visszautasítva pályakép felrajzolását.⁹ A portré négy vonás mentén körvonalazódik: 1. a beszélővel való „belső szövettség, barátság” és közös törekvés szépirodalom terjesztésére; 2. a munkás élet, ezenbelül Schedius földirati munkálatainak, folyóiratainak említése, és a „merészen” önálló esztétikai rendszer kiemelése; 3. bár Schedius megmaradt az „iskolai tudományosság” szűk körében, de maga helyett tanítványok sokaságát bocsátotta

⁶ L. TOLDY, *Gyászbeszéd... kéziratossal bejegyzését.*

⁷ A körlevél Toldy Ferenc titoknok aláírásával: MTAK RAL 150/1847. A körlevél szövege azért is érdekes, mert a láttamozásokból kitűnik, kik jelenthették a Schedius-emlékülés nyilvánosságát: „Fáy András, Garay, Czuczor Gergely, Sztrokay, Pallag Fer., Luczenbacher, Mátray Gábor, Petényi Salamon, Bártfay László, Zsoldos Ignác, Bajza József, Szilasy János, Bene Ferencz, Zsivora György, Lukács Móricz, Henszleman, Tasner, Fötvös Károly, Barabás Miklós, Fest Vilma, Szemere Pál, Széchy Ágost, Hanák Ker. János, Perney János, Erdélyi János, Antal Mihály, Jakab, Kiss Károly, Györy Sándor, Török.”

⁸ TOLDY, *Kisfaludy Társaság...* 380–382. o.

⁹ „Üléseink egyik hűséges látogatóját, tanácskozásaink nyugodt résztvevőjét nélkülözzük mult nov. 12-dike óta, midőn Schedius Lajos lenni megszűnt. Néhány vonással ohajtom megtisztelni lelkünkben maradt arczképét, mi végre kevés ideig tartó figyelemért esedezek. – Ha egy hosszú élet változásairól akarnék szólni, többet tennék, mint a mennyit hivatásom igényel...” Uo. 380–381. o.

a „polgári világba”;¹⁰ 4. Schedius vezérelve a „társalmiság eszméje” volt, aktívan részt vett különféle körök, egyletek szervezésében, melyek ősmintája az *Uránia* körül alakuló társaság. A zárás az elhunyt képének meghatározó elemévé „arczának, öreg napjaiban is, vidám és derült tekintetét” teszi meg, melyet az örökifjú Apollón papjaként elnyert művészi öröklét jegyeként értelmez, egyzersmind példaként említve „Schedius új dolgokban gyönyörködő szellemét, fiatal buzgóságát”.¹⁰ Ez az idealizáló portré követni látszik azt a Schedius körül frissen körvonalazódó kultusztörténeti hagyományt, melynek első aktusa az ötvenéves professzori jubileumára rendezett, 1842-es ünnepség volt,¹¹ (bár ide számítható a tanítványai által felépülése alkalmából publikált versezet¹² és az a királyi tanácsosi kinevezésére írott köszöntő is, mely szintén egyetemi megrendelésre készülhetett).¹³ Ez alkalommal a pesti egyetem rektorának és dékánjának, továbbá teljes tanári karának és a tanuló ifjúságnak jelenlétében tartott díszelőadást Schedius, majd három tanítványa (egyben professzorok), Horvát István, Reseta János és Ranolder János mondott köszöntőt. A

¹⁰ Az idézeteket l. uo. 381–382. o.

¹¹ Az ünnepély leírását, saját köszöntőjének szövegével együtt Horváth István kézirata tartalmazza, *Horvát Stephani qua Decani Facult. Philos. in Univ. Reg. Scient. Pestinensi orationes occasione festi semisecularis Prof. Aesthet. Ludov. Schedius et electionis in Rectorem Univ. Ioan. Degen Prof. Rationariae Ann. 1842.* OSzK Kt Fol. Lat. 2935. (*Horvát Stephani...*) L. még: „A’ pesti kir. egyetem tanítói kara és ifjusága majus 21-kén Schedius Lajos tanítói székre léptének félszázados ünnepét ülé. Horvát István és Wolfstein József prof. urak bizattak meg, az érdcmdús férfiut saját lakásán a’ tanítói kar nevében üdvözleni. Innen a’ tisztes ősz, Birly Edvárd, egyetemi kormányzó áthal, az egyetemhez kísértetvén, itt a’ folyosókat ellepő ifjuság által zajos »éljen«-nel fogadtatott. A’ nagy terembe érkezvén a’ tisztelt férfiu, rövid, de velős beszéddel köszönté az összegyűlt tanítói kart és ifjuságot, melyre a’ gyülekezet nevében Horvát István felelt. Adja isten, hogy egy szépen leélt kor öntudata tovább is kísérhesse az ünnepelt férfiu hosszú életét!” *Pesti Hírlap*, 1842. 07. 02. 148. sz. *Fővárosi újdonságok.*

¹² MOJZSISSOVITS György: *Ode viro spect. clar. ac doct. Ludovico a Schedius dum onomasim suam anno 1820. die 8. calendarum Sept. sanus ac vegetus recoleret per gratos discipulos pie oblata, dicata, sacrata.* Pest, 1820.

¹³ MAJORSZKY János: *Honoribus magn. ac clarissimi dni Ludovici de Schedius, dum is in s. c. et. r. a. m. consiliarium clementer denominaretur.* Buda, Typ. reg. universti. Hung., 1830.

köszöntők közül Horvát István latin beszédének szövege maradt fenn, mely Schedius központi jellemvonásaként a „cultura humana” léggörét jelöli meg.¹⁴ Hangsúlyozza példaadó tanári működését,¹⁵ a Toldy-beszédhez hasonlóan kiemelve esztétikájának főbb tételeit és azok társaságformáló erejét.¹⁶ Zárásként a nemzet javára történő fáradhatatlan munkálkodását emeli ki,¹⁷ példaként mutatva fel őt. Schedius portréja jó úton volt tehát az írói halhatatlanság, egyszersmind a nemzeti példaképek arcképesarnoka felé.

Toldy decemberi beszédét kizárólag a rövidletű *Magyar Szépirodalmi Szemle* tette közzé,¹⁸ szerzője nem válogatta be későbbi köteteibe. Az akadémiai emlékbeszédet azonban, alighogy napvilágot látott az *Academiai Értesítő*ben, publikálta a *Társalkodó*¹⁹ is. Ugyan még nem kaphatott helyet az 1847-es, első Toldy-féle beszédgyűjteményben,²⁰ de szerepel az 1856-os *Toldy Ferenc irodalmi arcképei s újabb beszédei* című, 1856-os kiadásban,²¹ végleg-

¹⁴ „Hunc autem Culturae Humanae supremum apicem ita feliciter assecutus fuisti, ut cunctis actionibus Tui ad humanitatis, decori, elegantiae, pulchri, recti, nec non aequi et iusti leges compositis, Viri inter paucos culti typum quodamtenus exprimeres, evaderesque et Sociorum Doctorum et Omnium Academicorum deliciae, gloria, speculum, summum item Decus et ornamentum.” *Horvát Stephani...*

¹⁵ „Te ab aditu publici muneris, omnino ardui et difficilis, eo omnes convertisse curas, defixisse studia, ut cruditi, humani, suavis, indefensi, exacti, numeris item omnibus absoluti Professoris referres imaginem, neque eorum, quidquam deesse patereris, a quibus publicae rei prosperitas, educandae Juventutis progressus et felicitas, scientiarum incrementum, Athenaei denique nostri decus et gloria penderet.” Uo.

¹⁶ „...qui humani generis primam et praecipuam dignitatem ab harmonica et aequali animi et corporis cultu amant repeterc; quive nimio rationis usu devium, aut affectum esse, dum Cicerone innuente, ratio praeest, et Appetitem obtemperat...” Uo.

¹⁷ „Paterc, ut pro exaltantis ob commoda publica laboribus cum nostro, tum Juventutis etiam Hungaricae ab ore tuo pendentis, atque Patriae etiam vel universae nomine, gratissimis animi contestemur affectus.” Uo.

¹⁸ TOLDY, *Kisfaludy Társaság...*

¹⁹ TOLDY Ferenc: *Gyászbeszéd Schedius Lajos fölött. Academiai Értesítő*, 1848. (8):2 54–59. o., *Társalkodó*, 1848. 11. 84–86. o.

²⁰ *Toldy Ferenc Irodalmi beszédei*. Kiadta Bajza József, Pozsony, 1847.

²¹ *Toldy Ferenc irodalmi arcképei s újabb beszédei*. Kiadta Tárkányi, Pest, 1856, 107–113. o.

ges kontextusát pedig az 1872-es Ráth Mór szerkesztette kötetben²² nyerte el. Ez utóbbi kötet az 1833 és 1855 között elhangzott beszédek tartalmazza, az elhangzás többé-kevésbé pontos kronológiai sorrendjében. Említésre méltó, hogy a kötetet indító laudáció egy Kisfaludy Károly-émlékbeszéd, mely mintegy felmutatja az „irodalmi vezér” korszakmeghatározóként minősített, paradigmaticus alakját.²³ Az összeállítás tehát, benne a Schedius-portréval, olvasható akár a *Kazinczy Ferenc és kora*²⁴ című korszakmonográfiát folytató-imitáló kötetként is. És bár a beszédek sorrendje a halálozási dátumokból adódik, a Schedius-émlékbeszédet több karakterjegy, elsősorban az idegenségnek (származás, mintakeresés, nyelvhasználat tekintetében) a nemzetivel burkoltan szembehelyezett kiemelése erőteljesen köti a közvetlenül utána olvasható Pyrker László- és Gyurikovics György-émlékbeszédhez. Az így kijelölt kanonizációs pozíció későbbi rögzülését jól mutatja Horváth János közel fél évszázaddal későbbi *Kisfaludy Károly évtizede*²⁵ című korszakmonográfiája, ahol az „irodalmi vezér” kultikus alakja mögött, mintegy kísérő-támogatóként, az idegenajkú szerzők csoportjában kap helyet Schedius rövid portréja, újfent többek között Pyrker társaságában. Pintér Jenő irodalomtörténetében²⁶ éppígy *A magyarországi német irodalom a XIX. század első harmadában* című fejezetben szerepel Schedius féloldalmi pályaképe.

Látnivaló, hogy az akadémiai emlékbeszéd kontextusában és nyilvánosságában is nagyon eltér a decemberi nekrológtól. A

²² *Toldy Ferenc Irodalmi beszédei. I. Gyász- és emlékbeszédek, 1833–1855.* Kiadta Ráth Mór, Pest, 1872, 239–247. o.

²³ Kisfaludy Károly pályaképének kiemelését nyomatékosítja a Toldy által készített szövegkiadás és életrajz is (*Kisfaludy Károly Minden munkái.* 1–X. Szerk. Toldy Ferenc, Buda, 1831; a külön is megjelenő biográfia: TOLDY Ferenc: *Kisfaludy Károly élete.* Buda, 1832).

²⁴ TOLDY Ferenc: *Kazinczy Ferencz és kora. I–II.* Pest, 1859–1860.

²⁵ HORVÁTH János: *Kisfaludy Károly évtizede.* Budapest, 1936, 3–23. o. (*Németül írő magyarok* című fejezeten belül); majd új: *Kisfaludy Károly és írőbarátai.* Budapest, 1955.

²⁶ PINTÉR Jenő: *Magyar irodalomtörténet. V. A magyar irodalom a XIX. század első harmadában.* Budapest, 1932 (az itt használt kiadás a szöveg digitalizált változata: *A magyar irodalom története.* Budapest, Arcanum, 2003).

negatív váltás azonban nemcsak ehhez képest, hanem még az új, emlékbeszédekből épített panteon alakulásában is feltűnő. Ha Toldy Kármán József-emlékbeszéde az újralfelfedezés kanonikus gesztusaként értelmezhető,²⁷ a Schedius-oráció, kissé karikírozva, de joggal nevezhető kanonikus elföldelésnek. Mint a legtöbb Toldy-emlékbeszédben, itt is a beszéd lehangsúlyosabb szöveghelyei, a *propositio* és a *recapitulatio* adja meg a személyiségkép alapvonását. Az előbbi az örökifjú barát hiánya helyett a néhány héttel korábban elhunyt feleségét gyászoló „agg Schedius” képét vízionálja. Így juthat el az *exordium* végeztével a szöveg a következő kijelentésig: „Schedius élte’ szép képét a’ kelletin túl késett halál eltörlötte”. A *recapitulatio* zárómondatai ugyancsak Schedius példás családi életét emelik ki,²⁸ és végső konklúzióként sem szerepel a szövegben utalás az életmű maradandóságára vagy Schedius példakép voltára. Ehelyett a szónok a gyászoló Schedius számára óhajtott vég nagyon is időszerű mivoltát hangsúlyozza, és mintegy sírba helyezi, az utókor zajgó dicsérete helyett a csendes nyugalomnak adja át a beszéd megidézettjét: „Ki őt szereté, gyógyszernek ismeré a’ halált a’ béhegedhetetlen sebre, ’s azért az ő sírja fölött nem a’ fájdalomnak van helye, hanem a’ baráti részvét’ ez utolsó óhajtásának: nyugalalma csendes legyen a’ sírban!”

A *disputatio*, azaz a tárgyalás felvezetése pályaképet ígér, azonban nem annak méltatása, hanem tanulságai kerülnek a középpontba: „merítsünk bátorságot foganatiból, ’s tanulságot, hol a’ siker fogyatkozott”. Maga a *narratio facti* tételmondatokkal indul, cél és eredmény szempontjai mentén: célként a „nemesb emberség’ fejtése”, azaz a *humanitas*, az eredmény szempontjából pedig az életmű torzószerűsége szervezi Schedius pályaképét. Ez utóbbi társítatik a határozatlanság és a negatív értelemben vett polihisztori buzgóság karakterjegyeivel: „ő sokat kezdett, minek

²⁷ A Kármán-beszéd interpretációját l. SZILÁGYI Márton: *Kármán József XIX. századi újralfelfedezése*. In: uő: *Kármán József és Pajor Gáspár Urániája*. Debrecen, 1998, 15–26. o.

²⁸ „S mindezek tudatában ő boldog volt mindaddig, míg családja hiány nélkül körülvette.” TOLDY, *Gyászbeszéd...*

befejezésére erő és kor utóbb megfogyatkozott; és sokat tett, de terjedőleg inkább, mint mélybe hatóan: gyakori szerencsétlensége azoknak, kiket a' sors átmeneteli korszakokba helyezett". A pályakép maga a kronologikus életrajzi elbeszélés rendjét követi, csomópontok mentén előrehaladva:

1. származás, anyanyelv, közép- és felsőfokú iskolák: „előkelőleg német” környezet, sokirányú érdeklődés (hittudomány, filológia, történet- és politikatudomány);

2. a pesti egyetem esztétika tanszékének elnyerése;

3. az *Uránia* alapítása Kármán munkatársaként;

4. a pálya derékba törni látszik a „martinovicsi frígy” miatt, Schedius jobb híján „az irodalmi, történeti és földirati szak” felé fordul;

5. a pálya váratlan csúcspontja: folyóirat-szerkesztői tevékenysége, mely folyóiratok „noha német nyelven szóltak; de tisztán hazai érdekekben mozogtak”;

6. pótcselekvések és befejezetlen vállalkozások:

– az ógörög nyelv egyetemi oktatásának meghonosítása;

– a pesti evangélikus iskolaügy felkarolása;

– „széptani kézikönyve”;

– földirati tevékenysége;

7. érvek az eredménytelenség mellett:

– nem készült el: a Magyar Királyság tervezett részletes „természeti, történeti, néptani 's földrajzi” országleírása; a *Philocalia* alkalmazott esztétikai szempontú folytatása, és „a Szépre alkalmazott elveinek a' philosophia' egész körére alkalmazása”;

– a *Philocalia* hatástalan maradt, melynek oka: „az előadás elvontsága, az alkalmazott szépműtan' elmaradása, a' latin nyelv, mellyen rendszerét előterjeszté, 's azon nagy hézag, melly az ő 's tanítványai álláspontja közt létezett”;

– nem hatott sem az „iskolában”, sem a „társaságban”, mert nem kívánt „a' fogalmak magasáról leszállni”;

– túl sok szakirányban fejtett ki munkásságot, pl. a selyemhernyó-tenyésztés kapcsán is, ami felületességgel járt;

– munkásságában „a nemzeti irányt az egyetemes hazai olly hamar váltotta föl ... mi élte vég idején sokakat elhidegített irán-

ta: hogy magát egy ideigl. német színház' fölállításában az ügy élére engedé állítani”.

Összevetve a Toldy-emlékbeszédek fejlődésalapú pályaelbeszéléseivel, láthatóvá válik, hogy a Schedius-életmű diakrón tárgyalása egyértelműen negatív fejlődési görbét rajzol ki: nagyreményű kezdetek torkollnak kudarcos lezárásba. E koncepció hatásos érvényesítése érdekében a Toldy-szöveg nem riad vissza az erőteljes szelekciótól (a fiatalon elnyert göttingeni pályadíj említését nem követi Schedius taggá választása a *Sozietät der Wissenschaften* keretében,²⁹ illetve azok a recenziók, melyek műveiről később a *Gelehrten Anzeigen*ben megjelentek); argumentáció nélküli bagatellizálástól (a részletes országleírás hiátusa mellett elhalványul a Schedius–Blaschnek-térkép 19. századi sikertörténete); helyenként a szövegen belül feszülő látens ellentmondásoktól sem („sem a társaságban úgy nem hathatott, mint fogott volna” – „a' társas viszonyok kedvelésénél fogva, mellyek őt mind a' nemesebb éldeles', mind a' jótékonyság' körében sokképen elfogák”).

Elgondolkodtató továbbá a már amúgy is Oidipusz-komplexus gyanújába keveredett³⁰ hajdani Schedel Ferenc esetén a német anyanyelv és iskoláztatás „nem nemzeti”, azaz rejtetten negatív minősítése. Az mindenesetre bizonyos, hogy a későbbi Schediuszszakirodalomban ez a szempont komoly skizofréniahoz vezetett, egy frappáns paradoxon mentén, miszerint „Schedius a legnagyobb magyar, aki német volt”.³¹ Emellett akár az Oidipusz-komplexus diagnózisa is megerősíthető a Schedius-antilaudáció kapcsán. Hiszen Toldy beszéde, aki az Akadémián fennmaradt

²⁹ Különösen szokatlan, hogy míg az *Emlékszavak...* kiadvány egyházi kötődésű szónokai is említik Schedius különféle külföldi tudományos társaságokban betöltött tagságát, az akadémiai tudósi pályaképből erről említés sem történik.

³⁰ DÁVIDHÁZI Péter: *Őskeresés (Az irodalomtörténeti eredetválasztás Oidipuszdrámája)*. In: uő: *Egy nemzeti tudomány születése. Toldy Ferenc és a magyar irodalomtörténet*. Budapest, 2004, 225–356. o.

³¹ KARDOS József: *Schedius Lajos, a felvilágosult szellem embere*. Lipszky Emlékülés és Kiállítás, 1998. 12. 04. <http://lazarus.elte.hu/hun/tantort/1998/kardos.html>. Ennek változata: uő: *Schedius és az iskolaügy*. Turul, 1999/3–4. 87–89. o.

levélüzenetek³² alapján baráti-kollegiális kapcsolatban állt Schediusszal, és mint irodalomtörténész, információk birtokába is jutott tőle,³³ nem utal Schedius irodalomtörténet-írói kezdeményezéseire és kritikai produktumaira sem. A Schedius esztétika-elméletének népszerűsítő változatát hiányoló megjegyzések pedig szintén ütköztethetők Toldy Ferenc szerkesztői gyakorlatával: a *Magyar Chrestomathia. Második folyam. A nagy-gymnasiumok VII. és VIII. osztályai szükségéhez alkalmazva* című tankönyvébe felvette ugyanis Schedius Lajos *A szépség tudománya* című esszéjének részletét,³⁴ mely nyíltan és retorikáját tekintve is hölgyeknek ajánlva jelent meg 1822-ben, az *Auróra* évkönyvben.³⁵

Az így felépített és a későbbiekben paradigmaticusnak bizonyuló Schedius-portré a negatív fejlődést felmutató pályakép mellett relativizáló szembeállításokon alapul: Schedius kitűnő ember, a *humanitas* mintaképe, ám tudósként feledhető; műveltsége és tevékenysége széleskörű, ám felületes; törekvései a nemzet javát szolgálják, ám nem a nemzeti nyelvhez, műveltséghez tartozók; tervezetei nagyszabásúak, de kevés valósult meg belőlük. Pozícióját a formálódó Toldy-féle kortárs panteonban nem csupán az idegenség, hanem a periférikus jelentőség (tanácsadó, segítő, munkatárs szerepköreivel ruháztatik fel) határozza meg. Jól illusztrálja ezt, hogy *A magyar költészet története az ósidőktől Kisfaludy Sándorig* című kötetben csupán abban az összefüggésben említetik neve, miszerint Kármán az ő estélyén határozta

³² Fennmaradt többek között Schediustól egy akadémiai ülésről való távozását kimentő üzenet (MTAK RAL 67/1844), egyik beszédközlésének kiadása kapcsán rövid jegyzet (MTAK Tört. 2. r. 13/a). Egy 1841-es bonni tudományos konferencia kapcsán külföldi tudósokkal való együttműködési tervéhez kéri Toldy támogatását Schedius (MTAK RAL 169/1841), egy akadémiai bírálat kapcsán személyesen szeretne vele értekezni, ezért baráti beszélgetésre invitálja (MTAK MIrodLev. 4-r. 90. sz.).

³³ Például Kármán József kapcsán, l. SZILÁGYI, *Kármán...* 28–32. o.

³⁴ *A szépség tudománya (Schedius Lajostól, Auróra)*. In: *Magyar Chrestomathia. Második folyam. A nagy-gymnasiumok VII. és VIII. osztályai szükségéhez alkalmazva*. Kiadta: Toldy Ferenc, Pest, 1853, 116–118. o.

³⁵ SCHEDIUS Lajos: *A' Szépség' tudománya*. In: *Aurora. Hazai Almanach*. Kiadta Kisfaludy Károly, Pest, 1822, 313–320. o., „Felséges Karolina Augusta austriai császárné és Magyar országi királynénak mélységes Jobbágyi tisztelettel.”

el az *Urania* alapítását, illetve Pestnek irodalmi központtá alakítását, és az első magyar szintársulatot „tudomány igazgatója”-ként segítette.³⁶ A periferikus szerepkör azonban nemcsak intézménytörténeti szempontból értendő. Hiszen azáltal, hogy a Toldy-beszéd Schedius kapcsán nem nevez meg olyan autorizált szöveget (szövegeket), melyek „főművének” tekinthetők (sőt, inkább ennek hiányát sugallja a beszéd), nem emelődik ki a Schedius-életműből olyan opusz, mely szerzőjét egy formálódó szövegváltozat szerzői listájába beemelhetné. Ennek lecsapódását jól mutatja, hogy *A magyar nemzeti irodalom története a legrégebb időkől a jelenkorig rövid előadásban* című kötetben széptani, illetve állam- és földirati tevékenysége kapcsán szó esik ugyan Schediusról, de a szöveg még műcímekeket sem említ.³⁷ E lefosztó eljárás végpontjaként értelmezhető az az 1860-as, rövid, lexikonszócikk mintájára írott „életrajzi toldalék”,³⁸ melyben már csupán Schedius göttingeni képzése, esztétika- és ógörögprofesszori működése, valamint evangélikus iskolaszervezése említetik, a mindössze 13 tételre redukált bibliográfiában pedig nem szerepel a korábban központi jelentőségűnek tekintett *Zeitschrift von und für Ungern*.

Toldy Ferenc nevét azonban nem csupán meghatározó szövegportréi miatt érdemes említeni a Schedius-recepció tárgyalásakor. *A Magyar Tudományos Akadémián* őrzött iratokból ugyanis kitérnek, hogy az *Akadémia* kéziratárába bekerülő Schedius-hagyatéktöredék szelekciójában szintén része volt Toldynak. A főként

³⁶ TOLDY Ferenc: *A magyar költészet története az ósidőktől Kisfaludy Sándorig*. Pest, 1867, 416, 451–452. o.

³⁷ TOLDY Ferenc: *A magyar nemzeti irodalom története a legrégebb időkől a jelenkorig rövid előadásban*. Pest, 1864–65, 255–256. o. „Két jeles szépész, Greguss Mihály és Schedius Lajos élő szóval és irodalmilag fejtegették a szépet, amaz Bouterweck nyomában haladva, cz éles ésszel újrendszert alkotva: de latinul, amiért az iskola falai közül ki nem hatottak az életre.”; 342. o. „Végre az egyetemes föld- s államrajz terén úgy, mint az abrosz-irodalomban, jól használható, bár credetiséget nem igénylő, munkákat Vállas, Ramóczy, Schedius, Fényes stb.; Nagy Károly pedig egy önállóan dolgozott földtekét, adtak.”

³⁸ TOLDY Ferenc: *Életrajzi toldalék a m.t.t. elhunyt tagjairól. Schedius Lajos*. A Magyar Tudós Társaság Évkönyvei. VIII. kötet, 1845–1847, Buda, 1860; I. osztály, A Magyar Tudós Társaság történetei. 100–101. o.

levelekből álló Schedius-iratok provenienciáját a következőképp lehet összefoglalni. Toldy mintegy fél évvel Schedius halála után fiától, Schedius Lajos Eduárdtól kölcsönkérte áttanulmányozásra Schedius teljes levelezését,³⁹ ezekből feljegyzéseket, rövid kivonatokat készített.⁴⁰ A feljegyzések és az Akadémiára végül bekerült Schedius-levelek jegyzékének összevetése alapján feltételezhető, hogy Toldy a feljegyzésekben kiemelt leveleket szándékozott megvásárolni az Akadémia számára, és azt valószínűleg meg is tette. A feljegyzések azonban szűkebb időkorú (1795–1823) és kevesebb (31 szerzőtől származó) episztolagyűjteményt körvonalaznak, mint az *Akadémia* kéziratárában ma ténylegesen megtalálható Schedius-levelezés. Ez utóbbi 57 személy 136, Schediushoz írott levelét tartalmazza, 1795–1845 közötti időszakból, döntően tudományszervezési kérdésekhez kapcsolódva. A korpusz bővülésének körülményeire Steiner Zsigmond pozsonyi könyvkereskedő 1887-es leveléből⁴¹ lehet következtetni, melyben negyvennégy, „a m. színház történetére nézve nagyon érdekes és fontos darabokból” álló iratköteget kínál az *Akadémia* kéziratárának megvételre, amelyek „Schedius volt Bpesti egyetem rectora hagyatékából származnak, mely hagyatékából én annak idejében megvettem volt, s mely hagyatékából a m. tud. Akadémia Nagys. Fraknoi úr által 100 irodalomtörténetre nézve fontos levelet 2 év előtt megvette.” A levél szövegéből egyértelművé válik egyfelől, hogy a Schedius-hagyaték nemcsak intézmények között (*Magyar Tudományos Akadémia, Evangélikus Országos Levéltár, Nemzeti Múzeum Kézirtára*) aprózódott el, hanem magángyűjtők is tekintélyes iratmennyiséghez jutottak belőle. Másrészt így az is valószínűsíthető, hogy az *Akadémián* őrzött Schedius-levelezés mai formájában a Toldy által kijelölt szövegek Fraknoi Vilmos révén

³⁹ Schedius Lajos Eduárd ezügyben Toldy Ferenchez írt levelét (1848. június 23.) I. MTAK MIrodLev. 4-r. 131. sz.

⁴⁰ *Jegyzések Schedius Lajos levelezéséből, Toldy Ferencről*. MTAK MIrodLev. 4-r. 131. sz. A kéziron szerepel az alábbi megjegyzés: „Közlötte velem az eredetieket, melyekből leírtam v. leírtattam az elősoroltakat januárban 1850. ifj. Schedius Lajos. Toldy Ferenc s.k.”

⁴¹ Steiner Zsigmond levele Gyulai Pálhoz, 1887. május 28. MTAK RAL 396/1887.

végrehajtott bővítésével állt össze. Ami pedig az 1887-ben felajánlott iratokat illeti, bár Gyulai Pál válasza nem ismeretes, a Steinerlevélben mintaként felsorolt iratcímekből⁴² következtetni lehet arra, hogy azokat az *Akadémia* végül nem vásárolta meg. Egy részük holléte ma nem ismert, a színháztörténettel kapcsolatos iratok jelentős hányada pedig Bayer József magángyűjteményében bukkant fel újra, ahonnan többnyire az *Országos Széchényi Könyvtár* kéziratárába kerültek.⁴³

Visszatérve néhány mondat erejéig a Toldy által összeállított levélválogatásra: a válogatás szempontjait, úgy tűnik, sokkal inkább a Schediushoz író személyek tudománytörténeti jelentősége, nem pedig a Schedius valamely munkájához vagy szakterü-

⁴² „Schedius saját kezével irt felírást visel: A' Magyar Théátrumról No. 1) Level Csokonai Mihály (eredeti) Debreczen 10 May 1793 4 l 4° No. 2) Kézirat: Schedius L. neve napján: Örömmek kutfecje 4 lap 4° Dévay József (eredeti) Poson 25 Augusti 1784 No. 3) Kézirat: A' Magyar Nemzeti Játékszin' ALKOTVÁNYA. 26 lap Folio Eredeti okmány: Aláírások: Gróf Ráday Pál, igazgató. – Kelemen László. – Pesthy László. – Rózsa Márton. – Fülöp István. – Schy Ferencz. – Varsányi Ferencz. – és más, nyolcz sajátkezű aláírás. 4 percsettél. Budán, 1792. 16 July No. 4) Nyomatvány: A Játsszó Személyeknek köteleességei. Fol. 2.l. Pest 19/12 1792 No. 5) Ny. Nem magyar, a Ki nem örvend Pest 1792 4 l 4° No. 6) Nyomt.: Nagyméltóságú sat. Nem kételkedünk benne, hogy a Pesti Magyar Théatromi Társaság stb. Kassán 10 April 1793. 4l Fol. No. 7) Kézirat: A Politikus Tsizmadia I l. 4° No. 8) Nyomt.: Freuden-Chor in k. Städt Ofencer Theater. Perf. v. L. v. Sheidius 1800 4 l." I. Steiner-levél, 41. jegyzet.

⁴³ Az előző jegyzetben szereplő iratok mai lelőhelyei: 1. A Csokonai-levél, mint arra Debreczeni Attila felhívta figyelmemet, „Csokonai – a pesti magyar színtársulatnak, Debrecen, 1793. május 10.” címen szerepel a kritikai kiadásban (*Csokonai Vitéz Mihály összes művei. Levelezés*. Szerk. Debreczeni Attila, Budapest, 1999, 18. o.), a kézirat jelenleg a Debreceni Irodalmi Múzeumban található, ám oda Bayer József hagyatékából került (l. uo. 420. o.). Az mindenestre valószínűsíthető ennek alapján, hogy Csokonai és Schedius kapcsolatfelvétele Schedius dramaturgi tevékenységéhez kötődik, így van előzménye a későbbi Schediushoz írott latin Csokonai-leveleknek (l. uo. 26–27. o.; 46–48. o.); 2. OSZK Kézirattár *Analecta*, 1120. 3., 5., 6; OSZK Kézirattár *Analecta*, 4370. *A nemzeti Játékszin történetére vonatkozó eredeti és másolt okmányok Bayer József gyűjteményéből*, 4., 7., 8. holléte nem ismert. Hogy a színháztörténeti iratok egy része Bayer Józsefhez került, ezt ő maga is meg erősítette kiadatlan tanulmányában, *Kelemen László naplója és feljegyzései*. Kiadta Staud Géza, Budapest, 1961, 22. o., ezt az összefüggést említi SZILÁGYI, Kármán... 31. o. is.

letéhez kapcsolódó tematikus kötődés szabta meg.⁴⁴ Ez a szelekció tehát az iratanyag szintjén is rögzítette a Schediusra rótt periferikus szerephagyományt, a támogató, tanácsadó szerep mellett elővételezve a német tudományos világ felé betöltött közvetítő szerepet is. Felvethető az a kérdés is, miért csupán Schediushoz írt leveleket tartott konzerválásra érdemesnek Toldy Ferenc a hagyatékból, holott a gyászbeszéd egy mondata szerint – „Mert azon magyar kidolgozása rendszerének, melyet hagyott, nem sokkal több fordításnál”⁴⁵ – Schedius esztétikaelméletének oly sokszor hiányolt és felrótt magyar fordítását maga a szerző készítette el, és annak kéziratáról Toldynak tudomása volt.

A Toldy által felvezetett portré és pályakép történeti rögzülésének első dokumentuma szintén egy sajátos kultusztörténeti aktushoz kötődik. A *Kisfaludy Társaság*ban, melynek tagja és alelnöke is volt Schedius, Toldy feledésre ítélő nekrológja után 1902-ben Heinrich Gusztáv ünnepélyes laudáció révén újította meg a „Gyulai serleggel egy régi jeles tagtársunk emlékeztét”.⁴⁶ A beszéd, amellyel, hogy megjelent *A Kisfaludy Társaság Évtalajai* következő kötetében, helyet kapott a *Vasárnapi Újság*ban és a *Budapesti Hírlap*ban is, az előbbiben Schedius Ehrenreich-féle metszetével illusztrálva.⁴⁷ Tehát ez a megemlékezés még a Toldy-beszédnél is kiterjedtebb olvasói nyilvánossághoz

⁴⁴ Az egyes levelek regesztáit megelőzi egy rövid lista a legjelentősebbnek vélt levelekről a levéltárak szerint: „Hazai tudósoké” (Csokonai, Glatz, Gvadányi, Kazinczy, Pasquich, Révai, Schwartzner, Zach) „Külföldi tudósoké” (Bürg, Grimm, Hammer, Hornmayr, Schlegel Fr., Schneller).

⁴⁵ TOLDY, *Gyászbeszéd...*, még egyértelműbb utalás olvasható a decemberi nekrológban: „Említett munkáját magyarul is kidolgozta legújabbban, s irodalmunknak vala épen szentelendő, ha ki nem ragadhatik közülünk, azonban így is remélhetni, hogy találkozik majd kegyeletes kéz, mely e munkát világ elé hozza minél előbb.” TOLDY, *Kisfaludy Társaság...* 381. o.; illetve: „Kéziratban maradt magyarul átdolgozott széptana.” TOLDY, *Életrajzi tóldalék...* 101. o.

⁴⁶ HEINRICH Gusztáv: *Schedius Lajos emlékezete*. A Kisfaludy Társaság Évtalajai, 1901–1902, (36), Budapest, 1903, 66–74. o. Az idézett szövegrészletek a továbbiakban erre a kiadásra támaszkodnak.

⁴⁷ HEINRICH Gusztáv: *Schedius Lajos emlékezete*. *Vasárnapi Újság*, 1902/7. 102. o., továbbá *Budapesti Hírlap*, 1902/43.

jutott.⁴⁸ Maga a kultikus gesztus megjelölése látszólag az újrafelfedezés aktusát fedi. Az *expoziáció* is a felelevenítés retorikus hagyománya mentén kezd kiépülni: Schediusról „ma már csak igen kevesen tudnak”, holott „sokoldalú, gazdag és értékes munkásságot fejtett ki” és „működésének nyomait a halála után lefolyt évszázad sem semmisítette meg”.⁴⁹ Az exhumálás kezdődő folyamatát azonban már a következő mondatban megtöri a Toldy-féle negatív fejlődéskép és periferizmus bizonyítottként való újramondása: „De sajtáságos fejlődése és munkásságának meglepő sokoldalúsága okozták, hogy az emberek hamar megfélekedtek róla, (a mi különben hazánkban rendes dolog), mert nem sikerült oly művet alkotnia, mely ritka tanultságának és finom műveltségének méltó kifejezése és emléke volna.”⁵⁰

Az ezt követő pályakép elbeszélése több tekintetben követi a Toldy-beszéd pályarajzának szerkezetét és hangsúlyait. Szintén kronologikus, életrajzra alapozott, következőképp szintén negatív fejlődési görbét rajzol meg.⁵¹ A pálya zenitjeként ugyancsak a *Zeitschrift von und für Ungern* szerkesztésének három évét jelöli ki.⁵² Nem rendel Schedius nevéhez kanonikus szerzői szöveget: az evidensként adódó *Philocaliát* szintén latin nyelve miatt tartja erre alkalmatlannak. Schedius tevékenységének és szaktudásának sokoldalúságát is negatíve minősíti. A hangsúlyos záróaktus, a *recapitulatio* itt is a „példás ember – feledhető tudós” szembeállítását konfirmálja, immár nem csupán a gyász metaforáival, hanem nyíltan kanonikus vonatkozásban: „Ma is tiszteletet és rokonszenvet parancsol a legszebb ideálokért lelkesült alakja. Az irodalom történetében csak szerény hely jut neki nagy-

⁴⁸ A *Vasárnapi Újság* közönségképéről és olvasói köréről I. BALOGH Piroska: Az „előhírnök”, a „korszakfordító” és a „reakciós”. A *Hét, a Nyugat és az Új Idők 1908-as évfolyamának tanulságai*. In: uő: „Szavakban fölfejténi” *Tanulmányok, esszék, kritikák*. Pécs, 2002, 48–49. o.

⁴⁹ HEINRICH, *Schedius*... 66. o.

⁵⁰ Uo. 66. o.

⁵¹ „Ma csak a pesti evangélikus egyház és iskola körében él még áldásos emlékezete.” Uo. 70. o.

⁵² „...távolabb állók legfőlebb annyit tudnak még Schediusról, hogy ő adta ki (1802–1804) a *Zeitschrift von und für Ungern* című, német nyelvű, de magyar tárgyú és magyar szellemű folyóiratot.” Uo. 70. o.

jaink árnyékában, a kik tanítványai, társai és barátai voltak; de a Kisfaludy-Társaság ma is örökre méltán tisztelettel és szeretettel áldoz emlékének”.⁵³ A Schedius-életmű exhumálása helyett tehát ezúttal csak újrarahantolás történt.

Néhány tekintetben azonban a Heinrich alkotta Schedius-kép módosít a Toldy-portrén. Így az idegen–nemzeti oppozíció mentén: bár a családi háttér, neveltetés, az egyes művek nem magyar nyelvű mivolta itt is hangsúlyt kap, a nyelvi-kulturális koordináták mellett most a „hazaszeretet” érzelmi kategóriája emelkedik a nemzeti hovatartozás fő ismérvévé. E tekintetben Schedius ambivalens minősítése a „nemzeti” kategória felé tolódik el, mégpedig egy pozitív evolúció, azaz magyarrá válás folyamatába ágyazva.⁵⁴ Ennek alátámasztását szolgálja az utalás József nádor mellett betöltött szerepére, a *Hazafiú szöveg* fordítására,⁵⁵ a *Nemzeti Múzeum* gyűjteményeinek rendezésére, és a térképészítés ugyancsak e vonulatba integrálódik. A „hatástalanság” motívuma is módosulni látszik, amennyiben a *Philocalia* kapcsán a Heinrich-beszéd a terminusok elvontsága, érthetlensége helyett „gondolatainak gazdagságával, fölfogásának önállóságával és vonzó előadásával”⁵⁶ számol. A recepció hiányát a Toldy által felvetett érvek közül csupán a latin nyelvűséggel magyarázza. Schedius tanítványaival való konfrontációjának motívuma pedig nemcsak eltűnik, de ellentetjére fordul, Szemere Pál pozitív véleményét⁵⁷ idézve. Ugyanakkor az elzárkózás és a teoretikus beállítódás toposza újabb alakváltozatban bukkan fel: „volt valami Széchenyi István nagyobb szelleméből e derék férfiban; de persze, a szerény szobatudós és fáradhatatlan könyvmoly nem

⁵³ Uo. 71. o.

⁵⁴ Többek között: „Schedius Lajos csak erős elhatározás és (saját szavaival) »szívében soha el nem omlható hazaszeretete« révén lehetett és lett magyar emberré és érdemes magyar íróvá.” Uo. 67. o.; „De ő ragaszkodott hazájához, melynek egész életét szentelte.” Uo. 70. o.

⁵⁵ KISFALUDY Sándor: *Patriotische Worte an Ungarns Adel. Aus dem ungarischen übersetzt von L. von Sch.* Pest, 1809.

⁵⁶ HEINRICH, *Schedius*... 68. o.

⁵⁷ Uo. 68. o.

alapíthatott akadémiát és nem építhetett lánczhidat”⁵⁸ – állítja a beszéd. Mindeközben azok a momentumok, melyek a felvetett és azonnal érvénytelenített párhuzamot támogathatnák, vagy mellőzve vannak (Schedius egyleti, egyház- és társaságszervező tevékenysége; nem véletlenül szerepel ő is Barabás Miklós Lánchíd alapkövetését ábrázoló festményén), vagy negatív színben tűnnek fel (pl. a selyemhernyó-tenyésztés iránti érdeklődés Széchenyi-portrékból egyébként pozitív elemként ismert motívuma). Új elem, hogy a Schedius periferizált pályafutását meghatározó vezéregyéniségek sorában Kármán József és Kisfaludy Károly mellett felbukkan Kazinczy Ferenc is,⁵⁹ mégpedig nem csupán a megnevezés szintjén. A Heinrich-beszéd ugyanis az első olyan Schedius-portré, mely integrálja a Kazinczy-levelezés akkor megjelenő Váczy-féle kiadásának⁶⁰ Schediusra vonatkozó egyes részleteit. Egyszersmind klasszikus citátumokká avatja azokat – különösen Szemere tanítványi elragadtatásának tolmácsolását – a Schediuszakirodalomban: mégpedig nem csupán magukat az idézeteket, hanem a Kazinczy-levelezés megidézésének módszerét is.

Érdemes tehát röviden kitérni e 21 kötetnyi szövegkonglomerátum Schedius-vonatkozásaira. A Kazinczy nevéhez a 19. század végére már egyértelműen hozzárendelt, korszakminősítő vezérpozíció legitímálta azt az eljárást, hogy a levelezéséből idézett

⁵⁸ Uo. 68. o. A Széchenyivel való összemérés visszatérő motívum lesz a Schediuszakirodalomban, l. KARDOS, *Schedius Lajos... Forrása – itt még párhuzamként, nem ellentétként – valószínűleg a Wurzbach Biograplhischen Lexikon Schedius-szócikkének alábbi összevettése: „Es ist eine achtunggebietende und vornehmlich auf das Praktische gerichtete Thätigkeit, welche sich dem vorstehenden Menschenleben, in dessen Handlungen und Schriften entgegenstellt. Und mit dem gesagten ist lange noch nicht erschöpft, was Schedius alles gethan, versucht, angeregt und ausgeführt hat. Die Ungarn haben kann unter ihren eigenen Landsleuten, Széchenyi [sic!] nicht ausgenommen, jemand aufzuweisen, der seine Lebensaufgabe, das allseitige Wohl seiner Mitmenschen durch Veredlung zu fördern, so energisch aufgefasst und durchgeführt, und dem zugleich das seltene Glück zu Theil geworden, seine rastlosen Bemühungen mit den gelungensten Erfolge gekrönt zu sehen.” 29. kötet, 152. o.*

⁵⁹ HEINRICH, *Schedius...* 71. o.

⁶⁰ *Kazinczy Ferencz levelezése. Közzéteszi Váczy János, I–XXI, 1890–1911 (továbbiakban: KazLev).*

szövegrészletek, eseti összefüggéseikből kiragadva fellebbezhetetlen bizonyítékokként szolgáljanak más szerzők kanonikus minősítéséhez. A Schediusra vonatkozó Toldy–Heinrich-vízióknak különösképpen szüksége volt ilyenfajta megerősítésre, hiszen Schedius kortárs népszerűségét, evangélikus körökben bontakozó kultuszát és külföldi tudományos elismertségét valamiképp ellensúlyozni volt szükséges. Áttekintve az imént felvázolt Schedius-portréra erőteljesen támaszkodó Jánosi Béla- és Dorombly Karola-féle monográfiák⁶¹ Kazinczy-levelezésből merített idézeteit, a következő tematikai csoportok rajzolódhatnak ki. 1. Schedius Lajos idegen mivoltát, németességét alátámasztó idézetek, melyek többnyire a magyar nyelvben való járatlanságát hivatottak igazolni.⁶² 2. Olyan citátumok, melyek azt igazolják, hogy Schedius nagy reményekkel indul neki jelentősnek tűnő vállalkozásoknak (*Uránia*, *Tudományos Gyűjtemény*, *Árpádiász*), ám azok nem váltották be a hozzájuk fűzött reményeket – azaz működése negatív fejlődési képletekben írható le.⁶³ Ezen idézettípus egyik hangsúlyos változata azt rögzíti, miszerint Schedius, Szemere Pál tanúsága nyomán, kitűnő esztétikatanár volt, ám esztétikai főművét Szerdahely György Alajosra való tekintettel halogatta nyomdába adni, tehát 1828-ban az már megkésetten jelent meg.⁶⁴ 3. Feltűnik a teoretikusság, „érthetetlenség” Schedius-szövegekkel szembeni vádja is,⁶⁵ illetve, új elemként, 4. a határozatlanság, a kritikai állásfoglalásra való képtelenség személyiségvonássá avatott jegye.⁶⁶ Alig néhány szöveghely lelhető fel, ahol a Kazinczy-idézetek pozitív minősítésként szerepelnek: ezek vagy általánosságban Kazinczy vezérszerepére (Schedius még Kazinczyval is! levelezésben állt), vagy egy konkrét ügy kapcsán való egyet-

⁶¹ DOROMBY Karola: *Schedius Lajos mint német–magyar kultúrközvetítő*. Budapest, 1933. (*Német Philológiai Dolgozatok* 56.); JÁNOSI Béla: *Schedius Lajos esztétikai elmélete*. Felolvasta 1915. évi márczius hó 1-én. (Értekezések a nyelv- és széptudományok köréből 6.) Budapest, MTA, 1916.

⁶² JÁNOSI, *Schedius*... 5–6. o.; DOROMBY, i. m. 54, 77, 78, 82, 85. o.

⁶³ DOROMBY, i. m. 16, 33, 82, 86, 100. o.

⁶⁴ JÁNOSI, *Schedius*... 11. o.; DOROMBY, i. m. 40, 97. o.

⁶⁵ DOROMBY, i. m. 88. o.

⁶⁶ DOROMBY, i. m. 52, 85., 96–97. o.

értésükre utalnak.⁶⁷ Eme argumentumként szentesített idézetek nem csupán legitimáló szerepük miatt lényegesek, hanem mert a későbbi Schedius-szakirodalom számára repertoárként szolgálnak, jelentősen leszűkítve a Kazinczy-levelezés Schediusra vonatkozó szövegtárát.⁶⁸ Továbbá sem a Jánosi-, sem a Doromby-monográfia szövege nem kérdőjelezi meg, hogy itt egyfajta alá-fölrendeltségi viszonyról lenne szó, ahol Kazinczy az irodalmi nyilvánosság centrumában állva minősíti az annak peremén elhelyezkedő Schediust. Nem ejtenek szót a Kazinczy-levelezés nyilvánosságának erőteljesen interperszonális és szubjektív jellegéről sem,⁶⁹ csupán a Doromby-kötet jegyzi meg helyenként, hogy Kazinczy „gúnyosan” kommentálja a Schediusszal kapcsolatos jelenségeket.⁷⁰

Ha az olvasó megkísérli a Schedius-szakirodalom Kazinczy-idézteit legalábbis a Váczy-kötetek kontextusába visszahelyezni, meglepő olvasati módosításokra nyílik lehetősége a kiemelt tematikus csoportok mentén. 1. A Schedius németajkúságára vagy németes orientációjára vonatkozó idézetek közül csupán egy Virág Benedek-idézet illeszkedik valamelyest az idegen–nemzeti szembeállításához. Ám a teljes bekezdést kiemelve itt is meghatározó az idegenség felekezeti, illetve irodalomértelmezési vetülete: „Ez, a magyar literaturának nem árt? de bezzeg ellenére van az, a’mit Schedius mondott G. Széchényi Ő Exc.-jánál: »hogy a’ magyar Nyelv incapax culturae« a Gróf sokat disputált ellene, – a’ religiója is – hogy ezt kellessék előhoznom – alkalmatlanná teszi ötöt a’ magyar hazafúságra. ... Schediust nem gyalázom, távol legyen tőlem ez az embertelen alatonság – de nem szeretem, hogy,

⁶⁷ JÁNOSI, *Schedius...* 8. o.; DOROMBY, i. m. 93. o.

⁶⁸ Többek között Szalai Anna, aki Horvát István kapcsán tért ki részletesen Schedius 1800–1815 közötti tevékenységére. Ő a Horvát–Ferenცი-levelezés és a Horvát-napló mellett idézi a Kazinczy-levelezést is, de kizárólag a Jánosinál és Dorombynál is szereplő citátumokat elevenítve fel újra. L. SZALAI Anna: *Pályakezdő évek Pest-Budán. Horvát István és írőbarátai 1800–1815.* Budapest, 1990, pl. 280. o.

⁶⁹ A korabeli nyilvánosság e fórumának sajátosságairól és korlátairól l. MEZEI Márta: *Nyilvánosság és műfaj a Kazinczy-levelezésben.* Budapest, 1994, 5–22. o.

⁷⁰ DOROMBY, i. m. 52, 86. o.

a' mit némelly ifjaktól hallok, többnyire német auctorokat viszen praelectióira. – Annál többel tartozunk Dugonicsnak!”⁷¹ A Kazinczy által írt levelekben ilyen minősítés nem található, gyakorta Schedius nevét is magyarítva írja (Schédiusz alakban). Schedius németajkúságára elsősorban verstani kérdések kapcsán utal. Csakhogy a verstani járatlanság vádja a Himfy-bírálatok kapcsán vetődik fel, inkább mint Schedius pozitív Himfy-recenziója elleni érv, hiszen másutt épp Schedius prozódiai tudatosságát hangsúlyozza Kazinczy.⁷² E citátumok révén azonban Schedius magyar nyelvben való járatlansága maradandó mitológemaként épült be a szakirodalomba, holott épp a Kazinczy-levelezésből lett volna kiemelhető az állítást cáfoló idézet is: „Prónay Sándor tegnap délben maga, dél után pedig Majláttal és Schediussal keresse fel engemet. ... Berzsenyi lett a beszéd tárgya, s Prof. Sch. a Közeli-tő Telet declamálá, a Báró pedig közben-közben glosszálgata, kérdezgete, s Sch. felele p. o. hogy bimbaja ex bimbó, mint ajtaja, hintaja, biraja, ex ajtó, hintó biró, hogy csalét dumatum, hogy a provinc. által lehet sőt kell bővíteni a nyelvet, hogy azon kell igyekezni, mennél több Denkform legyen. A Báró Berzs. II. d. kiadásában azt gáncsolja, hogy a ritka szók nem magyaráztatnak mint Csokonaynál, holott a verses könyv Volksbuch etc. etc.”⁷³

⁷¹ *KazLev* III. 1803–1805. Budapest, 1892, 567. levél, Virág Benedek Kazinczynek 1803. febr. 9. 5. o. Schedius német írók iránti vonzódása Szemere egyik levelében is felbukkan negatív kontextusban, de Kazinczy, bár a levelet másutt idézi, nem veszi át a megjegyzést I. *KazLev* VII. 1809. okt. 1.–1810. jún. 30. Budapest, 1896, 1580. Szemere Pál Kazinczynek 1809. nov. 10. 50. o.; uo. 1597. Kazinczy Romy Kátoly Györgynek 1809. nov. 27. 99. o.

⁷² „...a' német Vers pedig (A' Prof. Schediusé) nem is vers; ő nem tudja, miképpen lehetne azokat verseknek ismerni. – Tudakoztam, ha a' belső érdemet nem leli é benne, vagy a' külsőt? – A' külsőt; ez az ember, úgymond, talán csak czérnával mérte a' sorok hosszát. – Én tekintem, hát a' legtökéletesebb distichon; a' német hexameterek és pentameterek törvénye szerint...” *KazLev* II. 1790–1802. Budapest, 1891, 539. Kazinczy Virág Benedeknek 1802. okt. 31. 498. o.; Kazinczy másutt is verstani szempontból kompetens olvasónak tételezi Schediust, I. *KazLev* VII. 1809. okt. 1.–1810. jún. 30. Budapest, 1896, 1559. Kazinczy Gr. Ráday Pálnak 1809. okt. 15. 5–6. o.

⁷³ *KazLev* XIV. 1816. márc. 1.–1816. dec. 31. Budapest, 1904, 3277. Szemere Pál Kazinczynek 1816. okt. 1. 302–303. o.

A másik vonatkozás, ahol a németajkúság előtérbe kerül, szintén vita tárgya: a neologizmus mibenléte és módszerei kapcsán kialakított álláspont. Schedius álláspontját ez ügyben kizárólag a Kazinczy-levelezés rögzíti: „Schedius a theáterbe jöve hozzám. Más nap meglátogattam. Haben Sie meine philolog. Excursion von Dayka und Báróczi gelesen? – Ja. – Erinnern Sie sich, was ich dort gesagt habe? – Recht sehr wohl. – Was halten Sie davon? habe ich recht, oder die Puristen? Billengett. Azt mondta hogy igen, és hogy nem. – Die ungarische Sprache ist eine oriental. Sprache, und sie wollen sie zum Occidentalismus ziehn. Jó szándék, de azt úgy kell tenni, mint midőn az ötvös olvaszt öszve két metallumot, nem mint midőn a fugok kilátszanak. Csendesen hallgatám a fecsegést. Végre kérdém, miben áll a Magyar Nyelv Orientalismusa? a szókbán? flexiókban? syntaxisban? képekben? phrázokban? Elakadt; azt felelte hogy írva felel. – így szokott mindég mikor elakasztatik. Szemere azt mondja, hogy soha nem fogom látni az ígért írást.”⁷⁴ Ezt a fabulát Kazinczy Romy Károly Györgynek, Kis Jánosnak, Kölcseynek, Döbrenteinek és Szentgyörgyi Józsefnek küldött levelében különböző változatokban beszéli el, olyanfajta karikírozó retorikai alakzatokkal, mint „az egészen előregedett Schedius holmit beszélt”.⁷⁵ Kölcsey válaszából egyértelmű, hogy Kazinczy történetét leveleinek címzettjei is úgy olvasták, mint sikertelen kísérletet egy újabb (tekintélyelvi szempontból lényeges?) „név” megnyerésére a Kazinczy által képviselt álláspontnak. Az ily módon ellenfélle minősített Schedius semlegesítésére említi Kölcsey levele Schedius németajkúságát.⁷⁶ Kazinczy később is felhasználja ezt az érvet, és Schediust mint a magyar

⁷⁴ *KazLev* XII. 1814. aug. 1.–1815. jún. 30. Budapest, 1902, 2931. Kazinczy Kölcsey Ferencnek 1815. jún. 2. 562. o.

⁷⁵ *KazLev* XII. 1814. aug. 1.–1815. jún. 30. Budapest, 1902, 2904. Kazinczy Romy Károly Györgynek 1815. ápr. 24. 495. o.; uo. 2907. Kazinczy Kis Jánosnak 1815. máj. 1. 504. o.; uo. 2908. Kazinczy Döbrentei Gábornak 1815. május 1. 507. o.; uo. 2931. Kazinczy Kölcsey Ferencnek 1815. jún. 2. 562. o.; uo. 2954. Kazinczy Szentgyörgyi Józsefnek 1815. aug. 6. 55. o.

⁷⁶ „...ha pedig Schedius magyarul írna, soha senki inkább nem neologizálna mint ő.” *KazLev* XIII. 1815. július 1.–1816. február 29. Budapest, 1903, 2937. Kölcsey Ferenc Kazinczynak 1815. júl. 5. 11. o.

nyelv ügyében nem kompetens tudóst tünteti fel.⁷⁷ Hogy tehát az itt leírtakat nem a nemzeti hovatartozás vagy nyelvi beállítódás szerint kialakult törésvonalak mentén lehet értelmezni, azt Szentgyörgyi válaszelevele is jól mutatja, aki Schediusszal egyetértőleg, röviden válaszolt Kazinczynak a megválaszolhatatlannak beállított keresztkérdésre.⁷⁸

A 2. tematikus csoport idézetei egyrészt szintén szembeesíthetők olyan Kazinczy-szövegekkel, amelyek korántsem negatív siktörténetként láttatják Schedius pályáját.⁷⁹ Másrészt az *Uránia* és a *Tudományos Gyűjtemény* kapcsán is visszatérő motívum Kazinczy leveleiben a mellőzöttség, különösen az utóbbinál, ahol vallási és személyi ellentétek (Kisfaludy Károly és Pethe Ferenc kapcsán) is szerepet játszanak az adott irodalmi vállalkozás értékelésénél.⁸⁰ Több szót érdemes szentelni a szakirodalom másik

⁷⁷ *KazLev* XV. 1818. jan. 1.–1818. márc. 31. Budapest, 1905, 3481. Kazinczy Döbrentei Gábornak 1817. aug. 21. 288. o. „Édesen neveténk mind hárman, micsoda emberek arrogálják magoknak a tónust, a decidálót a Mesterség és Nyelv dolgaiban – az eggyikkel 2 óráig valál, a mint utolsó leveled mondja, s ilyen a szegény Schédius, Superint. Báthory Gábor, s Luther. Préd. Molnár s Festetics György.” – Döbrentei egyébként következetesen pozitív minősítéssel illeti híradásaiban Schediust, mintegy mester-szerepben tüntetvén fel, ami Kazinczyt kissé irritálta.

⁷⁸ L. uo. 2998. Szentgyörgyi József Kazinczynak 1815. szept. 8. 165. o.

⁷⁹ Elegendő egy Doromby-kötetben is idézett részletet néhány mondattal bővíve idézni: „Midőn Göttingában tanult, azt modották a' Professorok, hogy soha még ott oly nagy reményű négy magyar egyszerre nem volt, mint az akkoriak: tudniillik Kis János és Németh László egy szobában, Schedius Lajos és Liedemann Márton egy másikban, ugyan azon egy háznál. Németh László most Győri Prof., annakelötte Gr. Batthyányi Max.-nál udv. Nevelő a' politiai tudományokban. Schédius Aesthet. Prof. az Universitátsnál Pesten, Liedemann Kolosvári Patikarius Mauksch Úrnak veje és Lőcsei Prof.” *KazLev* III. 1803–1805. Budapest, 1892, 760. Kazinczy Cserey Farkasnak 1805. máj. 23. 335. o.

⁸⁰ Az *Uránia* kapcsán l. *KazLev* II. 1790–1802. Budapest, 1891, 445. Kazinczy Kis Jánosnak 1794. máj. 11. 363. o.; a *Tudományos Gyűjtemény*hez l. uo. XV. 1818. jan. 1.–1818. márc. 31. Budapest, 1905, 3419. Kazinczy Szentgyörgyi Józsefnek 1817. ápr. 19. 166. o.: „Nem kétlem, hogy olvasád a Tud. Gyűjt. 3 Kötetét; azt is képzelem mit mondasz reá. Omnium rerum initia tenuia; ennek nagyon az. De csak hogy az én Kölcsöntől is vesznek-fel holmit. A Redactorok egygy (nem szent) Háromság: a Pápsták közzül Y. az az Prof. Fejér György, a Luther fiai közzül S'chedius/ (ki ugyan megrecenseálá ám Lutheranusosan, vel in, vel sub, vel – nuspiam, a Kisfaludy igen igen rossz

markáns mitológemájának, ami Schedius esztétikai főművének megkésetttségére vonatkozik. A megállapítás alapját adó Szemere Pál-levélrészlet a következő: „Schedius ma végzé el a’ Theoret. részét az Aestheticának. Hogy eddig nem nyomtattatott: Szerdahelyi, a néhai megholt, vala oka. Reményilem, kiadandja manuscriptumát.”⁸¹ Hogy Szemere értesülésének mennyi relevancia tulajdonítható, nehéz megállapítani: mivel Szerdahely György Alajos ekkor, 1808-ban halt meg, az asszociáció személyes információközlés nélkül is kézenfekvő. Schedius viszont még 20 éven keresztül nem jelentet meg esztétikai tárgyú monográfiát, tehát feltehetően mégsem ez lehetett a fő ok. Ez a megállapítás továbbá nem jelenti azt, hogy Schedius ekkori előadásai azonosak lennének, akárcsak koncepciójukban is, a kortárs német romantikát recipiáló 1828-as *Principia philocaliae*⁸² szövegével, amely mintegy készen áll már, de Schedius nem meri kiadni. Ezt támasztja alá Horvát István közlése is, aki szerint egy alkalommal Schedius utalt arra, hogy Szerdahely halála után magyarul(!) fog esztétikatankönyvet kiadni.⁸³ Olyasféle magas szintű iskolai kompendiumról lehetett tehát szó, amilyen később Greguss Mihályé⁸⁴ volt,

Hunyadi Jánosát) a Kálvinéi közzül Pethe...”; az *Árpádiász* esetében pedig csak híradás olvasható a Kazinczy-levelezésben a tervezetről, de a megvalósulás akadályairól semmi egyéb, l. *KazLev* XVIII. 1822. jan. 1.–1823. dec. 31. Budapest, 1908, 4083. Döbrentei Gábor Kazinczynak 1822. jún. 9. 85. o.

⁸¹ *KazLev* VI. 1808. júl. 1.–1809. szept. 30. Budapest, 1895, 1433. Szemere Pál Kazinczynak 1809. márc. 4. 268. o.; Kazinczy az információt továbbadja, megtoldva egy felekezeti ellentétre vonatkozó érveléssel: „Ich erhalte ein Schreiben von Pesth, aus dem ich sehe, dass Schedius jetzt eine Aesthetik drucken lassen wird. »Bis jctzt durfte ich es nicht, um Szedahely nicht zu beleidigen.« – Die Frucht war nicht unbegründet. Szerdahely Stolz hätte es nicht verschmerzen können, dass ein Protestant seine Arbeit, die eines Jesuiten! verdunkelt.” L. uo. 1459. Kazinczy Rumynak 1809. ápr. 16. 330. o.

⁸² SCHEDIUS Lajos: *Principia philocaliae seu doctrinae pulchri*. Pest, 1828.

⁸³ „Schedius ki jelentette: hogy mi helest Szerdahelyi György meg halálozik, azonnal Magyarúl ki adja az Aesthetikát. Szüts, ha a könyv rostálóktól nem kelle tartania, Magyar Psychologia Empyricát szeretne készíteni. s.a.t.” 1805. június 28. *Mindennapi. Horvát István pest-budai naplója. 1805–1809*. Budapest, 1967, 169. o.

⁸⁴ GREGUSS Mihály: *Compendium aestheticae*. Kassa, 1826.

és amely nem mint tudományos újdonság, hanem mint egyetemi kézikönyv és nyelvművelői teljesítmény lett volna lényeges. Kétségtelen, hogy a megkésettség az akkori hallgatók, így Szemere szubjektív nézőpontjából, de kizárólag az ő szubjektív nézőpontjukból helytálló minősítés. Mint ahogyan a Schedius előadásainak lenyűgöző mivoltát a szakirodalomban igazoló Szemere-idézetben is inkább a személyes élethelyzetnek (kritikusi pálya helyett kényszeredetten vállalt katonai pálya) tulajdonítható a desperáció.⁸⁵ Magukról az előadásokról nagyon keveset tud meg Szemerétől az olvasó,⁸⁶ inkább csak az valószínűsíthető, hogy az előadások kiegészítéseképp egyfajta műhelymunka is folyhatott, egyéni olvasmányélményekre alapozva.⁸⁷ Kazinczy pedig nem Schedius esztétikai előadásainak, hanem ógörgő szemináriumai-

⁸⁵ *KazLev* VI. 1808. júl. 1.–1809. szept. 30. Budapest, 1895, 1439. Szemere Pál Kazinczynak 1809. márc. 9. 283. o. „De ha most félbe hagyom a pályát, ha Schedius letzkéjítől elvonnak, desperálnom kell.” Schedius leckéi Szemere számára azért voltak fontosak, mert ezek révén kívánt felkészülni a kritikusi pályára, l. uo. 1429. Szemere Pál Kazinczynak 1809. febr. utolsó napján, 256. o.

⁸⁶ Bár ez a kevés igen lényeges információ, amit a szakirodalom eddig nem vett figyelembe: *KazLev* VIII. 1810. július 1.–1811. június 30. Budapest, 1898, 2005. Szemere Pál Kazinczynak 1811. máj. 17. 521. o. „Én az Aestheticák közül nem a Bouterweckét, hanem inkább a Pölitzét javaslanám, s ezt igen sok tekintetben inkább mint amazt; s kiváltképen az Aest. Lit. ismeretére nézve, melly elég bőven előadatik, s azért is, mert a Pölitzé példákkal van elhintve. Midőn Schediusnak prelectióját hallgattam, Sch. is ezt javaslá.” A nem könnyen azonosítható utalás feltehetően a magyarországi esztétika-történetben eddig említetlenül maradt filozófus-történész Karl Heinrich Ludwig Pölitz (1772–1840) *Encyklopädie der gesammten philosophischen Wissenschaften im Geiste des Systems einer neutralen Philosophie*. I–II, Leipzig, 1807–1808 vagy *Systematische Encyklopädie der stylistischen Wissenschaften*. Leipzig, 1805 című műveire vonatkozik.

⁸⁷ *KazLev* VI. 1808. júl. 1.–1809. szept. 30. Budapest, 1895, 1429. Szemere Pál Kazinczynak 1809. febr. utolsó napján, 257. o. „Előttem van a' fordított Iphigenia. Hadd tegyek erről is olyan naiv confessiót mint magamról levék őszkor. Schedius épen azt tartja erről a' munkájáról Göthének, a' mit édes Uram Bátyám. Én még nem nyertem olly esmeretséget, hogy ezt annyira szerethessen, a' mennyire Clavigót és Egmontot. Minap Die natürl. Tochterjét vásárlám meg és ennek olvasása után szinte ezt mondám Schediusnak ezen tragédiáról. Nagy zavarodásomra szolgált az nekem, hogy ebben a' Tragédiában egyetlen halál sincs. Schedius azt mondá, hogy e darab két részekből áll. Én a második darabját nem ismerem.”

nak hasznát emeli ki Szemere vonatkozásában.⁸⁸ Meglepő azonban, hogy a Kazinczy-levelezés mind az *Auróra* 1822-es számában megjelenő esztétikai értekezésről, mind a *Principia philocaliae*-ről hallgat, holott az *Aurórát* figyelemmel követte Kazinczy,⁸⁹ a *Principia* ismeretére pedig egy rejtetten polemizáló félmondattból következtethet az olvasó.⁹⁰ Ez utóbbi megjegyzés elzárkózása az „aestheticázástól”, azaz a szépség mibenlétének elméleti boncolgatásától, és az ízlésminták utáni kiművelésének hangsúlyozása éppúgy a probléma, egyszersmind az adott szövegre vonatkozó kritikai állásfoglalás megkerüléseként is olvasható, mint *A' Nemzetiségről* szóló Schedius-cikk esetében az „unverständlich” minősítés.⁹¹ Hogy ennek ellenére a kritikai állásfoglalás megkerülése a szakirodalomban Schedius, és nem Kazinczy kapcsán merült fel, azért is meglepő, mert az ennek alátámasztására idézett Kazinczy-szöveg anonim hősét érvek nélkül azonosította Váczy János, majd a Schedius-szakirodalom Schedius-

⁸⁸ *KazLev* VI. 1808. júl. 1.–1809. szept. 30. Budapest, 1895, 1453. Kazinczy Döbrentei Gábornak 1809. ápr. 8. 314. o. „Kértem hogy tanuljon görögül, 's megfogadta tanácsomat. Schédiust hallgatja. Retteg a' katonáskodástól..”

⁸⁹ *KazLev* XVIII. 1822. jan. 1.–1823. dec. 31. Budapest, 1908, 4038. Kazinczy Döbrentei Gábornak 1822. jan. 11. 6. o.; uo. 4045. Kazinczy Bay Györgynek 1822. jan. 27. 22. o.

⁹⁰ „Ilyen formát mond Schédius is, s hogy szavaival éljek, vaktában ír mindent alá, a mit ezen philologiai értekezésemben és Szalluszi Programmámban tanítottam, egyedül ezt az egyet nem szereti: ερωτημα τυπλου, mert az Aesthetica már ma megmondja mi a SZÉP. – De hát az Aesthetica theoreticusai honnan abstrahálák azt? és nem azt kiáltja e a tapasztalás, hogy az a fő dolog, hogy lelkeinket és szemcinket a SZÉP vizsgálása s studiuma által élesítsük? Nem tilom én, hogy aestheticázzunk, de azt kívánom, hogy a görög exemplárokot csudálgassuk (görög = régi és új Classicusok Munk.) – a görögöt itt egy Horáti emlékezés hozá tollamba.” *KazLev* XXI. 1829. jan. 1.–1831. aug. 20. Budapest, 1911, 4995. Kazinczy Guzmics Izidorának 1829. ápr. 17. 46. o.

⁹¹ *KazLev* XV. 1818. jan. 1.–1818. márc. 31. Budapest, 1905, 3395. Kazinczy Romy Károly Györgynek 1817. márc. 10. 112. o. „Den 1. Band (Heft) des Tudom. Cytijlemény erhielt ich durch die Post. Schedius hat darinn einen Aufsatz, in dem er die Idee des Nationalismus entwickelt. Ich habe während des Lesens dieses Aufsatzes geschwitzt, und ihn doch schwer gefasst. Auch ist mir alles fast so shwer verständlich, wie einem Somogyi mein Ossian seyn kann. Und doch klagen diese Herren, dass ich unverständlich schreibe.”

szal.⁹² A Szemere Pál beszámolójából ismert helyzet pedig, ahol a mecénás Prónay Sándor báró véleménye kapcsán – „hogy Himfy hirtelen elkölt s hirtelen Berzsenyi is, ez neki minden recensio felett van. Említém, mit mond Schiller Bürger recenziójában. Schiller pro domo sua; ugymond. De Schedius mosolyga, úgy tudniillik hogy azon mosolygás mind a Bárónak mind Schediusnak javallás és nemjavallás volt egygyarányt, ad formam: felül is, alól is, benne is!”⁹³ – Schedius nem foglal állást, nem nevezhető klasszikus recenzió megnyilvánulásnak, hanem a protokoll által nagymértékben meghatározott szituációt ír le. Mindemellett Kazinczy legélesebb ellentámadásait Schedius épp határozott, minősítő kritikáival váltotta ki.⁹⁴

Megfigyelhető azonban, hogy a szakirodalom következetesen mellőzni látszik a legterjedelmesebb és az adott vonatkozásban igen lényegesnek tűnő szövegeket: Kazinczy és Schedius egymásnak címzett leveleit. Ennek megfelelően nemcsak nem kommentálják a Schedius-értelmezések, de nem is jelzik, hogy Kazinczy leveleiben gyakran hivatkozik Schediusra megerősítő, pozitív

⁹² *KazLev* XVI. 1818. ápr. 1.–1819. dec. 31. Budapest, 1906, 3649. Kazinczy Horváth Ádámnak 1818. okt. 17. 194. o. „A Kalmár József ellen írt Valamit nem olvastam, de képzelem milyen lehet. Némely ember világosság fiját játsza ex animi levitate és hogy vannak, pedántnak ne tartassék: azonban igen buzgó hiva is a maga nyájának, hogy azt meg ne bántsa, hogy azoknak serege által tiszteltesék, és talán azért is, mert a character nélkül való ember relapsusoknak van kitéve. Én Pesten ismerek egy igen nemes lelkű embert, de a ki olly gyenge, hogy soha nem tudja, feketét fog-e mondani annak az embernek, a ki belépend hozzá, vagy fejjét, mert nem tudja, hogy az fejjé-e vagy fekete. De íme nyílik az ajtó, s egy szabad fejű ember lép be, s így ő is szabad. Most egy sötét lélek lép-be, s ő is sötét. Még a sötét nem ménc el tőle, s már ismét jó egy nem sötét; és így ő sem nem sötét, sem nem világos, s ez még szenvedhető, ha csak negative van. De bezzeg mikor osztán nyakon kapja a megbántott gőg, és annak érzése, hogy más halad, holott ő vesztegel. – De hagyjuk ezen indok képeket; lelsz erre originált minden felé.”

⁹³ *KazLev* XIV. 1816. márc. 1.–1816. dec. 31. Budapest, 1904, 3277. Szemere Pál Kazinczynek 1816. okt. 1. 302–303. o.

⁹⁴ A Himfy-recenzióról l. *KazLev* III. 1803–1805. Budapest, 1892, 784. Kazinczy Kis Jánosnak 1805. júl. 14. 377–378. o.; Kisfaludy Hunyadi Jánosáról írt recenzióról l. *KazLev* XV. 1818. jan. 1.–1818. márc. 31. Budapest, 1905, 3419. Kazinczy Szentgyörgyi Józsefnek 1817. ápr. 19. 166. o., uo. 3425. Kazinczy Kis Jánosnak 1817. máj. 6. 175. o., uo. 3442. Kazinczy Prónay Sándornak 1817. máj. 29. 217–218. o.

tekintélyként.⁹⁵ Schediust a magyar irodalom tekintetében kompetens bírálónak ismerte el, amit nemcsak a neki ajánlott műve jelez,⁹⁶ hanem az is, hogy számos kéziratát küldte el neki előzetes bírálatra.⁹⁷ Különböző kérésekkel fordult Schediushoz, melyeket az fel is vállalt: üzenetek, könyvek továbbítása kapcsán;⁹⁸ család-történeti adatok publikálása⁹⁹ vagy német folyóiratokban megje-

⁹⁵ Pl. Gyöngyösi műveiről *KazLev* V. 1807. május 1.–1808. június 30. Budapest, 1894, 1281. Kazinczy Cserey Farkasnak 1808. ápr. 30. 417. o.; Lanassa-olvasatról *KazLev* VIII. 1810. július 1.–1811. június 30. Budapest, 1898, 1860. Kazinczy Cserey Farkasnak 1810. okt. 26. 143. o.; a kortárs német írókról uo. 1912. Kazinczy Desszffy Józsefnek 1811. jan. 17. 280. o.; Ungvárnémeti Tóth kapcsán *KazLev* XVIII. 1822. jan. 1.–1823. dec. 31. Budapest, 1908, 4038. Kazinczy Döbrentei Gábornak 1822. jan. 11. 6. o. és uo. 4045. Kazinczy Bay Györgynek 1822. jan. 27. 22. o.; az ízlés mibenléte kapcsán *KazLev* XXI. 1829. jan. 1.–1831. aug. 20. Budapest, 1911, 4990. Kazinczy Kis Jánosnak 1829. ápr. 4. 41. o. és uo. 4995. Kazinczy Guzmics Izidornak 1829. ápr. 17. 46. o.

⁹⁶ „Végyc személyes tiszteltem’ jclűl az Úr Prof. Uram, hogy Nevét a’ Kéntelen házasság elibe tevém; noha az ott csak az Aesthetikai Professort illeti, a’mint a’ Quintilián szavai mutatják. Egy nevetni szégyellő Publicum előtt jelenvényem, Annak keresem ez által védelmét, a’kinek mind leczkői, mind tisztelt erkölcsi igazolhatják cselekedetemet, melyre azok, a’kik a’ Gráziáknak nem áldoztak, kevély szánakozással fognak tekinteni.” *KazLev* III. 1803–1805. Budapest, 1892, 583. Kazinczy Schedius Lajosnak 1803. márc. 5. 41–42. o.

⁹⁷ *Anakreón-fordításai*. *KazLev* II. 1790–1802. Budapest, 1891, 453. Kazinczy Kis Jánosnak 1794. okt. 6. 384. o.; franciából és németből készített fordításainak kötegét *KazLev* III. 1803–1805. Budapest, 1892, 583. Kazinczy Schedius Lajosnak 1803. márc. 5. 41–42. o. és uo. 604. Kazinczy Schedius Lajosnak 1803. júl. 13. 71–73. o.; továbbá *KazLev* VII. 1809. okt. 1.–1810. jún. 30. Budapest, 1896, 1559. Kazinczy Gr. Ráday Pálnak 1809. okt. 15. 5–6. o. Teszik ezt mások is, pl. Ungvárnémeti Tóth László, l. *KazLev* XIII. 1815. júl. 1.–1816. febr. 29. Budapest, 1903, 3019. Ungvárnémeti Tóth László Kazinczynek 1815. okt. 21. 227. o.

⁹⁸ Pl. *KazLev* III. 1803–1805. Budapest, 1892, 677. Kazinczy Virág Benedeknek 1804. dec. 2. 195. o.; uo. 822. Kazinczy Sárközy Istvánnak 1805. okt. 1. 443. o.; *KazLev* IV. 1806. jan. 1.–1807. ápr. 30. Budapest, 1893, 1099. Kazinczy Kis Jánosnak 1807. ápr. 9. 553. o.; *KazLev* XI. 1813. aug. 1.–1814. júl. 31. Budapest, 1901, 2626. Kazinczy Engel János Keresztélynek 1814. márc. 19. 290. o.; uo. 5141. Kazinczy Bártay Lászlónak 1830. ápr. 12. 272. o.; *KazLev* XXI. 1829. jan. 1.–1831. aug. 20. Budapest, 1911, 5141. Kazinczy Bártay Lászlónak 1830. ápr. 12. 272. o.; uo. 5157. Kazinczy Szalay Lászlónak 1830. máj. 21. 295. o.; uo. 5206. Kazinczy Zádor Györgynek 1830. aug. 17. 364–365. o.

⁹⁹ *KazLev* III. 1803–1805. Budapest, 1892, 705. Kazinczy Schediusnak 1804. nov. 30. 231–232. o.

lenő recenzió készítése céljából,¹⁰⁰ korrektúra,¹⁰¹ információkérés¹⁰² vagy antikváriusi ügyletek¹⁰³ kapcsán. A Schediushoz írott Kazinczy-levelek többsége az 1800–1810 közötti időszakra tehető,¹⁰⁴ ám ezek a levelek a már említett, szelektált akadémiai Schedius-episztologgyűjteményben maradtak fenn, nem zárható ki tehát, hogy kettejük levelezése hosszabb időtartamra és nagyobb számú episztolára terjedt ki. Másoknak címzett levelek célzásaiból kitűnik, hogy a neológia kapcsán bekövetkező nézeteltérés idején is működött ilyenfajta gyakorlatias kapcsolat közöttük,¹⁰⁵ sőt, Kazinczy pesti látogatásai alkalmával többször felkereste Schediust.¹⁰⁶ Néhány szűkszavú megnyilvánulásból láthatóvá válik az is, hogy Kazinczy tisztában volt Schedius németországi kapcsolatainak és ismertségének jelentőségével.¹⁰⁷ A szűkszavúságot e

¹⁰⁰ *KazLev* IV. 1806. jan. 1.–1807. ápr. 30. Budapest, 1893, 871. Kazinczy Schediusnak 1806. jan. 31. 36–37. o.; *KazLev* V. 1807. máj. 1.–1808. jún. 30. Budapest, 1894, 1177. Kazinczy Kis Jánosnak 1807. okt. 7. 184. o.

¹⁰¹ *KazLev* IV. 1806. jan. 1.–1807. ápr. 30. Budapest, 1893, 933. Kazinczy Schediusnak 1806. jún. 5. 177–179. o.

¹⁰² *KazLev* V. 1807. máj. 1.–1808. jún. 30. Budapest, 1894, 1301. Kazinczy B. Prónay Lászlónak 1808. máj. 26.

¹⁰³ *KazLev* IV. 1806. jan. 1.–1807. ápr. 30. Budapest, 1893, 871. Kazinczy Schediusnak 1806. jan. 31. 38. o. és uo. 933. Kazinczy Schediusnak 1806. jún. 5. 179–183. o.; Schedius válasza uo. 888. Schedius Kazinczynak 1806. márc. 7.

¹⁰⁴ Kazinczy Schediushoz írt levelei: 1803. márc. 5.; 1803. júl. 13.; 1803. július 23.; 1804. nov. 30.; 1806. jan. 31.; 1806. jún. 5. Schedius Kazinczynak írt levelei: 1806. márc. 7.

¹⁰⁵ Pl. *KazLev* XVI. 1818. ápr. 1.–1819. dec. 31. Budapest, 1906, 3665. Kazinczy Kis Jánosnak 1818. nov. 10. 228. o.; uo. 3682. Kis János Kazinczynak 1818. dec. 23. 264. o.; uo. 3718. Kazinczy Kis Jánosnak 1819. márc. 16. 330. o.; *KazLev* XV. 1818. jan. 1.–1818. márc. 31. Budapest, 1905, 3509. Trattner János Tamás Kazinczynak 1817. nov. 14. 357. o.

¹⁰⁶ Már Kazinczy 1803-as leveléből is kitűnik, hogy személyesen is ismerik egymást, l. *KazLev* III. 1803–1805. Budapest, 1892, 604. Kazinczy Schedius Lajosnak 1803. júl. 13. 71–73. o.; későbbi időszakra l. *KazLev* VI. 1808. júl. 1.–1809. szept. 30. Budapest, 1895, 1364. Kazinczy Rumynak 1808. okt. 27. 104. o.; *KazLev* XXII. 1764. dec. 3.–1831. aug. 15. Közzéteszi Harsányi István, Budapest, 1927, 5623. Kazinczy Guzmicsnak 1829. máj. 27. 422. o.

¹⁰⁷ „Kézy Matheseos et Physices Professornak neveztetett-ki a Pataki examenben, s ezer forint gyűlt össze segítségére, hogy Göttinga és Páris felé indulhasson. Bővebb úti költséget neki későbben küldenek. Én Debreczeni Professor Buday Urat megkértem, hogy öt levele által az öreg Heynének ajánlja, s Super-

téma kapcsán az is magyarázhatja, hogy Kazinczy számára e fórumok nem nyíltak meg: hiába javasolta 1812-ben felvételét a göttingeni *Sozietät der Wissenschaften* körébe Rummy Károly György, Heyne visszautasította a kérést, mondván, a társaság nem szokott felvenni ismeretlen tudóst, ismeretlen nyelven író költőt pedig még kevésbé.¹⁰⁸ Megfigyelhető, hogy a negatív minősítések akkor erősödnek fel Kazinczy levelezésében Schedius kapcsán, mikor egy Schedius közreműködésével megvalósuló irodalmi intézménynél (pl. Kultsár István irodalmi pályázata,¹⁰⁹ *Tudományos Gyűjtemény*)¹¹⁰ az ő részvételét mellőzni látszanak. Az *Akadémia* alapításakor, ahol ő is szerepet kap, azonban harmonikus együttműködésre utaló értesítéseket ad.¹¹¹ Az is figyelemre méltó, hogy a negatív minősítéseket hordozó Kazinczy-szövegek is kerülnek a nyílt konfrontációt, a személyes megbecsülést és elismerést hangsúlyozva.¹¹² Éppúgy, ahogyan a Schedius-szö-

intendens Öry Úrnak azt tanácsoltam, hogy Kézyt azzal az intéssel cressze tudományos útjára, hogy Pesten Mitterpacher és Pasquich, Schwartner és Schedius Professoroknak esmeretsége nélkül ki ne induljon." *KazLev* VIII. 1810. júl. 1.–1811. jún. 30. Budapest, 1898, 1804. Kazinczy gr. Desselwffy Józsefnek 1810. júl. 24.; Schedius német folyóiratban közölt magyar irodalomtörténeti értekezéseit is ismerte, I. *KazLev* XI. 1813. aug. 1.–1814. júl. 31. Budapest, 1901, 2616. Kazinczy Kis Jánosnak 1814. márc. 8.

¹⁰⁸ FÜTAKY István: *Kazinczy, Rummy és a göttingai Tudós Társaság. Irodalomtörténeti Közlemények*, 1968, 218–221. o.

¹⁰⁹ *KazLev* III. 1803–1805. Budapest, 1892, 784. Kazinczy Kis Jánosnak 1805. júl. 14. 377–378. o.; uo. 787. Kazinczy Cserey Farkasnak 1805. júl. 17. 389. o. – jellemző, hogy a Schedius bírálói minőségét másoknak épp kifogásoló Kazinczy számára Kis János „megnyugtatóként” írja meg a már ismert információt, hogy ti. Schedius is az „ítélőszék tagja”, I. uo. 790. Kazinczy Kis Jánosnak 1805. júl. 20. 394. o.

¹¹⁰ *KazLev* XV. 1818. jan. 1.–1818. márc. 31. Budapest, 1905, 3395. Kazinczy Rummy Károly Györgynek 1817. márc. 10. 112. o.; uo. 3419. Kazinczy Szentgyörgyi Józsefnek 1817. ápr. 19. 166. o.; uo. 3425. Kazinczy Kis Jánosnak 1817. máj. 6. 175. o.; uo. 3442. Kazinczy Prónay Sándornak 1817. máj. 29. 217–218. o.; uo. 3484. Kazinczy Rummy Károly Györgynek 1817. szept. 4. 300–301. o.

¹¹¹ *KazLev* XX. 1826. ápr. 1.–1828. dec. 31. Budapest, 1910, 4909. Kazinczy Rummy Károly Györgynek 1828. ápr. 12. 481. o.; uo. 4911. Kazinczy Cserey Miklósnak 1828. ápr. 17. 497–498. o.

¹¹² *KazLev* III. 1803–1805. Budapest, 1892, 823. Kazinczy Kis Jánosnak 1805. okt. 1. 445–446. o.; *KazLev* XV. 1818. jan. 1.–1818. márc. 31. Budapest, 1905, 3425. Kazinczy Kis Jánosnak 1817. máj. 6. 175. o.

vegek, így a *Principia philocaliae* éles bírálata elől is kitér az ilyen téren egyébként nem szűkszávú Kazinczy. A Kazinczy-levelezés tehát, mint heterogén szövegek konglomerátuma, nem kínál fel szándékoltan rajzolt portrét, hanem eseti minősítéseket, melyek szimultán olvasva több esetben felülírják egymást. E szövegek szelektált felhasználása tehát személyiségkép megalkotásához igen vitatható eljárás. Ami e szövegtöredékekből kirajzolódik, inkább kapcsolatrendszerek hangsúlyai és minőségei, illetve egy-egy adott szituációban körvonalazódó tekintélyi-hatalmi konstelációk. Az azonban általánosságban is leszögezhető, hogy a Kazinczy–Schedius kapcsolat sem interperszonális, sem intézménytörténeti szempontból nem írható le alá-fölérendeltségi viszonyként. Sőt, az ábrázolt szituációk jelentős részében inkább Schedius ábrázoltatik olyan pozícióban (pl. folyóirat-szerkesztő, magyar és német folyóiratok munkatársa), mely irodalomszociológiai és intézményi feltételeit, nyilvánosságát és tekintélyét nézve közép-pontibbnak nevezhető, és a Kazinczy-szövegek által is ekként minősített.

1.2. „a német kultúrában gyökeredzve annak számtalan értékét közvetítette...”

(Doromby Karola)¹¹³

A Toldy- és Heinrich-beszéd nyomán körvonalazódó Schedius-vízió – a Kazinczy-idézetek következetes válogatásával még erőteljesebbé színezve – e beszédek intézményi háttere, kultusztörténeti relevanciája, publicitásuk révén kapott nyilvánossága és nyíltan kanonizációs törekvése révén igen hatásosnak bizonyult. Olyannyira, hogy az első olyan értelmezés a Schedius-életmű kapcsán, mely irodalomtörténeti megközelítésként, mégpedig szövegcentrikus értelmezésként határozta meg magát, nemcsak minősítéseiben, de szerkezetében is követte a fent bemutatott

¹¹³ DOROMBY, i. m. 108. o.

orációkat. Jánosi Béla *Schedius Lajos esztétikai elmélete* című akadémiai előadása, melyet 1915-ben olvasott fel, majd 1916-ban publikált,¹¹⁴ egy megalkotandó magyar esztétikatörténet leendő fejezeteként került az olvasók kezébe,¹¹⁵ éppúgy, ahogyan két évvel korábban közreadott, Szerdahely György Alajos esztétikai elméletét bemutató értekezése is.¹¹⁶ A fejezetek így véglegesülni látszó, auktorközpontú szerkezete az adott szerző rövid biográfiájával vezette volna fel esztétikai tárgyú írásainak bemutatását és értelmezését. E közelítési mód már a Szerdahely-értekezésben is annak feltárására összpontosított, mely szerzők mely munkáiból merítette az illető ezt vagy azt a tételét, végezetül rövid recepció-történeti áttekintéssel zárult. E kézenfekvő szerkezeti modell a Schedius-értekezés esetében kis híján felszámolódik, amennyiben az 55 oldalas értekezés első 13 és záró 5 oldalát foglalja el a jelentőssé duzzasztott életrajzi keret. A Szerdahely-értekezésben jóval kisebb hangsúlyt kapó kronologikus életrajzi elbeszélés helyett a Schedius-életrajz a polifunkcionalitást hangsúlyozó pályaképpé alakul. Mégpedig két személyiségvonás mentén kiépülve: a negatív értelemben vett polihisztóri mi volt – „Ki csodálkozhatik azon, hogy a sok mederbe szétvezetett folyóvíz bizony gyakran sekélyessé vált s a művek nagy számán rajta van a dilettantismus bélyege”¹¹⁷ – és az idegenség – „Sajnáljuk először is, hogy keveset írt magyarul. ... Így a közjó előmozdítása Schediusnak mindig vezérelve maradt, de a nemzeti jellemző vonások megértő méltánylásának, a nemzeti törekvésekkel való együttérzésnek nyomait ritkán találjuk meg műveiben”¹¹⁸ – karakterjegye mentén. Az e tételek illusztrációjaképp felsorakoztatott pályakép-elemek

¹¹⁴ JÁNOSI, *Schedius...*; első változata: uő: *Schedius Lajos esztétikája. Akadémiai Értesítő*, 1916, 27–33. o.

¹¹⁵ Hogy a karcsú kötetet valóban egy elkészítendő esztétikatörténeti munka fejezeteként olvasták a kortársak, jelzi Morvay Győző recenziója is: „Igazán kívánatos volna, hogy éppen Jánosi ugyanezzel a bőséggel és módszerrel a magyar esztétikai törekvések összegező történetét a maga teljes egészében földolgozza.” MORVAY Győző: *Jánosi Béla: Schedius Lajos esztétikai elmélete. Irodalomtörténet*, 1916, 176–177. o.

¹¹⁶ JÁNOSI Béla: *Szerdahely György esztétikája*. Budapest, MTA, 1914.

¹¹⁷ JÁNOSI, *Schedius...* 4. o.

¹¹⁸ Uo. 4, 8. o.

– a selyemhernyó-tenyésztéstől a német színjátszásban betöltött szerepig – a Toldy-beszéd reminiszenciái, a tudománytörténeti beszédmód kívánalmainak megfelelően kronológiai és könyvésze-ti adatokkal alátámasztva. Az életmű esztétikai vonatkozásai külön elbeszélésként, mintegy a portré keretein belül felvázolt szakmai pályaképként kerülnek kifejtésre. Csak hogy e szakmai pályakép több problémát is felvet. A Jánosi-kötet szerint ugyanis Schediushoz mint esztétikai íróhoz csupán egyetlen szöveg rendelhető hozzá, a *Principia philocaliae*. Ez azonban csak 1828-ban, 36 évvel Schedius esztetikaprofesszori kinevezése után látott napvilágot, következésképp, és Szemere szempontjával is megtá-mogatva, megkésett. Az egyetemi előadásjegyzékekben 1810-től jelenik meg az „opus proprium” tananyagként való megjelölése, amelyet a Jánosi-értekezés a *Principia* feltételezett kéziratos verziójával azonosít. Az így feltáruló hiátus (1793–1810) betöl-tésére, korai szakmunka híján, szükséges tehát valamiféle felol-dás.¹¹⁹ Ezt az értekezés Szemere Szerdahelyre vonatkozó meg-jegyzésére alapozza, azt innmár evidenciaként kezelve: Schedius 1810-ig kénytelen volt Szerdahely esztétikáját oktatni, amelyet egyébként is előírt a *Helytartótanács* által szabályozott kötelező tankönyvlista. Ezzel három maradandó, a Kazinczy-levelezésre visszavezethető motívum rögzül végleg a Schedius-szakiroda-lomban:¹²⁰ a *Principia* (csupán a Schedius szakmai pályafutása

¹¹⁹ Radnai esztétikatörténeti összefoglalásából (RADNAI Rezső: *Aesztetikai törckvések Magyarországon 1772–1817*. Budapest, Franklin-Társulat, 1889) ugyancsak a „korai korszakot” reprezentáló mű hiánya miatt maradt ki a Schedius-szövegek értelmezése.

¹²⁰ Az egyik legszebb példa a fenti szöveg alapján rajzolódó, már-már novellisz-tikus Schedius-jellemzésre: „Schedius Lajost, aki 1791-ben foglalta el kated-ráját, kormányrendelet kötelezte, hogy esztétikai előadásait Szerdahelyi kézikönyvei alapján tartsa meg, amit ez készségesen teljesített is. Bár Schedius Göttingában végzve tanulmányait már a populáresztétikusok nézetei val-lotta – később Schellinghez csatlakozott! – felcsapott Szerdahelyi inter-pretátorának. Annyira félt tőle – vagy annyira »gutgesimnt« volt – hogy annak haláláig (1808) még gondolni sem mert saját jegyzeteinek kiadására, legfeljebb magánbeszélgetések során hívta fel tanítványai figyelmét az újabb német esztétikusokra, Goethere, Schillerre. A fiatalság persze inkább ezeken kapott, de Szerdahelyinek mégis sikerült legalább azt elérnie, hogy munkáit, bele-

felől indokolt, de nemcsak afelől értett) megkésettsege; Szerdahely meghosszabbított hatástörténete; illetve egyfajta nyomkereső ambíció Schedius korai pályaszakaszát reprezentáló szöveg feltalálására.

A *Principia* értelmezése tehát, mely tipográfiailag ugyan az értekezés középpontját alkotja, koncepcionálisan csak az elővételezett alaptételeket illusztráló példák sorából a legrészletesebb. Így a formálódni látszó esztétikatörténeti kánon szempontjából már nem képvisel igazi tétet. Ezért azonban nem csupán a keretszerű portré uralkodó szerepe okolható, hanem az értelmezés módszertana is. Jánosi olvasata a *Principia* szakirodalmi hivatkozásai, egy-egy sajátos terminus vagy Schedius életrajzilag adatolt ismeretségei mentén a hivatkozott szövegrészletekkel szembesíti a Schedius-szöveg adott paragrafusát, rámutatva az egyezésekre és a Schedius-szöveg módosításaira. Ez az eljárás önmagában alkalmazva filológiai szempontból több tekintetben is kifogásolható. A *Principia* szövegét bevezető előszó,¹²¹ a *Prolegomena*¹²² és a részletes tartalomjegyzék¹²³ egyaránt hangsúlyozza, hogy a szöveg a szépség tudományának rendszerét kívánja nyújtani, és a többször és több változatban is összefoglalt struktúrának, a belső utalásrendszernek meghatározó jelentőségét sugallja a kötet olvasói számára.¹²⁴ A Jánosi-olvasat ugyan felhívja a figyelmet az „osztályozás” gondos mivoltára,¹²⁵ de a szisztematikusan épített belső kohézió értelmezésére kísérletet sem tesz. Következésképp a Jánosi-értelmezés számos helyen nem érzékeli, hogy a Schedius-szöveg terminusai e belső struktúra

értve a Szép János által készített kivonatot is, nyíltan senki sem bírálta meg. Ez egyúttal a klasszicista ízlés magyarországi utóéletének meghosszabbodását is jelentette.” SOLT Andor: *Dramaturgiai irodalmunk kezdetei (1772–1826)*. Budapest, 1970, 148–149. o.

¹²¹ *Praefatio*. SCHEDIUS, *Principia*... oldalszám nélkül. L. *Doctrina*...

¹²² Uo. 1–11. o., különösen 7. o.

¹²³ *Conspectus operis*. Uo. oldalszám nélkül.

¹²⁴ „Equidem in hac opella, vclut lucubrationum mearum ad omnem Philocaliae ambitum extensarum succincta epitome, quantum fieri poterat, constringenda elaboravi, quo systematis proponendi series nexusque facilius patescat, neque singularum partium expositione uberiore, quae fundamentis recte iactis suapte semet offert, obscuretur.” *Praefatio* l. 121. jegyzet.

¹²⁶ JÁNOSI, *Schedius*... 18. o.

mentén épülnek ki. Annak ellenére sem, hogy egy-egy kifejezés első előfordulásakor a *Principia* szövege definíciót ad, illetve elhatárolja azt a más szerzők szövegeiben használatos, hasonló terminusoktól.¹²⁶ További problémát jelent a terminológia kapcsán, hogy a Jánosi által felvázolt kontextus szinte kizárólag német nyelvű szövegeket tartalmaz, azaz német terminusokat azonosít a *Principiában* szereplő latin kifejezésekkel.¹²⁷ A szemelgető, szelektív olvasásmód pedig nemcsak az egyes kifejezések, hanem egyes állítások félreértéséhez is vezethet. Így a Jánosi-értekezés szerint Schedius Schiller nyomán nem említi tételei igazolására példákat,¹²⁸ habár az követhetőbbé tenné okfejtéseit. A *Principia* ominózus helyén¹²⁹ azonban az olvasható, hogy „mindannak a megvilágításában, ami az anyag és az erő tiszta fogalmainak megformálásához szükséges, nemcsak a példáktól, melyek egyedül a tapasztalatra támaszkodnak, hanem a dolgok mindennapi használatából vett, és azokra utaló szavaktól is szándékosan tartózkodunk” – azaz a példáktól való tartózkodás csupán a(z ál)metafizikai („calleologia pura” és „aesthetica pura”) fejezetekre vonatkozik, az alkalmazott tudományt tárgyalókra („calleologia applicata” és „aesthetica applicata”) nem.¹³⁰ Mindemellett a Schedius-kötet hivatkozásainak Jánosi-féle értelmezése is vitatható: bár a *Praefatio* szövege valóban jelezte, hogy többnyire(!) pozitív, tehát az adott tételt megerősítő hivatkozásokra számíthat az olvasó,¹³¹ mégis számos negatív vagy csak megszorításokkal

¹²⁶ Az *effectus* terminus esetében a Jánosi-szöveg csupán azt említi, hogy sem Kant, sem Herder értelmezésével nem egyezik meg a Schedius-féle jelentés-tulajdonítás, l. uo. 23. o.; a *materia pura* csak metafizikai kontextusban értelmezhető terminusa pedig már egybeesődik a Schelling-szövegekből idézett „die Materie ist an sich ohne alle Mannigfaltigkeiten” állítás alanyával, amely az empirikus anyagra is vonatkozik, l. uo. 18. o.

¹²⁷ Pl. „obscurae, clarae aut distinctae sui conscientiae capax” – „verworren, dunkel, klar, deutlich”. Uo. 19. o.

¹²⁸ Uo. 23. o.

¹²⁹ SCHEDIUS, *Principia*... 85. § A megszorítás: „In his omnibus, quae ad notiones Materiae Potentiaeque puras informandas pertinent...”

¹³⁰ Ez utóbbi fejezetekben szinte minden tételnél találhatóak példák, vö. többek között uo. 86. §, 89. § stb.

¹³¹ „Asserta vero doctorum virorum, qui auctoritate sua etiam argumentationibus hic allatis pondus addere, fidemque facere possunt, frequentius attuli, quo tutior tramite coepto incederem” *Praefatio*, l. 121. jegyzet.

elfogadott utalásra található példa¹³² a *Principia* szövegében. A Jánosi-olvasatban azonban ezek is megerősítő hivatkozásként jelennek meg (esetleg fel sem tüntetve, hogy a Schedius-szöveg utal az adott kötetre, hanem saját invencióként ismertetve a párhuzamos szöveget).¹³³ Feltűnő továbbá, hogy a Schedius-kötetben hivatkozott művek közül igen kevés az, amelyet az értekezés szövegszerűen összevet a *Philocalia* vonatkozó paragrafusával: mégpedig elsősorban a könnyebben hozzáférhető kiadásokat (Kant, Herder, Schelling, Goethe hivatkozott köteteit), a többi esetben pedig csak szerzői névsort kap az olvasó, szövegösszevetés nélkül.¹³⁴ A szövegszerű összevetések szinte kizárólag a primer tekintély elvét hangsúlyozzák, helyenként a szövegek mögött tételezett személyiségképek szembeállításává alakulva át: „A mi Schediusunk józan, nyugodt, száraz okoskodó, nincsen hatalmas invenciója, nincs eleven phantasiája, nincsenek szárnyai, mint Schellingnek. Ha elnézzük, hogy magyarázgatja a potentia spontán hatásából az anyagra az életjelenségeket, a motus organikus, a vita corporea s a natura animata tényeit s arra gondolunk, hogy ezzel szemben milyen genialis merészséggel beszél Schelling a természet átszellemítéséről, a mely folyamatban az egyes fokok csak az intelligentiának különböző érvényesülései, úgy érezzük, mintha az ösvényen fáradtan bandukoló utas fölött a felhők magasában szállana tova hatalmas lendülettel a kattogó gépmadar.”¹³⁵ Az ilyenfajta, a tudományos értekezés nyelvi arculatát erősen ziláló, orációra emlékeztető retorikai fordulatok mentén

¹³² Már az első jelentősebb hivatkozás-csoportnál is, I. SCHEDIUS, *Principia...* 21. §., majd 26, 17. §. stb.

¹³³ Pl. a szépség-fogalom kapcsán I. Jánosi, *Schedius...* 17. o. vs. SCHEDIUS, *Principia...* 21. §.

¹³⁴ Ilyen lista olvasható JÁNOSI, *Schedius...* 47. oldalon, ahol „Schelling-iskola”, „korabeli német műelmélet”, „franciák”, „populárfilozófusok” csoportosításban sorakoznak a szerzők vezetéknevei, műcímek nélkül. A jelenség egyik oka lehet az is, hogy a Schedius-kötetben hivatkozott művek nagyobb része ma sem található meg sem magyarországi, sem bécsi könyvtárakban – azonosításukhoz és tanulmányozásukhoz a göttingeni Georgina Augusta egyetem könyvtárának (Niedersächsische Staats- und Universitätsbibliothek Göttingen, továbbiakban NSUB) 18. századi gyűjteménye bizonyult alkalmasnak.

¹³⁵ JÁNOSI, *Schedius...* 46. o.

fejlék elő, immár tudománytörténeti beágyazottsággal, a „szobatudós” Heinrich-beszédből ismert karakterjegye. Hogy végezetül a célzatosan válogatott¹³⁶ recenziók ismertetése által a Toldy-beszédekben még „merészen önálló” esztéta Schedius besoroltassék a „populáresztétikusok” felé tájékozódó „Schelling-követők” kategóriába.¹³⁷ Mivel Schedius esztétikai életművének újraértelmezésére a Jánosi-értekezést követő csaknem egy évszázad során nem történt újabb kísérlet, az így kimerevített kép – „Természetesen a schediusi rendszer alapszínét az eleven képzeletű Schelling bölcseltének általános iránya adja meg, de ezt az alapszint némi- leg módosítja a szárazon okoskodó Schedius egyénisége, továbbá Winckelmann, Lessing, Sulzer, néhány francia műbölcselő és Goethe szembetűnő hatása”¹³⁸ – tehát hosszú időre meghatározó maradt. Schedius esztétikája a magyarországi Schelling-recepció 3. korszakába betagozódva kerül tárgyalásra még Gurka Dezső 2003-as filozófiatörténeti áttekintésében is.¹³⁹

Az immár tudománytörténeti kontextusban is megerősített 19. századi Schedius-portrén az első szembetűnő változtatások

¹³⁶ A recenziók kis számát és negatív értékelését emeli ki JÁNOSI, *Schedius...* (52–54. o.), hallgatva például a korszak fontos tudományos fórumán, a göttingeni *Gelehrten Anzeigen* hasábjain megjelent, méltató ismertetésről (HEEREN, *Göttingische Gelehrten Anzeigen* 1828 / IV. 1889. o.). Sokatmondó a Wilhelm HEBENSTREIT: *Wissenschaftliche-literarische Encyclopädie der Aesthetik*. Wien, 1843 hosszas szakirodalmi bevezetőjében szereplő *Principia*-értelmezés felidézése: Jánosi szövege szerint a Hobenstreit-áttekintés „csak irodalmi szempontból érdekes” jelzővel illeti a kötetet. Az eredeti mondat – „Formeller und in literarischer Hinsicht schätzbar ist das Werk”, uo. *Vorwort*. LII. – mindössze arra utal, hogy az előszó eleve „(szak)irodalmi” áttekintés, és ebből a szempontból különösen érdekes Schedius műve: a magyar esztétika történetének szánt sűrű másfél oldalból Szerdahely esztétikája egy mondatnyi negatív minősítést kap, Greguss Mihályé 3-4 mondatnyi, a „Bouterweks Schüler” minősítés köré épülő ismertetést. A maradék egy oldal a *Principia* pozitív hangvételű, az előszó arányaihoz mérten kifejezetten részletes bemutatását tartalmazza.

¹³⁷ A besorolás maradandó mivoltára l. SOLT, i. m. 149. o.

¹³⁸ HUSZTINÉ RÉVHEGYI Rózsi: *Jánosi Béla: Schedius Lajos aesthetikai elmélete. Egyetemes Philologiai Közöny*, 1916, 648–649. o.

¹³⁹ GURKA Dezső: *Schelling filozófiájának magyarországi vonatkozásai a 18. század végén és a 19. század első évtizedében*. Recepció és Kreativitás Program, Közéletek a magyar filozófia történetéhez (tanulmányok on-line) http://zeus.phil-inst.hu/recepcio/htm/207_belső.html.

Doromby Karola 1933-as Schedius-monográfiájához¹⁴⁰ köthetők. Ahogyan a címadás – *Schedius Lajos mint német–magyar kultúrközvetítő* – jelzi, az eddigi Schedius-irodalomban meghatározó idegen–nemzeti koordináta mentén történik a legjelentősebb módosulás. A címben használt „kultúrközvetítő” minősítés félrevezető, amennyiben a 21. századi olvasó számára az 1980-as években felélénkülő kultúrtranszfer-vizsgálatok¹⁴¹ háttérben értelmeződve mediális helyzetet (azaz épp a nemzeti–idegen opozíció felszámolását) és többirányú folyamatszerűséget látszik jelölni. A Doromby-monográfia szövege azonban egyértelműen jelzi, hogy a kultúrközvetítői szerep itt egyirányú és asszimilatív folyamatot jelöl: a német kultúrközegben szocializálódott Schedius a magyar nemzet részévé válva asszimilálja az utóbbiba az előbbiben elsajátított értékeket.¹⁴² Nem a nemzeti–idegen koordináta érvényességét megkérdőjelező, hanem éppen e koordináta jelentőségét felerősítő értelmezői pozícióról van szó tehát. Ez illeszkedik a kortárs történeti diskurzus szempontrendszeréhez,¹⁴³ emellett az 1930-as évek hazai német nemzetiségének helyzetét elemző közbeszéd kontextusában is jól tájolható állásfoglalás.¹⁴⁴ Egyszersmind lehetővé teszi, hogy a korábban antihősként megformált személyiség életrajza nem a szakmai visszafejlődés negatív, hanem a magyarrá válás pozitív folyamatára alapozva kerüljön bemutatásra. E folyamat alfáját és omegáját a *Schedius Lajos származása és tanulóiévei* és a *Schedius a magyar nemzeti reform-*

¹⁴⁰ DOROMBY, i. m.

¹⁴¹ A „kultureller Austausch”, „Kulturtransfer” és angolszász megfelelőik értelmezésére és a kapcsolódó kutatások rövid összefoglalására l. Helga MITTERBAUER: *Kulturtransfer – ein vielschichtiges Beziehungsgeflecht*. Newsletter Moderne, 1999/1. 23–25. o.

¹⁴² „Schedius a magyarországi német értelmiségnek érdekes típusa, mely a német kultúrában gyökerezve annak számtalan értékét közvetítette a magyar szellemi élettel szívós munkássága és végül a magyar nemzetbe való lassú beolvadása által.” DOROMBY, i. m. 108. o.

¹⁴³ Különösen Pukánszky Béla munkásságának kontextusában feltűnő az egyezés, pl. PUKÁNSZKY Béla: *Német polgárság magyar földön*. Budapest, 1940.

¹⁴⁴ Vö. NIEDERHAUSER Emil: *A magyarországi asszimiláció problémái*. In: PUKÁNSZKY Béla: *Német polgárság magyar földön*. Budapest, 2000, 2. kiadás kísérő tanulmánya, 174–189. o.

törekvések szolgálatában című fejezetek jelentik. Maga a folyamat háromfokozatú transzformációként jelenik meg: elsőként a kulturális kötődések átalakulásaként (*Schedius a kilencvenes évek pesti irodalmi életében*), majd egyfajta Habsburg-birodalmi közösségi identitás megformálódásával (*Schedius a bécsi patriotikus[!] törekvések szolgálatában*), végül egy elsősorban politikai és nem nyelvi vetületben értett nemzeti identitástudat megszilárdulásával (*Schedius a magyar nemzeti reformtörekvések szolgálatában*). Hogy ez utóbbi nyelvi dimenziókban nem teljesebben ki, azt az átmenetiség Schedius-portrékból ismert motívuma indokolja, mely a magyarországi németiség kulturális és politikai asszimilációjának nagyobb kontextusába helyezi Schedius személyes (immár siker)történetét: „Ebben a kultúrtörténeti folyamatban a középben foglal helyet Windisch Károly Gottlieb, s a korabeli német írók működése és az ő nyomdokaiba lépő, a magyarságban mindinkább felolvadó német származású értelmiség irodalmi tevékenysége között.”¹⁴⁵ Az így körvonalazódó nagy elbeszélés egyébként alkalmas kerettel szolgált a korszakban „újrafelfedezett” 19. századi német származású magyarországi szerzők kortárs életrajzi feldolgozásaihoz, többek között Rummy Károly György¹⁴⁶ vagy Fessler Ignác Aurél¹⁴⁷ esetében. A „német–magyar kultúrközvetítők” címszó alatt ekként egyre markánsabban kirajzolódó és bővülő számú csoport térnyerési esélyei sokat javultak az irodalmi kanonizációs folyamatokban. Ezt jelzik Horváth János Kisfaludy Károly-monográfiájának vonatkozó oldalai,¹⁴⁸ Pintér Jenő 1932-es irodalomtörténeti kézikönyvének *A magyarországi német irodalom a XIX. század első harmadában* című fejezete¹⁴⁹ és Pukánszky

¹⁴⁵ DOROMBY, i. m. 108. o.

¹⁴⁶ SZÖGI Ferenc: *Rummy Károly György, a magyar irodalom ismertetője*. Budapest, 1934; majd FRIED István: *Rummy Károly György, a kultúrközvetítő 1828–1847. Filológiai Közöny*, 1963, 204–218. o.

¹⁴⁷ Akárcsak a Doromby-kötet, a *Német filológiai dolgozatok sorozatban* jelent meg, XIV. szám alatt KOSZÓ János: *Fessler Ignác Aurél élete és szépirodalmi működése*. Budapest, 1915.

¹⁴⁸ L. 25. jegyzet, bár Horváth fejlődéstörténeti koncepciójában a reformkori nem magyar nyelvű irodalom másodlagos szerepet kapott, vö. KENYERES Zoltán: *Vázlat Horváth Jánosról*. In: uő: *Irodalom, történet, írás*. Budapest, 1996, 49–51. o.

¹⁴⁹ L. 26. jegyzet.

Béla irodalomtörténeti kézikönyve.¹⁵⁰ A „kulturközvetítő” kategóriájának megformálása és alkalmazása azonban nemcsak kanonizációs szempontból jelentett változást, hanem a már említett tudománytörténeti áthallás révén egy lehetőséget is kijelölhet a mai értelmező számára. Olyan lehetőséget, mely a kevéssé termékenynek bizonyuló idegen vs. nemzeti paradigma felülírását jelentheti a többszörös kulturális és társadalmi kötődésű, többirányú kommunikációt biztosító kultúrtranszfer-szerepkör mentén. E felülírás ugyanakkor palimpszesztszerű: a Doromby-kötet Schedius nemzeti kötődését igazoló részletei a háttérben marandó figyelmeztetések egyben, hogy a kultúrtranszfer-elméletek kínálta mediális szerep elszigetelt modellje¹⁵¹ helyett egy többszörös kötődésű vállaló, de azok között különbséget tevő, egyes kötődéseket preferáló identitásszerkezet modellje több sikerrel alkalmazható.

A Doromby-kötet azonban más tekintetben is elüt a már említett Schedius-pályaképektől: az életrajzi elbeszélés ugyanis nem egy előzetesen felvázolt portré személyiségvonásainak illusztrációjaként épül ki, hanem *in medias res*, családtörténeti áttekin-téssel indul. A portréalkotás kényszere megszűnni látszik, amennyiben az életrajz elbeszélése később sem torkollik nyílt minősítésekbe, személyes karakterjegyek hangsúlyozásába – ugyanakkor nem törekszik a szakirodalomban már rögzült minősítések felülírására sem. A Schedius-életmű értékelésének hangsúlyai nem változnak lényegesen, a folyóirat-szerkesztői tevékenység középpontba állítását pedig még erőteljesebben emeli ki Zuber Marianne kortárs sajtótörténeti feldolgozásának¹⁵² hasznosítása. Szólamát az elbeszélés uralja: egy minél több rész-

¹⁵⁰ PUKÁNSZKY Béla: *A magyarországi német irodalom története. A legrégibb időktől 1848-ig.* Budapest, 1926, 4–9, 385–386, 399–409, 420, 442, 455–459, 479, 487. o.

¹⁵¹ E modell alkalmazhatóságát Romy Károly György életművének vizsgálata kapcsán szintén megkérdőjelezi HILÓCZKY Ágnes: *Romy Károly György. Forráskutatás és biográfia.* Kézirat, doktori disszertáció, Budapest, 2003, 8–15. o.

¹⁵² ZUBER Marianne: *A hazai német folyóiratok története 1810-ig.* Budapest, 1915, ugyancsak a *Német Philologiai Dolgozatok* sorozatban (17. kötet). Schedius vonatkozásában l. 69–93. o.

letre kiterjedő, minél több szöveggel dokumentált kronologikus élettörténet megalkotása motiválhatta az egykönyves monográfiaszerzőt. E törekvés eredményezi a Schedius-szakirodalomban a legtöbb és legkülönbözőbb szövegeket mozgósító feldolgozást. Spektrumába beletartozik a kéziratos szövegek közül elsősorban a levelezés¹⁵³ és egyes hivatali iratok,¹⁵⁴ továbbá Schedius folyóiratokban megjelent tanulmányainak és rövidebb írásainak vizsgálata,¹⁵⁵ emellett a kapcsolódó szövegkiadások (Kazinczy-levelezés, nádori iratok)¹⁵⁶ áttekintése, illetve a már említett szakirodalom beépítése. Ez nem jelentette ugyanakkor az egyes levéltárak, folyóiratok szisztematikus vizsgálatát. A kötet szerzője látnivalóan a Szinnyei-lexikon szócikkében¹⁵⁷ megadott hivatkozások mentén indult el, ám a korábban szövegek hiátusával jelölt tudóspálya még így is éppen ellenkezőleg, gazdagon dokumentált-

¹⁵³ Az MTA Kézirattárában és a Nemzeti Múzeum, ma OSZK kézirattárában, valamint a bécsi Nationalbibliothek kézirategyűjteményében található levelek ismeretére utalnak a hivatkozások.

¹⁵⁴ Schedius professzori pályázata és egyetemi működése kapcsán hivatkozik a szöveg a MOL helytartótanács i. Departamentum Literaria-politicum (C 67) egyes fondjaira; a bécsi udvarral való együttműködés néhány mozzanatánál a Staatsarchiv egyes aktáira – úgy tűnik, a szerző módszere az volt, hogy egy-egy, az életrajzból már ismert ügy vagy esemény levéltári hátterét tárta fel.

¹⁵⁵ A vizsgált időszaki kiadványok listája tekintélyes: *Aurora, Hadi és Más Nevezetes Történetek, Hazai és Külföldi Tudósítások, Kisfaludy Társaság Évkönyve, Magyar Akadémiai Értesítő, Magyar Hírmondó, Magyar Kurir, Orpheus, Tudományos Gyűjtemény, Uránia, Literärischer Anzeiger, Merkur von Ungarn, Neuer Courir aus Ungarn, Privilegierte Anzeigen, Siebenbürgische Quartalsschrift, Ungarisches Magazin, Zeitschrift von und für Ungern, Allgemeine Geographische Ephemeriden, Allgemeine Literatur Zeitung – Halle, ua. – Jéna, Annalen de österreichischen Literatur, Archiv für Geographie, Historie, Staats- und Kriegskunst, Bamberger Zeitung, Chronik der österreichischen Literatur, Göttingische Gelehrten Anzeigen, Hesperus, Leipziger Literatur Zeitung, Neuer Allgemeiner Anzeiger – München, Österreichisches Archiv für Geschichte, Erdbeschreibung, Staatenkunde, Kunst und Literatur, Vaterländische Blätter, Wiener Diarium.*

¹⁵⁶ *KazLev; József nádor iratai. I–II.* kiadta Domanovszky Sándor, Budapest, 1925, 1929; *Sándor Lipót főherceg nádor iratai*, kiadta Mályusz Elemér, Budapest, 1926.

¹⁵⁷ SZINNYEI József: *Magyar írók élete és munkái.* XII. Budapest, 1908, 336–343. o.

ként került bemutatásra. Ez kettős következménnyel járt. Egyrészt a monográfia kereteit szinte szétfeszíti a felhasznált dokumentáció. Emiatt elmarad a részletes szövegértelmezés, kéziratok esetén a keletkezés stb. körülményeinek pontosítása, a szövegismertetések többnyire néhány soros annotációkra szorítkoznak. És mivel a monográfiát nem követte a nehezen hozzáférhető szövegeket publikáló szövegközlés, a kötet inkább csak a Schedius-pályakép átrajzolásának lehetőségét vetette fel, semmint elvégezte azt. Az is kitűnt, hogy a Schedius-pályakép folyamatszerű, kronologikus rendezése heroikus, ám kivitelezhetetlen vállalkozás. A különféle szövegek és tevékenységek időben egymás mellett futó, a Doromby-monográfiában inkább izgalmasnak, semmint sekélyesnek feltüntetett polifóniája szétfeszíti a biografikus elbeszélhetőség kereteit. Másfelől nézve e szöveg erénye, hogy a Schedius-életmű újra- és újraahantolása után elsőként körvonalazta az említetlenül feledésre ítélt szövegkorpust, és e korpusz sokféleségének éppen inspiratív jellegét kiemelve az értelmezés reinkarnációjára váró szövegek halmazaként jelölte ki azt. Csupán egy jellemző példa: a Doromby-monográfia ismerteti az 1792-es pesti esztétikaprofesszori pályázat menetét, az egyes pályázati kérdéseket és mintegy másfél oldalban Schedius írásos válaszát, pontos levéltári jelzetekkel.¹⁵⁸ 1971-ben Szauder József közzétette az e levéltári hivatkozás alapján azonosított kézirat latin szövegét, magyar fordítással és a szöveget részletesen elemző tanulmánnyal,¹⁵⁹ így elsőként tehetett kísérletet a Schedius esztétikai pályafutásának „korai szakaszát” meghatározó hiány kitöltésére. Hasonlóképp jelen áttekintés is sokat köszönhet a Doromby-monográfia filológiai háttérének.

¹⁵⁸ DOROMBY, i. m. 21–22. o.

¹⁵⁹ SZAUDER József: *Az esztétikai tanszék betöltésére kiírt pályázat és kritikai irányzataink 1791-ben. Irodalomtörténeti Közlemények*, 1971/1–2. 78–106. o., úő: *Schedius és Szentjóni Szabó 1791-ben készült, ismeretlen esztétikai tanulmányai*. Uo. 216. o.

1.3. Kaleidoszkóp

1945 után a „német–magyar kultúrközvetítők” kategória politikai reminiszcenciái miatt nem tartozott az irodalomtörténeti szempontból szerencsés minősítések közé. Részben ez, részben pedig a Doromby-kötet heroizmusában is elrettentő torzója okolható, hogy az ezt követő feldolgozásokban a korábbi Schedius-portré érintetlenül marad, miközben a Schedius-pálya darabokra törni látszik. A Schedius-életmű egy-egy szegmense ugyan több különböző tudománytörténeti megközelítésben szerepet kap, ezek az értelmezések azonban mintegy párhuzamosan kiépülve egymással nem kommunikálnak, és közös hivatkozási alapjukat továbbra is a Toldy-, Heinrich-, majd Doromby-féle feldolgozások jelentik. Ezen tudománytörténeti áttekintések egy része, tekintettel arra, hogy Schedius neve nem számít közismertnek, visszatér a „rövid portré + az adott tudományágra vonatkozó életműrészlet ismertetése” szerkezetre. A „rövid portré” nem más, mint a közös hivatkozási alapot jelentő szövegekben rögzült portré újrafestése, melyen az utóbbi, adalékként kezelt tudománytörténeti vonatkozás önmagában véve legfeljebb árnyalatnyit módosít.¹⁶⁰ Következésképp e szűkített spektrumú feldolgozások továbbra is azon szerepkörök mentén vizsgálják a Schedius-életművet, melyet a Toldy-, Heinrich-, Doromby-olvasatok kijelölnek. Nem véletlen, hogy a leghangsúlyosabb szerepkör a pálya csúcscaként megjelölt folyóirat-szerkesztői tevékenység: Kókay György összefoglalása¹⁶¹ mellett Fried István komparatistaként vizsgálta a

¹⁶⁰ Klasszikus példája lehet e tanulmánytípusnak Kardos József idézett előadása, I. 31. jegyzet; valamint VÉRTESY Miklós: *Schedius Lajos*. Könyvtáros 1966, 580–582. o.; továbbá az újszempontra felvető, de inkább szakirodalomra alapozott Schedius-portrét nyújtó tanulmány: FEHÉR Katalin: *Schedius Lajos művelődéspolitikája*. *Honismeret*, 1997/6. 9–14. o.

¹⁶¹ *A magyar sajtó története. I. 1705–1848*. Szerk. Kókay György, Budapest, 1979, 234–247. o., ugyanakkor korszakmonográfiáiból, mivel azok a magyar nyelvű sajtóra koncentrálnak, kimaradt Schedius folyóiratainak ismertetése (úő: *Könyv, sajtó és irodalom a felvilágosodás korában*. Budapest, 1983, 160. o. csak az *Uránia* kapcsán említi Schediust; úő: *A magyar hírlap- és folyóiratirodalom kezdetei (1780–1795)*. Budapest, 1970, 476–480. o. szintén).

kérdést,¹⁶² de a Tarnói László által összeállított, a magyarországi német prózát reprezentáló antológiában¹⁶³ is szerkesztői előszava révén kapott helyet Schedius. E szerepkör kidolgozása mentén az utóbbi évtizedek germanista kutatásaiban újra előtérbe került a(z) (immár átértelmezett) kultúrközvetítői minősítés,¹⁶⁴ és Schedius külföldi folyóiratokban megjelent tanulmányainak feltárása.¹⁶⁵ Szintén a sajtótörténethez kapcsolódik Szilágyi Márton Schedius *Uránia*hoz fűződő kapcsolatait feltáró tanul-

¹⁶² FRIED István: *Schedius Lajos és folyóirata (Zeitschrift von und für Ungern, 1802–1804)*. Magyar Könyvszemle, 1981, 31–94. o.; uő: *Funktion und Möglichkeiten einer deutschsprachigen Zeitschrift in Ungarn. Die Zeitschrift von und für Ungern*. In: *Zeitschriften und Zeitungen des 18. und 19. Jahrhunderts in Mittel- und Osteuropa*. Hg. von István Fried, Hans Lemberg, Edith Rosenstrauch-Königsberg, Berlin, 1986.; és érintőlegesen uő: *Der Plan einer mitteleuropäischen Zeitschrift aus dem Jahr 1806. Különlenyomat a Magyar Könyvszemle, 1974/3–4. számából*, 262–268. o.; uő: *A magyarországi német nyelvű sajtó kutatásának kérdései (XVIII. század, XIX. század első fele)*. Magyar Könyvszemle, 1983, 83–101. o.

¹⁶³ Johann Ludwig SCHEDIUS: *Vorbericht zum Literärischen Anzeiger*. In: *Literatur und Kultur im Königreich Ungarn um 1800. Im Spiegel deutschsprachiger Prosatexte*. Hg. von András Balogh, László Tarnói, Budapest, 2000, 20–25. o.

¹⁶⁴ Az újabb magyarországi germanista interkulturális vizsgálatok elméleti hátterére l. Werner Biechle: *Deutschsprachige Literaturen des Auslands in Kontext einer interkulturellen Literaturwissenschaft*. In: *Wer mag wohl die junge, schwarzäugige Dame seyn? Zuordnungsfragen, Darstellungsprinzipien, Bewertungskriterien der deutsch(sprachigen) Literatur in Ostmittel- und Südosteuropa*. Hg. von Werner Biechle, András F. Balogh, Budapest, 2002, 14–22. o., a magyar irodalomtörténet-írás vonatkozásában l. Andreas HERZOG: *Transkulturalität als Perspektive der Gesichtsschreibung deutschsprachiger Literatur*. Uo. 23–36. o.; Tarnói László: *Deutschsprachige Ungarnbilder um 1800*. In: *Das Ungarnbild in Deutschland und das Deutschlandbild in Ungarn*. München, 1996, 31–45. o.

¹⁶⁵ Karl-Heinz JÜGELT: *Eine wiederentdeckte ungarische Literaturgeschichte aus dem Jahre 1798*. Német Filológiai Tanulmányok. IX. Debrecen, 1975, 65–94. o.; uő: *Die Rezensionen der ungarischen und Ungarn betreffenden Schriften in der „Allgemeinen Literatur-Zeitung“ 1785–1803*. Rostock, 1975, 71–77. o.; uő: *Die erste Geschichte des ungarischen Theaters aus dem Jahre 1798*. Német Filológiai Tanulmányok XIII. Debrecen, 1979; továbbá NÉMEDI Lajos: *Schedius Lajos magyar irodalomtörténetéről. Irodalomtörténeti Közlemények*, 1979, 282–286. o.

mánya,¹⁶⁶ amely azonban számos ponton rámutat a Toldy által útjára indított irodalomtörténeti hagyomány felülvizsgálódó pontjaira, hasznosítja Schedius 1801-es esztétikai előadásjegyzetének tanulságait, illetve kitér Schedius tevékenységének színháztörténeti vonzataira, így jelen tanulmánynak több tekintetben kiindulásul szolgál. A színháztörténeti kapcsolatokra, igaz, szűkszavúbban, Kerényi Ferenc összefoglaló áttekintése¹⁶⁷ is felhívta a figyelmet, valamint korábban Solt Andoré,¹⁶⁸ de kifejezetten a Schedius-vonatkozásokat összefoglaló tanulmány nem született. Az életmű másik kiemelt pontja, azaz Schedius térképészeti tevékenysége a neve alatt megjelenő térképek bemutatásától a Lipszky-féle országleírásban való közreműködéséig, kapott valamelyes publicitást a földrajztörténeti szakirodalomban, elsősorban Reisz T. Csaba kutatásainak köszönhetően.¹⁶⁹ Esztétai működésének értelmezésében a Jánosi-kötet olvasatához képest nem történt jelentős módosulás, sőt a vonatkozó szövegek latin nyelvűsége a 20. század végére csak még hermetikussá zárta azt. Szauder József már említett publikációja¹⁷⁰ mellett Nagy Endre esztétikai összefoglalásának Schedius-fejezete¹⁷¹ a *Principia* tartalmi összefoglalását kíséri meg. Mészáros András filozófiatör-

¹⁶⁶ SZILÁGYI Márton: *Schedius Lajos szerepe az Uránia körül. Irodalomtörténeti Közlemények*, 1996, 127–144. o., átdolgozott változatát I. uő, Kármán... 27–56. o.

¹⁶⁷ *Magyar színháztörténet 1790–1873*. Szerk. KERÉNYI Ferenc, Budapest, 1990, 65, 105, 130. o.; uő: *Az első magyar színtársulat könyvtárának története. Magyar Könyvszemle*, 1974, 331–338. o.

¹⁶⁸ SOLT, i. m. 103, 148–149. o.

¹⁶⁹ FALLENBÜCHL Zoltán: *Adalékok Schedius Lajos és Blaschnek Sámuel Magyarország-térképe kiadásának történetéhez. Országos Széchenyi Könyvtár Évkönyve*, 1967, 446–457. o.; Szántai Lajos: *Atlas Hungaricus. Magyarország nyomtatott térképei, 1528–1850*. Budapest, 1996; KARDOS, *Schedius Lajos...*; REISZ T. Csaba: *Magyarország általános térképének elkészítése a 19. század első évtizedében*. Budapest, 2002; PÁSZTI I. ászló: *Schedius Lajos és Blaschnek Sámuel Magyarország-térképének kiadásváltozatai. Geodézia és Kartográfia*, 2002/11. 12–17. o., forrás: <http://www.fomi.hu/Internet/magyar/szaklap/200-2/11/2.pdf>.

¹⁷⁰ SZAUDER, *Az esztétikai...*

¹⁷¹ NAGY Endre: *A magyar esztétika történetéből. Felvilágosodás és reformkor*. Budapest, 1983, 273–303. o.

téneti összefoglalása¹⁷² pedig e tekintetben csupán a meglévő szakirodalomra támaszkodik, és inkább Schedius Kant-vitában betöltött szerepét¹⁷³ taglalja.

A párhuzamosan futó tudománytörténeti szövegek egymástól való elzártságát szemléletesen mutatja ama forrásfeltáró publikációk visszhangtalansága, melyek Schedius levelezésének különféle részleteit tették hozzáférhetővé. A századelőn publikált Schedius-levelekre többnyire még hivatkozott a Doromby-kötet, így a Heinrich Gusztáv által publikált Grimm-levele,¹⁷⁴ illetve a Sas Andor által közölt Hegel-levele.¹⁷⁵ Schedius Collinhoz írott levelét azonban eredetiből ismertette Doromby,¹⁷⁶ holott egy Littrowhoz írt levéllel együtt azt még 1907-ben közölte Bányai Elemér.¹⁷⁷ Schedius 1828-as, Mednyánszky Alajoshoz írt levelét ugyancsak az Eötvös Kollégiumban található iratcsomó alapján, nem Lukcsics Pál közlésére¹⁷⁸ hivatkozva említi a kötet, és nincs utalás Hellebrant Árpád levélkiadására¹⁷⁹ sem. A legjelentősebb

¹⁷² MÉSZÁROS András: *A filozófia Magyarországon a kezdetektől a 19. század végéig*. Pozsony, 2000. A kötet Kant-recepcióra vonatkozó részleteinek bírálatát l. S. VARGA Pál: *Magyar-e a magyarországi filozófia? Megjegyzések Mészáros András A filozófia Magyarországon című könyvéről. Vigilia*, 2001/4. 314–317. o.; a Schediusra vonatkozó részletekkel polemizál SZILÁGYI Márton: *Megjegyzések Mészáros András A filozófia Magyarországon című könyvének 18–19. századi fejezeteihez. Vigilia*, 2001/3. 232–235. o.

¹⁷³ E kérdéshez szól hozzá Rohonyi Zoltán is: ROHONYI Zoltán: *A romantikus korszakküszöb*. Budapest, 2001. Rohonyi Zoltán korábbi kötetének épp Kant-recepcióra vonatkozó állításával és a posztkantianus korszakküszöb meghatározásával polemizál recenziójában S. VARGA Pál (Rohonyi Zoltán: „Úgy állj meg itt, pusztán”. *Közélet XIX. századi irodalmunkhoz: Esszék és tanulmányok*. Budapest, Balassi Kiadó, 1996. *Irodalomtörténeti Közlemények*, 1999/1–2. 221–231. o.).

¹⁷⁴ HEINRICH Gusztáv: *Grimm Jakab levele Schediushoz. Egyetemes Philologiai Közöny*, 1898, 829. o.

¹⁷⁵ SAS Andor: *Hegel Magyarországról*. Athenaeum, 1917, 358–365. o.

¹⁷⁶ DOROMBY, i. m. 74–76. o.

¹⁷⁷ BÁNYAI Elemér: *Magyar írók levelei a bécsi Cs.Kir.Udvari Könyvtárban, Dr. Esztergár Lászlótól*. Közli Bányai Elemér, *Irodalomtörténeti Közlemények*, 1907, 120–121, 236–237. o.

¹⁷⁸ LUKCSICS Pál: *Adalék a budapesti egyetem történetéhez. Magyar Paedagogia*, 1914, 167–168. o.

¹⁷⁹ HELLEBRANT Árpád: *Révai Miklós levelesládájából. Irodalomtörténeti Közlemények*, 1925, 98–108. o.

levélpublikációra, az MTA kéziratárából Fritz Valjavec által 1933-ban közzétett 28 levélre¹⁸⁰ a Doromby-kötet még nem hivatkozhatott, a későbbi szakirodalom pedig nem hivatkozott – tartalmuk és tanulságaik beépítése a Schedius-recepcióba mindmáig nem történt meg. Éppúgy, ahogyan az Enyedi Sándor által közölt, Schedius és az *Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaság* kapcsolatára vonatkozó levelek,¹⁸¹ a May Istvántól publikált Miller Jakab Ferdinánd-levelek,¹⁸² Schedius orvostörténeti vonatkozású levelezése¹⁸³ és a Vargha Domonkosné által közzétett és vizsgált, nemcsak földrajz- és csillagászat-történeti szempontból érdekes Johann Franz Zach–Schedius-levelezés¹⁸⁴ esetében sem. Az utóbbi jelentőségét az is mutatja, hogy külföldi tudománytörténeti feldolgozások már hasznosították eredményeit.¹⁸⁵ E sajátos amnézia nem csupán abban mutatkozik meg, hogy az adott kérdéskörrel foglalkozó szakmunkák nem hivatkoznak a közlésekre,

¹⁸⁰ Fritz VALJAVEC: *Briefe Deutscher Gelehrter und Schriftsteller an Ludwig Schedius*. In: *Jahrbuch des Graf Klebelsberg Kuno Institut für ungarische Geschichtsforschung in Wien*. Budapest, 1933, 258–302. o., Schwartner Márton, Joseph Hammer-Purgstall, Jakob Glatz, Christian Gottlob Heyne, Johannes von Müller, Christian Daniel Beck, Eichstädt, Johann Gottlob Eichorn, Johann Christoph von Aretin, Hegel (a Sas-féle átírás újraközlése), Fessler Ignác Aurél, Joseph Hormayr levelei.

¹⁸¹ ENYEDI Sándor: *Schedius Lajos és az Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaság*. *Magyar Könyvszemle*, 1989/2. 146–163. o.

¹⁸² MAY István: *Miller Jakab Ferdinánd levelestádájából*. Közreadja May István, *Magyar Könyvszemle*, 1991/3. 266–278. o.

¹⁸³ FODOR István: *Orvostörténeti levelek*. *Communicationes ex Bibliotheca Historiae Medicae Hungaricae*, 1965, 85–245, 265–309. o.

¹⁸⁴ A közzétett szövegeket l. Peter BROSCHE, VARGHA Magda: *Briefe Franz Xaver von Zach in sein Vaterland*. Budapest, 1984. A leveleket idézi és értelmezi: VARGHA Domonkosné: *Zách János Ferenc szerepe Lipszky Magyarország-térképének megszületésében*. In: *Lipszky emlékülés és kiállítás, előadások* (1998. XII. 14.) http://lazarus.elte.hu/hun_tantort/1998/vargha.html; uő: *Carl Friedrich Gauss magyar csillagászbarátai*. *Magyar Tudomány*, 1998/9. 1108–1121. o.; uő: *Zách János Ferenc*. Piliscsaba, 2003.

¹⁸⁵ Wolfgang R. DICK, Peter BROSCHE, Dieter GERDES: *The least known participant in the Gotha meeting in 1798: George Butler*. In: Peter Brosche, Wolfgang R. Dick, Oliver Schwarz, Roland Wielen (Eds.): *The Message of the Angles – Astrometry from 1798 to 1998. Proceedings of the International Spring Meeting of the Astronomische Gesellschaft, Gotha, May 11–15, 1998*. (*Acta Historica Astronomiae*; 3). Frankfurt am Main, 1998, 73–75. o.

mint az Peter F. Barton Fessler-monográfiájában¹⁸⁶ sem történik meg; hanem több esetben hivatkozás nélküli, jóhiszemű újraközlésre¹⁸⁷ is sor került. Sőt, Heinrich Gusztáv, Sas Andor, Lukcsics Pál, Hellebrant Árpád és Crouy-Chanel Katalin levélközlései¹⁸⁸ az irodalomtörténeti bibliográfiában sem szerepelnek.¹⁸⁹

A 19. század végére megformálódó Schedius-portré tehát máig érvényes az irodalomtörténeti szakirodalom horizontján. Schedius tevékenysége folyóiratain keresztül körvonalazódik elsősorban, színháztörténeti szerepe, esztétikai életműve szinte csak említetik, míg az irodalomtörténeti szempontból pótcselekvésnéként bemutatott térképészeti tevékenység áttekintése kidolgozottnak mondható. Sokatmondó recepciótörténeti adalék, hogy bár Schediusnak a titkosrendőrség irányában való intimátori működését a 20. század első feléből több történeti áttekintés is adatolta,¹⁹⁰ a Doromby-monográfiából e mozzanat, nyilván mert a magyar reformtörekvések felvállalásának irányába mutató

¹⁸⁶ Peter F. BARTON: *Ignatius Aurelius Fessler. Vom Barockkatholizismus zur Erweckungsbewegung*. Wien–Köln–Graz, 1969, 411–424. o. ismerteteti Schedius és Fessler kapcsolatát, de az MTA Kézirattárában található autográf levelekre, nem Valjavec átirtt szövegközléseire hivatkozva.

¹⁸⁷ Az immár kétszer közölt (l. 175. és 180. jegyzet) Hegel-levelet újraközlését és újraközlő Klaus WIEWEG: *Kis elbeszélések és „gondolkodó megemlékezés” – Hegel kapcsolatai Magyarországgal. Magyar Filozófiai Szemle*, 1994/3–4. 563–574. o.; uő: „Az ön érdekes hazája.” *Hegel levele Schedius Lajoshoz*. Gond 1996/2. 109–113. o.; Deák Eszter, Valjavec közlésére nem hivatkozván, újra kiadta Glatz Jakab leveleit, és a Heyne-levek közléséről sem volt tudomása, DEÁK Eszter: *Két magyarországi értelmiségi a jakobinus szövetkezés után (Glatz Jakab két levele Schedius Lajoshoz). Sic Itur Ad Astra*, 1988/1. 48–79. o. Szintén nem ismerte Valjavec levélközlését a Johannes von Müller-levelezést 1944-ben közlétevé Gróf Crouy-Chanel Katalin sem, méltóságára szolgál azonban, hogy kiegészítésként közölte Schedius schaffhauseni levéltárban található válaszlevelét is (Gróf CROUY-CHANEL Katalin: *Johannes von Müller magyar barátai. Levelék a schaffhauseni levéltárból*. Budapest, 1941, 60–66. o.)

¹⁸⁸ L. 174, 175, 187. jegyzet.

¹⁸⁹ *A magyar irodalomtörténet bibliográfiája 1775–1849*. Szerk. KÓKAY György, Budapest, 1975, 715–716. o.

¹⁹⁰ WERTHEIMER Ede: *Az 1807-ik évi magyar országgyűlés. Századok*, 1896 293–309, 394–412. o. Schedius jelentéscincik némelyikére később hivatkozott Domanovszky Sándor is: DOMANOVSKY Sándor: *József nádor élete*. I. 2. Budapest, 1944, 331–332, 416. o.

fejlődési képletet zilálta volna, kimaradt. A Schedius-szakirodalom Toldy-, Heinrich-, Doromby-feldolgozásokat preferáló, sajátos konzervativizmusát jól mutatja, hogy az 1970-es években Taxner-Tóth Ernő tanulmánya¹⁹¹ nemlétezőnek tekintette Schedius konfidensi tevékenységét. Mályuszné Császár Edit ugyan Wertheimer Ede 1896-os értekezésére¹⁹² hivatkozva felhívta a figyelmet, hogy léteztek Schedius által készített jelentések, de szerinte azok elpusztultak. Fried István 1981-es cikkében¹⁹³ szintén kételkedését fejezte ki, immár Wertheimer tanulmányának szavahihetőségét illetően. Mindeközben a Polizeihofstelle bécsi anyagában, igaz, valóban megperzselődve, több Schedius-jelentés is olvasható.¹⁹⁴

1.4. „A’ magyar evangéliumi egyháznak félszázadon túl egyik legszebb dísze” (Székács József)¹⁹⁵

Létezik azonban egy másik, máig hagyományozódó Schedius-portré is, ám nem az irodalomtörténeti recepció vonulatában, hanem az evangélikus egyház történeti hagyományában. E portré lényegesen eltér az imént felvázolttól, amennyiben egy kultusz-

¹⁹¹ Az egymással vitázó álláspontokat e kérdés kapcsán l. MÁLYUSZNÉ CSÁSZÁR Edit: *Vörösmarty Mihály: Dramaturgiai Lapok. Irodalomtörténeti Közlemények*, 1971, 253. o.; TAXNER-TÓTH Ernő: *Schedius Lajos hatása a Csongor és Tünde filozófiájára. Irodalomtörténet*, 1975, 894. o. (l. még: TAXNER-TÓTH Ernő: *Rend, kételyek, nyugtalanság. A Csongor és Tünde kérdései*, Budapest, 1993, 16–17. o.); MÁLYUSZNÉ CSÁSZÁR Edit: *Schedius Lajos politikai magatartásának ürügyén... Irodalomtörténet*, 1977, 201. o.

¹⁹² L. 190. jegyzet.

¹⁹³ FRIED István: *Schedius Lajos és folyóirata (Zeitschrift von und für Ungern, 1802–1804). Magyar Könyvszemle*, 1981/1–2. 81–93. o.

¹⁹⁴ Jelzeteik: Österreichische Staatsarchiv, Haus-, Hof- und Staatsarchiv (Wien), Kabinetsarchiv, Kabinettskanzleiakten 1058/1810.; uo. Allgemeine Verwaltungsarchiv, Zensur- und Polizeihofstelle 1053/1810. és 29/1810 (163–174/99–110).; a jelentések szövegét tanulmánya mellékleteként nemrég közölte Szilágyi Márton (*Újabb adalékok Schedius Lajos informátori tevékenységéről. In: Szöveghőnyv. Tanulmányok Kerényi Ferenc hatvanadik születésnapjára.* Budapest, 2005, 225–246. o.).

¹⁹⁵ SZÉKÁCS, i. m. 1286. o.

történeti szempontból nagy presztízst jelentő szerepkört helyez a középpontba: Schediust mint iskolaalapítót ábrázolja. Az első ünnepélyes, akár felavatásnak tekinthető aktusok ez esetben is lezajlottak még Schedius életében. A pesti evangélikus egyház 1840-es *Canonica visitatio* jegyzőkönyve ünnepélyesen paragrafusba foglalta, hogy a helyi evangélikus gimnázium kezdeményezője és alapítója Schedius Lajos volt, kinek emlékezetét ezért az utókor hálásan idézte fel.¹⁹⁶ 1843-ban pedig Schedius fél évszázados gyülekezeti tevékenységének méltatására Schedius-ünnepet rendezett a pesti egyház. Az ünnepség középpontjában itt is az iskolaalapítói tevékenység állt – Kanya Pál ez alkalomra készítette el és ajánlotta Schediusnak az első pesti evangélikus iskolatörténeti áttekintést,¹⁹⁷ de Jan Kollar esperes és Taubner Károly rektor köszöntői is pedagógiai tevékenységét emelték ki.¹⁹⁸ Az azonban már Schedius egyleti és szociális munkásságának hivatott emléket állítani (akárcsak a Schedius 1844-es aranymenyegzőjére írott, főként az általa parentált *Pesti Jótékony Nőegylet*

¹⁹⁶ „Sub actu visitationis sequentia sunt constituta: ... 5. Memoriae causa, concessus in actu visitationis constitutus, cum pietate recognoscit, praecipuum auctorem et conditorem Gymnasii fuisse Magnificum Dominum Consiliarium Lud. Schedius, cuius facti memoriam etiam grata mente posteritas recolet.” 1840. Pesti Egyház, *Canonica Visitatio* – a jegyzőkönyv ma már nem olvasható az EOL anyagában, Czenthe Miklós levéltárvezető tájékoztatása szerint 1945-ben a pesti egyház 19. századi anyagainak jelentős részével egyetemben a szovjet bevonulás áldozata lett. A szöveget idézi: HUTTRICH Ödön: *A budapesti ágostai hitvallású evangélikus főgimnázium első száz esztendejének története*. Budapest, 1923, 26. o.

¹⁹⁷ KANYA Pál: *A' Pesti Á. V. Evang. Iskola történeteinek rövid vázlatja, melyet Schedius Lajos Kir. Tanácsos, a' bölcsészet' doktora, a' pesti Kir. Egyetemen 1792. óta 1843-ik r. oktató, ugyan azon egyetem bölcsészeti kar seniora 's volt rectora, a' Magyar T. Társaság 's több külföldi tudós társaságok tagja, több vármegyék táblabírája sat. sat., Ó nagysága az itteni Á. V. Evang. Egyház 's Iskola javának szentelt félszázados fáradohatatlan, önmegtadó munkásságának a' gyülekezet által tartatott örömmünnepe alkalmával közre bocsátott Kanya Pál, a' Pesti Á. V. Gymnasium egyik r. oktatója*. Pesten, 1843, Trattner-Károly betűivel (ára 10 p.k., A' tiszta jövedelemből a' pesti ev. gyülekezet nyugpénzi tőkéje gyarapítandó).

¹⁹⁸ Az ünnepség leírását l. uo. *Ajánlás Schedius Lajosnak, továbbá Alexander Eduard DOLESCHALL: Das erste Jahrhundert aus dem Leben einer hauptstädtischen Gemeinde*. Budapest, 1887, 103–104. o.; HUTTRICH, *A budapesti...* 28–29. o.

tagjainak jókívánásait tartalmazó emlékkönyv),¹⁹⁹ hogy ez alkalommal gyűjtést rendeztek a lelkészek és tanítók nyugdíjintézete számára, és az összegyűlt 2167 Ft tőkéből egy „Schedius Stiftung” alapját vetették meg.²⁰⁰ Mindemellett felbukkant a koreográfiában az ünnepelt személyes kiválóságának, a *humanitas* mintaképeinek motívuma is, leginkább azon album révén, melyhez három nyelven három lelkész, Kollar, Lang, Székács írtak előszót, és a gyülekezet tagjai egyenként szignálták.²⁰¹ E motívumnak van egyfajta kultusztörténeti előzménye, amennyiben a Schedius életének személyes fordulópontjaira írott, öt ugyancsak a *humanitas* mintaképeként kiemelő köszöntők döntően evangélikus kötődésűek. Így Devay József pozsonyi iskolatárs ifjúkori névnap-i köszöntője,²⁰² a Schedius és Windisch Anna esküvőjére írott köszöntő,²⁰³ Mojszissovits György köszöntője²⁰⁴ és az imént említett aranymenyegzős emlékkönyv. Ide sorolhatók továbbá azon intim ünnepségek, melyekről egy résztvevő, az evangélikus gimnázium igazgatója, Tavasi Lajos számol be.²⁰⁵ Schedius professzori kinevezésének emléknapiján szinte évente kirándulásra

¹⁹⁹ MOL P 1413 Schedius család lt., a bejegyző hölgyek – nagyrészt a Pesti Jótékony Nőegylet tagjainak – névsora: Babnigg, Bárfay, Bohus, Brauer, Derra, Ferdinandy, Forster, Graff, Hild, Kraus, Hochmeister, Liedemann, Lukács, Mariantsik, Székács, Szirmay, Steinacker, Steinbach, Sztarok, Trattner, Thurn, Vay-Adelsheim, Vay-Geymüller.

²⁰⁰ „Mindön ezen nemes gyülekezenek lelkes előljárói a' felől tanakodának, mikép o' nagy férjfi emléké, bokros érdemcihez illetőleg, örökithetnék: azon humanus gondolat lelkesíté közjónak szentelt kebleiket, hogy e' gyülekezet hivatalnokjainak javára már rég óta tervezett nyugpénzalapítványt, »Schedius-alapítvány« nevezete alatt életbe léptessék, ezen öröm ünnepnek maradandó emlékéül.” KANYA, i. m. VIII. o.; DOLESCHALL, i. m. 103. o.

²⁰¹ A Schediusnak átadott egyedi album nem maradt fenn, leírását I. HITTRICH, *A budapesti...* 28. o.

²⁰² DEVAY József: *Örömmek kútfeje. Schedius Lajos neve napjára.* 1784, OSzK Kézirattár Analecta 1120.

²⁰³ *Am Verlobungstage des Herrn Ludwig von Schedius mit Fräule Anna von Windisch, gebracht von einem Freunde.* Preßburg den 1. May 1794. MOL P 1413, Schedius család lt.

²⁰⁴ MOJSZISSOVITS, I. 12. jegyzet.

²⁰⁵ A hagyomány leírását és az 1847-ben elhangzott beszédet I. *Nevelési Emléklapok.* Szerk. Tavasi Lajos V. füzet, Pest, 1847, 147–150. o. *Schedius-nap a budai hegyeken. Május 22-kén 1847-ben.* Tavasi Lajos által.

invitálta közeli, elsősorban az evangélikus gyülekezetből való ismerőseit a budai hegyekbe, a Mátyáscsurgó melletti tölgyfához, ahol személyes emlékeit osztotta meg velük. 1847-ben pedig egy rövid beszéd is elhangzott itt Tavassytól, mely a „Nesztor”, „Mentor” és „Szokratesz” mitológémák mentén aposztrofálta Schediust.

A Schedius halálát követő megemlékezések, szemben az irodalomtörténeti hagyománnyal, nem festik át az iskolaalapító, példaadó életet élő keresztyén pedagógus és társaságszervező funkciókban pozitív mintaként („honunk ama Socratése”)²⁰⁶ megörökített Schedius-portrét. A temetési beszédeknek: Székács József magyar, Jan Kollar és Lang Mihály német nyelvű szónoklatának, valamint Bach izraelita lelkész spontán beszédének szövege ismeretlen. A temetésről szóló tudósítások²⁰⁷ ez utóbbit emelik ki, mint a pedagógus Schedius kvalitásainak újabb bizonyítékát. Bach megemlékezése ugyanis feltételezhetően annak a Schedius által is támogatott toleráns pedagógiai gyakorlatnak köszönhető, melynek eredményeképp 1819-ig, a *Pesti Izraelita Hitközség Alapítványi Főgimnáziumának* megnyitásáig a pesti evangélikus iskola növendékeinek közel fele izraelita volt.²⁰⁸ E két, 18. század végén frissen létesült, alapvetően német nyelvi háttérrel rendelkező gyülekezet együttműködésének másik jele a Lőwy Hermann ékszerész által Lang Mihálynak adományozott ún. árvízi kehely, annak emlékére, hogy az 1838-as árvíz idején a sértetlenül maradt evangélikus gimnáziumi épület menedéket adott az elárasztott zsidónegyed lakóinak.²⁰⁹ A Székács által írt, a *Protestáns Egyházi és Iskolai Lapban* megjelent gyászjelentés pedig az iskolaalapító szerepköre mellett az egyház(közösség)-alapító kultikus távlatát is a Schedius-portrúra vetíti, beléhelyezve azt

²⁰⁶ KANYA, i. m. 22. o.

²⁰⁷ SZÉKÁCS, i. m. 1287. o.; *Schedius halála. Nevvelési Emléklapok*. Szerk. Tavasi Lajos V. füzet, Pest, 1847, 150. o.

²⁰⁸ ZOMBORYNÉ BAZSÓ Rozália: *A pesti evangélikus oktatás krónikája. 1788 – 1823 – 1998*. Budapest, 2000, 15–16. o.

²⁰⁹ L. uo. 15–16. o., az Evangélikus Országos Múzeumban őrzött kehely képét l. *Insula Lutherana. Képek a Deák téri Evangélikus Gyülekezet kétszáz éves történetéből*. Vál., írta: FABINY Tibor, Budapest, 1987, 32. o.

egy „néhai Balogh Péter, Vay, Péchy, b. Prónay Sándor”²¹⁰ nevei által jelölt magyarországi evangélikus arcképcsarnokba. E megtisztelő címre a nekrológ szerint nemcsak Schedius egyházközségi tevékenysége ad indokot, hanem a magyarországi evangélikus egyháztörténet megteremtőjeként is érdemesült rá: „Mint az egyetemes gyűlés levéltárnoka, a’ protestáns egyház történeteire vonatkozó megbecsülhetetlen adatokat szerzett, ’s minthogy, helyzetünk ugy hozván magával, e’ célra az egyetemes gyűlés nem költhetett, vagy legalább nem költött, saját költségén tette sajátjaivá azokat.”²¹¹

Ami a hivatalos egyházi megemlékezést illeti, a pesti gyülekezet még 1847 decemberében megbízta gróf Zay Károly egyetemes egyházi felügyelőt, hogy az egyházi gyászünnepélyt megszervezze. Mivel azonban e veszteség „egszersmind az egyetemes evangyélomi egyház vesztesége, a fájdalom, melly kebleinkben él, az összes egyház fájdalma”, a megemlékezést az 1848 augusztusában tartandó egyetemes gyűlés idejére halasztották.²¹² Zay Károly elvállalta a megbízást,²¹³ de nincs jele annak, hogy 1848 zaklatott nyarán arra sor kerülhetett volna. A család által is terjesztett kegyeleti kiadvány a „Pesti Prot. Evang. Tanoda” által rendezett gyászünnepségen elhangzott szónoklatok és versek szövegét tartalmazó *Emlékszavak* című füzet volt.²¹⁴ A kötetet bevezető ajánlás Schedius címei és hivatalai mellett részletezi azon családtörténeti hagyományt, továbbá jeles tanárainak névsorát, melyek révén Schedius neve folytatólagosan beiktatható a hazai protestantizmus művelődéstörténetébe. Zárásképp pedig olyan szakrális megszólításokkal illeti az elhunytat, amely immár egyértelműen egyfajta hatalmi eredetmonda főhőisévé²¹⁵ avatja őt: „az összes tanítói kar, melly benne nemesbítőjét, tanítóját, serkentőjét, vigasztalóját, védőjét, pártolóját, lelki atyját tisztelé és

²¹⁰ SZÉKÁCS, i. m. 1286. o.

²¹¹ Uo. 1286. o.

²¹² EOL Pesti Egyház, 5. I b 9 63/b.

²¹³ Levelét I. EOL Pesti Egyház, 5. I b 9 78/o.

²¹⁴ *Emlékszavak...* I. 3. jegyzet; az ünnepség leírását I. *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*, 1848. 02. 20. 8. sz. 254–255. o.

²¹⁵ Vö. DÁVIDHÁZI Péter: *A hatalom eredetmondái Petőfi utóéletében. Irodalomtörténeti Közlemények*, 1990, 341–359. o.

siratja”.²¹⁶ A kiadvány első részét alkotó magyar szövegek: Tavasi Lajos igazgató emlékbeszéde, Neumann József gyászkölteménye és a *Tanodai búdal* visszautasítják a pályarajz felvázolását. Helyette a személyiség sokoldalúsága mögött álló egységet emelik ki, mintegy Schedius által megörökített és őt megörökítő vezérmotívumként az utókor számára: „...az ő életéből nem is lehet csak perceket kiszakítani és azokat netalán órákig festeni, az ő élete örökség ... És ez az én képem róla, s ez, a mi minden egyesnél több: »összhang mindenben«.”²¹⁷ E koncepciózusan felvezetett és mintegy emlékművé avatott portrét követi Kanya Pál egyháztörténész német emlékbeszéde, amely adatjellegű közlésekben igen részletes életrajzi elbeszélés, majd két német költemény²¹⁸ idézi vissza a vezérmotívumot. A Kanya-beszéd jelentősége két szempontból is megragadható. Egyfelől Kanya Pál évtizedeken keresztül ismerte Schediust, tanítványának tekintette magát,²¹⁹ és az iskolai ügyek mellett együttműködtek az evangélikus levéltár rendezésében is, ahol Kanya előbb segédlevéltáros volt Schedius mellett, később főlevéltáros.²²⁰ Beszédében éppen ezért olyan, a Schedius-szakirodalomban egybeült nem szereplő információk is szerepelnek, melyekhez a személyes ismeretség révén jutott. Így többek között azon tanárok névsora, akik magántanárnaként vagy a soproni és pozsonyi líceumi évek alatt Schediusra nagy hatással voltak. De igaz ez Schedius iskolaszervezői tevékenységének számos itt feltárt részletére is (kapcsolata Liedemann Sámuellel, a leányiskola megszervezése stb.), melyek gyakran – az egyháztörténeti szakirodalomban később rendre öröklődő – anek-

²¹⁶ *Emlékszavak...*, 1. o.

²¹⁷ Uo. 5. o.

²¹⁸ *Elegie von L. Teichengräber*. Uo. 25–28. o.; *Gedächtnislied*. Uo. 29–30. o.

²¹⁹ „Szinte akkor Kanya oktató Úr, a’ boldogultnak tanítványa, barátja, pályatársa egy egyszerű, de annál cldelhetőbb német beszéddel lépett fel ’s szívből szívhez szólott, nem szavakkal, hanem dolgokkal beszélt.” *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*, 1848. 02. 20. 8. sz. 255. o.

²²⁰ Kanya 1848-tól lett főlevéltáros (BÖRÖCZ Enikő: *Az Evangélikus Országos Levéltár és az evangélikus levéltárügy történetének rövid vázlatja*. In: uő: *Az Evangélikus Országos Levéltár kéziratkatalógusa – 1850 előtti kéziratok* –. Budapest, 1993, 3. o.), de a közgyűlési jegyzőkönyvek szerint alleveáltárnoknak már 1838-ban megválasztották (EOL. AGE II d 5; 8).

dotikus formában fogalmazódnak meg.²²¹ Másfelől nem elhanyagolható e részletező életrajz hatástörténeti szerepe sem. Az evangélikus iskolatörténettel, illetve a pesti egyház történetével foglalkozó későbbi szakmunkák Schediusra vonatkozó információikat ugyanis részint innen, részint Kanya már említett, Schediusnak ajánlott és az ő szerepét hasonlóképp kiemelő iskolatörténeti összefoglalójából merítik. Harmadrészt Kanya beszédében véglegesítődik Schedius mint történeti személyiség kontextusa, azaz a már említett protestáns panteon („Balogh, Podmanitzky, Tihanyi, Berzeviczy, Pronay, Engel, Schwartner, Radvanszky, Ambrozy, Szirmay, Gyürky, Vay, Péchy, Teleky, Raday”),²²² illetve személyiségének szimbolikus attribútuma, a szókratészi szerep.²²³ Ez utóbbi attribútumot erősíti fel a Tavasi által szerkesztett *Nevelési emléklapok* emlékszámja is,²²⁴ ahol helyet kapott Tavasi említett megemlékezése a budai hegyekben tartott Schedius-napokról, az utolsó alkalommal mondott, Schediust ugyancsak Szókratészként appelláló beszéde, továbbá az *Emlékszavak* ismertetése, a Neumann-vers és a *Tanodai búdal* szövege, végezetül azok a pedagógiai észrevételek, mintegy Schedius utolsó megnyilvánulása a témában, melyek az 1847-es soproni tanítói közgyűlésen hangzottak el. A Szókratész-attribútum egyébiránt nemcsak annyiban tűnhetett alkalmasnak Sche-

²²¹ „Als ich einst empört über die Bosheit, mit welcher seine besten Absichten in der Staub der gemeinsten, niedrigsten Philisterhaftigkeit gezogen wurden, gegen ihn die Bemerkung machte: da seine Humanität und Himmelsgüte mißbraucht werde, sollte er fester und nicht so schonend auftreten; denn seine Schonung ermüthige die Widersacher des Guten, da antwortete er mit dem Blick eines Sokrates: Immerhin, ich weiß es wohl! Ich will aber so handeln, wie bisher; meine Widersacher sollen mir das Hochgefühl nicht rauben, stets die Zwecke der Humanität gefördert zu haben: sie sollen die Freude nicht erleben, mich von dem betreten Pfade abgelenkt zu haben!” *Emlékszavak...* 20. o.

²²² *Emlékszavak...* 20. o.

²²³ L. 221. jegyzet; „...er Vollendete als Schulinspector nicht ein herzlosen Aufseher, in der Türkensprache »Nasir«, sondern ein theilnehmender, schonender, ein begeisterter und begesiternder Lehrer, ein verjüngter Sokrates, der liebevollste Vater, das nachahmungswürdigste Vorbild.” *Emlékszavak...* 23. o.

²²⁴ *Nevelési Emléklapok*. Szerk. Tavasi Lajos V. füzet, Pest, 1847, 147–154. o.

dus személyiségének és életművének kultikus megörökítésére, amennyiben a tanítványain át ható filozófus, bizonyos értelemben pedagógus archetípusa, hanem azért is, mert a kortárs bölcséleti diskurzusban a „szokratizmus” divatos és a Schedius-életműhöz jól kapcsolható terminus volt. Maga a kifejezés a Hetényi János által felvetett „egyezményi” filozófia koncepciója körüli vita kapcsán bukkant fel és vált közkeletűvé, szorosan kötődve a kalobiotizmus (éleletszépítés-tudomány) és a harmonizmus bölcséleti alapvetéséhez – ezek pedig Schedius filozófiai koncepciójához is kapcsolhatók és kapcsolóztak is a kortársak által.²²⁵

Az egyházszerző és iskolaalapító Schedius Kanya-szövegek révén rögzített szerepköreit idézi fel Doleschall 1887-es, a pesti gyülekezet történetét feldolgozó alapműve is.²²⁶ Szelényi Ödön 1917-es iskolatörténeti feldolgozása azonban sajátos módon János értekezésének kivonatát adja Schedius kapcsán, szinte teljesen mellőzve a pozitív evangélikus hagyományt – ugyanakkor elsőként nyújt részletes történeti elemzést Schedius iskolareformjáról.²²⁷ Lényegesebb módosítást e szokratikus portrén majd a budapesti evangélikus főgimnázium történetét feldolgozó munkájában Hittrich Ödön, az iskola igazgatója hajt végre, ahol Schedius Pestalozzi-módszer iránti preferenciájának értelmezése, illetve a Schedius-tanterv ismertetése, értelmezése jelöli ki az új hangsúlyokat.²²⁸ Így az iskolaalapítói szerepkör középpontba helyezésén túl a Schedius-életmű egyre inkább szakpedagógiai szempontból kerül tárgyalásra: az egyleti tevékenység említetlenül marad, a levéltárosi funkció feledésbe merül. Nem véletlen, hogy az iskolaszervező-pedagógus Schedius került egy újabb, ugyancsak Hittrich által szervezett kultusztörténeti esemény középpontjába: 1925. május 22-én „az iskola alapítójának, Schedius Lajosnak emlékezetére tartott hálaünnepen” szavalkók és karénekek közepette hangzott el Hittrich ünnepi beszéde, mely ez évben *Sche-*

²²⁵ Schediust is érintő vonatkozásokról l. PERECZ László: A „nemzeti filozófia” születése (Egy 1847-es akadémiai vitáról). *Gond*, 1992/2. 29–36. o.

²²⁶ DOLESCHALL, i. m. 30–35, 44–45. o.

²²⁷ SZELÉNYI Ödön: *A magyar evangélikus nevelés története a reformációtól napjainkig, különös tekintettel a középiskolákra*. Pozsony, 1917, 215–217. o.

²²⁸ HITTRICH, *A budapesti...*

dius-émlék címmel meg is jelent.²²⁹ Az esemény háttérében a bányai kerület kezdeményezése áll, hogy az evangélikus oktatási intézmények szenteljenek emléknapot alapítójuknak – Schedius esetében ez a már említett budai Schedius-napok (professzori inaugurációjának napja) hagyományát felelevenítendő került május 22-re. A beszéd ugyancsak életrajz jellegű, mely azonban főként nyomtatott áttekintéseken (Kanya munkái, Jánosi értekezése, Kazinczy-levelezés) alapul, az egyébként a levéltárban rendelkezésre álló kéziratok szövegeket alig idézi. Schedius alakja itt már valóban egy hatalmi eredetmonda fókuszába kerül. Tavasi és Kanya esetében is igaz, hogy a Schedius-életműből elsősorban a saját tevékenységükhöz (oktatás, pedagógiaelmélet, levéltárrendezés) igazolásul-mintaképpül-alapul szolgáló momentumokat emelték ki, az iskolaigazgató Hitrich esetében pedig a szelekción is túlmutató szándékoltság rajzolódik ki. Nem véletlen, hogy az itt felvázolt Schedius-portréban a Széchenyi-összevetés újra pozitív párhuzammá fordul át, Schedius mint Barabás Miklós Lánchíd-képének szereplője bukkan fel. Térképészeti munkássága kapcsán pedig a következő szónoki megidézés zárja a beszédet: „Ő azt mondaná: Hiszen én 1833-ban más Magyarországról készítettem térképet, nem a csonka, kis, törpe országról! Sokféle mentegetőzést hozhatnánk fel előtte, az nála mind süket fülekre találna; csak egy reménnyel engesztelhetnők ki bánatos szívét, azzal a biztos ígérettel, hogy a magyar iskola és magyar ifjúság a jövőben tudni fogja, hogy mi a kötelessége!”²³⁰ Schedius nemzeti-nacionalista mintává emelése feltűnő (egyébiránt az ünnepély szavalatai által is támogatott),²³¹ és feltehetően nem igazán sikeres vállalkozás volt – ezt az is mutatja, hogy a későbbi évekből effajta megemlékezésnek nincs nyoma, holott a beszéd szerint

²²⁹ HITTRICH Ödön: *Schedius-émlék*. Budapest, 1925.

²³⁰ Uo. 15–16. o.

²³¹ „... az ifjúsági énekkar előadta RÉVFY: *Magyar nóta* című műdalát ... ezután Schmidt Ádám V. o. tanuló szavaltta el TOMPA Mihály: *Mult, Jelen, Jövő* című költeményét. Majd dr Raffay Sándor bányakerületi püspök úr tartott ünnepi megnyitó beszédet. Következett dr. Hitrich Ödön igazgató felolvasása Schedius Lajosról. Utána Farkas László VI. o. t. adta elő BÁRD Miklós: *Csak megvirrad!* című költeményét. Az ünnepélyt az énekkar fejezte be a Himmusz előnéklésével.” Uo. belső borító.

ünnepi hagyományteremtésről lett volna szó. Nem véletlen, hogy a 20. század elején megélenkülő pedagógiatörténeti szakirodalomban is, mely az evangélikus egyháztörténeti hagyomány felekezeti zártságából való fontos kitörési pontját jelentette, Schedius kifejezetten pestalozzianusként, a német elméleti hatások meghonosítójaként volt jelen.²³²

Maradandónak bizonyult azonban Schedius szakpedagógusi szerepkörének kiemelése: az újabb evangélikus iskolatörténetek²³³ és egyháztörténetek²³⁴ Schediusra vonatkozó oldalai e tematikára összpontosítanak. E vonatkozást elevenítették fel Terray Barnabás kutatásai is az 1970–80-as években,²³⁵ melynek eredményeképp latin–magyar kétnyelvű kiadásban megjelent az Országos Pedagógiai Könyvtár sorozatában Schedius *Systema rei scholasticae...* című központi evangélikus reformtanterve.²³⁶ Ennek a kiadásnak köszönhető, hogy az újabb magyar pedagógiatörténeti áttekintésekben Schedius is szerepet kap.²³⁷ Anélkül azonban, hogy reformtantervén és pestalozzianizmusán, azaz a szakirodalomban rögzült főbb momentumokon túl terjedne – a meglévő jelentős levéltári anyagok ellenére – életművének ilyen irányú bemutatása. Az evangélikus egyháztörténeti hagyományon belül hasonlóképp nem történt újabb kísérlet a Schedius-életmű részletesebb feltárására. Ebben a közegben Schedius egyre inkább mint kultikus figura, mint szimbólum van jelen, többek között

²³² CSIGHY Sándor: *A szabadságharc előtti kor pedagógiai törekvései*. Budapest, 1936, 7–9. o.

²³³ Legújabbban: Zomboryné, i. m. 11–15. o.

²³⁴ *Insula...* 9., 17. o.; FABINY Tibor: *Az első kövek*. Budapest, 2001, 38–44, 53–54. o.

²³⁵ Jegyzetei több helyütt is felbukkannak az EOL dobozaiban, pl. EOL AGE II c 11; 19 – *Systema rei scholasticae* példányaira vonatkozó jegyzetek.

²³⁶ SCHEDIUS Lajos: *Systema rei scholasticae evangelicorum aug. conf. in Hungaria*. Ford., utószó: Terray Barnabás, Budapest, 1989. Ezt megelőzően foglalkozott a témával: BAJKÓ Mátyás: *A zayugróci reformtanterv pozsonyi előzményei*. *Pedagógiai Szemle*, 1966, 580–582. o.

²³⁷ OLÁH János: *Schedius Lajos az evangélikus iskolák korszerűsítéséért*. In: *A XIX. század magyar pedagógusai a polgárosodásért*. Szerk. DOMBI Alice, Oláh János, Gyula, 2003, 120–125. o. és OLÁH János: *Schedius Lajos és tanterve*. *Pedagógiai Módszertani Közlemények*, 2004/4. 179–183. o.

legismertebb portréja, az *Evangélikus Országos Múzeumban* őrzött Ehrenreich-metszet révén.²³⁸

1.5. ...a szövegértelmezésig

A fenti recepciótörténeti áttekintés számos tanulsággal szolgálhat a Schedius-életmű jelen és leendő értelmezői számára. Mindenekelőtt jelzi, hogy egy irodalomtörténeti szakirodalomra támaszkodó értelmezés szükségképpen csupán újrarajzolná a Schedius-portré sokadszorra és egyre mélyebbre vésett körvonalait.

Úgy tűnik, e portré állandósulásának legfőbb oka, hogy a kutatás nem nyúlt vissza a Schedius-életművet alkotó szövegekig; vagy ha igen, legfeljebb rövid és szükségképpen egyszerűsítő ismertetésükig jutott, szövegközpontú értelmezés helyett személyiségvonásokat vetítve föléjük. Éppen ezért nélkülözhetetlennek látszott egy olyan szövegkiadás elkészítése, mely a Schedius-életmű szegmentumait immár magyar fordításban is közlésezi.²³⁹

A különféle szerepkörök kapcsán, melyeket a szakirodalom Schedius nevéhez kapcsolt, szintén nem az át- vagy újraminősítés vezethet termékenyebb értelmezéshez, hanem e szerepek, tevékenységi körök szöveges (levéltári) dokumentumainak feltárása. A szerepkörök sokfélesége azonban nemcsak megnehezíti az effajta kutatást, hanem önmagában véve is értelmezendőnek bizonyul: milyen tudomány- és műveltségmodell állhat e sokirányú, polihisztori pálya mögött? Ilyenfajta értelmezésre aligha kerülhet sor kronologikus, portréközpontú elbeszélés keretein belül, mely egészelvű, fejlődésalapú sorrendiséggel dolgozik. Ez éppígy nem kedvezne a különböző tudománytörténeti diskurzusok egymástól elszigetelt Schedius-vonatkozásai közötti kohézió megteremtésének sem. Az „összhang mindenben” patetikus-morális vezérelve

²³⁸ A portré egyik legjobb kópiáját I. Mária Dorottya. *Az utolsó magyar nádorné élete képekben*. Szerk., előszó: FABINY Tibor, Budapest, 1997, 38. kép.

²³⁹ *Doctrina pulcri. Schedius Lajos János széptani írásai*. Szerk., ford. BALOGH Piroska, Debrecen, 2005.

talán a kutató számára is megszívlelendő, amennyiben lényeges lehet a különböző Schedius-szövegek, az azok kontextusát adó különböző minták, diskurzusok, intézmények és tevékenységi körök közötti összefüggések, átjárhatóságok feltárása. Ezt az irányvonalat vázolják egyébként a nemzetközi biográfiakutatás legújabb kézikönyvének módszertani tanulmányai is, melyet az ajánlás e kutatási és elbeszélési mód meghatározó hazai példájához, H. Balázs Éva Berzeviczy-monográfiájához kapcsol.²⁴⁰ Mind ezt persze, tekintettel a Schedius-hagyaték és -életmű széttagoltságára,²⁴¹ újabb Schedius-szövegek felbukkanásának esélyére, lezárt képletek helyett továbbépíthető kezdetként.

²⁴⁰ *Biographie schreiben*. Mit Beiträgen von Hans Erich Bodeker, Beatrix Borchard, Willem Frijhoff, Christoph Gradmann, Anthony J. La Vopa, Kurt Nowak, Jacques Revel, Thomas Söderqvist. Hg. von Erich Bodeker, Göttingen, 2003, „Für Eva H. Balázs”.

²⁴¹ Hogy a publikált Schedius-szövegeknek is csak töredékét ismeri a jelenlegi kutató, azt jól mutatja Schedius *Tudományos Gyűjteményben* 1820-ban publikált bibliográfiája, mely mind a recenziók, mind az előszavak kapcsán hangsúlyosan él a „sa” megjelöléssel, és a meglévőket sem pontosan adja meg, csupán az azokat tartalmazó folyóiratok címeit. L. *Tudományos Gyűjtemény*, 1820/IV. 48–50. o. Egy példa olyan Schedius által írt előszóra, mely e listából, illetve a bibliográfiákból kimaradt: *Über das Ungrische Küstenland: in Briefen vom Herrn Grafen Vincenz Batthyány*. Vorbericht: Ludwig SCHEDIUS, Pest, 1805.

2. A TUDOMÁNY MESTERSÉGE: ÖRÖKÖLT ÉS ÖRÖKÍTETT MINTÁK

2.1. Személyes hagyomány, személyes presztízs

A Schedius család történetével kapcsolatos iratok értelmezése nem csupán nemzedékrendi táblák megrajzolásához nyújthat segítséget. Fontos szövegbázist jelentenek ama minták és szerepkörök vizsgálatához, melyek meghatározók lehetnek Schedius tudománykoncepciójának és tudósi magatartástípusainak megformálásában. Ebben a tekintetben nem elsősorban a mai nézőpontból, történetileg rekonstruálható családtörténeti hagyomány érdekes. Sokkal inkább az, hogy ebből a hagyományból Schedius Lajos mely elemeket emelhetett ki, azaz eme igen fontos vonatkoztatási csoport szerepkészletéből az ő esetében mely szerepkörök adaptálódtak.¹

Ez utóbbira nézve nyújt tájékoztatást a család által kegyeleti kiadványnak tekintett *Emlékszavak* epitáfiuma, mely szerint Schedius „I. Ferdinánd s Miksa magyar királyok által koszorúzott költő, Melissus Pálnak, a görög és római, nem különben a nemzeti régiségek nagynevű bűvárjai Schedius György és Illyésnek, a boldogító evangéliom szelid hirdetőjének első Lipót király által magyar nemes karba emeltetett Kristófnak európai hírű ivadéka”.² A Schedius családra vonatkozó legrészletesebb áttekintés, a Doromby-monográfia első fejezete csupán az utóbbival foglalkozik részletesen, tekintve, hogy a felsorolt négy személyből egyedül Schedius Kristóf esetén adatolható a vérségi összefüggés, illetve sem Schedius Illést, sem Györgyöt nem sikerült azonosítania.

¹ A vonatkoztatási csoport fogalmára és az ezzel kapcsolatos kutatásokra l. Robert K. MERTON: *Társadalomelmélet és társadalmi struktúra*. Budapest, 2002, 308–470. o.

² *Emlékszavak...* díszlap.

Az epitáfium által kiemelt első három személy azonban, mint kulturális minta, igen lényeges Schedius Lajos vonatkozásában: a feltételezett utód számára a kulturális intézményrendszerek közegében hasznosítható társadalmi szereptípusokat közvetítettek. Mint azt a fenti szöveg is jelzi, a Schedius Lajoshoz kötött családi magánmitológia a szellemi ősatya kiemelt funkciója Paul Schede / Paulus Melissus Schedius (1539–1602)³ személyére ruházta. Ebben a tekintetben kevésbé lényeges, hogy a névazonosság alapján utólag, esetleg éppen Schedius Lajos történeti kutatásai révén konstruált viszonyról van-e szó. Az azonban bizonyosnak tűnik, hogy Schedius Lajos már első iskolai évei alatt szembesülhetett e családi kötődésű (nek tekintett) előképpel, hiszen a pozsonyi evangélikus líceum könyvtárában megtalálhatók Paul Schede jelentősebb művei, evangélikus körökben német zsoltárfordításai ismertek voltak.⁴ Schede költői-filológusi pályaképe több tekintetben is paradigmaticus lehetett Schedius számára. Mint a fenti szöveg jól mutatja, Schede a német irodalom korabeli történeti hagyományában elsősorban mint neolatin, illetve Opitzot elővételező német költő, mégpedig mint *poeta laureatus*, azaz I. Ferdinánd és II. Miksa koszorús udvari költője volt jelen. Bár a szakirodalom többnyire nem említi, Schedius Lajos első írásos munkái német költemények⁵ – úgy tűnik, mind pozsonyi,

³ A következőkben említett Schede-vonatkozások részint Ludwig KRAUSS: *Paul Schedius-Melissus*. Nürnberg, 1918 című életrajzi összefoglalójára, részint Erich Schmidt életrajzára (*Melissus, Paul Schede*. In: *Allgemeine Deutsche Biographie* (továbbiakban ADB), 21. kötet, 293–297. o.) támaszkodnak. Részletesen I. még Orto TAUBERT: *De vita et scriptis Pauli Schedii Melissi. Dissertatio historica*. Bonn, [1859].

⁴ A pfalzi választófejedelem, III. Frigyes kérésére készítette el, bevallottan nyelvi reform célzatával zsoltárfordítását: *Die Psalmen Davids in Teutische gesangreymen nach Französischer melodeien und sylben art mit sônderlichem fleiße gebracht*. Heidelberg, 1572; kommentár: *Die Psalmenübersetzungen des Paulus Schedius Melissus (1572)*. Hg. von Hermann Jellinek, Halle, 1896.

⁵ *Der dankbare Jüngling*. Pozsony, 1782; *Ode an Stephan Sabel, verdienstvollen Conrector der evang. Schulen zu Pressburg an seinem glücklich erlebten Namensfeste im Namen seiner Mitschüler gesungen 1793*. Pozsony, 1783; *Ode an Herr Johannann Georg [Strečko] Stretschko, verdienstvollen Rektor der evangelischen Schulen in Pressburg zu seinem glücklich erlebten Namensfeste, 1785. den 24. April gesungen von Ludwig Schedius*. In Druck gegeben durch Paul v[on] Podmanitzky, Georg Komaromi, Andreas Parnitzky, Maximilian

mind soproni líceumi évei alatt következetesen ő választódott ki iskolatársai közül ünnepi köszöntőversek írására, melyeket nyomtatásban is megjelentettek. Feltűnő továbbá, hogy a későbbi Schedius-versek között igen kevés a művészi célzatosságú, poétikai kísérletként felvezetett szöveg.⁶ Holott a pesti egyetem korábbi esztétikaprofesszorai esetében hagyomány volt, hogy elméleti esztétikai képzettségüket mintegy poétai munkák gyakorlatán keresztül is megerősítsék: Szerdahely György Alajos verseskötete,⁷ Friedrich August Werthes drámái⁸ e törekvés eredményei, sőt 1792-ben Schedius számos vetélytársa is poétai alkotásokkal pályázott a tanszékre.⁹ Schedius markáns eltérése ettől a hagyománytól azzal is magyarázható, hogy a kortárs német elvárásrendszerben, elsősorban Schedius göttingeni évfolyamtársa és későbbi akadémiai tagtársa, Alexander von Humboldt, valamint Georg Forster útleírásainak recepciója révén, a „der Wissenschaftler als Dichter” kategóriája immár nem esztétikai elmélet és poétikai gyakorlat korszerűtlennek ítélt párosítását jelentette. Ehelyett a tudományos szövegben megjelenő poétikai funkciók felismerése és hangsúlyozása került előtérbe,¹⁰ amit a Schedius-szövegek közül legplasztikusabban *A szépség tudománya* című esszé¹¹ látszik képviselni. Költői ambíciók helyett tehát – néhány

Jorgowitsch. Pozsony, 1785; Dem Herrn Jonathan Victoris, Rector und Prof. am evang. Gymnasium zu Oedenburg. Sopron, 1787; Ode an Herrn Martin Schwartzner, professor am evangelischen Gymnasium zu Oedenburg im Namen seiner sämtlichen Zuhörer gesungen von Ludwig Schedius den 11. Wintermonat 1787. Sopron, 1787.

⁶ *Musen Almanach, von und für Ungern, auf das Jahr 1801.* Hg. von Christian Rösler, Pressburg, 1801; *Musen-Almanach von und für Ungern.* Hg. von Christian Rösler, Pest, 1804.

⁷ SZERDAHELY György Alajos: *Silva Parnassii Pannonii.* Bécs, 1788.

⁸ Megalkotásuk körülményeiről részletesen l. NYIRY Erzsébet: *Werthes Frigyes Ágost Kelemen pesti évei (1784–1791). Adalékok első Zrínyi-drámánk történetéhez.* Budapest, 1939.

⁹ Többek között Tertina Mihály, Rájnis József, Batsányi János, l. SZAUDER, *Az esztétikai tanszék...* 84–85. o.

¹⁰ Részletesen l. Thomas E. BOURKE: *Der Wissenschaftler als Dichter. Betrachtungen zur Aesthetik der Expeditionsberichte Georg Forsters und Alexander von Humboldts.* In: *Die deutsche literarische Romantik und die Wissenschaften.* Hg. von Nicholas Saul, München, 1991, 103–124. o.

¹¹ L. 1. fej. 34. jegyzet.

magánjellegű felkérésre készült alkalmi költeménytől¹² eltekintve – Schedius Lajos poétai műveinek nagy része kifejezetten József nádor megbízásából, illetve a nádori családdal összefüggő ünnepi alkalmakra készült.¹³ E szövegek létrejöttében szerepe volt természetesen egyfajta hivatali elvárásnak is (a volt esztétika-professzor Szerdahely is jelentkezett néhány költeménnyel a nádori család tiszteletére),¹⁴ illetve a személyes ismeretségnek. Ám nagy számuk és rendszerességük, továbbá poétikai hasonlóságuk miatt e szövegek akár a barokk német udvari líra sajátos alakváltozataként, mintegy Paul Schede *Odae Palatinae* kötetének¹⁵ utánérzéseként is olvashatók. A kiadási dátumok azt is egyértel-

¹² *Elegie am Sarge der weiland Hochgebohrnen Reichs-Gräfin Maria Teleki von Szék, gebohrnen Reichs-Gräfin Teleki von Szék. Gesungen von Ludwig Schedius. In: Néhai G. Teleki Mária sír-halma. Pest, 1801, 177–182. o.; Herrn Daniel von Glosius zu seinem Hochzeitfeste geweiht von Ludwig Schedius. Im August 1793 (az EOK tulajdonában).*

¹³ *Freudenchor zur Feyer der höchst glücklichen Vermählung Sr. k. Hoheit Joseph Anton Erzherzogs v. Oesterreich–Ungarn mit Ihrer k. Hoheit Alexandra Paulowna Grossfürstin von Russland bey Höchst. erwünschter Ankunft in dem k. städt. Ofner Theater feyerlich abgesungen. In Musik gesetzt von Raymann. Buda, 1800.; Kantate zur Feyer der höchst erfreulichen Entbindung Ihrer kais. Hoheit Paulowna Grossfürstin von Russland... In Musik gesetzt von Johann Spech. Pest, 1801.; Zur Säcularfeyer der vor einem Jahrhundert von Leopold I. allergnädigst ertheilten Bestätigung und Erneuerung aller Freyheiten und Rechte der k. Freystadt Pesth, am 23. Oktober 1803. Pest, 1803.; Cantate zur frohen Feyer des hohen Namensfester Sr. könipl. Hoheit Josephs Erzherzogs von Oesterreich, Palatinus des Königreichs Ungarn den 19. März 1804. Nach der Musik von Franz Xav. Süßmeyer. Pest, 1804.; Patriotische Worte an Ungarns Adel. Aus dem Ungarischen übersetzt von L. von Sch. Pest, 1809. (Kisfaludy Sándor Hazafui Szózatának fordítása József nádor megrendelésére); *Onomasticon Serenissimi Hereditarii Principis Regii Archi-Ducis Austriae et Regni Hungariae Palatini Iosephi Pesthini Anno MDCCCV. Inter Conventus Musicos Linguis Latina et Nationum Hungariam Incolentium Celebratum. Buda, Typis Regiae Universitatis Pesthanae. Vox diversa sonat; populorum est vox tamen una. Germanica von L. v. Schedius, 13–17. o.**

¹⁴ *Onomasticon...* 5–8. o. (*Latina. Szerdahely György Alajos*); Szerdahely György Alajos: *Musa Nuptialis Conjugibus Porphyrogenitis Josepho Archi-Duci Austriae Regni Hungariae Palatino et Alexandrae Magnae Principi Russiae Budam venientibus devota IX. Cal. Febr. Anni 1800. Buda, 1800.*

¹⁵ *Odae Palatinae: Ad serenissimos illustrissimosque Princeps Iohannem Casimirum Administratorem, et Fridericum IV. Academiae Rectorem, Comites Palatinos ad Rhenum, Duces Boiorum, scriptae a Paulo Melisso Franco. Heidelberg, 1588.*

műen jelzik, hogy e költemények elsősorban az 1800–1810 közötti időszakra jellemzők. Később a Schedius-szövegek repertoárjából teljes mértékben eltűnnek a lírai alkotások – a nádori családdal fenntartott további kapcsolat ellenére –, melyek tehát egyfajta korai szerepkeresés dokumentumaiként is értelmezhetők. A másik kiemelendő momentum Paul Schede filológiai-poétikai érdeklődése az ógörög líra,¹⁶ illetve Horatius poétai életműve¹⁷ iránt. Az egyéni ízlésválasztáson és az iskolai preferenciákon túl talán ennek is szerepe volt abban, hogy Schedius Lajos figyelme már korán és határozottan az ógörög nyelv tanulmányozására irányult, melynek később professzora lett a pesti egyetemen. Motivációt jelenthetett ez a Horatius-líra iránti érdeklődésében is, melyet későbbi Horatius-előadásai¹⁸ mutatnak jól.

A szimbolikus szellemi családfa következő etapját Schedius György és Illés, azaz Georg Schedius és Elias Schede életműve jelölik ki. A rövid életű Elias Schede (1615/16–1641) nevét a német filológiai hagyományban elsősorban *De Diis Germanis* (Amsterdam, 1648) című műve¹⁹ tette ismertté,²⁰ mely ugyancsak megta-

¹⁶ Genfi tartózkodása alatt (1568–1571) Henri Estienne-nel közösen tanulmányozták az ógörög lírát, ennek egyik eredménye azon epigramma-utánérzések ciklusa, melyet Paul Schede az *Antologia Graeca* szövegeire támaszkodva készített.

¹⁷ Eckart SCHÄFER: *Deutscher Horaz: Conrad Celtis, Georg Fabricius, Paul Melissus, Jacob Balde. Die Nachwirkung des Horaz in der neolateinische Dichtung Deutschlands*. Wiesbaden, 1976, 65–108. o.

¹⁸ L. BALOGH Piroška: *Horatius noster. Schedius Lajos Horatius-előadásai 1794–1795-ből. Antik Tanulmányok*, 2002:1–2. 297–310. o. Kifejezetten klasszika-filológiai érdeklődésre is mutatható fel előkép a Schedius család történetéből, a családi hagyományban számon nem tartott Joannes SCHEDIUS: *Aeropagus, id est, Vetustissimum Athenarum et totius Graeciae tribunal, ex ultima antiquitate erutum...* Wittenberg, 1677.

¹⁹ A mű tudományos elismertségét jelzi, hogy Johann Albert Fabricius később Johannes Jarkius és Johann Georg Keyser megjegyzésével újra kiadta (*Eliae Schedii De Diis Germanis Sive Veteris Germanorum, Gallorum, Britannorum Vandalorum Religione Syngammata Quatuor, Cum Figuris Aeneis, Notis Et Observationibus Illustravit Joannes Jarkius. Accessit Praefatio Jo. Alberti Fabricii Et Appendicis Loco Jo. Georg Keyseri Dissertatio De Cultu Solis, Freji et Othini*. Halle, 1728).

²⁰ Életrajzát I. ADB 26. kötet, 662–663. o.; továbbá a feltehetően már Schedius Lajos által is ismert Ernst Joachim von WESTPHALEN: *Monumenta inedita rerum Germanicarum...* I. Leipzig, 1739, 26. o.

lálható a Schedius potenciális iskolai olvasmányait tartalmazó pozsonyi líceum könyvtárában.²¹ A germán ősvallást és mitológiát feldolgozó monográfia a bibliai szövegektől középkori krónikáig terjedő történeti-filológiai vizsgálatokon, illetve összehasonlító nyelvészeti módszereken alapul, vallástörténeti közelítésben. Több tekintetben hasonló érdeklődési irányt és kutatási módszert képviselt, mint Schedius első értekezése, a *Commentatio de sacris opertis veterum christianorum sive de disciplina, quam vocant arcani* (Göttingen, 1790) című, göttingeni pályadíjnyertes vallástörténeti dolgozat. De a családi kötődésű bibliai hermeneutikai előképek között említhető még Johann Schediusnak a János evangéliumát kommentáló wittenbergi disszertációja is, melyet Schedius Lajos szintén forgathatott pozsonyi diák korában.²² Mellesleg Elias Schede szintén *poeta laureatus*, a neolatin költészet ismertebb alakja volt. Georg Schedius (1580–1650) munkái²³ között viszont csupán latin nyelvű iskoladramák szerepelnek, továbbá egy kéziratos helytörténeti munka. Az ő esetében azonban már a 18. század végén is iskolaszervezői, pedagógusi munkásságát emelte ki a német művelődéstörténet,²⁴ ami szintén megerősítőleg hathatott az iskolaszervezési feladatokat az új pesti evangélikus hitközségben rögtön Pestre költözése után magára vállaló Schedius Lajosra.

Bár értelemszerűen nem szerepel a férfiágon konstruált felmenői sorban, a Schedius Lajos pályáját befolyásoló családi kötődésű, kulturális tájoltságú életpályaminták között említést érdemel apósának, Karl Gottlieb Windischnek tudományos és irodalomszervezői pályatípusa. Hogy ez nemcsak a történeti szemlélő számára tűnik így, igazolja a Schedius folyóiratát indító, *Ueber*

²¹ Elias SCHEDIUS: *De Dies Germanis sive veteri Germanorum, Gallorum, Britannorum, Vandalorum religione syngrammata quatuor*. Amsterdam, 1648 – Lyceálna Kniznica Bratislava, Lyc C VIII 230 jelzet alatt.

²² Johannes SCHEDIUS: *Commentariolus in oraculum Johannacum cap. IIX. voran XXV*. Wittenbergae, 1688. – Lyceálna Kniznica Bratislava, V. teol. 3226. J. 42. jelzet alatt.

²³ Életrajza bibliográfiával: ADB 26. kötet, 663. o.

²⁴ A. F. FUCHS: *Geschichte des Güstrowischen Gynnasii*. Güstrow, 1801, 23. o. Georg Schedius iskolaszervezői, rektori tevékenységének színhelyei: Medlenburg, BüBow, Güstrow.

Karl Gottlieb von Windisch címmel írt értekezés,²⁵ mely a Windisch-szakirodalom egyik legfontosabb forrása, és melyet Schediusnak tulajdonítanak. Mint e meghatározó Windisch-portré mutatja, Schedius olvasatában a Windisch-életmű a következő vonatkozásokban emelkedik mintaeértékűvé: az országismereti tudomány többszintű művelése (folyóirat-szerkesztés, Magyarország geográfiájának elkészítése, irodalomtörténeti tanulmányok), a tudományos társaságszervezés, külföldi tudós társaságokkal való kapcsolattartás, illetve a polgári létforma (városi szenátusi tagság, polgármesteri tevékenység) mentén. A *Zeitschrift von und für Ungern* bevezetőjében is az előképek között nevezte meg Schedius az *Ungrisches Magazin*,²⁶ Johann Christian Engel

²⁵ *Ueber Karl Gottlieb von Windisch. Zeitschrift von und für Ungern*, 1802, I. Bd, 1. Ht, 16–23. o.; a szöveg alatt ugyan más monogrammm szerepel, de a szerzőt a szakirodalom Schediusszal azonosította, aki ez idő tájt nemrég elhunyt apósa műveinek kiadását is tervezte, I. Fritz VALJAVEC: *Karl Gottlieb von Windisch. Das Lebensbild eines südostdeutschen Bürgers der Aufklärungszeit (1725–1793)*. München, 1936, 120. o. – Az életrajzhoz fűzött szerkesztői megjegyzés révén Schedius mindenesetre egyértelműen jelezte, hogy az itt rögzített Windisch-képet saját Windisch-portréjával egyezőnek tekinti: „Womit könnte ich wohl auf eine würdigere Art die gegenwärtige Zeitschrift eröffnen, als mit der Lebensbeschreibung desjenigen Mannes, dem wir das erste in Ungern erscheinene Journal, die ersten Wochenblätter, und den Anfang der seit ungefähr vierzig Jahren bisher immer noch bestehenden deutschen Preßburger Zeitung verdanken. – Die reinste Erkenntlichkeit, die ich nicht nur als sein glücklicher Schwiegersohn, die ich auch als ungrischer Literator für sein Andenken fühle, dieß mich den obigen, von einem unserer gebildeten Männer, der lange sein vertrauter Freund war, verfaßten Aufsatz zum Eingang eines Werkes wählen, worin ich ihn zum würdigen Vorgänger habe.” A Windisch-hagyaték újabb feldolgozását I. Andrea SEIDLER: *„Stolz bin ich auf den Einfall, ein Ungrisches Magazin herauszugeben...” Die Korrespondenzen des Karl Gottlieb Windisch*. Habilitationsschrift. Wien, 2003.

²⁶ „Ähnliche Gründe hatten vermuthlich schon chedem die Herausgeber der *k. k. privilegirten Anzeigen*, des ältern und neuern *ungrischen Magazins*, des *Merkurs von Ungarn*, der *Siebenbürgischen Quartalschrift* veranlaßt, deren Werth und Einfluß auf die Beleuchtung mancher dunkeln Stelle un den unser Vaterland betreffenden Kenntnissen, niemand verkennen wird, und die noch als Sammlungen der gelehrten und geistvollen Bemühungen vieler würdiger Männer, die daran Theil hatten, immer ein Schatz für unsere Literatur bleiben werden.” *Einleitung. Zeitschrift von und für Ungern zur Beförderung der vaterländischen Geschichte, Erdkunde und Literatur*. Herausgegeben von Ludwig v. Schedius. I. Bd, 1. Ht, Pest, 1802, Patzko.

pedig már 1797-ben úgy tájékoztatta a tudós közvéleményt, hogy Schedius egy új *Ungrisches Magazin* kíván megjelentetni a közeljövőben²⁷ – a kapcsolódás tehát a kortársak számára is nyilvánvaló volt. A történeti visszatekintés felerősítette ezt az olvasatot: egy évszázad múltán Zuber Marianne monográfiája már szoros szimbiózisban mutatta be Windisch és Schedius folyóirat-vállalkozásait.²⁸ Kettejük kapcsolódását még a kutatási módszertan is támogatta, amennyiben a Windisch család történetére vonatkozó iratanyagok Schedius felesége, Windisch Mária Anna²⁹ révén a Schedius család hagyatékába kerültek, olyan sokatmondó apróságokkal együtt, mint Windisch aranyba foglalt sziluettportréja.³⁰

A kultúra intézményrendszeréhez kötődő minták mellett más társadalmi szerepkészletek is jelen voltak a Schedius család személyes történeti hagyományában. Az epitáfium virtuális, németországi kötődést hangsúlyozó családfájának első magyarországi tagja, Schedius Kristóf modori evangélikus lelkész nyerte el a magyar nemesi címet, így a magyar családtörténeti szakirodalomban a Schedius család első megnevezett őseként tűnik fel.³¹ Nyilvánvalóan ez, és nem tudományos életműve biztosítja jelen-

²⁷ Johann Christian ENGEL: *Fortsetzung der Allgemeinen Welthistorie. 49. Geschichte des Ungrischen Reichs und seiner Nebenländer.* Halle, 1797, Vorrede.

²⁸ ZUBER, i. m. 35–57, 69–93. o. Éppígy SEIDLER, i. m.

²⁹ A szakirodalomban Windisch Máriaként szerepel, l. NAGY Iván: *Magyarország családai. Címerekkel és nemzedékrendi táblákkal.* Arcanum 1999 (digitális kiadás) 10. kötet, 85. o. *Schedius család* címszó; másutt Marianne Elisabethként (VALJAVEC, *Karl...* 15. o.); a házasságukra írt köszöntőben Windisch Annaként (*Am Verlobungstage des Herrn Ludwig von Schedius mit Fräule Anna von Windisch, gebracht von einem Freunde.* Preßburg den 1. May 1794. – MOL P 1413, Schedius család lt.); a Schedius Lajos számára Pest-Pilis-Solt vármegye által kiállított diszpenzáció „Anna Maria v. Vindisch” néven említi (Lycealna Kniznica Bratislava, 678. kg. 17. sz.).

³⁰ A feljegyzésekről részletesen l. VALJAVEC, *Karl...* 9. o.; a medálról uo. 19. o.

³¹ NAGY Iván, i. m. 10. kötet, 85. o. *Schedius család* címszó. A családnak feltételezően voltak ugyancsak Modoron élő, nem nemes tagjai, vö. *Az 1715-ös országos összeírás.* 21. téka Modor adófizetői között sorol fel Joannes Christophorus Schedius és Christophorus Schedius nevet, l. a MOL online adatbázisai, [http://www.arcanum.hu/mol/lpext.dll?f=templates&fn=main-hit-h.htm&2.0.](http://www.arcanum.hu/mol/lpext.dll?f=templates&fn=main-hit-h.htm&2.0;); illetve *Az 1715-ös országos összeírás.* DVD-ROM, Arcanum, 2004.

létét az epitáfiumban megidézett ősök névsorában is. Bár úgy tűnik, a nemesi címmel járó lehetőségeket Schedius Lajos három testvére közül Kristóf használta ki legjobban, aki jogi végzettséggel a hagyományos vármegyei-közigazgatási karrier útján indult el. 1805-ben őt nevezte ki Zichy Károly főispán Győr vármegye levéltárának rendezésére, 1822-ben pedig a vármegye jegyzője lett.³² A polgárius életvezetési stratégiák ellenére azonban Schedius Lajos is mozgósította a nemesi címbe rejlő potenciákat, ám nem hagyományos módokon. 1806-ban nemesi címét kihirdették Pest-Pilis-Solt vármegyében,³³ és – Heves és Külső Szolnok, Hont, Zala és Nógrád mellett – e vármegyében is *assessori* címet nyert.³⁴ Ez ugyan csupán társadalmi elismertségét reprezentáló, címzetes hivatal volt, ám Schedius a formális címet a fennmaradt iratok szerint megpróbálta tudomány- és társaságszervezői törekvéseinek szolgálatába állítva tartalommal telíteni. Aktívan szerepelt e vármegye közéletében az 1800-as évek első évtizedében az állandó pest-budai magyar színtársulat létrehozása-stabilizálása kapcsán.³⁵ Később pedig a vakok intézetének ügyét képviselte

³² Győr-Moson-Sopron Megye Győri Levéltára történetéről l. a levéltár honlapján, <http://www.gymsmo.hu/oldalak/leveltar.htm>, a jegyzői kinevezésről l. NAGY Iván, i. m. 10. kötet, 85. o. Jegyzői működésének dokumentuma a következő, antikvár forgalomban lévő irat: *Takátsok műjainak limitatioja. Tekéntetes Győr vármegyének Takátsok Gyűlése alkalmából meghatározott limitatioja, ki ettől eltér a Czeh által megbüntettetik. Kelt: Győr, 1822.* Kiadta: Schedius Kristóf, <http://www.abaujantik.hu/itemdetail.php?id=2493&katid=169>.

³³ Hont megye bizonyítványa alapján (KŐSZEGHY Sándor: *Nemes családok Pest vármegyében.* Budapest, 1899, 328. o.), a Schedius család címeres pecsétje azonban Nógrád vármegye levéltárában volt elhelyezve (KEMPELEN Béla: *Magyar nemes családok.* Arcanum, 2001 (digitális kiadás) 9. kötet, *Schedius* címszó).

³⁴ Pest-Pilis-Solt vármegyei táblabírói címérc l. következő jegyzet, assessora volt emellett Heves és Külső Szolnok vármegyének 1837-től (OROSZ Ernő: *Heves és a volt Külső-Szolnok egyesült vármegye nemes családjai.* <http://www.vfmk.hu/vfok/orosz/orosz.htm>); 1813-ban pedig mint Pest, Zala, Hont és Nógrád vármegyék assessora írja alá egyik egyetemi nyilvántartási lapját (MOL C 67 1813 Fons. 8. pos. 206. Schedius Lajos válasza a helytartótanács körkérésére).

³⁵ OSzK Kézirattár, Analekta 4370 *A Nemzeti Játékszin történetére vonatkozó eredeti és másolt okmányok Bayer József gyűjteményéből.* 8. dokumentum, Szentkirályi László főispán levelc Schedius Lajos táblabíróhoz; Pest-Pilis-Solt Megye Levéltára, *Protocollum congregaliorum* 54. kötet, 1801, II. 1519. o.

megyei szinten: „item Assessor Deputationis Comitatus, cui administratio Instituti Coecorum concredita est” – írta róla 1833-ban Cziráky Antal az egyetemi tanárokról szóló jelentésében.³⁶ Hasonló a helyzet a testvére által végrehajtott levéltárszervezés vonatkozásában: a Kristóf által megyei keretek között megvalósított mintát Lajos adaptálta az országos evangélikus egyház dimenziójára, mégpedig kifejezetten kultúrtörténeti, és kevésbé jogi vonatkozású gyűjtőkörrel.³⁷

Nem véletlen továbbá, hogy Schedius Lajost kezdeti pályaválasztása egyértelműen a lelkészi hivatás és életforma követésére látszott predesztinálni. Ebben a család esetleges nehéz anyagi helyzete³⁸ mellett a modori ősapa kijelölte életpályamintának is lehetett szerepe. És természetesen annak is, hogy a társadalmi és vagyoni mobilitás lehetőségét jelentő németországi egyetemi tanulmányok a teológusi ösztöndíjak révén voltak leginkább elérhetők. Továbbá, mint Schedius tanárának, Schwartner Már-

³⁶ MOL C 67 1835 Fons.12. pos. 328. *Informatio de Professoribus Philosophicae Facultatis in Regia Scientiarum Universitates Hungarica Pestiensis pro Secundo Semestri A. scholastici 1834/5.*

³⁷ L. BÖRÖCZ, i. m., a vonatkozó dokumentumok ismertetését l. később.

³⁸ „Geboren am 20. Dezember 1768 zu Raab von armen Eltern, studirte Schedius als Bettelstudent, hatte durch mildthätige Leute Quartier und an verschiedenen Tischen Kost, gab bald selbst Unterricht, kam nach Pest und fand Unterstützung bei seinem Glaubensgenossen, den Protestanten. Damals saßen längs der Donau gewöhnlich Bauernweiber, welche offen austochten, und aus deren Töpfen man um wenige Kreuzer Suppe, Fleisch, Gemüse, Mehlspeisen und auch Braten erlangen konnte. Mit dieser Kost begnügten sich viele junge Leute, welche später eine große Rolle spielten, besonders unbemittelte Studierende, so der berühmte Advokat Madár, der geniale Arzt Haraßty, ein jetzt reicher Pester 93 Magistratsrath, und auch der nachherige kaiserliche Hofrath Schedius.” Karl M. KERTBENY: *Silhouetten und Reliquien*. Wien, 1861, 92. o. Ezzel a történettel élesen konfrontálható, hogy Schedius Lajos édesapja városi szenátor és az evangélikus gyülekezet viceinspektora volt, valamint hogy Kanya Schedius-életrajza szerint „Der Verewigte, Joh. Ludwig v. Schedius, zu Raab am 20. December 1768, also gerade von 79 Jahren geboren, wurde unter den sanftsten Leitung seiner trefflichen Mutter mit seinen zwei ältern Brüdern und einer Schwester bis in sein dreizehntes Jahr in väterlichen Hause von ausgezeichneten Lehrern unterrichtet und, besonders an der Hand eines der ersten Philologen unseres Vaterlandes dem nachmaligen berühmten Professor am Preßburger Lyceum, (welches damals nur den bescheidenen Namen eines Gymnasium illustre führte) Johann Groß, schon im Vaterhause den humanistischen Studien im edelsten Sinne des Wortes gewonnen.” *Emlékszavak...* 17. o.

tonnak példája jól mutatja,³⁹ az esetleges lelkészi pályáról nyíltatott átjárás az evangélikus vagy akár országos tanintézmények professzori katedrái felé. Schedius Lajos ennek megfelelően teológushallgatóként iratkozott fel 1788-ban a *Georgia Augusta* matrikulájába⁴⁰ – akárcsak a pozsonyi vértörvényszék előírta száműzetés után a lelkészi pálya folytathatóságában reménykedő Schedius Kristóf 1676-ban a jénai egyetemre.⁴¹ Ám 1793-as professzori kinevezése révén ez a pályairány a vártnál korábban módosult.

A fent idézett epitáfium-szövegben a válogatás szempontja láthatóan az (el)ismertségből fakadó tudományos és társadalmi presztízs volt. Így nem kaptak helyet itt azok a közvetlen felmenők, akiknek nevét sem írói-tudományos életmű, sem pedig családtörténeti jelentőségű presztízsnövekedés (nemesi rang megszerzése) nem örököltette meg a családi hagyományban. Ugyanakkor nyilvánvaló, hogy a szociológiai mintakövetés során éppen a közvetlen felmenők által nyújtott minták hatottak a legerőteljesebben, a leginkább gyakorlatias, és döntően az egyéni gazdasági helyzetet befolyásoló módon. Három fontos szerepkört érdemes kiemelni az édesapa, ugyancsak Schedius Kristóf, illetve a közvetlenebb rokoni háló tagjai által felmutatott szerepkészletből. Schedius Kristóf tevékenységéből két momentumot hangsúlyoznak nemcsak a győri városi feljegyzések,⁴² de Schedius rövid önéletrajza is.⁴³ Egyrészt szenátorként aktív részt vállalt a város közigazgatásában, másrészt a helyi evangélikus gyülekezet helyettes inspektoraként is fontos szerepet töltött be, többek között II. Józsefnél járt kihallgatáson a leendő templom számára vásárlandó telek ügyében. Az 1754–1755-ös nemesi összeírás Győr megyé-

³⁹ Schwartner Márton szintén teológushallgatóként tanult Göttingenben, majd Késmárkon conrector, 1786–1788 között a soproni líceum tanára, 1788-tól a diplomatika professzora a pesti egyetemen. L. LUKSICS Pál: *Schwartner Márton élete és tudományos jelentősége*. Veszprém, 1914, 6–31. o.

⁴⁰ *Die Matrikel der Georg-August-Universität zu Göttingen, 1734–1837*. Hg. von Götz v. Selle, Hildesheim, Leipzig, 1937, 312. o.

⁴¹ L. NAGY Iván, i. m. 10. kötet, 81. o.

⁴² Ezek feltárását már Dorombó Karola elvégezte, l. i. m. 4. o.

⁴³ A pesti egyetem esztétikaprofesszori állására benyújtott pályázat része, MOL C 67 1791 Fons 3. pos. 130. „Ceterum parens mihi est Christophorus Schedius, Nobilis, Senator Civitatis Jaurinensis.”

ben említ még Schedius István, Sámuel, Károly és József nevű nemeseiket.⁴⁴ A datálás alapján részint velük azonosíthatók a Schedius család ama tagjai, kiknek neve az *Országos Levéltár* vonatkozó családi fondjában fennmaradt 17 gazdasági iraton⁴⁵ olvasható. Ezek az iratok pedig birtokügyletek mellett aktív kereskedelmi tevékenységre is utalnak. Schedius Lajos pályaképén szinte lenyomatszerűen tűnnek fel újra a fenti tevékenységi körök. Aktív résztvevője volt a pesti evangélikus egyházközség templomépítési vállalkozásának,⁴⁶ emellett gyülekezete főinspektora. Rendre megnyilvánult városszervezési kérdésekben. Ennek egyik dokumentuma kétnyelvű röpirata, *Szabad királyi Pest városának nemes gondolkodású lakosihoz egy némely ember-szerető polgár. A' jég' meg-indulásával támatt víz-áradásnak alkalmatosságával*⁴⁷ címmel, melyben szervezett adakozásra és segítségnyújtásra, a városi tanács támogatására szólított fel nemeseket és polgárokat egyaránt, a hatást rövid német versezzel⁴⁸ fokozván. Avagy azon kezdeményezése, melyet a *Pesti Jóltevő Asszonyi Egyesület* titkáráként indított útjára, miszerint a pesti „utsza-koldulásnak” visszaszorítására a városi tanács működjék együtt az egyesület által létrehozott szociális intézményekkel (asszonyi kézimunkák lera-kó helye, gyámintézet, lábadozók háza, kereset-intézet, vakok intézete stb.), tiltsa be a koldulást, és a koldulókat ezen intézmények ellátókörében helyezze el, melyet az ún. „koldulás eltiltása pénztárból” finanszíroznak.⁴⁹

⁴⁴ ILÉSSY János: *Az 1754–55. országos nemesi összeírás*. Budapest, 1902, 83–84. o.

⁴⁵ MOL P 1413 Schedius család lt.

⁴⁶ Tevékenységének összefoglalását l. FABINY, *Az első...* 38–44, 53–54. o.

⁴⁷ *Szabad királyi Pest városának nemes gondolkodású lakosihoz egy némely ember-szerető polgár. A' jég' meg-indulásával támatt víz-áradásnak alkalmatosságával*. Pest, 1799; illetve *Aufruf eines Menschenfreundes an die edelgesinnten Bewohner dieser Königl. Freystadt Pest, bey Gelegenhejt der durch den Eisgang am 7.8. und 9. März hier berursachten Ueberschwemmung im Jahr 1799*. Pest, Matthias Trattner, 1799.

⁴⁸ *Kummervoll und traurig war das Loos des Armen...* Uo. 9. o.

⁴⁹ Részletesen l. *A Pesti Jóltevő Asszonyi Egyesületnek előadása, mind a szegények segéllése már elébb felállított intézetei, mind az utsza-koldulásnak szabad királyi Pest városában a városi kormányval egyetértőleg végrehajtott eltöröltetése felől, 1830dik esztendei juniustól 1831dik esztendei augustus végéig*. Pest, 1831, Mészáros Johanna Elölülő, Schedius Lajos titoknok által (az FOK tulajdonában) – különösen 9–13. o.

Mindemellett, mint a „váczi utczában a' nádorhoz czimzett vendéglőben” 1845 augusztusában történt tüzeset iratanyagából⁵⁰ kitűnik, a háztulajdonos, egyszersmind a vendéglő hasznélvezője Schedius Lajos volt. Egy másik iratcsomó tanúsága szerint ugyanő 1812-ben a városi tanácshoz nyújtott be kérvényt mészégető kemence és a hozzá tartozó mészbánya bérlésére.⁵¹ Továbbá a bécsi udvar által is elismert szakértője volt a selyemhernyó-tenyésztésnek és a gyapottermesztésnek. Ennek ismeretét feltehetően angol mintára a göttingeni egyetemen is szorgalmazták,⁵² ahol Schedius hallgathatta Johann Beckmann gazdasági témájú előadásait,⁵³ de a *Helytartótanács* a magyarországi evangélikus elemi iskolák tanfőitől is megkövetelte a selyemhernyó-tenyésztés propagálását.⁵⁴ Maga Schedius 1802-ben, valószínűleg össze-

⁵⁰ Budapest Főváros Levéltára IV. 1202.c Intimata 11270. Schedius Lajos kénytelen volt 10 pengő forint bírságot fizetni Hummelz József városi alkaptánynak, mivel a házban nem álltak rendelkezésre megfelelő oltószerek, és a padlás tömve volt venyigével. A címjegyzék szerint a *Gasthof zum Palatin* vendéglőről van szó (Budapest Fővárosi Levéltár, IV. 1202 s. Pesti háztulajdonosok összeírása, 1830-as évek, illetve uo. *Adressen-Kalender Pest, Ofen und Altofén für die Jahre 1741 und 1842.*)

⁵¹ Budapest Főváros Levéltára IV. 1202.c Intimata 10 026, 3 jegyzőkönyvi tétel, az egyikhez csatolva Schedius saját kezű kérvénye, a kérést ideiglenesen elutasították.

⁵² Az egyetem könyvtárában megtalálható volt a kor e tárgyban egyik legismertebb kézikönyve is: [Johann Christian STEINBART]: *Anweisung zum Seidenbau, wie solcher auf das leichteste und vortheilhafteste zu treiben sei: Aus den richtigsten und zuverlässigsten theils fremden, theils eigenen vieljährigen Erfahrungen des Züllichausischen Waysenhauses mitgetheilet.* Züllichau, 1765.

⁵³ Vö. Günther MEINHARDT: *Die Universität Göttingen. Ihre Entwicklung und Geschichte von 1734–1974.* Göttingen, Frankfurt, Zürich, 1977, 33–34. o.

⁵⁴ „Nro. 8. Cum ex Benigno Intimato Excelsi Consilii Regii Locumtenentialis Hungarici de dato Nro ad Venerabiles Superintendentias emanato pateat, promotionem Rei Sericeae Ludi Magistris commissam haberi simulque iisdem, ut Relationes desuper via Inspectorum Scholarum Nationalium Catholicarum praestent imponi. Rectoribus et Ludimagistris respectivo suis Superintendentiis, quibus alioquin ex Lege Inspectio Scholarum competit, subordinatis existentibus, in eo coalitum est: ut Venerabiles Superintendentiae omnem in promotione rei Sericeae ad mentem altissimarum ordinationum alacritatem promittant, in reliquo autem Subordinationem Ludimagistrorum suorum inspectoribus Scholarum Nationalium Catholicarum deprecentur.”

függésben a hivatalos intenciókkal (a bécsi udvar, különösen a Délvidéken, Mária Terézia uralkodása óta támogatta e termelési ágat, 1796-ban és 1803-ban válságtanácskozásokra is sor került a hanyatlás miatt),⁵⁵ megjelentetett a tárgyat feldolgozó monográfiát.⁵⁶ 1808-ban, Tóalmáson, az evangélikus Prónayak birtokán selyemhernyó-tenyésztetet hozott létre, mely a kormányzat érdeklődését is felkeltette,⁵⁷ olyannyira, hogy 1810-ben Schediust a

EOL AGE 1c 18; 31 *Anno 1804 Diebus 20, 22 et 24 Februarii celebratus est Pestini in Aedibus Illustrissimi Domini Comitatus et S. C. R. ac Apostolicae Majestatis Camerarii Ladislai Telcki de Szék Consensus Communis Generalis Evangelicorum utriusque Confessionis addictorum.*

⁵⁵ Mint a 2. fejezet 57. jegyzetben idézett tudósítás is mutatja, a selyemhernyó-tenyésztés állami felfejlesztésében fontos része volt a katonaságnak, mely a délvidéken igyekezett meghonosítani ezt a termelési ágat. Elképzelhető, hogy Schedius Lajosnak ezirányban is voltak családi kapcsolatai, amennyiben a pozsonyi liceum levéltárában található feljegyzések (1768–1770) írója, Samuel Schedius („Erz Herzog Anton Hungarisches Infanterie Regiment ... Oberleutenant Samuel von Schedius”) nem csupán névrokona volt. L. Lyceálna Kniznica v Bratislave 1177. kg. 3. sz.; 94. kg.; 119. kg. 3. sz.

⁵⁶ *Vollständiger Unterricht über die vorteilhafteste und leichteste Art des Seidenbaues für das Königreich Ungarn.* Pest, 1802.

⁵⁷ Az első tudósítás az intézményről, még téves adatokkal: *Vaterländische Blätter*, 1808. 06. 17. 94. o.; a részletes tudósítás: „Im Pester Comitate, sechs Stunden von Pest, zu Tot Almas oder eigentlich To Almas, einem Dorfe der Freyherrn Gabriel und Alexander von Pronay gehörig, wo sich zwey große herrschaftliche Maulbeerplantagen befinden, hat Hr. Prof. Ludwig v. Schedius (nicht, wie neulich gemeldet wurde, in Verbindung mit einem Hrn. v. Mitsits, sondern ganz allein) eine wichtige Seidenbau-Anstalt errichtet, die unter der unmittelbaren Besorgung des im Arader, Temescher, Torontaler u. Kraschoer Comitate als Seidenbaudirector angestellten, und durch seine auch im Druck erschienenen Vorschläge zur Verbesserung der Seidenzucht in Ungarn bekannten Hrn. Jos. Blaskovitsch trefflich zu gedeihen verspricht. Die beyden, wegen hoher Geistesbildung sowohl, als wegen ihres vortrefflichen Charakters, verehrungswerthen Grundbesitzer begünstigen aus reinem Patriotismus diese Anstalt auf die edelste, uneigennützigsten Art. Auch die Besitzer der umliegenden Oerter, vorzüglich der als einsichtsvoller und thätiger Oeconom rühmlich bekannte Hr. Graf Adam Keglevich, befördern durch Ueberlassung ihrer Maulbeerbäume, sehr gefällig diese Unternehmung. Um sich einen Begriff von dieser Unternehmung zu machen, darf man nur wissen, daß schon in diesem ersten Jahre, wo noch bei meistent nicht alle notwendigen Vorbereitungen getroffen werden konnten, dennoch drey Pfund und sechs Loth Seidenraupensamen hier ausgebrütet worden sind, und ihrer Einspinnung entgegenreifen. Die ganze Anstalt ist, was die Seidensucht selbst in allen ihren Theilen betrifft, nach der von Blaschkovitsch vorgeschlagenen verbes-

Finanzhofkommission Bécsbe hívatta az ügyben, szakértői referensként.⁵⁸ Ugyanakkor megjelentetett népszerűsítő cikkeket a magyarországi gyapottermesztés történetéről és fontosságáról⁵⁹ – ez ügyben még a reformkori gazdasági egyesületi üléseken is elsősorban rá hivatkoztak.⁶⁰

Schedius Lajos pályaképét a családi tradíciók kínálta társadalmi-gazdasági stratégiák felől olvasva elmondható, hogy, bár a hagyományos elemek láthatóan beépültek abba, mégis komoly és feltűnő átalakulás mellett. Ez az átalakulás leginkább a tevékenységszerkezet terén érhető tetten. A Schedius Lajos által megvalósított tevékenységszerkezeti modell egy centrális tevékenységi területre építi rá és igazítja ahhoz a hagyomány kínálta mintákat. Mégpedig nem szelektálva-specializálva, hanem minél szélesebb spektrumban, mintegy váltogatva-próbálgatva azokat. A központi tevékenységi terület a családtörténeti hagyományban ismeretlen: a professzori életpálya tudósi, egyszersmind hivatali modelljének előképei, mint azt a következő fejezet majd részletesen kifejti, másutt keresendőek. Hogy miért lényeges e középponti tevé-

serten Methode eingerichtet. Seine kais. Hoheit, der Generalissimus Erzherzog Carl unterhalten daselbst zur Erlernung dieser Methode einen Practicanten mit einem jährl. Stipendium von 200 fl. der für die ungarische Militär Gränze gebildet wird; und das wallachisch-illyrische Gränz-Regiment hat dieses Jahr der seiner Seidenbauaufseher für die Monathe May, Juny und July heraufgesendet, um in To Almas die Methode, wornach die Seidenzucht im Großen betrieben werden soll, zu erlernen. – Umfassendere Berichte über diese, für die inländische Industrie höchswichtige und bisher gewiß einzige Anstalt zugeben, werden wir dann im Stande seyn, wen die Seidenproduction für dieses Jahr ihr Ende erreicht haben wird." Uo. 1808. 08. 05. 219. o. Blaskovics Józsefnek e tárgyban írt tanulmányát Schedius a *Zeitschrift von und für Ungern* I. kötetében is megjelentette (Jos. Blaschkowitsch: *Oeffentlich anzustellende Probe einer verbesserten Seiden-Erzeugungs-Methode*).

⁵⁸ Schedius ez ügyben Joseph Heinrich Collin tanácsoshoz írt levelét I. BÁNYAI, i. m. 236–237. o.; Collin levelének részletét közli DOROMBY, i. m. 74–75. o.

⁵⁹ *Weitere Aufklärungen über die Versuche mit der Anpflanzung der Baumwollenstaude in Ungarn. Vaterländische Blätter*, 1808. 11. 11. 403–404. o.

⁶⁰ MESTERFFY: *Visszaemlékezések a magyarországi gyapot-termesztésre. Hírlap*, 1846. 06. 03. 50. sz., a szöveg nagyrészt a fenti Schedius-cikk, és Schediusnak egy nem hivatkozott, 1812-es írásának ismertetése, elismeréssel szólván Schediusról, mint „az ismeretek terjesztésének oly sokat fáradozott bajnokáról”.

kenység sokirányú kiegészítése-kiterjesztése? Önmagában a professzori életpálya a pesti egyetem filozófiai karán a korszakban nem garantálta feltétlenül a nagymértékű társadalmi presztízs-növekedést, még kevésbé az egzisztenciális biztonságon túlmutató személyes vagyongyarapodást. Jó példa az előbbire a Schedius Lajoshoz igen hasonló családi és szociológiai háttérrel induló Schwartner Márton sikertelen kísérlete a királyi tanácsosi cím elérésére,⁶¹ az utóbbira pedig a filozófiai kar professzorainak hátrányos díjazásbeli megkülönböztetésére vonatkozó viták.⁶² Schedius esetében professzori állása 600, majd 1000 Ft éves javadalmat jelentett, amíg nem kapta meg a seniori címet (+200 Ft), mindez kiegészült 1833-tól egy személyes érdemekért kapott stipendiummal (+200 Ft), illetve 1806-tól az ógörög tanszék helyettes professzori állásáért kapott 600 Ft-tal⁶³ (a *Helytartótanács* éppen anyagi okokra hivatkozva utasította el Schedius rendes professzori kinevezését erre a tanszékre, holott valójában az ennek megfelelő munkakört látta el).⁶⁴ Hozzászámítva ehhez még azt is, hogy 50 éves professzori jubileumára tekintettel nyugdíját teljes fizetése mellett a görög tanszéken végzett munkájáért járó 300 Ft többlettel, azaz 1500 Ft-ban állapította meg a *Helytartótanács*,⁶⁵

⁶¹ L. LUKCSICS, *Schwartner...* 104–105. o.

⁶² Az Eötvös Loránd Tudományegyetem Levéltárának bölcsészettudományi karra vonatkozó iratanyaga a kérdéses időszakból 1956-ban megsemmisült, ezért e tárgyban Szentpéteri Imre összefoglalására lehet támaszkodni: SZENTPÉTERI Imre: *A bölcsészettudományi kar története 1635–1935*. Budapest, 1935, 242–245. o.

⁶³ Schedius díjazására vonatkozóan I. Cziráky Antal jelentését: „Stipendium habet 1400 flor., ex his sunt 1000 fl Cathedrae admensi, ad personam dati 200 flni, et beneficium Senioratus 200 fl... Supplet vacantem Linguae Graecae Cathedram erga normalem a 600 flnis remunerationem.” MOL C 67 1835, Fons. 12. pos. 328. *Informatio de Professoribus Philosophicae Facultatis in Regia Scientiarum Universitates Hungarica Pestiensis pro Secundo Semestri A. scholastici 1834/5.*; vö. SZENTPÉTERI, i. m. 242–245, 286. o.

⁶⁴ SZENTPÉTERI, i. m. 310–311. o.

⁶⁵ SZENTPÉTERI, i. m. 286. pontosan idézi a rezolúciót – visszhangja a sajtóban: „Ő cs. 's apost. kir. fels. Schedius Lajosnak a' magyar kir. egyetemen az aethetica tanítójának és királyi tanácsosnak évi díját, 50 éves, az ifjuság nevelése körül teljesített dicséretes szolgálatai méltánylásából személyére 300 pgő firttal méltóztatott legkegyelmesebben szaporítani.” *Pesti Hirlap*, 1843. 01. 08. 211. sz. *Magyarország és Erdély* rovat.

továbbra sem kapna magyarázatot az érdeklődő egy többgyermekes család olyan mértékű vagyongyarapodására, amely pedig már a kortársak számára is feltűnő volt: „Er ehelichte noch in vorigen Jahrhundert ein armes Fräulein, eine Tante von mir, und sagte mir oft, sie wären beide am Hochzeitstage so arm gewesen, daß sie sich das Brautbett hätten ausleihen müssen. Aber das wurde nach und nach anders. Schedius starb zuletzt als halber Millionär, und hinterließ seinen zwei oder drei Kindern ein reiches Erbe.”⁶⁶ E gyarapodáshoz hozzájárulhatott ugyan a Windisch családdal való rokoni kapcsolat is, erre utalnak legalábbis egy pozsonyi ház eladásának dokumentumai,⁶⁷ illetve Windisch második felesége által a legidősebb Schedius fiúra, Lajos Eduárdra hagyott 1000 gulden.⁶⁸ Bár Schedius anyagi gyarapodásának fontos dokumentuma, a végrendelete megsemmisült,⁶⁹ ámde az olyan jellegű gesztusok, mint a Gamauf-gyűjtemény megvásárlása az *Evangélikus Országos Levéltár* számára,⁷⁰ a tudományos célokra történő folyamatos, bőkezű adakozás,⁷¹ illetve a több hónapos német-

⁶⁶ KERTBENY, *Silhouetten*... 93. o.; a Schedius család vagyoni gyarapodásának egyik markáns homlokzati jeleként értelmezhető a Váczi úti Schedius-ház díszes új portállal történő ellátása 1835-ben, melynek kapcsán (mivel az állványzat forgalmi akadályt képezett) I. Budapest Főváros Levéltára IV 1202:II 5369 Relationes iratait.

⁶⁷ A vevők által visszatartott 2000 Ft miatt keletkezett ügy iratait 1820-ból I. Budapest Főváros Levéltára IV. 1202:G Missiles 1667.

⁶⁸ L. VALJAVEC, *Karl*... 18. o.

⁶⁹ Valjavec még hivatkozik a Nemzeti Múzeum családi anyagaiban található testamentumra, I. előző jegyzet; annak a családi anyagnak a részeként, melyet az unoka, Schedius Lajos kúriai bíró hozott ott létre, és melyből később a MOL P1413 Schedius család fondját létrehozták. Az iratok egy része azonban 1945-ben clógett. Részletesen I. 324. jegyzet.

⁷⁰ Theophil Gamauf hatalmas mennyiségű történeti iratgyűjteményének egy részéről van szó, melyet Tobias Kaltenecker ajánlott fel Schedius Lajos részére megvételre (levélet és a Schedius által készített listát I. EOL AGE II c 5; 11 az EOL Története 1. dobozban), aki 232 Ft-ért megvette azt, megelőlegezván a vételárat az evangélikus levéltár számára (EOL AGE II, 3; 6 EOL története 1. dobozban). Majd, mivel a gyűlökezet ezt az összeget kifizetni később sem tudta, Mária Dorottya nádorasszony 200 Ft-ért vásárolta meg és adományozta a levéltár számára (EOL AGE II, e 3; 3 EOL története 1. doboz).

⁷¹ Nem véletlen, hogy Gyarmathy Sámuel göttingeni ismeretségei után Magyarországról elsősorban Schediushoz fordult, hogy a készülődő Kőrösi Csoma

országi és itáliai tanulmányutak,⁷² aligha lettek volna megvalósíthatók pusztán a Windisch-hagyaték egy részével gyarapított professzori járadékból. Ezt a célt szolgálta az imént áttekintett, családi hagyományból ismert stratégiák mintegy kiegészítő tevékenységekként való alkalmazása. Mégpedig nem mindennapi pénzügyi invencióval⁷³ – Schedius ezirányú kompetenciája a kortársak előtt sem volt ismeretlen, amit jól mutat, hogy a pesti magyar kereskedelmi bank választmányi tagjai között is szerepelt.⁷⁴

Sándor tudományos célú utazásához anyagi segítséget kérjen (levele 1819-ből OSzK Kézirattár Levelestár, Gyarmathy Sámuel Schedius Lajoshoz). Schedius később Reguly tanulmányútját is bőkezűen támogatta: „Első jelentés a’ Reguly Antal urali utjára a’ m. t. társaság titoknokához befizetett segédpénzekről (és pedig academiái tagok részéről), Gróf Andrassy György 50 ft, Bajza J. I, Döbrentei G. (Berzsenyi-példányokban) 30, Fogarasi János 10, Gebhardt Ferencz 10, Kiss Károly 10, Kovács Mihály 2, Kubinyi Ágoston 20, Luczenbacher J. I, Lukács Móríc 5 ft, Schedel Ferencz két arany, Schedius Lajos öt arany, Széchy Ágoston 3 ft, Szilasy János 2 arany, Szontagh G. 5 ft, Sztrokay A. 10, Tasner A. 5, Wargha István 1, Zsoldos Ignác 5 ft; ’s így összesen 168 pft és 9 arany. – Pest, apr. 18. 1844. Dr. Schedel F. titoknok.” *Pesti Hírlap*, 1844. 05. 02. 348. sz. *Első jelentés*.

⁷² Tanulmányútjairól l. többek között Schedius 1817-ben Nápolyból írt levelét, OSzK Kézirattár Levelestár Schedius Lajos ismeretlennek (az ismeretlenként számon tartott címzett, mint a megszólításból – *Iudex Curiae Regiae et Supremus Comes* – kiűnik, Ūrményi József).

⁷³ Hogy Schedius Lajost kortársai is pénzügyekben jártas és megbízható személynek tartották, jól mutatja, hogy az evangélikus egyház levéltárosaaként ő vette át és kezelte az egyetemes iskolai pénztárat illető kötelezvényeket (halála után a lajstrom megújításáról és a kötelezvények pontos számbavételéről l. EOL AGE III a 2; 12).

⁷⁴ „Bankelnök nem-létében helyettesé Ullmann Móríc ur neveztetett. Választmányi tagok lettek: Boscovicz József Löbl, Burgmann Károly, Cahen M. A., Halbauc J. G., Havas József Malvicux C. S., báró Podmaniczky László, báró Redl Imre, Robitssek József, Rosenfeld M. L., Sartory S. G., Schedius Lajos, Valero Antal, Wodjaner Samu. – Ezen új választmány minden rendeléseket megteend, mellyek a’ banknak étebe-hozására és üzleteinek megindítására azonnal szükségesek, a’ kereskedő-testület épületében kijelölt részt a’ szükséges készületekkel, butorokkal ellátandja, a’ kezelés minden elmunkálatait chrendelendi; nemkülönben a’ szükséges egyedeket is – azonban csak ideiglen – megválasztatja; mert a’ bank hivatalnokainak valóságos fölvétele vagy elbocsátása a’ szabályok 36 §-a értelmében világosan az igazgatóságot illeti, melly csak a’ banknak tökéletes alakítása után a’ szabályok 30. §-hoz képest fog választatni. Ezen választmány továbbá a’ már aláírt részvényekre leendő első

Vállalkozásainak egy része (vendéglő, kőbányászat, talán a folyóirat-kiadás is) közvetlen tőkeinjekciókat eredményezhetett, más részük (a nádori család „háziköltője”, később házi nyelvtanára, a gazdasági szakértő szerepköre, oktatásszervezés, tudós társaságok) a társadalmi presztízsnövekedés (királyi tanácsosi rang) mellett a kapcsolati tőkét gyarapította közvetlenül, közvetve nem csekély részben a vagyoni tőkét is. Figyelemre méltó ugyanakkor, hogy ez a sikeres gazdasági modell, mely egyfajta *homo novus* sikertörténeteként láttatja Schedius vagyoni szempontból értelmezett tudósi életpályáját, mindvégig alárendelődik a tudományos életmű fejlesztésének-kidolgozásának. Ezt nemcsak a fentebb idézett adományok és tanulmányutak igazolják, de az a metódus is, ahogyan a gazdasági praxis Schedius életművében tudományos elméletté (pl. a selyemhernyó-tenyésztés esetén) vagy történeti vizsgálódás tárgyává (pl. a gyapottermesztés esetén)⁷⁵ szublimálódik.

Nem tanulság nélkül való annak áttekintése sem, hogy ez a többfunkciós, pénzügyileg sikeres, ugyanakkor konzekvensen nonprofit célok szolgálatába állított tevékenységszerkezeti modell hogy alakul át az utódok gyakorlatában – azaz hogyan olvasták-értelmezték a közvetlen leszármazottak a Schedius Lajos-féle életpályát. A leszármazottak közül két személy életútjára nézve kínálnak információkat a fennmaradt dokumentumok: az egyik Schedius Lajos Eduárd, Schedius Lajos fia, a másik pedig Eduárd

befizetés iránt, mely a' rendszabások 26. §-a értelmében 2/5 részben, tehát minden 500 pftos részvényre 200 pftal teljesítendő hirdetményt fog olly értelemben közrebocsátani, hogy ezen első befizetést, a' részvény-aláírás érvénytelenségének föltétele alatt a' hirdetéstől kezdve legfölebb f. é. aug. 24-ig kell teljesíteni; a' választmány fogja a' befizetés helyét kijelelni, a' bejövendő pénz hasznos kezelése felöl gondoskodni, szóval: minden, annak idejében a' bankigazgatóságot illető előkészületeket az alap- és rendszabályok értelmében behozni, rendezni, 's különöscn azon részvényeknek, melyek vagy az aláírók kora halála, vagy azoknak meg nem tartása iránt előre kijelentett nyilatkozása következtében megürültek, a' később jelenkezettek közötti felosztását eszközölni." *Pesti Hírlap*, 1842. 05. 25. 143. sz. *Pesti bank*.

⁷⁵ Jó példa ugyanerre Schedius *Etwas über den Zustand der ungrischen Finanzen im Anfange des XVI. Jahrh.* című értekezése, *Zeitschrift von und für Ungern*, III. Bd, I. Ht.

fia, Schedius Lajos kúriai bíró. Mint a névválasztás is jelzi, Schedius Lajos János pályája a család későbbi férfitagjai számára etalonként mutattatott fel. Ugyanerre lehet következtetni a családi sírbolt architektúrájából is, melyet valószínűleg az unoka emeltetett: az egyszerű kriptá központi timpanonos sírköve Schedius Lajos (János) nevét viseli, Lajos kúriai bíró neve már csak egy szerény négyszögletű kiegészítőn, Lajos Eduárdé egy falba süllyesztett márványlapon kapott helyet.⁷⁶

Schedius Lajos Eduárd pályaválasztása szülői egyetértéssel történt: mint apja hozzá írt leveléből kitűnik, következetesen készítették fel a jogi pályára, ezzel együtt a társadalmi szereplésre.⁷⁷ Az ügyvédi vizsgát 1820-ban tette le.⁷⁸ A jogi pálya egyértelmű preferenciája mögött elsősorban az a felismerés állhatott, hogy az édesapa kapcsolati tőkéje ezen a módon kamatoztatható leginkább. Schedius Lajos János társadalmi presztízsét jól mutatja, hogy már az 1800-as évek elején többen megkeresték olyan ügyek lebonyolítása céljából, melyek egyébiránt inkább ügyvédi kompetenciába tartoztak. Rendelkezett jogi végzettséggel,⁷⁹ és a dokumentumok alapján a kéréseknek sikerült eleget tennie, így a jogi

⁷⁶ Schedius Lajos Jánost eredetileg a Váci úti sírkertbe temették, melyről már akkor, 1847-ben ismert volt, hogy hamarosan fel fogják számolni (I. SZÉKÁCS, i. m. 1287. o.). A Schedius család ma is látható síremléke az 1849-ben megnyitott Kerepesi temető 317. számú, jobb oldali falsírboltja, egyedülálló módon szerzetsek, görög keleti prominensck kriptáinak társaságában. Részletesen I. TÓTH Vilmos: *Ökumenikus tendenciák a 19–20. századi magyarországi városi temetkezésben*. <http://www.uni-miskolc.hu/~egyhtort/cikkek/TOTHVIL.html>.

⁷⁷ „Wie viel Vergnügen wird es mir machen, wenn ich bey meiner Nachhausekunst auch deine Arbeiten wichtig vollendet sehen, und von deiner guten Mama das Zeugniß über dein Wohlverhalten hören werde. Machst du aber auch fortschritte in Klavierspielen? [...] Empfchle mich Hrñ Corantti auf beste.” A némileg skizofrén jelzetű levelet I. OSzK Ki Levelestár Schedius Lajos Schedius Lajoshoz, 1806.

⁷⁸ SCHEDIUS Lajos Eduard: *Positiones ex universa jurisprudentia et Scientiis politicis, quas pro obtinendis in jure summis honoris publice disputabit Ludovicus Eduard Schedius*. Pest, 1820.

⁷⁹ A Cziráky-jelentés szerint Schedius szakképzettségének területei: „Philosophica, Theologica, Philologica, et Juridica” MOI. C. 67. 1835. Fons. 12. pos. 328. *Informatio de Professoribus Philosophicae Facultatis in Regia Scientiarum Universitate Hungarica Pestensi pro Secundo Semestri A. scholastici 1834/5*.

kompetencia is egyike lett a tudományos pályát kiegészítő-támogató tevékenységeknek. Csupán a példa kedvéért: Johannes von Müller személyes ismeretség nélkül, pusztán „híre” alapján kérte fel Schediust némi nyomozásra egy személyét érintő csalás kapcsán;⁸⁰ Szubszky István, Balassa Sándor balassagyarmati prefektusa pedig egy hagyatéki ügy miatt kérte Schedius segítségét.⁸¹ Kézenfekvő lehetett tehát a felismerés, hogy a fiúutód ilyen kapcsolati háló birtokában jól boldogulhat majd jogi végzettséggel. Különösen, ha apjának a nádori családdal való jó viszonyát is fenntartja: nem véletlen, hogy Lajos Eduárd nem megyei hivatalokban kezdte jogi pályafutását, hanem a *Helytartótanács*hoz került, ahol előbb *concipista*, majd *consiliarius* lett.⁸² Nem egyszerű hivatali alkalmazottként működött, hiszen egyszersmind személyi titkár is volt József nádor mellett: a hozzá intézett levelek többnyire mediátori szerepkörben, bizonyos értelemben kulcspozícióban láttatják. Levelezésének egy részét így értelemszerűen a József nádortól és István főhercegtől kapott szövegek alkotják.⁸³ A nádor

⁸⁰ CROUY-CHANEL, i. m. 60–66. o.

⁸¹ OSZK Kézirattár, Levelestár Schedius Lajos Szubszky Istvánhoz, 1814.

⁸² „Kinevezések. Ó cs. 's apost. kir. felsége Odry Józsefet, Bács vmegye első alispánját, Schedius Lajos Eduardot, és Ambrus Mihályt, helytartósági titoknokokat, helytartósági tanácsnokokká kinevezni méltóztatott.” *Pesti Hírlap*, 1842. 07. 08. 167. sz. *Magyarország és Erdély*. Vö. még VÖLGYESI Orsolya: *Politikai-hözéleti gondolkodás Békés megyében a reformkor elején. A rendszeres bizottsági munkálatok megyei vitái 1830–1832*. Gyula, 2002, 207–208. o.

⁸³ István főherceg leveleit l. MOL. P 1413 Schedius család lt., Schedius Lajos Eduárd aktája, 3.; hogy eredetileg József nádortól is voltak levelek a hagyatékban, azt egy ugyanitt található, fiának címzett levél igazolja: „Méltóságos Schedius Lajos kuriai bíró úrnak ... Dr. Schönherr Gyula könyvtári tisztviselő 88 darab, József nádortól és Széchenyi István gróftól származó iratot szorgáltatott kezeimhez, mint a melyeket Méltóságod boldogult Atyja levelezései közül kiválasztani és a Magyar Nemz. Múzeum Könyvtárának felajánlani sziveskedett; s ez ajándék kapcsán közölte velem Méltóságod abbéli óhajtását, hogy ez iratok a Schedius család levéltárának letéteményezésére esetén a családi iratok kiegészítő részeként a levéltárhoz csatoltassanak. ... 1892. április 4. Majtényi Béla, a Magyar Nemz. Múzeum Könyvtár őre”. A Nemzeti Múzeum családi fondjait kiegészítő anyagaikkal együtt 1927 után helyileg, 1934-től szervezetiileg a MOL anyagai közé beolvastották (az információt Orgona Angelikának köszönöm), az itt tárolt Schedius-iratokból hozták létre a P 1413 Schedius család levéltárát, ahol ma csak a Széchenyi-levelek olvashatók. A többi irat, így Schedius Lajos János testamentuma

irányába történő közvetítésért hozzá forduló levelezőpartnerek szinte kivétel nélkül apja korábbi ismeretségi köréből kerültek ki: apja tanítványa, báró Vay Miklós írt hozzá baráti hangvételi leveleket,⁸⁴ az ugyancsak volt tanítvány, egyben munkatárs Horvát Istvánnal, mint a *Széchenyi Könyvtár* előjárójával pedig főként hivatalos ügyekben váltottak episztolákat.⁸⁵ A legérdekesebb ebből a szempontból Széchenyi Istvánnal való levelezése.⁸⁶ Mint Széchenyi naplójából kitűnik, idősebb Schedius Lajossal több fórumon is kapcsolatba került: az *Akadémia* tervezete kapcsán,⁸⁷ mint pesti

feltehetően az 1945-ös tűzben pusztult el (I. NYULÁSZINÉ STRAUB Éva: *MOL. 1526 utáni gyűjtemény*. Budapest, 2003, R 224 leírása 67–70. o.), amit megerősít az a tény, hogy a családi levéltárban található a Schedius–Blaschnek térkép mappája, benne egy cédulával, miszerint a mappa tartalma elégett.

⁸⁴ Vay Miklós leveleit Schedius Lajos Eduárdhoz I. MOL P 1413 Schedius család lt., Schedius Lajos Eduárd aktáján belül a 6. és 7. tétel.

⁸⁵ Egy jellegzetes értesítés: „Tekintetes Úr! különösen tisztelt barátom Uram! Még tavali Sz. Mihály hava 20kán 1036. sz. alatt méltóztatott Eö Ts.K. Hertzegsége Tettes Uraságotat arra felszólítani, hogy Sonlleithner Consiliarius Úrnak általa kiadandó folyóirásnak számára a Nemzeti Muzeumot illető Adatokat, melyekre nézve Tettes Uraságotat megfogná keresni, azonnal közölni ne terhelhetne. Minthogy pedig most nevezett Consiliarius Úr Eö Ts. K. Hertzegsége előtt azt jelentette volna ki, hogy Tettes Uraságotat utasított levelére mind eddig választ nem vett légyen, felsőbb meghagyásnál fogva jönnan kércm Tettes Uraságotat, méltóztatna Sonlleithner Úrnak ebbeli kérésének minél hamarább eleget tenni. Egyébiránt szokott tisztelettel maradok Tettes Uraságotnak alázatos szolgája s barátja Schedius Lajos Edv. Pozsonyban, Böjtmás Hava 31kén 1834.” Kettejük levelezését I. OSzK Kézirattár Levelestár ifj. Schedius Lajos Horvát Istvánhoz, továbbá a Schedius Lajos Horvát Istvánhoz címszó alatt található levelek közül az 1. sorszámú ugyancsak Lajos Eduárd, nem pedig apja levele.

⁸⁶ A levelezés egy része: MOL P 1413 Schedius család lt., Schedius Lajos Eduárd aktája, I. (16 levél Széchenyi Istvántól, 1833–1849); más része: MTA Kézirattár Széchenyi Gyűjtemény K 210/1 90, 136, 140 (Széchenyi levelei); K 172/8, 11, 14 (Schedius levelei); K 208/66–70 (Schedius levelei); K 198/37–38. (Széchenyi levélfogalmazványai). A fogalmazványok kivételével a levélszövegek megtalálhatók a Széchenyi-levelezés 2001-es, bővített, digitális kiadásában (*Széchenyi István minden munkái*. Arcanum, Budapest, 2001 – a levélkiadásról I. Simon V. Péter ismertetését ugyanott).

⁸⁷ Schedius Lajos János aktíván részt vett az előkészítő bizottság munkálataiban, ennek egyik bizonyossága épp a Széchenyi Gyűjteményben olvasható: MTA Kézirattár Széchenyi Gyűjtemény K 166/100–101 *Magyar Tudós Társaság alapintézete*. (Fejér György, Kis János, Schedius Lajos, Kövy Sándor, Bitnicz János váhozatás-tervezete.) [1828.?.]

választópolgár,⁸⁸ a *Kaszinóban*⁸⁹ és magánbeszélgetéseken⁹⁰ – ez esetben is volt tehát egyfajta előzetes kontextusa az ifjabb Schediusszal való kapcsolatnak. Tematikai szempontból a Széchenyi és ifjabb Schedius közötti együttműködés elsősorban a közlekedésügyi bizottsági tervezetekre vonatkozik (Al-Duna- és Tisza-szabályozás, a Lánchíd ügye⁹¹ stb.), illetve a – szintén családi hagyománynak számító – selyemügyre.⁹² Nem véletlen, hogy Schedius másik fia, a protestáns ágensként is működő Károly kevéssé dokumentált pályafutásának csúcspontja ugyancsak a Lánchíd-építés: Sina Simon báró megbízottjaként járt el az ügyben.⁹³ Sajátos feszültség érezhető azonban a levelek közvetlenudvarias stílusa, eredményes együttműködésre utaló toposzai⁹⁴

⁸⁸ „Ich soll mit Cziráky, Orlyz L., Almásy, Károlyi, Schedius zum Wahlbürger candidirt worden seyn.” *Gróf Széchenyi István naplói*. IV. 1830–1836, Vizsota Gyula, Budapest, 1934, 1831. II. 02. A naplók értelmezését némileg megnehezíti, hogy a szöveg apát és fiát nem mindig különbözteti meg egymástól, nem is szólva a Sina megbízottjaként szereplő testvéréről, Schedius Károlyról.

⁸⁹ „Diner im Casino dem Szögényi zu chren [!]. – Szögényi sitzt zwischen Judex und Keglewich. Der 1ste trinkt auf seine Gesundheit, der 2te für seine Supports rechts und links. Eine Menge Gesundheiten. Sz[ent] Iványi auf meine; ganz matt. – Ich sitze zwischen N[icky] Szécsen und die Rücklehne von alten Schedius!” Uo. VI. 1844–1848, 1846. II. 03. Schedius meghatározó tagja volt a Merkantil Kaszinónak – többek között ennek is szerepe volt abban, hogy Wigand Ottó a *Conversations Lexicon* munkatársi körébe bevonta: ő dolgozta ki az esztétikai és földrajzi témájú szócikkeket. L. FÁBRI Anna: *Az irodalom magánélete*. Budapest, 1987, 457. o.

⁹⁰ „Besuchte Schedius – Vittkovich – Vörösmarty – Bartal.” Uo. III. 1828–1829, 1828. II. 14.; „Old Schedius bei mir. Es muss so seyn, und wird mir gut thun. Auch er bekrittelt mein Ministère des Travaux public.” Uo. VI. 1844–1848, 1845. 06. 28.

⁹¹ Vö. Schedius Lajos helytartótanácsi titkár felterjesztése a Lánchíd ügyében MOL N 22 József nádor lt. 95. cs. Praes. 1841. No. 101.

⁹² Schedius Lajos Eduárd referálta az ezzel kapcsolatos ügyeket a *Helytartótanácsban*, I. „3ten Gehe früh nach Ofen. Statthalterey Sitzung. Seiden Angelegenheit. Schedius stützig. – Fällt.” *Gróf Széchenyi...* VI. 1844–1848, 1846. 02. 03.

⁹³ *Gróf Széchenyi...* V. 1836–1843. 1840. 01. 19. és jegyzete. Schedius Károly ágensi tevékenységéről I. EOL AGE II b 9; 18. 1832. szept. 2–4. generalis conventus IV superintendentiarum.

⁹⁴ Csupán egy példa: „Nagyrabecsült Barátom! Bár Ő cs. Fensége, a főherceg a legkomolyabb és legfontosabb ügyekkel bizonyára inkább mint bármikor el van halmozva, mégsem kerülhettem el, hogy Őfömlétőségének a mai postá-

és a napló Schedius Lajos Eduárdra vonatkozó megjegyzései között. Az eredményes együttműködést mutató olvasatot ugyan megerősíteni látszik a napló, amennyiben szövegéből kitűnik, hogy ifjabb Schedius gyakori vendég volt Széchenyi István vacsoráin, a gróf pedig sűrűn felkereste őt a *Helytartótanács*nál, sőt ifjabb Schedius az ő ajánlásával lett kaszinótag.⁹⁵ Ugyanakkor Keczkés Károly ügye miatt, akit Kossuth kérésére rendelt ki a *Helytartótanács* a Vukovár–Fiume vasútvonal terveinek elkészítésére, és akinek visszahívását Széchenyi mindenképpen szeretne volna elérni,⁹⁶ megbomlott az összhang. Ettől kezdve ifjabb Schedius kapcsán a naplószövegben negatív, ironikus megjegyzések válnak dominánssá: „Mit Béla bei Schedius – wegen Keczkés. – Er begehrt auf. Ich, illy hörtsögös ect. ect.”⁹⁷ vagy „Hetze Schedius gegen Sz[ent] Iványi auf. Zum todtlachen der Pitzel zwischen diesen Haus Mops, und den magern Komondor!”⁹⁸ A negatív kommentár nem maradt el 1848-ban sem, Schedius kinevezését⁹⁹

val néhány szót ittléte mről és a hídügryről röviden elő ne terjesszek. Most azonban Önt kell körnem, hogy az ügyet legjobb belátása szerint legerélyesebben támogatni sziveskedjék. A dolog úgy egészében nem áll rosszul, legalábbis nem annyira rosszul, hogy egy cikkely összefoltozása miatt annak idején reményt veszteni kellene. Kolb az egyetlen fontos személy, aki – hogy nyíltan kimondjam – nem akar hidat, és mindent kiteker és összepancsol, hogy az ügyet amúgy igazából összezavarja. Kolb jobb keze pedig Lechner actuarius, ki tölc olyannyira függ, hogy vakon követi akaratát. Ha mód volna erre a Lechnerre valamiképp hatni, akkor nyugodtabb volnék. Az írárok, melyeket Ófensége nekem K. és M. részére átadott, eddig különösebb hatás nélkül voltak. K. – közöttünk szólva – eldöntetlen helyzete miatt kedvezogott; a »biztos« M. viszont nem egészen biztos. Fzért legkegyelmesebb főhercegünetet arra kértem, kegyeskedjék Mednyánszky báróra hatni, kit kir. biztosként ide várnak, és nekem időt engedni, mivel a dolog még nem érett. Segítsen nekem! És ítéljen meg oly elnézéssel, mely eljárásomban bizonyly nem gyermekes makacsságot, hanem férfias állhatatosságot talál. – Isten Önnel. Legőszintébb barátja Pest, 1835. július 30. Széchenyi I.” *Széchenyi István minden munkái*. CD-ROM, Arcanum, Budapest, 2001.

⁹⁵ *Gróf Széchenyi...* IV. 1830–1836, 1835. 06. 15. és 1835. 06. 22.

⁹⁶ Az erre vonatkozó megjegyzéseket és az ügy ismertetését l. uo. VI. 1844–1848, 1846. 04. 24., 1846. 04. 30., 1846. 05. 05.

⁹⁷ Uo. VI. 1844–1848, 1846. 04. 05.

⁹⁸ Uo. VI. 1844–1848, 1847. 08. 16.

⁹⁹ A kinevezésről l. N. CZAGA Viktória: *Politikus-értelmiségi pályaképek a 19. századi Magyarországon: Házmán Ferenc és Szemere Bertalan*. In: *Szemere Bertalan és kora. I.* Szerk. Ruzsoly József, Miskolc, 1991, 357. o.

megelőzően a Szemere Bertalan vezette belügyminisztérium közigazgatási osztályának élére.¹⁰⁰ A felekezeti és politikai nézeteltérésektől is motivált feszültség történetét végül a következő megjegyzés zárta 1850-ből: „Bolay, Stoffer, Kovács Lai, Helmeczy, Döbrentey, Vásárhelyi – und alle die Deutsch-Ungarn, wie Wenckheim, Stuller, Almai, Rottenbiller, Vághy, Járy, Nentwich, Schedius, Chotek und Zsedényi, Jeszenák etc. etc. Schei etc., wo sind solche Leute in der Welt – Georg Majláth allein hat mehr Gehirn, und so hatte Louis Batthyányi mehr Gehirn, als das ganze jetzige Ministerium!”¹⁰¹

Schedius Lajos Eduárd 1850-es évekbeli működésének¹⁰² mindössze két dokumentuma maradt. Az egyik egy, az uralkodónak címzett államigazgatási tervezet 1854-ből,¹⁰³ mely apja államelméletének és önnön közigazgatási tapasztalataiból elvonatkoztatott téziseinek sajátos ötvözete. A másik egy megkeresés 1857-ből, ahol a dunamelléki egyházkerület nevében kérték fel a Ferenc Józsefet fogadó evangélikus küldöttség tagjául.¹⁰⁴ Jól látható tehát, hogy az édesapja által párhuzamosan alkalmazott tevékenység-típusok egy részét Lajos Eduárd is felvállalta, ám nem invenciózus, kezdeményező, sokkal inkább csak adminisztratív módon. Tanulmányos ebből a szempontból a nevéhez kapcsolható két nagyobb terjedelmű írásmű áttekintése is. Az egyik szöveg az imént említett tervezet, a másik pedig még helytartótanácsi fogalmazóként 1827-ben, a rendszeres bizottsági munkálatok keretében készített *Systema Rei Opificiorum et Mercantilis in Regno Hungariae Par-*

¹⁰⁰ „Ich schlafe – Kossuth und Szemere lang und breit, unausstehlich! – Szemere avancirt alle Leute höher, z. B. Schedius... ich stosse mit ihm zusammen und er sehr lächerlich.” *Gróf Széchenyi István naplója (1848–1860)*. In: *Gróf Széchenyi István döblingi irodalmi hagyatéka*. Szerk. Károlyi Árpád, Budapest, 1921, 1848. 04. 24.

¹⁰¹ 1850. 09. 07. Tasner Antalhoz, *Széchenyi István levelei 1830–60*. Szerk. Majláth Béla, Budapest, 1891, III. 599. sz.

¹⁰² Valószínű, hogy utolsó éveit 1857-ben bekövetkezett haláláig visszavonultan töltötte, a család átköltözött Pestről Pozsonyba.

¹⁰³ MOL P 1413 Schedius család lt., Schedius Lajos Eduárd aktája, II.1. *Memo-randum a királyhoz* címmel.

¹⁰⁴ Uo. 2. Tomka János levele, 1857. 04. 23.

tibusque adnexis vicens című tanulmánya.¹⁰⁵ Mindkét szövegre jellemző, hogy terminológiájuk az édesapa később tárgyalandó organikus társadalom- és államelméletének kulcsszavaira és modelljére épül. A *Systema* paragrafusokba szedett pontjai révén különösen szembeötlő az, ahogyan formai-szerkezeti tekintetben a fiú gazdaságjogi tanulmánya követi apja tudományos értekezéseinek modelljét. A bizottsági munkálatok szövegképzését tekintve meglehetősen szokatlan írásmű elméleti bevezetővel indul, amely a kérdés jogelméleti háttérét „in genere” vizsgálja – a bevezető alcímét egyébiránt az apa *De notione atque indole organismi* című írásából adaptálva: *De Natura et indole Juris Opificii et Mercantiae*. Ebben a „fogalmi tudomány” (az édesapánál: „fogalmi esztétika”) előképére utaló teoretikus áttekintésben az alapfogalmak bevezetését rövid módszertani és szakirodalmi összefoglalás zárja (*De pertractatione objectorum opificia et Mercantias tangentium*). Az ezt követő fejezetek, hangsúlyozottan szisztematizált rendben, mintegy az „alkalmazott tudományágak” (vö. „esztétikák”) mentén mutatják be a kérdés gyakorlati-közigazgatási aspektusait. Úgy tűnik tehát, hogy a fiú nemcsak az apa kapcsolati, de fogalmi hálóját és hermeneutikai módszereit, modelljeit is örökölte, adaptálta saját jogi-közigazgatási témáihoz és feladataihoz.

Ugyanakkor fontos különbség, hogy a tudományos kutatást középpontba állító, folytonosan terjeszkedő tevékenységszerkezeti modell helyett a fiú esetében egy egytényezős, néhány presztízstevékenységgel megtámogatott hivatalnoki pályatípus látszik körvonalazódnival, melynek nincs a karrierépítésen túlmutató szervezőeleme. Ennek következtében a kapcsolati tőkét alkotó viszonyrendszer is automatizálódik, amit egyébiránt jól mutatnak a Széchenyi-kommentárok. Az apa társadalmi elfogadottságát ugyanis nagyban növelte, hogy kulturális és szociális célok érdekében nem hivatali elkötelezettségből fejtett ki sokirányú tevé-

¹⁰⁵ *Systema Rei Opificiorum et Mercantilium in Regno Hungariae Partibusque adnexis vicens, quod Jussu atque Auctoritate Excelsi Consilii Regii Locumtenentialis Hungarici adumbravit Ludovicus Eduardus Schedius, Ejusdem Excelsi Consilii E.L.H. Concipista, 1827, OSzK Kézirattár, Quart. Lat. 2264*

kenységet. Így volt lehetséges, hogy a politikai törésvonalak kevéssé szabdalták fel pályaképét: a *Műegylet*ben Szalay Lászlóval, az *Akadémia* előkészítésében Széchenyi Istvánnal, a protestáns főiskola ügyében Kossuth Lajossal dolgozott együtt. Fia azonban a Lánchíd vagy a selyemhernyó-tenyésztés ügyében már hivatali kötelezettségből járt el. Így látszólagos kulcspozíciója a vele együttműködők előtt inkább eszközszerepben tüntethette fel, nem pedig kezdeményező, partneri státusban, amit a „Haus Mops” metafora egyébiránt szemléletesen jelez.

Az unokának, Schedius Lajosnak pályamodellje még apjáénál is egyszerűbb képlettel írható le. Konzekvensen végigvitt jogászkarrierről van szó, az ügyvédi diplomától a kúriai bíró, illetve igazságügyi minisztériumi jogszakértő hivataláig. A családi levéltárban található iratok¹⁰⁶ alapján jól rekonstruálhatók a karrier főbb állomásai: 1862. ügyvédi oklevél a bécsi és pozsonyi jogakadémiákon szerzett abszolutórium és ügyvédi gyakorlat alapján – 1867. tiszteletbeli városi ügyész Pozsonyban – 1869. Eötvös József kinevezi a pozsonyi bírói államvizsgálati bizottmány tagjává – 1874. váltóügyvédi oklevél – 1876. a nagyszebeni királyi törvényszék elnöke – 1881. bizottsági tag a magyar királyi ítélőtáblánál – 1881. az ügyvédvizsgáló bizottság tagja – 1886. kúriai bíró – 1886. az igazságügyminisztérium kodifikáló osztályának tagja – 1896. állami kintüntetés.¹⁰⁷ Utóbbi minőségében Szilágyi Dezső ministersége alatt az igazságügyi reform keretében kidolgozta a büntetőeljárás törvényjavaslatának 2. fejezetét és a büntető törvénykönyv novelláját,¹⁰⁸ 1892–1894-ben vezette a bűnvádi perrendtartást szerkesztő bizottságot. Felekezete közéletében csupán érintőlegesen vett részt, tagja volt a pozsonyi hajósegylet-

¹⁰⁶ MOL P 1413 Schedius család lt., Schedius Lajos kúriai bíró iratai 1–40.

¹⁰⁷ Kintüntetésére l. *Minisztertanácsi jegyzőkönyvek*. 1896. 12. 23. 8. pont, <http://www.arcanum.hu/mol>.

¹⁰⁸ *Törvényjavaslat a büntettekről és vétségekről szóló büntető törvénykönyv némely határozatainak módosításáról. Előadói tervezet. A magyar királyi igazságügyminisztérium megbízásából készítette Schedius Lajos*. Budapest, 1890 – az esküdtbíróságok előtti tárgyalásról és a nyomtatvány útján elkövetett bűncselekmények kapcsán lezajló eljárásról. Szilágyi Dezső igazságügyi reformjairól I. VITEK Tamás: *Politikusportré a századvégről: Szilágyi Dezső (1840–1901)*, szakdolgozat, ELTE BTK történelem szak, 1997.

nek, majd 1890-től az *Országos Kaszinó*nak.¹⁰⁹ A nagyapai mintából mindössze a(z itt jogi vonatkozású) praxis teóriává formálásának készsége mutatkozik, az unoka tevékenységszerkezeti modellje egyértelműen a szakhivatalnoki szerepkörre épül, melyet melléktevékenységek, fölérendelt célok nem egészítenek ki. Az egyéni karrierépítés sikerességét mutatja, hogy a család pozsonyi visszavonultsága felszámolódik, és ifjabb Schedius Lajosnak sikerül szakmai tevékenységét újra a központi kormányzervek szintjéig kiterjeszteni. A nagyapai pályamodell széles spektruma, kulturális-szociális kötelezettsége és tudományközpontúsága azonban végleg eltűnik a Schedius család történetéből. A tudományos pálya helyett Schedius Lajos János kiegészítő tevékenységei választódnak ki és specializálódnak az utódok történetében, hogy a holisztikus filozófiai világmagyarázat igénye végül az egyéni státusemelkedést és vagyonnövekedést jól szolgáló, de azon túl nem mutató hivatali szaktudássá alakuljon át.

2.2. A tudományos pálya pedagógiai aspektusai

A Schedius Lajos János számára középponti jelentőségű tudományos tevékenységet meghatározó minták közül fontos kiemelni azokat a képleteket, melyeket az általa látogatott tanintézmények és oktatóik pedagógia gyakorlata és elmélete kínált fel számára. Ez nem a Schedius által elsajátított tananyag tartalmi jegyeire vonatkozik (erről részletesen majd az egyes szakterületekhez köthető írásainak értelmezésekor esik szó), hanem személyes pedagógusi és tudósi mintákra, elméleti pedagógiai megfontolásokra, illetve intézményi sajátosságokra, melyekkel pályafutása kezdeti szakaszában szembesült.

¹⁰⁹ MOL P 1413 Schedius család lt., Schedius Lajos kúriai bíró iratai, 10. jegyzőkönyvi kivonat az evangélikus konvent pozsonyi üléseiről, 24. nagyszabasi kinevezésekor lemond a pozsonyi hajósegylet igazgatói tisztségéről, 36. értesítés az Országos Kaszinóba való felvételéről.

Az oktatás mint módszer. A tudós-tanárok kapcsán, akikkel Schedius Lajos elemi és középfokú tanulmányai során kapcsolatba került, a szakirodalom mind ez idáig csupán egy névsort tartott számon: Grósz János mint házitanár, Stephan Sabel és Johann Georg Stretsko a pozsonyi, Johann Gottfried Asboth, Wietoris Jonathan és Schwartner Márton a soproni liceumból.¹¹⁰ Érdemes azonban kísérletet tenni annak feltárására, hogyan és milyen vonatkozásokban alkalmazhatta Schedius az e névsor tagjai által képviselt tudósi és tanári szerepköröket saját pályamodelljére. Grósz János erlangeni és jénai filozófiai tanulmányai révén kapott helyet a magyarországi Kant-követők között, ám Schedius házitanítójaként (1780 előtt) még csupán a modori gimnázium és a pozsonyi liceum képzési módszere állt mögötte. Módszertana mégis meghatározó lehetett a tudományos művei jelentős részét latinul publikáló Schedius számára, amennyiben Grósz az alap- és középfokú latin nyelvi oktatás szaktekintélyeként tartották számon.¹¹¹ A pozsonyi tanárok közül ugyan a kitűnő matematikus Sabel névnapjára is írt Schedius diákként formális köszöntőt, Stretsko számára készített névnap-i üdvözlőverse azonban terjedelmében, nyomdai kivitelezésében és poétikai megformáltságában is impozánsabb.¹¹² Egyetemi tanárként szintén (a már 9 esztendeje halott) Stretsko tudósi pályaképét helyezte el folyóiratában.¹¹³ Az életrajz két hangsúlyos pont köré épül. Az egyik Stretsko

¹¹⁰ A lista az *Emlékszavak...* már idézett epítáfiuma, illetve Kanya búcsúbeszède (*Emlékszavak...* 17. o.) által említett neveket tartalmazza, melyeket szinte valamennyi életrajzi áttekintés felidéz, többnyire kommentár nélkül.

¹¹¹ E tárgyban kézikönyvet is megjelentetett: *De recta ratione Linguam Latinam in Gymnasiis tradendi*. Bécs, 1794.

¹¹² SCHEDIUS, J[ohann] Ludwig: *Ode an Herr Johann Georg [Strečko] Stretsko, verdienstvollen Rektor der evangelischen Schulen in Pressburg zu seinem glücklich erlebten Namensfeste, 1785. den 24. April gesungen von Ludwig Schedius*. In Druck gegeben durch Paul v[on] Podmanitzky, Georg Komaromi, Andreas Parnitzky, Maximilian Jorgowitsch. Pozsony, 1785. A költeményt Szinyei lexikona nem tartja számon Schedius művei között. Egy példánya hozzáférhető: Wiener Stadt- und Landesbibliothek, F 96762 jelzet.

¹¹³ Karl Daniel NITSCH: *Kurze Nachrichten von dem Leben Johann Georg Stretsko's*. Zeitschrift von und für Ungern, VI. Bd, 2. Hft, 106–112. o. Nem formális megemlékezésről van szó, az életrajz a szerző személyes emlékei mellett Stretsko özvegyének közléseire is támaszkodott.

göttingeni tartózkodása, ahová teológushallgatóként érkezett, de elsősorban Gessner klasszika-filológiai és Mosheim retorikai szemináriumait látogatta, miközben Mosheim lányának házi nevelője volt. Amellett tehát, hogy ez a minta Schedius egyetemi tanulmányainál újrajátszódik, a nőnevelés első tapasztalatait is Stretsko közvetíthette felé. A másik kiemelt vonatkozás Stretsko komoly újdonságot képviselő oktatói módszere. Ezt egyrészt az *actus oratorii* testesítette meg, ahol több nyelven (ógörögtől a franciáig) összeállított és előadott szónoklatokon és disputációkon sajátították el diákjai a retorika alapelveit. Másik módszertani újdonsága a göttingeni metodikából átvett, enciklopedikus, aktuális vonatkozásokat szem előtt tartó követelményrendszer; illetve az egyes tudományok legfrissebb szakirodalmának bemutatása és ismertetése volt.¹¹⁴ Az utóbbi két jellemző Schedius egyetemi előadásai kapcsán is joggal említhető, nem szólva az idegen nyelvek széleskörű elsajátításáról és alkalmazásáról (kevésbé ismert, hogy Schedius nemcsak németül, magyarul, latinul és ógörögül, de olaszul, franciául és angolul is tudott).¹¹⁵ Stretsko retorikaoktató-

¹¹⁴ „Er hatte der Grad encyclopädischer Kenntnisse, welcher bey der Vermehrung der Bedürfnisse, in den neueren Zeiten, immer nothwendiger zu werden anfängt.“ Uo. 110. o.; „Unter seinen SchulEinrichtungen verdient vorzüglich eine bemerkt zu werden, die Auftritt veranlaßte, welche in Deutschland auf keiner Schule gesehen werden können. Ich meine die feyerlichen Redellebungen (actus oratorii). Ich weiß, daß zu der Zeit, als ich sein Schüler war, einmal in folgenden Sprachen declamirt wurde: ungrisch, slowakisch, illyrisch, deutsch, henzisch, französisch, englisch, lateinisch und altgriechisch. Zur Uebung im Denken wurden öfters Disputationen gehalten, und im Baron Jeszenakischen Convicte trugen täglich einige der fähigern Studiosen, die ihnen angewiesen öffentlich abgehandelten Wissenschaften zur Wiederholung vor.“ Uo. 111. o. „Mit jeder Wissenschaft, die er vortrug, verband er die für seine Zuhörer bearbeitete Anzeige der Schriftsteller, welche in diesem Fache geschrieben haben, und dieß that er mit so guten Erfolge, daß seine Zuhörer mit den Grundkenntnissen selbst, alle die berühmten Männer der ältern und neuern Zeiten kennen lernten, durch welche sie sich bey PrivatFleiß weiter fortbilden konnten.“ Uo. 111. o.

¹¹⁵ Cziráky jellemzése szerint Schedius nyelvtudása: „Latinam, Hungaricam, Germanicam et Gallicam. Callet etiam Italicam, Anglicam et Graccam” MOL C 67 1835 Fons. 12. pos. 328. *Informatio de Professoribus Philosophicae Facultatis in Regia Scientiarum Universitate Hungarica Pestensi pro Secundo Semestri A. scholastici 1834/5.* – ezt megerősítik egyébként a tanulmányaiban szereplő angol, francia és olasz idézetek, illetve hivatkozott szakirodalmak is.

sának elemei¹¹⁶ pedig Schedius speciális esztétikát tárgyaló előadásaiiban kontextualizálódnak majd. A disputációk és szónoklatok gyakorlatát Schedius később az országos evangélikus tantervbe is beépítette, mégpedig a latin iskolák, azaz gimnáziumok oktatási metódusába: „Exercitiis styli prosaici et poetici vario idiomate, disputationibus philosophicis qualibet hebdomade semel instituendis, declamationibus tam latinis, quam hungaricis et teutonicis e melioribus harum linguarum Scriptoribus memoriter perceptis.”¹¹⁷

A pozsonyi időszak már csak azért is meghatározó lehetett Schedius tanári habitusának formálódásában, mert ekkor szerzte első személyes pedagógusi tapasztalatait is. Fennmaradt leveleinek¹¹⁸ tanúsága szerint ugyanis 1785–1786 folyamán a zólyomi alispán, báró Radvánszky János Pozsonyban tanuló fiainak, Antalnak, Miklósnak és Lászlónak házitanítója, instruktora volt. Az édesapának küldött jelentéséből úgy tűnik, a magyar, német valamint latin nyelv tökéletes elsajátítását tekintette fő célnak,

¹¹⁶ Ennek szöveges dokumentuma: *Rhetorica propos. Dan. Stanislaides et Stretzko 1787. Professor Posoniensis, descripta per me Samuelem Spirtz.* Lycealna Kniznica v Bratislave 159. kg. A módszertani alapvetésre nézve sokat elárul a következő szöveg: „VI. Eloquentia. § I Eloquentia partim in soluta partim in ligata a ratione, sive patria, sive latina lingua tractanda est. § II Requiritur itaque, ut is, qui ad eius studium cum successu adplicetur, in his linguis non mediocriter versatus sit, saltem nullum praetermittat diem, quin in iis maiorem faciat profectum. § III In eloquentia docenda ita versamur, ut eius elementa primum, post eorum in usum deductionem doceamus. Id vero fit his rationibus Classis secunda, unius anni intervallo universam eloquentiam absoluit ea ordine, ut trimestri primo periodologiam, secundo chriam et epistolam, tertio inventionem et dispositionem, ultimo actionem absolvat. Singula exemplis ex Cicerone aptissimis ubi demonstraverit, ad eadem imitanda inducitur. Classis prima, per omnes species stili et dispositionum non modo labores componit, sed etiam actione exprimit, et lectione auctorum classicorum, partim cursoria, partim lentiori stilum innutrit et foecundat. § IV Ad exercitationem operae huius, subinde instituuntur actus oratorii in themata ex recentissima deprompta historia elaborati, nec carminum intermituntur elaboratione et perorationes.” Uo. 163. kg. 5. sz. *Rationes docendi discendique verae Christianae religionis, et liberalium artium fundamenta* címen.

¹¹⁷ SCHEDIUS, *Systema*... 1989, 16–17. o.

¹¹⁸ MOL P 566 Radvánszky család, 55. csomó, 3 levél 1805–1806-ból, Pozsonyból.

követve Stretsko és Grósz metodikáját: „Quod ad dispositiones Spectabilis ac Perillustris Domini, circa privatam institutionem factas, attinet, eae omnes mihi regularum loco deservient, secundum quas me dirigere, et agendi rationem meam instituere possem. Mineralogia et Antiquitates Romanae, juxta has dispositiones et meo quidem etiam iudicio abesse possunt; eo major vero opera Hungaricae, Latinae et Germanicae Linguae impendenda erit, cum earum nostro tempore maximus omnino usus sit.”¹¹⁹ A módszer valószínűleg eredményes lehetett, legalábbis erre utal, hogy Radvánszky később aktívan támogatta Schediust az evangélikus iskola-rendszer reformjában.¹²⁰ Emellett szól továbbá, hogy a felekezeti szempontból egészen más kötődésű Dayka Gábor ugyancsak a sokoldalú, kommunikatív magyar–német–latin nyelvoktatásra kívánta alapozni tanári praxisát.¹²¹

A soproni tanulmányok két meghatározó tudós-tanár portréja Wietoris Jonathan és Schwartner Márton nevéhez köthető. Bár érdemes még megemlíteni Rakwitz Károly soproni lelkész szisztematikus, Homérosz-szövegekre építő ógörög oktatását¹²² – az Iliász interpretációja fontos szerepet kapott Schedius egyetemi ógörög-szemináriumain is.¹²³ Az evangélikus körökben nem osztatlan tetszésnek örvendő¹²⁴ Wietoris portréját Schedius olvasa-

¹¹⁹ Schedius Lajos Radvánszky Jánosnak, Pozsony, 1785. március 27. Uo.

¹²⁰ Erre vonatkozóan I. Schedius Lajos Radvánszky Jánosnak, Pest, 1806. október 12. Uo.

¹²¹ I. tanári pályázati vizsgáján készített levelét, *Epistola qua necessitas Linguae Latinae, Germanicae, Hungaricae in Hungaria, demonstrat[ur]. Philopater suo nepoti S.* MOL C 67 1793 fons 16. pos. 86. No. 16/3, 6a–7b.

¹²² „A két jeles férfi tanításából az ismeretek egyéb ágaiban is sokat tanultam, de kivált a régi görög és római írók halhatatlan munkái iránt soha el nem hűlhető enthusiasmmal lelkesítettem. Schwartner, Horatiust és Virgilt s Rakwitz, Homér Iliását és János evangéliumát úgy magyarázták és világoztatták, hogy sem Göttingában Heyne és Eichorn, sem Jenában Griesbach és Schütze efféle leczkét sem hallgattam nagyobb gyönyörrel, sem több haszonnal.” – Kis János emlékezéseinek vonatkozó szövegrészleteit I. PAYR Sándor: *Negyedfélszázados főiskola Sopronban. Emlékfüzet a soproni evang. lyceum 350 éves jubileumára.* Sopron, 1907, 29. o.

¹²³ Az olvasott auctorokat I. Schedius egyik felterjesztésében a *Helytartótanács*hoz, MOL C 67 1810. 8. kútfő, num. 135.

¹²⁴ A rektori tevékenysége és tanári metodikája körüli vitákról I. FABINY Tibor: *A soproni evangélikus liceum története (1557–1908).* In: *A soproni liceum.* Szerk. Gyórfy Sándor, Hunyadi Zoltán, Budapest, 1986, 54–55. o.

tában két szöveg őrzi: ünnepi köszöntőverse és egy szűkszavú tudósítás a *Zeitschrift* lapjain, mely 1802-ben a halálozási rovat híreként szerepel.¹²⁵ Az általános pozitív jelzők mellett a tudósítás kiemeli, hogy Wietoris készséggel bocsátotta rendelkezésre könyvtárát az ifjúságnak és az érdeklődőknek egyaránt – éppúgy, ahogyan az evangélikus iskolatörténetek szerint később Schedius is megnyitotta magánkönyvtárát a pesti evangélikus iskola tanárai számára.¹²⁶ Az iskolai évei alatt megismert tudós-tanárok közül azonban kétségtelenül a Schwartner Márton által reprezentált pályakép áll legközelebb Schediuséhoz, ahol a közvetlen imitációt megkönnyítette a tartós személyes kapcsolat is. Ez utóbbit jellemzi kettejük levelezése,¹²⁷ Schwartner segítségével a pesti egyetem esztétikaprofesszori állásának elnyerésében,¹²⁸ a kettejük közötti kapcsolat szabadkőműves dimenziói,¹²⁹ illetve későbbi kollegiális együttműködésük. Bár a szakirodalom Kis János nyomán Schwartner pedagógiai gyakorlatából elsősorban latin auktormagyarázatait emelte ki,¹³⁰ Schedius vonatkozásában

¹²⁵ *Zeitschrift von und für Ungern* 1802. II. Bd, 239. o.; Schedius diákként ugyancsak írt köszöntőt Wietoris tiszteletére, I. *Dem Herrn Jonathan Wietoris, Rector und Prof. am evang. Gymnasium zu Oedenburg*. Sopron, 1787.

¹²⁶ L. ZOMBORYNÉ, i. m. 11. o.

¹²⁷ Közli VALJAVEC, *Briefe...* 261–266. o.

¹²⁸ DOROMBY, i. m. 28. o.

¹²⁹ Abafi szerint Schwartner még késmárki tanár korában belépett a Windisch Károly Gottlieb által szervezett pozsonyi *Biztonság* páholyba (ÁBAFI Lajos: *A szabadkőművesség története Magyarországon*. Budapest, 1993, 180. o.), Schediust pedig Göttingenben avatták be, hazatérte után először a nógrádi Balassagyarmat *Erényes zarándokokhoz* címzett páholyt újította meg (uo. 339–340. o.). Nem szól azonban erről BELITZKY János: *A szabadgondolkodás nógrádi és borsodi előfutárai. Balassagyarmati és miskolci szabadkőművesek a XVIII. század végén. Palócföld*, 1974. 4. 18–20. o.; és nem tartalmaz adatot *A szabadkőművességről. Nagy Iván másolata 18. századi (főként balassagyarmati) szabadkőműves iratokról*. Jelzetét I. TÓTH Tamás: *Nagy Iván iratai*. Balassagyarmat, 2003 (Nagy Iván Könyvek 13.) 32. o. (Ez utóbbi forrásra Szilágyi Márton hívta fel a figyelmemet, a hozzáférést Tóth Tamásnak köszönöm.) Pestre költözésük után valószínűleg mindketten a pesti *Hét csillaghoz* címzett, egyetemi tanárok (Kreil Antal, Koppi Károly), illetve pesti evangélikus előjárók (Liedemann Márton, Schedius barátja) által frekventált páholyban tevékenykedtek (uo. 380–383. o.; DOROMBY, i. m. 27–28. o.).

¹³⁰ PAYR, *Negyedfélszázados...* 28–29. o., DOROMBY, i. m. 6–7. o.

legalább ekkora jelentősége volt Schlözer és Püttner nyomán adaptált statisztikai előadásainak.¹³¹ Később maga Schwartner is azt írja a Göttingenben tanuló Schediusnak, hogy észrevette különös hajlandóságát a klasszika-filológia és az ókor története iránt. A levélben azonban mégis nagyobb részét magyar történeti és országismereti problémákat fejteget láthatóan (szak)értőnek tételezett olvasója számára, végül kéri a címzettet, hogy adja át üdvözlését a történetíró Schlözernek és Püttnernek, csak harmadsorban említi a klasszika-filológus Mitscherlichet.¹³² Ez egy szersmind azt is jelzi, hogy nem csupán Schwartner példája, de ajánlásai is segítették Schediust a *Georgia Augustán* folytatott tanulmányaiban. Továbbá, úgy tűnik, tanára a Stretsko által már motivált klasszika-filológiai érdeklődés mellett a történeti statisztika és országismeret, illetve a diplomatika iránti fokozott ráhangoltsággal bocsátotta útjára Schediust. Ez az érdeklődési horizont a későbbiekben is meghatározó maradt Schedius tudományos pályafutása során, felerősítve Gatterer és Schlözer személyesen is látogatott óráinak tartalmi és metodikai tapasztalataival: földrajzi és térképészeti vállalkozásai, a *Zeitschrift von und für Ungern* országismereti tájoltsága mellett tanulmányainak egy jelentős része is vagy történeti-országismereti,¹³³ vagy kifejezetten

¹³¹ A soproni liceum kéziratárában fennmaradt kéziratok előadásjegyzete is ilyen jellegű: *Deutsche Reichsgeschichte 1786*. Ismerteti: LUKCSICS, i. m. 18–20. o. Schlözer magyarországi recepciójáról I. H. BALÁZS Éva: *A. L. Schlözer und seine ungarischen Anhänger. In: Formen der europäischen Aufklärung*. Hg. von Ferenc Engel-Jánosi, Grete Klingenstein, Hans Lutz, Bécs, 251–269. o.

¹³² VALJAVEC, *Briefe...* 261–266. o.; „Sie, und unser gemeinschaftlicher Freund Asboth scheinen mir immer einen überwiegenden Hang zur Philologie und Studium des Altertums zu haben...” 262. o.; „Empfehlen Sie mich H. H. Hofi. Schlözer und Spittler, den H. II. Prof. Mitscherlich und Posse.” 265. o.

¹³³ *A Zeitschrift von und für Ungernben: Ueber den ungar. Historiographen Georg Pray*. (I. Bd, 1. Ht), *Ueber die älteste Druckschrift in ungrischer Sprache*. (I. Bd, 2. Ht), *Etwas über den Zustand der ungrischen Finanzen im Anfange des XVI. Jahr* (III. Bd, 2. Ht), *Nähere Nachrichten über den Geschichtschreiber Ludwig Tubero*. (IV. Bd, 3. Ht), *Etwas zur Geschichte der Thronbesteigung Wladislaus II*. (VI. Bd, 5. Ht); továbbá *Albrecht Dürer. Ein Beitrag zu seiner Lebensgeschichte*. [legteltjesebb változata:] Oesterreichisches Archiv 1832/II. 589–592. o.

diplomatikai¹³⁴ témában íródott. Hogy Schwartner portréja Schedius olvasatában valóban ezen érdeklődési horizont köré épült, jól mutatja Schwartner diplomatikai kézikönyve második kiadásának *Zeitschrift*-beli recenziója, Schedius tollából.¹³⁵ A recenzió részletes, szövegközpontú elemzése áttekinti az első kiadáshoz képest történő szöveg- és koncepciómódosulásokat, az első magyar nyelvű nyomtatvány kapcsán pedig a *Zeitschrift*-ben korábban megjelent Schedius-tanulmányokra¹³⁶ hivatkozva részletező szakmai vitát kezdeményez. Laudáció helyett értő-bíráló szakmai diskurzust épít ki, felmutatva a kötet (és a szerző) kétségtelen érdemeit.¹³⁷

Szemben a magyarországi iskolaévekkel, a göttingeni egyetemi időszak (1788–1791)¹³⁸ kapcsán nem tart számon professzori

¹³⁴ *A Zeitschrift von und für Ungern-ben: Das älteste Document in ungrischer Sprache.* (III. Bd, 4. Ht), *Die Unrichtigkeit der Benennung Ober und Nieder-Ungern.* (V. Bd, 2. Ht), *Berichtigung der diplomatischen Entdeckungen des Hern Prof. Tertina.* (VI. Bd, 4. Ht).

¹³⁵ L[u]dwig S[CHEDIUS]: *Bücher-Anzeigen. Inländische Schriften. Martini Schwarners, Bibliothecae Reg. Scient. Universitatis Pestanae Custodis primi, et Professoris Diplomaticae, Introductio in Rem Diplomaticam Aevii intermedii, praecipue Hungaricam. ... Budae, typis Reg. Universitatis Pestanae. MDCCCII. XVI. 403 pagg. 8. maj. Zeitschrift von und für Ungern, IV. Bd. (1803) 252–256. o. Az L. S. monogrammmal melletted Schedius szerzőségét mutatja a gyakori utalás a Zeitschriftben megjelent, Schedius által írt diplomatikai tanulmányokra, illetve az „unsere Zeitschrift” kifejezés.*

¹³⁶ I. 2. fejt. 133. és 134. jegyzet.

¹³⁷ „Den Werth dieses vortrefflichen Lehrbuches der Diplomatie, besonders in Rücksicht auf Ungern, dessen erste Ausgabe im J. 1790 erschein, hat unser Vaterland bereits gewürdiget. Niemand, der bey uns von dieser Wissenschaft sich Kenntniß verschaffen sollte und wollte, hat jenes Buch ungelesen gelassen, und Niemand hat es ohne großen Nutzen in dieser Hinsicht, noch ohne Vergnügen, gelesen. Bey der gegenwärtigen Anzeige muß sich daher Referent, auch dem Plane unserer Zeitschrift gemäß, nur mit der Hindeutung auf diejenigen neuen Vorzüge begnügen, die das Genie und der Fleiß des Verfassers der zweyten Ausgabe zu verschaffen wußte.” Schedius, *Bücher-Anzeigen. Martini Schwartner...* 252. o.

¹³⁸ Schedius neve 1788-ban szerepel a Georgia Augusta matrikulájában (*Die Matrikel der Georg-August-Universität zu Göttingen, 1734–1837.* Hg. von Götz von Selle, Hildesheim, Leipzig, 1937, 312. o.), professzori pályázatában pedig, melyet még Göttingenből küldött a *Helytartótanács*hoz, írja, hogy 1791 végén, Szent Miklós napja után szándékozik visszatérni Magyarországra (MOL C 67 1791 Fons 3. Pos. 130).

névsort a szakirodalom, csupán Christian Gottlob Heyne szerepét szokás kiemelni. Bár személyes feljegyzések Schediustól erre az időszakra nézve nem maradtak fenn, összeállítható azon profeszszorok névsora, akiknek előadásain a teológiai karra beiratkozó, gyakorlatilag azonban a filozófiai karra is áthallgató Schedius részt vehetett.¹³⁹ Későbbi tudósi-tanári attitűdje szempontjából a következő minták bizonyultak meghatározónak.

A szakirodalomban gyakran említett, bár részletesen nem bizonyított állítás, hogy Schediusra nagy hatással volt Christian Gottlob Heyne oktatói és tudományos tevékenysége, és maga Heyne is sokat ígérő tehetségnek tartotta Schediust.¹⁴⁰ Ez nyilvánvaló levélváltásaikból,¹⁴¹ Heyne ajánlásából, melyet a fiatal Schedius a pesti egyetemi katedra elnyerése érdekében kért és kapott tőle.¹⁴² De nyilvánvaló abból is, hogy Schedius Göttingenben írt pályamunkájáról, mellyel elnyerte az angol királyi ház által

¹³⁹ Schedius 1788 és 1791 között tanult a Georgia Augustán. Egyetemi rektorok ekkor Johann Georg Heinrich Feder, Gottlieb Jakob Planck, Justus Friedrich Runde, Johann Andreas Murray és Johann Christoph Gatterer voltak, az egyetemi könyvtár igazgatója Christian Gottlob Heyne. A teológiai karon órákat adtak: Jakob Gottlieb Planck – teológia; Johann Friedrich Schleusner – újszövetségi exegézis, homiletika; Karl Friedrich Staedlin-ótestamentumi exegézis, erkölestan; Johann Karl Volborth – Ótestamentum tudományos háttér; Johann Gottfried Wilhelm Wagemann – teológia; Heinrich Karl Alexander von Haenlein – teológia; Johann August Christian Nöbling – lelkeszi ismeretek. Filozófiai kar: Johann David Michaelis – filozófia és keleti nyelvek; Johann Christoph Gatterer – történettudomány; Christian Gottlob Heyne – klasszika-filológia; Isaac von Colomb du Clos – francia nyelv; Johann Georg Heinrich Feder – filozófia; August Ludwig Schlözer – történettudomány; Johann Beckmann – gazdaságtan; Georg Christoph Lichtenberg – matematika és kísérleti fizika; Christoph Meiners – kultúrtörténet; Ludwig Timotheus von Spittler – filozófiatörténet; Jeremias Nikolaus Eyring – filozófia; Jeremias David Reuss – Gelehrten-geschichte; Johann Gottfried Eichhorn – keleti nyelvek és bibliai exegézis; Thomas Christian Tyehsen – ó- és újtestamentumi exegézis. Forrás: *Catalogus professorum Göttingensium 1734–1962*. Hg. von Wilhelm Ebel, Göttingen, 1962.

¹⁴⁰ L. DOROMBY, i. m. 11–17. o.

¹⁴¹ MTA Kézirattár MirodLev. 4-r. 154 sz. 69–71. levél; közölte VALJAYEC, *Briefe...* 270–273. o. A levelek az 1802–1805-ös időszakból valók, Schedius göttingeni tudós társaságbeli tagságával kapcsolatban hordoznak fontos információkat.

¹⁴² MOL C 67 1791. Fons 3. Pos.130. 1520. l.

alapított ösztöndíjat,¹⁴³ Heyne lelkes ismertetést közölt, és ezt a méltatást később írásainak gyűjteményes kötetébe felvette,¹⁴⁴ továbbá a *Gelehrten Anzeigen* lapjain is felhívta rá a tudós világ figyelmét.¹⁴⁵ Ez a diákkori kapcsolat lett az alapja Schedius későbbi tagságának a *Göttingische Sozietät der Wissenschaften* keretében. Maga Heyne a következőket írta Schedius professzori ajánlásában: „...inter familiares habui [Schedium, B. P.], quorum studia extra ordinem regerem, ad lectiones et exercitationes seminarii philologici admisi, habuique auditorem in toto fere litterarum humaniorum ambitu, cum antiquitatem Graecam et Romanam, Litteraturam Graecam et Romanam, cum Archeologia, enarrantem, praeterea Pindarum, Iliadem Homeri, Hesiodi Opera et res cum Clipeo Herculis, Horatium, cum libris nonnullis Ciceronis et Plinii interpretantem me auscultaret.”¹⁴⁶

E rövid szöveg több szempontból is jelzésértékű. Egyrészt jól mutatja, hogy a részletes auktormagyarázatok révén Schediusnak volt alkalma elsajátítani Heyne értelmezői eljárásait. A szakirodalom úgy méltatja Heynét, mint aki egy sajátos interpretációs módszer, a mitológiai hermeneutika megalapozója és művelője

¹⁴³ *Commentatio de sacris opertis veterum christianorum sive de disciplina, quam vocant arcani. A venerab. Ordine theologorum in certamine literario civium Academiae Georgiae Augustae die IV. Junii MDCCXC. Praemio a M. Britanniae Rege Aug. constituto ornata. Quam conscripsit Joannes Ludovicus Schedius Jaurino-Hungarus.* Göttingen, 1790.

¹⁴⁴ *Chr. G. Heynii Professoris Eloq. et Poes. Georgiae Augustae M. Britann. R. A. Consil. Aul. Opuscula Academica collecta et animadversionibus locupletata.* Vol. 1–6. Gottingae 1785–1812, Vol. IV, 1796 178–193: *Ad promulganda nomina eorum, qui praemia, in IV. Junii 1790 proposita, ordinum academicorum iudicio reportarunt, novis simul quaestionibus in annum sequentem propositis. M. Junio 1790.*

¹⁴⁵ „Dem theologischen Preiß über die sogenannte disciplina arcani erhielt inter seches Concurrenten Hr. Joh. Ludw. Schedius, aus Raab in Ungarn...” *Göttingische Gelehrten Anzeigen* von gelehrten Sachen 1790. aug. 9. 1273. o. „Bey Dieterich sind die am 4. Jun. gekrönten Preißschriften im Druck erschienen: *Commentatio de sacris opertis veteram christianorum sive de disciplina, quam vocant arcani – quam conscripsit Jo. Lud. Schedius, Jaurino Hungarus*, 35 S. in Quart.” Uo. 1790. szept. 20. 1513. o.

¹⁴⁶ MOL C 67 1791. Fons 3. Pos. 130. 1520:1.

volt¹⁴⁷. Ez a módszer magában foglalja a mítoszok allegorizáló olvasatának hagyományát, sajátos koncepcióba ágyazva, melyet Heyne tömören így összegzett: „A mythis tamen, ut iterum hoc moneam, omnis priscorum cum historia tum philosophia procedit, neque is, qui aut historias antiquiorum aetatum tractat, aut philosophiae origines et religionum causas investigat, cursum recte suum instituere potest, nisi a mythis, tanquam carceribus, progressus sit.”¹⁴⁸ Schedius e módszert következetesen alkalmazta Göttingenben írott dolgozataiban.¹⁴⁹ Már említett pályadíjas munkájában többek között,¹⁵⁰ mely dolgozat bár vallási témájú, ám számos görög és latin szöveg elemzésén, a liturgia szimbólumainak a mítoszok szimbólumaihoz hasonló, allegorikus értelmezésén át keresett a kora keresztény kor liturgiájának problematikájára választ. A szakirodalom számára eleddig ismeretlen értekezés sajátossága, hogy a kora keresztény liturgia egyes elemeit tételesen összeveti az eleuziszi misztériumok elemeivel, számos hasonlóságot és különbözőséget állapítva meg. A témaválasztás két okból is érdekes. Egyrészt tematikai rokonságot mutat Heyne egyik dolgozatával,¹⁵¹ másrészt az eleuziszi misztériumokról leírtakat

¹⁴⁷ Részletesen I. Luigi MARINO: *Praeceptores Germaniae. Göttingen 1770–1820*. Göttingen, 1995. *Zwischen Sagen und Wahrheit: Mythologie und Hermeneutik* című fejezetét, 267–299. o.

¹⁴⁸ HEYNE, Christian Gottlob: *Ad Apollodori Atheniensis Bibliothecam Notae*. II., Göttingen, 1783 *Praefatio* XVI. Heyne mítosz-értelmezéséről I. Helmut BUCHHOLZ: *Ursprungwelt. Die Gestalt des Mythos bei Christian Gottlob Heyne*. In: uő: *Perspektiven der neuen Mythologie. Mythos, Religion und Poesie im Schnittpunkt von Idealismus und Romantik um 1800*. Bern, 1990, 33–40. o.

¹⁴⁹ Heyne ajánlásában külön felhívja a figyelmet Schedius interpretációs képességére: „Propter quare a vivida ingenii vi et iudicii maturitate, tum a profertibus et ab usu, quem interpretandi, elaborandi et disputandi exercitatio peperit, expectare licet, fore, ut ... egregiam nactus sit operum.” MOL C 67 1791. Fons 3. Pos. 130. 1520.1.

¹⁵⁰ *Commentatio de sacris operis veterum christianorum sive de disciplina, quam vocant arcani*. Göttingen, 1790. A szöveg a magyar könyvtárakban nem lelhető fel, a szakirodalom mindaddig csupán a címét ismerte. Az értekezés egy példányát az Österreichische National Bibliothek gyűjteményében találtam meg.

¹⁵¹ *Religionum et sacrorum cum furore peractorum origines et causas*. *Commentationes Societatis Regiae Scientiarum Göttingensis* VIII. Göttingen, 1785–1786, 3–24. o.

későbbi Horatius-előadásaiiban is felhasználta Schedius, ami egyéni leleményre enged következtetni. Másik, kisebb terjedelmű göttingeni dolgozatának kézírásos szövegét professzori pályázatához csatolta: *Commentatio de Epoxh expeditionis secundae contra Dacos in Columna Trajani*.¹⁵² Ez részben esztétikai, részben régészeti elemzés, a Traianus-oszlop egyes jeleneteit a mítoszok képeinél megszokott allegorizáló módszerrel fejti fel a szerző, ahol lehet, egyéb filológiai adatokkal, szöveghelyekkel is alátámasztva értelmezését. A témaválasztás szintén Heyne ösztönzésére vall, mint az kiderül a lőcsei Ch. Engel *Commentatio de expeditionibus Traiani ad Danubium et origine Vlachorum*¹⁵³ című, ugyane problémát feldolgozó, ugyancsak göttingeni pályadíjas művéből. A kötetben Engel közli Heyne hozzá írt levelét, melyből kiderül, hogy a tudós göttingeni professzor nemcsak ösztönözte, de segítette is a mű megírásában, és nagyra tartja eredményeit. Mindez azt jelzi, hogy Schedius hermeneutikai módszerére és témaválasztásaira Heyne nagy hatással volt, és ennek többnyire nyoma is maradt.

Mind a Heyne-ajánlás, mind pedig az említett Traianus-dolgozat jól mutatja, hogy ez a szövegértelmező metódus Schedius Heyne-recepciójában kiegészült az úgynevezett archeológiai módszerrel.¹⁵⁴ Ennek lényege, hogy az archeológiai tárgyak nem csupán az antik (vagy korabeli) történetírók szövegeinek illusztrációjára szolgálnak, nem is csupán imitálendő műalkotások,

¹⁵² Latin szövegét és magyar fordítását l. *Doctrina pulcri. Schedius Lajos János széptani írásai*. Szerk., ford. Balogh Piroska, Debrecen, 2005.

¹⁵³ *Jo. Christiani Engel Nob, Hungari Leutschoviensis e Cancellariae Transsylvanico-Aulicae Iurati Notarii, I. Comitatus Scepusiensis Iurati Adsectoris Commentatio de expeditionibus Traiani ad Danubium et origine Vlachorum. Ab ill. Societate Scientiarum Goettingensi praemio ab eadem proposito proxime accedere iudicata. Cum epistola C.G. Heyne, Consilarii Regis M. Britanniae Aulici et Prof. Goetting. Ad Auctorem missa, et columnam Traiani illustrante. Vindobonae, MDCCXCIV.* Ez a kötet szintén az Österreichische National Bibliothek gyűjteményében található.

¹⁵⁴ A módszer újdonságáról és művészettörténeti kontextusáról l. Bettina PREISS: *Die archäologische Beschäftigung mit der Laokoongruppe. Die Bedeutung Christian Gottlob Heynes für die Archäologie des 18. Jahrhunderts. Inaugural-Dissertation*, Bonn, 1992; különösen a *Die archäologische Methode Christian Gottlob Heynes* fejezet, 134–150. o.

hanem az értelmezés önálló, akár a szöveges forrásokot felülíró objektumai. Értelmezésükhöz szükség van egyfelől bizonyos empirikus vonatkozások tisztázására (topografikus betájolás, az eredeti mű tanulmányozása, a művészettörténeti apóriák előfeltételezéseinek kiiktatása), majd a kor gazdasági, kulturális és társadalmi szokásrendszerének mozgósítására a vizuális jelzések ikonikus azonosításához. Klasszikus példája ennek a Laokoón-csoport kapcsán Heyne Winckelmannal folytatott kosztüm-vitájának érvrendszere. Vagy másként: „Betrachtet man die Eublerbleibsel der alten Bildnerey blos unter dem Gesichtspunkte alter Denkmäler, die man zu verstehen und die alten Sitten, Gebräuche, Vorstellungsarten religiösen und mythischen Begriffe, oder auch historischen Umstände und facta daraus zu erläutern, und die dahingehörigen Schriftquellen der Alten zu erklären sucht, so ist dieß das antiquarische Studium, Studium der Alterthümer, Archäologie.”¹⁵⁵ A módszer személyes jelentőségét mutatja, hogy egyetemi professzori pályázatában Schedius éppezirányú stúdiúimait jelölte meg képezése és reménybeli egyetemi tanársága alapjaként: „Me vero non prorsus inani successu philologiae ex elegantioribus scientiis operam dedisse, testimonium VIRI eruditione aequae ac nominis fama summi Heyneii, quo inprimis duce et doctore usus sum, docere potest. Equidem non modo cum in complures auctores Graecos Romanosque commentantem, audivi: sed et lectiones frequentavi, quibus antiquitatem Romanam et Graecam atque litteraturam utriusque gentis exposuerat. Denique etiam Archaeologiam illo duce tractavi, quae notitia est de operibus priscae artis pictoriae, statuariae et sculptoriae, quae nostram attigeram aetatem; et ubi quoque docetur, quomodo haec veterum monumenta, recte intelligi ac diiudicari debeant, et qua ratione studium illorum instituendum sit, ut gustum genuinum seu rectum de pulchro veroque iudicium formare valeant. Cum ad haec ipse artis delineandi utcunque sim peritus, tanto maiorem ex lectionibus archaeologicis fructum me percipere potuisse,

¹⁵⁵ Christian Gottlob HEYNE: *Einleitung in das Studium der Antike oder Grundriß einer Anführung zur Kenntniß der alten Kunstwerke zum Gebrauche bey seinen Vorlesungen entworfen*. Göttingen, Gotha, 1782, 7. o.

credo.”¹⁵⁶ Schedius tudományos munkáiban, így első jelentősebb tanulmányában, az említett Traianus-dolgozatban ugyancsak fontosnak tartotta e módszer alkalmazását, sőt későbbi utazásainak egy részét is a tanulmányozandó archeológiai objektumoknak szentelte.¹⁵⁷ A *Principia philocaliae*-ban pedig e módszer a történeti megismerés módszertanában válik majd lényeges elemé.¹⁵⁸

¹⁵⁶ MOL.C 67 1791, Fons 3. Pos. 130. *Libellum supplex*.

¹⁵⁷ „Peragravimus autem primum Illyricas partes, Zagrabia usque Flumen, unde Tergestum, et terrestri itinere, circuitu scilicet per Montefalcone, Palma nuova, Conegliano, Treviso, Mestre, facto, Venetias petimus, ubi novem dierum commoratione facta, Patavium, ac postea Ferraram, Bononiam, Cescenam, aliaque loca multum celebrata lustrantes, Sinigagliae et Anconae urbes Mari adriatico adjacentes, postremo tandem in hac directione occasum versus Lauretanas quoque aedes Sacras accessimus. Inde per Apenninos montes, a latronibus multum infestatos, citatis noctu dieque itineribus Romam pervenimus, ubi exactis quatordecim diebus non modo plurima visu dignissima literarum et artis priscae ac recentioris monumenta lustrare, sed ea quoque fortuna uti nobis licuit, ut Sanctissimum Patrem venerari, Cardinales Gonsalvi et Severoli salutare, et complures alios viros vel dignitate conspicuos, vel eruditionis fama insignes accedere potuerimus. Nunc Neapoli, ubi primis diebus continui fere imbres, et locorum visendorum distantia, moras interjectunt, ultra tempus destinatum manere cogimur, ni scopo penitus excidere velimus. Lustravimus tamen jam Herculaneum, Pompejos, Stabias, Cavernas Sanfilipenses, sepulchrum Virgili et Sannazari, Muscum regiam aliaque memoratu dignissima. Hinc reditum per Toscanicas et Longobardicas ditiones paramus, ut Florentiam et Mediolanum quoque lustrandi occasionem nanciscamus. Domum redux de amplissima, quam exiguo hoc temporis spatio haurire poteram, experientia adaequatam atque condignam praestare relationem haud intermittam.” Schedius levele Ürményi Józsefhez, 1817, I. 2. fejt. 72. jegyzet.

¹⁵⁸ A *Principia philocaliae* szövegében is idézet Heyne-szöveg összefoglalója az archeológiai módszerről: „Bey der großen Menge Schriften antiquarischen Inhalts scheint das antiquarische Studium noch am weitesten von derjenigen Bearbeitung entfernt zu seyn, welche andere Wissenschaften, selbst die am nächsten mit ihm verwandten, alte Geschichte, Kritik und Diplomatie, auch das Studium der schönen Künste, in den neuesten Zeiten erhalten haben. Noch keine Schrift ist mir beannt, worinn man den Umfang der antiquarischen Wissenschaft mit einem Blicke übersehen und einen richtigen Begriff von ihr, von dem, was dazu gehört, und von dem Verhältnisse und der Unterordnung dessen, was sie in sich enthält, fassen könnte; kein Schriftsteller, der die Gegenstände, auf welche das antiquarische Studium gerichtet ist, aufgezählt, geordnet und ausinander gesetzt hätte. Nie sind wie ohngefähr da, wo die Naturgeschichte war, ehe die Körper verzeichnet, in Ordnung

Mindeme interpretációs módszerekhez egy sajátos pedagógiai forma is társult, mégpedig a Heyne-ajánlásban is említett *seminarium philologicum*.¹⁵⁰ A forma kialakítása Heyne elődjének, Johann Matthias Gesnernek a nevéhez köthető, és később több német egyetem (Erlangen, Halle, Bern) is a göttingeni minta alapján vezette be. A résztvevők ösztöndíjas teológushallgatókból kerültek ki, akik a szemináriumi képzés keretében részt vettek matematikai, fizikai, egyetemes történeti, földrajzi és genealógiai, filozófiai, a pedagógia szakirodalmát ismertető és ókori filológiai kurzusokon, melyeket a városi iskolában szerzett tanári gyakorlat egészített ki (ez utóbbi Schedius göttingeni tartózkodása idején már nem volt jellemző). Heyne e szemináriumok keretében olyan típusú klasszika-filológiai munkacsoportokat hozott létre, melyekben az auktorok ismertetésénél szoros szövegmagyarázatra törekedett, korszerű szöveggyűjtemények és nyelvkönyvek

gestellt und in ihre Klassen gebracht waren. Wir wissen zur Zeit noch so wenig, wie viel sich eigentlich an Kunstwerken verschiedener Art aus dem Althertum erhalten hat, und wie viel davon ein vorzügliches Studium, und in welcher Rücksicht und Beziehung es solches verdienen kann. Selbst den Gesichtspunkt, den die Bearbeitung dieser Wissenschaft zu fassen hat, und den die Natur der Gegenstände selbst an Hand giebt, bestimmt man noch oft bald bloß als Humanist, bald als Litterator, als Künstler, sogar mit dem Nieuvoort und Lambert Bos in der Hand, nach Nebenbegriffen und Nebenbestimmungen, und folglich mit einem sehr eingeschränkten Blicke. Eine natürliche Folge hievon ist, daß das antiquarische Studium noch so wenig zweckmäßig, nach einem überdachten Plan, mit einer vernünftig bestimmten Absicht, betrieben wird. Man hat sich bey einzelnen, und oft bey den unbedeutenden Stücken am längsten aufgehalten; von den großen Meisterstücken des Alterthums haben die Italiener am wenigsten geschrieben, während daß sie über elende Idolen Abhandlungen compilirt haben, die den Leser tödten möchten. Auch den Nutzen, den das Studium haben soll kann, den Einfluß auf andre Kenntnisse, die Stufe des Werthes, den man ihm zugestehen muß, konnte man aus eben dem Grunde nicht anders als sehr schwanken bestimmen." *Sammlung antiquarischer Aufsätze von Chr.G.Heyne. Erstes Stück.* Leipzig, Weidmanns Erben und Reich, 1778, I–II. o. A kötet egyetlen példánya: NSUB HSD Cod. Ms. Heyn. 60.

¹⁵⁰ A sajátos szemináriumi forma kialakulásáról és karakteréről I. Johannes TÜTKEN: *Die Anfänge der Pädagogik im 18. Jahrhundert.* In: *Pädagogik an der Georg-August-Universität Göttingen. Eine Vorlesungsreihe.* Hg. von Dietrich Hoffmann, Göttingen, 1987, 13–49. o., különösen a *Das seminarium philologicum – ein Seminar für „Schulmänner“* fejezet, 46–49. o.

birtokában, a memória és mintakövetés helyett a fentebb ismeretett módszertan átadásával kialakított kutatási készség fejlesztésére.

E módszertan további elemekkel egészült ki a filológiai szemináriumok munkájában ugyancsak részt vevő oktató, Johann Gottfried Eichhorn révén. A neves orientalista a bibliai egzegézis és Michaelis „hermeneutische Objektivität”-konceptiója mentén fejlesztette ki szöveginterpretációs módszerét, melyet a szakirodalom „höhere Kritik” néven ismer. E kommentatív módszertan egyben ismeretelméletként is funkcionált, ahol a szöveg feltárásának dimenziói a következők: „Alter, Aechtheit, Integrität und Ursprung.”¹⁶⁰

Schedius később a pesti egyetemen az esztétikaoktatás keretein belül, majd az ógörög szemináriumok beindításával a *seminarium philologicum* eme fontos, klasszika-filológiai vonatkozású alkotórészét és annak metodikáját próbálta meghonosítani: úgy tűnik, az esztétika általános elméletét és a mintául szolgáló műveket bemutató előadások mellett rendszeresen tartott latin auktorokat kommentáló órákat is. Ez bizonyos értelemben merész újítás volt: mint egy fennmaradt előadásjegyzetből¹⁶¹ és bemutakozó beszédéből¹⁶² kitűnik, Schedius elődje az esztétikatanszéken,

¹⁶⁰ A módszer lényegének és hatástörténetének ismertetését l. Luigi MARINO: *Der „Geist der Auslegung.” Aspekte der Göttinger Hermeneutik (am Beispiel Eichhorns)*. In: *Hermeneutik der Aufklärung*. Hg. von Alex Bühler, Luigi Cattaldi Madonna, Hamburg, 1994, 71–90. o.

¹⁶¹ Gerzon Adalbert harmadéves bölcsészhallgató által feljegyzett előadása: *Augusti Verthes AALL et Philosophiae Doctoris tum Clarissimi Gabelhoffer Theologiae Doctoris Valedicente Cl. Verthes Institutiones Aesthetices*. 1791, 1–31. o. OSzK Kézirattár, Quart. Lat. 2399. VII.

¹⁶² „Weil wir nun dieses Schöne am reinsten bey den alten Griechen und Römern, und zwar nicht in der Dichtkunst allein, sondern auch und für uns zweckmäßiger in der Philosophie, in der Geschichte, und in der Beredsamkeit antreffen; so können wir unsre Vorlesungen nicht besser anfangen, als wenn wir vor allen Dingen die besten Muster desselben bey ihnen aufsuchen, um es in seiner wahren Gestalt kennen zu lernen, um uns an dem Anblicke des Vollkommenen oder Vortreflichen zu gewöhnen, um uns an ihrem Feuer zu wärmen uns zu entzünden, und das Gefühl des Wahren und Guten, welches der Hauptgegenstand der schönen Wissenschaften ist, immer lebhafter in uns zu machen.” *Rede bey dem Antritt des öffentlichen Lehramts der schönen Wissenschaften auf der Universität von Pest gehalten von Friederich August Clemens Werthes*. Pest und Ofen, Weingand und Kūpf, 1784, 8–9. o.

Friedrich August Werthes voltaképp retorikát oktató esztétika címen, de Szerdahely előadásai sem terjedtek túl az általános és speciális elméleti esztétika ismertetésén.¹⁶³ Gyakorlati hermeneutikai oktatásnak nyoma sincs tehát Schedius előadásait megelőzően. Schedius később bemutatásra kerülő Horatius-előadásai¹⁶⁴ 1794–1795-ből a részletes, szavankénti, több közelítést (grammatikai, retorikai, kultúrtörténeti stb.) ötvöző szövegmagyarázatokra épültek, melyekhez szöveggyűjteményt¹⁶⁵ is készített. Eme kommentárok színvonalát és pedagógiai hatását jól mutatja Aranyosi János Krizosztom piarista szerzetes magasztaló költeménye, melyet Schedius Tibullus-kommentárjainak hatása alatt írt. A versezet nemcsak az értő és lelkesítő magyarázat ihlető-ösztönző hatását hangsúlyozza, de egyszersmind, vezetőül választva a kitűnő kommentátort, sajátos párbeszédet alakít ki az olvasott szövegek mögött megszemélyesülő Tibullusszal.¹⁶⁶

¹⁶³ Vö. a következő hallgatói vizsgatételjegyzékekkel: *Tentamen publicum ex aethetica sive theoria et bono gustu scientiarum, et artium pulcherriarum quod ex praelectionibus Clarissimi D. Georgii Szerdahelyi AA.AA. & Philosophiae Doct. Aestheticus, & Eloquentiae Profanae Profess. Publ. Ordin. Reg. subibit nobilis, ac perdoctus Dominus Emericus Fekete amaenioris litteraturae repetens In annum alterum Mense Augusto 15. Anni MDCCLXXVI. Typis Tirnaviensibus anno ut supra.*

¹⁶⁴ OSzK Kézirattár, Quart. Lat. 3957. jelzet alatt.

¹⁶⁵ *Auctores Classici, quos Philosophiae I in annum auditoribus in Universitate Regia Hungarica Pestiensis praegit D. LUDOVICUS SCHEDIUS AA.LL., et Philosophiae Doctor Anno 1801.* Pest, 1801.

¹⁶⁶ *Carmen ad Clariss. et Doctiss. Virum Ludovicum Schedium In Reg. Scient. Univ. Pesthensi Artium elegantiorum et Aestheticae Professorem quam ejus honori dum ille in recensione script. Romanor. ad Albium Tibullum pervenisset. Scripsit et obtulit Joan. Chrysost. Aranyosi e Schol. Piis ejus Ium in Annum Auditor Pesthini Anno 1804 15. Januar.* Kézirat, Magyar Piarista Rend Központi Levéltára For. 0-4/15. a. (v. 74.). Részlet: „Häs mihi per superos, per Te Lodovice rogatus / Redde tuo faciles, nam potes, auxilio. / Et bene te notunt, et amant, celeresque moveri / Prompte concederit in tua vota Deae. / Me quoque non duro, non fallor, lumine cernent, / Lumine si placido tu quoque respicias. / Dum blandos numeros, et mollia verba Tibulli / Laudaresque sacri carmina culta viri / Sensi, non solitus mentem pervasit, e tartus. / Ardor, et igne novo concaluere genae / Sic fragiles calami flammas comprehendere suerunt / Quis ignes senior subijcit Agricola.” A piarista levéltárban egyébiránt éppen ebből az időszakból található olyan egyetemi jegyzet, mely a költemény címében említett római irodalomtörténeti áttekintést rögzíti (MPRKL For. 0-3/7a (V61) 191–207. o. *Philologia seu literatura Romana*).

Schedius ógörög szemináriumai ugyancsak részletes auktor-magyarázatokon alapultak, bár oktatásának színvonalát illetően a szakirodalom sokáig igen pesszimista volt. Borzsák István Budai Ézsaiás-monográfiájában árnyalta ugyan e képet a Budai-Schedius kapcsolatok elemzésével. Ám végkövetkeztetése szerint „Schedius szinte élete végéig a *τυπτω* ragozásával bajlódik – egyetemi fokon.”¹⁶⁷ Ritoók Zsigmond óvatosabb összegzésében pedig az áll, hogy „bár 1734-től sok magyarországi diák tanult Göttingenben, s közülük kettő itthon professzorrá is lett – Budai Ézsaiás ... Schedius Lajos ... –, és bár mindkettő igen tevékeny volt a kultúra és a tudomány különféle területein, egyik sem lett a szó korszerű értelmében vett klasszika-filológia megalapítója Magyarországon.”¹⁶⁸ Szentpétery Imre, részben az *Egyetemi Levéltár* ma már nem olvasható forrásszövegei, részben Pauler Tivadar összefoglalása¹⁶⁹ és Hunfalvy Pál¹⁷⁰ feldolgozása alapján összegezte az ógörög tanszék történetét 1773 és 1848 között.¹⁷¹ Eszerint az 1753 óta a teológusok számára létesített ógörög nyelv egyetemi tanára státust 1770-ben csatolták a bölcsészettudományi karhoz, ám csak 1774-ig tüntették fel az állást betöltőket kari tagokként. Schedius 1793-tól önként tanított ugyan ógörög nyelvet a bölcsészkaron, ám tanszék létrehozására 1796-ban a pesti görögkeleti egyház görög nyelv magisztere, 1802-ben Stipsics Alajos, a régiségtan professzora tett hiábavaló kísérletet.¹⁷² Az 1806-os *Ratio Educationis* előírta a görög nyelv mint rendkívüli

¹⁶⁷ BORZSÁK István: *Budai Ézsaiás és klasszika-filológiánk kezdetei*. Budapest, 1955, 158. o.

¹⁶⁸ RITÓOK Zsigmond: *Ponori Theurewk Emil*. Budapest, 1993, 12. o.

¹⁶⁹ PAULER Tivadar: *A budapesti magyar Királyi Tudományegyetem története*. Budapest, 1880.

¹⁷⁰ HUNFALVY Pál: *A görög nyelv ügye Magyarországon*. Budapest, 1890.

¹⁷¹ SZENTPÉTERY, i. m. 308–311. o.

¹⁷² Bár erről Szentpétery szövegében nem csik említés, a görög nyelv rendes egyetemi tanárgyként való elrendelését javasolta az 1790–91-es országgyűlésről kiküldött közművelődési bizottságban Schedius meghatározó elődje az esztétika tanszéken, Szerdahely György Alajos. L. HOÓS Éva: *Az 1790/91-es országgyűlésről kiküldött közművelődési bizottság tevékenysége az akadémiák, egyetem, népoktatás, konviktusok, és leánynvelés kérdéscében. (1791–1793)*. 1994 (kandidátusi disszertáció, kézirat) 23, 43. o.

tantárgy számára az akadémiákon és az egyetemen tanszék létesítését. Mivel az 1806-ban kiírt pályázatra Schediusnál alkalmasabb személy nem jelentkezett, őt nevezte ki a *Helytartótanács* a tanszék megbízott helyettes tanárává, aki (bár rendes tanári állásért többször folyamodott) nyugdíjazásáig, 1843-ig oktatott e pozícióban. Az ez ügyben a *Helytartótanács*hoz benyújtott, 1810-es folyamodványának szövegéből¹⁷³ egyértelműen kitűnik, nem csupán az igeragozással bajlódott Schedius e szemináriumokon: „tres eminentiae laudem jure maximo promeriti sunt, eo, quod, ubi primum initio Novembris lectiones adivissent, ne characteres quidem Graecos noverint, et tamen nunc jam, intra semestris spatium, et Aesopi fabulas, et Hieroclis αααα, et Plutarchi apophthegmata sine magno labore grammaticè resolvere et explicare sciunt, denique Homeri Iliados etiam partem aliquam, et Anacreontis aliquot carmina satis prompte interpretari et analysare didicerint.” Bár a felterjesztéshez csatoltak egy rektori megerősítést is, a hitelében mégis kételkedők számára az iratköteggben fellelhetők a nyilvános *tentamen* bizonyítványainak hivatalos másolatai, valamint több hivatalos hallgatói névlista is. Ezek szerint 1807. tavaszi félévében 12 hallgatója volt a görög szemináriumnak (medikusok, jog- és bölcsészhallgatók), 1809-ben pedig Schedius esztétikai szemináriumának több tagja egyidejűleg az ógörög szemináriumot is látogatta (két ügyvéd, egy jegyző, a magyar színésztársulat egyik tagja, egy zenész és a horvát nemzetiségi iskola egyik oktatója). Mint a folyamodvány szövegéből kiderül: „ex is, qui primo statim anno rudimenta Linguae Graecae in his lectionibus hauserant, unus, nempe Joannes Szerenka, jam nunc quam Professor hujus Linguae publicus in Reg. Academia Cassoviensi Patriae serviat.” Tehát Schedius ógörög szemináriumainak hatástörténete messzire nyúlhat, s ha nem is a tudományos filológiai kutatásban közvetlenül, de gyakorlati, nyelvi előfeltételeinek megteremtésében e szemináriumok fontos szerepet játszottak. Ennek érdekében korszerű nyelvtani segédanyag meglétéről is igyekezett gondoskodni Schedius, amint azt az ál-

¹⁷³ MOL C 67, 1810. Fons 8. Num. 135.

tala átdolgozott és korszerűsített ógörög tankönyv mutatja.¹⁷⁴ Az 1818-ban kiadott kötet OSzK-ban őrzött példánya Schedius kedves tanítványának, Horvát Istvánnak könyvtárából származik. A 388 oldalas grammatika a betűk, diakritikus jelek tárgyalása után részletesen ismerteti az egyes szófajokat, majd a szintaxis fejezetben a hagyományos mondattan mellett egy prozódiai áttekintést is közöl, végül különböző függelékek után (hónapok nevei, pénznemek, nyelvtani példamondatok) nyelvtani indexszel és egy görög–latin szószedettel zárul a kötet. Az mindenesetre bizonyos, hogy ha Schedius csak a görög nyelv alapelemeinek oktatására törekedett volna, ilyen részletes nyelvtani összefoglalóra nem lett volna szüksége.

Visszatérve a göttingeni közeghez, itt ugyancsak Eichhorn nevéhez köthető az ún. „Gelehrten-geschichte” népszerűsítése,¹⁷⁵ mely az ő pályája során többkötetes irodalomtörténeti összefoglalóban¹⁷⁶ realizálódott. Ezzel az összefoglalással kapcsolatos Schediusszal való levélváltása¹⁷⁷ az 1805–1810 közötti időszakból: az összefoglalás magyar irodalomtörténeti fejezetét ugyanis Schediusszal szerette volna kidolgoztatni, aki vállalta, ám végül nem készítette el azt. Ettől függetlenül Schedius nevéhez, mint az majd később részletesen kifejtésre kerül, számos kezdeményezés kapcsolódott a *historia litteraria* műfaji hagyományának horizontján, mégpedig oly módon, hogy – éppen egy időben Eichhorn megkeresésével – a kutatások kiterjesztése érdekében kutatói munkacsoportot is próbált szervezni tanítványaiból (Horvát István és Ferenczy János személyében).¹⁷⁸

¹⁷⁴ *Compendiaria Graecae Grammatices Institutio, in usum Seminarii Patavini olim edita, nunc novis curis emendata, atque aucta.* Budaë, Typis Typhographicis Regiae Universitatis Hungariae, 1818. Hogy az átdolgozó Schedius volt, az részben Horvát István bejegyzéséből, részben a *Προοίμιον* szövegéből tűnik ki.

¹⁷⁵ Eichhorn egyetemi tevékenységére l. Götz von SELLE: *Die Georg-August-Universität zu Göttingen. 1737–1937.* Göttingen, 1937, 161–164. o.

¹⁷⁶ *Geschichte der Litteratur von ihrem Anfang bis auf die neuesten Zeiten.* I–VI, Göttingen, 1805–1813.

¹⁷⁷ VALJAVEC, *Briefe...* 282–290. o.

¹⁷⁸ *Mindennapi...* 102. o.

Fontos azonban hangsúlyozni, hogy a göttingeni filológiai képzés nem csupán szöveginterpretációs és historikus kutatási módszerek átadását-fejlesztését jelentette, hanem lényeges szerepet kapott benne a matematika és a fizika oktatása, a kvantitatív elemzés módszertana. Schedius ottjártakor a legnagyobb hatású professzor ebben a szakirányban Johann Christoph Lichtenberg volt.¹⁷⁹ Az tehát, hogy Schedius térképészeti és csillagászati kutatásai során szakértői szinten volt képes méréseket és számításokat végezni (ezt egy bibliográfiákban nem szereplő tanulmányának területmérési számításai mutatják legszemléletesebben),¹⁸⁰ nem valamiféle különleges polihisztori érdeklődés, hanem egy jól átgondolt képzési program eredménye volt. E képzési programban a megismerés kvantitatív és a jelenségeket kísérletszerűen modellező módszere éppoly lényeges hermeneutikai metódus, mint a szövegértelmezői és történetkutatói eljárások. Mindez azonban nem pusztán matematikai ismeretek elsajátítását jelenti: a Lichtenberg által művelt tudományos tematikák közül elsősorban a fiziognómia és az elektromos jelenségek tanulmányozása emelkedett ki, de komoly szerepe volt az 1754-ben elkészült göttingeni obszervatóriumban végzett csillagászati megfigyelések publikálásában is.¹⁸¹ A két előbbi tudományos tematikát fenomenológiai aspektusból tárgyalta – bizonyos értelemben az előbbi az ember, az utóbbi a természet heylenei értelemben vett „archeológiája”

¹⁷⁹ Lichtenberg oktatói-kutatói munkásságára és hatástörténeti jelentőségére H. Balázs Éva professzor hívta fel figyelmemet, akinek Lichtenberg-tanulmányra ugyancsak fontos lépés a hazai Lichtenberg-recepció vizsgálatához (H. BALÁZS ÉVA: *Barátunk, Lichtenberg*. In: uő: *Éltek és korok. Válogatott írások*. Budapest, 2005, 339–341. o.). Lichtenberg tanári és tudósportréját I. Günther MEINHARDT: *Die Universität Göttingen. Ihre Entwicklung und Geschichte von 1734–1974*. Göttingen, Frankfurt, Zürich, 1977, 32–33. o.; magyar kapcsolataira FUTAKY István: *Göttinga, Lichtenberg és a magyarok. Új horizont*, 1997/4. 101–106. o.

¹⁸⁰ SCHEDIUS Lajos: *Fortsetzung des im April 1809 der Vaterl. Blät. abgedruckten Aufsatzes über die richtige Angabe des Flächeninhalts u.s.w. von Ungarn. Vaterländische Blätter*, 1810. 02. 27. 358–360. o.

¹⁸¹ A kutatások Tobias Mayer csillagász vezetésével zajlottak, akinek munkáit Lichtenberg kommentálva kiadta. L. MARINO, *Praeceptores...* 71–73. o.

volt.¹⁸² A csillagászat ezzel szemben a hipotézis, a mérés, a számítás együtteséből alakuló modellalkotás készségtudományaként szerepelt Lichtenberg olvasatában. Azaz Schedius vonatkozásában az előbbi állítás tovább fokozható: csillagászati érdeklődése, aktív szervezőtevékenysége Bogdanich megfigyeléseinek publikálásában vagy a gellérthegyi csillagda létrehozásában;¹⁸³ Joseph Domin elektromos jelenségeket tárgyaló művének német átdolgozása;¹⁸⁴ a fiziognómia szakmunkáinak integrálása a *Principia Philocaliae* tudománykoncepciójába értelmezhető egy sajátos tudománykoncepció és univerzális hermeneutikai módszer nagyon is egyirányba mutató, koncepcionális kidolgozásaként. Alátámasztja ezt az is, hogy Schedius 1806-os evangélikus oktatási reformterve a latin iskolák, azaz gimnáziumok tanulói számára kötelezően előírta a csillagászat és a térképrajzolással egybekötött földrajz tanulmányozását, az iskola szertára számára pedig kötelezővé tette az atlaszok mellett a fizikai és csillagászati felszereléseket.¹⁸⁵

Sokatmondó, hogy a neohumanizmus tudósi mintaképének egyik fontos szövegtára, szinte kézikönyve a fizikus-matematikusként számon tartott Lichtenberg aforizmagyűjteménye volt: ezt Schedius is idézte,¹⁸⁶ de szerepelt nagyobb protestáns családi

¹⁸² Lichtenberg fiziognómiai elméletét I. uő: *Über Physiognomik; wider die Physiognomen. Zu Beförderung der Menschenliebe und Menschenkenntniß.* Göttingen, 1778, ismertetése: MARINO, *Praeceptores...*, 138–153. o. Elektromossággal kapcsolatos kutatásait *De nova methodo naturam ac motum fluidi electrici investigandi.* Novi Commentarii Societatis Regiae Scientiarum Gottingensis. Commentationes physicae et mathematicae classis VIII. Göttingen, 1778, 168–180. o.

¹⁸³ Schedius csillagászati szereplésének ismertetését I. 184. jegyzetben megadott szakirodalmakban.

¹⁸⁴ *Beschreibung der besten Art elektrischer Lampen, und ihres Gebrauchs. Verfasst von Joseph Franz Domin, der Colleg. Kirche des h. Geistes von Chasma Domherr, Doct. der Phil. und freyen Künste, ord. öff. Lehrer der Naturlehre und Mechanik an der kön. ungr. Universität. Aus dem Lateinischen übersetzt, und mit einigen neuen Anmerkungen des Verfassers vermehrt von L.v.S. Pest, Gedruckt bey Matthias Trattner, 1800.*

¹⁸⁵ L. SCHEDIUS, *Systema...* 24–33. o.

¹⁸⁶ Többek között a *Principia philocaliae* szövegében. Az említett kötet: *Georg Christoph Lichtenberg's vermischte Schriften nach dessen Tode aus den hinterlassenen Papieren gesammelt und herausgegebenen von Ludwig Christian Lichtenberg und Friedrich Kries.* 1 Band, Göttingen, J. Chr. Dieterich, 1800, III. *Bemerkungen vermischten Inhalts.*

könyvtárakban is Magyarországon.¹⁸⁷ E tudósi paradigma lényege, amint az a Schedius által is kiemelt szövegrészletből is kitűnik, épp az összehangolt polifunkcionalitás: „Wenn jemand in der Welt sich eine Sittenlehre mit Hilfe von Nadelstichen und Schießpulver auf die Hand wollte ätzen lassen, so wollte ich wohl die dazu vorschlagen, die ich in irgend einem Stücke des Zuschauers einmal gelesen habe: The whole man must move together. Die Bergehungen dagegen sind unzählbar, und der Schaden, der daraus entsteht, groß und öfters unersetzlich. Zum Menschen rechne ich Kopf und Herz, Mund und Hände, es ist eine Messerkunst, diese durch Wind und Wetter unzertrennt bis an das Ende zu treiben, wo alle Bewegung aufhört.”¹⁸⁸ Amikor tehát a kortársak megemlékezései Schediust a *humanitas* mintaképeként említik, nem szociális érzékenységére vagy filológiai tudására, hanem a fenti értelemben vett tudósi minta jól felismerhető követésére céloztak. Nem véletlen, hogy amikor a magyarországi evangélikus egyház egyetemes gyűlésén 1837-ben köszöntőlevelet fogalmaznak a *Georgia Augusta* centenáriumi évfordulója alkalmából, melyet majd Metternich herceg, Schedius egykori évfolyamtársa juttat el Göttingenbe, a levélben külön megköszönik az ott képzett magyar tudósok, többek között Schedius tudományos indíttatását.¹⁸⁹

¹⁸⁷ Vö. *Podmaniczky-Degenfeld könyvtár betűrendes katalógusa* (EOK tulajdona, kézirat) – az információt ugyancsak II. Balázs Éva professzornak köszönöm.

¹⁸⁸ LICHTENBERG, *Vermischte...* I. Göttingen, 1800, III/3. 198–199. o.

¹⁸⁹ „...Berzeviczyum ... Schediusium ... Tekuschium, Asbóthum, Liedemannum, Patakium, Herepeyum, Martinyium, Gregussium, Rathium, Szombathyum, Budayum, Körössyum, alios, nomina apud nos celeberrima, institutione VESTRORUM: Mosheimi, Acherwalli, Michaelis, Gessneri, Pütteri, Gattereri, Schlötzeri, Heynei, Spittleri, Lessii, Eichornii, Plankii, Heerenii, Kästneri, Lichtenbergi, Stäudlini, Pottii, Blumenbachii, Schultzi, Bouterwekii aliorumque eruditissimorum virorum usus fuisse, tot tantisque ex nobis discipulos, tantos in VOBIS invenisse praeceptores.” EOL AGE II d1, 59 1837. szept. 3. ülés, az *Inclyta Georgia Augusta* című, mellékelt levélfogalmazvány. A Georgia Augusta centenáriumi ünnepegyébként európai jelentőségű évfordulónak mondta ki magát, amint az a kiadott almanach is jól mutatja: *Saccular-Feier der Georg-August-Universität. 17–18–19. September 1837. Almanach der hundertjährigen Jubelfeier der Georgia Augusta. Dr. G. F. Schumacher. In: Hans-Heinrich HIMME: Stich-haltige Beiträge zur Geschichte der Georgia Augusta in Göttingen. Göttingen, 1987, 190–193. o.*

Az oktatás mint teória. A Schedius pedagógiai jelentőségével foglalkozó szakirodalom¹⁹⁰ többnyire az evangélikus iskola-rendszer reformjának tárgyias ismertetése köré épül, a mögötte álló elméleti tájoltáság kapcsán pedig csupán a „pestalozzianus” jelző bukkan fel újra és újra. Ennek oka egyértelműen Schedius nagy publicitást kapó tanulmánya a *Tudományos Gyűjtemény* 1817-es évfolyamából,¹⁹¹ az ún. Pestalozzi-vita egyik jelentős dokumentuma. Schedius tanulmánya Folnesics János Lajos Pestalozzit és követőit bíráló írására¹⁹² reagált, és mivel Folnesics válasza¹⁹³ a bírálat körébe Kantot és követőit is bevonta, a vita egyik markáns szakirodalmi olvasata a magyarországi Kant-recepció függelékeként mutatja be azt.¹⁹⁴ Fehér Katalin részletes ismertetése ellenben a magyarországi neveléseméleti viták kontextusába kapcsolja a tanulmányokat, kiterjesztve vizsgálati körét a *Hazai és Külföldi Tudósítások*, a *Chronik der Österreichischen Literatur* és az *Erdélyi Múzeum* lapjain megjelent kortárs hozzászólásokra.¹⁹⁵

Az ily módon kiemelt Schedius-tanulmány azonban kevésbé alkalmas arra, hogy Schedius elméleti pedagógiai műveltségét vagy metodikai háttérét bemutassa, legfeljebb kritikusai módszertanát szemlélteti igen látványosan. Figyelemre méltó, hogy személyes érintettsége ellenére – hiszen épp ekkor vezetett be a pesti evangélikus iskolákban pestalozzianus reformokat, melyeket

¹⁹⁰ A már ismerteletti evangélikus iskolatörténetek mellett érdemes kiemelni CSIGHY, i. m. 7–9. o. áttekintését, aki a *Pestalozzianusok* fejezetben ismerteti Schedius czirányú tevékenységét, a kérdést legújabban áttekintő Oláh János-tanulmány (OLÁH, *Schedius Lajos az evangélikus...* 120–125. o.) ugyancsak a Pestalozzi-hatást emeli ki.

¹⁹¹ SCHEDIUS Lajos: *A Pestalozzizmus ellen való észre vételekről. Tudományos Gyűjtemény*, 1817. II. 115–121. o.

¹⁹² FOLNESICS Lajos: *Észrevételek a Pestalozzizmus ellen. Tudományos Gyűjtemény*, 1817/I. 83–100. o.

¹⁹³ FOLNESICS Lajos: *Kant, Fichte, Schelling és Pestalozzi. Tudományos Gyűjtemény*, 1817/III. 44–90. o.

¹⁹⁴ A vita ilyen szempontú legfrissebb bemutatását és a kérdés bibliográfiáját I. MÉSZÁROS, i. m. 98–116. o.

¹⁹⁵ FEHÉR Katalin: *Sajtóvita Pestalozzi módszeréről 1817-ben. Magyar Könyvszemle*, 1998/2. 151–157. o.; úő: *Vélemények, viták a nevelésről két reformkori folyóiratunkban*. In: *A XIX. század magyar pedagógusai a polgárosodásért*. Szerk. Dombi Alice, Oláh János, Gyula, 2003, 204–216. o.

1816-ban egy anonim füzetes kiadványban¹⁹⁶ össze is foglalt – a recenzens szólama személytelen és kifejezetten nem provokatív: „A’ hazai culturának igaz barátja mindég azon örvendez, ha tudós hazánkfiak a’ külföldi találmányokat, intézeteket, ’s akár mi féle új gondolatokat elébb szorgalmas vizsgálra vonják és fontolóra veszik, mint azokat vagy elfogadják és másoknak ajánlják, vagy telyeséggel megvetik.” A továbbiakban a szöveg Folnesics fő tételére reagál, hogy tudniillik a Pestalozzi-módszer érzékies, aláassa a hagyomány és a vallás tekintélyét. A recenzens módszerének lényege, hogy részletesen idézi egyrészt Pestalozzi műveit, másrészt az azokkal foglalkozó szakirodalmat, saját véleményét mintegy az idézetekből levont következtetésként summázva. Nem csupán cáfolja Folnesics állítását, hanem jelzi, hogy ezt a kérdést a német szakirodalom már megvitatta, tehát lezártnak és meghaladottnak tekinthető. Így a kritika sajátos filológiai módszere nem csupán a kérdéses állítást, de az állítás szerzőjének szakértelmét és pedagógiaelméleti jártasságát is megkérdőjelezi, anélkül azonban, hogy ezt a recenzens nyíltan kijelentené. A metódus sajátja, hogy a szubjektív állásfoglalást, benyomások rögzítését mellőzi, valamint a szakirodalom és a forráskritika tudományos módszertanának alkalmazásával megteremti a recenzio egy rendkívül éles, az olvasó számára egyfajta tudományos (már-már a pozitivistá paradigmá szerint értett) objektivitást ígérő változatát.

Mindez azonban nem feltétlenül igazolja azt a szakirodalomban elterjedt megállapítást, miszerint a magyarországi Pestalozzi-recepció, akárcsak a korai német,¹⁹⁷ a vallási-morális szempontok vitatásában merülne ki, éppúgy, mint a magyarországi Kant-hatástörténet. Kétségtelenül van ilyen aspektusa is, de a hatás-

¹⁹⁶ *Die Schule der evangelischen Gemeinde A.C. in Pesth. 1816. Gedruckt auf Kosten des Hrn. Dr. Erlanger. Wird zum Besten des Fonds der Schule verkauft.* Pest, Johann Thom. Trattner – Schedius később, *Tudományos Gyűjteménybeli bibliográfiájában saját műveként említette (Tudományos Gyűjtemény, 1820/IV. 48–50. o.).*

¹⁹⁷ A német recepciónak is csupán egyik, bár valóban markáns aspektusáról van szó, vö. Fritz-Peter HAGER: *Stufen der religiösen Entwicklung bei Pestalozzi.* In: *Philosophie und Religion bei Pestalozzi. Pestalozzi-Bibliographie 1977–1992.* Hg. von Fritz-Peter Hager, Daniel Tröhler, Stuttgart, Wien, Bern, 1994, 7–46. o.

történet lényegi jegyeit Schedius vonatkozásában sokkal inkább a szakirodalomban mellőzött *Die Schule der evangelischen Gemeinde A.C. in Pesth. 1816* című füzet, illetve egy 30 évvel későbbi, a módszer gyakorlati alkalmazásának tapasztalataira is támaszkodó, *Pestalozzi Henriknek nevelés- és tanítás elvei* című tanulmány¹⁹⁸ szövege hordozza. Ez utóbbi egyébként meglehetősen nyilvánosságot kapott a korabeli sajtóban: a *Hetilap* részletes és nagyon pozitív recenziót közölt róla.¹⁹⁹ Az mindkét szövegből kitűnik, hogy a „Verbesserung der pestalozzischen Methode” nem Pestalozzi egy vagy több kötetében leírtak, illetve intézményében megvalósítottak átültetését jelenti: a Pestalozzi-módszer megnevezés itt látványosan gyűjtőnévként funkcionál. Ennek pontosabb körvonalazására azonban a német nyelvű programadó szöveg nem vállalkozik, az összegző jellegű magyar tanulmány pedagógia-történeti áttekintése már igen. Az áttekintés fejlődéstörténeti modellben tárgyalja Comeniustól Pestalozziig a nevezetesebb pedagógiai életműveket, szem előtt tartva az örök fejlődés elvét megfogalmazó, kantianus ihletésű tételt, miszerint „iskolaintézetek soha sem érik el a tökély fokát, de természetöknél, az emberi ösmeretek növekedésénél, a személy és körülményeknél fogva, időről időre változtatásokat és javításokat követelnek, ha nem akarnak mint elavult és haszonvehetetlen valami gyaláztatni.”²⁰⁰ Az áttekintés így történetként elmondott elméleti rendszerezéssé válik, ahol az egyes életművek kiemelt elemeiből szerveződik egy olyan pedagógiai javaslat, mely „az ember organismusának egészét” veszi tárgyául. Ez a pedagógiaelmélet pszichikai középpont körül épül ki (Comenius), de nem hagyja figyelmen kívül az érzékletek sokszínűségének vonzását (Basedow), pszichologizáló szemléleten alapszik (Campe, Trapp, Stuve, Ehlers), feltétele az egyéniség szabadsága (Rousseau), törekszik az érzéki és a racionális aspektusok egyensúlyára (Pestalozzi). A céltételezések négy metodikai

¹⁹⁸ SCHEDIUS Lajos: *Pestalozzi Henriknek nevelés- és tanítás elvei*. In: *Nevelési Emléklapok*. Szerk. TAVASSY Lajos, Pest, 1847/3–4. f. 6–17. o.

¹⁹⁹ *Hetilap*, 1847. 06. 04. 149. sz. *Könyvismertetések* rovat: *Nevelési emléklapok III. és IV. füzet, kiadja és szerkeszti dr. Tavassy Lajos. Nyomt. Trattner Károlyi Pesten 1847. Két füzet egybe kötve 1 ft. p. p. címmel.*

²⁰⁰ Uo. 6. o.

alapelv²⁰¹ mentén válnak megvalósíthatóvá: 1. a koherencia alapelve („az érzékeségből és szemléletből indul ugyan ki, könnyűről nehezebbre menvén át ... szabad szellemi munkásságra emel; a természetnek rendkívüli benyomásait fokozatos, hézagtalan, összefüggő oktatássá rendez; a hasonlót hasonlóhoz helyezi; s természet szerint összefüggőt egyesíti; a lényegest a mellékestől elkülönzi. E mellett legpontosabb fokozat tartatik meg; minden következő, az előzőtön nyugszik”); 2. a polifunkcionalitás elve („Mi eképp a szemlélet által adatik, azt a képzeletnek egészben és részenként mélyen és szilárdul kell felfognia; mit a képzelet mélyen és szilárdul felfog, annak minden fokozaton és gyakorlásán keresztül, az emlékezet legtisztább, leggyakorlottabb öntudatába kell jutnia; mi az emlékezet legtisztább, leggyakorlottabb öntudatába jutott, azt az értelemnek meghatározott hason szabályok (Analogia) szerint ismét öszvekötnie kell, hogy az eredmények egész láncolatának birtokába juthasson.”); 3. az ismereteket szemléleti alapelemekből levezető módszer elve („Leginkább három elemből indul ki, alak, szám és szó-ból, mivel ezek, mint az emberi ismeretek alappontjai”); 4. a társiasság elve („Hatásköre nem szorítkozik különféle képességek és ügyességek megismertetésére: hanem a gyermekben az egész embert képezi, romlatlan, tiszta, vidor kedélye erejét föntartja, és emeli minden komoly munkára, minden rendes kivitelre képessé, s a polgári társaságban minden tekintetben hasznossá és tiszteletre méltóvá teszi.”).

A modell háttérében számos elméleti alapfeltevés működik. Ismeretelméleti szempontból, akárcsak a Wesselényi *Balítéletekről* című kötetében²⁰² kifejtett neveléseméleti koncepció, erősen támaszkodik a tanulmányban is említett John Locke *Essay concerning Human Understanding* című értekezésében leírtakra. Ezt mutatja nem csupán a *tabula rasa*-koncepció felidézése, hanem a tudat szenzitív aspektusainak hangsúlyozása, a külső érzékelés (*sensation*) és a belső önérzékelés (*reflection*) elválasztása és egyen-

²⁰¹ Uo. 8–10. o.; SCHEDIUS, *Die Schule...* 14–17. o.

²⁰² WESSELÉNYI Miklós: *Balítéletekről* (reprintje: A Társadalomtudományok Magyar Klasszikusai sorozat, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1986).

súlyban tartása.²⁰³ Feltűnik az a sajátos kettősség, mely Hume episztemológiájában és etikájában a nevelésre vonatkoztatva meghatározó jelentőségű. Azaz, hogy a nevelés intellektuális dimenziójában az önálló tapasztalatszerzésre támaszkodó, saját következtetésekből épülő belső struktúra kialakulása a legfőbb cél; morális szempontból azonban előíró nevelésre van szükség, mely azt a célt szolgálja, hogy a civilizált társadalom tagjaként megtanuljon a fiatal együttműködni, és ennek érdekében természetes ösztöneit ellenőrzés alatt tartani.²⁰⁴ Akárcsak Schedius később ismertető esztétikai előadásában, itt is hivatkozás nélkül tűnnek fel kanti tézisek:²⁰⁵ a nevelélméleti koncepció beágyazottsága az emberi nem véget nem érő fejlődéstörténetébe;²⁰⁶ az eudémonista és utilitarista pedagógiákkal szemben az erkölcsi fejlődés elsőbbségének hangsúlyozása, mégpedig a gyermek énképének a kanti empirikus szintről a morális szintre való átfor-

²⁰³ John Locke ismeretelméletének, és Condillac erre épülő mechanikus-racionalisztikus megismerés-modelljének pedagógiai recepciójára I. Christa KERSTING: *Die Genese der Pädagogik im 18. Jahrhundert. Campes „Allgemeine Revision“ in Kontext der neuzeitlichen Wissenschaft. Inaugural-Dissertation*, Berlin – Delbrück, 1992, 142–153. o. *Der mechanisch-rationale Ideenerwerb* című fejezet.

²⁰⁴ Hume nevelélméletéről I. James NOXON: *Hume's Philosophy of Education*. In: *Education in the 18th Century*. Ed. by John D. Browning, New York and London, 1979, 44–58. o. Hume episztemológiája egyébként a korai német Hume-recepció egyik leghangsúlyosabb eleme, I. Günter GAWLICK, Lothar KREIMENDAHL: *Hume in der deutschen Aufklärung. Umriss einer Rezeptionsgeschichte*. Holzboog, 1987, 89–99. o., *Die epistemologische Basis* című alfejezet.

²⁰⁵ Ez elsősorban az *Immanuel Kant über Pädagogik*. Hg. von Theodor Vogt, Langensalza, 1901, eredetileg 1803-ban megjelenő kötet alaptéziseire vonatkozik; ismertetésüket I. Lewis BECK: *Kant on Education*. In: *Education in the 18th Century*. Ed. by John D. Browning, New York and London, 1979, 10–24. o.; Samuel AJZENSTAT: *Kant on Education and the Impotence of Reason*. Uo. 25–43. o.

²⁰⁶ „Magasb szellemek működésének credményei, az egész emberiségbe mennek át, mellynek fejlesztését, nemesítését, és boldogítását előmozdítani hivatvák. Szellemök hatása ezek, mellyek az emberiségben mint egészen, annál tovább és jótékonyabban terjednek, minél tisztább és erélyesebb volt a szellem, mellyből eredtek, ugymint az emberi organismusban, a valódi tápláló és orvosi szereknél.” SCHEDIUS, *Pestalozzi...* 17. o.

málásával;²⁰⁷ a nevelés szenzuális aspektusainak lényegi, de nem kizárólagos kiemelése,²⁰⁸ ami Pestalozzi műveinek Kant-vonatkozásaiban is felbukkan.²⁰⁹ Ugyanakkor a Schedius-koncepcióban igen erőteljesen jelen van a nevelés szociális aspektusa: a házi neveléssel szemben az intézeti, azaz közösségi nevelés előnyben részesítése, a szociális kapcsolatteremtés- és formálás szerepének hangsúlyozása, a pedagógia társadalom- és közösségszervező potenciáinak felismerése és kiemelése,²¹⁰ mely inkább Fichte pe-

²⁰⁷ „...szinte úgy van ez a gyermek természetével, vagy 'én'-jével, mint a fejlődés tárgyával. Hogy egyrészt a külvilággi viszonyában, önálláshoz jusson, másrészt ismét önmagát élő műszer gyanánt művelje, mely az életet egyszerűen s erőteljesen magába foglalja, – föltétlenül szükséges önmagát, magában, a külhárgyaktól elválasztva, szembe vennie, és a mi ő, mint ilyen, mije van, mit akar, tehet, mit tennie kell, – mind azt meg kell tanulnia elemileg hézag nélkül áttekinteni, azaz: önmagának tárgyilagossá kell lennie, hogy a lélnék viszonyai, ereje és érintkezése végig ment szemléletétől, mindenre fogékony és ügyes, mi neki föladatik, magasb lépcsőn léphessen vissza a természetbe, s vele teljes öszhangzásban örökre egyszülhessen.” Uo. 13. o.

²⁰⁸ „...az érzékeségből és szemléletből indul ugyan ki, könnyűről nehezebbre menvén át; e szemléletet nem engedi csupa báméskodóvá, az esetleges benyomások csupán szenvedő fölfogásúvá fajulni; hanem szabad szellemi munkásságra emel...” Uo. 4. o.

²⁰⁹ Vö: Fritz OSWALDER: *Pestalozzi – eine pädagogischer Kult. Pestalozzis Wirkungsgeschichte in der Herausbildung dem modernen Pädagogik*. Weinheim, Basel, 1996, 62–64. o. (*Methode und Erkenntnis bei den helvetischen Kantianern* című fejezet).

²¹⁰ „Won können sie aber diese schönen Zwecke in Betreff ihrer Kinder besser erreichen, als in einer öffentlicher Schule? – Wenn auch einer oder der andere Vater im Stande wäre, seinen Kindern einen eigenen Erzieher oder Lehrer in dieser Absicht zu halten, so giebt es doch so viele Mitglieder der Gemeine, welche diese Kosten nicht darauf wenden können. Und es ist auch nicht zu wünschen, daß alle diejenigen, welche solche Auslagen zu bestreiten im Stande wären, ihre Kinder nur zu Hause erziehen möchten. Der öffentliche Schullunterricht hat vor dem Privatunterrichte den entschiedenen Vorzug, daß er mehr Aufmunterung, Übung und Befestigung in allen Kenntnissen und Fertigkeiten gewährt, die wir für andere Menschen und mit andern Menschen ausüben und gebrauchen sollen; unsere Tauglichkeit aber für die menschliche und bürgerliche Gesellschaft, wofür wir doch erzogen werden sollen, wird ja eben dadurch größer, je mehr wir für andere und mit andern zu leben und zu arbeiten verstehen.” SCHEDIUS, *Die Schule...* 4. o.

dagógiai tételeivel mutat rokonságot.²¹¹ Végezetül érdemes kiemelni a nevelés vallási vonatkozásaival kapcsolatos toposzokat, valamint a pozitív, alapvetően jó emberi természetnek a Schedius-konceptiót is meghatározó optimista feltételezését, melyek sok tekintetben emlékeztetnek Schedius göttingeni teológiaprofesszorának, Johann Peter Millernek „christlichen Erziehungskunst” néven egybefogott tételeire.²¹²

Az, hogy eme sajátos, változatos elméleti háttérrel mozgó pedagógiai koncepció jelölésére maguk a Schedius-szövegek is gyakran alkalmazzák Pestalozzi nevét, mintegy szimbolikus funkcióban, már önmagában véve gyanús. Gondolhat persze az olvasó arra, hogy Pestalozzi neve Schedius írásaiban mintegy hívószóként, márkanévként működött: az evangélikus tanintézményeket oly bőkezűen támogató Mária Dorottya nádorasszony irányába, akire nagy hatással volt nevelője, a Pestalozzi-tanítvány Sigrist,²¹³ vagy a pesti evangélikus iskolában tanulók szülei, így például a Pestalozzival levelező Vay Miklós báróné irányába.²¹⁴ Ugyanakkor szembetűnő, hogy már az 1806-os Schedius–Lovichféle evangélikus reformtanterv kapcsán születő szövegekben szerepel Pestalozzi neve, bár Pestalozzi-idézetek nem. Ezek majd csak az imént kiemelt szövegekben, jelentősebb mértékben az 1817-es Folnesics-kritikában bukannak fel. A gyanakvást pedig, hogy tudniillik Schedius pedagógiaelméleti munkássága esetében kezdetben inkább közvetett Pestalozzi-hatással érdemes számolni, melyet csak később egészít ki a Pestalozzi-szövegek széles körű közvetlen recepciója, Brunszvik Teréz könyvkölcsönzési naplója támaszthatja alá leginkább meggyőzően. Az 1816–1823 közötti időszakra vonatkozó kölcsönzési nyilvántartásból

²¹¹ Fichte pedagógiai alapelveinek ismertetését l. Heinz-Elmar TENORTH: *Geschichte der Erziehung. Einführung in die Grundzüge ihrer neuzeitlichen Entwicklung*. Weinheim, München, 2000, 132–134. o.

²¹² Johann Peter MILLER: *Grundsätze einer weisen und christlichen Erziehungskunst*. Göttingen, 1769, ismertetését l. TÚTKEN, i. m. 20–23. o.

²¹³ L. HORNYÁK Mária: *Brunszvik Teréz és Heinrich Pestalozzi*. In: *A XIX. század magyar pedagógusai a polgárosodásért*. Szerk. Dombi Alice, Oláh János, Gyula, 2003, 129. o.

²¹⁴ FEHÉR Katalin: *Sajtó és nevelés a felvilágosodás kori Magyarországon*. Budapest, 2000, 48–58. o.

kiderül,²¹⁵ hogy Schedius az 1810-es években Brunszvik Teréz könyvtárából kérte kölcsön és olvasta többek között azokat a Pestalozzi-köteteket is, melyeket az 1817-es recenzióban idéz. Kézenfekvő a kérdés: ha a Pestalozzi-szövegekben csak ekkor mélyed el – ha nem is először, de alaposabban –, az 1806-os tanterv pestalozziánus elemei²¹⁶ milyen közvetett hatással magyarázhatók?

Egy lehetséges választ kínál a kérdésre az 1816-os *Die Schule der evangelischen Gemeinde A.C. in Pesth* terjedelmes Zinzendorf-bekezdése: „Eben so vortrefflich und nachahmungswerth ist das, was in »Müllers Selbstbekenntnissen merkwürdiger Männer« von Zinzendorf gesagt wird: Zinzendorf suchte immer zulernen, und es war ihm unbegreiflich, daß es Leute geben sollte, die immer bey dem bleiben, was sie einmal angenommen haben und folglich und der Erkenntniß niemals weiter kommen. Er hielt es für unmöglich, daß ein Mensch, denach Wahrheit forscht, nicht von Zeit zu Zeit finden sollte, worin er sich bis dahin geirrt und was er noch gar nicht gewußt habe. Er glaubte, daß die Wahrheitsliebe fordere, sobald man es besser einsee, das Vorige fahren zu lassen, und dieses zu behalten. Man wandte ihm wohl zuweilen ein, daß eine solche Denkart ein unbeständiges Gemüth verriethe. Er sagte aber, man müsse die Wahrheit dem Ruhme der Beständigkeit vorziehen, zeitlebens gern ein Schüler bleiben und immer gern etwas Besseres lernen. – »Auch konnte er nicht leiden, wenn Jemand un Dingen, die mit Vernunft behandelt werden müssen, unvernünftig zu Werke ging.«²¹⁷ Karl von Zinzendorf 1781-től szoros kapcsolatban állt Pestalozzival,²¹⁸ levelezésük egészen

²¹⁵ BRUNSZVIK Teréz: *Register der ausgeliehenen Bücher*. A kéziratot l. Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár, B 0910.55.1–9 Brunszvik Teréz kiadatlan naplói, M 9. kötet. A kötetet ismerteti HORNYÁK, *Brunszvik...* 128–133. o.

²¹⁶ Már Terray Barnabás felhívta a figyelmet a tanterv előkészítésének kéziratot anyagában található Pestalozzi-vonatkozásokra, l. SCHEDIUS, *Systema...* Utószó, 63. o.

²¹⁷ SCHEDIUS, *Die Schule...* 8–9. o.

²¹⁸ Kettejük ismeretségét és ennek következményeit részletesen tárgyalja Wilhelm BAUM: *Pestalozzis Scheitern in Österreich*. In: *Ambivalenzen der Aufklärung. Festschrift für Ernst Wangermann*. Hg. von Gerhard Ammerer, Hanns Haas, Wien, München, 1997, 205–214. o.

1808-ig húzódtott. Zinzendorf naplójából kitűnik, hogy személyesen is találkoztak, Pestalozzi pedig elküldte több művét a grófnak, akinek közvetítésével a pedagógus az ekkor még Toszkánában kormányzó Lipóttal eredményes együttműködésbe lépett. A Zinzendorf–Pestalozzi ismeretség háttérében szabadkőműves, mégpedig illuminátus kapcsolatrendszer állt, és ennek eredményeként Pestalozzi nevelésmélete mind az osztrák–magyar jozefinista, mind az ezzel részint egyező szabadkőműves közege belül ismertté és elismertté vált. Ez az információs közege vette körül a Göttingenből már szabadkőművesként hazatérő Schediust, nem is szólva a Teleki családdal való ismeretségéről, akik ugyancsak Zinzendorf köréhez tartoztak.²¹⁹ Mint a fenti idézet is igazolni látszik, Schedius Pestalozzi metódusáról kezdetben valószínűleg e közege közvetítésével, különösképpen is Zinzendorf írásain keresztül kaphatott képet.

A másik fontos szövegekörnyezet, amely ráakódott és beépült Schedius Pestalozzi-képébe, Johann Friedrich Herbart Pestalozzi-recenzióinak és ezekre is támaszkodó pedagógiaelméletének közege. Herbart első Pestalozzi-recenziói éppen 1802-ben, göttingeni doktori tanulmányai²²⁰ idején láttak napvilágot, részint a *Göt-*

²¹⁹ Zinzendorf magyarországi szabadkőműves kapcsolatairól I. H. BALÁZS Éva: *Hungary and the Habsburgs 1765–1800. An Experiment in Enlightened Absolutism*. Budapest, 1997, 72–74. o. Schedius és a Telekiek kapcsolatára nézve sokatmondó Horvát István megjegyzése: „Olvastam Praynak Kornides Dániellőz utasított leveleit már 1803dik esztendőben Tek. Schedius Lajosom kegyességéből a Teleki László Gróf drága könyv tárában.” *Mindennapi...* 303. o. Hogy Schedius Teleki László könyvtárában afféle „házi könyvmoly” szerepét játszhatta, Kazinczyval való levélváltása is jelzi, Kazinczy ugyanis eladásra kínálta fel Schediuson keresztül Telekinek régi könyveket, l. *KazLev* IV. 1806. jan. 1.–1807. ápr. 30. Budapest, 1893, 871. Kazinczy Schediusnak 1806. jan. 31. és 888. Schedius Kazinczynak 1806. márc. 7.

²²⁰ Johann Friedrich HERBART: *Rezension. Wie Gertrud ihre Kinder lehrt, in Briefen, von Heinrich Pestalozzi, 1802*. Göttingische gelehrten Anzeigen, 1802, 2055–2063. o.; uő: *Pestalozzis Idee eines ABC der Anschauung, untersucht und wissenschaftlich ausgeführt*. Göttingen, 1802. Herbart Pestalozzi-kritikáiról I. Renate HINZ: *Johann Heinrich Pestalozzi. Ein Beitrag zur Rezeptionsgeschichte in Bremen (1798–1813)*. 6. *Johann Friedrich Herbart*. In: *Studien zur Pestalozzi-Rezeption im Deutschland des frühen 19. Jahrhunderts*. Hg. von Fritz-Peter Hager, Daniel Tröhler, Bern, Stuttgart, Wien, 1995, 50–58. o.

tingische Gelehrte Anzeigen lapjain. Azaz ugyanakkor, amikor Schedius kapcsolata igen élénk Göttingennel, megválasztják a *Sozietät der Wissenschaften* levelező tagjának, és az *Anzeigen* Schedius *Zeitschrift*jéről is közöl részletes ismertetések.²²¹ Figyelemre méltó, hogy Herbart recenziói épp azokat az elemeket emelték ki Pestalozzi szövegeiből (forma, szó és szám mint az ismeretek alaptípusai, „Allgemeinbildung” stb.), melyek később Schedius koncepciójában is hangsúlyosan jelennek meg. És bár Schedius írásai nem utalnak Herbart későbbi pedagógiaelméleti műveire, a Herbart által „esztétikai nevelésnek” nevezett, kifejezetten a szépérzék fejlesztő stratégiák ismerete feltételezhető a *Principia philocaliae*-ban kifejtett, az esztétika pedagógiai jelentőségére vonatkozó tételek mögött. Nem is szólva a tanárképzés, a pedagógia mint önálló és a felsőoktatásban szükséges tudomány felmutatásáról, melyet Herbart ezirányú göttingeni próbálkozásaival párhuzamosan Schedius a magyar felsőoktatás vonatkozásában képviselt.²²² Számos elszórt utalás sejteti, hogy Schedius a német pedagógiai szakirodalmat egyébként is folyamatosan nyomon követte. Így például 1847-ben Kossuth *Hetilap*-ja révén értesülhetett a korabeli olvasó Schedius felhívásáról,²²³ miszerint hasznos lenne elkészíteni Curtmann frissen megjelent, *Die Schule und das Leben* című kötetének²²⁴ magyar fordítását. E szerző wormsi gimnázium átszervezésére vonatkozó kézikönyvét²²⁵ egyébként Schedius valószínűleg a zayugróci reformokat megelőző tantervben is hasznosította. Hogy Schedius pedagógiai tevékenységét elméleti vonatkozásban valóban meghatá-

²²¹ L. levélváltásait Heynével: VALJAVEC, *Briefe...* 270–273. o.; az ismertetések: *Göttingische gelehrten Anzeigen*, 1802, 1910. o. (Schedius akadémiai tagságáról); 1803, 127–128, 2044–2047. o. (a *Zeitschrift von und für Ungern*ről).

²²² Herbart pedagógiai munkásságának itt felhasznált összefoglalását l. Berthold MICHAEL: *Johann Friedrich Herbart – Erziehungswissenschaft, Lehrerbildung, Politik*. In: *Pädagogik an der Georg-August-Universität Göttingen. Eine Vorlesungreihe*. Hg. von Dietrich Hoffmann, Göttingen, 1987, 50–82. o.

²²³ *Hetilap*, 1847. 02. 16. 118. sz. *Irodalom* rovat közleménye.

²²⁴ Wilhelm Jakob Georg CURTMANN: *Die Schule und das Leben: eine gekrönte Preisschrift*. Friedberg in der Wetterau, 1847.

²²⁵ Uő: *Das reorganisierte Gymnasium zu Worms. Eine Einladungsschrift*. Worms, 1831.

rozónak érezhették a kortársak, jelzi Sasku Károly, a későbbi honvéd százados pedagógiai kézikönyve is 1841-ből,²²⁶ melyet a szerző tisztelete jeléül Schedius Lajosnak ajánlott.

Az oktatás mint rendszer. Schedius oktatásügyi tevékenységét vizsgálva feltűnő, hogy ilyen irányú megnyilvánulásai mennyire érzékenyen reflektálnak az oktatás rendszerszerű összefüggéseire. Ennek eredménye, hogy Schedius elvi és gyakorlati megnyilvánulásainak vonatkozási felülete a rendszer egészére kiterjed, a kisdedóvóktól a felsőoktatási intézményekig.

Tekintve, hogy a magyarországi kisdedóvó intézetekről szóló szakirodalom²²⁷ természetszerűen elsősorban Brunszvik Teréz szöveghagyatékára épül, nem meglepő, hogy Schedius neve ebben az elbeszélésben szinte fel sem bukkan. Nem meglepő, ismervén a Brunszvik-napló eme rövid passzusát: „Az úgynevezett protestánsok, vagyis a szellemiekben s a műveltségben előhaladottak, Schedius professzort állították az iskolaügyek élére. Nemes lelkületű atyám, akinek minden szándéka oly tiszta volt, őt választotta ki húsz évvel ezelőtt sok pályázó közül. Schedius huszonkét éves volt, amikor az esztétika tanszékéért folyamodott; édes atyám mint a budapesti helytartótanács iskolai osztályának előadója és elnöke őt választotta. Schedius vezette be az evangélikus iskolákba Pestalozzi módszerét. Az ismeretlen német ifjú édes atyámnak köszönhette életpályája és anyagi boldogsága alapját. Nagyon gazdagon halt meg, de mikor a kisdedóvók létesítéséről volt szó, háládatlannak mutatkozott jóltevőjével szemben. Teleky Hanna grófnőt, aki belső barátnőm s jóakaróm volt, folytonosan ellenem lázította és Teleky Hanna odaszegődött azok mellé, akik a kicsinyes irigység s féltékenység e harcát vívták ellenem; nem értette meg, mennyi nagyság rejlenék törekvéseink egységében. Az ármánykodók hitvány művét – fájdalom! – siker koronázta Mária Dorottyánál és a könnyen gyanakvó József nádornál. Így történt,

²²⁶ SASKU Károly: *Tanítás alaptudománya*. Pesten, 1837 – Schedius saját példányát l. FOK 22 205 jelzeten.

²²⁷ Elsősorban Hornyák Mária kitűnő áttekintéseiről van szó, különösen: *Első óvodánk története (Buda-Kriszínaváros) 1828–1867*. Martonvásár, 2003. Az ebben a tárgyban megjelenő kötetek főként a Brunszvik Teréz Szellemi Hagyatéka Alapítvány révén láttak napvilágot.

hogy öt-hat évi fáradozás után a folytonos ármánykodások miatt vissza kellett lépnem a kiseddévók vezetésétől s szervezésétől az egész hazában.”²²⁸

A Schediushoz való viszony történetét utólag negatív elbeszélés-ként újraíró konfliktus látnivalóan egyrészt ama 1832-es nádori döntés volt, mely a kiseddévó intézeteket a *Pesti és Budai Jótékony Nőegylet* hatáskörébe utalta (ez utóbbi titoknok a Schedius, elnöke az idézetben említett Telekiné Mészáros Johanna grófnő). Másrészt pedig Brunsvik Teréz kiszorulása-kivonulása (részben külföldi utazásai miatt) a *Kiseddévó Intézeteket Magyarországon Terjesztő Egyesület*ből, melynek 1834-ben elsőként ő írta alá alapító oklevelét, és melyben a későbbiekben Schedius fontos szerepet játszott.²²⁹ Mindezek Schedius-szemponitú elbeszélése nem ismert, az azonban bizonyosnak tűnik, hogy nem csupán személyi konfrontáció állt a két esemény hátterében. 1832-re a *Pesti Jólétő Asszonyi Egyesület*, mint számadásaiából²³⁰ kitűnik, a városi tanácsal és a budai egyesülettel együttműködve számos intézményt igazgatott: önkéntes dolgozóház, elhagyatott gyermekek iskola intézete, aggápolda, koldulás beszüntetésére létrehozott kényszerítő dologház, hályogos vakok intézete stb. Többé-kevésbé valamennyi intézményről elmondható, hogy személyes kezdeményezés mentén épült ki. Így például a *Versorgungs-Institut für arbeitsfähige Arme* ötlete és kiépítése, amint az általa készített írásos brosúrából²³¹ kitűnik, Schedius érdeme, de komoly szerepe volt neki

²²⁸ CZEKE Marianne, RÉVÉSZ Margit: *Gróf Brunsvik Teréz élet- és jellemrajza. Emlékiratai.* Ford. Petrich Béla, Budapest, 1926, 70. o.

²²⁹ A szervezeti kérdésekről részletesen I. HORNYÁK, *Első óvodánk...*, különösen 35–48. o. A Nőegylet szervezeti sajátosságaira, illetve taglistájára I. [Schedius Lajos, Telekiné Mészáros Johanna:] *Tudósítás az Asszonyi Egyesület által sz.k. Pest Városban alapított jólétő Intézetekről, azoknak belső elrendeléséről és fenn-állásáról 1817diki mártius elejétől 1833diki szeptember végéig.* Bécsben, Nyomtatott Strausz A. Özvegye betűivel, 1834 és *A Pesti Jólétő Asszonyi Egyesületnek előadása, mind a szegények segéllésére már elébb felállított intézetet, mind az utca-koldulásnak szabad királyi Pest városában a városi kormányal egyetértőleg végrehajtott eltöröltése felől, 1830diki esztendei júniustól 1831diki esztendei augusztus végéig.* Pesten, 1831 Nyomt. Trattner-Károlynál (EOK 18224 coll. 2.).

²³⁰ L. előző jegyzet.

²³¹ *Ueber die vom wohlthätigen Frauen-Verein in Pesth gegründete Erwerbs-Anstalt oder das Versorgungs-Institut für arbeitsfähige Arme.* Pest, 1818.

a vakok intézetének tantervi megalapozásában²³² is. Ezek az intézmények, mivel túllépték a személyes kezdeményezés kereteit, és szükségessé vált a városi tanáccsal való együttműködés megszervezése, 1832–1833 folyamán fokozatosan önállósultak, elszakadtak a személyes kezdeményező közvetlen felügyeletétől. Jól mutatja ezt az az 1833-as protokollum,²³³ mely az *Armen-Versorgungs-Anstalten* városi felügyelet alá helyezéséről folytatott tanácskozásokot rögzíti, és ahol Schedius már csupán az intézményeket igazgató „Commission” egyik tagjaként szerepel, Eötvös József, Eggenberger József, Liedemann János és mások társaságában. Ilyen típusú ajánlatot, hogy ti. a nőegyletek szervezeti keretén belül felügyelje a kezdeményezésére létrejött kisded-óvókat, Brunszvik Teréz is kapott, de elutasította.²³⁴ A konfliktusnak emellett lehetett egy más jellegű, módszertani vetülete is. A szakirodalom nagyjából egyetért abban, hogy Brunszvik Teréz az első kisded-óvókat főként angol minták mentén, az általa személyesen is ismert Samuel Wilderspin modellje alapján hozta létre, melyet elsősorban szociális célja (a dolgozó asszonyok gyermekeinek elhelyezése) határoz meg, az alkalmazott pedagógia pedig egyfajta előrehozott elemi szintű oktatás. Schedius nézőpontját ellenben befolyásolhatta az az esztétikaelméleti horizont, melyet Friedrich Schlegel és Jean Paul játékelmélete fémjelez. A számára sokszoros mintát szolgáltató kortárs német evangélikus felekezeti álláspontot e kérdésben ugyanis egy inkább fröbeliánusnak nevezhető szemlélet jellemezte, amely egy, az iskolai oktatástól eltérő, játékközpontú óvodai pedagógiai gyakorlatot tartott szem előtt, és lényegesnek tekintette, hogy létrejöjjön egy kifejezetten óvodapedagógusokat felkészítő képzés. Ilyen modell mentén épült ki többek között Göttingen első *Kleinkinderbewahranstalt* intézménye, egyébként szintén a helyi *Frauenverein* keretei között. Igaz ugyan, csak az 1840-es évekre, ám már képzett óvodapedagógusokkal, akiket a göttingeni diakonissza anyaház

²³² HERODEK Károly: *Emlékkönyv a Vakok József Nádor Kir. Orsz. Intézete 100 éves fennállásának ünnepé alkalmára*. Budapest, 1826, 5–16. o.

²³³ Budapest Főváros Levéltára, IV. 1209. *Protocolle der die Armenversorgung Anstalten dirigierenden Commission von Sept. bis ultim. Dec. 1833*.

²³⁴ HORNYÁK, *Első óvodánk...* 33. o.

készített fel Theodor Fliedner játékközpontú, a tevékenységek gyakori és rendszerezett váltogatására építő elvei szerint.²³⁵ Nem véletlen tehát, hogy Schedius 1844-ben, a választott bizottság elnökeként Ney Ferenc kinevezését támogatta a *Kisdédóvó Intézete- ket Magyarországon Terjesztő Egyesület* élére,²³⁶ aki nevelésméle- ti munkáiban elsősorban a fenti metodikát tartotta követendőnek. Később pedig Schedius szervezőmunkával és adományokkal is hozzájárult egy óvodai tanítókat képző intézet felállításához.²³⁷

Sajátos módon ehhez a témához kapcsolódik Schedius pedagó- giai írásaiban a leánynevelés kérdésköre. Amint az a *Systema rei scholasticae* leányiskoláknak szentelt VII. fejezetében tétélesen kimondatik, a nőnevelés elsődleges célja, hogy a leendő család- anyákból olyan művelt pedagógusok váljanak, akik felelősséggel képesek az óvodai nevelés alternatíváját jelentő és az elemi okta- tást megalapozó, tudatos házi nevelés megvalósítására.²³⁸ Ez a kitétel lényeges eltérést jelez ahhoz a maximához képest, melyet Friedrich Eberhard Rochow szabott az 1770-es években a leány- nevelő intézetek elé: „Wüßten doch die Großen, was eine gute Mutter, eine gute Frau für eine wichtige Person im Staate ist.”²³⁹

²³⁵ Traudel WEBER-REICH: „Eine würdige Berufstätigkeit für das weibliche Geschlecht” *Der Frauenverein zu Göttingen seit 1840. Die Kleinkinderbewahr anstalt*. In: Göttingen. Geschichte einer Universitätsstadt. Band 2. 1648–1866. Hg. von Ernst BÖHME, Rudolf VIERHAUS, Göttingen, 2002 626–627. o.

²³⁶ Tudósítást I. *Pesti Hírlap*, 1844. 08. 11. 377. sz. *Vegyes közlemények* rovat és 1844. 09. 12. 386. sz. *Vegyes közlemények*.

²³⁷ Tudósítást I. *Pesti Hírlap*, 1844. 09. 15. 387. sz. *Vegyes közlemények* rovat.

²³⁸ Caput VII. § 26. „In scholis puellarum institutioni publicae destinatis id prac- cipue curandum est, ut proles sexus sequioris non modo sinceris clarisque no- tionibus rerum, ad vitam honeste, tranquille ac iucunde agendam pertinentium, instruat, sed et intelligens, pudica, proba, industria efficiatur, unde habiles, perfectaeque formentur consortes, matresque familias, a quarum indole bona maximam partem omnino melior tenerae sobolis educatio, familiarum prosperitas et civitatis salus pendet. Quamdiu tales scholae sufficienti numero in patria nostra institutae non fuerint, educatio domestica, quae tamen basis est educationis publicae, semper magis deficit, et morum perversitatem maiorem secum trahet.” SCHEDIUS, *Systema...* 22. o. Ugyancz olvasható a pesti leányiskola vonatkozásában SCHEDIUS, *Die Schule...* 18. o.

²³⁹ Az idézet és Rochow leánynevelésre vonatkozó nézeteinek ismertetése: Otto GERLACH: *Die Nationalerziehung im 18. Jahrhundert, dargestellt in ihrem Hauptvertreter Friedrich Eberhard v. Rochow*. Inaugural-Dissertation, Ma- rienwerder, 1929, 16–17. o.

A Schedius-féle értelmezésben már nem e haszonelvű érvrendszerrel megfogalmazott meghatározás jellemző a női szerepkörre vonatkozóan (férjnek-gyermeknek kellemes otthont teremteni), hanem feltűnik a pedagógia mint speciálisan női hivatás lehetősége. Ez a sajátos antropológiai nézet a kortárs orvostudomány diskurzusából nyert megerősítést. Johann Christoph Unzer és Konrad Friedrich Uden orvos-kutatók olyan speciális női nemi karaktert határoztak meg az 1790-es években megjelent írásaikban, mely humoralpatológiai háttér alapján a „Schwäche und Empfindlichkeit” attribútumaival ruházta fel a női nemet. Ennek következtében különleges pozíciót tulajdonítottak az anyai hivatásnak, mely csak tudatos felkészítés segítségével élhető meg teljességében. Erre a karakterképre alapozta Campe²⁴⁰ azt a nevelési folyamatot, mely – akárcsak Schedius koncepciója – egyrészt morális, másrészt kognitív, harmadrészt civilizatorikus-társadalmi aspektusból készíti fel az anyákat az anyai hivatás legfontosabb feladatkörére: a nevelésre.²⁴¹

Leányiskolák mintáival és működő példányaival egyébiránt Schedius először a göttingeni kulturális közegben szembesülhetett,²⁴² melyet jól jellemez, hogy a göttingeni professzor J. D. Michaelis már 1747-ben felvetette egy, a „szépnem” számára létrehozandó egyetem lehetőségét. Bár e javaslatban már feltűnik a női képzés tudományos minősége is, a gyakorlatban működő intézmények azonban nem tudományos intézetekként, hanem a Schediustól is idézett alaptétel mentén határozták meg magukat. Schedius peregrinációja idején az evangélikus felekezeti leányoktatás mel-

²⁴⁰ Campe kézikönyveit, illetve azok magyar változatait Schedius is figyelemmel követte, erre utal legalábbis az az MTA Kézirattárában található jegyzet, melyet Schedius állított össze *A filozófiai osztályhoz tartozó magyar könyvek tizemei melyet a' Jul. 9-én költ felhívás mellett meg írt könyvek tizimén kívül hijjegyzeteni érdemesnek látszanak* címen. A listán szerepel többek között „Psychologia. Campéből. Pozsonb. és Komáromban. 1794. 8.” és „Theopron, vagy a' tapasztalt tanács adó a' tapasztalatlan ifjúság hasznára (Campe szerinti). Dapsy József által. Pozsonyb. 1804. 8.” MTA Kézirattár, RAL I. oszt. 10/1831.

²⁴¹ A téma részletes bemutatását l. KERSTING, i. m. 275–328. o. *Die Bildung der Frauen zu Müttern und Erzieherinnen* című fejezet és 329–386. o. *Erziehung der Mädchen* című fejezet.

²⁴² A göttingeni leánynevelő intézetekről l. *Göttingen. Geschichte...* II. 741–756. o.

lett több magánintézet is működött a német városban, sőt, ugyan- csak 1806-ban, Schedius tantervével párhuzamosan, Francke *Gynaeceum*-ja és Basedow dessau *Philanthropin*-ja mintájára felsőbb leányiskolát létesítettek ott. Ezeket az intézményeket tanítónők vezették, ahogyan a Schedius-féle *Systema* is tanítóasszonyok alkalmazását javasolta. Az általa rögzített tárgyi követelmények szinte teljes egészében megegyeznek a göttingeni leányiskolákban is meghatározó Büsching-féle követelményekkel, eltekintve a zongora- és énektanulástól, mely Schediusnál tételesen nem szerepel. A női kézimunkák elsajátításának hangsúlyozása pedig a Ludwig Gerhard Wagemann lelkipásztor által az épp Schedius göttingeni tartózkodása idején kialakított *Industrieschule* intézményének pedagógiai tapasztalatára épülhet, ahogyan később a *Pesti Nőegylet* keretében kialakított női kézimunkák lera- kóhelye is. E pedagógiai tapasztalatok mentén hozta létre egyébként 1840-ben a göttingeni nőegylet az első német ipari leányis- kolát.²⁴³ A tételesen megfogalmazott cél mellett tehát Schedius nőnevelési elképzeléseit befolyásolták a városi életmód szociális követelményei, és a tanítónők képzés szükségessége miatt felvetődött a magasabb szintű női képzés igénye is. Ugyanakkor Schedius tantervének háttérében számolni lehet egyes magyarországi próbálkozások ismeretével. Erre nézve nyújt információkat a *Zeitschrift von und für Ungern* folyóirat *Intelligenzblatt* rovatának *Neue Anstalten* című alrovata, amely különböző pedagógiai in- tézményeket mutatott be az olvasóknak.²⁴⁴ Az első számban külön fejezet foglalkozik *Erziehungs-Anstalten zur Bildung des weiblichen Geschlechtes in Ungern* címmel²⁴⁵ Kohlmayer Mi-

²⁴³ L. Traudel WEBER-REICH: *Die von Hugosche Vereinsschule*. Uo. 628–629. o.

²⁴⁴ Az *Intelligenzblatt* rovat részletes, tartalmi szempontokat is szem előtt tartó ismertetésére Fülöp Heléna vállalkozott, aki kéziratot OTDK-dolgozatában a *Zeitschrift* 15 számának emc rovatát dolgozta fel, I. FÜLÖP Heléna: *Az Intelligenzblatt szerkezete Schedius Lajos Zeitschrift von und für Ungern, zur Beförderung der vaterländischen Geschichte, Erdkunde und Literatur című folyóiratában*. XXVII. OTDK, kézirat, 2005. A továbbiakban szereplő, az *Intelligenzblatt* rovat anyagára történő hivatkozásokat az általa készített mutatók tették lehetővé.

²⁴⁵ *Zeitschrift von und für Ungern*, I. Bd, I. Ht, 133–134. o.

hály²⁴⁶ és Lovich Ádám (a *Systema* későbbi társszerzője) besztecebányai és Bogsch Jakab, Halasy Mihály, valamint Bredetzky Sámuel soproni kezdeményezésével, egyelőre csak privát kereteken belül, az intézményes leánynevelés meghonosítására. De olvashatók a *Zeitschrift* lapjain e tárgyban hirdetések,²⁴⁷ valamint recenziók is.²⁴⁸

Schedius elemi és középfokú oktatásra vonatkozó reformjai és tevékenységének eredményei az evangélikus egyháztörténeti szakirodalomnak köszönhetően jelentősen feldolgozottabbak. E

²⁴⁶ Kohlmayer intézetéről és annak kontextusáról I. Eva KOWALSKA: *Horizonte der Mädchenausbildung im 18. Jahrhundert*. In: *Städtisches Alltagsleben in Mitteleuropa vom Mittelalter bis zum Ende des 19. Jahrhunderts*. Hg. von Viliam Čičaj, Othmar Pickl, Bratislava, 1998, 195–204. o.

²⁴⁷ Többek között Richmanné, Mme Servais intézetének felhívása (*Zeitschrift von und für Ungern*, 1804, V. Bd, 319. o.), „aki 1804. április 25-én, Budán kelt hirdetményében ... ajánlja a főrangú szülőknek intézetét. Richmanné francia származású hölgy volt, aki Pesten felállítandó intézetében három osztályt kívánt nyitni. Az I. osztályban 7 éves koron aluli, a II. osztályban 7–10 éves, a III. osztályban 10–15 éves leánykák tanulnak szokatlanul magas, évi 100 körmői arany (1000 pengőforint) tandíj ellenében. (A többi intézetben fizetendő díj 500–750 forint körül mozgott.) Tantárgyak: vallás, német, francia és olasz nyelv, szépirodalom és helyesírás, természetrajz, természettan, technológia (különös tekintettel a női foglalkozásokra), világtörténelem, földrajz, számtan (a háztartásra alkalmazva), zene, rajz, női kézimunkák. Az utolsó osztályban ezeken kívül egészségügyet, gyakorlati logikát, háztartást, mitológiát és esztétikát is tanulnak. A társalgás nyelve francia. A zene, a tánc, a rajz és a magyar nyelv esetleges tanításáért külön kell fizetni. A növendékeknek ruházaton és ágyneműn kívül ezüst evőeszközöket kell magukkal vinniük. A hirdetmény kicméli, hogy az intézet derék anyákat és jellemes nőket kíván nevelni. A fegyelmi eszközöket a növendékek egyéniségéhez kívánják alkalmazni, és az értelmi nevelést alá akarják rendelni az erkölcsi nevelésnek. Ma már nem tudjuk megállapítani, hogy e tárgyak tanítása milyen színvonalon folyt, és hogy a felhívásban közzétett pedagógiai elvek mennyiben valósultak meg. Az intézet 17 növendéssel nyílt meg, de néhány év múlva megszűnt.” FEHÉR Katalin: *Pest-Buda sajtója a leányok neveléséről, a XIX. század elején*. *Honismeret*, 2000/1. 43–50. o., <http://www.honismeret.hu> – a tanulmány részletes ismertetését nyújtja a kérdéses intézmény és a pest-budai leánynevelő intézetek sajtóságainak.

²⁴⁸ Mathias SENNOWITS: *Grundlinien zu einem vollständigeren Werke über bessere Erziehung und Versorgung der niedern Volksklasse und des weiblichen Geschlechts in Ungern. Nebst einem neuen Fonds anschaulicher Einkünfte jährlich hindurch zu erlangen*. Eperjes, 1801 ismertetése: *Zeitschrift von und für Ungern*, III. Bd, 5. Hft, 330–331. o.

tekintetben érdemes együtt tárgyalni a pesti egyház alap- és középfokú oktatási intézményeinek megszervezésében iskola-felügyelőként betöltött szerepét a magyarországi evangélikus iskolarendszer nevéhez fűződő szervezeti egységesítésével. Schedius iskolaszervezői tevékenységét legrészletesebben Kanya Pál összefoglalása, legújabban Zomboryné Bazsó Rozália evangélikus iskolatörténeti monográfiája ismertette. Evangélikus iskolaügyi tervezeteinek legalaposabb áttekintését-ismertetését pedig Szelényi Ödön kötete adta.²⁴⁹ Ezek az ismertetések a pesti evangélikus oktatás kezdeteit Schedius egyházközségi jegyzői kezdeményezéséhez kötik: 1798-ban az ő javaslatára neveztek ki kántor helyett kántortanítót és vezették be a vasárnapi iskola rendszerét. A történet, röviden összefoglalva: az *Uránia* ajánlásából ismert Belezsnayné Podmanitzky Mária adománya révén indult meg az építkezés, az előzetes tantervet Schedius 1809-ben készítette el. 1811-től a meginduló elemi iskola felügyelője (30 esztendőn át), ahol 1818-ban külön leányosztályt indítottak, 1821-ben kisközművelődési intézményként működött, melyet Mária Dorottya nádorasszony hathatós támogatásban részesített. A pesti egyház levéltári anyagaiból egyébként kitűnik, hogy a Schedius javaslatára 1798-ban megválasztott kántortanító göttingeni tankönyveket használt az oktatás során.²⁵⁰ Az 1812-es *canonica visitatio* jegyzőkönyvéből az is igazolható, hogy az előző évben megindított elemi oktatást komoly érdeklődés kísérte. A két vegyes (fú-leány) osztályból álló iskolában, mely már könyvtárral is rendelkezett, összesen 67 diák tanult, mégpedig igen sokoldalú, a természettudományokat, az énekképzést és a magyar nyelvet sem nélkülöző tanrend alapján.²⁵¹ Hogy a leánynevelés kérdésének Schedius

²⁴⁹ KANYA, A Pesti...; ZOMBORYNÉ, i. m. 9–17. o.; SZELÉNYI, i. m. 90–135. o.

²⁵⁰ *Visitatio Eccl. Evang. Pestano-Budensis*, EOL Pesti Egyh. 3. Ia27 1798. *Schola nationalis* címszó alatt.

²⁵¹ „Objecta institutionis a) In classe minorum, litterarum cognitio, compositio, lectura, arithmetica, calligraphia, elementa Religionis, cantus, geographia et Historia sacra. b) In classe maiorum, continuatio lecturac, arithmeticae, calligraphiae et religionis, praeterea historia naturalis, geographia, exercitia in Aepochis[!] et epistolis scribendis, ex physica maxime scitu necessaria, privatim initia linguac latinae docentur, ita tamen, ut cuiusvis aditus pateat. Etiam lingua hungarica docetur.” *Visitatio Eccl. Evang. Pestano-Budensis*, EOL Pesti Egyh. 3. Ia27 1812. *Schola* címszó alatt.

mekkora jelentőséget tulajdonított, szemléletesen mutatja, hogy már 1813-ban személyesen igyekezett olyan tanárt keresni a pesti vegyes iskola számára, akinek kifejezetten leányosztály tanításában van tapasztalata.²⁵²

A szakirodalom többnyire az iskolaszervezet és a tantervek originalitását hangsúlyozza, és Schedius már elemzett ismertetése nyomán, illetve az Yverdunban is képzett Szabó János tanító jelenléte miatt csupán a Pestalozzi-hatást ismeri el. Kanya Pál iskolatörténetében²⁵³ ugyan található az olvasó egy rejtélyes névsort Pestalozzi mögé sorakoztatva – „Pestalozzi, Evald, Schwarz, Beneke, Diesterweg, Harnisch, Mager” –, kommentár nélkül, holott némely említés igen sokatmondó. Friedrich Eduard Beneke, aki 1824-től göttingeni magántanárként működött, olyan herbartianus nevelésméleletet dolgozott ki, mely a megismerés pszichológiáján alapult. A megismerés folyamatát alapműveletekre építő és ezek egymásra vonatkozását hangsúlyozó pszichológia, mint Schedius nevelésméleti tájoltsága kapcsán említésre került, fontos szerepet játszott a pesti evangélikus oktatás metodikai hátterében. A szintén hajdani göttingeni diák, Johann Ludwig Ewald nevének szerepeltetése azért lényeges, mert morális neveléssel kapcsolatos terjedelmes munkáiban, többek között a *Die Erziehung des Menschengeschlechts nach der Bibel* című kötetében²⁵⁴ kifejtett nevelési elvei egyértelműen a pietizmus pedagógiai és teológiai vonzáskörében mozogtak.²⁵⁵ A pietizmus korszerű vonatkozásainak szem előtt tartása Schedius részéről feltehetően pozsonyi örökség, hisz a Bél Mátyás alatt felfejlődő liceum szellemi tájoltságának meghatározó eleme volt a hallei pietizmus. Az

²⁵² A kiszemelt jelölt Kulich Dávid volt, aki Rozsnyón a „Gymnasiumban lévő nagyobb Leánykák Classissának Tanítói székét” töltötte be ekkor. Kulich levele Schediushoz, melyben sajnálattal visszautasítja a felkérést, mivel szeretne továbbra is mostani növendékei között maradni: EOL Pesti Egyház / Deák tér 60. r. III. a. 54. a.

²⁵³ KANYA, *A pesti...* 18. o.

²⁵⁴ Johann Ludwig EWALD: *Erziehung des Menschengeschlechts nach der Bibel*. Lemgo, 1783.

²⁵⁵ A pietizmus tényeréséről a hallei egyetemen, a főbb pedagógiai tételek formalódásáról l. Udo STRÄTTER: *Aufklärung und Pietismus*. In: *Universitäten und Aufklärung*. Hg. von Notker Hammerstein, Göttingen, 1995, 49–62. o.

Ewald-életmű emellett gyakorlati mintát is jelentett, az általa 1781–1796 között kezdeményezett és irányított lipcsei evangélikus iskolareformok révén. Friedrich Heinrich Christian Schwarz említése jelzi, hogy Schedius tájékozódásában lényeges szerepe volt a 19. század elején újraformálódó heidelbergi egyetem tudományos körének, hiszen mind Ewald, mind Schwarz eme egyetem professzoraként működött. Schwarz esetében nemcsak monumentális pedagógiai kézikönyve²⁵⁶ lehetett irányadó, hanem a tanárképzés jelentőségének hangsúlyozása is, melynek érdekében Schwarz pedagógiai szemináriumokat tartott a heidelbergi egyetemen. Schwarzhoz ugyancsak kapcsolhatók gyakorlati intézményi reformok, egy általa alapított intézetben tanult többek között Friedrich Kreuzer is. Hogy e németországi intézményi minták mennyire erőteljesen szervezték a pesti evangélikus tanintézmények alakulását, jelzik azok a felolvasások, melyek során a hetente tartott tanári értekezletek keretében egy-egy külföldi tanintézmény ismertetése hangzott el.²⁵⁷

A tanárképzés szerepének hangsúlyozása már átvezet az 1806-os Schedius–Lovich *Systema* egyik lényeges kitételéhez, mely az egyes iskolatípusokban képzett tanítók alkalmazását írja elő, és felveti a szervezett tanárképzés szükségességét. Schedius utolsó pedagógiai megnyilatkozásában, az 1847-ben tartott soproni evangélikus tanári konferencián megfontolásra javasolt hét kérdésből kettő ugyancsak a tanárképzés szükségességére és módjára vonatkozik.²⁵⁸ Carl Mager és Adolf Diesterweg említése pedig az evangélikus iskolatügyi rendszer 1806-os kidolgozása és 1837-

²⁵⁶ Friedrich Heinrich Christian SCHWARZ: *Erziehungslehre*. Lipcse, 1802–1813.

²⁵⁷ 1822. szeptember 26-án például Schedius tartott ismertetést a Rudolffstadt melletti Hellhausban működő nevelési intézetről, l. HITTTRICH, *A budapesti...* 28. o.

²⁵⁸ „6. Minő legyen a gymnasiumi tanítóságra készülők képzésc? hol részesüljön ő abban? és minők és melyek lehetnek az e tekintelbeni módok képzettségének megvizsgálására? 7. Mi módon lehetne a gymnasialis általában a tanítói hivatali iránt több hajlandóságot ébresztetni? több kedvet és elszánnást a több készületre azokban, kik a tanítói hivatalra lépendők?” SCHEDIUS Lajos: *Nevelési kérelmek. Nevelési Emléklapok*. Szerk. Tavasi Lajos, V. füzet Pest, 1847, 154. o.

es átdolgozása szempontjából szintén sokatmondó. A két pedagógiai író életműve egyfelől pedagógiai folyóirataik, továbbá a Diesterweg által létrehozott *Pädagogische Gesellschaft* nyújtotta intézményes keretek és tájékozódási lehetőség révén lényeges. Másfelől a porosz iskolarendszer egyik atyjának tekintett Diesterweg 1860-as évekig kiterjedő működése kapcsán tűnnek fel toposszerűen a szakirodalomban az egységesülő, szisztematikus nemzeti nevelés, a népnevelés, azaz a társadalmi megoszlást szem előtt tartó alfabetizáció, továbbá a politikai hatalom, valamint az oktatás közötti távolságtartóbb viszony megteremtése.²⁵⁹ Hogy mindezek kontextusában miképp olvasható az 1806-os *Systema*?

A *Systema* kidolgozása, melyet Lovich Ádám közreműködésével Schedius végzett el,²⁶⁰ nem csupán a szakirodalom által kiemelt szempontból figyelemre méltó, hogy tudniillik a *II. Ratio Educationis* elvárásainak megfelelően egységesítette és átjárhatóvá tette az evangélikus oktatási intézményeket, miközben „a legrégibb középiskolák ... nem tartották összeférhetőnek a protestáns szabadsággal, hogy az iskoláknak egyforma szervezete legyen”²⁶¹ Egyébiránt ez utóbbi a magyarázata annak, hogy az egyetemes gyűlések az 1810-es évek közepéig különféle megrovásokat kilátásba helyezve újra és újra felszólították a tanintézményeket a *Systema* elfogadására és alkalmazására,²⁶² valamint hogy a régebbi líceumok tanári kara igen hevesen támadta Schedius tervzetét, a szerzőt nemegyszer a protestáns szabadságot letörni igyekvő bécsi udvar képviselőjének tekintvén. Jól mutatja ezt a pozsonyi líceum tanári kara által benyújtott emlékirat, olyasfajta kitételekkel, hogy a gyorsírás egyébként egyedülállóan korszerű oktatása a szépírás hátrányára van, ezért mellőzen-

²⁵⁹ TENORTH, i. m. 156–160, 172–181. o.

²⁶⁰ A tervzet-háttérére és az EOL-ban olvasható kéziratok anyagokra l. TERRAY Barnabás: *Adatok a népoktatás egységes elveinek kialakulásáról*. In: *Neveléstörténeti tanulmányok*. Szerk. Kótc Sándor, Budapest, 1970, 67–98. o.

²⁶¹ SZELÉNYI, i. m. 116. o.

²⁶² Az 1806-ban elfogadott tanterv kapcsán még az 1811-es egyetemes gyűlési jegyzőkönyvben is szerepl ilycsfajta figyelemztetés, l. EOL AGE I d 3, 24 – EOL Története, 1. dobozban elkülönítve.

dő.²⁶³ Ezekhez a vitákhoz nyújt további adalékokat Schedius *Leges communes Scholarum evangelicarum in Hungaria* című kézirata, mely a *Systema* vitaváltozatát tartalmazó *Opinio* kéziratához csatolva olvasható. Ez a szöveg kifejezetten a fegyelmi, valamint az átjárhatósággal, egymásrakövetkezésekkel kapcsolatos kérdéseket tárgyalja.²⁶⁴ Az e kézirat bírálataként beadott vélemények egyike az *Uniformitas* címszó alatt tételesen rögzíti, hogy az egységességnek csupán a tananyagban kellene megvalósulnia, lehetővé téve a hallgatók iskolaváltását, nem pedig fegyelmi vagy felügyeleti kérdésekben.²⁶⁵ Kétségtelen, hogy az evangélikus iskolarendszer átláthatóvá és átjárhatóvá tétele a *Systemában* is hangsúlyozott *II. Ratio Educationis* figyelembevételével megegyezett a bécsi udvar és a *Helytartótanács* tanulmányi bizottságának kívánalmaival. Ugyanakkor a *Systema* sokat vitatott záró fejezetéből,²⁶⁶ mely az evangélikus iskolarendszer egységes és egyetemes felügyeleti hivatalának felállítására vonatkozik, éppen nem az udvar szempontjából kívánatos fejlemények következtek. A később megalakuló egyetemes iskolabizottság, melynek Schedius is tagja volt, ugyanis nemcsak azért jelentős, mert egyszerre valósított meg püspöki és világi-szakértői felügyeletet, hanem mert az evangélikus iskolaügy ezáltal függetlenedett a *Helytartótanács* tanügyi bizottságától és a tankerületi főigazgatóktól. Ennek jelentőségét jól mutatja, hogy amikor 1836-ban a Lovassy-per kapcsán a diáktársasági szavazatok és diáklázadás vádjával

²⁶³ Ezt a nézőpontot képviseli MARKUSOVSKÝ Sámuel: *A Pozsonyi Ág. Hitv. Evang. Lyceum története kapcsolatban a Pozsonyi Ág. Hitv. Evang. Egyház Multjával*. Pozsony, Wigand, 1896 áttékintése, 410–422. o., mely részletesen ismerteti az említett memorandumot is, uo. 425–431. o.

²⁶⁴ *Opinio de Scholis Aug. Confessionis in Hungaria reformandis* című kéziratához (EOL AGE I c 19:13 16–24.) csatolva *Leges communes Scholarum evangelicarum A.C. in Hungaria* (EOL AGE I c 19:13 37–38.).

²⁶⁵ A vélemények EOL AGE I d 2;7 jelzeten találhatók: egy csonka szöveg cím nélkül, valamint *Animadversiones, De iis, quae a Magistris et Professoribus ad rectum ordinem et disciplinam procurandem atque in dies emendandam observanda sunt, Privatum nihil sibi arrogans Iudicium de praeclaro Opusculo quod inscribitur: Opinio de Scholis Aug. Confessionis in Hungaria reformandis*, szerzők megjelölése nélkül. A hivatkozott állítás a legutolsó szövegben olvasható.

²⁶⁶ SCHEDIUS, *Systema*... 49–61. o.

az evangélikus iskolák diáktársaságai ellen kormányzati eljárás indult, a vizsgálatot közvetlenül nem, csak Szirmay Ádám országos evangélikus iskolafelügyelő útján lehetett végrehajtani és lezárni.²⁶⁷

A *Systema* azonban nem pusztán egységesítés és függetlenedés toposzai, hanem a társadalom egészének különböző rétegeit lefedő elemi, közép- és felsőfokú oktatási rendszer, struktúra kidolgozása mentén értelmezhető: „et ordinem / rectum evaganti frena licentiae / iniecit: emovitque culpas, / et veteres revocavit artes”, szövege a tanterv Horatiustól vett mottója. Hogy a szerkezet arányainak és kategóriáinak szem előtt tartása a szerzői szándékban is középponti helyet foglalt el, igazolják Schediusnak a *Systema* pozsonyi líceumnak elküldött példányán olvasható figyelmeztető megjegyzései.²⁶⁸ De feltűnő az ezirányú átalakítás szándéka a Lovich Ádám által benyújtott javaslat hagyományos hármas struktúrájához (A. *Scholae vernaculae*, B. *Scholae grammaticae*, C. *Schola Rhetorum*) viszonyítva is.²⁶⁹ A struktúra alappontjait, több tekintetben utalva a *II. Ratio Educationis* elnevezéseire, a falusi iskolák (*Land-Schulen*) és vasárnapi iskolák (*Sonntag-Schulen*), a leányiskolák (*Mädchen-Schulen*), a polgári iskolák (*Bürger-Schulen*) és a latin iskolák (*Gelehrten-Schulen*) alkották, a két utóbbira épült a líceumi oktatás. A struktúra egyes elemeit, a tantervi javaslatokat, a tanárookra és az ellenőrző testületekre vonatkozó részleteket a szakirodalom részletesen ismertette, így a rövidített újramondás helyett érdemesebb néhány, eddig nem tárgyalt vonatkozásra összpontosítani.

A falusi iskolák, azaz *Land-Schulen* bevezetése és megalapozása kapcsán egyedül Szelényi köteté említi,²⁷⁰ hogy Schediust befolyásolhatták bizonyos minták, így a filantropizmus, pontosabban Friedrich Eberhard von Rochow életműve. Hatástörténeti szempontból Rochow poroszországi falusi iskolái és az ezek

²⁶⁷ Az egyetemes iskolabizottság jelentőségéről részletesen I. TERRAY i. m., illetve az általa írt utószó, SCHEDIUS, *Systema*... 63–64. o. Egyébként ugyanez a közvetett eljárási mód figyelhető meg Vajda Péter pere kapcsán is.

²⁶⁸ *Monitum Auctoris*. Lyccálna Kniznica v Bratislave, 233. kötet.

²⁶⁹ EOL AGE II c 11; 19.

²⁷⁰ SZELÉNYI, i. m. 92. o.

számára írt tankönyvek említése valóban indokolt,²⁷¹ ám ezekhez képest a *Systema* tantárgy- és tankönyvbeosztásában igen jelentősek az eltérések, ami közvetlenebb modellek figyelembevételére utal. Az ugyancsak volt pozsonyi diák, Tessedik Sámuel szarvasi kezdeményezéseit a selyemhernyó-tenyésztés iránt amúgy is érdeklődő Schedius már az 1790-es években élénken figyelemmel követte. Igazolják ezt a Schedius által szerkesztett és jelentős részben általa írt *Literarischer Anzeiger* lapjain, majd a *Zeitschrift von und für Ungern*²⁷² megjelenő tudósítások. Különösen Tessedik 1798-as beszámolójának, az *An das ungarische, besonders Protestantische Publikum, detaillirte Erklärung der Ursachen des Entstehens und des Einschlafens des ersten Praktisch-Oekonomischen Industrial Instituts zu Szarvasch* című írás részleteinek és háttérének ismertetése,²⁷³ mely egyértelműen jelzi, hogy a recenzens, azaz Schedius az ott használt tanmenetet, metodikát és tankönyveket jól ismerte. Emellett Schedius az *Anzeiger*-ben közölte a Szarvason, az iskola keretében szervezett gazdasági előadások előzetes, részletes jegyzékét is.²⁷⁴ Hasonlóan részletes ismertetésben foglalkozott a *Zeitschrift* Tessediknek a Torontál megyei Szentmiklóson nyíló gazdasági iskola számára írt tanter-

²⁷¹ Rochow rendszerének hatástörténeti vizsgálata a magyarországi recepcióra nem tér ki, I. Michael FREYER: *Rochows „Kinderfreund“. Wirkungsgeschichte und Bibliographie*. Bad Heilbrunn, 1989. Rochow egyik tankönyvét említi is a *Systema*: SCHEDIUS, *Systema* 11. o.

²⁷² *Zeitschrift von und für Ungern*, VI. Bd, 1. III., 56–58, 66. o., Tessediktől egy tanulmány is megjelenik itt, *Einige Hindernisse der Industrie in Ungern, besonders in der Gegend an der Theiß: nebst deren sehr möglicher Wegräumung*. *Zeitschrift von und für Ungern*, II. Bd, 3. III, 306–311. o. A kérdés kontextusához l. FEHÉR Katalin: *Tessedik Sámuel tevékenysége és a sajtó. Magyar Könyvszemle*, 2001/1. 126–132. o.

²⁷³ *Literarischer Anzeiger*, 1799. 01. 17. 11–13. o.

²⁷⁴ *Das Uebersicht der praktisch-ökonomischen Vorlesungen, welche zu Szarvas im ersten Vierteljahre, vom 16ten März 1799. bis den 23ten Junius d. J. gehalten werden. Literarischer Anzeiger für Ungern*, 1799. 01. 17. 11–12. o. és 1799. 01. 24. 15–16. o. Később a *Helytartótanács* Tessedik intézményére vonatkozó leiratával együtt a folytatás: Uo. *Zweyter Anhang zur Ofner Zeitung* Nro. 21. (*Literarischer Anzeiger*, 1799. 03. 21. előtti, oldalszámok nélküli mellékletként). További hírek a szarvasi intézményről: *Literarischer Anzeiger*, 1799. 04. 27. 76–78. o.; 1799. 05. 23. 92–93. o.; 1799. 06. 01. 97–98. o.; 1799. 07. 27. 130. o.; 1799. 08. 03. 133–134. o.; 1799. 08. 10. 138. o.; 1799. 08. 17. 141–142. o.

vével, mely feltűnő hasonlóságokat mutat a *Systema* falusi iskolákra vonatkozó kitételeivel.²⁷⁵ Valószínű, hogy a *Systemában* elsősorban falusi környezetre alkalmazott vasárnapi iskolák rendszerszerű bevezetése is a szarvasi mintát követte – az ott működő vasárnapi iskoláról a *Zeitschrift* ugyancsak közölt ismertetést.²⁷⁶ Bár a *Systemában* megjelenő falusi iskolák, kiegészítve a vasárnapi iskolákkal, falusi gazdálkodókat és kézműveseket egyaránt nevelnek, a mezőgazdasági ismeretek, az ezzel kapcsolatos iratok kezelése, számtani ismeretek elsajátításának kiemelt szerepe feltehetően épp a szarvasi intézmény Schedius recenzióiban is hangsúlyozott eredményeire alapoz. Még szemléletesebb ez, ha a *Systema* Schedius megjegyzéseivel ellátott pozsonyi példányát veszi kézbe az olvasó, ahol egy lábjegyzet részletezi az elsajátítandó gazdasági ismereteket: „e.g. ad hortorum culturam, praecipue arborum, seminum propagationem, denique ad bombycum, apum, croci etc. culturam spectantia”.²⁷⁷ Ugyancsak a *Zeitschrift* ismertetése²⁷⁸ hívják fel a figyelmet a keszthelyi *Georgikon* és a vonzáskörzetében kiépülő alapfokú falusi iskolák modelljének ismeretére. Ezek esetében egészen gyakorlatias háttérismeretekre támaszkodhatott Schedius, tekintve, hogy 1801 óta göttingeni diáktársa és barátja, Asbóth János a *Georgikon* tanáráként működött.²⁷⁹ A Schedius-féle *Systemának* tehát komoly

²⁷⁵ *Zeitschrift von und für Ungern*, I. Bd, 2. Ht, 252–261. o.

²⁷⁶ *Zeitschrift von und für Ungern*, VI. Bd, 1. Ht, 66. o.

²⁷⁷ Lyceálna Kniznica v Bratislave 233. köteg, *Systema*... 5. o. lábjegyzete.

²⁷⁸ *Zeitschrift von und für Ungern*, I. Bd, 3. Ht, 393–397. o.; III. Bd, 3. Ht, 191. o. A kérdés kontextusához l. FEHÉR Katalin: *Festetics György oktatási tevékenysége a korabeli sajtó tükrében. Magyar Pedagógia*, 1997/1. 61–77. o. és uő: *Felvilágosodáskori újságok híradásai a Georgikonról. Magyar Könyvszemle*, 1996/1. 108–115. o.

²⁷⁹ Schedius és Asbóth kapcsolatáról l. Schwartner Márton 1789-es, Schediushoz írt levelét. Közli: VALJAVEC, *Briefe*... 261–265. o. Az ilyenfajta kapcsolatok jelentőségéről l. BORZSÁK, i. m. 27–63. o., II. BALÁZS Éva: *Berzeviczy Gergely, a reformpolitikus (1763–1795)*. Budapest, 1967, 86–105. o. Ugyancsak H. Balázs Éva hívta fel a szerző figyelmét opponensi véleményében Asbóth János peregrinációs emlékkönyvére, melyet a késmárki levéltár őriz (724. szám alatt), és mely rögzíti többek között azt is, hogy a két barát együtt tért haza a göttingeni egyetemről 1792 májusában, útközben vendégeskedve a Windisch családnál, ahol Schedius későbbi menyasszonya, Maria Anna Windisch Asbóth emlékkönyvébe is jegyzett egy francia idézetet.

érdemei vannak a magyar pedagógiatörténetben kuriózumként emlegetett iskolatípusok szinte egyidejű, országos terjesztésében. Történik pedig mindez akkortájt, amikor a bécsi oktatáspolitikai visszautasító a falusi iskolák különféle változataival szemben.²⁸⁰

A szakirodalom a *Gelehrten-Schulen* és a *Bürger-Schulen* koncepciójának kontextusával nem foglalkozott, az előbbi kapcsán mindössze Kornis Gyula monográfiája kockáztatott meg egy kijelentést, miszerint a szerzőnek „a német klasszikus gimnázium típusa lebeg szeme előtt”.²⁸¹ A modellek azonban ennél pontosabban körülhatárolhatók. Már a göttingeni filológiai szemináriumok kapcsán szó esett arról, hogy olyan képzési program mentén szerveződnek, mely egy kvantitatív viszonyokat és a szöveges textusokat egyaránt értelmezni kívánó hermeneutika köré épül. A göttingeni szeminárium mindezt felsőfokú szinten, kutatói módszertanként sajátította el a hallgatókkal, akikkel szemben önálló tudományos munkára vonatkozó elvárásokat is támasztottak az oktatók. A *Systemában* szereplő *Gelehrten-Schulen* nem a hagyományos, Göttingenben például Johann Matthias Gessner által szervezett gimnázium mintáját²⁸² adaptálja. Sokkal inkább a Heyne, Eichorn és Lichtenberg kapcsán említett *seminarium philologicum* középszintű (azaz nem kutatói gyakorlatot kifejlesztő, hanem az ahhoz szükséges metodikai és lexikális ismereteket megalapozó-átadó) változatát hozza létre. Ezt mutatja, hogy a tantervben szerepel egyrészt a görög és héber nyelv tanulmányozása (göttingeni kompendiumok alapján); a klasszikus írók műveinek Eichorn-féle kritikai értelmezése; *historia universalis* Schlözer műveire alapozva; retorika és stilisztika; a Heyne-féle archeológia; – másrészt a földrajz, kiegészítve térképészettel; természetrajz, mégpedig a Blumenbach-féle göttingeni faji rendszerezést preferálva; fizika és matematika; mérési gyakorlatokon alapuló asztronómia. E tudománykonceptió elsajátítása explicite jelenik meg majd a líceumi oktatás szintjén az „Encyclopaedia

²⁸⁰ Sándor Lipót nádor oktatási tervezete szükségtelennek ítélte ezt az iskolatípust, I. KORNIS Gyula: *A magyar művelődés eszményei 1777–1848*. I. Budapest, 1927, 246–247. o.

²⁸¹ KORNIS, i. m. I. 357. o.

²⁸² TÚTKEN, i. m. 33–45. o.

scientiarum et artium” tárgyának keretében. Még a göttingeni filológiai szeminárium pedagógusképző funkcióját is imitálja a Schedius-tanterv, amely kötelező tárgyként írja elő a pedagógiát és pszichológiát. E két tudományág együttes jelenléte a felsőbb évfolyamokban, betetőzésként az ugyancsak előírt esztétikával, nem csupán módszertani szempontból lényeges, hanem egy antropológiai programot látszik körvonalazni. Ez a „göttinger Geist” néven is emlegetett antropológiai program fontosnak tartja az ember materiális adottságait. Az ottani egyetemi tanrendben éppen ezért kapott helyet a vívás, lovaglás, gimnasztika – nem véletlen tehát a testgyakorlatok hangsúlyozása a *Systemában*. Ugyanakkor ez az elgondolás a testi adottságokat abszolút mértékben alakíthatónak tartja a belső emberi erők vezérlésével. A belső emberi erőket pedig nem valamiféle metafizikai szellemiség vonzáskörében értelmezi, hanem a megismerés hiányaiból és erősségeiből fakadó projekcióknak tekinti. Éppen ezért a tudományok legmagasabbrendű válfaját az „Erkenntnislehre” jelenti: ide tartozik az esztétika, a pszichológia és a pedagógia is.²⁸³ Nem véletlen, hogy a Schedius által jegyzetelt *Systema*-példány a líceumi oktatásban is szerepelteti az esztétikát, és az alkalmazott matematika mellett feltünteti a kísérleti fizikát.²⁸⁴

Ezen antropológiai program lenyomata megjelenik a *Bürger-Schulen* koncepcióján is, ahol ugyan nem különválasztva, és kisebb óraszámban, de szintén szerepel a tantervben az „Anthropologia et Psychologia”. A humanisztikus elhajlásokkal vádolt Schedius-képet revideálja, hogy az egyetemes és államtörténet mellett a latin nyelv mint gyakorlati készség (*epistolographia*, azaz levélírás stilisztikája) van csupán jelen. Továbbá a teljesen mellőzött klaszszikus stúdiumok helyett kereskedelmi és gazdasági ismeretek

²⁸³ Erről az antropológiai programról Lichtenberg kapcsán I. MARINO, *Praeceptorcs...*, *Von der Anthropologie zur Physiognomik* című fejezet, különösen 150–153. o. Hasonló program áll Ernst Christian Trapp „Allgemeine Pädagogik” elnevezésű programja mögött is, melynek előzményeit és ismertetését l. Jürgen GERHARDT: *Aufklärung – Erziehungsreform – pädagogische Wissenschaft*. In: *Die Wissenschaftskultur der Aufklärung*. Hg. von Reinhard Mocek, Wittenberg–Halle, 1987, 106–119. o.

²⁸⁴ Lyceálna Kniznica v Bratislave, 233. kötet, *Systema...* 19. o. javításai.

(„diversorum opificium notitia”), fizika, matematika, különösen a fejszámolás, mértan és mechanika, gazdasági technológia adják a tanterv törzsanyagát, és hiányzik a kutatói hermeneutikai gyakorlatot fejlesztő csillagászati mérés vagy térképrajzolás is. Eme, kifejezetten művelt iparos- és kereskedői réteg képzését célzó modell mintája abban az iskolareformban lelhető fel (egészen az *ars delineandi*, azaz a rajzművészet, illetve az énektanulás mellett a zeneművészet²⁶⁵ tantárgyként való felvételéig), melyet az 1790-es években Heyne dolgozott ki a göttingeni *Stadtschule* számára.²⁶⁶ E folyamatot nemcsak peregrinációja idején, valamint a nyomtatott tantervből követhette figyelemmel Schedius, hanem Heynének a *Gelehrten Anzeigen* lapjain az 1790-es években megjelent közleményeiből is. Ráadásul a göttingeni iskolareform ürügyén az 1790-es években, a szerkesztő Heyne pedagógia irányú érdeklődését megjelenítendő, számos nagyságrendben jelentek meg e folyóirat lapjain Basedow, Campe, Ehlers, Feder, Gedike, Resewitz, Salzmann és mások pedagógiai írásaira és intézményeire vonatkozó ismertetések.²⁶⁷ Az a meglepően széles körű, épp ezért gyakran felületesnek tételezett tájékozottság tehát, mely Schedius pedagógiai ismeretei kapcsán érzékelhető, érthetőbbé válik, amennyiben egyértelműen a *Gelehrten Anzeigen* recenzióinak szövegcsoportja köré koncentrálható.

Van azonban egy tantárgy, mely mind a *Bürger-Schulen*, mind a *Gelehrten-Schulen* tantrendjében szerepel, ugyanakkor nemcsak a göttingeni, de többnyire a kortárs német középfokú oktatási intézményekben sem tűnik fel: a *tachygrafia*, azaz a gyorsírás. A gyorsírás a 18. század végéig magyar és német vonatkozásban inkább csak a diplomatika tudományának vonzáskörében játszott

²⁶⁵ A zeneművészet csak Schedius lábjegyzeteiben szerepel a pozsonyi líceum példányán, érdekessége, hogy míg a Heyne-tanterv a társasági zongorát, Schedius tanterve inkább az orgona kezelésének elsajátítását preferálja, nyilván gyülekezeti célokból. Lyceálna Kniznica v Bratislave, 233. kötet, *Systema...* 11. o. 12. számú megjegyzés.

²⁶⁶ Christian Gottlob HEYNE: *Neue Schulverfassung und Schulordnung für die Stadtschule zu Göttingen*. Göttingen, 1798. Ismertetését I. TÜTKEN, i. m. 33–45. o.; *Göttingen, Geschichte...* 670–673. o.; Ulrich SCHINDEL: *Christian Gottlob Heyne als Schulreformer*. Gymnasium, 1988, 193–208. o.

²⁶⁷ L. TÜTKEN, 43–44. o.

szerepet. Hogy a göttingeni diákok, így Schedius mellett Schwartner, Kis János és Rummy Károly György feltűnően érdeklődnek iránta és el is sajátították, abban valószínűleg komoly szerepe volt Gatterer diplomatikai tankönyvének és előadásainak.²⁸⁸ A gyorsírás tantervi követelménnyé emelésében azonban egy másik, bár Gattereréhez hasonlóan angol koncepcióra építő tankönyvnek volt szerepe: *Systema Generale Stenographiae Samuelis Taylor, Professoris Oxoniensis etc. Ad linguam latinam accommodavit J. C. Danzer, centurio rei castrametatoriae in exercitu caesareo regio. Pesthini, apud Fratres Kilian 1802.*²⁸⁹ Ez a kötet egy rövidebb, bécsi német nyelvű változat²⁹⁰ újradolgozása, melyről Rummy Károly György a bécsi *Annalen*ben, Schedius a *Zeitschrift*ben²⁹¹ ismertetést is közölt. A korszerűbbnek ítélt, oktatási célokra megfelelőbb és a magyar nyelvre is alkalmazható bécsi változat latin fordítását Schedius végezte el, betegeskedése miatt Haliczky András segítségével.²⁹² Schedius recenziója, következésképp a fordítás

²⁸⁸ Johann Christoph GATTERER: *Elementa artis diplomaticae*. Göttingen, 1765.

²⁸⁹ A tankönyvről, fordításairól és a körülötte kibontakozó kapcsolatrendszeréről I. TRAEGER Ernő: *Az első magyarországi gyorsírási tankönyv soproni vonatkozásai*. *Soproni Szemle*, 1958/2. 137–143. o. és 1958/3. 217–221. o.

²⁹⁰ *Das allgemeine System der Stenographie des Herrn Samuel Taylor, Professor zu Oxford etc. etc. Aus der Englischen und Französischen, angewendet auf die Deutsche Sprache. Nebst einem Auszug aus der Bearbeitung für die französische Sprache des Herrn Th. P. Bertin und einem ähnlichen aus dem Originalwerke des Herrn S. Taylor für die englische Sprache von I. C. Danzer, k. k. Oberlieutenant des Grossen Generalquartier-Meister-Staabs*. Wien, gedruckt bey Ign. Alberti's Witwe MDCCC.

²⁹¹ *Zeitschrift von und für Ungern*, II. Bd, 3. Ht, 338–340. o.

²⁹² *Systema generale stenographiae Samuelis Taylor... Ad linguam latinam accommodavit L. Schedius et A. Haliczky*. Pest, 1802. A magyar átdolgozás, immár nyelvfilozófiai horizontra helyezve: *A Stenographiának I-ső könyve. A Tachygraphia vagy Szapora írás módja, mellyet mint a Pasigraphiának Philosophica vagy Universalis nyelvnek is első vonásait, közre bötstát zsengeképpen Gáti István*. Pest, 1820. A latin kötet kapcsán nézeteltérés támadt Schwartner és Schedius között, mivel Schwartner statisztikájában Schedius *Verzeichniss* című könyvkatalógusairól megjegyezte, hogy inkább a magyar irodalom szegénységét reprezentálják, és Schedius nem mulasztotta el a visszavágást, amikor a *Zeitschrift*-beli recenziójában szóvá tette, hogy Schwartner diplomatikai tankönyvéből a Taylor-féle gyorsírás elterjedésének ismeretésekor kimaradt a bécsi és magyar vonatkozás. Részletesen I. TRAEGER, i. m. 217–221. o.

célzatossága már nem a gyorsírás tudományos aspektusait hangsúlyozta, hanem annak praktikus hasznosíthatóságát, különös tekintettel a közéleti vonatkozásokra: „Das Interesse, welches Zeitungsschreiber, Partheyen, u. Neugierige aller Art, an den öffentlichen Verhandlungen vor Gericht, im Parlamente, in dem Clubs und bey andern ähnlichen Gelegenheiten in England von jeher nahmen, machte ihnen diese Kunst zum Bedürfniß.”²⁹³ Traeger Ernő tanulmánya kimutatta, hogy a soproni Riedl Károly százados Horvát István hagyatékában fennmaradt gyorsírásos jegyzetei az 1808 és 1813 közötti időszak országgyűléseinek üléséről készített feljegyzéseket tartalmaznak a Danzer által ismertett rendszer nyomán.²⁹⁴ A Taylor–Danzer-féle rendszer hatás-története azonban ennél jóval messzebbre nyúlik, köszönhetően annak, hogy Schedius követelményként beépítette a *Systema*ba – mégpedig nemcsak tantárgyi szinten, hanem az iskolai jegyzet-készítés gyakorlatának megújítása céljából.²⁹⁵ A gyorsírás reform-országgyűléseken már a kerületi jegyzőkönyvek vonatkozásában, az 1840-es években pedig megyei jegyzőkönyvekre kiterjedően is meglévő alkalmazásának,²⁹⁶ ezáltal a politikai nyilvánosság szerkezetváltásának egyik sokáig rejtve maradt, ám nem elhanyagolandó aspektusáról van szó.

Nem véletlen, hogy ilyen fokú tantárgyspecifikáció mellett a *Systema* felveti az osztálytanítói rendszer helyett a szaktanári rendszer bevezetésének szükségességét.²⁹⁷ A szaktanári rendszer eredményességét Schedius maga is tapasztalhatta soproni líceu-

²⁹³ *Zeitschrift von und für Ungern*, II. Bd, 3. Ht, 338. o.

²⁹⁴ TRAEGER, i. m. 218–221. o.

²⁹⁵ A diákok gyorsírással való jegyzeteltetésére vonatkozik Schedius egyik megjegyzése a pozsonyi líceum *Systema*-példányán, Lyceálna Kniznica v Bratislave 233. köteg, *Systema*... 18. o. széljegyzete.

²⁹⁶ Vö. GOPCSA Lajos: *A magyar gyorsírás története*. Budapest, 1893. Az 1832–36-os országgyűlésen alkalmazott gyorsírókról, Hajnik Károlyról és Borsos Mártonról l. *Kölcsey Ferenc minden munkái. Országgyűlési napló*. Sajtó alá rendezte Völgyesi Orsolya, Budapest, 2000, 327. o. A gyorsírás alkalmazása az evangélikus kötődésű Kossuth kapcsán is felbukkan, l. 3. fej. 166. jegyzet.

²⁹⁷ „Id, quod in Germaniae Gymnasiis florentissimis optimo cum successu fieri scimus, cum et iucundam et utilem omnino varietatem adferat docentibus discentibusque, ac simul id efficiat, ut ipsi Magistri in suis studiorum generibus se magis perficere atque eminere possint.” Schedius, *Systema*... 30. o.

mi éveiben, ahol Schwartner kezdeményezésére épp Schedius ott-tartózkodása idején vezették azt be átmenetileg.²⁹⁸ A gyakorlati kivitelezés azonban a tanárképzés hiányai miatt akadozott, a szaktanári rendszer jelentőségét Schediusnak még 1847-ben is hangoztatnia kellett.²⁹⁹

Végezetül érdemes kitérni a *Systema* kortárs véleményekben és a szakirodalomban is legvitatottabb pontjára: a magyar nyelv tanításának kérdésére. A szakirodalomban a Szelényi-kötet megjegyzése öröklődött tovább: „Nemzeti szempontból kifogást tehetni a tanterv ellen annyiban, hogy épp a felsőbb osztályokban (a humanitás és liceum tanfolyamaiban) a magyar nyelvet csak rendkívüli órákban tanítandja, de Prónay báró megjegyzéseiből megértjük az okot, mely a tanterv készítőit rákényszerítette az átmeneti jellegű intézkedésre. Azt is el kell azonban ismerni, hogy Schedius maga sem érezte át egészen a magyar nyelv faji öntudatot adó erejét.”³⁰⁰ Szelényi tanulmánya Prónay Sándor véleményével azonosítja a *Systema* pozsonyi liceumbeli példányához csatolt *Reflexiones circa promovendam Linguam Hungaram inter Evangelicos Aug. Conf.* című kéziratot,³⁰¹ melyet Kornis már csak Prónay terveként emleget.³⁰² Ez a kézirat lehetővé tette, hogy a nemzetietlen Schedius-tanterv mellett felmutatható legyen egy kortárs evangélikus nemzeti korrekció.

A szituáció azonban ennél összetettebb. Az evangélikus oktatási intézmények oktatói között már a 18. század elején markánsan megfogalmazódott az a vélemény, hogy a klasszikus nyelvek túlhangsúlyozása helyett a magyar nyelv oktatásbani szerepét

²⁹⁸ 1786 és 1794 között működött a szaktanári rendszer a soproni liceumban, újra majd csak a zayugróci tanterv nyomására, 1842-ben vezetik be, I. A *soproni ec. főtanoda története a soproni cv. gyülekezet nevezetesebb eseményeivel együtt. A tanoda három százados emléktünnepe alkalmával kiadta Müllner Mátyás tanár*. Sopron, 1857, 89. o.

²⁹⁹ „2. Meg volna-e továbbra is tartandó az u.n. osztálytanítási rendszer, vagy nem volna-e célszerűbb, ha legalább két két osztály között is megengedni és behozni, egy a tanítók egyéni képzettségéhez alkalmazott szaktanítási rendszert?” SCHEDIUS, *Nevelési kérelmek...* 154. o.

³⁰⁰ SZELÉNYI, i. m. 125. o.

³⁰¹ Lyccálna Kniznica v Bratislave, 233. köteg.

³⁰² KORNIS, i. m. I. 359. o.

kellene növelni.³⁰³ Eme hagyomány alapján érvel az a szöveg, mely az *Evangelikus Országos Levéltárban* olvasható Prónay Gábor levelének mellékleteként,³⁰⁴ aki csatolta Schedius *Opiniójáról* (azaz a *Systema* előzményéről) alkotott bírálatát: „Graeci olim his solis opus habebant: quia eruditionem ab aliis acceptam protinus lingua sua, aequae communi (non ut multae aliae gentes arcana) tractare coeperunt, eoque evexerunt ut aliarum linguarum auxilio haud indigerent, quin immo aliae gentes ipsorum linguam ediscere cogerentur. Quod apud nos longe aliter factum est. Jam Romanos, Graece primum discere oportebat si literarum studiis operam dare vellent. At hoc tum et facile et rationale fuit, graeco ser-

³⁰³ MARGÓCSY István: *A magyar nyelv jelenléte a 18. századi iskoláztatásban.* In: *Tanulmányok a magyar nyelv ügyének 18. századi történetéből.* Szerk. Bíró Ferenc, Budapest, 2005, 71–152. o.

³⁰⁴ Prónay Gábor és Sándor egyként közreműködtek a tanterv bírálatában, mint azt a következő jegyzőkönyvi részlet mutatja: „Quae cuncta unanimi applausu exaudita debitaque cum gratitudine excepta praestantissimo Dno Schedius ea cum requisitione sunt resignata: ut pro explorato suo, publico utiliter serviendi, zelo omnia haec una cum elaborato Cl. Podkonitzky quibuscunque aliis posthac quoque nec... supervenientibus, combinet vim unumque componat opus, paratum Illustrissimis DD. LL. BB. Gabrieli Alexandro Prónay sive uberioris renunciationis exhibendum in Eorumque Concursu Excellentissimo Dno Generali Inspectori substernendum, dein vero cum omnibus 4. Superintendentis pro depromendo voto, nec non DD. Fratibus Helv. Conf. communicandum.” EOL AGE 1c 19; 17 1805. aug. 20. és „8. In sequelam Puncti S. ac Cl. Dnus Ludovicus Schedius opus suum novi Systematis Scholarum, adminiculo laboratorum per alios hoc sine jam prius submissorum, concinnatum, praesentavit et retulit. Opus hoc eximium, magno labore et industria elaboratum, pro quo Auctori totum Corpus Evangelicum aeterna gratitudine tenebitur, usque finem Septembris a.c. descriptum IV Superintendentiis sine eiusdem in concursu gremii aliorum virorum literatorum et Scholasticorum Discussionis, et submittendarum ad summum usque iam Martii anni futuri Excellentissimo D[omi]no Generali Inspectori Reflexionum suarum transmittetur, quas postquam requirenda Deputatio sub praesidio Ill[ustrissim]i D[omi]ni Baronis et Supremi Comit[is] Gabrielis Pronay, coassidentibus Ill[ustrissim]is D[omi]nis Barone Josepho Podmaniczky, Barone Alexandro Pronay, Thoma Tihanyi, S. D[omi]no Ludovico Schedius, et Individuis per Superintendentias pro Termino et Loco per Ill[ustrissim]um D[omi]num Praesidem praelegendo ad id deputandis expenderit, et opus finaliter reviderit hoc denuo descriptum, cum F.F. Helv. Confes. communicabitur, quo sic in futuro Generali Conventu adoptari, et introduci valeat.” EOL AGE 1c 20; 25 1806. aug. 24.

mone vivo adhuc et vigente. Nos literarum cognitionem ope latinae linguae jam mortuae accepimus, seroque aliis citius pleniusque, ac ne nunc quidem per omnia ad linguas vernaculas transtulimus. Hinc necessaria nobis adhuc sunt linguarum latinae graecaeque exercitia, sed jam non ita, ut ab aliis initia litterarum capessi debeant.”³⁰⁵ A vélemény tehát a klasszikus, elsősorban az ógörög (és nem a német) nyelv rovására tartja gyarapítandónak a magyar nyelvi órák számát, egyébként teljes értetlenséget tanúsítva a *Systema* korszerű, a göttingeni neohumanizmus hermeneutikai alapjára építő képzési programja iránt. Így a latin klasszikusok oktatásában elsősorban a grammatikázást és a memoriterek tarja irányadónak, a filológiai kommentárokat mellőzendőnek. A líceumra kitolt ógörög oktatásában pedig az auktorolvasás és a nyelv aktív elsajátítása helyett proverbiumok memorizálását, a dialógusok mibenlétének tudatosítását elegendőnek véli – ez egyébként pontosan megegyezett az evangélikus líceumok korábbi oktatási gyakorlatával, amint azt fennmaradt ógörög jegyzetek tanúsítják.³⁰⁶

A *Reflexiones circa promovendam Linguam Hungaram inter Evangelicos Aug. Conf.* kapcsán,³⁰⁷ mely valóban azonosítható a *Systema* 25. §-ban hivatkozott Prónay Sándor-féle szöveggel, azonban tisztázandó, hogy nem a kidolgozási stádiumban lévő tanterv kritikája, ahogyan az imént ismertetett Prónay Gábor-szöveg. A *Reflexiones* a pozsonyi líceum számára végrehajtás céljából leküldött, Schedius megjegyzéseivel ellátott *Systema* melléklete, mely kiegészítésképp, következésképp nem Schedius ellenére íródott. Így maga a szöveg sem a Prónay Gábor-féle kri-

³⁰⁵ EOL AGE I c 19: 13, 3. o. Prónay Gábor levele 1805. aug. 22-re kelteztve, csatolva a Schedius *Opiniójának* magyar szövegjegyzetekkel ellátott példánya, illetve egy *Ratio quae mihi optima videtur, Scholas imprimis Latinas instituendi* című, pontokba szedett latin kézirat (34–35. o.).

³⁰⁶ Például a pozsonyi líceum kéziratárában olvasható *Introductio in Graecam Linguam* című jegyzet (Lyceálna Kniznica v Bratislave, 49. kg. 3. sz.), de még a szintén göttingeni kötődésű Budai Ézsaiás is ezt a gyakorlatot folytatta órái során az *Observationes quibus ad Linguam Graecam facilius percipiendam solidiusque tractandam via munitur. Concinnavit D. Ezsaias Buday. Descripsit Casp. Schulek, Debrecini anni 1810 mense Junio* (Lyceálna Kniznica v Bratislave, 226. kg.)

³⁰⁷ Lyceálna Kniznica v Bratislave, 233. köteg.

tika érvei mentén épül fel. Felütése szerint ugyan „linguam Hungaricam inter nos Evangelicos omni possibili conatu promovendam esse”. Ámde mivel a legtöbb evangélikus tanintézmény német és szláv anyanyelvű vidékeken található, nem várható el, hogy itt az oktatás fő nyelve kizárólag a magyar legyen. A javaslat szerint ezért 1. a szláv és német anyanyelvű ifjakat a már meglévő szokás szerint a magyar anyanyelvű területeken lévő intézményekbe kell küldeni 1-2 évre a magyar nyelv elsajátítása végett, akár evangélikus (pl. oszgyáni, gömöri, győri iskolák), akár református legyen az. 2. A magyar területeken lévő tanintézményekben csak magyar anyanyelvű tanárok alkalmazandók, az ilyenek képzését elő kell segíteni, illetve átmenetileg református ifjakat segítségül venni. Ezekben az iskolákban a magyar nyelv grammatikája és retorikája is tanítandó, azaz e nyelv nemcsak használatában, hanem elméleti szempontból is megismerttetendő. Idegen nyelveknél, mint a nem elhanyagolandó latinnál is, a magyar legyen a hordozó nyelv. 3. A nem magyar anyanyelvi területeken lévő iskolákban is szükséges a magyarosítás („hungarizari”), mégpedig legalább egy „docens Linguae Hungaricae” alkalmazásával. Ő nemcsak a magyarul egyáltalán nem tudókat oktatná, hanem a magyarul tudók stilisztikai és retorikai kiművelésére is törekedne. E tekintetben három megoldandó nehézség mutatkozik: 4. A képzett magyartanárok hiánya, főként a Dunántúlon. 5. Egy egységes és kötelezővé tehető magyar nyelvtankönyv, melynek megalkotására a szöveg Schedius Lajost javasolja, egy munkacsoport élén: „Pro opere hoc requirendum esse censerem Spect. Dominum R. Professorem Schedius, qui, quamvis non purus Hungarus sit, tamen pro cognita sua Philologica Scientia, quae recte ad Grammaticam scribendam maxime desideratur, cunctis praeexistentibus Grammaticis combinatis, et habita cum ceteris Pesthini existentibus Sociis Hungaricae Linguae cultioribus, nota nempe problemata proemialia proponentibus, iudiciaque desuper ferentibus, cointelligentia, omnium optime hae provincia defungi posset, cuius planum uberius adhuc concertari deberet”. 6. A nem magyar anyanyelvű területekre is magyar lelkipásztorokat és tanítókat kell küldeni. Végezetül (7.) a javaslat leszögezi, hogy a nem magyar anyanyelvi területeken is tanítani kell a magyar

nyelvet, de nem úgy, hogy idegen ajkúak kezdik el (akár azonnal) az oktatását, mert az még nagyobb kárral fog járni.

Ez a szöveg két szempontból is értelmezhető. Egyfelől Schedius vonatkozásában jelzi, hogy nem tekintették a magyar nyelvű oktatást elfojtó tanügyi szakembernek. Szintén erre utal az a már említett momentum, hogy a felügyelősége alatt működő pesti evangélikus iskolában magyar nyelvű oktatás is folyt. Ámde figyelmet fordított a magyarosítás folyamatának esetleges bukta-tóira is – egyik kéziratos jegyzetfüzetében szó szerint kimásolva olvasható a váradolaszi *generalis congregatio* és Bihar megye 1793-as felterjesztése a magyar helyett a latin nyelv használata érdekében.³⁰⁸ A magyar nyelvtan elkészítésére vonatkozó megbí-zás ugyancsak szakmai előzményekre támaszkodik, ezt igazolja Schedius lektori véleménye Vályi András magyar grammatikája felől.³⁰⁹ A vélemény bevezetője rögzíti, hogy Vályi könyve nem felel meg saját célkitűzéseinek, miszerint az anyanyelvi kezdő iskolások és a latin grammatikát ismerő nagyobbak számára is alkalmazható legyen. Schedius bírálata szerint egy nyelvtankönyv struktúrája, a kifejtés módszertana legyen eltérő a korosztályok és nyelvi tapasztalatok szerint. Vályi kötete eszerint elsősorban magyar anyanyelvű kisiskolások számára alkalmas tankönyv,³¹⁰

³⁰⁸ EOL AGE V. 35 jelzeten, *Collectio documentorum Saeculorum XVI–XVIII.*, Schedius gyűjtése, saját kézírással, 33–48. o.

³⁰⁹ Az OSzK Kézirattár, Fol. Hung. 607. jelzeten olvashatók Vályi András *magyar grammatikája felől íratott hivatalos vélemények és ezekre adatott felele-tek. MSS.Sec. XVIII. Ann. 1798.* A 31–34. o. Schedius véleménye: *Opinio de Grammatica Hungarica Ms. Clar. Dni Professoris Vályi.*

³¹⁰ „Primum quidem existimo, triplicem illum finem, quem cl. Auctor sibi adsequendum proposuit, (ut nempe haec Grammatica usibus tam majorum, quam minorum scholarum latinarum, quin vernaculorum quoque scholarum inserviat) non modo hocce opere obtineri neutiquam posse, sed nullo omnino. Ratio enim tradendarum regularum, principiorumque linguae alicujus, si pueri nullam notionem Grammaticae habentes instituendi sunt, longe diversa debet esse ab illa, quam sequi oportet apud pueros primis notionibus grammaticis iam imbutos, aut latinae linguae tegulas jam tenentes. Quod itaque illis in tali opere summe necessarium est, quo variare nequeunt, id his supervacaneum ac molestum futurum est, quod hi jam discere deberent, ab illis intelligi nidum potest, etc. Hanc igitur Grammaticam, hinc inde paullo magis accommodatam captui primae pueritiae, destinarem potius scholarum minorum discipulis, qui jam Vernaculas scholas egressi sunt.” Uo. 31. o.

ugyanis nem veszi figyelembe a nem anyanyelvi beszélők orientációját.³¹¹ Ezt követően 4 oldalon keresztül oldalakra és sorokra lebontva olvashatók megjegyzések a Vályi-szöveg kapcsán, melyek főként a magyar terminológia³¹² és a struktúra következetlenségeit,³¹³ a magyar nyelvi sajátságok hangsúlyozásának hiányát,³¹⁴ egyes nyelvtani jelenségek tárgyalásának mellőzését³¹⁵ kéri számon. A bírálathoz kitűnik, hogy Schediust már 1798-ban tudományos szinten foglalkoztatták az iskolai használatú magyar nyelvtankönyvek típusai, metodológiai követelményei és tartalmi részletei, ezek hiányának pótlása.³¹⁶ A magyar nyelvű, illetve magyar vi-

³¹¹ Például: „Pag. 97. Regula secunda de post- et propositionibus, quae ostendere deberes, quando ante et quando post verba collocentur, hic non est sufficiens, et hoc maxime evolvere deberet, cum peregrinis, hanc linguam discere volentibus, summam hac res habeat difficultates.” Uo. 34. o.

³¹² Például: „Pag. 13. lin. 17. közékszó – fortassis melius indúlatszó, quia animi affectus varios exprimit, non tantum tsudálkozást és kívánságot, quod auctor adserit. Pag. 14. lin. 24. Particula determinativa definitiva dicitur a szónak értelmét vezetni, hoc obscure dictum est. Sed si idem est, quod sequens meg határozza, tunc particula definitiva sola est vezetőszótska, et particula indefinitiva non pertinet huc.” Uo. 33. o.

³¹³ Például: „Novus accentus, qui introducendus suadetur, non est necessarius; novam potius difficultatem faceret linguam hanc discere volentibus. – Denique contradictiorum videtur, quod lin. 13. dicitur, ut e nolle a longo e discernatur accentu, cum pag.ead. lin. 28, 29, et pag. 3. lin. 5. asseratur, illas vocales esse longas, quae accentum habent.” Uo. 32. o.

³¹⁴ Például: „Pag. 70. De verbis neutris bene et accurate, sed non plene satis actum esse videtur, cum tamen in his vera vis Hungaricae linguae, ac proprietates sita esse videatur.” Uo. 34. o.

³¹⁵ Például: „Deest porro tota Doctrina de verbis impersonalibus ... De syntaxi verborum impersonalium, de usu diverso particularum és et s etc. nihil dictum reperio.” Uo. 34. o.; „Pag. 31. Doctrina de formatione vocum, non videtur hic loco apto esse, quia de formatione verborum quoque sermo est, quae nondum sunt pertractata. Praeterea regulae hic adlatae non sufficiunt, ad dirigendum usum loquendi et prurimum nova inveniendi vocabula. Sic ex hic disci non potest, qualia nomina debeant formari additis terminationibus, mány, vány, dalom, ság, ség etc. nullibi enim principia harum formationum panduntur. Hinc potissimum fit, ut ob ignorantiam horum principiorum talia nomina fingant quae genis linguae Hungaricae adversentur, ut sunt: uradalom et alia.” Uo. 33. o.

³¹⁶ Ezt támasztja alá a Schedius által szerkesztett *Literärischer Anzeiger*ben közölt anonim recenzió is, mely hasonló szempontok szerint bírálja a *Deák grammatika magyarul. A magyar Grammatikához foglalva*. Preßburg, Weber, 1797 kötetet (*Literärischer Anzeiger*, 1799. 02. 09. 121–122. o.)

szonyokra szabott tankönyvek hiányán enyhíthetett volna az evangélikus felekezeti nyomda létrehozása. Ezt 1811-ben engedélyezte az uralkodó. Az 1812. augusztusi egyetemes gyűlésen Prónay Sándor elnöklete alatt Schedius Lajos, Schwartner Márton, Machula Gábor és Molnár János részvételével alakult az ügyben bizottság. Jelentésük Schedius kézírásával az 1813. szeptemberi egyetemes gyűlés mellékleteként olvasható, miszerint az adakozás megindult, a nyomda a tervek szerint Pozsonyban fog működni. 1816-ban felmerült a nyomda Pestre helyezése, valamint a nyomtatandó könyvek tárgykörének kiterjesztése, a vállalkozás azonban végül anyagiak hiányában nem valósult meg.³¹⁷

A *Reflexiones* másik lehetséges olvasata az anyanyelvi oktatás differenciált bevezetésének hangsúlyozására épülhet. Bajkó Mátyás tanulmánya az 1842-es zayugróci reformtanterv kapcsán már felhívta a figyelmet arra, hogy a Kornis Gyula monográfiája által pozitívumként bemutatott koncepció, a magyar nyelv oktatásbani teljes primátusának megvalósítása nem magyar anyanyelvi területeken az adott történeti kontextusban nem bizonyult sikeresnek – különösen a zayugróci reformok pozsonyi előmunkálataiban javasolt, mérsékeltebb állásponthez képest nem.³¹⁸ Ugyanakkor a tanulmány nem utal arra, hogy e progresszívnek beállított pozsonyi javaslat, mely a „korszerűtlen” Schedius-tanterv felülírását célozta, e tekintetben nemhogy nem kritikus, hanem voltaképp a Schedius-tanterv mellékleteként kiküldött *Reflexiones* rövid summázata.

A *Systema* 1837-es Schedius általi átdolgozása,³¹⁹ illetve az ennek módosításával megszülető zayugróci tanterv kapcsán

³¹⁷ A vonatkozó iratok: a bizottság kinevezése EOL AGE I d 4;38 EOL tört. doboz 1. 1. napirendi pont; a jelentés *De usu privilegii Regii, quod Evangelici A. C. potestatem habendi typographiam propriam attribuit. Momentum et finis Privilegii* címmel EOL AGE I d 5;15 EOL tört. doboz 1. mellékleteként; az 1816-os javaslatról EOL AGE I d 9;3 EOL tört. doboz 1. 1. napirendi pont.

³¹⁸ BAJKÓ, i. m. 672–680. o.

³¹⁹ Ennek Schedius kézírásával tisztázott változatát I. *Scholae Evangelicorum A.C. in Hungaria. Aliae sunt inferiores, altiores aliae* címen, EOL AGE II d 1; 59, az 1837. szept. 3-i egyetemes ülés mellékleteként. Az átdolgozott változat magyar nyelvű közlését I. *Schedius Lajos kir. tanácsos iskolai terve. Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*, 1842. 05. 12. 6. sz. 67–71. o.

emellett két, a szakirodalomban kevésbé méltatott, markáns változtatás figyelhető meg. Egyrészt az 1837-es javaslat szövege módosítja a korábbi struktúrát, amennyiben határozottan elkülönít alsóbb és magasabb fokú intézményeket, az előbbin belül pedig megjelenik a „scholae inferiores seu elementares” és a „scholae Latinae” kategóriája. A „scholae inferiores seu elementares” kifejezés értelmezésére a szöveg a *Volksschulen* terminust adja meg, ami a szerkezeti változásokon túlmenően egyértelműen jelzi, hogy Schedius koncepciója közeledett a Diesterweg nevével fémjelzett egységes népoktatás porosz modelljéhez. Ez funkcióváltást is jelent, hiszen a *Volksschulen* keretében, ahogyan a Schedius-tanterv jelzi, már nemcsak az elemi oktatás falusi-mezőgazdasági vetülete, hanem a városi-iparos, illetve az iparban és mezőgazdaságban is megjelenő munkásrétegek oktatása szintén megoldást nyer. Ennek szükségességét mutathatták Schedius tapasztalatai a *Pesti Nőegylet* keretében az 1820-as évektől működtetett, szegénysorsú városi gyerekek számára létrehozott iskola körül, éppúgy, ahogyan a porosz modellben is az effajta *Armenschulen* típusú intézményeket tekinti a szakirodalom a *Volksschulen* előzményként.³²⁰

A másik szembeutó változás a felekezeti felsőoktatás határozott körvonalazásának igénye, mely a *cursus philosophicus, theologicus* és *iuridicus* címszó alatt nyer részletezést. Ez az igény látszik megvalósulni a pesti protestáns főiskola tervezetében. Hogy a két protestáns felekezet közösen hozzon létre főiskolát Pesten, a két felekezet közötti unió kérdésével együtt vetődött fel az 1841. szeptember 8–10-én tartott egyetemes gyűlésen,³²¹ bár a terv javaslati szinten már a század elején is létezett.³²² Itt az

³²⁰ A funkcióváltás porosz modelljéről. Detlef K. MÜLLER: *Sozialstruktur und Schulsystem. Aspekte zum Strukturwandel des Schulwesens im 19. Jahrhundert*. Göttingen, 1977, 244–268. o. *Struktur- und Funktionswandel der Armenschule von der Fürsorgeeinrichtung zur modernen Volksschule* című fejezetéb.

³²¹ A kérdés ismertetését a jegyzőkönyvek alapján l. HAAN Lajos: *A magyarországi ágostai hitvallású evangélikusok egyetemes gyűlései és az egyetemes világi felügyelői hivatal*. Budapest, 1882, 62–71. o.

³²² Erre nézve igen tanulságos a *Reflexiones Superintendentiae Hcb. Conf. Addictorum Trans-Tibiscanae ad Rationem educationis, totiusque rei Literariae per Regnum Hungariae et Provincias eidem adnexas, Anno 1806*. Budae editam

unió előkészítésére bizottságot neveztek ki – a bányai kerületből Tihanyi Ferenc főispánt, Schedius Lajos királyi tanácsost, Sréter János alispánt, Kubinyi Ágoston, Lissovényi László és Kossuth Lajos táblabírákat, Valentini János esperest, Jan Chalupka, Mikolai István és Székács József hitszónokokat. Közülük kerültek ki a főiskola ügyét intéző bizottság tagjai, melyről a *Pesti Hírlap* is hírt adott: „A’ Pesten felállítani tervezett prot. főiskola ügyében munkálkodó választmányhoz az ágost. hivallást követők részéről tagokul: b. Prónay Albert, Schedius Lajos, Benyovszky Péter, Kossuth Lajos, Székács József, Melczer János és Taubner Károly urak neveztettek ki.”³²³ A felekezetek bizottságainak első közös ülését egy év múlva tartották, ahol felmerült a kiépülő főiskola összekapcsolása a pesti evangélikus alap- és középfokú oktatással, továbbá közös bizottságot neveztek ki az ügy továbbvitelére Prónay Albert elnök, Dobos János, Fáy András, Kossuth Lajos, Nyáry Pál, Pulszky Ferencz, gróf Ráday Gedeon, Schedius Lajos, Székács József, Tatay Endre és Tauhner Károly részvételével.³²⁴

című irat, Lyccálna Kniznica v Bratislave, 485. kg, 3. sz., mely tiltakozik a protestáns diákok külföldi peregrinációjának korlátozása ellen, illetve részletesen fejtegeti egy, a pesti universitas mellett királyi intézkedéssel létrehozandó protestáns teológiai kar hátrányait, az önálló akadémiaalapítást preferálván.

³²³ *Ágostai hitvallásu egyetemes egyházi gyűlés vége. Pesti Hírlap, 1842. 07. 31. 165. sz. Magyarország és Erdély rovatban.*

³²⁴ Kossuth summázata az ülésről: „Pesti prot. főiskola tárgyában. A’ két protestans felekezet egyesült iskolai választmánya gróf Teleki Sámuel ő nga elnöklcte alatt f. h. 6-kán tartá nyilvános ülésct, mcllyen számos hallgatókon kívül 29 tag volt jelen. A’ szükségesegek előterjesztése és kölcsönös értesülések után azon indítvány fogadtatott el, hogy a’ k. folség kegyelmes jóváhagyása alá terjesztendő iskola chrendezési, tanítási és igazgatási tervnek a’ jutalmazott pályamunkákból leendő részletes kidolgozására most mindjárt egy alválasztmány küldessék ki. Ennek tagjai mgos báró Prónay Albert ur elnöklcte alatt: Dobos János, Fáy András, Kossuth Lajos, Nyáry Pál, Pulszky Ferencz, gróf Ráday Gedeon, Schedius Lajos, Székács József, Tatay Endre és Tauhner Károly urak. – Ugyanezen alválasztmányra bizatott: javaslatot tenni a’ Pesten már létező cvang. gymnasiumnak a’ közösen felállítandó főiskolávali egybekapcsolása módjáról ‘s föltéteiről; ugyszinte részletekre vinni azon általános elveket, mellyek a’ tanítók választása alapítóknak adandó jogok ‘stb. körül már eleve kitűzcttek, ‘s egyházkerületileg is elfogadtattak. Munkálatának eredményéről hírlapok utján a’ tisztelt közönség értesített ni fog.” *Pesti Hírlap, 1843. 01. 12. 212. sz. Magyarország és Erdély rovatban.*

Ez a választmány felhívást tett közzé a leendő főiskola támogatására, mely mellett a következő érveket fogalmazták meg: „hatalmas egy tényező leend, hogy Magyarhonnak fővárosa, mint kell és illik, magyarrá legyen”; „a’ vakbuzgóság ideje lejárt, ’s ember embertől, honfi honfitól valláskülönbség miatt testvéri jobbát nem tagadja meg”; „mellyben a’ magyarországi protestantismusra ’s a’ szakadozott hon érdekességére anynyi áldásnak magva csirázik”. A tervek szerint a főiskola olyan intézménykomplexum lett volna, mely az oktatás mindhárom szintjét magában foglalja.³²⁵ A gyűjtés reményteli előrehaladásáról számolt be a bizottság az 1844. szeptemberi evangélikus egyetemes gyűlésen.³²⁶ Az alapításhoz szükséges összeg azonban nem gyűlt össze, a kezdeményezés a protestáns unió ügyével együtt végül holtvágányra futott.

Schedius felsőoktatásra vonatkozó elképzeléseinek dokumentumait azonban nemcsak felekezeti levéltárak őrzik. Mint Horvát István naplója is jelzi, Schedius aktívan részt vett a pesti egyetem szervezeti és szerkezeti ügyeinek intézésében: „1805. március 12. Délelőtt semmi letzkék nem tartattak, mivel Tanítóink a’ Főiskoláknak szánt épület miatt Gróf Cziráky Antalnak előlülése alatt tanátskozni öszve gyülekeztek. Meg nem elégedvén tudniillik a’ nekik szánt hellel vélekedést nyújtottak be a’ Budai Heltartótanácsához: hogy a’ háznak másképen rendeltessenek el alkalmazosságai; hogy a’ Ketskeméti utszára néző bötsösebb része fordítottassék a’ kívánt czélra. Hazájához viseltető kötelességének leges leg inkább meg felelt a tanátskozásokban Tek. Tudós Sche-

³²⁵ A felhívás teljes szövegét közölte a *Pesti Hírlap*, 1843. 02. 26. 225. sz. *Felshólítás a’ Pesten felállítandó protestáns főiskola ügyében. Magyarország és Erdély* rovat. „Aláírók: Teleki Sámuel gr. elnök, Prónay Albert báró, Ráday Gedeon gr. és Fáy András helyettes elnökök. Ágoston József, Bakos Ambrus, báró Bánffy Pál, Bajkay Endre, Báthory Gábor, Benyovszky Péter, Dobos János, Dobos József, Erdélyi Ferencz, Fáy György, Fényes Elek, Fitos Pál, Fogarasy János, Ilkey Sándor, Kapczy Tamás, Karika János, Keck Dániel, Kossuth Lajos, Madarassy László, Magyar Kossa Sámuel, Markos Pál, Melzer János, Nagy István, Nyáry Pál, Patay József, Polgár Mihály, Résó Ensel Sándor, Sárközy Kázmér, Schedius Lajos, Szabó Károly, Székács József, Szekrényessy Endre, Szeles Sámuel, Szilassy György, Tatay András, Taubner Károly, Török Pál, Vajda Péter, Varga Soma, és Wartensleben Ágoston gr., választmányi tagok.”

³²⁶ A jegyzőkönyvet l. EOL. AGE II e 9;9; illetve HAA N, i. m. 69. o.

dus Lajos szokása szerint. Buzgón iparkodott külső díszét ékesíteni Tudományi lakunknak: de néhány nyúl szívű tanító társainak tsüggedéseik miatt szándékát mindenekben nem sikeríthette. Eljen sokáig a' Hazának és emberiségnek tündöklő híve!"³²⁷

Az első komolyabb koncepcionális reform lehetősége a pesti egyetem bölcsészettudományi karán 1817-ben kínálkozott, amikor az uralkodó 1816. október 11-i rezolúciója értelmében visszaállították a korábban két évre redukált bölcsészeti tanfolyamot háromévesre.³²⁸ Ez szükségessé tette új tárgy- és órabeosztás kidolgozását, melyre a kar bizottságot nevezett ki: Krobot János dékán, Schedius, Tomcsányi, Hadaly és Szarka professzorok részvételével. Hadaly kivételével a bizottság tagjai megállapodtak egy tervzetben, melynek kidolgozásában Schediusnak jelentős szerepe volt. Ennek a kari ülésen jóváhagyott változata megtalálható a helytartótanácsi iratok között *Tabella exhibens distributionem studiorum et temporis pro triennuali Philosophiae cursu. M. R. Scientiarum Universitate Hungarica* címen, Krobot János dékán, elnök aláírásával.³²⁹ Mint a rektori kísérőlevél is kiemelte, az egyik legfontosabb változtatás: „3. anni studiis alia adhuc per quam utilia studia, Paedagogiam quippe, seu scientiam Educationis sublimioris, tunc Archaeologiam et Numariam adjungi”. A tanterv tárgyi beosztása a következő volt:

„Anno I. Semestri primo: Doctrina Religionis, Psychologia empirica, Logica, Historia Universalis, Historia Naturalis, Lingua Hungarica.

Semestri secundo: Doctrina Religionis, Mathesis pura, Historia pragmat. Regni Hungariae, Historia Naturalis, Lingua Hungarica,

³²⁷ *Mindennapi...* 113. o.

³²⁸ Az ügy ismertetését l. SZENTPÉTERY, i. m. 158–160. o., ugyan ez a szöveg nem foglalkozik a javaslatok tartalmi leírásával, de az itt felhasznált iratok az ELTE egyetemi levéltár bölcsészettudományi karra vonatkozó anyagaival együtt azóta megsemmisültek.

³²⁹ MOL C 67 Fons 8. Pos. 217. iratköteg, mely tartalmazza Brezanóczy Ádám *Helytartótanács*hoz címzett kísérőlevélét, az említett tabellát, illetve Hadaly Károly mathesis professzor különvéleményét.

Anno II. Semestri primo: Doctrina Religionis, Physica cum Mathesi adplicata, Architectura civilis et Hydrotechnica, Oeconomia Rustica, Litteratura Hung.

Semestri secundo: Doctrina religionis, Metaphysica cum Philosophia Morum, Physica, Oeconomia rustica, Litteratura Hungarica

Anno III. Semestri primo: Technologia, Litteratura Hungarica, Aesthetica cum auctoribus classicis, Philologia Graeca, Scientia Educationis, Diplomatica, Scientia Rationis docendi, Numismatica et Archaeologia.”

Az *aesthetica*, *philologia Graeca*, *archeologia*, *psychologia* és *scientia educationis* jelenléte a tárgyak között, kiegészülve a gyakorlati matematika és fizika oktatásával (az előbbibe a csillagászat is beleértendő) jelzi, hogy az evangélikus középfokú oktatásban is modellként tekintett göttingeni képzési program ez esetben szintén irányadó volt. Az *archeologia* kiegészítése éremtannal ugyancsak Chr. G. Heyne metodikájából ismerős: mint Schedius már említett Traianus-dolgozata mutatta, a szöveges források felhasználása mellett a történeti kontextus feltárásának fontos eszközeként tekintette a göttingeni professzor az éremleletek szakértő tanulmányozását. Figyelemre méltó ugyanakkor, és Schedius későbbi javaslataiban is felbukkan a magyar irodalomtörténet oktatása – ennek már tárgyalt mintája az Eichorn-féle „Gelehrten-geschichte” tantárgya lehetett. Mint a *historia litteraria* történetére vonatkozó későbbi fejezetből majd kitűnik, Schedius esztétika-előadásai keretében már az 1800-as évek elején foglalkozott magyar irodalomtörténettel, illetve próbálkozott annak tudományos feldolgozásával. A tárgy tantervbeni jelenléte továbbá, akárcsak az *oeconomica rustica* tárgyaé, a *Systema* kidolgozása körül megfogalmazódó felismeréssel indokolható: hogy tudniillik a magyar nyelvvel nemcsak grammatikai, hanem teoretikus (történeti, filológiai, retorikai) szempontból is foglalkozó tanárok, valamint a falusi iskolákban a gazdasági ismeretekben képzett oktatók hiánya komoly probléma. Ebből adódik az is, hogy a göttingeni paradigma említett elemei, mely paradigma eredetileg egy magas szintű kutatóegyetem megvalósítását cé-

lozta,³³⁰ magyarországi környezetben sajátosan átlényegültek. Ugyan voltak próbálkozások a kutatóegyetem intézményi kereteinek megvalósítására: ilyen volt például a Kitaibel Pál által szervezett, és Schedius által is támogatott egyetemi botanikus kert, egyben kutatócentrum létrehozása. Schedius kezdeményezései azonban arra utalnak, különösen a következő fejezetben tárgyalandó, természettudományi társaság létrehozását célzó tervzetét vagy az új gellérthegyi csillagvizsgáló létrehozása érdekében való közbenjárását tekintve, hogy a tudományos kutatás intézményi kereteit magyarországi viszonyok között nem az egyetem, hanem önálló tudományos intézmények keretein belül vélte megvalósíthatónak, legalábbis átmenetileg. Az egyetem feladata ebben a koncepcióban elsősorban a tanár- és felsőfokú szakemberképzés lenne, mely ugyanakkor megalapozza az egyéb tudományos intézetekben megoldandó kutatóképzést is. A hároméves filozófiai kurzus e perspektívában válik fontossá: ezt a kurzust ugyanis a fenti javaslat értelmében nemcsak mai értelemben vett bölcsészhallgatóknak, hanem a jogászoknak és orvosoknak is látogatniuk kellett volna. Szentpétery monográfiája „bizarrnak” titulálja az előírást, miszerint a harmadév *technologia*, *litteratura hungarica*, *aesthetica cum auctoribus classicis*, *philologia Graeca*, *scientia educationis* tárgyai a medikusok számára kötelezőek. Ehhez hozzáértendő, hogy az említett tárgyakat, mint az Schedius *aesthetica* és *philologia Graeca* kapcsán korábban készült ki-mutatásaiból³³¹ kitűnik, a jogász- és teológushallgatók önként vették fel, míg medikusok egyáltalán nem, ezért vonatkozhat a kötelező előírás csupán az utóbbiakra. Viszont épp a medikusok bevonása jelzi, hogy ebben a tantárgystruktúrában olyan elképzelés valósult volna meg, melyet az egyetemi fakultásokra nézve a wolffianus hagyomány mentén Kant rögzített a leghatásosabban. Az tudniillik, hogy a filozófiai fakultás legyen úgynevezett „un-

³³⁰ A kutatóegyetem paradigmájára épp a göttingeni példán keresztül I. BÉKÉS Vera: *A kutatóegyetem prototípusa: a XVIII. századi göttingeni egyetem*. In: *Az európai egyetem funkcióváltozásai. Felsőoktatás-történeti tanulmányok*. Szerk. Tóth Tamás, Budapest, 2001, 73–94. o., újradolgozott változata: BÉKÉS Vera: *A hiányzó paradigma*. Debrecen, 1997, 50–75. o. olvasható fejezetnek.

³³¹ MOL C 67, 1810. Fons 8. Pos. 135.

tere”, azaz alapfakultás, mert az szabja meg a tudományos megismerés alapkritériumait és adja át annak alapmetódusait.³³² A kísérlet azonban nem jutott el a megvalósulásig, mivel a *Helytartótanács* a terjedelmes előterjesztést azzal küldte vissza, hogy a hároméves tanfolyamot a kar a II. József alatt érvényben lévő tantervi beosztással indítsa be, 1826-ban pedig újra kétévesre vonták össze.

A következő alkalom 1828-ban kínálkozott, amikor az 1825–27-es országgyűlés által kiküldött közoktatásügyi albizottság elnökeként Cziráky Antal országbíró báró Mednyánszky Alajost bízta meg az egyetemekre vonatkozó ügyek előadásával. Az albizottság üléseinek jegyzőkönyveit és a beérkezett javaslatokat tartalmazó kéziratos kötet Mednyánszky hagyatékában maradt fenn – Doromby Karola, Szentpétery Imre és Kornis Gyula monográfiái még használták az *Eötvös Kollégium* könyvtárában található kéziratköteget, melynek mára nyoma veszett.³³³ Ebben a kötetben szerepelt Schedius Lajos javaslata is az egyetemi reformokat illetően: a javaslatokat csak az imént említett monográfiák ismertetése nyomán, a kísérőlevelet pedig egy század eleji közlésből³³⁴ ismerheti meg az olvasó. Schedius javaslatai egyfelől

³³² A kanti koncepcióról és annak előzményeiről részletesen I. Regina MEYER: *Das Licht der Philosophie. Reformgedanken zur Fakultätenhierarchie im 18. Jahrhundert von Christian Wolff bis Immanuel Kant*. In: *Universitäten und Aufklärung*. Hg. von Notker Hammerstein, Göttingen, 1995, 97–124. o.

³³³ A hivatkozások szerint a kötet *Materialia ad elaboratum subdeputationis in litteraria* címen szerepelt az Eötvös Kollégium könyvtárában, I. SZENTPÉTERY, i. m. 166–170. o.; DOROMBY, i. m. 101–104. o.; KORNIS, i. m. II. 42–63. o.

³³⁴ „Hochgeborne Herr! Meinem Versprechen gemäß habe ich die Ehre in der Beilage die Andeutungen mitzutheilen, die ich zur Beantwortung der gestellten Fragen für hinreichend verachte. Belieben Sie davon gefälligen Gebrauch zu machen. [melléklet arról, mennyit vesz be tandíjból az egyetem] In Bezug auf die bessere Einrichtung unserer Universität wünschte ich Ihrem Scharfblicke nur folgende Winke und Punkte anzugeben, deren weitere Ausführung Ihren Einsichten nicht schwer fallen wird. So lange die untern Schulen in der jetzigen Lage bleiben, kann die beste Einrichtung der Universität keinen nutzen stiften, indem sie lauter unvorbereitete Zuhörer erhält, die desto weniger Gebrauch von ihren Anstalten machen können, je zweckmäßiger diese als integrirende Theile der Universität beschaffen sind. Vorzüglich ist aber zu bemerken, daß bei uns der Sprung von den Humanitäts-Classen zur Universität viel zu groß und gefährlich ist, als daß er nicht

a már említett bölcsészeti tanfolyam bővítésére vonatkoznak, mégpedig az egyetemes irodalomtörténet, az *encyclopaedia omnis eruditionis, encyclopaedia philosophiae* tárgyaival. Arra a kérdésre, a rendes tárgyak némelyikét lehetne-e magyarul előadni, Schedius a magyar nyelvű egyetemi oktatást igen sürgetendőnek nyilvánította, meghagyva erre a szabadságot a magyarul tudó tanárok részére. E tekintetben egyébként még radikálisabb véleményt fogalmazott meg Schedius 1841-ben, amikor a *Helytartótanács* kérésére a kar igazgatója, Tersztyánszky Imre körkérdest intézett a professzorokhoz, mely tárgyak mikortól lennének taníthatók magyarul.³³⁵ Schedius válasza szerint a magyar nyelv mihamarabbi bevezetése két szempontból is hasznos: a tudományos életnek nagyobb hatása lenne a közéletre és a magyar művelődés egészére, valamint a latint sem rontaná tovább a familiáris nyelvhasználat. Késznek nyilatkozott arra, hogy előadásait már a következő tanévtől magyarul tartsa meg, és szerinte ugyanekkortól magyarul előadható a hittan, egyetemes és magyar

meistentheils nachtheilige Folgen haben sollte. Ein Hauptmangel für alle literarische Cultur in Ungarn ist der Mangel eines Seminars oder Collegiums für künftige Lehrer und Erzieher. Schon die weise Fürstinn M. Theresia hat demselben durch Errichtung des sogenannten Collegii Repentium einiger Maßen abzuhelfen gesucht. Aber auch das wurde wieder aufgehoben, weil eine gewisse Claße Menschen sich für hinlänglich hält, diese Lücke auszufüllen, wodurch sie auch an Ansehn und Macht natürlich gewinnen. Die Aufrechterhaltung der außerordentlichen freiwilligen Vorlesungen an der Universität ist von großer Wichtigkeit für die Begründung der literär. Cultur. Aber der Universität insgesamt könnte die Herausgabe eines literarischen periodischen Werkes auferlegt werden, weil sie selbst nicht aus eigenem Antrieb dasselbe unternimmt. Die Ertheilung der Doctorwürde besonders in der philosophischen Facultät, sollte auf eine zweckmäßige Art beschränkt werden, um der wissenschaftlichen Cultur förderlich zu seyn. Was über die Didactra von Seite der Universität in ihrem letzten Recurse an Seine Majestät, gesagt worden ist, habe ich ausgeschrieben und lege es hier pro congruo usu bei. Ihrem gütigen Wohlwollen und gencigtem Andenken mich ergebenst empfehend, habe ich die Ehre mit ausgezeichnete Hochachtung zu verharren. Euer Hochgeboren gehorsamster Diener Ludwig Schedius, Pesth, den 30. Jun. 1828." LUKSICS Pál: *Adalék a budapesti egyetem történetéhez. Magyar Paedagogia*, 1914, 167–168. o.

³³⁰ A körkérdésre benyújtott válaszok az ELTE Bölcsészettudományi Kar levéltárában ugyancsak tűzvész áldozatai lettek, ismertetésüket SZENTPÉTERY, i. m. 188–194. o.

történelem, a magyar nyelv és oklevéltan, a genealógia, filozófia és mechanika, a többi tárgy pedig 1-2 év késéssel. Álláspontjával egyedül maradt a nyilatkozók között, akik tiltakoztak a magyar nyelv bevezetése, vagy legalábbis azonnali bevezetése ellen. A *Systema* kapcsán kifejtettekből következik, hogy ez az álláspont nem valamiféle váratlan megnyilatkozás Schedius részéről, hanem következetesen képviselt koncepció. Ama jelenség mögött, hogy a lokális adottságokhoz kevésbé kötött egyetemi oktatás kapcsán Schedius egyre határozottabban foglalt állást a magyar nyelvű oktatás mellett, feltételezhető a német, porosz felsőoktatási reformokban markánsan kifejezett „Nationalerziehung” érvrendszerének ismerete. A Fichte és Zöllner nevéhez kötött nevelélméletben éppoly szoros kapcsolat tételződik ugyanis a nevelés, a tudományok és a közélet, valamint a nemzeti művelődés egésze között, amint azt Schedius érveinek tartalmi ismertetése sejteti.³³⁶

A Mednyászkyhoz írott kísérőlevél akár a most ismertettek összefoglalásaként is tekinthető. A szöveg hangsúlyozza, hogy az egyetemi reform csak a teljes iskolarendszer reformjával nyeri el értelmét, különösen mivel a gimnázium felső osztályairól túl nagy az ugrás az egyetemre (itt lenne szerepe a kibővített filozófiai tanfolyamnak). Kiemeli továbbá a tanárképzés szükségességét. Végezetül kitér a levél a tudományos élet élénkítésének feladatára, melyre nézve javasolja, hogy az egyetem kiadásában periodikum jelenjék meg – mintegy első lépésként az alapozó-tanárképző egyetem modellje felől a kutatói modell megvalósítása felé.

³³⁶ A kortárs német, ún. „staatspädagogischen Theorien” címen ismert nevelélméletekre, közülük Fichte és Zölling érvrendszerére l. Helga ROMBERG: *Staat und Höhere Schule. Ein Beitrag zur deutschen Bildungsverfassung vom Anfang des 19. Jahrhunderts bis zum Ersten Weltkrieg*. Weinheim und Basel, 1979, 12–15. o.

2.3. A tudományszervezés eszköztára: a sajtótól a társaságokig

A Toldy-féle Schedius-portrénak köszönhetően az életmű legismertebb és legelismertebb szegmentuma Schedius *Zeitschrift von und für Ungern* folyóiratot létrehozó szerkesztői tevékenysége. E folyóirat szakirodalmi olvasata, különösen, ha a Szinnyei-féle írói lexikon hivatkozásait megfigyeli az értelmező, egyfajta kortárs tudástár, enciklopédia felhasználási módjára emlékeztethet. Megjegyzendő, hogy ilyenfajta olvasatra, a folyóirat tematikai és statisztikai profiljainak megrajzolására akkor nyílik csak lehetőség, ha csupán az értekezéseket és a *Bücheranzeigen* rovatát részletező tartalomjegyzék mellett az *Intelligenzblatt* rovatban közölt hír-típusokhoz is részletes mutató készül.³³⁷ Ám arra a kérdésre keresvén a választ, vajon a nyomtatott periodikumok számára milyen szerepváltozatokat és témaköröket jelölt ki a kortárs művelődés horizontján a Schedius-életmű, nem elegendő csupán a *Zeitschrift* szövegének effajta, adatbázisszerű olvasata. Őt olyan időszakos írás nevezhető meg, mely igazolhatóan a Schedius-életműhöz kapcsolható: az *Uránia*, az *Allgemeines Verzeichniss der inländischen Bücher, welche auf dem Pester Josephi Markt des 1798/1800/1802 Jahres entweder ganz neu gedruckt, oder verbessert, oder sonst wieder aufgelegt, erscheinen sind, auch künstlich noch herauskommen sollen*; a *Literarischer Anzeiger für Ungern*; a *Zeitschrift von und für Ungern zur Beförderung der vaterländischen Geschichte, Erdkunde und Literatur* és a *Tudományos Gyűjtemény*.

Schedius és a nők. Az *Uránia* kapcsán a szakirodalom korábbi gyanakvásait Szilágyi Márton monográfiája fordította át megállapításokká: filológiai háttérelmzéssel igazolta, hogy Schediusnak döntő szerepe volt a lefordítandó írások kiválogatásában.³³⁸ Az elemzés végén megfogalmazódott egy újabb gyanakvás, arra vonatkozóan, hogy a folyóirat női olvasókat megszólító, női létmóddal kapcsolatos témákat előtérbe helyező programja

³³⁷ I. 2. fej. 244. jegyzet.

³³⁸ SZILÁGYI, *Kármán*... 51–56. o.

ugyancsak Schediusnak tulajdonítható. Schedius nőegyletbéli szerepe és a leányoktatás fejlesztését célzó koncepciója mellett számos egyéb vonatkozással is alátámasztható e feltételezés. Egyrészt Schedius környezetében a következő évtizedekben feltűnő módon újra és újra felbukkant kifejezetten női közönséget megszólító periodikumok terve, mégpedig következetesen almanach-formátumban.³³⁹ Horváth István 1805 márciusában, az idő tájt, amikor Schedius több témát is felkínált számára kidolgozásra és kettejük szellemi kontaktusa igen élénk volt, Virág Benedeknek fejtegette „forró beszélgetésben”: „Szánakodásra méltó dolog tudniillik: hogy még eddig senki nem gondolkodott egy bötsületes Magyar zsebbe való Kalendáriumról, melylyet mind a’ Magyar Szép Nem, mint pedig a’ Hazai Ifjúság zsebében szégyen nélkül el hordozhatna. A’ Pesti, Budai, Pozsonyi, Vátság, Győri ’sa’t. kalendáriumok tsak a’ porság, és korosabbaknak részökre szolgálhatnak. Az efféle jobb izlésű könyv talán tsak elég kelendő lenne, kivált képen ha a’ Német *almanach*-okkal vetekednék. Kis István Úrnak izetlen, dísztelen, parányi zsebbe való kalendárioma el szokott fogyni szorgalmatosan: hogyne vennék tehát aztot, a’ mi maga nemében ezerszerre tökéletesebb, és Nemes szivhöz sokkal inkább alkalmaztatva volna? Ebben lehetne leges leg inkább terjeszteni a’ szép érzetét metszett képekre, énekekre, és más ilyyenekre nézve Hazafiaink és Leányaink között.”³⁴⁰ Horvát később megvalósította tervét: 1812, 1814 és 1815-re szerkesztette és kiadta Pozsonyban a *Magyar Dámák Kalendáriumát*. Itt felvázolt elképzelése, mely több tekintetben is *Uránia*-utánérzésnek nevezhető, ugyanakkor azért is figyelemre méltó, mert ki mondja: a női közönség megszólítása szorososan kapcsolódik a művelt, polgári középhétfő olvasótáborának mozgósításához. Ez az *Uránia* vonatkozásában is megfigyelhető, mégpedig két tematikai sajátosság, a természeti jelenségeket, különleges állatfajokat bemutató írások (*Kolibri, A’ Légy Madárka*) és a hétköznapi élet praktikus tárgyaira reflektáló közlések (*Egy olly Ragasztót tsinálni, melly által törött Üveg, Portzellán, és Ágát, olly helyesen*

³³⁹ Schedius vonzódását az almanach-műfaj iránt jól kifejezi, hogy később a Kertbeny Károly által 1846-ban kiadott *Jahrbuch des deutschen Elements in Ungarn* német almanach szerzői között is olvasható neve.

³⁴⁰ *Mindennapi*... 118. o.

öszvetapasztatik, hogy alig lehet észre venni) erőteljes jelenléte révén. E két tematika uralta például a kifejezetten göttingeni átlagpolgárok igényei mentén szerkesztett *Klapperschlange* hetilapot, mely 1789 folyamán jelentkezett olyasfajta írásokkal, mint *Gebrauch der Geäder der Thiere* vagy *Tabelle mit der Lebensdauer verschiedener Thiere*, a göttingeni sörkészítés különlegességeinek bemutatása stb. A Schedius ott-tartózkodása idején megjelenő, a polgárok között igen népszerű periodikum lektúr-sajátságai, az alcímben is kifejezett „ein Wochenblatt zum Nutzen und Vergnügen” programja a siker mellett némi ellenérzést is kiváltott az akadémikus, illetve tanító célzatú újságokhoz és folyóiratokhoz szocializálódott „gelehrten” közegeből.³⁴¹

A másik Schedius környezetében feltűnő kezdeményezés Kisfaludy Károly *Aurora*-ja. Hogy Schedius tagja volt az Aurora-körnek, a szakirodalomban közismert momentum – szerepe az *Aurora* kiadása körül azonban valószínűleg több, mint hogy az első számban (akárcsak hajdan az *Urániában*, melyre egyébként a címadás is emlékeztet) esszét jelentetett meg.³⁴² Az *Aurora* ajánlása ugyanis – „Felséges Karolina Augusta austriai császárné és Magyar országi királynénak mélységes Jobbágyi tisztelettel” – látnivalóan olyan szimbolikus szerepben szólítja meg a királynét, mint a honi asszonyok legelsőbbikét, mintáját, mintegy képviselőjét. Az effajta, hivatalos szerepekhez kötődő női idolképzésre bőséggel található példa Schedius József nádor feleségeinek ajánlott költeményeiben, különösen az Alexandra Pavlovna nagyhercegnő tiszteletére írt német versezetekben.³⁴³ Mint Pasquich János csillagász életrajzából kitűnik, annak Budára települése után

³⁴¹ A hetilap fogadtatásáról, olvasóközönségéről l. *Göttingen. Geschichte...* 1009–1012. o. (a fejezet szerzői Martin Gierl, Franz Profener).

³⁴² SCHEDIUS Lajos: *A' Szépség' tudománya*. In: *Aurora. Hazai Almanach*. Kiadta Kisfaludy Károly, 1822, Pest, Trattner János, 313–320. o.

³⁴³ SCHEDIUS Lajos: *Freudenchor zur Feyer der höchst glücklichen Vermählung Sr. k. Hoheit Joseph Anton Erzherzogs v. Oesterreich Ungarn mit Ihrer k. Hoheit Alexandra Pawlowna Grossfürstin v. Russland bey Höchst erwünschter Ankunft in dem k. städt. Ofner Theater feyerlich abgesungen. In musik gesetzt von Raymann*. Buda, 1800; uő: *Kantate zu Feyer des höchst erfreulichen Entbindung Ihrer kais. Hoheit Pawlowna Grossfürstin von Russland mit Sr. k. Hoheit Joseph Anton Erzherzogs v. Oesterreich Ungarn. In Musik gesetzt von Joh. Spech*. Pest, 1801.

Schedius nemcsak a gellérthegy-i csillagvizsgáló létrehozásánál segítette, de része volt abban is, hogy „Pasquich bejáratos lett a nádori lakosztályba. Legkedvesebb művét, a *Természet színházát* (*Vorlesungen über einige der vorzüglichsten Gegenstände des Natur-Schauplatz*. Ofen, 1818.) Budán írta, és a nádori udvar hölgytagjai számára ajánlotta, akiknek minden valószínűség szerint rendszeres előadásokat is tartott a világegyetem rejtélyeiről. Ennek a hölgytársaságnak legfőbb bizalmasa Schedius Lajos volt.”³⁴⁴ Hermina hercegasszonnyal és Mária Dorotheával Schedius mint a helyi evangélikus közösség prominens tagja, illetve az előbbi által kezdeményezett, az utóbbi által létrehozott és pártfogolt pesti nőegylet titkára is összeköttetésbe került. Mária Dorotheának emellett magyar nyelvtanára volt Schedius, és a hercegasszonyt kulturális kezdeményezések támogatására ösztönözte.³⁴⁵ Talán nem véletlen, hogy Mária Dorothea alakját, felruházva a bécsi udvartól való idegenség és a magyar nemzeti törekvések iránt érzett szimpátia jegyeivel, a szakirodalom később egyfajta Sisi-előképként értelmezte.³⁴⁶

³⁴⁴ VARGHA Domokosné: *Pasquich János. Természet Világa*, 1997/10. 471–474. o., forrás: <http://www.kfki.hu/chemonet/TermVil/tv9710/pasquich.html>.

³⁴⁵ „Égy ilyen, Morgenblatt forma folyó Irásnak híjával vagyunk még. Tudod, hogy még a mult nyáron járt e körül eszem Igazzal, de őt környüállásai Pánczélhoz csatlák. A télen Báró Podmaniczky Jósef Ő Excelja több izben serkentgetett ideám megvalósítására s külön ugyan azt tevő Kisfaludy Károlylyal is. Kisfaludy megszólított hogy állanék egybe vele. Megtudák a plánt Gr. Majláth, Gr. Teleki Ferencz, és Gr. Teleki Jósef, Prof. Schedius, s ösztönzének. Nem könnyü é Katót tánczba vinni? Prof. Schedius, ki a Palatinának Magyar Nyelv tanítója, eléhozta a dolgot Ő Herczegségének, ez tenyerébe tapsolva fogadta, Olvasónénknak ajánlá magát. Beszélt a Herczeggel, Instantiánk beadásával késvén holmik miatt, a Palatina kérdezé Schediust hogy miért nem megyünk a Herczeghez, holott vár: Mentünk. Gr. Pálffy Fidélist elkészülé Gr. Teleki Ferencz, mint a Nádor kamarássát. Béadtuk a Herczegnek személyesen Instantiánkat. Május 21dikén a Helytartó Tanácstól ki kaptuk az engedelmet, úgy hogy a Cancelláriához nem is küldetik ügyünk. Ezt akartuk elébb, hogy bizonyosabb reménységgel dolgozhassunk.” *KazLev* XVIII. 1822. jan. 1.–1823. dec. 31., Budapest, 1908, 4083. Döbrentei Gábor Kazinczynak, 1822. jún. 9. 85. o.

³⁴⁶ Különösen tanulságos ilyen szempontból Georg LOESCHKE: *Die evangelischen Fürstinnen im Hause Habsburg. Eine historisch-psychologische Studie*. Wien, 1904 és PAYR Sándor: *Mária Dorottya nádorasszony. Egykorú napló és eredeti levelek tükrében*. Budapest, 1908 című kötetei, melyek éppen a Sisi-kultusz virágzása idején jelenvén meg, értelmezhetők egyfajta tudatos előképkeresés eredményeként is.

A párhuzam tovább építhető, szemügyre véve az *Aurorában* megjelent *A' Szépség tudománya*³⁴⁷ és az *Urániában* megjelent *A' Vallás' szeretetre-méltó-volta* című,³⁴⁸ esszéisztikus Schediusz-szövegeket. Ezek nemcsak abból a szempontból hasonlatosak, hogy mindkettő egy, Schedius valamelyes közreműködésével született időszaki írás első kötetében kapott helyet. Az *Uránia*-béli írás retorikája közvetlen megszólítottként tünteti fel „Olvasónéink” társaságát, bizalmas viszonyt teremtve a szöveg és a feltételezett, implicit hölgyolvasó között („Barátnéimnak”). A szöveg tematikai középpontját egyértelműen a „Gyönyörűség” szó jelöli ki: a pontokba szedett érvelés annak felsorolása-felmutatása, milyen gyönyörűségek lelhetők fel a vallásos érzelmvilágban. A rövid esszé utolsó mondata pedig egyértelműen esztétikai dimenziójú vallásértelmezést kínál: „De... egész Könyvet kellene írnom, ha azokat a' Kellemetességeket öszve-akarném szedni, a'mellyek a' Vallás' gyönyörködtető Képén vagynak el-terjedve; megelégsem, ha azt a' Gyönyörűséget el-érhetem, hogy ez által Alkalmatosságot adtam Kedves Barátnéimnak arra, hogy azon Szépségeket magok keressék a' Vallás' kies Vidékein.” A női olvasó feltételezetsége azért lehet lényeges, mert azt jelzi, hogy a vallás eme esztétikai oldalának és általában véve a szépség dimenzióinak érzékelésére a nő pszichikai-antropológiai alkata megfelelőbb, fogékonyabb, mint a férfié. A látszólag pietista lexikológiára építő szöveg eme markánsan esztétizáló jegyek révén rokoníthatóvá válik Friedrich Schlegel *A filozófiáról. Dorotheának* írt esszéjével. E fiktív levél a női olvasó jelenlétét meg is indokolja: „Nagyon is élénken emlékszem ama merész állításomra, hogy *a nőknek a filozófia nélkülözhetetlen, mert nem létezik más erény számukra, mint a vallás, amelyhez csak filozófia által juthatnak el.*”³⁴⁹ Látnivaló, hogy a Schediusz-szöveg kontextusa ebben a vonatkozásban nem a pietista irodalomban jelölhető ki, mely a női érzékenységet

³⁴⁷ L. 2. fej. 342. jegyzet.

³⁴⁸ Az itt használt szövegkiadás: *Első folyóirataink: Uránia*. Szerk. Szilágyi Márton, Debrecen, 1999, 25–28. o.

³⁴⁹ Hegyessy Mária fordításában: Friedrich SCHLEGEL: *A filozófiáról*. Gond, 1998, 141–158. o.

gyakorlati-kegyességi nézőpontból értelmezte.³⁵⁰ Releváns vonatkozást kínál viszont a kora romantika nőértelmezése, mely sok tekintetben Kant feminitásértelmezésére épül: ezenbélül is kiemelhető a Heyne-szemináriumokat Schediusszal együtt látogató Friedrich Schlegel írásainak nőképe.³⁵¹ A göttingeni közeg szerepe ebből a szempontból sem elhanyagolandó: tudvalévő ugyanis, hogy a göttingeni hölgyek, különösen a művelt professzorleányok nemcsak a diákéletet színesítő hangversenyek, szánkázások, kirándulások színfoltjai voltak, hanem a tudományos és a művészi élet résztvevőiként is szerepet kaptak. Göttingenhez fűződik az első női doktori fokozat, melyet filozófiából Dorothea Schlözet nyert el 1787-ben, a költeményekkel jeleskedő Philippine Gatterer mentora a nagynevű Gottfried August Bürger költő volt, Meta Forkel, Rudolf Wedekind lánya már 19 évesen regényt jelentetett meg (1784-ben, *Maria. Eine Geschichte in Briefen* címmel).³⁵² Mindemellett Christoph Meiners történeti előadásain nemcsak az ókori Athénról hallhattak az egyetemisták, de a professzor négykötetes *Geschichte des weiblichen Geschlechts* című nagymonográfiájának fő tételeivel is szembesültek. Schedius, aki később levélben is tartotta a kapcsolatot Meinersszel, legalábbis minden bizonnyal.³⁵³ A nő szépség, művészet és tudomány iránti érzékenysége, nézőpontjának mássága és értékei tehát a göttingeni diákok számára nem elvont teória, hanem megtapasztalt valóság volt. Mint a fent idézett Schlegel-szöveg zárása is mutatja, a bi-

³⁵⁰ Richard CRITCHFIELD: *Prophetin, Führerin, Organisatorin: Zur Rolle der Frau im Pietismus*. In: *Die Frau von der Reformation zur Romantik. Die Situation der Frau vor dem Hintergrund der Literatur- und Sozialgeschichte*. Hg. von Barbara Becker-Cantarino, Bonn, 1980, 112–137. o.

³⁵¹ Részletesen I. Caludia SIMON-KUHLEND AHL: *Das Frauenbild der Frühromantik. Übereinstimmung, Differenzen und Widersprüche in den Schriften von Friedrich Schlegel, Friedrich Daniel, Ernst Schleiermacher, Novalis und Ludwig Tieck*. Dissertation, Kiel, 1991, 31–40. o. Immanuel Kant: *Schönheit und Freiheit von Zwang, Friedrich Schlegel* 62–134. o. című fejezetek. Friedrich Schlegel 1790–1791 között, August Wilhelm Schlegel 1786–1791 között, tehát Schediusszal egy időben látogatta Heyne szemináriumait. L. MEINHARDT, i. m. 67. o.

³⁵² További adalékokat a témához I. Klaus HARPRECHT, Gisa DENE: *Die Göttinger Universitätsmamsellen*. Göttingen, 1988 című kötetében.

³⁵³ Meinersről és Schediusszal való kapcsolatáról I. 3. fejj. 38. jegyzet.

zalmas viszonyban szerepeltetett női olvasó fiktív személye interiorizálódik, mintegy részévé és vezetőjévé válik egy belső megértési folyamatnak: „Nos, meglepődve veszem észre, hogy tulajdonképpen Te vagy az, aki engem avat be a filozófiába. Csak meg akartam osztani veled a filozófiát ... Ezáltal bizonyos fokig saját magammal osztottam meg, mostantól nem különül el többé szellememben... És amit az ember e belső társasság révén kifelé is megtanul közölni, az még mélyebben sajátja lesz, ha mégoly általános közlésen keresztül is.”³⁵⁴ Innen olvasva a Schedius-szöveg sajátja nem abban áll, hogy szociológiai szempontból új olvasóközönséget akar megcélolni, hanem hogy a vallás fogalmán illusztrálva egy új hermeneutikai metódust mutat fel: az érzékenység, mégpedig a (vallásos életben is jelenlévő) szépségre való érzékenység ösztönösen szenzitív, érzelmi és feltáró természetét. Az *Aurora* lapjain közölt Schedius-szöveg eme értelmezés felől közelítve akár az *Uránia*-béli közlemény folytatásának is tekinthető. Közvetlen megszólítást ugyan nem alkalmaz, ellenben felütésként az anyaság érzelmvilágát idézi meg, később pedig (az immár közvetlen, női olvasóhoz címzett megszólításokat tartalmazó) Kis János-vers beillesztésével a szépség dimenzióját egyértelműen feminim jelenségként ábrázolja. A szépséget ugyanakkor a *humanitas* hordozójaként is láttatja a szöveg – „Méltán azért a' Szépséget az emberi jelesség' symbolumának nevezhetni.” –, ennek felszínre hozatalát és megértését pedig a Kis-versen keresztül a szerelem folyamatával írja le. Ebben az olvasatban a nőiség tehát olyan princípium, amely a szépség fogalmi dimenzióit az érzékelhető világban felmutatja (Schlegelnél: a filozófiát az élettel összeköti). Látnivaló tehát, hogy a Schedius-szövegek esetében a női olvasók felé fordulás nem pusztán egyfajta nemzetnevelési stratégia vagy marketingfogás, hanem kifejtett és a német romantika feminitás-fogalma felől közelíthető program része lehetett.

Ezzel a programmal jól egyeztethető, hogy Schedius később tárgyalandó irodalomtörténeti szövegkísérleteiben különös figyelmet szentelt a női íróknak, mint a női princípiumot, azaz a

³⁵⁴ SCHLEGEL, *A filozófiáról...* 158. o.

szépség érzékelhető világba hozatalát aktív módon is megvalósító személyeknek. Az *Uránia* szempontjából elsősorban Sophie von Laroche nevének, leveleinek és regényeinek méltató említése érdekes Schedius egyetemi előadásában.³⁵⁵ Wieland barátnője életművének többrétű ismerete alapján feltételezhető, hogy Schedius forgatta a *Pomona für Teutschlands Töchter von Sophie la Roche* folyóiratot is, mely 1783–1784 között jelent meg Speierben, és az első nő szerkesztésében kiadott női magazinként tartja számon a német irodalomtörténet. Áttekintve a 18. században Németországban megjelent, nőknek ajánlott periodikumok listáját, tematikai és műfaji beosztásban a fenti folyóirat áll legközelebb az *Urániához*. Célkitűzése szerint meséket, verseket közölt, érdekes híreket külföldről, morális írásokat („Tugend, Edelmüt, gemütvolles Herz” témákban), nőket érdeklő sajtóságokat (divat, receptek) – bár a levelezésrovatnak, ahol kifejezetten olvasónők levelei láttak napvilágot, az *Uránia* esetében nincs megfelelője. A *Pomonát* a szakirodalom azért tartja egyedülállónak a 18. századi női folyóiratok között, mert mögötte egy szélesebb „Bildungskonzept” bontakozik ki, mely a német leányok irodalmi művelésén keresztül a német kultúra „csinosítását” célozta – *A’ Nemzet’ tsinosodását* tartalmazó *Uránia* esetén tehát érdemes lehet előképként számolni vele.³⁵⁶

Tovább haladva e feminim nyomvonalon, Schedius és az *Uránia* összefüggésében még egy, bár részint hipotetikus kapcsolódási pont vethető fel. Feltűnő és elgondolkodtató ugyanis a folyóirat címadása. Létezett ugyan párhuzamosan egy *Urania* című folyóirat,³⁵⁷ ez azonban inkább tudományos jellegű írásokat közölt. Maguk az *Uránia* szerkesztői is elhatárolták folyóiratukat e le-

³⁵⁵ *Lineae primae...* OSZK Kézirattár, Quart. Lat. 1477. Kiadott változata: BALOGH Piroska: *Esztétika és irodalom a XVIII–XIX. század fordulóján. Schedius Lajos előadása 1801–1802-ből.* Szakdolgozat, ELTE BTK, 1998 függelékéként. La Roche neve a *De epistolico scribendi genere* és a *Fabulae Romanenses* címszó alatt olvasható.

³⁵⁶ Sabine SCHUMANN: *Das „lesende Frauenzimmer“: Frauenzeitschriften im 18. Jahrhundert.* In: *Die Frau von der Reformation...* 138–169. o. – teljes listáját adja a 18. századi német női olvasóknak ajánlott folyóiratoknak, továbbá tipizálja is ezeket.

³⁵⁷ *Urania für Kopf und Herz.* Leipzig, Voß, 1794–1796.

hetséges előképtől: a címadás tehát nem egy másik folyóiratra való utalásként értelmezendő. Hogy a címválasztásban fontos szerepe volt a feminim jellegnek, jelzi a kiadói *Bé-vezetést* lezáró megszemélyesítés: „Gyenge Leányka! indulj-el immár-ki mértt Útadon, emlékezzél-meg *Mennyei Származásodról – Taníts!* és *Igyekezz tetszeni! Légy tiszta, és kellemes!* Légy hasznos Társalkodónéja Hazánk szerelmes Leányinak, a’kik közzé most kibotsátunk.”³⁵⁸ E zárórészlet a cím vonatkozásában egyszerre két asszociációs kört mozgat. Egyfelől a „Mennyei Származásodról” szókapcsolat feleleveníti azt a klasszika-filológusok számára nem ismeretlen vonatkozást, hogy az „Urania” kifejezés számos istennő, Aphrodité, Héra, Hekaté és mások nevei mellett szerepel jelzői funkcióban, az illető olümposzi hovatarozását, azaz „mennyei származását” jelölven.³⁵⁹ Semmi nem utal azonban arra, hogy a „leányka” megszólítással aposztrofált *Uránia* eme istennők valamelyikét jelölné. Az olvasó számára felkínált jegyek csupán az allegorikus alak női, szűzies (vö. társalkodónéi szerepkör) mivoltát, mennyei származását, tisztaságát és kellemetességét rögzítik, kiegészítve a „mértt Úton” haladás és a tanítás funkciójával. Ez a beszédmód az *Uránia* kifejezést főnévi szerepben láttatja, azaz a kilenc Múza egyikének neveként, aki az emblematiszűs ábrázolásokon földgömbbel jelenik meg, és a csillagászat tudományának múzsájaként tartják számon. Csakhogy a csillagászat tematikája, még ha a tanköltemények műfaja felé tájolódná is az olvasó, nehezen egyeztethető a nevezett folyóirat profiljával. Kézbe véve azonban Szerdahely György Alajos 1778-as *Aesthetica* című kötetének OSZK-ban található példányát, sajátos melléklet tűnik szembe, *Historia Uraniae Musae, quam inter Deos, Deasque planetarias recens detexit Herschelius, carmine exposita a Georgio Aloysio Szerdahelyi* címmel.³⁶⁰ A kis füzet tartalmaz egy latin

³⁵⁸ *Első folyóirataink: Uránia...* 17. o.

³⁵⁹ *Der kleine Pauly. Lexikon der Antike in fünf Bänden.* Hg. von Konrat Ziegler, Walther Sontheimer, Hans Gärtner, DTV München, 1979, Band 5., 1058. o. *Urania* címszó.

³⁶⁰ SZERDAHELY György Alajos: *Historia Uraniae Musae, quam inter Deos, Deasque planetarias recens detexit Herschelius, carmine exposita a Georgio Aloysio Szerdahelyi.* Viennae, Typis Joan. Thom. nob. de Trattner, 1778, hozzákötve: *Aesthetica sive Doctrina Boni Gustus ex Philosophia Pulcri*

Szerdahely-verset *Historia Uraniae Musae* címen, egy kiadói kommentárt, valamint egy magát „Uranophilus Austriacus”-nak nevező, Hell Miksával azonosítható szerző költeményét, *Lis Astronomorum de Nomine quo Planeta recens Anno 1781 die 13 Martii Aquis Solis (Bathe) in Anglia a D. Herschel Optico Celeberrimo detectus, appellandus sit* cím alatt. E szövegek tudománytörténeti háttérét az a vita adja, mely a nemzetközi csillagásztársadalom kedélyét az 1780-as években borzolta: William Herschel csillagász 1781-ben új bolygót fedezett fel, melynek elnevezése és jele körül nézeteltérés alakult ki, a csillagászok egy része az Urania, más része az Uranus elnevezést támogatta. A vita állomásait nyomon követte Hell Miksa *Ephemerides astronomicae ad meridianum Vindobonensem* című bécsi folyóirata is, és mint a kommentár jelzi, ennek visszhangjaként, Hell felkérésére írta meg Szerdahely az itt közreadott verset.³⁶¹ A költemény fókuszában az olümposzi istenek vitájának elbeszélése áll, melyben Urania, azaz a „coelestis Virgo”, mennyei leányzó számára kijelöltetik a hely az égi trónuson, az égbolt legfelsőbb régióiban. Ámde Saturnus tiltakozik, nehogy egy nőt helyezzenek nála nagyobb tisztségbe: „Nempe mihi summum modo Foemina tollat

deducta in Scientias et Artes amaeniores Autore Georgio Szerdahely. 11m Budaë, Typis Regis Universitatis, 1778-hoz. A füzet mellékleteként közölt Lis astronomorum... kezdetű költemény szerzője Hell Miksával azonosítható, l. 2. fejt. 363. jegyzet.

³⁶¹ „Cum Lis Astronomorum de Nomine & Hieroglypho novo Planetæ tribuendo, quam Helius Appendici Ephemeridum Astron. Vindob. ad Annum 1787 insertam voluit, Occasionem præbuerit Adm. R. ac Claris. Domino SZERDAHELY concinnandi elegantissimi, & eruditissimi Carminis Historiæ URANIAE Musæ a me nunc Typis datae, & ab Helio Ephemeridibus Astr. Vind. Anni 1788 pariter inserendæ, gratu Lectoribus Historiæ hujus me Officiû facturum putavi, si Litem quoque illam cum ceteris in Appendice dicta vulgaris, cum Venia clariss. Auctoris, quam in plenissimam dederat, huic Historiæ hoc Loco subjungrem; ita enim fieri censebam, ut Lectores plenam nanciscantur Notitiâ Eventus astronomici, qui inter præcipua Inventæ, Seculo nostro Gloriam pariet immortalem. Litem autem 32 Astronomorum, secundis hic expressam Typis & emendatiorem, & auctiorem volui, additis nonnullis in prima Editione a me suppressis, quæ (cum ante Editionem Historiæ hujus commode vulgari non poterant) nunc per ipsam hanc Historiam solidis Argumentis probata, certa, firma, tutaque habentur.” SZERDAHELY, *Historia...* 31. o.

Honorem? / Grandaevumque habeat sub pede Virgo Caput?" A vita és az azt követő barbár támadás elől a gyenge mennyei lányka az ég legszélére menekült, ott elrejtezett. Az évezredek vitának most Herschel éles szeme vetett véget, aki visszaadta Urania régi fényét: az új bolygót tehát csakis e név illetheti. Uranophilus költeménye a csillagászok között zajló vita kontextusát ismerteti, melynek fő kérdését, azaz hogy Urania vagy Uranus legyen az új bolygó neve, kapcsolódva Szerdahely mitologizáló elbeszéléséhez, ugyancsak a nemek harcának kérdésköréhez köti: „At, MAS sit summus Praeses, non FOEMINA Coeli! / URANON, URANIAE jure praeire decet” és „Sunt Marium Generis quatuor, tres Foemineique; / Impar est Sexus; congruit esse parem. / Sique parem cupitis coelestem reddere Sexum, / URANUS esto procul, sit Locus URANIAE.” Az új bolygó vizuális jegyeit a szöveg a kedves, kellemes, nyugodt, tiszta, ragyogó attribútumok mentén kifejezetten női, mégpedig nem vénuszi, hanem szűzies jegyekként aposztrofálja: „Virginea est Facies, non mascula, foeminasque / Dotes prae se fert! haec DEA, non DEUS est. ... Virgineam URANIAE Dotem cum possidet Astrum, / URANIAE Nomen, quis neget esse decens? / Altera virgineae Dos est non ultima Formae, / Grata sit ut Facies, atque modesta simul. / Claro equidem (fateor) sed grato Lumine fulget / Atrum, tranquilla est Lux, et amoena Oculis. / Non Martis, feriens Oculos, Venerisve, procacis / Sideris est Lux, sed mitis, amica, nitens. ... Dos quoque virginea est, Gressus gravis & moderatus, / Non graditur celeri Virgo pudica Pede. / Quam lento Motu, Gressuque Planeta feratur, / Dicere non opus est: novimus Astronomi, / Foeminas igitur Dotes cum praeferat Astrum.” A legfőbb, zárásként fenntartott érv azonban nem a látvány szimbolikájára épít, hanem arra, hogy Urania révén a költőknek, festőknek, művészeknek támadna végre égi vezérük, akiket már az ókortól foglalkoztatott az égi kozmosz, és akikhez inkább ille- ne a női, semmint a férfiúi vezérlő princípium: „At dandum est aliquid Pictoribus, atque Poesis: / Quaerite, quid cupiant? numne Deum? ane Deam? / Sunt quoque, cur optem nostrum signare Planetam / Nomine proposito: sed reticenda mihi. / O! utinam liceat! claris suadere Poetis! / Ne Plectra URANIAE cosmica spreta velint! / Quo Studio Vatum veteres coivere Camoenam /

URANIAM Patres? novimus Astronomi. / Novimus Astronomi, quae Naso, Maroque: Catullus / Quae cecinit: doctum novimus Ausonium. / Novimus: et Graji Musaeus, Aratus, & Orpheus: / Astra sonante Lyra, quae docuere Patres. / Coelestis Ratonis Opus, quod MANLIUS olim / Condidit astrologus: novimus & reliquos. / URANIAE quidam cur Vates Plectra verentur? / Cosmica cur metuant pangere? Naso docet.” A vita végül az Uranus-pártiak győzelmével zárult, és az asztrológiai hagyományban az Uranus mindmáig a férfisság szimbolikájával asszociálódik, jelölési módja is erre utal. Jelen értelmezésben azonban lényegesebb, hogy a vita kontextusában, az idézett szövegek erőterében megformálódó Urania-kép feltűnő egyezéseket mutat a folyóirat bevezetésében körvonalazott allegorizáló Uránia-alakkal. A klasszika-filológiai vonatkozással szemben eme hagyomány horizontján a folyóirat címadása látványos állásfoglalás a nőiség értékei, valamint feminitás és művészet organikus egybetartozása mellett, mely könnyen társítható a Friedrich Schlegel-párhuzam kapcsán kifejtett programmal. Az asszociációt a kortárs olvasó számára az is megkönnyíthette, hogy William Herschelnek, az Uranus felfedezőjének nővére, Caroline Lucretia Herschel sajátos népszerűsége tett szert, mivel nő létére képzett csillagász volt, egyszerűen bátyja munkatársa, és 1786-ban angol királyi kintűntetésben részesült, mivel „first time that a woman had been appointed assist to the court astronomer”.³⁶²

A filológiai kérdésfeltevés pedig, hogy tudniillik az *Uránia* szerkesztőinek tájoltóságával összeegyeztethető-e eme csillagászati vita ismerete, éppen Schedius közvetítő-tanácsadó szerepének feltételezése mentén válaszolható meg. Schediusnak egyrészt a pesti egyetem újonnan kinevezett esztétikaprofesszoraként hivatalosan is előírt kötelezettsége volt elmélyedni Szerdahely György Alajos munkáiban. Márpedig a csillagászati érdeklődésű utód

³⁶² Caroline Herschel e tekintetben több rekordot is megdöntött: 1836-ban a Royal Astronomical Society tagjává választották – a társaság első női tagja lett. Életrajzát l. <http://cometography.com/biographies/herschels.html>, bibliográfiát l. a *Women in Astronomy*. Homepage ed. by Andrew Fraknoi and Ruth Freity http://www.astrosociety.org/education/resources/womenast_bibprint.html.

figyelmét aligha kerülte el Szerdahely önálló broszúraként is megjelent Uránia-költevénye, és az sem zárható ki, hogy az itt említett *Aesthetica – Historia Uraniae Musae* kötet kolligátumként fordult meg kezén. Hell Miksa e vitát nyomon követő csillagászati *ephemerides*-ét, mely az említett szövegeket épp Schedius göttingeni tartózkodása idején közölte, Göttingenben nemcsak megrendelték, hanem komoly figyelemmel is követték, szerkesztőjét a *Sozietät der Wissenschaften* tagjai közé választották. Ráadásul egy levél tanúsága szerint Hell Miksa maga küldte el 1788-ban a göttingeni egyetem fizika- és geometriaprofesszorának, A. G. Kästnernek nemcsak folyóiratának az Uranus-Urania vitával foglalkozó számát, de Szerdahely költeményét is. E levélből az is kiderül, hogy a *Lis astronomorum...* címen appendixként közölt versezet szerzője maga Hell, aki külön kérte, hogy Kästner juttassa el küldeményét Lichtenberghez, kinek előadásait Schedius is hallgatta ekkortájt.³⁶³ William Herschel felfedezése mellett

³⁶³ „Tekintetes és hírneves Uram! A jelen ephemeridest, melyeket odaadok, könyörgöm, fogadd baráti lélekkel; hozzáadom az 1782-est, amelyekről emlékezettél valamikor, hogy neked nincs meg. A *Historia Uraniae* példányát igen nyájas üdvözetemmel a nevében add vissza a tekintetes Liechtenberg úrnak. Hogy mit gondolsz az Urania névhez és a jelhez, amit az új bolygónak adtam, igen szeretném tudni; az Uranophilus név Hellt rejti, aki 40 éves kora óta az addig a Parnasszus legelrejtettebb barlangjában felakasztott lantját felragadva megénekelte Urania Múzsza Apoteózisát [Apotheosim Uraniae Musae], akinek korunk költői még a nevét is alig ismerik. A *Historia Uraniae*-ban, amit Szerdahely úrral állítottunk össze, minden gondolat az enyém, és lényegében minden jegyzetet is én írtam hozzá. – Az 1787-es *Ephemerides*-be az Urania táblázatait kétszeresen szerkesztettem bele, de ezek, ahogy kezdetben lenni szokott [a bolygóhoz tartozó] pályaelemek pontatlansága miatt még nem eléggé egyeznek az éggel [az égen megfigyelt bolygóhelyzetekkel]. A Merkurnak erre az 1788-as évre vonatkozó táblázata, amit az én segítségemmel Triesnecker úr készített a Mayer-féle pályaelemek alapján, az összes többinél jobban egyeznek az égbolttal. De la Lande úr Merkúr-táblázatai nagyon is eltérnek az égtől. Az 1789-es *Ephemerides*-be, amely még sajtó alatt van, ugyanazon Triesnecker úr igen jó Mars-táblázatai lesznek betéve. Az elmúlt évről. Berlinbe Bernoulli úrnak küldtem néhány példányt a *Historia Uraniae*-ből, és visszaírt, hogy azokat az Akadémia hálás szívvel fogadta. De a hírneves Bode úr mit fog csinálni az ő *Ephemeridáiban* az ő Uránuszával? vagy tán elsőszülött leányát atyja fogja megölni? alig hiszem; ugyanis az Uranus szó a teutonoknak, akik a szó jelentését nem ismerik, módfelett tetszik és használatban is van: de hát mindegy, milyen néven nevezzük az új

sajátos kozmogóniája miatt is foglalkoztatta az asztronómiai közvéleményt. A *Royal Society*, egyszersmind a göttingeni tudós társaság e tagjának publikációi ugyancsak hamar eljutottak az amúgy is angol tájlothságú *Georgia Augustán* az 1780–90-es évek diákjaihoz, így nemcsak Carl Friedrich Gausshoz, de Schediushoz is.³⁶⁴ Már történt említés Schedius asztronómiai érdeklődéséről: ez nem csupán Lichtenberg egyetemi előadásainak látogatásismeretét jelentette,³⁶⁵ hanem folyamatosan korszerűsített tudást,

bolygót, csak mozgását és többi pályaelemeit ismerjük meg, de ezt már utódainkra kell hagynunk. Gratulálok, hogy ti birtokoljátok a 10 láb hosszú Herschel-féle távcsövet, de annak örülnék legjobban, ha valamilyik fiatal göttingeni észlelő megismételné és megerősítené Herschel megfigyeléscit. A török háború kitörése előtt magam is reménykedtem benne, hogy lesz egy ugyanilyen, legalább 7 lábás távcsövem, de ez a remény körülbelül szertefoszlott, különben is 68 éves előrehaladott korom sem ígérné egy ilyen távcső hosszas használatát, még ha Isten kegyelméből jó maradna is a szemem. Ég veled, és szeress tovább is. Neved legnagyobb tisztelője, Hell Miksa. Adtam Bécsben, 1788. jan. 26-án.” *Fejezetek a magyar csillagászat történetéből. A csillagász Hell Miksa írásaiból.* Összeállította Csaba György Gábor, <http://www.kfki.hu/~tudtor/tallozol/hell/hell2.html>. A levél az internetes publikációtól eltérően kiadatlan, eredetije a jegyzet szerint a göttingeni NSUB Universitätsarchiv kéziratárában található. A levélre Debreczeni Atila hívta fel a figyelmemet, amit ezúton is köszönök.

³⁶⁴ „Zu denjenigen, die ihre Hand über die Göttinger Wissenschaften hielten, könnte man auch F.W. Herschel zählen, den Entdecker des Georgium Sidus (Uranus), Mitglied zahlreicher berühmter Akademien, darunter – sicher nicht zufällig – die Göttinger Sozietät der Wissenschaften. Im Juli 1786 hatte Herschel aus Anlaß seiner Ernennung nicht versäumt, in Göttingen Lichtenberg zu besuchen, zu dem er schon 1782 durch die Zusendung seiner Untersuchung über die Parallaxe der Fixsterne in Kontakt getreten war. Seinem Besuch war kurz vorher derjenige K. J. Lavaters, des berühmten Pfarrers aus Zürich vorausgegangen, und Lichtenberg schrieb dem Freund J. D. Ramberg darüber folgendermaßen: »Sie haben wohl recht, der Besuch des Herrn Herschel verhielt sich für mein Gefühl zu dem von Herrn Lavater wie der majestätische Aufgang des vollen Mondes an einem Sommerabend zu dem Tanzen eines Irwisches in einer Herbstnacht, oder wie Natur und Grillenfängerei. Die Gesellschaft des Mannes hat mir unendliches Vergnügen gemacht. Was er nicht noch tun wird, wenn er sein großes Teleskop, wovon der Hauptspiegel 1035 Pfund wiegt, fertig bekommt. Er wird das für den Himmel werden, was Leeuwenhoek für die Erda war, und die Kometen werden wie die Insekten nicht mehr gezählt werden können.«” MARINO, *Pracccptores...* 76. o.

³⁶⁵ Lichtenberg csillagászati nézeteinek rövid összefoglalását l. Peter BROSCHE: *Noch etwas über den Verbleib von Lichtenbergs Quadrantum.* Lichtenberg-Jahrbuch, 1999, 233–234. o.

melyet részint térképészeti munkálataiban, részint az amatőr csillagász József nádor mellett hasznosított. E tájékozottság elmélyült voltáról meggyőző képet ad a Zách János Ferencsel való levelezés szövege, ami egyébként azért is érdekes, mivel Zách nemcsak Gaussnak, de az Uranust felfedező William Herschelnek is közeli barátja volt – akárcsak a Schediusszal ugyancsak bizalmas viszonyban álló Vay Miklós és Podmaniczky József.³⁶⁶ Hogy tehát az Uranus felfedezését követő évtizedes névadási vita nem kerülte el Schedius figyelmét, és alkalmas hordozóközegnek tűnhetett feminitás és művészet összefüggéseinek exponálásához, biztonsággal állítható.

Schedius és a könyvek. Az *Allgemeines Verzeichniss der inländischen Bücher* nyomtatott könyvkatalógusának megjelent négy (1798, 1799, 1800, 1802) füzetére a sajtótörténeti áttekintések nem fordítottak figyelmet, egyedül Doromby monográfiája ismertette ezeket.³⁶⁷ Az ismertetés a füzetek előszavának tartalmi kivonata, mely három fő mozzanat köré épül: 1. A füzetek a német vásári könyvkatalógusok mintájára jelentek meg, a hazai könyvkereskedelem fellendítése és a magyar könyvtermés külfölddel való megismertetése céljából. 2. A kezdeményezés nehezen indult (Erdély és Magyarország 30 nyomdájából csak 5 küldte meg új könyvei katalógusát az első számhoz, a budai Landerer-nyomda pedig egy konkurens kiadványt jelentetett meg *Vásári Könyvtár* címen). 3. A füzetek azért német nyelvűek, hogy a külföldi olvasók számára is hozzáférhetőek legyenek, a magyarországi könyvkereskedők és tudósok pedig amúgy is tudnak annyira németül, amennyire ez a füzetek olvasásához szükséges. Sokatmondó, hogy a Doromby-monográfiában ezen ismertetés a *Bécsi patriotisztikus törekvések szolgálatában* című fejezet felvezetéseként szerepel. Így a német minták követése, a füzetek öntudattal vállalt német nyelvűsége, valamint az 1800-as füzetben szereplő, Magyarországon élő és innen származó írók listája a

³⁶⁶ E kapcsolatrendszeréről l. VARGHA Domokosné: *William Herschel magyar barátai. Magyar Tudomány*, 1994/1. 108–114. o. – Vay Miklós, Zách János Ferenc, Podmaniczky József vonatkozásában. Schedius és Zách levelezésének kiadását, kettejük együttműködésének ismertetését l. 1. fej. 184. jegyzet.

³⁶⁷ DOROMBY, i. m. 43–47. o.

nemzeti érzéssel látenszen szembehelyezett birodalmi patriotizmus közegében nyernek értelmezést. Ha azonban a vizsgálat köre kiterjed a közölt könyvlisták nyelvi vonatkozásaira, láthatóvá válik, hogy e könyvkatalógusok vizsgálata nem feltétlenül releváns a nemzetfogalom formálódásának szempontjából. A két legterjedelmesebb katalógus nyelvi szóródása a következő:

<i>Verzeichniss</i>	<i>latin</i>	<i>magyar</i>	<i>német</i>	<i>szláv</i>	<i>görög</i>
1800	63	51	20	4	–
1802	61	60	37	5	2

Az arányok egyértelműen kizárják, hogy akár germanizáló, akár hungarizáló szándékoltság húzódná a kiadvány háttérében: azaz a *Verzeichniss* olvasata sokkal inkább egy gyakorlatias vonatkozásban, a kortárs magyar könyvforgalom szempontjából lehet érdekes. Erre utal a Schedius-életmű kontextusa is, amely jelzi, hogy nem német minták hirtelen ötlettől vezérelt adaptációjáról van szó.

A hazai könyvterjesztés nehézségeivel Schedius először valószínűleg az *Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaság* magyarországi megbízottjaként szembesült.³⁶⁸ 1797-ben nevezték ki a *Társaság* magyarországi képviselőjévé az itt élő tagok levelezésének, kapcsolattartásának megkönnyítésére: ebbéli minőségében egyik fontos feladata volt a *Társaság* kiadványainak eljuttatása a potenciális érdeklődőkhöz. Bár a társaságszervezésre vonatkozóan is voltak nézeteltérések Schedius és az erdélyi tagság között, ám mint a jegyzőkönyvek és a levelezés jelzi, Aranka György, illetve a *Társaság* több tagja elsősorban a könyvterjesztés tekintetében volt elégedetlen Schedius munkájával: „Prof.Schedius Ur levelét ma vettem. Jelenti, hogy Nagysádnak megadta a Társaság Munkája első Darabját. Látyja Nagysád! Harmadszori és szép, de kemény kifejezésű kérésére a Társaságnak 16 Holnap múlva tudjuk azzal az urral megadatni csak Nagysádnak is; más jó Barátainak se adta meg a Társaságnak, Főfő Uraknak is Asszo-

³⁶⁸ Schedius és a Nyelvmívelő Társaság közötti kapcsolatot ismertette és a vonatkozó levelezést közölte ENYEDI, i. m. 146–165. o.

nyoknak, s a Társaság becsülete ártatlan szenved...” – írta Aran-ka Fekete János grófnak 1798-ban.³⁶⁹ Enyedi Sándor Schedius és a *Társaság* kapcsolatát ismertető tanulmánya a fenti szövegek alapján egyértelműen Schedius könyvterjesztésbeni passzivitá-sának tulajdonítja, hogy 1799-re, alig két évvel a megbízás kelte után Schedius és a *Társaság* kapcsolata végleg megszűnt. Ugyan-akkor fellelhetőek olyan szövegek, melyek jelzik: nem szándékolt hanyagságról van szó – Schedius saját kapcsolati körén belül, sőt azon túl is igyekezett terjeszteni a kérdéses, *A Nyelv-mivelő Tár-saság Munkáinak első darabja* című kötetet.³⁷⁰ Igazolja ezt az *Evangelikus Könyvtárban* fellelhető dedikált példány, melyet Schedius adott át Haller Antalnak a *Társaság* megbízásából,³⁷¹ vagy a Schediust személyesen nem ismerő Gvadányi József kö-szönőlevele a kötet átadásáért.³⁷² Úgy tűnik tehát, az erdélyi társasággal való kapcsolat mint könyvterjesztői és társaságszer-vezési kudarc eredményezhette a felismerést, miszerint ilyen tí-pusú kezdeményezésekhez a személyes kapcsolatrendszerrel tá-gabb és intézményesebb formákra van szükség. Ezt megerősít-hették Kovachich Márton György társaságszervezési, könyv- és kéziratgyűjtési tapasztalatai is, akivel Schedius, leveleik tanúsá-ga szerint szoros munkakapcsolatban volt, és Kovachich később

³⁶⁹ A kézirat lelőhelye: MTA Kézirattár, Levelestár, részleteket közöl ENYEDI, i. m.

³⁷⁰ *A Nyelv-mivelő Társaság Munkáinak első darabja*. Szeben, Hochmeister Márton, 1796.

³⁷¹ A kötet hátlapján olvasható: „Méltóságos Gróf Haller Antal Úrnak a’ Társa-ság’ Nevében Schedius Lajos mint Társaság Biztosa.” EOK, 22 383 jelze-ten.

³⁷² „Bizodalmas Nagy jó Uram! Még September holnapjának elein vettem az Erdélyi Nagy Hertzegségben fel állott Magyar nyelv mivelő nagy Erdemű Társasság munkáinak első Darabját. Meg vallom nem tudom honnat érdem-lettem hogy azzal méltósztatott meg tisztelni. Ezen nagy betsű Tarsasságnak Kegyességét néhány lengeteg Verseimmel régen meg akartam Köszönni, de azokat postára nem akartam adni. Mostan pedig bizonyos alkalmatosságom adatván Nagy jó Uramhoz bátorkodom el Küldeni. Olyan kérelemmel, hogy azokat Erdélyben azon tiszteletre méltó Tudós Társasságnak méltóztatassa meg küldeni azon jelentésemmel, hogy én annak váltószthatatlanúl mindenkor lézsek valamint Nagy Jó Uramnak is Tökélletes szívű alázatos szolgálja, Grof Gvadányi Josef, magyar lovas Generalis, Szakoltza 1 9bris 1797” MTA Kéz-irattár, M1rod Lev. 4-r. 154/4.

támogatta is az e probléma feloldására létrehozott *Verzeichniss* kiadásában.³⁷³ Mindemellett többen megkereshették Schediust, feltehetően a mögötte álló kapcsolati háló ismeretében, könyvterjesztési kérésekkel: erre utal az a hirdetés, melyet az általa szerkesztett *Anzeiger*ben jelentetett meg, nála megvásárolható könyvekre vonatkozóan.³⁷⁴

Ebben az összefüggésben a *Verzeichniss* megjelentetése sajátos kísérletként értelmezhető egy magyarországi időszaki bibliográfia létrehozására. Erre utal az is, hogy a német vásári katalógusokkal ellentétben nem egy nyomda vagy egy régió könyvkiadásának ismertetésére szakosodott, hanem célkitűzése szerint Erdély és Magyarország valamennyi nyomdájának kiadványait

³⁷³ Levlezésük többnyire rövid feljegyzések sorozata, hiszen kettejük lakhelyét mindössze a Duna választotta el egymástól – a feljegyzések létrejötte többnyire ennek az akkor még komoly forgalmi akadálnak köszönhető. Kovachich közreműködésére utal Schedius adatgyűjtéseiben a következő levél: „Vir amicissime, aestumatissime! Magnopere desidero jam Tecum convenire; multa enim sunt, quae TIBI coram dicenda habeo – sed prohibet glacies. Nunc hoc tantum significo praefationem TUam jam coepisse imprimi; Recensiones codicum adhuc apud me conservabo, donec illis quoque ex cudendis manum admovere possint typographi. Quod TE vero maximopere et vehementissime rogo, est, ut omnia, quae nosti de Skerletzio vitae adjuncta, et literarias notitias de scriptis ab illo editis, vel in MSS haeredibus, ea mihi nunc, si fieri potest, perscribas. Vellem enim ea inserere proximo literario indici meo, qui cras mane typographo jam in MS tradi debet. Rogo TE iterum atque iterum, ut hanc mihi praestes amicitiam. Vale, cum TUi Ludovicus Schedius, Ex Examine, Pest, d. 4. Mart. 1799 OSzK Kézirattár, Quart. Lat. 43. *Epistolae ad Martinum Kovachich* XV. f. 224.; további leveleket l. Uo. XI. f. 39.; XII. f. 88.; XIX. f. 72., f. 74.; XXIII. f. 181.; Fol. Lat. 92. *Martini Georgii Kovachich Senquiciensis manuscriptorum volumen LXX.* f. 6. r.; Quart. Lat. 2363. *Epistolae missiles ad Martinum Georgium Kovachich.* f. 89.

³⁷⁴ „Das Unterzeichneten sind von folgenden allgemein geschätzten Werken, einige Exemplare um sehr herabgesetzte Preise zu bekommen: *Horányi, Alex., Memoria Hungarorum et Provincialium scriptis editis notorum. Partes III.* Viennae et Posonii 1775–1777. 8. – statt 7 fl. 30 kr. um 4 fl.; *Wallaszky, Paul., Conspectus reipublicae litterariae in Hungaria.* Poson et Lips. 1785. 8. statt 1 fl. 30 kr. um 50 kr.; *Codex Juris ecclesiastici Josephini, oder vollst. Sammlung aller während der Regierung Joseph II. ergangenen Verordnungen im geistl. Fache. Iter Band.* Frkf. und Leipz. 1788. 8. statt 1 fl. 15. kr. um 40. kr.; *Windisch, C.G. v., Geographie des Großfürstenthums Siebenbürgen.* PröBburg. 1790. 8. statt 2 fl. um 1 fl. 15. kr. Pest, den 31. Jän. 1799. Ludwig Schedius. königl. Professor.“ *Literarische Anzeiger für Ungern*, 1799. 01. 31. 20. o.

követni kívánta, az eredeti terv szerint évente kétszeri megjelenéssel (a József- és Lipót-napi vásár alkalmából). Az ismertetés a könyvkereskedelemben megkövetelt információk (szerző, cím, kiadás helye, formátum és terjedelem, ár) megadását jelentette, a megcélzott felhasználói közeg, mint azt az 1798-as füzet előszava jelzi, a könyvkereskedők és a „Gelehrten” olvasói közege volt. Lényeges momentum, hogy az adatgyűjtést a szerkesztő nem levelezés vagy személyes kapcsolatrendszer alapján kívánta bonyolítani, hanem a nyomdákkal való hivatalos, mintegy automatizált összeköttetés kiépítésére törekedett. Ehhez kapcsolódott az 1800-as füzet előszavában közzétett, később részletesen ismertetendő írói adattár is, mely a Magyarországon élő vagy innen származó írók névsorát tette közzé. Mégpedig nem műveiket, hanem lakhelyüket ismertetve, egyszersmind kérve az olvasók közreműködését a névkataszter kiegészítéséhez. Ez az adatbázis, ahogyan az újonnan megjelenő könyvek adatbázisa is, a kapcsolatfelvételt (társaságszervezés, könyvrendelés) kívánta megkönnyíteni, illetve a periodikus megjelenés révén formalizálni: kiemelni a személyes ismeretségek behatárolt és szimpátiaviszonyok révén is izolálódó közegeiből. Éppen ezért sem a könyvjegyzékek, sem a szerzői lista nem informatív a Doromby-monográfia által vizsgált szempontból, azaz hogy „kiket tartott Schedius magyar íróknak”,³⁷⁵ egyfajta látens hungarus-tudatot feltételezve a háttérben. Mint ahogyan például Petrik Géza monumentális bibliográfiai kézikönyve esetében, ismervén a bibliográfia műfaji és praktikus elvárásrendszerét, sem vetődik fel ez a kérdés. A kettős vállalkozás mögött mintaként inkább az a Göttingenben megismert kézikönyv-kultúra mutatható fel, mely az enciklopédizmus tanulságaként a nagy rendszerezési kísérletek szükséges előfeltételének tartotta a kiterjedt adatbázisok létrehozását. Ez a módszertani alaptétel nemcsak Gatterer statisztikai kutatásainak, de Blumenbach faji rendszerezésének, Püttner jogi enciklopédiájának vagy Eichhorn irodalomtörténeti adattárának háttérében is ott áll.³⁷⁶ Itt, akárcsak a Schedius-életmű később tárgyalandó enciklopé-

³⁷⁵ DOROMBY, i. m. 46. o.

³⁷⁶ A göttingeni kézikönyvkultúra, bibliográfiák és enciklopédizmus sajátosságairól I. MARINO, *Praeceptores...* 258–266. o.

dikus vállalkozásaiban, az effajta adatbázis-építés egy univerzális tudományos rendszer kialakításának folyamatába illeszthető.

Bár a vállalkozás torzó maradt, az egyszemélyes kezdeményezés nem tudott intézményesülni, ám a benne rejlő potenciákat jól mutatja, ahogyan az így megszerzett ismeret- és kapcsolatbázist Schedius, immár privát keretek között, később hasznosította. Egy 1805-ből fennmaradt, 142 tételt tartalmazó könyvárverési lista szerint a tekintélyes árverést Schedius bonyolította: „Den 9ten August 1805, und die darauf folgenden Tage, werden zu Pesth in dem neuen Hause vor dem Hatvaner Thor, Nro. 614. neben der Fortuna, eine ansehnliche Menge Bücher in verschiedenen Sprachen licitando verkauft, worunter sich mehrere wichtige und seltene, vorzüglich zur ungrischen Literatur gehörige, Werke befinden. Anmerk. auswärtige Freunde der Literatur belieben sich mit ihren Aufträgen für diese Licitation an Hrn. Prof. v. Schedius in portofreyen Briefen zu wenden.”³⁷⁷ Végigtekintve a listán, a szerzők egy része Schedius ismeretségi köréből került ki: Horányi Elek, Kovachich, Windisch, de szerepel itt a *Zeitschrift*ben is publikáló Tertina Mihály és Spielenberg Pál által szerkesztett *Ephemerides Budenses* teljes példánya. A kötetek más része pedig, így több göttingeni kiadású kötet Püttneről, a *Journal von dem Feldzuge* (1757–1762) Heynétől, talán Schedius saját könyvtárából származhatott. Nem volt szokatlan, hogy akár ismeretlenek is fordultak Schediushoz antikvár könyvek, esetleg egész hagyatékok értékesítése kapcsán, ezt Kazinczy már említett megbízása³⁷⁸ mellett a Gamauf-gyűjteményt megvételre ajánló Tobias Kaltenecker levele is tanúsítja.³⁷⁹ Megint mások könyvek beszerzése céljából keresték meg Schediust.³⁸⁰ A kiadókkal kiala-

³⁷⁷ OSzK, Hung. I. 3908. j. jelzetten.

³⁷⁸ I. 1. fej. 103. jegyzel.

³⁷⁹ 1842. május 10. Pozsony keltezéssel, EOL AGE II, 3;6 EOL története doboz I.

³⁸⁰ Például Miller Jakab Ferdinánd, amint ez Schedius hozzá írt, 1799-es leveléből kitűnik: „Von den verlangten Büchern folgt hier 1) Windisch Geogr. v. Siebenbürgen 2.) Mcßkatalog v. 1799. Ich habe Ihnen bey das, nach Verlangen, gebunden geschickt. Wäre das 1te Buch nicht bey mir auf Verrechnung für jemand Andere, so würde ich mir ein Vorgnügen daraus machen, Ihnen damit zu dienen. So kostet es aber in Creda, nach dem Auftrag den ich habe, 1 f 15

kított kapcsolatoknak köszönhetően azon felkérések, hogy egyes kötetek sajtó alá rendezését, a kiadóval való kapcsolattartást és korrektúrázást Schedius intézze: Kazinczy Sylvester *Grammatikájának* általa készített kiadása kapcsán,³⁸¹ Fessler saját magyar történeti kézikönyve ügyében³⁸² fordult hozzá ilyen kéréssel. Schedius sajátos kulcspozícióját a könyvterjesztés és -kiadás területén erősítette a nagyobb könyvgyűjtemények birtokosaival és felügyelőivel ápolt, valószínűleg szintén az adatgyűjtések során kialakult vagy megerősített jó kapcsolata is. A már említett vonatkozások (Teleki-könyvtár)³⁸³ mellett Miller Jakab Ferdinánd révén a *Széchenyi Könyvtár* felé,³⁸⁴ továbbá, mint azt Rummy Károly György könyv- és iratbeszerzési kérelmei igazolják,³⁸⁵ a Jankovich-gyűjtemény irányában is jó kapcsolatai voltak.

Schedius és a kritika. A *Neuer Kurier aus Ungarn von Kriegs- Staats- und Gelehrten Sachen* (más néven *Pester Zeitung*)

xr. – das Übrige schen Sie, als einen kleinen Beweis an, wie gerne ich Ihnen gefällig sage möchte, wenn ich es mehr im Stande wäre zu thun. –” OSzK, Kézirattár, Quart. Lat. 781. *Fasciculus autographarum nonnullorum epistolarum quae a viris illustribus, familiaribus, et eruditis datae fuerunt ad Iacobum Ferdinandum de Miller*. ff. 159–160.

³⁸¹ *KazLev* IV. 1806. jan. 1.–1807. ápr. 30. Budapest, 1893, 933. Kazinczy Schediusnak 1806. jún. 5. 177–179. o.

³⁸² Ignaz Aurel Fessler Schediushoz intézett levelén közli VALJAVEC, *Briefe...* 291–298. o.; a felkérésről Schedius Kovachichnak írt levelében is említést tesz, OSzK, Kézirattár, Quart. Lat. 2363. *Epistolae missiles ad Martinum Georgium Kovachich* f. 89.

³⁸³ L. 2. fej. 219. jegyzet.

³⁸⁴ Tanúsítják ezt Schedius Miller Jakab Ferdinándhoz írt levelei, l. OSzK Kézirattár, Oct. Lat. 5. *Litterae autographae ad Iacobum Ferdinandum Miller conscriptae 1813–1823* f. 17; Quart. Lat. 781. *Fasciculus autographarum nonnullorum epistolarum quae a viris illustribus, familiaribus, et eruditis datae fuerunt ad Iacobum Ferdinandum de Miller*. ff. 157–158., ff. 159–160., ff. 202–203., f. 204., f. 208. Miller könyvtárosi tevékenységéről és közegéről l. V. WINDISCH Éva: *Miller Jakab Ferdinánd múzeumi igazgató utolsó évei és az Országos Széchenyi Könyvtár*. OSZK Évkönyvei, 2. évf. (1958) 349–368. o.

³⁸⁵ „Sie würden mich sehr verbinden und sich um mein Unternehmen das größte Verdienst erwerben, wenn Sie mir treure Copien wichtiger ungrischer documente aus der Telekyschen oder Jankovitschen, oder andre Privat- und öffentlichen Pester Bibliotheken zusenden würden.” Rummy Károly György Schediushoz (Oedenburg, den 8 April 1813) – a Rummy-bibliográfiákban nem szereplő levél lelőhelye: EOL Pesti Egyház / Deák tér, 60.r. III.0. 54./a levélgyűjteménye.

újság melléklapjaként megjelenő *Literärischer Anzeiger für Ungern* a magyarországi sajtótörténetben a „német referáló folyóiratok” alkalmasként jelenik meg.³⁸⁶ E minősítés mögött ugyancsak a Schedius által írt előszó egyfajta olvasata áll, mely már a Doromby-monográfiában az „Ob eine kritisch-literärische Zeitschrift in der gegenwärtigen Lage der Dinge für die wissenschaftliche Cultur unseres Vaterlandes Bedürfnis sey?” kérdés köré épült.³⁸⁷ A kritika szerepének hangsúlyozása révén került be az előszó szövege a *Literatur und Kultur im Königreich Ungarn um 1800* antológiába is.³⁸⁸ Az előszó szakirodalmi olvasata tehát a recenzió műfajának meghonosítására helyezte a hangsúlyt, ugyanakkor a folyóirat tartalmi ismertetése során sajátos paradoxonként rögzült, hogy az *Anzeiger* lapjain viszonylag kevés, a recenzió műfajának megfelelő szöveg kapott helyet. Ezen ellentmondás feloldására fogalmazódtak olyasfajta megállapítások, miszerint a melléklapnak „nem esztétikai elemzés vagy mélyebb irodalmi kritika volt a célja, hanem elsősorban irodalmi és tudományos népszerűsítés”.³⁸⁹

E sajátos eltérés miatt válik érdekessé a *Vorbericht* szövegében szereplő „kritisch-literärische” jelző lehetséges olvasatainak áttekintése. Az előszó szövegéből nyilvánvaló, hogy ez a jelző nem csupán a „Recensionen” műfajának alkalmazását jelzi, a kritika meghonosításának programja tágabb kontextusban értendő. A szöveg három kontextus mentén határozza meg a „kritisch-literärische” jelzővel illetett periodikum sajátosságait: 1. A tudás birodalma („das Reich des Wissens”) kontextusában: a kritika feladata e „Gelehrtenrepublik” fogalmával azonosítható virtuális birodalom határainak szélesítése. Nem földrajzi értelemben, hanem annak kijelölésével, hogy egy-egy új könyv vagy írás megjelenése jelent-e előrelépést („Fortschreiten”) az igazság feltárását („die Aufnahme der Wahrheit”) célzó teleologikus folyamatban.

³⁸⁶ *A magyar sajtó...* I. 236–237. o.

³⁸⁷ Az idézet: DOROMBY, i. m. 47. o., a folyóirat ismertetése uo. 47–50. o.

³⁸⁸ Johann Ludwig von SCHEDIUS: *Vorbericht zum Literärischen Anzeiger*. In: *Literatur und Kultur im Königreich Ungarn um 1800. Im Spiegel deutschsprachiger Prosatexte*. Hg. von András Balogh, László Tarnói, Budapest, 2000, 20–24. o.

³⁸⁹ *A magyar sajtó...* I. 236. o.

2. A nemzet kulturális expanziója („Reichtum oder Mangel einer Nation an gelehrten Produkten”) szempontjából: a kritika egyfelől megismerési aktus, mely feltárja az adott nemzet helyét az imént említett kulturális evolúció folyamatában és kijelöli az előrelépéshez szükséges közvetlen teendőket. Másfelől létrehoz bizonyos enciklopedikus tudástárat („ein Archiv der Gelehrsamkeit für die Nachwelt”), mely szövegszerűen beleírja magát az utókor tudatába, azaz szándékoltan, a saját nézőpontjából alakítja a kiépülő nagy történeti elbeszélést. 3. Az alkotói közeg kontextusában: a kritika ugyancsak megismerési, egyszersmind edukatív aktus. Egy adott mű értékeit és hiányosságait mutatja ki az Igaz, Jó és Szép normái mentén („Darstellung dessen, was sein Werk Wahres, Gutes und Schönes enthält”), segítvén ezáltal az alkotói tehetség kifejlődését. A recenzív, egyes művekre vonatkozó kritika tehát nem személyes kapcsolatokat vagy szubjektív véleményt hivatott képviselni, hanem történeti, morális és esztétikai normarendszert kell körvonalaznia. A szövegben ezt követően megnevezett, a szakirodalomban előképként értelmezett folyóiratok (*Jenaische Allgemeinen Literatur-Zeitung*, *Annalibus eccles. et scholast. Evangel. Aug. et Helv. Conf. in Austriaca Monarchia*, *Merkur von Ungern*, *Oesterreichische Merkur*) azonban nem modellként jelennek meg. Sokkal inkább mint olyan sajtóorgánumok, melyek foglalkoztak ugyan a magyar kulturális fejlődés dokumentumaival, de vagy esetlegesen és kis terjedelemben, vagy csupán egy-egy szakterületre (teológia, oktatás) koncentrálnak, tehát nem tekinthetők a fenti program hordozóközegének.

Ez a program számos ponton felidézi német folyóiratok kritika-konceptióját, ugyanakkor több vonatkozásban módosít is azon. Az utalások egy része Fridrich Nicolai több írásában, elsősorban az *Allgemeine Deutsche Bibliothek* első, 1765-ös számának *Vorbericht*jében, illetve *Briefe über den itzigen Zustand der schönen Wissenschaften in Deutschland* című, 1755-ös esszéjében kifejtett kritika-konceptiókra reflektál.³⁹⁰ Nicolai írásai körvonalazzák az

³⁹⁰ Az itt kifejtettek támaszkodnak James M. Van Der Laan Nicolai több írására kiterjesztett áttekintésére: James M. Van Der LAAN: *Nicolai's Concept of the Review Journal*. In: *The Eighteenth Century German Book Review*. Ed. by Herbert Rowland, Kar J. Fink, Heidelberg, 1995, 95–112. o.

1. kontextust, hogy tudniillik a kritika egyfajta „Gelehrtenrepublik” közegén belül tölt be lényeges funkciót – ennek kifejtésére épül *Der Antikriticus* című szatírája. A Nicolai-szövegek egyszersmind hangsúlyozták a 2. kontextus szerepét is, és a nemzeti kontextusban a kritikai folyóiratokat egyfajta kulturális centrum, szerveződés szerepében láttatták: „Sie [Literaturkritiker] können den Geist der Untersuchung regen machen, der ... geschickt ist, die Erleuchtung einer Nation zu befördern.”³⁹¹ E két szempontot egyesítette az *Allgemeine Deutsche Bibliothek* előszava, mely az *Anzeiger*hez hasonlóan hangsúlyozta, hogy a Németországban megjelenő, valamennyi tudományterületet képviselő művek bemutatása a célkitűzés.³⁹² Nicolai megnyilatkozásaiban bevezette továbbá az „Unpartheylichkeit” követelményét, amely azonosítható a Schedius-szövegben is szereplő tétellel, miszerint nem a szerzőt, hanem a szövegeket, és a szövegek tekintetében a hibákat és erényeket egyaránt ismertetni szükséges, mégpedig egy olyan teleologikus folyamat szemszögéből értékelve, melynek célja a „Wahrheit” kategóriájának megközelítése. Ebből a szempontból válik fontossá a barátságos hangvételi vita jelentőségének hangsúlyozása, mely a Schedius-előszó mellett az *Anzeiger* tényleges szerkesztési szempontjaiban is feltűnik. A kritikusi pártatlanság másik meghatározó jegye Nicolai olvasatában az instruktív jelleg, azaz a kritika fő célja nem szubjektív vélemény kimondása, hanem ismertetés: „so daß sich der Leser von dem ganzen Werke selbst aus der Recension einer richtigen Begriff machen kann”.³⁹³ A Schedius-programban ez a funkció tovább osztódik, amennyiben a tájékoztató olvasók közegén belül kitüntetett helyet kapnak az alkotók, akik irányában nemcsak tájékoztatás, hanem visszajelzés és normaképzés funkcióját látja el a kritikai folyóirat. Ugyanakkor a Nicolai-koncepcióban nem problematizálódik a „Nation” fogalma, továbbá a kritika feladatköre sem terjed túl a recenzív jellegen, azaz nem kap jelentőséget semmiféle fejlődés-

³⁹¹ Uo., 110. o.

³⁹² „Man wird also darinn con allen in Deutschland neu herauskommenden Büchern, und andern Vorfällen, die die Literatur angehen, Nachricht zu ertheilen suchen.” *Allgemeine deutsche Bibliothek* 1765. *Vorbericht*, 1. o.

³⁹³ Uo., 1. o.

történet megírásában-alakításában. Helyzettudat kialakítása és megismerési aktus helyett csupán ízlésformáló funkciója van.

Az, hogy a Schedius-előszó több tekintetben megismerési ak-tusként írja le a kritikai közelítést, továbbá hogy kettős és teleo-logikus fejlődési folyamatot feltételez, egyetemes tudományos evolúciót, illetve máshonnan nézve nemzeti kulturális evolúciót, már a terminusok révén is jelzi, hogy beszédmódja elsősorban a kanti antropológia közegében értelmezendő. Ez az antropológiai paradigma az úgynevezett rassz-vita révén az 1780-as, 1790-es évek göttingeni kulturális közegében meghatározó volt. Georg Forster statikus-mechanikus nézőpontból fogalmazott meg kriti-kát az egyetemes emberi fejlődéstörténet konstrukciójával (egy-szersmind a közös származás elméletével) kapcsolatban. Blu-menbach Schedius által többször is idézett *Bildungstrieb*-elméle-te pedig egy egységes organizmus-koncepcióba ágyazva dinami-zálta Kant módszerét.³⁹⁴ Ezt a szemléletet a német kritikai folyó-iratok is hasznosították: a szakirodalom alapvetőnek tartja pél-dául Wieland *Teutscher Merkur*-jának nemzet-koncepciójában.³⁹⁵ A „deutsch” – „teutsch” jelzőcsere itt szemléletesen jelzi, hogy a folyóirat egy újfajta kulturális identitás megformálását tűzte ki célul, mely sem politikai, sem nyelvi koordinátákkal nem írható le. A „teutscher Geist” és a „Zeitgeist” kettős erőtere, akárcsak a Schedius-szövegben a nemzet és a tudomány „birodalma”, meg-határozó: a „Nation” fogalma csak egy nagyobb, teleologikus fejlődéstörténettel összefüggésben értelmezhető. A „Nation” fo-galmának német viszonyokra történő applikálása a kanti-blumenbachi dinamikus alkalmazkodás elve alapján történik. Azaz

³⁹⁴ Kant antropológiájáról l. Karl J. FINK: *Kant's Concept of telos: Reviews Shaping Anthropology*. In: *The Eighteenth Century German Book Review*. Ed. by Herbert Rowland, Kar J. Fink, Heidelberg, 1995, 169–181. o.; a rassz-vita göttingeni vonatkozásainak összefoglalását l. GURKA Dezső: *A rassz fogal-ma körüli vita mint a göttingai tradíció és a kanti filozófia kapcsolódási pontja*. *Magyar Filozófiai Szemle*, 2003.4. 461–478. o. és MARINO, *Prae-ceptorcs...* 90–110. o.

³⁹⁵ A folyóirat kritika- és nemzet-koncepciójának részletes bemutatását l. John A. McCARTHY: *Reviewing Nation: The Book Review and the Concept of Nation*. In: *The Eighteenth Century German Book Review*. Ed. by Herbert Rowland, Kar J. Fink, Heidelberg, 1995, 151–167. o.

a nemzet nem statikus (linnéi) osztálykategória, hanem egy folytonosan változó, a körülmények komplexitásához igazodó organizmus, melyet pillanatnyi pozíciója (földrajzi, kulturális, politikai stb. rendszerekben elfoglalt helye) és alakulástörténete határoz meg. A kritikai szemlélet feladata ennek a meghatározásnak minél pontosabb felismerése-leírása. Az így körvonalazódó nemzet-fogalom emellett elhatároltatik a nyelvi-faji-politikai egységre építő, Wieland-szövegekben francia vagy angol típusúnak nevezett nemzeti identitástudattól: „Die deutsche Nation ist eigentlich nicht eine Nation, sondern ein Aggregat von vielen Nationen, so wie die alten Griechen ... Umgang mit Menschen von allen Ständen, von allen Ländern, von allen Denkartem”.³⁹⁶

Ez a szemléletmód és koncepció jól láthatóan megjelenik Schedius programjában. Ő a folyóirataiban ugyancsak igyekszik egy új nemzeti identitást körvonalazni, mégpedig nyelviileg is jelölt jelenségként: az „Ungarn” helyett az „Ungern” kifejezés következetes használatával. Ebben az olvasatban a *Literarischer Anzeiger für Ungern* és a *Zeitschrift von und für Ungern* programja szervesen összetartozóként kezelendő, amit megerősít a címadás mellett a strukturális folytonosság, illetve a szerkesztői intenció is: „Um den vielfältigen Stoff der mir von allen Seiten Ungerns jetzt zuströmt, besser benutzen, und schneller dem literar. Publicum mittheilen zu können, habe ich mich entschlossen, außer dem Literar. Anzeiger, auch noch ein journal von und für Ungern, mit dem Anfange kräftigen Jahres herauszugeben, wozu ich mir nun auch Ihre fernere Mitwirkung und freundschaftliche Hilfe erbitte. Es wird sich vorzüglich auf Geschichte, Geographie, Naturkunde von Ungern erstrecken.”³⁹⁷ Az „Ungern” alakváltozat használata kapcsán általában a *Zeitschrift*hoz írott *Einleitung* következő passzusát szokás idézni: „Ungern nehme ich hier im ausgedehntesten Sinne dieser Benennung, nach welcher auch Siebenbürgen, Croatien, Slavonien und Dalmatien dahin gehören.”

³⁹⁶ Uo., 163. o.

³⁹⁷ Schedius levele Miller Jakab Ferdinándhoz, 1799. március 15., OSzK Kézirattár, Quart. Lat. 781. *Fasciculus autographarum nonnullorum epistolarum quae a viris illustribus, familiaribus, et eruditis datae fuerunt ad Iacobum Ferdinandum de Miller*. II. 159–160.

A „Vaterland” kifejezéssel szinonim módon használt alakváltozat eme földrajzi-államjogi körülhatárolása arra mindenesetre ele- gendő, hogy egyértelművé tegye: az itt használt „Ungern” fogalom nem értelmezhető a Doromby-monográfiában felvetett birodalmi patriotizmus³⁹⁸ kontextusában. Különösen akkor nem, ha a fent idézett meghatározás folytatását is figyelembe veszi az olvasó, mely látványosan elhatárolódva a birodalmi kontextustól, egy Közép-Európa/Duna-menti népek típusú alakulat formálódása felé mutat: „Auch Aufsätze über die in Osten und Süden an uns zunächst angränzenden Länder, von denen der europäische Gelehrte wieder nur meist durch uns genaue Nachrichten erhalten kann, z.B. über Bosnien, Servien, die Walachey, Moldau, u.s.f. gehören in den Umfang dieser Blätter.” Ez a kiterjesztett változat szemléleti alapként egyébiránt már az *Anzeiger* szerkesztési gyakorlatában is működött, aminek egyik legjelentősebb dokumen- tuma az a hosszú, az 1799-es évfolyam 18. számától a 23. számig részletekben közölt anonim értekezés, mely *Geschichte von Serwien* címmel látott napvilágot, és a szakirodalomba Szerbia történetírás-béli felfedezéseként vonult be.³⁹⁹ Ám az „Ungern” kifejezés Schedius programjában betöltött szerepéről az itt idézett mondatoknál jóval terjedelmesebb szövegek állnak rendelkezésre: Schedius értekezése *Soll man Hungarn, Ungarn oder Ungern schreiben?* címmel, valamint az e kérdésben közölt vitairatok Johann Schaufftól *Ueber den ersten Artikel der ersten Stückes des literarischen Anzeigers zu Pest 1799.* és Schediustól *Antwort* cím- mel, valamennyi az *Anzeiger* lapjain.⁴⁰⁰ A Schedius-értekezés

³⁹⁸ Doromby patriotizmus-értelmezése nagyjából megegyezik azzal a patriotiz- mus-konceptióval, melyet a jelenlegi szakirodalom „Bürokratischer Pa- triotismus” elnevezés mentén ír körül. Ez nem azonosítandó a későbbiekben tárgyalandó Sonnenfels-féle patriotizmus-értelmezéssel: a két koncepció jel- lenzésére és különbségeik érzékelhetésére l. Harin KLUFETTING: „*Bürokratischer Patriotismus.*” *Aspekte des Patriotentums im thesesianisch-josephinischen Ös- terreich.* In: *Patriotismus.* Hg. von Günter Birtsch, Hamburg, 1991, 37–52. o.

³⁹⁹ *Geschichte von Serwien. Literarischer Anzeiger für Ungern*, 1799. No. 18 – No. 23. 80–82, 83–86, 87–88, 91–92, 95–97, 99–100. o. Az értekezésről l. FRIED István: *Szerbia fölfedezése a magyar felvilágosult történetírásban. A Hunga- rológiai Intézet Tudományos Közleményei*, 1970, 21–30. o.

⁴⁰⁰ *Literarischer Anzeiger für Ungern*, 1799. No. 1. 1–2. o.; No. 14. 64–65. o.

alaptétele, hivatkozva Schwartner *Statistikjára*, illetve az *Antwort*-ban Schlözer műveire, hogy a magyarokra a környező népek által alkalmazott megnevezés eredetileg az „Ungern” alak különféle változataival azonosítható, az „Ungarn”, „Hungarn” szóalakok később, a kancelláriai nyelvben kialakult, romlott változatok. A Schauff-fal folytatott vita dokumentumaiban még erőteljesebben jelen van az „Ungern” kifejezés külső nézőpontból adott, ezáltal etnikai (és nyelvi) szempontból gyűjtőnévként funkcionáló jellege, valamint történeti koherenciája. Mindezek alapján elmondható, hogy az „Ungern” alakváltozat bevezetése egy olyan program keretében értelmezhető, mely a nemzetfogalmat kanti értelemben vett kritikai szemlélet mentén határozza meg. Azaz nem nyelvi, jogi, területi stb. kategóriák kizárólagos alkalmazásával – „Betrachtet man kritischliterarische Anzeigen oder Recensionen aus diesem Gesichtspunkten, so kann es unter uns wohl weder dem eigentlichen Gelehrten, noch dem kultivierten Manne überhaupt, der sein Vaterland liebt, und es nicht einzig und allein durch das Tragen der Nationalkleidung zu verherrlichen geneigt ist...”⁴⁰¹ –, hanem tér és idő szemléleti elemeit antropológiai távlatba sűrítve. Ez a program szervezi a *Zeitschrift* szerkesztői intencióit is. A cím hármas viszonyjelölése sokatmondó: a kanti rendszerben fontos szerepet betöltő „Geographie”⁴⁰² és a Blumenbach-féle természet-történetet jelölő „Erdkunde” kiegészül a „Gelehrten-geschichte” értelemben vett „Literature” terminusával. Kant geográfia-értelmezésének felvetése Schedius kapcsán azért sem megalapozatlan, mert a pozsonyi líceum oktatási segédanyagaiban is felbukkan egy *Auszug aus Immanuel Kants physischer Geographia* című jegyzet, ami arra utal, hogy a magyarországi evangélikus műveltség tájoltságába korán beépült a Kant-szövegek ilyenén vonatkozása.⁴⁰³ Windisch bevezetőben is felidézett országismereti folyóiratmodellje tehát egy korszerű tájoltság jegyében íródik újra. Az *Einleitung* szerint a nemzeti nagyelbeszélés két szemszögből lenne megalkotandó („...noch giebt es mehrere, bisher nicht beach-

⁴⁰¹ SCHEDIUS Lajos: *Vorbericht. Literarischer Anzeiger für Ungern*, 1798.

⁴⁰² A kanti geográfia-értelmezésre l. VINKOVICS Márta: *Kant mint a klasszikus geográfia előfutára. Magyar Filozófiai Szemle*, 1996/1–2–3. 81–93. o.

⁴⁰³ Lyceálna Kniznica v Bratislavc, 56. kg. 1. sz.

tete, Wege, die zu den schönsten Aussichten in die Regionen der Geschichte unseres Vaterlandes führen”): fejlődéstörténeti-kultúr-történeti (idő-specifikus) és geográfiai-antropológiai (tér-specifikus) szempontból. Nem véletlen, hogy az *Einleitung* szövege az utóbbi szempont ismertetésekor külföldi utazók magyarországi területekre vonatkozó útleírásaira, azaz egy etnológiai-antropológiai dokumentumcsoportra hivatkozik. E két koordináta mentén szerveződik meg a „Nation” és a „Vaterland” fogalma, melyet együtt olvasva Schedius későbbi, a nemzetfogalmat a blumenbachi organizmus-koncepcióra építő írásaival, egy nyelvi, jogi és egyéb kategóriák mentén további alorganizmusokra (pl. magyarországi németek, szlávok, magyarok stb.) tagolható közösséget fed le. Ennek identitását a történeti-antropológiai értelemben vett kritikai folyóirat intézménye hivatott kijelölni-meghatározni-tudatosítani. Nem véletlen tehát, hogy Schedius később tárgyalandó államelmélete a kanti gondolatmenetet követve politikai szempontból a föderalizmus típusú alakulatok irányába mozdult el. Hangsúlyozandó az elmondottak alapján, hogy a „Vaterland” kifejezés gyakori használata Schedius vonatkozó szövegeiben nem azonosítható azzal a „Vaterland”-fogalommal, melyet Johann Georg Zimmermann, Isaak Iselin és Thomas Abbt „Vaterland”-koncepciója mentén Josef von Sonnenfels formált meg leghatározottabban. Ugyanakkor számos közös jegy is kimutatható a kifejezés Sonnenfels- és Schedius-féle használatában. Így mindkettő egyfajta antropológiai háttérre támaszkodik, és mindkettő (előbbi kevésbé, utóbbi egyértelműen) függetleníti magát a birodalmi állampatriotizmus jogi-politológiai kereteitől – „sein Patriotismus ist nicht, wie Goethe in einer Rezension meinte, auf das Reich, sondern auf den territorialen Staat bezogen, denn dieser war der potentielle Reum einer entsprechenden Gesetzgebung.”⁴⁰⁴ Hogy a Schedius-szövegek értelmezésekor nem elhanyagolandó a Sonnenfels-hatás, arra az hívja fel a figyelmet, hogy az 1790-es évek

⁴⁰⁴ Az idézett részletet, illetve a Sonnenfels-féle „Vaterland”-értelmezés kontextusának és sajátosságainak ismertetését l. Reinhard STAUBER: *Vaterland – Provinz – Nation. Gesamtstaat, Länder und nationale Gruppen in der österreichischen Monarchie 1750–1800*. In: *Nationalismus vor dem Nationalismus?* Hg. von Eckhart Hellmuth und Reinhard Stauber, Hamburg, 1998, 55–72. o., az idézet: 70. o.

magyarországi szabadkőművességének működését meghatározó program, mely következképp Schediusra is befolyással bírt, *A magyar korona alatt provinciába tömörült Szabadság-szabadkőművesség alkotmány-rendszere* szövege jól körvonalazható Sonnenfels-utalásokat tartalmaz.⁴⁰⁵

E kritikai program megvalósításához az *Anzeiger* és a *Zeitschrift* egy sajátos rovatstruktúrát, illetve sajátos kritikusi szólamot, retorikát rendelt hozzá. Az *Anzeiger* szerkezete, szemben a szakirodalom utalásaival, nem a jénai *Allgemeine Litertur-Zeitungot* követi (a folyóiratnak, melyben az 1790-es években Schedius többször is publikált, legfeljebb *Intelligenzblatt* című rovata említhető itt egyfajta mintaként).⁴⁰⁶ A *Kurze Aufsätze; Recensionen* és *Vermischte Nachrichten* rovatok címükben és funkciójukban is erősen emlékeztetnek a Johann Georg Meusel által 1788-tól Zürichben kiadott *Historisch-literarisch-bibliographisches Magazin* rovatszerkezetére: *Abhandlungen oder Aufsätze, Biographien etc.; Recensionen oder Beschreibungen seltener Bücher – Recensionen neuer Bücher; Anfragen – Einzelne Bemerkungen und Berichtigungen, kurze Nachrichten, Antikritiken, Ankündungen und dgl.* A párhuzamot filológiai szempontból felerősíti, hogy a *Verzeichniss*ben közölt írói adattár bevezetőjében Schedius ugyancsak Meusel egyik bibliografikus jellegű vállalkozására, kortárs írói lexikonára hivatkozik mintaként.⁴⁰⁷ Ám míg Meusel folyóirata a hármas

⁴⁰⁵ A program ismertetését II. Balázs Éva tollából I. *Magyarország története 1686–1790.* II. kötet, főszerk. Ember Győző, Heckenast Gusztáv, Budapest, 1989, 922–926. o.

⁴⁰⁶ SCHEDIUS *Allgemeine Literatur-Zeitung*beli publikációinak áttekintését I. JÜGELT, *Die Recensionen...* 71–77. o.

⁴⁰⁷ „Zugleich aber verbinde ich damit die Anzeige, dass ich schon seit einigen Jahren an einem solchen ausführlichen Verzeichniss der jetztlebenden ungrischen Schriftsteller, (wie Hofrath Meusel von den deutschen Schriftstellern geliefert hat) arbeite...” SCHEDIUS Lajos: *Vorbericht.* Allgemeines Verzeichniss der Inländischen Bücher, Welche auf dem Pester Josephi Markt des 1800 Jahres entweder ganz neu gedruckt, oder verbessert, oder sonst wieder aufgelegt, erscheinen sind, auch künftig noch herauskommen sollen. Pest, im Verlage der Gebrüder Kilian. – A hivatkozott mű: Johann Georg MEUSEL: *Das gelehrte Teutschland oder Lexikon der jetzt lebenden teutschen Schriftsteller.* A lexikont Meusel többször adta ki, bővítve, legteljesebb és legutolsó az 5. kiadás (I–XXIII, Meyer, Lemgo, 1796–1834, újranomva: Hildesheim, 1966; registerbd. bearb. von Maria-Theresia Kirchberg u. Rainer Pörzgen, München. 1979).

struktúrát egyfajta anyaggyűjtési metódus három változataként alkalmazta,⁴⁰⁸ az *Anzeiger*-ben a bevezetőben kifejtett három szemléleti kontextus szerkezeti megfelelőjeként működik.

A *Vermischte Nachrichten* rovat közvetíti az 1. kontextus szemléleti elemeit: a tudomány birodalmának terjeszkedését reprezentálja, mégpedig részint kvantitatív módszerekkel. Az ismertetés tárgyának jelentőségét ebben a szemléletben ugyanis nem a híradás retorikája, hanem a híradások száma és gyakorisága határozza meg. Metaforikusan akár az is kijelenthető, hogy a módszer tekintetében e rovat a „das Reich des Wissens” birodalmi statisztikája, gattereri-schwartneri értelemben. Ennek érdekében jól kimutathatók a mennyiségi preferenciák, feltűnően sokszor szerepel például a *Vermischte Nachrichten* rovat hírei között Tessedik Sámuel szarvasi intézetéről vagy Kitaibel Pál *Plantae rariores...* című vállalkozásáról történő híradás stb. Tematikai szempontból határozottan formálódik az az osztódás, amely a *Zeitschrift* megfelelő rovatában, az *Intelligenzblatt*-ban már alrovatok formájában, szerkezeti elemként jelenik meg: *Oeffentliche Anstalten, Ankündigungen, Beförderungen und Ehrenbezeugungen* és a tematikai szempontból különleges, „egyéb” híradásokat magában foglaló *Vermischte Nachrichten*. Az *Anzeiger* esetében ugyan még nem jelenik meg az *Intelligenzblatt* elnevezés, ámde a rovat tematikája és retorikája egyértelműen az „Intelligenzblätter” sajátos hagyományára épül. Ez a 17. századi, gazdasági kötődésű periodikum-forma a 18. század második felében feltűnő átalakuláson esett át. Sajátos szerkezete és tematikai mentén alkalmassá vált arra, hogy az úgynevezett „Polizeiwissenschaft” erőterébe kerülve egyfajta „Polizeidiskurs” terepévé váljon. Nem véletlen, hogy

⁴⁰⁸ A folyóirat Meusel meghatározása szerint „eine Sammlung von Materialien für ein künftiges vollständiges System der Literargeschichte”. *Vorbericht. Historisch-literarisch-bibliographisches Magazin. Errichtet von einer Gesellschaft litterarischer Freunde in und ausser Deutschland. Hg. von Johann Friderich Meusel, Hofrath und Professor der Geschichte in Erlangen, Zürich, 1788. I. Stück, III.* A folyóirat sajátosságainak áttekintését I. Christel HESS: *Johann Georg Meusel – „l'un des plus laborieux bibliographes allemands de la fin du 18e siècle”*. In: uő: *Presse und Publizistik in der Kurpfalz in der zweiten Hälfte des 18. Jahrhunderts*. Frankfurt am Main, Bern, New York, Paris, 1987, 154–155. o.

a német sajtótörténeti áttekintésekben gyakori a „vom Intelligenz- zum Regierungsblatt” jellegű folyamatszerűség bemutatása.⁴⁰⁰ Thomas Kempf a Schedius által is ismert *Göttingische Polizey-Amts Nachrichten* orgánumának szövegén keresztül mutatja be, melyek e diskurzus sajátos jegyei: „1. Sie erfaßt das Ganze der Gesellschaft, denn die polizeiliche Rede des Intelligenzblattes widmet sich »überhaupt dem gesellschaftlichen Leben der Menschen«. 2. Sie differenziert das gesellschaftliche Ganze systematisch, angefangen vom Steckbrief über die Mitteilung von Beförderungen bis hin zu Verhaltensratschlägen in alltäglichen Situationen. 3. Sie greift durch sie systematische Differenzierung bis auf das Einzelne bzw. den Einzelnen durch. Sie teilt mit, wer, wann, und in wessen Begleitung sich in Rehburg aufgehalten hat, verlangt nach detaillierten Informationen über jede Familie, Heirat, Tod, Geburt, schreibt vor, wie in der Öffentlichkeit zu sprechen ist. 4. Sie präsentiert sich schließlich vor allem in den gelehrten Artikeln unter dem Leitwert der Nützlichkeit oder der Gemeinnützlichkei als dem Ganzen untergeordnet dienend.”⁴¹⁰ Kempf tanulmánya szerint ezek a sajtóságok csak bizonyos stratégiák szintjén jelennek meg a tudományos diskurzusban, melyet Lichtenberg értekezéseinek diskurzuselemzésén át igazol. A Schedius-koncepcióban azonban a fent leírt beszédmód-típus még formai elemeit tekintve is megőrződik, csupán a kontextusa változik: politikai-jogi kategóriákkal leírt közösség helyett egy, e szempontból virtuális közösség, a „Gelehrtenrepublik” társadalmának közegére applikálódik. Az iménti metafora ebben az olvasatban a következőképp módosul: a Schedius-folyóiratokban szereplő *Intelligenzblatt* (illetve *Intelligenzblatt* jellegű) rovatok

⁴⁰⁰ Az idézet címként szerepel W. Greiling tübingi sajtótörténeti nagymonográfiájában: Werner GREILING: *Presse und Öffentlichkeit in Thüringen. Mediale Verdichtung und kommunikative Vernetzung im 18. und 19. Jahrhundert*. Köln–Weimer–Wien, 2003 – a vonatkozó fejezet: *Intelligenzblätter in Thüringen*. 191–264. o., az idézett alcímet l. 255. o.

⁴¹⁰ Thomas KEMPF: *Aufklärung als Disziplinierung. Studien zum Diskurs des Wissens in Intelligenzblättern und gelehrten Beilagen der zweiten Hälfte des 18. Jahrhunderts*. München, 1991, 116. o. Az itt leírtak az idézett részlet mellett elsősorban a *Grundlagen und Institutionen* című fejezetre támaszkodnak, 55–124. o.

szemlélete a tudás birodalmának „Polizeiwissenschaft”-jaként értelmezhető – a folyóirat tehát nemcsak tájékoztatja, hanem szervezi-kontrollálja is virtuális társadalmi közösséget alkotó művelt közönségét.

A 2. kontextus érvényesítésének helye és szemlélete az *Anzeiger* esetében a *Kurze Aufsätze* rovatban jelöltetik ki, mely a *Zeitschriften Abhandlungen und kürzere Aufsätze* címre módosul. Az itt közölt szövegek műfaji és tematikai változatossága nem öncélú: mint mindkét folyóirat előszava hangsúlyozza, azon műfaji-metodikai jegyeket, illetve azon témákat jelölik ki, melyek egy nagy nemzeti elbeszélés megalkotásához előzetesen kidolgozandók. Nem véletlen, hogy épp e rovatban szerepelt Schedius már idézett értekezése az „Ungern” alakváltozatról, illetve az ugyancsak említett szerbiai vonatkozású történeti értekezés.⁴¹¹ E szövegek egyetlen közös jegye narratív jellegük. Az elbeszélő beszédmód legkülönbözőbb regisztereiről van szó: fikciós próza (Batthyányi Vince: *Reise nach Constantinopel* levélformában közreadott útleírása), történeti elbeszélés (Bene Frigyes: *Beyträge zur Geschichte der Schutzpocken in Ungarn*), életrajz (Schedius Lajos: *Ueber den ungarischen Historiographen Georg Pray*), természettörténet (Kítaibel Pál: *Kurze Analyse des Szalatnyaer Mineralwassers*) stb. A különféle szakirodalmi feldolgozások részletesen foglalkoztak eme írásokkal mint geográfiai, geológiai, geomorfológiai, botanikai közelítéseket alkalmazó természettörténeti, továbbá az irodalomtörténetre és magyar történelemre, historiográfiára vonatkozó tanulmányokkal. Hatástörténeti szempontból ugyanakkor elhanyagoltnak nevezhetők azok az írások, melyek az útleírás fikciós-műfaji körén belül maradnak, holott ezek jelenléte mennyiségi és szerkezeti szempontból is kiemeltnek tűnik a *Zeitschrift* keretein belül. Az *Anzeiger* lapjain, nyilván terjedelmi okokból, csupán közvetve van jelen e szövegtípus: Franz von Waldstein gróf készülő útleírását, mely Máramaros vidékére vonatkozóan botanikai kutatásokat is közvetítene, folyamatosan figyelemmel követik a *Vermischte Nachrichten* rövid híradásai, a melléklap

⁴¹¹ Ez utóbbi tematika a *Zeitschriften* folytatódik, vö. *Etwas über die Erziehung der serbischen Jugend* (III/2); Joh|ann| LAZAREWITS: *Versuch über den Ursprung des Königreichs Serbien* (III.3).

egyetlen melléklete pedig ezt az írást Kitaibel *Plantae rariores* című munkájával együtt méltató-ajánló *Nuncium*.⁴¹² A *Zeitschrift* szövegtárából azonban igen tekintélyes lista állítható össze: G[raf] V[inzent] B[atthyány]: *Reise von Krakau nach Bartfeld* (I/1); *Beschreibung von Keszthely* (I/2); A[ndreas] Skolka: *Ueber das königl. Gestüt zu Mezöhegyes in der Tsanader Gespannschaft* (I/3);⁴¹³ *Goldwächsercy an der Drau in Croatten* (I/3); Graf V[inzent] Batthyany: *Reise nach Constantinopel. in Briefen* (II/1-2-3, III/5-6, IV/1-2-3); St[ephan] Köröskényi: *Rhapsodische Bemerkungen über Kroatien und einige Gegenden Ungerns* (II/2-3); *Fragmente aus dem Tagebuche eines Reisenden durch Siebenbürgen* (III/1-2); Joh[ann] Asbóth: *Beschreibung der Cisterzienser Abtey Zirtz, vorzüglich in ökonomischer Rücksicht* (III/4); J[ohann] K[arl] Unger: *Wanderungen durch ungrische Gegenden* (IV/4-5-6, VI/4, VI/5); *Ueber das römische Quadriburgium bei Bélye in Baranyer Comitate. Von M.P.K.* (IV/5); Joh[ann] Raiter: *Bemerkungen über die Gegend von Plasky und Zeng in Kroatien* (IV/6); Graf V[inzent] Batthyany: *Ueber das ungrische Küstenland* (V/1-2-3-4-5); *Ueber die Farbe des grünen See unweit Kesmark* (V/1); *Beschreibung des Taubstummeninstituts zu Waitzen* (V/6); *Eine seltene Naturbegebenheit (plötzliches Sinken einer Anhöhe bei Csécze)* (VI/2); M[ichael] Paintner: *Berichtigung der Beschreibung der Cisterzienser Abtei Zirtz* (VI/4); D[aniel] Nitsch: *Beschreibung der warmen Eisenbades Lutschka* (VI/5-6). A felsorolás, habár a recenziós rovatot nem is érinti,⁴¹⁴ szemléletesen mutatja, hogy valamennyi számban szerepelt legalább egy útleírás-típusú szöveg, és következetesen érvényesülő szerkesztői intencióra vall az is,

⁴¹² *Nuncium de operibus botanicis duobus, quorum alterum, Botanische Reise in Ungern inscribetur, alterum Plantae rariores Hungariae indigenae, descriptionibus et iconibus illustratae. Literärischer Anzeiger für Ungern, 1799. No. 17. szám mellékleteként.*

⁴¹³ Skolka útleírásairól I. Soós István bevezető tanulmányát, SKOLKA András: *A Békés vármegyei Mezőberény történeti-topográfiai leírása. Ford., bev., vál. Soós István, Békéscsaba, 1988.*

⁴¹⁴ A *Zeitschrift von und für Ungern*, IV. Bd, 1. Ht, 126–129. o. például igen terjedelmes útleírás-recenziót ad: *Fischer's Reisen durch Oestr. Ungern* címmel, ámbar meglehetősen negatív felhanggal. Pozitív recenzió: *Jackson's Tagebuch einer Landreise* címmel, Uo. V. Bd, 5. Ht, 310–312. o.

hogy gyakori a folytatásokban közölt, gyakran 5-6 részletben megjelenő közlés. E szövegtípus kiemelt jelentőségét mutatja továbbá, hogy Schedius fontosnak vélte a terjedelmesebb közlések önálló kötetben való kiadását. Batthyány Vince mindkét útleírás-sorozata⁴¹⁵ megjelent könyv alakban is, az *Ueber das ungarische Küstenland* kötet kiadója és az előszó szerzője maga Schedius, aki ebbéli minőségében mutatta be a kötetet a *Zeitschrift* lapjain írt recenziójában.⁴¹⁶ A felsorolt útleírások retorikai keretei változatosak: levél, napló vagy az értekezés műfajához közelebb álló „Beschreibung”, illetve „Anmerkungen”. E két utóbbi forma átmenetiségét jól mutatja, hogy esetenként az olvasóra bíztatik, hogy az adott szöveg (például Johann Genersich *Versuch eines Idiotticons der Zipser Sprache* (V/1-2-3) vagy Aloys Emmanuel Stipsics *Beschreibung der in Ofen gefundenen römischen Antiquitäten* (V/1) című írása) szaktudományszerű (dialektológiai, archeológiai) szempontból, vagy egy terület/időszak sajátosságaira koncentrált etnológiai-antropológiai szempontból, azaz egy „Ungern”-középpontú útleírás részeként nyerjen értelmezést. Az útleírás retorikai formulái az e szövegekben alkalmazott megfigyelések esetén következetesen tudományos (dialektológiai, archeológiai, botanikai stb.)

⁴¹⁵ *Ueber das ungarische Küstenland*. Pest, 1805. és *Reise nach Constantinopel. In Briefen*. 2. verb|esserte | u. verm|ehrerte | Aufl|age|. Pest, 1810.

⁴¹⁶ „Ueber das ungrische Küstenland. – In Briefen vom Herrn Grafen Vinzenz Batthyány. Pesth, bey K. A. Hartleben. 1805. XX. und 228 S. in 8 (Mit dem Bildniß der Vfs's.) Referent, der auch Herausgeber dieses interessanten Werkes ist, kann hier nur dasjenige wiederholen, was er im Eingange seines Vorberichtes gesagt hat. Die frohe Euberzeugung von dem innern vorzüglichen Werthe dieser Briefe, der schönen Früchte eines edeln, kraftvollen, und doch zartgebildeten Geistes, bewog mich dazu, sieben Händen der ersten Bescheidenheit und strengen Vorsicht zu entreissen, von denen sie zu dem Schicksale bestimmt zu seyn schienen, das schon so manche vortreffliche Produkte einheimischer Talente traf, der stummen Vergessenheit zum traurigen Opfer zu dienen. Mit inniger Theilnahme, die ein unverkennbarer Beweiß der richtigen Würdigung dieses Werkes ist, hatte der thätige Hr. Verleger dazu selbst den ersten Gedanken an die Hand gegeben, und sodann die Ausführung desselben auf eine Art bewirkt, die seinen patriotischen Gesinnungen und seiner Einsicht, wie seinem Geschmacke, gleiche Ehre macht. Ich gehe nun deshalb die volle Zübersicht, daß dieser Schrift auch der Beyfall des Pubikums nicht engehen wird. etc. L. S.” *Zeitschrift von und für Ungern*, VI. Bd, 4. Ht, 257–258. o.

módszertan mentén épülnek ki, míg a levél- vagy naplószerű retorikai formák a megfigyelések szubjektivitását, viszonylagosságát hangsúlyozzák. Azaz a *Zeitschrift* eme rovatában az útleírás nem csupán bizonyos közlések műfajaként, hanem többé-kevésbé valamennyi szöveg szemléleti kereteként is értelmezhető. Az olvasó számára könnyen úgy tűnhet, hogy módszertani és retorikai szempontból a *Zeitschrift* következetesen applikálja az „Ungern” néven megjelölt kontextusra azt a szemléletet, melyet ifjabb és idősebb Forster az „antropologische Feldforschungen” jegyében útleírásaikban és a hozzájuk kapcsolódó folyóiratokban kifejlesztettek. A *Nemzetek' és Nemzeti Viseletek' ismértetése* című kötet *Zeitschrift*-béli recenziója egyértelműen megerősíti ezt az olvasatot: „Die Länder- und Völkerkunde, die ein wichtiges Hilfsmittel zur Beförderung der Cultur, zugleich aber auch ein wirklicher Beweis von höherer Bildung ist, hat seit einiger Zeit auch in der ungrischen Sprache ihre Bearbeiter gefunden. Das vorliegende Werk ist in der That ein schöner Beytrag dazu, der allerdings den Dank des Publikums verdient. Es ist zwar eigentlich eine Uebersetzung der mit Beyfall aufgenommenen Buches: *Gallerie der Menschen*: jedoch mit so manchen nützlichen Berichtigungen, Zusätzen und Anwendungen auf unser Vaterland versehen, daß es beynahe zu einem eigenen Originale ungeschaffen wurde.”⁴¹⁷ Azaz a két Forster tevékenysége kapcsán leírt tudománykonceptió újramondható akár a *Zeitschrift* most tárgyalt rovatának programjaként is: „Der von Georg Forster eingeforderte »Beobachtungsgeist« stellte hohe Anforderungen an die Eigenschaften des Beobachters, der die Wissenschaftlichkeit der Beobachtens gewährleisten mußte: »Ein Reisender«, sprich ein Beobachter, mußte »vorurteilsfrei« sein, »Rechtschaffenheit genug haben, einzelne Gegenstände richtig und in ihrem wahren Lichte zu beobachten«, und auch »Scharfsinn genug, dieselben zu verbinden und allgemeine Folgerungen daraus zu ziehen.« Damit hob Forster den prekären Zusammenhang zwischen der unhintergehbaren Subjektivität des Beobachters und der Forderung der Vorurteilslosigkeit nachdrücklich hervor. Die Beobachtung, die

⁴¹⁷ *Zeitschrift von und für Ungern*, VI. Bd, 5. Hft, 374. o. A névtelen recenziók, mint ez is, általában Schedius írásai.

im Verständnis der Forsters Kritikfähigkeit und Fachkenntnisse als unabdingbar voraussetzte, war für sie allerdings insofern gerichtet, als sie von einer Fragestellung abhing. Bereits die Beobachtung des Neuen, das ein ungebildeter Beobachter nicht wahrnehmen konnte, verlagte »Beobachtungsgeist« und nicht erst die Verarbeitung der Beobachtungen.⁴¹⁸ Mindez mellesleg megerősíti azt a feltételezést is, melyet Szilágyi Márton monográfiája fogalmazott meg, hogy tudniillik az *Uránia* Forster-kivonata valószínűleg Schedius javaslatára került a folyóiratba.⁴¹⁹ A Georg Forster-féle kutatási és szemléleti program közvetítő közege Schedius irányába nem csupán általában véve a szabadkőműves, illetve a göttingeni közeg lehetett (Georg Forster nevezetesen Heyne egyik veje volt). Filológiai szempontból kiemelhető egy folyóirat is, mely eme szemlélet orgánusaként határozta meg magát: a Georg Christoph Lichtenberg és Georg Forster által kiadott *Göttingisches Magazin der Wissenschaften und Litteratur*.⁴²⁰ E folyóirat szerkezetileg egy *Abhandlungen*-típusú rovat köré épül, ahová a könyvrecenziók is betagozódnak. Mindezt a *Vermischte Nachrichten* rovata egészíti ki: a könyvrecenziók kisebb arányától eltekintve a folyóirat tehát szerkezeti szempontból is párhuzamba állítható a *Zeitschrift*tel. A *Magazin* szövegtára felvonultatja az imént felsorolt retorikai formákat (naplószerű útleírás, életrajz stb.), bár a levélforma alkalmazási köre szélesebb (recenziók is íródtak levélformában). Módszertani szempontból ugyancsak a „Naturkunde, Geographie, Geschichte und Literatur”⁴²¹ szaktudományai dominálnak, bár nem egyetlen régió

⁴¹⁸ Hans Erich BÖDEKER: *Aufklärerische ethnologische Praxis: Johann Reinhold Forster und Georg Forster*. In: *Wissenschaft als kulturelle Praxis 1750–1900*. Hg. von Hans Erich Bödeker, Pater Hanns Reill, Jürgen Schlumbohm, Göttingen, 1999, 227–254. o., az idézet: 239–240. o. A téma kontextusát l. GURKA Dezső: *Reflexiók és iniciatívák. Az Európán kívüli világ (re)prezentációja a göttingeni egyetemen. Magyar Filozófiai Szemle, 2003/3. 341–357. o.*

⁴¹⁹ SZILÁGYI Márton: *Georg Forster az Urániában*. In: SZILÁGYI, Kármán... 187–215. o.

⁴²⁰ A folyóirat 1780–1785 között jelent meg Göttingenben, Johann Christian Dieterich nyomdájában. Ismertetését l. *Göttingen. Geschicht...* 1012–1014. o.

⁴²¹ Vö. uo. 1012. o. összefoglalás.

kontextusába sűrítve, hanem univerzális vonatkozásban. Áttekintve a folyóirat első kötetének *Abhandlungen*-közleményekre vonatkozó tartalomjegyzékét, a tematikai-módszertani-szerkezeti hasonlóságok a *Zeitschrift* irányában markánsan kirajzolódnak.⁴²²

⁴²² *Göttingisches Magazin der Wissenschaften und Litteratur*. 1. Jg., 1. St., 1780: *Vorbericht*. Lichtenberg, G. C.; Neuer Versuch einer einleuchtenden Darstellung der Gründe für das Eigenthum des Bücherverlags, nach Grundsätzen des natürlichen Rechts und der Staatsklugheit. Feder, J. G. H., 1–37; *Beobachtungen merkwürdiger Gestalten der Volken*. 1779. Meister, A. L. F., 38–68; *O-Tahiti*. Forster, J. G. [Übersetzer], 69–104; *Dr. Erxleben an Prof. Lichtenberg. Die seltsamen Wirkung eines Wetterstrahls auf ihn betreffend*. Erxleben, J. H. C., 104–108; *Von den Zähnen der alten Aegyptier und von den Mumien*. Blumenbach, J. F., 109–139; *Ueber Buffons Epochen der Natur*. Forster, J. R., 140–157; *Nachricht von einem neuen botanischen Werk des Hrn. Joh. Müller*. [Anonim], 157–164; Müller, J. S. Kupferstiche, botanische. Forster, J. R., 164–166; *Diemar*. E. M. Forster, J. R., 166–167; *Camper*. P. Physiognomik. Forster, J. R., 167–168; *Captain James Cook*. Dance-Holland, N., 168–168; *Schreiben eines Kenners der Berg- und Hüttenwerke an der Lahn, an Herrn Cammerath Klipstein in Darmstadt, vom 28. November 1779*. Habel, C. F., 169–185; *Versuch einer Theorie über die Ursache, welche die Blätter der Pflanzen veranlaßt, im Sonnenlichte die faule Luft zu reinigen, im Schatten aber dieselbe zu vergiften*. Forster, J. R., 185–206; *Protocoll des Sekretärs der Königl. Societät der Wissenschaften zu London, über Dr. Burneys Bericht von William Crotch dem musikalischen Kinde*. Burney, C., 206–215; *An Hrn. Dr. Erxleben*. Lichtenberg, G. C., 216–220; *Ueber das Verlags-eigenthum*. Feder, J. G. H., 220–242; *Einige Lebensumstände von Capt. James Cook, größtentheils aus schriftl. Nachrichten einiger seiner Bekannten gezogen*. Lichtenberg, G. C., 243–296; *Ueber den Ozean der Alten*. Voß, J. H., 297–309; *An Dr. Pizzardi. Das Erdbeben in Bologna betreffend*. Camerzani, S., 309–322; *Herrn Kirchhofs Zurüstung die Wirkung der Gewitter Wolken darzustellen*. (mit Illustr.) Lichtenberg, G. C., 322–326; *Crotch*, W., Forster, J. R., 327–328; *Cook*, J., Forster, J. R., 328–333; *Ueber die Rechtmässigkeit der Lotterien, insonderheit der Zahlenlotterien, eine rechtliche Erörterung*. Pütter, J. S., 339–370; *Beytrag zur Geschichte der Denkart der ersten Jahrhunderte nach Christi Geburt, in einigen Betrachtungen über die neuplatonische Philosophie*. Meiners, C., 370–415; *Zu der Geschichte der empfindsamen Liebe*. Eberhard, J. A., 416–419; *O-Tahiti*, Forster, J. G., 420–458; *Anhang zur Abhandlung vom Verlags-eigenthum. Nachricht vom dem, was in der Sache des Büchereigenthums in England und Schottland vorgefallen ist*. Feder, J. G. H., 459–466; *Vorschlag zu einem Orbis pictus für deutsche dramatische Schriftsteller, Romanen-Dichter und Schauspieler. Nebst einigen Beyträgen dazu*. (mit Illustr.) Lichtenberg, G. C., 467–498; *Von einer neuen Erfindung des Hrn. Bolton*. Lichtenberg, G. C., 498–500; *Wezel*, J. K./ *Erziehungsanstalt*. Wezel, J. K., 500–503.

A 3. kontextus, azaz az Igaz, Szép és Jó időtlen dimenzióit kijelölő, alkotói közeget célzó könyvkritika az *Anzeiger* esetében a *Rezensionen*, míg a *Zeitschrift* szerkezetében a *Bücheranzeigen* rovatában játszik meghatározó szerepet. E recenziós rovatok esetében nem csupán a szakirodalom által vizsgált szelekciós szempontok lényegeseek (amelyek feltárása egyébiránt részletes mutatók és statisztikai feldolgozás híján meglehetősen esetleges). Sokkal inkább az itt megjelenő recenzió szövegei sajátosságai, a kritikai megfigyelések előadásmódja válik érdekessé. Ennek bemutatására álljon itt néhány Schedius által szignált recenzió olvasata, kiindulva abból a hipotézisből, hogy leginkább a szerkesztő törekedhetett az általa megkövetelt recenzió stratégia megvalósítására.

Az *Anzeiger*-ben S** szignóval jelent meg egy rövid, ugyanakkor igen karakteres recenzió az *Unterricht für eine junge Person, die in die Welt tritt. Aus dem französischen in das Deutsche übersetzt von dem Fräulein Celestina von Dwornikowich*. Pest, Trattner, 1796 című kötetről.⁴²³ A recenzió⁴²⁴ szerkezete a következő köze-

⁴²³ *Literarischer Anzeiger für Ungern*, 1799 No. 9. 33–34. o.

⁴²⁴ A recenzió szövege: „Die UrSchrift, welche hier von einem jungen Frauenzimmer übersetzt erscheint, hat die berühmte Marquisin von Lambert, eine der geistreichsten und edelsten Damen aus dem Zeitalter Ludwigs XIV, zur Verfasserin. Es gerücht dem vortrefflichen Fräulcin, welchem wir die gegenwärtige Uebersetzung verdanken, sehr zur Ehre, einer solchen Schrift so viel Geschmack abgewonnen zu haben, daß es sich der Mühe unterzog, dieselbe ganz zu übersetzen. Denn nach dem Urtheile des neuesten Uebersetzers davon, des Hn. K. H. Heidenreich, welches wir gerne unterschreiben, athmet diese kleine Schrift in allen ihren Theilen den reinen Charakter einer ächten weiblichen SeelenGröße, durch welchen doch zugleich kein Nebenzug der Weiblichkeit ausgelöscht wird. – Da nun solche Beschäftigungen nothwendig zur innern Bildung eines Frauenzimmers ungleich mehr beytragen müssen, als die gewöhnlichen Zeitvertreibe, so wünschen wir, daß dieses schöne Beyspiel recht viele Nachahmerinnen bey uns finden möge. Damit wollen wir jedoch nicht sagen, daß jede dergleichen Uebersetzung oder jeder Aufsatz, dessen Ausarbeitung schon an und für sich viel Vortheil gewähren kann, auch gleich der Welt gedruckt dargelegt werden sollte; dieß kann nur in wenigen Fällen gebilligt werden, die uns ein geringes Nachdenken leicht an die Hand giebt. Die gegenwärtige Uebersetzung stellt den Inhalt des Originals meist getreu dar, in einer ziemlich reinen, gewählten, edeln Sprache. Wenn der stenge Beurtheiler die und da den seinen, sließenden, eleganten Ausdruck des Originals vermischen sollte, so muß er billig bedenken, daß die

lítési technikákat követi: A) A cím a kötet könyvészeti adatait közli, kiemelve a kiadót, egyben terjesztőt. B) A felütés a szöveg filológiai hátterét, forrásait ismerteti (a francia eredeti szerzőjének megnevezése, utalás az újabb fordításra). C) Ezt követi a tágabb kontextus kijelölése, amely a recenzió középpontját adja. Ennek előadásához az ismertetett kötet legtöbb esetben csupán alkalmi keretként szolgál (a kötet jelentősége a „Bildung eines Frauenzimmers” folyamatában, az e tekintetben általánosan megfogalmazható tanulságok). D) Tematikai és módszertani megjegyzések (az eredeti kötet tartalmának pontos követése, fordítási nehézségek). E) Kapcsolódó irodalom, bibliografikus kitekintés (az új fordítás címének pontos megadása). A szerkezet kohézióját két retorikai sajátosság biztosítja. Egyrészt a tágabb kontextust kiemelő kulcsszavak és változataik (*Frauenzimmer, Damen, Weiblichkeit, Nachahmerin, Uebersetzerin*) ismétlődő, gyakori alkalmazása valamennyi szerkezeti egységben. Másrészt a „Beschreibung” típusú, retorikai szempontból személytelen beszédmódot megmetsző többes szám első személyű megjegyzések. Ez a képviselői jellegű beszédmód akkor jelenik meg, amikor a recenzió valamilyen, az alkotók irányában megfogalmazott visszajelzést vagy elvárást fejt ki. Eme bizonyos „wir” tehát nem egy autoriter recenzens hangja, hanem a művelt olvasóközönség elvárásait, pontosabban reményeit megtestesítő képviselő visszafogott iránymutatása-figyelmeztetése.

A megerősítő kritika e sajátos típusától jól elkülöníthető a Schedius-recenziók repertoárjában a figyelmeztető kritika, melynek egy példájáról már szó esett a *Tudományos Gyűjteményben* helyt kapó Pestalozzi-vita kapcsán. Gyakoribb változatát képviseli ennek a recenzensi módszernek Bielek László premontrei szerzetes *Maiores Hungarorum. Pars I. Pest, 1799* című kötetéről

Uebersetzerin doppelte Schwierigkeiten hiebey zu überwinden hatte, da sie ein so schön geschriebenes Original in eine Sprache übertrug, mit der sie nicht als Mutter-Sprache so innig vertraut seyn kann. Eben diese Schrift ist in einer neuen deutschen Uebersetzung mit einigen Veränderungen erst unlängst herauskommen, unter dem Titel: „Worte einer edlen Mutter an den Geist und das Herz ihrer Tochter. Nebst einem Anhang über weibliche Seelen-Größe. Vom Hrn. Professor Heydenreich in Leipzig. Leipzig, 1799. 103. S. in 12.”

ugyancsak S** szignóval az *Anzeiger*-ben közölt, az előbbinél jóval terjedelmesebb ismertetés.⁴²⁵ A szerkezet az előző típusnál alkalmazott szerkezeti egységek jelölései mentén a következőképp alakul: A) Címként ugyancsak a kötet könyvészeti adatai szerepelnek, kiemelve a kiadót. C) A hosszú felvezetés nem a kötet filológiai háttérét (B) adja meg, hanem előreveszi ama bizonyos tágabb kontextust, mely megalapozhatja a kötet jelentőségét. Jelen esetben ez a magyar őstörténet kutatásának kérdésköre: „Nicht nur inländische, sondern auch viele der größten auswärtigen Gelehrten haben sich mit der Untersuchung der Ursprungs unserer Nation, und ihrer Verwandtschaft mit andern Völkern, vorzüglich in neuern Zeiten beschäftigt.” Kijelöltetik, a kutatás mely alapkérdés mentén vezethet célhoz („Ungern ... wo sie zuerst als eigenes Volk erschienen, um von da an die Anlässe, die Ursachen, den stufenmäßigen Fortgang, die Hindernisse ihrer Bildung zu dem gegenwärtigen Zustande aufzusuchen”), valamint hogy miért számít a felvetett problémakör alapkérdésnek kortárs környezetben („In Hinsicht auf Ungern ist dieß Geschäfte nun um desto wichtiger und anmuthiger, da wir bereits, vor unsern südöstlichen Nachbarn, zu einem Grade der Cultur gelangt sind, der uns gewiß zu einem sehr ehrenvollen Range in der Reihe der europäischen Nationen berechtigt”). Az olvasó kap továbbá egy listát, milyen irányadó, az alapkutatást a fenti szempontok szerint megvalósító szövegek tartoznak a témakörhöz. D) Ezt követik a tematikai és módszertani szempontok. A fejezetbeosztást követő, részletes, ismertetésszerű tematikai összefoglalást minden fejezet kapcsán megtöri egy-egy módszertani megjegyzés. Az első megjegyzés a kérdésfeltevés, a második a forráskritika kapcsán vet fel olyan szempontot, mely alapvetően kérdőjelezi meg az ismertetett szöveg tudományos hitelét, amennyiben az nem veszi figyelembe a korábban ismertetett tudományos alapkutatás irányvonalát. (1. fejezet kapcsán: „Jedoch wozu wäre auch diese Bemühung? Die unmittelbaren wirklichen Vorfahren der Ungern in aufsteigender Linie bis zum babylonischen ThurmBau werden wir uns also damit, die Geschichte unser Nation lieber nur von

⁴²⁵ *Litcrärischer Anzeiger für Ungern*, 1799. No. 2. 5–7. o.

da anzufangen, wo sie nach sichern Quellen zuerst als ein eigenes Volk erscheint, so werden wir weit eher Vollendung und Einheit in die Geschichte derselben bringen können.” – a 2. fejezet kapcsán: „Wie sehr aber hätten wir gewünscht, daß der gelehrte, fleißige Vf. dieser seiner kritischhistorischen Schrift eine genaue Anzeige, Beurtheilung und Würdigung der Quellen aus denen er schöpfte, vorausgeschickt hätte.”) E) Zárásként megmarad a bibliografikus háttér: ismertetést kap az olvasó az adott szerző egyéb, megjelenés előtt álló munkáiról, azok változatos, az itt ismertetett kötetől elütő témájáról. A legfontosabb szerkezeti változás tehát, hogy az alapkontextus nem a kötet ürügyén kerül kifejtésre, hanem mintegy viszonyítási alapként. Ez lehetővé teszi, hogy a következő szerkezeti egységben bemutatott tartalmi és módszertani sajátosságok kapcsán elegendő csupán utalni a mintaként felvázolt alapkontextusra és az azt megtestesítő szövegekre. Az azokkal való, szükségképpen negatív eredményű szembesítés az olvasóra bízatik. A záró, bibliografikus egység pedig eme intencionálisan negatív, elítélő minősítést enyhíti, amennyiben rámutat arra, hogy az adott szerző tájoltságához mely tematikák és műfajok illeszkednek jobban. A kulcsszó és változatai most nem a párhuzam, hanem a szembesítés retorikai-logikai műveletét szolgálják. A C) egységben a „Nation”, „Volk” úgy szerepel, mint a történeti kutatás alapegysége; a D) egységben azonban hiányként van jelen, eme hiány miatt az „Einheit in die Geschichte” kéretik számon. Az E) egységben pedig egy új kulcsszó és tematika bevezetése történik meg („Fleiß”), mely az említett hiány ellenére is lehetővé teszi a szerzői életmű pozitív szempontú értékelését. Retorikai síkon itt is működik az ismertető jellegű személytelen és a képviseleti beszédmód változtatott alkalmazása. Ám a képviseleti beszédmód megformálásában ezúttal nem az iránymutató-megerősítő jelleg, hanem az ironikus-szatirikus megszólalásmód az uralkodó. Ez a beszédmód közel áll az udvarias társalgás satirikus regiszteréhez: többször alkalmaz a szerző irányába eufemisztikus, formurális megszólítást („der gelehrte H. Verf.”; „der gelehrte, fleißige Verf.”; „möchte doch der würdige Mann auch den Grazien opfern!”), a kritikai megjegyzéseket nem ítélő-kijelentő mondatokban, hanem kérdésekben

(„Jedoch wozu wäre auch diese Bemühung?) vagy feltételes módban (Wie sehr aber hätten wir gewünscht...) formálja meg. Fel-tűnő a nagyon részletes tartalomismertetés alkalmazása, mely mintegy bevonja az olvasót a kritikai kérdésfeltevés folyamatába, lehetővé téve, hogy egyfajta képet (természetesen a recenzius által karakterizált képet) alkosson a kötet fő tematikai jegyeiről. A figyelmeztető recenzió típusa tehát nem ítélő-minősítő kritika, hanem egy adott szöveget több kontextusban mérlegelő, azt kérdésekkel-elvárásokkal szembeesítő, egy lehetséges irányváltást felvázoló recenziótípus. A figyelmeztető recenzió valószínűleg szokatlan lehetett a kortárs magyarországi kritikai kultúra közegében. Ennek jeleként is érthető Schedius Kisfaludy Sándor Hunyadi-drámájáról a *Tudományos Gyűjteményben* megjelent ismertetésének fogadtatása. Itt ugyancsak figyelmeztető recenziótípust alkalmazott Schedius (azaz a szerzői életmű felől és az ahhoz kapcsolódó nemzeti-tematikai kontextusban pozitív; ellenben dramaturgiai szempontból, azaz a hazai drámaírás alakulástörténetéhez mérve ironikus-kritikus megjegyzésekkel kommentálta a drámát). Kazinczy ezt személyes indulatoktól sem mentesen, erkölcstelen hízelkedésként és magyarkodásként értette⁴²⁶ – Dessewffy József ellenben megkockáztatott Kazinczy felé egy „de azért csinos” jelzöt az ismertetés kapcsán.⁴²⁷

A harmadik jellegzetes recenziótípus, a bemutató recenzió illusztrációjára egy, a magyarországi Kant-recepció szempontjából sem érdektelen szövegpár kínálkozik: *A' Kánt szerént való Filozofának rostálgatása Levelekben. Magyarra fordítva és jegyzésekkel megbővítve*. Pozsony, Weber, 1801 című, anonim, de közismerten Budai Ferenctől írt kötet és Sárvári Pál: *Moralis Philosophia, mellyben az erköltsi tselekedeteknek a józan okosság sze-*

⁴²⁶ A recenzióról és annak értékeléséről I. Kazinczy Ferenc levele Szentgyörgyi Józsefnek (3419), 1817. ápr. 19. és Kis Jánosnak, 1817. máj. 6. (3425) *KazLev* XV. 1817. jan. 1.–1818. márc. 31. Budapest, 1905, 166. o., 175. o. és jegyzetei. Ennek előzménye, hogy Schedius és Kazinczy között kritikusi véleménykülönbség (egyszersmind módszertani különbség is) kialakult már a *Himfy* recenzoálása kapcsán, vö. Kazinczy Kis Jánosnak 1805. júl. 14. (784) *KazLev* III. 1803–1805. Budapest, 1892, 377–378. o.

⁴²⁷ Dessewffy József Kazinczynak 1817. ápr. 5. (3411) *KazLev* XV. 1817. jan. 1.–1818. márc. 31. Budapest, 1905, 146. o.

rént való Főregulája vagy Principiuma kikeresődik, és annak az Isten léteivel, a lélek halhatatlanságával, és a vallással való szoros egybe-kötetése elő-adódik. Pest, Trattner, 1802 című kötet ismertetése a *Zeitschrift* I. kötetében.⁴²⁸ A szakirodalomban Budai kötete mint az antikantiánusok leghatásosabb, egyben legkevésbé argumentált támadása szerepel, Sárvári kötete viszont a kantiánus nézőpontot jelenítené meg. Ennek ismeretében önmagában véve is különös Mészáros András megjegyzése, miszerint Budai *Rostája* hatására „Sárvári háttérbe húzódott”, és 12 évig, Rozgonyi József vonatkozó kötetének megjelenéséig a kérdés „stagnál Magyarországon”.⁴²⁹ Látnivaló egyrészt, hogy Sárvári kötete a *Rosta* után egy évvel jelent meg, másfelől a hatástörténet kapcsán semmiképp sem lenne érdektelen számon tartani az itt ismertetett recenziókat. Bár a magyarországi Kant-recepció aligha írható le kantiánusok és antikantiánusok permanens harcaként, e két szöveg esetében nyilvánvaló a vitaszituáció. Ugyanis mindkét szöveg ugyanarra a kérdésre reflektál: hogy tudniillik a vallást megelőzheti-e az etika, illetve szükség van-e vallásra az erkölcsösséghez. A két kérdésre a Budai-szöveg egyértelműen elutasító, a Sárvári-szöveg elfogadó választ kínál.⁴³⁰ A vita-művek recenzeálása nem csupán az érintett kérdéskör kényes volta miatt kívánt körültekintést, de számolni érdemes Schedius közvetlen tapasztalatával is a barátja, Anton Kreil ellen a jakobinus perben kantiánus vádakkal indított eljárás kapcsán. Mindez együttesen mérlegelendő, mint ama sajátos kritikusi szerepjáték háttere, mely e két kötet ismertetésében megformálódik. A *Zeitschrift* először a *Rosta* recenzióját közli, szignó nélkül. Ugyanakkor ellátja egy

⁴²⁸ *Zeitschrift von und für Ungern*, I. Bd, 3. Ht, 217–218 és 219–221. o.

⁴²⁹ MÉSZÁROS, i. m. 109. o.

⁴³⁰ Sárvári szövegeinek kategóriái (már a címben megadott alapkérdések is) és a kifejtés logikája feltűnő hasonlóságot mutatnak Csokonai *Halotti versek* című költeményének kantiánus vonatkozásaival. Amint arra Debreczeni Attila monográfiája felhívta a figyelmet (DEBRECZENI Attila: *Csokonai, az újrakezdések költője*. Debrecen, 1993, 226–227. o.), a Csokonai-szöveg esetében ez valószínűleg nem közvetlen Kant-recepcióval magyarázható. Tekintve, hogy Sárvári Csokonaival párhuzamosan tanult a debreceni kollégiumban, ahol később 1795-től tanított is, megkockáztatható a feltevés, hogy ama bizonyos közvetítő közeg Kant filozófiája felé Sárvári itt recenzeált munkája lehetett.

szerkesztői lábjegyzettel, mely emlékezteti az olvasókat az *Einleitung* egyik kitételére, miszerint „nur bloße Anzeigen der bey uns erschienenen Bücher, nicht aber kritische Recensionen oder Beurtheilungen derselben hier geliefert werden sollen.” Ezt követi a *Moralis Philosophia* ismertetése, ellátva az S**, azaz Schedius szignójával. A szignó megléte, illetve nem léte azért lényeges, mert Budai ugyancsak névtelenül jelentette meg vitairatát, habár a kortárs olvasók tudták, ki a szerző. Az ő írására reflektáló recenzió hangsúlyozottan ugyancsak anonim, és ahelyett, hogy azonosítaná a *Rosta* szerzőjét, egy ironikus játék részeként meghagyja „Unbekannter” minőségében. Éppúgy, ahogyan a recenzens elfogadja a felkínált fikciót, hogy a *Rosta* egy nem magyar Kant-kritika fordítása csupán, minek következtében az „Unbekannter” szerző szerzői mivoltától is megfosztatik, és csupán „Uebersetzer” szerepkörben tűnik fel. Figyelemre méltó továbbá, hogy ezekből a recenziókból hiányzik a képviseleti beszédmód (ez a szerkesztői lábjegyzetbe helyeződött át), az elvárások nyílt megfogalmazása. Amennyiben az ismertetésekben mégis feltűnik egyfajta recenzensi szólam, az a távolságtartó, a mindentudó kritikus-narrátor szerepét teljes mértékben felülíró „so viel sich Ref. erinnert” típusú formulákkal történik. Nincsen közvetlen utalás a két szöveg vagy azok ismertetéseinek összefüggésére, ám a hasonló recenzensi retorika, a szerkezeti párhuzam és az egymás mellett történő elhelyezés mintegy újratерemti a vitaszituációt. Ahogyan ugyanis a *Rostára* kifejezett utalás nélkül reflektált a *Philosophia*, éppúgy reflektál a *Rosta* recenziójára a *Philosophia* recenziója. E reflexió tehát nem ítéletszerű minősítéseken („Beurtheilungen”) keresztül történik, hanem a két recenzió egymásra vonatkoztatásával, párbeszédbe léptetésével. A *Rosta* ismertetésének felvezetése megnevez két munkát, Rozgonyi József és Horváth János Keresztély köteteit, mint a magyarországi antikantiánus tradíció előzményeit (egyben mintáit, Horváth esetén hangsúlyozva azt a tudományos szempontból minősítés értékű jelzést, hogy a göttingeni tudós társaság tagja volt). Ehhez mértén tárgyalja a szöveg az „Unbekannter Uebersetzer” által kiadott új kötetet, és jelöli meg a szöveg metodikájának alapvonásait, mégpedig három szempontból: „nicht sowohl

auf eine systematische und ernsthafte Art ... als vielmehr auf eine unterhaltende, witzige, satyrische Weise”; továbbá a „der Briefform und der ungrischen Sprache” alkalmazását kiemelve. A Kant-szövegek viszonylatában a szisztematikus kifejtés helyett a fikcionált, levélformájú elbeszélés alkalmazása, továbbá a német Kant-szövegek ismertetése-bírálata egy azokról ismeretlen nyelven íródott vitamű („In welcher Sprache das Original des Textes, welches Ref. nicht kennt, geschrieben sey, hat der Uebersetzer ... nicht angezeigt”) áttételével magyar nyelvre: olyan lista ez, mely – minősítés nélkül – kiemeli az alkalmazott hermeneutikai módszer leglátványosabban alkalmatlan jegyeit. Ezt követi a fejezetként haladó tematikai ismertetés, sarkított tónusban („daß Kant’s Metaphysik auf gar keinem Grund beruhe” stb.). A lezárás egyfajta várapozást fogalmaz meg, de feltűnően nem a kötet szerzőjének további tevékenységére vonatkoztatva, egyszersmind visszaulva az általa alkalmazott szövegértelmezés kívánnivalókat hagyó voltára: „Alle die erwähnten Urtheile und Behauptungen des Textes, werden nun von dem Uebersetzer in den beygefügten Anmerkungen theils erläutert, theils bestätigt, theils auf einzelne Männer angewandt, welche in unsern Vaterlande auch die Kantische Philosophie in ihren Schriften darzustellen gesucht haben.” Ehhez képest a *Philosophia* recenziója a nevesített, „der Verf.” minőségében szereplő szerző személyes tudományos érdemeinek és háttérének méltatásával indít, helyreigazító-figyelmeztető előképek megnevezése nélkül. A módszertan ismertetése olyan kifejezések használatával, olyan szókészlet mentén épül ki, mely egyértelműen illeszkedik a Kant-szövegekhez: „Der Hauptzweck, den er mit dieser Schrift erreichen wollte, war, das oberste Princip oder den höchsten Grundsatz des Sittlichkeit nach den Forderungen der Vernunft, und nach einer, seiner Ueberzeugung und Einsicht am besten entsprechenden Methode, auszumitteln und darzustellen. ... Endlich entscheidet er sich für das formale Princip der Sittlichkeit, für den kategorischen Imperativ, dessen Zusammenhang mit der Lehre von dem Daseyn Gottes, und von der Unsterblichkeit der Seele er sodann darzustellen bemüht ist.” A tematikus ismertetés hangsúlyozza a fejezetek szisztematikus

felépítését, a magyar szaknyelv német terminológiával való egyértelmű megféleltesíthetőségét („Die theoretische Philosophie heißt bey dem Vf. szemlélődő filozofia, die praktische aber tselekvő”), valamint az idézett szakirodalmi háttér pontos körülhatárolását („Montaigne, Mandeville, Epikur, Hutscheson, der Stoiker, des Plato, Aristoteles, Cicero, Wolf, Crusius”). Azaz mindama hermeneutikai sajátosságok megjelennek itt, melyek az előző kötetnél hiányként voltak jelen. Míg a *Rostánál* a recenzió a tematikai ismertetést sarkított ítéletek formájában oldotta meg, itt ugyanez alaptételek és következtetések formájában történik. A zárásban feltűnik a kritika alapmércéjeként megismert „Wahrheit” viszonyítási pontja („so ein reines Bestreben nach Wahrheit”). Az itt megfogalmazott várakozás kifejezetten arra vonatkozik, hogy a nevezett szerző folytatja munkáját, mely immár nem hiányérzetet okoz a magyarországi filozófia történetének folyamatában, hanem „als ein Gewinn für die ungrische philosophische Literatur anzusehen ist.” Az e két ismertetés révén vizsgált bemutató recenzió tehát egy elidegenített recenziói szöveg megteremtésével, ironikus retorikai alakzatok, vita-szituációt idéző utalástípusok alkalmazásával olyan kritikai eljárást hoz létre, mely az ítéletek kimondását egyértelműen az olvasóra bízta. Sőt: megköveteli az olvasótól az aktív értelmezést, az egymásra vonatkozások, utalások, hiátusok azonosítását. Mindez ugyanakkor nem jelenti azt, hogy e recenziók „nyitott” recenziók volnának: a recenziói állásfoglalás egyértelmű. Nem véletlen, hogy az egyik legismertebb Schediusnak ajánlott versezet, Virág Benedek *Schediusnak* című költeménye a megszólítottat ítéli szerepkörben láttatja: „Oh Pallás kedvelte, Lajos! szükséges is írnom; / józan ítéletedet kívánván” – hogy tudniillik Minerva attribútumául a babonás képzeteket keltő, sötét bagoly helyett nem lenne-e alkalmasabb a daru, mely „nappal vígyázó; fennjár az egekbe, s megérzi / A záport, a fergeteget, s kijelenti előre. / Egymás ellen ezen madarak (mert hol vagyon a föld / hátán szüntelen egység) csak néha dühödnek. / Többnyire nagy szeretet van köztök. Védik erőtlen / társaikat, s a még nem járt, kelt ifjakat őrzik, / oktatják nem félni; hanem vagy halni, vagy élni.”

A bemutató recenzió típusa mögött jól érzékelhető mintaként működhetett Nicolai már említett kritika-koncepciója. Ez ugyanis épp e recenziótípus három legfontosabb elemének: az iróniának, az „Unpartheylichkeit” recenziói érvényesítésének és az olvasó aktiválásának jelentőségét emelte ki.⁴³¹ Ugyanez elmondható a főként figyelmeztető kritikákban alkalmazott csevegő tónus használata kapcsán is.⁴³² A hatástényezők sorában említésre méltóak még a *Jenaische Allgemeine Literatur-Zeitung* recenziós stratégiái, melyeket Schedius, mint a folyóirat egyik recenzense,⁴³³ jól ismerhetett. A megerősítő és figyelmeztető kritikákban rendszeresen feltűnő szerkezeti egység, mely az adott kötetet egy tágabb kontextus, folyamat összefüggéseibe ágyazza, valamint a tematikus ismertetést tartalmazó szerkezeti egységek sok tekintetben emlékeztetnek az *Allgemeine Literatur-Zeitung* kritikai módszereire. Ugyanakkor az ott alkalmazott recenziótípusok – a szakirodalomban: „normative Rezensionen”, „offene Rezensionen”, „Enzyklopädische Rezensionen”, „Programmatische Rezensionen”⁴³⁴ – nem állíthatók párhuzamba a *Zeitschrift* és az *Anzeiger* modelljeivel. Harmadrészt felvethető ama hatalmas, több száz szöveget kitevő

⁴³¹ Nicolai kritika-koncepciójáról l. 2. fejt. 390. jegyzet, az irónia szerepéről: „Die Satire ist ohnstreitig das kräftigste und vielleicht das einzige Mittel, schlechte Schriftsteller zu bessern, und wir wünschten doch, daß wir sie bessern könnten!” (idézi Van Der LAAN, i. m. 106. o.); az olvasó szerepéről: „Wir werden sie [unsere Urteile] aber nie vor dictatorische Machtsprüche geben, sondern es werden vielmehr die Leser, durch den vorangeschickten Vortrag des Inhalts, und der Meynungen des Buchs, in den Stand gesetzt seyn, zu entscheiden, ob die Folgerungen, die wir daraus ziehen, richtig sind.” (idézi Van Der LAAN, i. m. 109. o.)

⁴³² Nicolai szerint: „Wir haben fast nicht gethan, als daß wir die Reden, die wir bey unsern Zusammenkünften, über die neueste Literatur zu wechseln pflegen, aufschreiben und Ihnen übersicht haben”, illetve „Wir haben so oft gesagt, man sollte schreiben, was wir sagen. Wir wollen also in Briefen niederschreiben, was wir in unsern täglichen Unterredungen sagen ... gerade so wie wir es machen, wenn wir zusammen plaudern.” (idézi Van Der LAAN, i. m. 108. o.).

⁴³³ L. 2. fejt. 406. jegyzet.

⁴³⁴ A tipizálást és az egyes típusok jellemzését l. Andreas WISTOFF: *Die Deutsche Romantik in der öffentlichen Literaturkritik. Die Rezensionen zur Romantik in der „Allgemeinen Literatur-Zeitung” und der „Jenaischen Allgemeinen Literatur-Zeitung” 1795–1812.* Bonn und Berlin, 1992, 274–277. o.

recenziói életmű hatása is, melyet Christian Gottlob Heynének a *Göttingische Gelehrten Anzeigen* lapjain megjelent ismertetései képeznek. Ez azonban mindaddig csupán felvetés marad, míg a Heyne-recepció a recenziók nagy számán túl egyéb, az azokban alkalmazott módszerek, retorikai elemek sajátosságaira vonatkozó megfigyeléseket nem nyújt.⁴³⁵

A Heyne-recenziók közül azonban ennek ellenére kiemelendő három ismertetés: 1803 és 1804 folyamán ugyanis három alkalommal recenzeálta a göttingeni professzor a *Göttingische Gelehrten Anzeigen* oldalain Schedius *Zeitschrift*jét. Ennek, mint Schediushoz írt levelei is tanúsítják, nemcsak állandó olvasója volt, de ismertette egyes részleteit a *Sozietät der Wissenschaften* üléssein, a példányokat pedig átadta az általa felügyelt göttingeni *Universitätsbibliothek* számára.⁴³⁶ E három recenzió a folyóirat kortárs olvasatai között tehát nemcsak terjedelmi szempontból kiemelkedő (meghatározóbb, mint Kazinczy szakirodalomban idézett megjegyzései), hanem mert a *Gelehrte Anzeigen* a kortárs európai *Gelehrtenrepublik* egyik legfontosabb orgánuma volt.⁴³⁷ Az első Heyne-recenzió a *Zeitschrift* I. kötetét és a II. kötet 1. számát

⁴³⁵ A *Gelehrte Anzeigen* recenziói esetében már a recenzens azonosítása sem egyszerű, mivel az anonim ismertetések mellett csupán a göttingeni *Akademie der Wissenschaften* birtokában lévő példány kéziratos bejegyzései tájékoztatnak a recenzens személyéről. Heyne recenzióinak listáját l. Wolfgang SCHIMPF: *Heynes Arbeiten während der Jahre 1769–1812*. In: *Die Rezensenten der Göttingischen Gelehrten Anzeigen 1760–1768*. Bearb. und hg. von Wolfgang Schimpf, Göttingen, 1982, 86–87. o.

⁴³⁶ „Ihr Andenken, mein theuerster Professor, wird immer werth und theurer scyn, un dso auch alles dasjenige, was mir dasselbe auf eine so rühmliche Art erneuert, als die zugeschickten Schriften sind, welche ich nicht nur der Sozietät vorgelegt uns auf die Bibliothek dann abgeben, sonder auch von der Fortsetzung der Zeitschrift für eine Anzeige gesorget habe.” Heyne Schediushoz 1802. aug. 15., VALJAVEC: *Briefe...* 271. o.; „Von der Zeitschrift von und für Ungern ist wieder eine Anzeige gegeben im Stück 204. allein Sie haben uns Lücken gelassen in den Parthien, die Sie uns geschickt haben, wie Sie aus beygelegten Streifen sehen werden.” Heyne Schediushoz 1804. dec. 6. Uo. 272. o.

⁴³⁷ A folyóirat jelentőségéről l. Joachim RINGLEBEN: *Über die Anfänge der Göttingischen Gelehrten Anzeigen*. In: *Die Wissenschaften in der Akademie. Vorträge beim Jubiläumskolloquium der Akademie der Wissenschaften zu Göttingen im Juni 2000*. Hg. von Rudolf Smend und Hans-Heinrich Voigt, Göttingen, 2002, 345–356. o.

ismertette;⁴³⁸ a második recenzió a II. kötet fennmaradó és a III. kötet valamennyi számát;⁴³⁹ a harmadik pedig az V. köte-

⁴³⁸ *Göttingische Gelehrten Anzeigen*, 1803:I. 127–128. o. „Zeitschrift von und für Ungarn[!], zur Beförderung der vaterländischen Geschichte, Erdkunde und Litteratur; herausgegeben von Ludwig Schedius, Dr. der Philosophie und Professor der Aesthetik an der königl. Ungarischen Universität. Bey Patzko. 1802. Octav. Drey Stücke, jedes von 8, 9 Bogen, machen einen Band. Wir haben bereits das erste Stück vom zweyten Bande in Händen. Den Inhalt machen theils Abhandlungen, theils Bücheranzeigen, sowohl inländischer, als ausländischer, wenn sie Ungarn angehen, und ein Intelligenz-Blatt. Die weitem Notizen gibt die Einleitung. Bewundernswürdig ist das Bestreben dieser edeln Nation, bey allem, was ihre Betribsamkeit und ihren Muth niederhält, sich dennoch in der gelehrten Cultur empor zu arbeiten! Den Anfang machen die Biographien zweyer um die Geschichte Ungarns sehr verdienster Männer, Karl Gottlieb von Windisch, uns des Abbts Georg Pray. Eine gesitvolle Erzählung einer Reise von Krakau nach Bartfeld, wo ein Gesundbrunnen angelegt ist. Verzeichniß der gesitlichen Würden in Ungarn. Hr. von Eder von einigen seltenen ausgegrabenen Münzen. Im 2. Gr. und 3. Gr. Hrn. von Engel, Johann Zápolya's Plan, sich die Thronfolge im Ungarn zu sichern, mit den diplomatischen Verhandlungen 1507–1515. Eine Beschreibung von Keszthely, das durch die gemeinnützigen Anstalten des Grafen Georg Festetics von Tolna so berühmt geworden ist. Der Gedankbrunnen zu Tatzmannsdorf, mit einer Vorstellung als Vignette. Beyträge zur Geschichte der Schutzpocken in Ungarn, von Dr. Benc, in folgenden Stücken fortgesetzt. Über die älteste Druckschrift in Ungrischer Sprache: ein Gebet und Lied, 1484 gedruckt; aber doch noch sehr zweifelhaft. Errichtung einer neuen praktisch-öconomischen Öconomie-Schule zu Szent-Miklas im Toronteler Comitate, mit dem Plan auf einem Kupferblatt. Vorschlag zu einer Kunst- und Gewerkschule für Ungern; über das könig. Gestüte zu Mezöhegyes; über die Ungrischen Blechmünzen, von Schönwiesner; die Goldwächsercy an der Drau in Kroatien. Im Zweyten Bande: 1. St. Reise nach Constantinopel, in Briefen von Graf Vincent Bathyan, deren Fortsetzung man wünschen muß: sie gehet von Hermannstadt aus auf Bukkurest, Silistria uns Warna, von hier zur See. Über das Contributions-System von Ungarn, ein Aufsatz von 1777; nicht weniger als 51 Rubriken, welche nach dem Verfasser des Aufsatzes, Hofrath Izdenczy, sich sehr gut auf 11 bringen ließen. Hr. von Engel: die drey ersten Jahre, 1291, 92, 93 der Regierung Königes Andreas III., nach einer beygedruckten Urkunde. Geographische Längen- und Breitenbestimmungen einiger Mineralwassers. Chronologisches Verzeichniß der Canzler und Vizcanzler des Königreichs Ungarn; noch von G. Pray. Aus den Intelligenz-Blättern wollen wir nur anführen, daß die Erfindung des neuen Metalls, Tellurium, dem Hrn. Adjunct Kietabel eigen bleibt.“

⁴³⁹ *Göttingische Gelehrten Anzeigen*, 1803:II. 2044–2047. o. „Von der im Anfange dieses Jahres St. 13. S. 127 rühmlich erwähnten Zeitschrift von und für Ungarn – vom Hrn. Professor Schedius, haben wir die Fortsetzung in Händen, und zwar zuerst die noch rückständigen zwey Hefte des zweyten Bandes. In beiden

tet.⁴⁴⁰ Mindhárom recenzió az *Allgemeine Literatur-Zeitung* kapcsán említett „Enzyklopädische Rezensionen” ismertetéstípusá-

ist der erste Artikel: Fortsetzung der Reise nach Constantinopel, in Briefen; im zweyten Hefte bestehn: sie mehr in Reflexionen über die Türken, die eines gebildeten Denkers würdig sind. Nur Eine: Vor tausend Jahren waren die Vorfahren der Ungarn, die Magyaren, mit den Türken, wenigstens eines Theils, verwandt. Was hat nun in diesem Zeitraum die Einen in der Cultur so weit vorwärts gebracht? und warum sind die Andern so weit zurückgeblieben? Die Fortsetzung im dritten Hefte enthält Beschreibungen der Aussichten, Gegenden und Gebäude der Stadt, mit Betrachtungen und Rüderinnerungen aus der vorigen Zeit. Noch eine folgt unten III. B. 5. 6. Heft über den Hafen; von einem Aufzug des Sultans: eine Fahrt nach Sfurari, und von dem Serail: des Gärtner war ein Bruder des Hofgärtners in Schönbrunn. Von den übrigen Aufsätzen können wir nur einige anführen: Des Freyherrn Georg Vega, Maaß- und Gewichtseinrichtung in den kaiserl. königl. Erblanden. Joh. Chr. von Engel gibt Auszüge aus einer Handschrift von einem Henricus de Yfernia, König Ottocar's Canzley-Secretär, welche einige Geschichtserläuterungen zu 1272 geben. Rhapsodische Bemerkungen über Kroatien – Vieles zum Robe der Nation: sie gehört zu den Völkern, die alles sich selbst, und öffentlichen Anstalten des Staats nichts verdanken. Verzeichniß der Handschriften von Mathias Bel, welche für die Fortsetzung seines Werks bestimmt waren, und noch vorhanden sind. Die Bücheranzeige und das Intelligenzblatt enthalten mehrere, auch Ausländern wissenswerthe, Nachrichten. Der Beyfall, welchen diese nützliche Zeitschrift gefunden hatte, bewog den Herausgeber, sie mit dem dritten Bande, und Anfang des J. 1802 dahin zu erweitern, daß nun mehr 12 Hefte, zu 4 Bogen, jährlich erscheinen. Aus den ersten sechs Heften, die wir bereits in Händen haben, wollen wir Einiges auszeichnen: Ueber die medicinische und naturhistorische Literatur von Ungarn, von Dr. Joh. Karl Lübeck zu Pesth: die Klagen über das ungefunde Clima und endemische Uebel von Ungarn sind von unwissenden Aerzten verbreitet worden; erst seit drey Decennien ist über Ungarn etwas Taugliches geschrieben worden; vorher, Marsigli und Bel ausgenommen, fast nichts. Die seitdem erschienenen Schriften werden in diesen und folgenden Heften angeführt. Fragmente über Siebenbürgen: die Aufnahme des Handels von Cronstadt. J. Chr. v. Engel fängt Beyträge zur vaterländischen historischen Literatur an, mit Nachlese der in ausländischen Schriften dahin einschlagenden Aufsätze: eine Anlage, die, wenn sie fortgesetzt wird, zu etwas Vollständigen führen kann. Flächeninhalt einiger Gespannschaften, von Ladisl. Nemeth, Rector des Evangel. Gynnas. zu Raab. Fromme Vormächnisse des Bischofs von Weszprim, Joseph Bajzath, zu 323,500 Fl., und von Georg Szechenyi, Erzbischof zu Gran und Primas von Ungarn, zu 1,891,600 Fl. Vorschlag von Errichtung eines Instituts für Fallsüchtige kam in einigen Stücken vor: über diesen folgt hier eine treffliche Prüfung vom k. Rath v. Schraud, welcher auch eine gute Belehrung über den bestimmten Begriff einer Epidemie herausgegeben hat. Ueber die Beförderung des Seidenbaues in Ungarn; die Preise der Seide geben bereits über 100 p.C. Vernachlässigung

hoz sorolható, amennyiben jelentős részüket a pontos, felsorolás-szerű tartalomismertetés adja. A folyóirat szövegének egészére

der Erziehung und Cultur der Serben; mit Vorschlägen, über bloß durch Privat-Beyträge. Eine Finanzliste von den Zeiten K. Ludwig's II. Anfangs des 16. Jahrh. Allgemeine Ansichten der Oberfläche des Bodens von Ungarn, von Prof. Kitaibel; mit Anführung der höchsten Stellen des Landes, aus denen man große Strecken übersehen kann. Die Uebersicht aus diesen Punkten gibt über Lage und Gestalt der Grenzen, Richtung und Eintheilung der Gebirge s.w. andere Resultate, als man bisher annahm. Ein guter kritischer Versuch über den Ursprung des Königreichs Servien, von Joh. Lazarewitsch, Professor am Gymnasium zu Karlowitz, den wir gern auszögen. Die Serben oder Sorben geben uns Deutsche näher an, als wir denken: die rohen Franken und Sachsen erhielten durch diesen Slavischen Stamm ihre frühere Cultur und die weithere Aussprache des Deutschen. Ueber den Untergang der Corvinschen Bibliothek zu Ofen, von Jac. Ferdinand von Miller, Aufseher der Szechenyischen Ungarischen Reichsbibliothek; nicht durch Soliman, sondern durch Verwahrlosung ist sie zerstreuet worden. Joh. v. Asboth, Prof. und Wirtschafts-Director des gräfl. Festetischen Georgicums zu Keszthely, Beschreibung der Cisterzienser-Abtey Szirtz in dem Bakonyer Walde, in öconomischer Rücksicht. Prof. Budai zu Debretzin hat nächst der Universalgeschichte nun auch eine Geschichte der alten Literatur in Ungarischer Sprache aus Licht gestellt. v. Engel, noch ein Auszug aus den Tomis Actionum Regiarum Sigismundi I. seine Verhandlungen mit Ludwig II. 1519 und 1521. Paul v. Sponer, Advocat in Keszmark, über die Ausfuhr- und Anwendung auf Ungarn: schon unter K. Matthias Corvinus zu Ofen, 1470 durch Andreas Heß. Prof. Gennersich am evangel. Gymnasium zu Keszmark, Verzeichniß der jetzt lebenden Schriftsteller des Zips'er Comitats. Gregor v. Berzeviczy über den Tor fin Ungarn. Untersuchungen über die Ungarische Sprache, von Prof. Nic. Revai. – Wir müssen viele preiswürdige Unternehmungen, und andere interessante Nachrichten unangeführt lassen."

⁴⁴⁰ *Göttingische Gelehrten Anzeigen*, 1804 / II. 2054–2056. o. „Von der Zeitschrift von und für Ungarn, herausgegeben von Hrn. Prof. Ludwig von Schedius an der Universität zu Pesth, haben wir die erste Hälfte des Jahrgangs 1804 vor uns. Mit Bewunderung dessen, was eine Zahl gelehrte Männer aus patriotischem Sinn, ohne äussere Aufmuntern, leisten, lasen wir verschiedenc sehr belehrende Nachrichten und Aufsätze. Diejenigen, welche sich ganz auf die innere Literatur der Nation einschränken, müssen wir übergehen: so sehr wir wünschten, es möglich zu machen, daß die Ungarische Literatur ihre gebührende Stelle in unsern Blättern finden möchte. Wir können nur Einiges aus mehreren anführen. Durch mehrere Stücke durch gehet ein dem Statistiker werther Aufsatz: Ueber das ungarische Küstenland: in Briefen vom Hrn. Grafen Vincenz Batthyány: doch soll einst eine ganze Sammlung im Druck geliefert werden. Beschreibung Römischer Antiquitäten, die in Ofen ausgegraben worden; von Aloys Emmanuel von Stipsics, Professor der Archäologie an der Universität zu Pesth: das Vorzüglichste ist ein schöner

vonatkozó megjegyzések kapcsán érdemes hangsúlyozni: a Heyne-recenziók lényegesnek tartják a Schedius-programban is kiemelt hármas szerkezeti (rovat)beosztást. Mégpedig összefüggésben az *Einleitung* fő intencióinak körvonalazásával: az első recenzió kiemeli a folyóirat jelentőségét a „gelehrten Cultur” kontextusában, és úgy vezeti fel azt, mint egy „edlen Nation” fejlődési folyamatának jelentős lépését, mely motívum a harmadik recenzióban is visszatér. Ugyanez a recenzió jól érzékelteti a folyóiratot bevezető életrajzok, Karl Windisch Gottlieb és Pray György életrajzának mintaadó szándékoltóságát is. A tartalmi ismertetés válogatási szempontjai kapcsán csupán a harmadik recenzió tesz em-

Cameo mit einem weiblichen Kopf, mit einem Kopputze, wie er zu der Julia Domina und folgenden Zeiten getragen wurde; eine Form in Thon zum Aufsatz eines geflügelten Genius des Todes, an welchem der Hr. Prof. ausgebogene Knic, pedes varos, bemerkt, wie sie Pausan. V. 17. auf dem Kasten des Cyphelus fand. Eine Preisaufgabe, von dem Grade der Cultur, auf dem die Ungrische Sprache jetzt stehet: deren Beantwortung die Sprachkundigen mit Verlangen entgegen sehen müssen. Eine Aufforderung des thätigen Hrn. von Engel zu einem Verzeichniß der Münzsammlungen in Ungern und Siebenbürgen fängt schon an, ihre Wirkung zu haben. Hr. Prof. von Schedius über die fehlerhafte Benennung von Ober- und Niederrugern; lieber schlägt er die Enttheilung in Ost- und Westungern vor. Die juridischen Facultäten zu Preßburg, Kaschau und Agram sind mit Ausgang 1804 aufgehoben. Berechnung der Schiffe und Waren, welche auf dem neuen Bacser Canal im Jahr 1803 getrachtet worden. Idioticon der Zipser Sprache, vom Hrn. Prof. Genersich am evangelischen Gymnasium zu Kesmark; ein grober Dialect, wie etwa in Thüringen, Vogtland und dem Erzgebirge, sowohl im Gebrauch von Worten, als in Verwechslung der Selbstlauter und Doppellauter (Seiger, die Uhr, ist wohl eigentlich von der Sanduhr, wo der Sand sich durchseigt). Hrn. Rumi, Präfect am Kesmarker Institut (nun Professor am dortigen Lyceum) Auszüge aus Handschriften der Corvinischen Bibliothek, die er in Wolfenbüttel fand und aufzeichnete. Das Kronstädter Gymnasium im Jahr 1803, vom Rector Lucas Geo. Marienburg, Ankündigug einer Slavisch-literarischen periodischen Schrift, unter dem Titel Slawenka, also, Vorbereitung zu einer so lange gewünschten Universal-Uebersicht der Slavischen Völker, ihrer Geschichte, Verfassung, Sprache und Literatur. Hr. von Engel über die Grafen von Dachau und Andechs, als Duces Dalmaticae: die in den Dalaminciern in Meissen zu suchen sind, welches, wie bekannt, ein Sorbenwendischer Stamm war. Eine gute Idee sind die Auszüge aus ausländischen Schriften zur Ungrischen Literatur, dergleichen hier von Andreas Skolka folgen. Vom Hrn. von Engel eine Aufforderung, die Ausgabe der Sammlung: *Scriptores rerum Hungaricarum*, von Kovachich, zu unterstützen.“

lítést arról, hogy mindazt, ami a magyar nemzet kulturális életének belső ügyeire vonatkozik, mellőzni kénytelen, habár ennek jellemzése más alkalommal igen kívánatos lenne az *Anzeigen* lapjain. Ugyanakkor az egyes közlésekhez fűzött kommentárok részletessége, továbbá a kevéssé aprólékosan bemutatott *Bücher-Anzeigen* és *Intelligenzblatt* rovatok szemlézése jól érzékelhetően körvonalaz egyfajta recenzensi szempontrendszert. Kiemelt és kifejezetten etnológiai szempontból méltatott szerepet kapnak a *Zeitschrift* útleírásai, az *Ueber das ungrische Küstenland* kapcsán még az önálló kötetbeni publikációra is felhívja a figyelmet a harmadik recenzió.⁴⁴¹ Ugyancsak az antropológiai-etnológiai szempont magyarázza a szláv népekre, szerbekre, illetve a különböző magyarországi (pl. cipszer) dialektustípusokra vonatkozó közlések kiemelését. Ez oly hangsúlyos, hogy a harmadik recenzió még egy *nunciumot* is felemlít, mely a szláv kultúrával foglalkozó *Slawenka* folyóiratot propagálja. Az antropológiában alapvető relativizáló-szembesítő funkció méltatása különösen szembe tűnő a harmadik recenzióban Skolka tanulmánya kapcsán, ahol az ismertetés kivételesen minősítést („gute Idee”) is alkalmaz a magyar irodalmat külföldi áttekintések mentén bemutató írásra. A történeti és archeológiai tanulmányok preferenciája nem csupán Heyne érdeklődési körével magyarázható: a recenziók hangsúlyozzák az itt alkalmazott kutatási módszerek kitűnő, kritikai alapozottságát. Természetesen a recenzensi látókört meghatározzák szubjektív sajátosságok is: az iskolareformer Heyne ismertetései érthetően nem mellőzik a pedagógiai intézményekre és kezdeményezésekre vonatkozó közléseket. Nem marad el a Heynével személyes ismeretségben lévő, netalán a *Sozietät der Wissenschaften* tagjai közé tartozó személyekhez (Rumy Károly György, Berzeviczy Gergely, Asbóth János, Engel János Keresztély, Festetics György, Stipsics Alajos stb.) kapcsolódó írások méltatása sem.

A Heyne-recenziók jelentősége tehát egyfelől abban áll, hogy a *Zeitschrift* kortárs olvasataként visszajelzést ad arról: Schedius imént feltárni és karakterizálni próbált programja a korabeli művelt olvasók számára hangsúlyjaiban is jól érzékelhető volt.

⁴⁴¹ A kötet ma is olvasható a göttingeni *Universitätsbibliothek*ben: NSUB 8 II JUG 6810 jelzeten.

Másfelől viszont nem elhanyagolandó propagandisztikus jelentőségük sem. Önmagában véve komoly hatástörténeti tényező, hogy az európai viszonylatban is jeles felsőoktatási és kutatási centrum, a göttingeni egyetem könyvtárában már megjelenésük évében olvashatók voltak (és mindmáig olvashatók) a *Zeitschrift* és az *Anzeiger* kötetei.⁴⁴² Másfelől pedig az ismertetéseket közlő *Göttingische Gelehrten Anzeigen* hatókörét nem csupán a német nyelvterületekre kell vonatkoztatni: a szervezeti kapcsolat miatt a folyóiratot figyelemmel követte a göttingeni *Sozietät der Wissenschaften* tagsága, beleértve a levelező tagságot is. Ennek területi dimenziói a 19. század első felében lefedték nemcsak Nagy-Britanniát, Franciaországot, Spanyolországot, Itáliát, Lengyel- és Svédországot, de Oroszországot és az Egyesült Államokat is – a taglista területi rovatában még Rio de Janeiro, Korfu és Kalkutta is szerepel.⁴⁴³ Az a szerény megállapítás, mely a sajtótörténeti

⁴⁴² *Zeitschrift von und für Ungern* I., IV., V., VI. Bde, NSUB 8 HUNG I, 3504; *Literärischer Anzeiger von Ungern*, 1798–1799, NSUB 8 EPH LIT 306/5 jelzeteken.

⁴⁴³ A tagság kronologikus és szakok szerinti listáját I. *Die Mitglieder der Akademie der Wissenschaften zu Göttingen 1751–2001*. Zusammenge stellt von Holger Krahnke, Göttingen, 2001. Itt azonban nem szerepelnek földrajzi koordináták – ezekre nézvést jóval informatívabb a *Verzeichnis der auswärtigen Mitglieder der Königlichen Societät der Wissenschaften nach den IV Classen geordnet im Jan. 1813* címet viselő kéziratos lista (NSUB Universitätsarchiv, 4.V.e6.57.). A tagok neve mellett szereplő városok (a kéziraton szereplő névalakban): London, Bruchsel, Freyberg, Windsor, Celle, Lilienthal, Marseille, München, Göttingen, New Cambridge in Massachusetts, St. Petersburg, Moskwa, Jena, Paris, Stockholm, Bremen, Moeglin, Palermo, Upsala, Abo, Pesth, Hannover, Como, Grocningen, Herbeck in Grafschaft Mark, Hamburg, Meldorf, Wien, Berlin, Mailand, Cassel, Rom, Neuburg an der Donau, Charlestown in Süd-Carolina, Amsterdam, Bern, Neapel, Tübingen, Padua, Danzig, Breisgau, Braunschweig, Marburg, Leiden, Heidelberg, Lemberg, Haarlem, Breslau, Hammeln, Leipzig, Venedig, Brescia, Wittenberg, Erlangen, Halle, Siena, Pavia, Venedig, Kiel, Dresden, Siebenbürgen, Quedlinburg, Hermannstadt, Salair, Lunenburg, Novara, Bilin, Brüssel, Lancaster in Pennsylvania, Philadelphia, Keszthely, Charkow, Warschau, Würzburg, Copenhagen, Rio de Janeiro, Meisenheim, Clausthal, Carlsruhe, Baden im Oesterreich, Stockholm, Gran in Hungarn, Pressburg, Zürich, Berlin, Halle, Düsseldorf, Seeberg bey Gotha, Giessen, Edinburgh, Gent, Salzburg, Nizza, Königsberg, Böcklin zu Anspach, Genua, Wernigerode, Celle, Palermo, Pulaw, Calcutta, (Sáros)Patak, Upsala, Metz, Nancy, Gotha, Dorpat, Leiden, Franeker, Corfu.

nagymonográfiában szerepel a *Zeitschrift* kapcsán – „Az évenként közölt előfizetői lista tanúsága szerint ... feltűnően kevés volt a külföldi előfizetők száma. Brűnnbe, Drezdába, Erlaubá, Grazba járt egy-egy példány, Bécsbe pedig 5 előfizetőhöz 33 példány jutott. E 30-40 példány volt hivatva felhívni a külföldi tudományos közvélemény figyelmét a hazai irodalom és kutatás eredményeire...⁴⁴⁴ –, tehát alapvetően újragondolandó. Már csak azért is, mert ha évről évre haladva áttekinti az előfizetők listáját az olvasó, a III. kötet 5. számának végén már ott találja Göttingent is, ahol az egyik legnagyobb könyvkereskedő, Dieterich járatta a *Zeitschriftet* – éppúgy, ahogyan a bécsi példányok megrendelői is tekintélyes könyvkereskedések (Camesina és Schaumburg), illetve az „OberHofPostAmt” voltak. Mint a göttingeni példa mutatja, az előfizetői lista nem feltétlenül azonos a terjesztési körrel, a terjesztési kör pedig szűkebb az ismertségi körnél. Ahogyan Schedius is jelzi az V. kötet elejére illesztett *Vorberichtben*: „Die günstigen Rezensionen dieser Zeitschrift in auswärtigen gelehrten Blättern, z.B. in den Göttinger Gelehrten Anzeigen, in der Allgemeinen Lit. Zeitung, in den Annalen der Literatur und Kunst in den österreichischen Staaten, geben auch deutlich genug die Theilnahme des Auslandes an unsern Bemühungen zu erkennen.” Ráadásul e tekintetben számolni kell az imént felvázolt tudományos tájékozódási horizonttal részben átfedésben lévő, ámde nehezen feltárható szabadkőműves kapcsolatrendszerrel – különös tekintettel arra, hogy Schediust nem Magyarországon, hanem Göttingenben avatták be.⁴⁴⁵ Így válik érthetővé egyrészt, hogy a *Zeitschrift* példányai nemcsak a bécsi vagy német könyvtárakban, de a francia nemzeti könyvtárban, a *British Library* polcain és a *Library of Congress* olvasótermeiben is hozzáférhetőek;⁴⁴⁶ másrészt hogy a *Zeitschrift* kiadása idején több külföldi tudós és lapszerkesztő is felkereste Schediust levélben, tudósításokat kérve Magyarországról. Figyelemre méltó továbbá, hogy Schediust a *Zeit-*

⁴⁴⁴ *A magyar sajtó...* 240–241. o.

⁴⁴⁵ L. 2. fej. 129. jegyzet.

⁴⁴⁶ *Zeitschrift von und für Ungern*, 6 Bde: British Library P.P.3539; Library of Congress AP30.Z55(Office); Bibliothèque National de France M-35861–35864 T.-Rez.-de-Jardin Magazin.

schrift első kötetének megjelenését követően választották levelező taggá a göttingeni *Sozietät der Wissenschaften* keretében. A megkeresések közül Valjavec levélközlései révén ismert Christian Daniel Beck felkérése a *Neuen Leipzigen Literaturzeitung* recenzensévé, Eichstädt javaslata a jénai *Allgemeine Literatur-Zeitung*-gal való kapcsolat felújítására; Eichhorn már említett, irodalomtörténeti tanulmányra vonatkozó felkérése; Christoph Freiherr von Aretin kérése a müncheni *Neuer Allgemeiner Anzeiger* számára; Hegel kérése Magyarországot bemutató írásokra vonatkozóan a *Bamberger Zeitung* számára; Hormayr kapcsolatkérése az *Archiv für Geographie, Staats- und Kriegskunst* érdekében.⁴⁴⁷ Hogy a felkérések egy részének miért nem tett, illetve látszólag nem tett eleget Schedius, arra nézve igen informatív az a hozzá címzett levél és az általa írt jelentés, mely a bécsi titkosrendőrség aktái között található.⁴⁴⁸ A két szöveg egyértelműen

⁴⁴⁷ VALJAVEC, *Briefc...* 276–291, 298–302. o. A felkérések egy része, mint a levelek utalásaiból nyilvánvaló, összefüggésben van egy nagyobb németországi körüttal is, melyre Schedius 1802–1803 táján vállalkozhatott.

⁴⁴⁸ IIIISA AVA Polizeihofstelle 1813:2951 Schreiben des Berony an Schedius. Az eddig nem publikált, részint megperzselődött levél kissé töredékes szövege: „Paris, le 26 mai 1813. A. Monsieur Schedius, professeur à l' Université de Pest. Monsieur, Vous aurez, sans doute déjà appris par les feuilles publiques qu' une Société d' hommes des lettres a en trepris dans cette Capitale de publier un écrit, periodlique sous le titre de Mercure Etranger, destine exclusivementcrit aux langues et a la littérature étrangères, et dont il a déjà paru cinq cahiers J'ai pro[...]sur moi la tâche de traiter la langue et la literature hongroises avec cette impartialité que je crois d' autant plus nécessaire, que c' est pour la premiere fois, que les productions littéraires des auteurs hongrois fons mises sous les yeux de la nation française et d' une grande partie de l' Europe. Je sera très flatte, Monsieur, si mes faibles efforts pouvares trouver quelqu' indulgence au près d' un juge aussi [...]re que Vous êtes et au près de tous les Hongrois. N' ayant aucune relation littéraire en [Hon]grie, je pre[...] la liberté, Monsieur, de Vous prie[...] de vouloir bien, pour la gloire de la littérature hongroise, concourir de Votre part à cette no treprise, ec de me faire parvenir quelques renseignements sur les nouvelles productions, en Avies genres, des auteurs actuels, et sur tout' ce que Vous jugerez convenable et propre à donner du lusire à la littérature nationale. Je Vous prie en même tems d' engager les littérateurs hongrois à Vous envoyer, de leur côté, coutes les notes, mémoires et remarques littéraires qu' ils vuudraient faire paraître dans le dic Mercure, dont je' ferai usage selon leur desir, bien persuadé, que ce n' est que par ce inoyen que l' on parvient à clever à un plus haut degré éa litterature d' une nation qui se distingue déjà si honorablement dans la carrière littéraire.

jelzi, hogy Schedius az effajta megkeresések és kapcsolatfelvételek ügyében szigorú hivatalos kontroll alatt állt. Következésképp amennyiben hivatalos jóváhagyás nélkül is elfogadott felkéréseket, az azt követő esetleges publikációk mindenképpen névtelenül, a kutató számára is nehezen azonosítható módon jelentek meg. Az mindenesetre kijelenthető, hogy Schedius és egyszersmind az általa vizionált Ungern-kép népszerűsége a korabeli „Gelehrtenrepublik” közegében a *Zeitschrift*nek köszönhetően igen jelentős lehetett.

Schedius és a színház. A szakirodalom Schedius színháztörténeti szerepét két szempont mentén jelölte ki. Egyrészt említést nyert mint a Kelemen-féle társulat dramaturgja, aki később „elárulta” a magyar színjátszás ügyét azáltal, hogy szerepet vállalt

Veuillez, je Vous prie, Monsieur, adresser tous Vos paquets à M. Schaumburg et Compl. libraire à Vienne, il est chargé de les transmettre à mémoires dont Vous voudrez m' honorer, pourron. Agréez, je Vous prie, Monsieur, les sentimens de ma parfaite confidération, avec les quels j'ai l'honneur d'être Monsicur Voire crès humble servité de Berony.”

Schedius jelentése a levél kapcsán [Uo.]: „Euer Excellenz! Hochgebohrne Freyherr und Präsident! Da es meine Überzeugung nach strenge Pflicht jedes treure, ruhigen Bürgers ist, sich den Ansichten seiner Regierung über öffentliche Verwaltung, und insbesondere über die Verhältnisse mit fremden Staaten und deren Unterthanen, mit vollet Resignation zu fügen: so nehme ich mir die Freyheit, Eure Excellenz um Ihre hohe Entscheidung in einer Sache unterthänigst zu bitten, worin ich, eben aus jener Hinsicht, keine Schritt früher zu machen wage. Vor ungefähr vierzehn Tagen erhielt ich ein Schreiben aus Paris, dessen genau Copie ich hier beyzulagen die Ehre habe, mit einem mir gänzlich unbekanntem Namen, Berony, unterzeichnet. Die darin enthaltene Aufforderung zu Beyträgen von Notizen über ungrische Literatur für den Mercure étranger würde ich wohl nicht annehmen, sobald ich wüßte, daß eine solche Verbindung den Zwecken und Bestimmungen der allerhöchsten Regierung nicht entgegen ist. Ich wünschte nur dadurch der Vorwunsch der Indolenz und Barbarey, den man vorzüglich im Westen von Europa den ungrischen Literatoren macht, etwas abzustreifen. Da mir nur in der gegenwärtigen Lage, und bey der Entfernung von öffentlichen Verhältnissen, in welcher i[...]sict leben, nicht im Stande sind, nicht Sicherheit zu bestimmen, vornach wir uns richten sollen: so werden Euer Excellenz mir gütigst verzeihen, wenn ich um Ihre entscheidende Anleitung und hohe Weihung in dieser Angelegenheit unterthänigst bitte, indem ich nicht zugleich Ihrer hohen Gnade und Protection empfehle, und mit unbegrenzter Ehrfurcht verhalte, Eurer Excellenz unterthänigst gehorsamer Ludwig Schedius, Pesth, den 24ten July 1813.”

az 1810-es években a pesti német színházban. De jelen van a szakirodalomban úgy is, mint aki a jénai *Allgemeine Literatur-Zeitung* lapjain közölt irodalomtörténeti áttekintéseiben különleges szerepet szánt a magyarországi színház történetnek, és hagyatékában több vonatkozó irat is megőrződött.⁴⁴⁹ E szerepkörök leírásai mind intézménytörténeti, mind kritikátörténeti szempontból valamelyes pontosításra szorulnak.

Intézménytörténeti szempontból megemlítendő, hogy Schedius nem csupán dramaturgként működött a Kelemen-társulatnál, hanem annak felszámolódása után évekig részese volt a pest-budai magyar színjátszás újjáélesztésével kapcsolatos próbálkozásoknak. Ennek egyik dokumentuma Pest-Pilis-Solt vármegye 1801. augusztus 26-i megyegyűlési jegyzőkönyve, ahol Kelemen László kérése adatik elő szétszóródott társulatának konszolidálása és Pestre való visszatelepítése érdekében: „hogy a) Pesten a' Társaságnak bizonyos helye legyen a' mellben a' Társaság tetszése szerint választando napokon Játékokat adhasson b) tsak addig is míg magát helyre tehetné, több Nemes Vármegyéktől képes segedelemért könyörög c) ajánlván az egész Társaságot a' Nemes Vármegyének Pártfogásában, azon esedezik: hogy a' Vármegye részéről két Individuum és azokhoz tudós férfjiúk, nevezetesen Tisztelendő Dugonits András és Schedius Lajos Professzor Urak ki neveztesse, mellyek a' Directiót magokra vállalván a' Nemes Vármegyének Relatiokat tenni kötelesek legyenek d) hogy a' közjelgető Ország Gyűlésén a' Tekintetes Nemes Vármegyének közben vetése által a' többi Vármegyék is a' Társaságnak leendő örökösítése végett kegyes emlékezettel legyenek.”⁴⁵⁰ Abban, hogy a végzés elrendeli a közvetlen kiségitésre elegendő pénzösszeg összegyűjtését, illetve intézkedéseket ígér a többi nemes vármegye mozgósítására eme „a' Magyar ízlésnek tökéletesítésére célzó Társaság” érdekében, része lehetett annak, hogy Schedius nemcsak leendő direktorként, de megyei táblabíróként is szorgalmaz-

⁴⁴⁹ L. I. fej. 42., 43., 166., 167. és 168. jegyzet.

⁴⁵⁰ Az ügyre I. Pest-Pilis-Solt Megye Levéltára, *Protocollum congregaliun.* 54. kötet, 1801. II. (593–1129. o.) Az idézet az 1519. pontban olvasható, a végzést, illetve a többi megyéhez címzett felszólításokat, az azokra adott válaszokat l. 2177, 2178, 2208, 2209, 2439. pontokban.

ta az ügyet. A megyei mozgalom szervezése megkezdődött, a jegyzőkönyv következő oldalain több vármegye támogató visszajelzése is olvasható, és az 1802., 1807. és 1808. évi diéta napirendjén valóban szerepelt a színházügy. Ám a folyamat, többek között a napóleoni háborúk által meghatározott belpolitikai helyzet miatt, elhúzódott. 1808. december 16-án Pest megye közgyűlése végül deputációt nevezett ki Szentkirályi László alispán, országgyűlési követ, a Kelemen-társulat hajdani pénztárnoka vezetésével a színházügy rendezésére. E deputáció működésének egyik dokumentuma Szentkirályi László körlevele,⁴⁵¹ mely frazeológiá-

⁴⁵¹ „Tekintetes Tábla Bíró Úr! Egy jól elrendelt Játékszinnek tagadhatatlan hasznáról sokkal jobban meg vagyok győzve a' mivel világnak, sem hogy az bővebben fejtegetni még szükség volna; Ditselkednek ezen esmértető jelével a' Nemzetiségnek, Európának majd minden Népei. Miolta törekedik erre a' Magyar Nemzet? – Lengedez ugyan szemeink előtt ismét egy Nemzeti Színjátszó Társaság – érezi Nyelvünk nyereségét; de minden iparkodások után csak még most is a' Vendégek telér alatt nyögve Hazájában, jövődöbeli sorsának bizonytalanságával tusakodik. Ezen sikeretlen ingadozásból ki menteni a' legszább hazafiai Intézetet – Független, és bátorságos lábra állítani az Erkölt, a' Nemzeti Karakter, a' Nyelv, a' Tudományok és szép Mesterségök' kimiveltetésének leg hatatossabb eszközét; egy dító Nemzethez illő Nemes igyekezet. Ezek által vezéreltetvén ezen nemes Pest, Pilis, és Zolt Törvényessen egygyesült Vármegyének Rendjei, meg nem tsüggedvén cbbéli régi Buzgóságok, a' Magyar Játékszíni Institutumnak fenntartását és megállapítását Atyai gondoskodások, és Felvigyázások alá vették, és az ezen tészra vezérlő eszközöknek scárny előmozdítását, egy kebelcckből az én Elölülésem alatt ki rendelt Deputatióra bizták. Azon különös tekintet által is indítatván erre, hogy valamig csak egygyes személyek, és buzgó Hazafiak szives pártfogások alatt tengődött, ezen Nemzeti Intézet, mint addig nem elegendő bátorságot, és hitelességet látszatott találni a' Hazra, és annak nagy lelkü adakozó tagjai, ezen nemes szándéknak végre hajtására fordítandó segedelmeik iránt. Ez által el lévén hártva ezen kifogás is, a' fent tisztelt Tekintetes Nemes Vármegyec' mai nap tartott Köz. Gyűlésében az említett Deputatio Tudósításának következésében a' Nemzeti Játékszíni Institutumnak meg örökösítésére némely fogantatos Rendeléseket, és Lépéseket el határozván, a többek között azt is rendelni méltóztatott, hogy minekutánna természet, és tagadhatatlan tapasztalás szerént minden közönséges Intézetnek rugója a' szükséges költségeknek meg szerzésében helyheztetik, következésképpen ezen szép Nemzeti Institutumnak fenntartására, és még Mátyás Király boldog idejében a' késő maradékra hagyott nyomdokinak meg újítására, leg inkább a' szükséges Fundusnak összevgyűjtésérül kellessen gondoskodni, általam az ezen Tekintetes Nemes megyének kebelcckben lakozó Ország színe, Földes Uraságok, és egyébb akármely buzgó Hazafiak illendőül meg kérettenessnek arra, hogy tellyes bátorságú gondviselés alá jutván,

jában és érvelésében erősen emlékeztet Spielenberg Pál *Ephemerides Budenses* című hetilapjában közzétett színházügyi felhí-

az e' végre gyűjtendő, és annak idejében egy Nemzeti Játék Szín fel állítására és megállapítására fordítandó Fundus, ezet akár kész pénz akár könnyen arra váltatható 6 per Centumú kötelező Levelek által mentől előbb hazafiu indultal gyarapítani ne terhelhessenek. Örömmel, de egyszersmind ketsegtető szép reménységgel is tellyesitem ebbéli kötelességemet, midőn azon nagy szívíű áldozatok és nemcs adakozások, mellyeket a' Haza tsak most a' legközleclbb múlt Ország Gyűlésének alkalmatosságával is, a' legmosohább időknek súlyos viszontagságai között Nemzeti ditsösségének nevelésére ajánlott, gyönyörködtető emlékezzettel szemeim előtt forognak. Esmérvén a' Nagy lelkű Hazafiaknak bőkezűségeket ki az a'ki kételkedhetne? hogy a' Magyar, a'kinek Nemzeti tulajdonsága akármely szorongató időben a' vendéget is szeretni, Önnön magáról meg nem felejtkezik, és örömet el fogadja azt a' mi Honnyának köz hasznára váland – Gyakran adózunk gyönyörködésünkre, mulatságunkra, a' nélkül hogy terhét éreznénk; Miért ne kötné egybe a' jó Hazafi az illy érezhetetlenül elszánt adózásának egy kis gyűjteményét Nemzete és Nyelve kimiveltetéséncz előmenetelével. Önkényes és szabad ide az ajánlás és adakozás – hathatosak és meg győzők az indító okok, erőssen vonzóak az ebbéli hazafiu indulatnak példái, mert tsak a' mai napon tartott Köz Gyűlésében ezen N. Vármegyének, némelyleknek a' T.N. jelenlévő Rendek közzül, rész szerént kész. Pénzben, rész szerént aláírt kötelező Levelek által tett adakozásokból 6000 forintok gyűltek össze – mellyek naponként nevedkednek – mit lehet majd négni a' több N. Vármegyék fogaratos eszüksélsőknek gyümölsítéséből? Ezeknél fogva oly bizodalmas kéréssel bátorkodom Tettes Uraságomat megkeresni, hogy a' fent kijegyzett ditsőséges Nemzeti Intézetnek elősegéllésihcz akár kész pénzben akár kötelező Levélben nyujtandó önkényes segedelemmel járulni méltózlasszon; előre is bizonyossá tévén Uraságodat arról, hogy az eképpen össze gyűjtendő Fundus, sem a' most fent álló, és 6 csztendőkre már meg bizonyosodott Játékszini Társaságra, sem egyéb álhatatlan vagy pusztá reménységnek hiu táplálására fordítani nem fog, hanem mind a' Tőke pénzek, mind ezek' Intercessi tsupán tsak ezen Institutumnak változhatatlan megállapítására tartoznak, 's tsak akkor fognak használtatni, midőn annyira szaporodnak, hogy sikeres hasznokat lehessen venni. Akármelly tsekély léend az adomány, nőttön fog az nőni a' Haza oltarán, – sok tsepből lésczen az Árviz. Az ebbéli kegyes Jótévoőkriul és az e' végre általam megkérettekriul egy különös Jegyző könyvet fog a' Deputatio tartani, hogy hitelesen tudhassa a' Nemzet még Utóiban is háládatos emlékezzettel megasztalni azokat, a'kik illy ditső Intézet előmenetelét hazafiu szándékkal segítették; akár tagadó – akár ajánló Szives Felelettyét T. Uraságodnak ki kérem. Akár a' pénzt, akár a' kötelező levelet hozzám küldeni méltóztasson, a'ki különös tisztelettel maradok, Tettes Uraságodnak kész köteles szolgálja, Szentkirályi László főispán, Pesten Februárius 5dik Napján 1810. Tekintetes Tábla Bíró és Királyi Okató Schedius Lajos Urnak adasson hivatalbol, Pesten.” OSZK Kézirattár, Analekta 4370. A *Nemzeti Játékszini történetére vonatkozó eredeti és másolt okmányok Bayer József gyűjteményéből*. 8. dokumentum.

vására.⁴⁵² A nyomtatott körlevélre kézzel írt megjegyzés, miszerint Schedius táblabíró úrnak „hivatalból” adassék egy példány, jelzi, hogy Schedius részt vállalt a deputáció munkájából, feltehetően nemcsak mint az ügy régi ismerője, hanem mint fontos kapcsolat József nádor irányába.⁴⁵³ E deputáció tagjai, mivel a küldöttség feladatkörébe az újonnan épülő pesti német színház ügye is beletartozott, az 1810-es években feltűnnek az új német színház érdekkörében. Az tehát, hogy az 1790-es évek magyar színházügyében szerepet játszó személyek nagy része az új pesti német színház szervezésében is részt vesz, nem szokatlan és nem egyedülálló jelenség. A színházi zsebkönyvek tanúsága szerint Schedius egy alkalommal, 1816-ban, azaz a Rondellában játszó magyar társaság felszámolása után szerepelt e körben hivatalosan, „Stellvertreter” minőségben – a Kelemen-társulatban ugyancsak meghatározó szerepet játszó Ráday Pál gróf „Oberdirektor” mellett.⁴⁵⁴ Hogy ez pontosan milyen tevékenységet jelenthetett, arra rávilágít egy 1825-ös levél, mely egyébiránt azt is jelzi, hogy Schedius a következő évtizedben, bár nem hivatalos formában, ugyancsak közreműködött a pesti német színház szervezésében. A levelet a szórakoztató drámáiról és átdolgozásairól ismert Ignaz Franz Castelli⁴⁵⁵ írta Schediushoz, de az egyéb érintettek-címzettek között szerepel Fedor Grimm, Anton Babnigg és Alois

⁴⁵² Spielenberg felhívásáról és annak kontextusáról l. BALOGH Piroska, SZILÁGYI Márton: „...*quibus Linguae Hungaricae propagatio cordi est.*” *Az Ephemerides Budenses a magyar nyelvhasználat kérdéseiről.* In: *Tanulmányok a magyar nyelv ügyének 18. századi történetéből.* Szerk. Bíró Ferenc, Budapest, 2005, 23–70. o.

⁴⁵³ A deputáció működését részint levéltári anyagok, részint Bayer József feldolgozása alapján részletesen ismerteti KERÉNYI Ferenc, *Magyar színház-történet...* 127–134. o., illetve KERÉNYI Ferenc: *Pest vármegye irodalmi élete 1790–1867.* Budapest, 2002.

⁴⁵⁴ *Theater-Taschenbuch auf 1816.* Pest, 1816; l. még KERTBENYI Károly: *Zur Theatergeschichte von Budapest,* Ungarische Revue, 1881. 636–658, 845–879. o., Schediusról 643. és 865. o. A német színház korabeli működéséről összefoglalólag l. Wolfgang BINAL: *Deutschsprachiges Theater in Budapest von den Anfängen bis zum Brand des Theaters in der Wollgasse : 1889.* Bécs, Köln, Böhlau, 1972.

⁴⁵⁵ A levélíró azonosításához l. Karl WACHE: *Ignaz Franz Castelli.* In: *uő: Jahrmärkte der Wiener Literature.* Bécs, 1966, 13–16. o.

Czibulka is. Maga a szöveg pedig a fiatal zongoraművésznőt, Antonia Oslert ajánlja a pesti barátok figyelmébe, aki Pesten (nyilván elsősorban a német színház keretei között) fejleszthetné tovább kiváló képességeit.⁴⁵⁶

Ugyanakkor 1818. december 22-én a *Pesti Jótékony Nőegylet* bemutatta Szemere Pál magyar fordításában Körner Zrínyi-dramáját. Az esemény megszervezésében nem kis része lehetett Schediusnak, aki 1834-es elszámolásában még az esemény kapcsán befolyt, jelentős érdeklődésre utaló bevételt is rögzített. Mint eme elszámolásból kitűnik, ilyenfajta magyar előadás már 1817-ben zajlott a nőegylet keretében, és az egylet szervezésében a pesti közönség zenei előadásokat, koncerteket is élvezhetett.⁴⁵⁷ Schedius kapcsolati tőkéje, tapasztalata tehát egyaránt mozgósítható volt mind a pesti német, mind az egyelőre állandó játszóhelyet nélkülöző magyar színjátszás ügyében. Éppen ezért nemcsak a pesti német és magyar színház ügye, de Schedius ebbéli szerepe sem írható le minden ponton egymással szembehelyezett, konfrontált elbeszélésként.

Kritikatörténeti szempontból elsősorban az lehet érdekes, hogy Schedius az első pesti magyar színtársulat dramaturgjaként,⁴⁵⁸ illetve későbbi színházügyi ténykedése folyamán milyen dramaturgiai program(ok) mentén tájékozódott és dolgozott. Solt Andor

⁴⁵⁶ „Am 8 März XXV., Wien. Die junge Künstlerinn fräulein Antonia Oster, welche ohngeachtet ihres zarten Alters unter die ersten Virtuossinnen auf dem Pianoforte gezählt werden kann, und sich eben so auch durch ihre Liebenswürdigkeit auszeichnet, empfehle ich meinen nachbekannten Freunden in Pesth und ersuche sie dem bescheidenen Künstlerinn die Wege dem Kunst zu ebnen und ihr die Gelegenheit zu erleichtern, ihre Talente glänzen zu lassen. Zu allen Gegendiensten bereitwilliger I.F. Castelli; Herrn Professor Schedius, Director Babnigg, Director Grimm, L.meister Roser, L.meister Zibulka.” Handschriftensammlung von Stadt- und Landesbibliothek, Wien, IN 35 000, Schedius címszó.

⁴⁵⁷ Az előadásra felhívta a figyelmet WALDAPFEL József: *Ötven év Buda és Pest irodalmi életéből 1770–1830*. Budapest, 1935, 259. o., továbbá SZILÁGYI, Kármán... 55. o. Schedius elszámolásából (*Tudósítás az Asszonyi Eggyesület... 1834, 35. o.*) kitűnik, hogy 7058 Ft volt az 1818-as előadás bevétele, előző évben december 3-án tartottak színi előadást, 8035 Ft bevétellel. A tételek (24–65. o.) között szerepel még „musikai Akadémia” és „táncmulatság” is.

⁴⁵⁸ „A 'Tudomány' Igazgatója” megjelöléssel, I. ENDRÓDY János: *A' magyar játék-szin*. III. 1793, Pest, XVIII–XX.

monográfiája szakirodalmi közhelyekre hivatkozva állítja, hogy Schedius Szerdahely György Alajos dramaturgiáját tartotta szem előtt, ami „egyúttal a klasszicista ízlés magyarországi utóéletének meghosszabbodását is jelentette”.⁴⁵⁹ Ha azonban szövegek mentén kíván véleményt formálni az értelmező Schedius dramaturgiai nézeteiről, az első szövegcsoportot, melyet érdemes e szempontból áttekinteni, az *Ephemerides Budenses* című, 1790–1793 között megjelenő latin újság vonatkozó közlései adják. Feltűnő, hogy az újság *Litteraria* rovata alig néhány héttel Schedius Göttingenből való hazatérte után felhívta a figyelmet annak *Commentatio de sacris opertis* című, göttingeni pályadíjnyertes munkájára.⁴⁶⁰ Tekintve, hogy a kötet már 1790-ben megjelent, és egyébként hazai könyvtárakban nem található, a közlés mögött személyes kapcsolatfelvétel feltételezhető. Ezt megerősíti, hogy a későbbiek folyamán az *Ephemerides* nyomon követte a pesti egyetem esztétikaprofesszori állásának pályázati menetét, egészen Schedius beiktatásáig, mindvégig kiemelve a számos pályázó közül az ifjú göttingeni egyetemistát. Az első pesti szintársulatról való tudósításokban ugyancsak megemlíttetik Schedius, mint aki „dramata deligit, et castigat”.⁴⁶¹ A kapcsolatfelvétel közege valószínűleg a pesti szabadkőműves páholyélet lehetett. Ennek már az 1780-as években meghatározó tagja volt az *Ephemerides* ekkori szerkesztője, Spielenberg Pál, aki a *Magnanimitas* páholy tagjaként az 1780-as évek végén felbukkant a kassai *Magyar Museum* munkatársi körében, és Kazinczyval való szabadkőműves együttműködése a későbbiekben is ismert.⁴⁶² Schedius *Zeitschrift*jének vonzaskörzetében ugyancsak feltűnik majd Tertina Mihály, az *Ephemerides* első szerkesztője, később munkatársa. E kör egymáshoz tartozásának, egyszersmind szabadkőműves vonatkozásának feltételezését erősíti Schedius és Jakob Ferdinand Miller, Kovachich Márton György, valamint Schedius és Berzeviczy Gergely jó (nemcsak szabadkőműves, de evangélikus kontextus-

⁴⁵⁹ SOLT, i. m. 149. o.

⁴⁶⁰ *Ephemerides Budenses*, 1792. 02. 07. 59. o.

⁴⁶¹ Uo.

⁴⁶² Spielenberg szabadkőműves kapcsolatairól l. ABAFI, *A szabadkőművesség...* 159, 303, 349. o.

ban is értendő) kapcsolata – ez utóbbiak ismeretségi körének szintén fontos szereplője volt Spielenberg.⁴⁶³ Mindezek alapján nem lehetetlen, hogy az enciklopédikus gyűjtéseket amúgy is szorgalmazó Schediusnak is köze van ahhoz az *Ephemerides*-beli felhíváshoz, mely a magyar nyelvű drámairodalom bibliográfiájának összeállítását célozta meg.⁴⁶⁴ A felhívás közzététele után a lap külön mellékletekben adta közre az összegyűlt, kéziratos és nyomtatott műveket is tartalmazó címlistát,⁴⁶⁵ mely, mint a szerkesztői közlemény tudatja, a *Magyar Játékszín* című sorozat megjelenéséhez is segítséget nyújt. Nem véletlen, hogy e sorozat kötetei alapján készítette magyar „játék-darabokat” tartalmazó kéziratos listáját Schedius, „ugymint a Nemz. Játék Szín Tudomány Igazgatója”.⁴⁶⁶ Az első lista azért is érdekes, mert a kéziratos magyar drámák között szerepel például „Mária Magyarok Királynéja orig.” címen Kármán József elveszett drámakézirata.⁴⁶⁷ A második, nyomtatott műveket közlő lista ellenben egy

⁴⁶³ SARLAY Imre: *A Spielenberg család őse. Magyar Családtörténeti Szemle*, 1942 17. o.; illetve H. BALÁZS, *Berzeviczy...*201. o.; Spielenberg és Miller kapcsolatára l. Spielenberg Pál levelét Miller Jakab Ferdinándhoz, OSzK Kézirattár, Quart. Lat. 781. XII. f. 70.; Spielenberg és Kovachich kapcsolatára l. Spielenberg Pál levelei Kovachichhoz, OSzK Kézirattár, Quart. Lat. 43. X. f. 203., XI. f. 93., 151., XV. f. 34., 35., XVI. f. 206.

⁴⁶⁴ *Ephemerides Budenses*, 1792. 10. 29. Appendix (oldalszám nélkül).

⁴⁶⁵ 1. lista: *Ephemerides Budenses*, 1792. 10. 29. Appendix (oldalszám nélkül), 2. lista: 1792. 12. 20. Appendix 613–616.

⁴⁶⁶ OSzK Kézirattár, Analecta 4370 *A nemzeti Játékszín történetére vonatkozó eredeti és másolt okmányok Bayer József gyűjteményéből* 3. *A Játék-Darabokat magokba foglaló írott és nyomtatott Könyveknek fel-jegyzése.*

⁴⁶⁷ „Impressorum drammatum seriem ob angustiam pagellae proximo Nr. in manuscriptis existunt: Mátyás Király Cl. Verthes et Don Carlos apud Petrum Bárány = Hunyadi László – Scenka – Vilhelm Tel Tragoediae orig, apud Ladislaum Teleky = Comoediae: A minister – A kellemetes Férj – a bölts Nánhán – A Londini posztó tsináló – A szökött Katona. Tragoediae: Fiesko – Brutus – Gray Johanna – Polyxena omnia apud Gcomct. Kováts Papac = Mis Sara Sampson – Stella – Medea – Emilia Galotti – Mackbeth apud Franc. de Kazincz. A Strelczek – Második Geszner – Jacques Splun apud Kóré = César halála apud Göböl = Nap Szüze apud Nic. Révai = Clavigo – Joanna Gray apud Emer = Vitéz – a Tolvajok ex Schiller a Joanne Darvas = Racini omnia drammata promisit 1789. Fehér tum Posoniensis Semin. Alumnus = Pestini adsunt: a Tiszttség el adás – a Tsalárd Inspektor – a tettgett beteg – A Kémény Seprő – Minden lépésben egy bottás – A hazasság szerző Prokátor – Mária Magyarok

hozzá csatolt, az *Ephemerides*ben igen szokatlan terjedelmű recenzió révén válik lényegessé, mely három német nyelvű, de magyar témájú drámát vizsgál: a nyomdász Weber Simon Péter egy nyomtatott és egy kéziratot darabját, valamint Franz Xaver Girzik *Stephan der Erste* című művét.⁴⁶⁸ A latin szöveg felütése – „si Tragoediam pro scenis esse velimus, vitiis non est libera: ut narratio dialogis coarctata non iniucunde legi potest. Qua tragoedia caret aestheticis proprietatibus, nam si dictionem satis limatam demas, cetera minime toleranda sunt” – egyértelműen jelzi, hogy az értekező-recenzens két szempontból vizsgálja a színdarabokat: egyrészt a színre vihetőség, másrészt az esztétikai sajátosságok szempontjából. E két kiemelt, az *Ephemerides* recenzióiban másutt nem alkalmazott szempont (az „aestheticus” jelző sem szerepel egyetlen más alkalommal sem az *Ephemerides* több ezer oldalnyi szövegében) jól megfeleltethető az *Ephemerides* által Schediusnak tulajdonított dramaturgi szerepkör fő tevékenységi köreivel. Amennyiben ugyanis a dramaturg egyrészt esztétikai szempontok alapján válogat („deligit”), másrészt alkalmassá teszi a darabot színpadi előadásra („castigat”). A recenzió szövege mindhárom darab esetében a színpadi előadás szempontjából lényeges karakterábrázolás, illetve, történeti tárgyú darabokról lévén szó, a történeti hagyománnyal való egyeztetettség, párbeszéd minősége mentén fogalmaz meg kritikai megjegyzése-

Királynéja orig – Az orvos Doktor – a Pesti Vásár – A Kevély szegény – Kiki saját háza előtt seperjen – El szegenedett nemcsember – Artaxerxosc Metastasio – a vice Cancellarius – a Tudomány jobb a szépségnél – Sárly vagy a háladatos Leány – a Prokátor.” *Ephemerides Budenses*, 1792. 10. 29. Appendix (oldalszám nélkül). A lista azért is érdekes, mert ennek ismeretével számolva Schedius későbbi színháztörténeti áttekintése kapcsán nem feltétlenül szükséges a Mérey-lista forrásként való közbeiktatása (SZILÁGYI, *Kármán...* 41–43. o.).

⁴⁶⁸ „Die Hunyadische Familie, oder auch Unschuld schützt nicht immer von Kabale. Eine wahre Geschichte etc. In Gestalt eines Trauerspiels in 5 Aufzügen von S.P. Weber Presburg 1792 in 8vo pag 115. ... Graf von Cilli ein Trauerspiel in 5 Aufzügen, teatro accommodata per Iandl. Actorem huiatem in mss. ... Stephan der erste König der Hungarn, ein Schauspiel in 6 Aufzügen von Xavier Girzig, Mitglied der Hochgräflichen deutschen Operagesellschaft in Ofen und Pest. Gedrukt bei Michael Landerer edlen zu Füstikut 1791 in 8vo paginis 184.” *Ephemerides Budenses*, 1792. 12. 20. 614–616. o.

ket.⁴⁶⁹ Felhívja a figyelmet az ismertetés arra, hogy a történelmi dráma hiteles karakterábrázolásához nem elegendő a kosztümös játékmód átvétele,⁴⁷⁰ a Girzik-dráma kapcsán pedig a dikció minőségére vonatkozó nyelvi kritikát is ad.⁴⁷¹ A magyaros kosztümök külsődlegességének emlegetése egyszersemind aktuális utalásként is érthető: tudvalévő ugyanis, hogy a pesti magyar társulat által színrevitt *Az arany perecek* közönségvonzó hatását a német társulat épp Weber Hunyadi-drámájával próbálta ellen-súlyozni, melynek előadásán a színészek díszmagyart öltöttek.⁴⁷² A színdarabokat külön-külön vizsgáló bekezdéseket két, általános érvényű, irányadó jellegű megjegyzés kíséri. Az egyik a történelmi nemzeti hős megformálásának nehézségeire irányítja

⁴⁶⁹ A Hunyady-dráma kapcsán például: „Eum, tum Belliducem et Banum Croatiae; in quo Magni Patris heroicis animus revixisse cunctis admirationi fuit, veluti annales testantur, ita degenerem adumbrari, ut imbellis et timidus sit, ac ferali ictu tertio faucium crebros inter singultus trepidum quis non indignetur? Dolemus hoc argumentum tam male in scenam aptatum esse, ut id unum testetur, Budae anno 1457 artis suae rudem fuisse carnificem.” Uo. 614–615. o. A *Die Grafen von Cilli* kapcsán: „Et Regis Hungariae coniugem adeo intemperantem, et vagae libidini deditam depingit, ut si illicitis non potiatur illecebris, mortem a se amato Reginae ignium ignaro Equiti consciscere minetur, et parat. Atque haec in domo paterna in Styria, non in Hungaria geri, quemadmodum vox tale cogitante Auctore illius aevi Hungaris laudi cedit, apud quos vitiiis his nefas fuisset indulgere, ita abiectissimis dolis, et confociationibus hanc Reginae sola libidine fortis voluntatem depingi probari nullatenus potest.” Uo. 615. o.

⁴⁷⁰ „Licet vero Tragoediam hanc Auctor, morem apud Germanos grassantem, ut equestris mediae aevi gesta theatri cothurno aptentur, imitaturus, confecerit, tantum tamen abest, ut proprietates his drammatum generibus necessarias contineat, ut quam longissime ab iis abluat, ac ubi contra indolem eius erret, Equites autem per avia et devia ductos Andabatarum more secum committat.” Uo. 615. o.

⁴⁷¹ „In hoc serpentes avibus geminatur tigris agni, et tota drammatum oeconomia ista est, ut nuda verba, pauca, et nihil significantes actiones sint. Errores grammatici innumeri, dictio hiuleca, et barbara, in qua ubi visus imparilitas sermonis advertitur; characteres infeliciter adducti. Taceo contractiones, et infanas argutationes. Hinc inde affutis grandisonis sententiis e plebeia reliqua doctioe eluculentibus, et infinitis personis in scenam comparentibus id obtinetur, ut non omnibus spectatoribus somnus obrepat.” Uo. 615–616. o.

⁴⁷² *Magyar színháztörténet...* 74. o.

a figyelmet,⁴⁷³ a másik pedig arra, hogy még a külföldi darabok megválasztásánál is figyelembe kell venni azok esztétikai minőségét. De sok múlik az előadás alkalmasságán (még ha Schiller *Haramiáit* választják, abból is lehet rossz színi bemutató) – és még több múlik az előadások gyakoriságán, mert csak a sokszor előadott, esztétikailag magas színvonalú darabok közönségformáló hatásúak.⁴⁷⁴

1799-ben az *Anzeiger*-ben ugyancsak szokatlanul hosszú drámaismertetés jelent meg, mely, mint a folyóirat anonim recenziói többsége, ugyancsak Schediusnak tulajdonítható. A recenzió tárgya megint magyarországi, német nyelvű, történeti témájú darab: Adalbert Bottgriwitz *Graf Rosenberg* című szín-

⁴⁷³ „Non desunt in patria historia nostra facta magna et Romana Republica geri digna, sunt Brutorum, Camillorum, Scipionum quasi seris seculis renata facinora, sed si in dramata tam misere, prout suae supra memoravimus, aptata fuerint, illacrimandum Magnis his Heroibus censeo, qui duplici morte, atque in scena diros inter torpidorum ingeniorum cruciatus inglorie occumbentes spectentur.” *Ephemerides Budenses*, 1792. 12. 20. 166. o. Ez a probléma a korabeli német dráma- és eposzműfajban is számos vitakérdést és nehézséget vetett fel, ezek áttekintését l. Conrad WIEDEMANN: *Zwischen Nationalgeist und Kosmopolitismus. Über die Schwierigkeiten der deutschen Klassiker, ein Nationalhelden zu finden*. In: *Patriotismus*. Hg. von Günter Birtsch, Hamburg, 1991, 75–101. o. E viták annyiban köthetők a fenti mondatokhoz, hogy mindkét esetben a történetileg adódó figurák karakterformálásából adódnak problémák, hogy ti. azok jelleme megfeleljen a történeti hagyomány által közvetített nemzeti karakternek.

⁴⁷⁴ „Haec, quae memoravimus drammata semel, ac iterum hic in scenam data sunt. Vel id argumento est, quantum a vero aethetico gustu recedatur. Non adeo germanica bona drammata infrequentia sunt, ut meliora deligi non possint, et tales abortus obrudi spectatoribus debeant. Sunt infinita typis edita, sunt et in manuscriptis cum adprobatione alibi produci solita. Non multum meliora sunt, absurda Schikanederi? Fürstenglück Dollinger, das heimliche Blutgericht phantasmata, ac alia permulta partim obsoletam partim imperfecta drammata. Saepe optima etiam, prout proxime Praedones Schilleri ineptissime truncantur. Crebrae eorundem drammatum repetitiones fini theatri, ut delectent, respondere non possunt. Quae non insultandi, sed publicae sententiae testandae caussa hic memorata sunt.” *Ephemerides Budenses*, 1792. 12. 20. 166. o. Az előadások gyakoriságának meghatározó mivoltát ez idő tájt Kazinczy is felvette, l. BECSY Tamás: *A 18. század végének dráma- és színházelmélete*. In: *Magyar színháztörténet...* 59–60. o.

műve.⁴⁷⁵ Itt ugyan nem a magyar, hanem cseh történelmi hagyományhoz kapcsolódván a szöveg, a nemzeti karaktert közvetítő hagyománnyal való összevetés elmarad, ám az alkalmazott szempontrendszer, részletesebb szövegelemzéssel kiegészítve, meg-egyezik az imént ismertetett recenzióéval. A Schedius-recenziók módszertanát áttekintve meglepő, hogy drámaismeretéseivel szinte kivétel nélkül negatív példák köré épülnek. Ahogyan az *Ephemerides*-beli recenzió, az *Anzeiger*-ben olvasható ismertetés is a negatívumokat, a módosítandó jegyeket emeli ki, azzal a céllal, hogy a drámaíróknak alkalmuk legyen „ausführliche und gründliche Recensionen u.s.w. zu lesen, um sich dadurch in den Stand zu setzen, sowohl mit der Anlage und Ausführung eines Planes zu einem Schauspiele besser bekannt zu werden, als auch seines Sprache mehr Richtigkeit und Energie zugeben.” A recenzió első része az egyes szövegek nyelvi sajátosságait vizsgálja, ama tézistől kiindulva, miszerint „die Sprache ist nicht allein vollprichtig und ohne Kraft, sie ist sogar nicht selten unverständlich.” A részletes áttekintés során a recenzió kitér a monológok nyelvi sajátosságaira, de kaphat az olvasó olyan szituációelemzést is, mely a dikció félreérthető helyeit egy elképzelt színpadi megjelenítés segítségével mutatja be. A megjegyzések jelentős részben – eltekintve a tézismondatoktól – a Schedius-recenziók módszertanát követve nem ítéletszerűen, hanem kérdések formájában fogalmazódnak meg. Ugyanez érvényes a második nagy egységre, mely a karakterábrázolást immár nem nyelvi, hanem pszichológiai és tipológiai szempontból vizsgálja: „Sie handeln nicht allein bloß schwarkend und sich widersprechend; sie sind auch gleichsam ohne allen Character.” Fő problémának azt tekinti a szöveg, miként válik az erényesség („Tugendhaft”) egy emberi jellemet keresztül ábrázolhatóvá – ennek kapcsán nem Szerdahely esztétikáját, hanem Lessinget idézve a *Minna von Barnhelm* bevezetőjéből. Az egyes karakterek ábrázolásának részletes bírálatát

⁴⁷⁵ „Ofen, gedruckt mit königl. UniversitätsSchriften: Graf Rosenberg, oder: das enthüllte Verbrechen, aus der böhmischen Geschichte der letzten Zeit des 30jährigen Krieges. Ein Schauspiel in fünf Aufzügen, von Adalbert Bottgrüwiz. 1797. 70 S. 12.” *Literarischer Anzeiger für Ungern*, 1799. No. 31. 131–133. o., No. 32. 135–137. o.

végül, akárcsak az *Ephemerides*ben, a drámaírás és mintakeresés nehézségeire történő utalás zárja. Az egyes részletekre vonatkozó bírálat kapcsán megjegyzendő, hogy a recenzens feltűnően strukturalista szemlélettel viszonyult a szöveghez, a részletek elemzésekor elsődleges nézőpontnak tekintve azok szövegegészre való vonatkoztatását.

Mindezt egybevetve azzal a később tárgyalandó dráma- és színháztörténeti áttekintéssel, melyet Schedius a jénai *Allgemeine Literatur-Zeitung* hasábjain,⁴⁷⁶ ugyancsak névtelenül közölt, egységes dramaturgiai program látszik kibontakozni az olvasó előtt. E program középponti szerepet tulajdonít a (nemzeti) történeti témák feldolgozásának: ez lenne hivatott a sajátosan magyar karaktert, hőst (akár német nyelvű drámaszövegen keresztül is) megjeleníteni. A koncepció tehát ezen a ponton illeszkedik az 1790-es évekbeli közönségigényekhez, amelyek az ún. patrióta színház megvalósítására ösztönözték a Kelemen-féle társulatot és annak dramaturgiáját is.⁴⁷⁷ A Schedius-féle elképzelés szerint azonban igényes repertoár létrehozása csak egyetemes esztétikai kritériumok mentén lehetséges: a magyarországi drámaírás ebből a szempontból, mint a történeti áttekintés konklúziói is mutatják, a fejlődés kezdeti fokán áll. Ennek tulajdonítható, hogy Schedius drámakritikái kivétel nélkül negatív példákat mutatnak be – ráadásul a nyelvi szempont látszólagos érdektelenségének ellentmondva kizárólag magyarországi német nyelvű drámák közül válogatott anyagon. Az alkalmazott, ún. esztétikai kritériumok a karakterábrázolást állítják a középpontba, mégpedig annak nyelvi-szólambeli, szituatív, valamint pszichológiai következetességét vizsgálva. Sem e szempontok, sem pedig a nyílt hivatkozások nem erősítik meg, hogy Szerdahely erősen arisztoteliánus drámaelmélete meghatározó lett volna Schedius számára. Tájékoztsága korszerűbbnek tűnik, amennyiben az itt említett recenziókban

⁴⁷⁶ *Ungrische Literatur. Zweyte Uebersicht. Literatur der dramatischen Dichtkunst. Intelligenzblatt der Allgemeine Literatur-Zeitung*, Jena, No. 140, 1798. 10. 20. 1233–1240. o.

⁴⁷⁷ A korabeli történeti drámák iránti igényről l. KERÉNYI Ferenc: *Epikai és történetirői műsorforrások a magyar hivatalos színháztársulatok első évtizedeiben. Irodalomtörténet*, 1978, 527–538. o., uő: *Magyar színháztörténet Pest-Budán (1790–1796)*. In: *Magyar színháztörténet...* 61–62, 66–70. o.

mintaként főként Lessing és Schiller drámái, irányadóként ugyan-ezen szerzők drámaelméleti megjegyzései szerepelnek. A már említett Kisfaludy-recenzió,⁴⁷⁸ mely az *Ephemerides*-beli ismertetéshez hasonlóan a Hunyadi-téma drámái feldolgozásához kötődik, következetesen alkalmazza ezt a szempontrendszert. Egyfelől örömmel jelzi a magyar nyelvű drámairodalom nemzeti fejlődési folyamat szempontjából lényeges gyarapodását, ugyanakkor az említett esztétikai kritériumok teljesítése kapcsán a fentiekhez hasonló kritikai megjegyzéseket fogalmaz meg és hiányosságokat rögzít. E kritikai megjegyzések nem valamiféle elvont esztétikai normarendszer számonkéréseként jelennek meg, hanem olyan szöveghelyekre kívánnak rámutatni, melyek a darab színpadi előadásakor okozhatnak nehézségeket. Hogy e sajátosan dramaturgi nézőpont mennyire meghatározta Schedius drámaértelmezését, arra jó példa Carl Anton von Gruber *Vanina Ornano* című tragédiájának nyomtatott változatához írt, a bibliográfiákban számon sem tartott rövid előszava.⁴⁷⁹ A szöveg jelzi, hogy baráti felkérésre íródott előszót (nem recenziót) kap itt az olvasó, melyben a fenti szempontokkal és mintákkal való szembeállítás, a szerkezeti, a szövegegész egységére irányuló megfigyelés pozitív

⁴⁷⁸ L. 2. fejt. 426. jegyzet.

⁴⁷⁹ „Vorrede. Die sehr glücklich gewählte Fabel, psychologische Wahrheit und Freiheit in der Entwicklung der Hauptcharaktere und Darstellung der Nebencharaktere, ästhetische Einheit und richtige Haltung des Ganzen, das beynahe mit jeder Scene steigende Interesse der Handlung, sind auszeichnungswürdige Eigenschaften dieses Trauerspiels, die demselben eine sehr ehrenvolle Stelle unter den bessern Werken der neuen tragischen Kunst anweisen. In der ganzen Anlage des Stücks, so wie in der genauen Motivirung aller Theile der Handlung, zeigt sich die innige Bekanntschaft des Vf's mit dem Geiste der klassischen Trauerspiele Lessing's; aus der Diction und äußern Form des Dialogs leuchtet das Studium des geistreichen Werke unsers unsterblichen Schillers hervor. – Wenn einige Freunde des Vf's glauben, daß dies Tragödie nicht füglich ausgeführt werden könne: so scheint Sie bloß die Länge und Einförmigkeit der Dialoge im ersten Akt, die freylich auf dem Theater keine gute Wirkung machen möchte, zu diesem Urtheil zu veranlassen. Daher zweifle ich gar nicht, daß sowohl unser Vaterland diese neue Erscheinung, die unsrerer Literatur wirklich zur Ehre gereicht, als auch das Ausland diese Vereicherung der tragischen Bühne überhaupt mit Vergnügen und Beyfall aufnehmen werde.“ *Vanina Ornano. Eine Tragödie in fünf Akten. Von Carl Anton von Gruber.* Pest, 1811, I–IV. o.

értékeket tár fel. Zárásként azonban az előszó magát S. betűvel jelölő szerzője azért nem állja meg, hogy burkoltan rá ne mutasson az első jelenet dikcióbeli hiányosságaira.

Úgy tűnik tehát, Schedius szerepe a Kelemen-féle társulatban valóban egyfajta „válogatói” szerep volt, a rendelkezésre álló szöveganyag megrostálása. E szerepkör pedig a későbbiekben egyre határozottabban átformálódott a magyarországi drámakritika (nem színikritika!) koncepciójának és módszereinek körvonalazásává. A *Zeitschrift* egyetlen drámai műnimmel kapcsolatos, Schedius által szignált, rendkívül ironikus, poentírozott recenziója⁴⁸⁰ arra utal, hogy Schedius színházzal kapcsolatos koncepciójában a drámai szövegeket bíráló kritika megteremtése fokozott jelentőséggel bírt. Mégpedig azért, mivel maga a színház, különösen akkori, gazdaságilag kiszolgáltatott helyzetében, nem rendelkezett erős közönségformáló hatással. Éppen ezért kérdéses, hogy a Kelemen-féle társulat repertoárjának összeállítására

⁴⁸⁰ „Das Neue Theater der Deutschen. Eine lustige Komödie. Preßburg. 1804. Im Verlag bey G. A. Belpay. 8. ... Walter, ein deutscher Gelehrter, voll »Enthusiasmus für den guten Geschmack und das Aufnehmen der literarischen Ehre seiner Nation« hatte die Redaction seines literarischen Journals aufgeben müssen, »weil es alle jünge Literatoren zu Gegnern bekam.« Im nun doch auf eine andere Art »dem gänzlichen Verderbniß des Geschmack's und der gesunden Vernunft entgegen zu arbeiten ward er Unternehmer einer Schaubühne.« Aber weil er lauter gute Stücke aufführte, wurde sein Theater wenig besucht und seine Kasse leer. Nun gab er zwar sogenannte Kraftstücke, aber der Kostenaufwand, den sie erforderten, richtete ihn vollends zu Grunde. In den größten Verlegenheit, in die ihn seine Acteurs, und andere Gläubiger, mit ihren Forderungen setzten, trifft ihn sein alter Freund, Oswald, ein Mahler, der eben von seinen Reisen zurückkommt. Dieser, um seinen Freund zu retten, errichtet eine Marktschreyer Bude, wo er die Tragödie: Hamlet Prinz von Dänemark, nach ihren 5 Acten, in fünf großen Gemälden, deren jedes in kleinere Felder abgetheilt, den Inhalt der verschiedenen Scenen der Reihe nach darstellt, dem Publicum zu Schau giebt, und marktschreyermäßig erklärt. Diese Productionen finden allgemeinen Beyfall, füllen die Bude immer mit Zuschauern, und setzen Walthern in den Stand alle seine Schulden zu bezahlen. – Dieß ist die ziemlich gute Grundlage der lustigen(?) Komödie, die eine glücklichere Ausführung verdient hätte.” L. S. szignóval, *Zeitschrift von und für Ungern*, V. Bd, 1. Ht, 47–48. o. A *Zeitschrift*ben esik még említés színdarabról, de csupán egymondatnyi megjegyzés kíséretében, I. VI. Bd, 6. Ht, 323–324. o.

mennyiben gyakorolt tényleges hatást Schedius, mennyiben tudta érvényesíteni amúgy következetesen képviselt szempontjait. Ugyancsak ezért kérdőjelezhető meg az a felvetés is, miszerint a sajtótörténet Schedius „köréhez” köti a *Dramaturgische Monatschrift über die Provinzialschaubühne in Ofen* című színházkritikai folyóirat 1791-es tervezetét, mely színikritikát, nem pedig drámakritikát kívánt volna közölni.⁴⁸¹ Az pedig, hogy a *Pesther Tageblatt (zeitschriftliches Organ für Wissen, Kunst und Leben)* című szépirodalmi hetilap, melynek munkatársai között Schedius neve is szerepel, még 1839-ben is inkább drámaértelmezéseket, semmint színielőadás-kritikákat közölt, ugyanakkor részint Schedius álláspontjának is tulajdonítható. Schedius ebbéli következetességének kortárs elismeréseként értékelhető, hogy 1833-ban helyet kapott a *Magyar Tudós Társaság* első drámapályázatának bírálóbizottságában.⁴⁸² A *Schedius és a kritika*, valamint a *Schedius és a színház* fejezet tehát nemcsak sorrendiségében nem esik távol egymástól.

Schedius és a tudományos-kulturális társasélet. Schedius társaságszervező tevékenységének szerteágazó volta érthetővé teszi, hogy a szakirodalom szinte elrettent eme tevékenységi kör rendszerezett áttekintésétől: több intézmény esetében csupán esetlegesen, az adott társasággal foglalkozó tanulmányokban bukkan fel neve. Áttekintve a társaságok listáját, melyeknek szervezőként vagy prominens tagjaként részese volt, úgy tűnik, talán ebbéli tevékenységére illik leginkább a Toldy-féle balítélet, miszerint erejét túlzottan sok irányba, koncepció nélkül pazarolta. Ha azonban nemcsak a társaságok nevét és tevékenységi területét tekinti át az értelmező, hanem arra összpontosít, Schedius

⁴⁸¹ *A magyar sajtó...* I. 205–206. A kapcsolás azért problematikus, mert az előfizetési felhívás még 1791-ben megjelent, holott Schedius csak ez év decemberében tért haza Göttingenből. Továbbá a folyóirat, programja szerint, kifejezetten színházi kritikát kívánt közölni, azaz színházi előadások bírálatát-ismertetését, Schedius recenziói pedig kizárólag a drámákra mint szövegekre vonatkoznak, a színre vihetőség szempontja csak hipotetikusán merül fel bennük.

⁴⁸² A bizottság tagjai Bajza József, Döbrentei Gábor, Fáy András, Kállay Ferenc, Schedius Lajos, Szemere Pál, Toldy Ferenc voltak, a pályázatra 10 mű érkezett, a jutalmazott alkotás Vörösmarty Mihály *Vérnássa* lett.

milyen funkcióban működött bennük vagy próbálta működtetni őket, meglepően markáns és következetes program körvonalai sejlenek fel.

E társaságok egy jól elkülöníthető csoportját alkotják a hivatalos úton szervezett tudós társaságok. E körbe tartozik Schedius legkorábbi önálló társasági kezdeményezése, az *Ungrische Gesellschaft für Naturkunde, Ökonomie und Medizin*. A társaság alapítására vonatkozó helytartótanácsi és kancelláriai iratanyagokat Doromby monográfiája részletesen ismertette,⁴⁸³ így a kísérlet története könnyen elbeszélhető. Schedius Miller Jakab Ferdinándnak írt levelében jelezte először társaságalapítási szándékát. A társaságot a levél szerint a nádor pártolná, elnökeül pedig Eszterházy József helytartótanácsost szemelték ki – ő referálta később a társaság ügyét a *Helytartótanács*ban. Schedius állította össze a társaság alapszabályát, mely nyomtatásban is megjelent,⁴⁸⁴ egyszersmind mellékletként csatolták az ugyancsak Schedius által fogalmazott, a királynak benyújtandó kérvényhez. Az alapszabályzatot a következő személyek írták alá: „Johann Festetics von Tolna, Franz v. Schraud, Prof. d. Medizin an d. k. Universität, Ludwig v. Schedius, Prof. d. Aesthetik, Jacob Winterl, Prof. d. Chemie u. Botanik, Paul Kietabel, Adj. d. Chem. u. Botanik, Georg Schmidt, Prof. d. prakt. Geometrie, Adam Tomtsányi, Professor der Physik, Stephan Kultsár.” A kezdeményezés láthatóan kifejezetten a pesti egyetemen formálódó tudós-tanár csoporthoz kapcsolódott, Eszterházy valószínűleg mecénásként, Kulcsár István pedig a társaság publikációs háttérét biztosítandó került az alapítói körbe. A felterjesztés a *Staatsrat*ban elakadt, és majd évek múlva, 1807-ben, amikor az udvar, jelesül a titkosrendőrség próbálta felvenni a kapcsolatot Schediusszal, merült fel újra a létrehozás lehetősége. A hajdani felterjesztők ekkor meg is kapták az engedélyt: 1808. június 5-én *Helytartótanács* felhatalmazást kapott, hogy amennyiben a professzorok elegendő

⁴⁸³ DOROMBY, i. m. 59.63. o. A továbbiakban csak azon forráshivatkozások szerepelnek e téma kapcsán, melyeket a Doromby-monográfia nem ad meg vagy nem ismer.

⁴⁸⁴ SCHEDIUS Lajos: *Plan zu einer Ungrischen Gesellschaft für Naturkunde, Ökonomie und Medizin*. Pest, Joseph Patzko, 1802.

összegű alapítványt tudnak létrehozni, engedélyezze az alapítást. Hogy tehát a társaság végül nem jött létre, feltehetően az anyagi háttér elbizonytalanodásának köszönhető. Mindezt a Doromby-monográfia annak jeleként értelmezi, „hogy az eredeti hivatása szerint esztétikus, neohumanista Schedius érdeklődése, mint tolódik el mindinkább a természettudományok irányába,” illetve megállapítja, hogy a létrehozandó intézmény gyakorlati, hasznossági célzatú lett volna.

E megállapítások nemcsak annyiban korrigálandók, hogy Schedius göttingeni képzésében a mai kategóriák szerint természettudományoknak nevezett tudományos metódusok éppoly fontos szerepet töltek be, mint a filológiai módszertan, következésképp szó sincs eltolódásról vagy irányváltásról. A Schedius által jegyzett *Plan* a társaság céltudományaira nézve olyan koncepciót fogalmaz meg, mely az említett diszciplínákat („allgemeine Naturgeschichte, Zoologie, Botanik, Mineralogie, Chemie, Physik, Ökonomie, Technologie, Medizin, Angewandte Mathematik auf Mechanik und Hydraulik”) egy filozófiai szemlélet részeként kezeli.⁴⁸⁵ Természetesen az érvelésben szerepelnek hasznossági

⁴⁸⁵ „Zwischen diesen, dem Anseheine nach getrennten, Wissenschaften, knüpfte der philosophische Geist des vorigen Jahrhunderts ein so enges Band, oder enthüllte vielmehr ihre natürliche Verwandtschaft so klar, dass es nun schwer fällt, oder gar unmöglich ist, dieselben in der wissenschaftlichen Behandlung zu trennen. Indem einige dieser Wissenschaften Erfahrungen und Data liessern, ziehen die andern aus diesen Erfahrungen allgemeine Gesetze ab, welche den erstern in ihrem Verfahren zur Richtschnur dienen, und so einen sichern und schnellern Gang verleihen, als der blosser Empirismus zu gewähren im Stande ist. *Allgemeine Naturgeschichte, Zoologie, Botanik, Mineralogie* find nicht mehr blosser Prunk eines gelehrten Kopfes. *Die allgemeine Naturgeschichte*, oder richtiger *Naturwissenschaft*, lehrt uns die Bedignisse der Entstehung und Fortdauer der Naturproducte, und verschafft uns auf solche Art die Gewalt, dieselben nach unsern Bedürfnissen verändern und modificiren zu können. *Zoologie* macht uns mit mancherley Thiergattungen, so wie *Botanik* mit vielen Gewächsen, und ihrer Natur so bekannt, dass wie sie bereits mit dem grössten Vortheil unserer Industrie, entweder bey uns einheimlich machen, uns acclimatiren lernten, oder doch aus ihrer Heimath zu hohlen wissen. *Mineralogie* schränkt sich nicht mehr bloss auf äussere Gewahrnehmung und Benennung von Körpern ein, deren Natur sie nicht kannte; daher sie auch für den Bergbau nur von wenig Nutzen war; sie lehret auch nun die Zusammensetzung ihrer Bestandtheile, ihre Kräfte und ihre Wirkungen, sowohl auf einander, als auf organische Körper. *Chemie* ist nicht

szempontok is, hiszen hatósági engedélyeztetést aligha lehetett volna kérvényezni ezek nélkül. Ám összevetve a 18. századi tár-

mehr das ausschliessliche Eigenthum einiger Adepte, in deren Händen sie kann zur kümmerlichen Bereitung einiger phramaceutischen Präparate hinreichte; es giebt jetzt fast keinen Gegenstand menschlicher Industrie, über den sie nicht ihr wohlthätiges Licht verbreitete. Selbst die Werkstätte der belebten Natur untersucht sie; und dieser Theil der Chemie, dessen Einfluss auf Ökonomie und Technologie nicht zu leugnen ist, verdankt den neueren Zeiten die Erhebung zu einem anschnlichen Rang un dem Fache der Wissenschaften. Der *Physiker* stellt nicht mehr eitle Hypothesen auf, um daraus Folgerungen zu ziehen, die nicht anders, als unzuverlässig seyn konnten. Er forschet nach Thatsachen in der Natur, und mit Hilfe der philosophischen Kritik zieht er aus denselben allgemeine Gesetze der Natur ab, die den Empiriker wieder in seinen Verrichtungen sicherer leiten können. *Landwirtschaft* und *Technologie* werden nicht mehr bloss von rohen Landbewohnern, oder nur empirischen Handwerkern getrieben, die sich ihrer Beschäftigung, als einer Laft, unterziehen, sich daher derselben schämen, und sie höchstens nur darum treiben, um dadurch die Mittel zu gewinnen, womit sie sich ihrem Stande entschwingen können. Die unstreitige Nützlichkeit dieser Fächer, so wie ihre Anmuth, machte Männer von den ausgebreiteten Kenntnissen und hoherm Ansehen zu ihren eifrigsten Verehrern, unter deren Leitung, und durch deren Aufmunterung sie wichtige Fortschritte machen mussten. Indem *Darwin* die Grundsätze der Chemie und Physiologie mit scharfprüfenden Geiste auf die vegetabilische Natur anwandte, erhob er die Ackerbaukunde bald zu den Rang einer philosophischen Wissenschaft. Landwirtschaftliche und technologische Verrichtungen werden jetzt mit einer Genauigkeit und Bestimmtheit angestellt, die sie beyhanc wieder zu eben so vielen Versuchen qualifizieren, welche dem Chemiker, Physiologen, Physiker und Naturforscher dazu dienen, seine Wissenschaft zu begründen, zu berichtigen uns zu erweitern. Mit der Vervollkommnung des Ackerbaues vermehrten sich aber auch die erforderlichen Arbeiten dabey, und von diesen müssen wieder mehrere mit einer Genauigkeit verrichtet werden, welche bloss Handarbeit nicht leisten kann. Dadurch wurden Maschinen, welche die Arbeit geschwinder, und mit mehr Richtigkeit zu Stande bringen, dem Landwirth zur Nothwendigkeit. Anderer Seits Konnte er seine mit vieler Mühe und grossen Kosten bewerkstelligten Arbeiten nicht den Verheerungen des Wassers, eines Elementes, das im Landbau eine so wichtige Rolle spielt, Preis geben. Er musste also Moräste und Moorländer trocken legen, um zugleich Grund zu gewinnen; die Ufer der Flüsse und bäche vor Überschwemmungen sichern, auf abhängenden Gründen den Schaden der Wassergüsse verhüten; von einer andern Seite aber war es für ihn von äusserster Wichtigkeit, das Wasser so in seine Gewalt zu bekommen, dass er selbst im Fall einer Dürre, der Witterung trotzend, seine Gründe bewässern, oder das Wasser zu Mühlen und andern ökonom. Maschinen verwenden könne. Auf diese Art wurde dem Landwirth, mit dem Fortgange der Ökonomie, die Kenntniss der *Mechanik* und *Hydraulik* nothwendig." SCHEDIUS, *Plan...* 5-8. o.

saságtípusokkal, sokkal inkább az utilitarisztikus szempontok háttérbe szorulása érzékelhető a programban.⁴⁸⁶ Ugyanis az adott tudományok Schedius-féle olvasata elsősorban ama kérdés köré szerveződik, hogy mi tárható fel segítségükkel a természet különféle, organikus és mechanikus szerveződési formáiról; és kialakítható-e tudományos kutatásokra alapozva egy filozófiai igényű, azaz a különféle szaktudományokat egyetlen megismerési-szemléleti közegben egyesítő metatudomány. A – sajnos – szűkszavúan megfogalmazott program tételeiben és terminológiájában egyértelműen kapcsolódik Schelling ez idő tájt formálódó természetfilozófiai koncepciójához.⁴⁸⁷ Ez pedig nem csupán azt jelenti, hogy Schedius szerepe átértékelendő a magyarországi Schelling-recepcióban, ahol eddig a *Principia philocaliae* Schelling-utalásai révén csupán egy későbbi szakasz tekintetében (1828) számolt életművével a magyar tudománytörténet.⁴⁸⁸ Feltehető ugyanis a kérdés, vajon csak és közvetlenül Schelling-szövegek hatásáról van-e szó. Schedius ugyanis a Schelling-féle természetfilozófia alapforrásai között számon tartott Blumenbach- és Lichtenberg-féle biológiai-evolúciós és elektromosságra vonatkozó elméleteket első kézből ismerhette, és a *Principia philocaliae* hivatkozásainak

⁴⁸⁶ A 18. századi társaságszervezeti típusok meghatározóan utilitarisztikus irányvonalúak voltak, l. Rudolf VIERHAUS: „*Theoriam cum praxi zu vereinigen...*” *Idee, Gestalt und Wirkung wissenschaftlicher Sozietäten im 18. Jahrhundert*. In: *Gelehrte Gesellschaften im mitteldeutschen Raum (1650–1820)*. I. Teil. Hg. von Detlef Döring, Kurt Nowak, *Abhandlungen der Sächsischen Akademie der Wissenschaften zu Leipzig. Philologisch. historische Klasse*, 2000, Band 76, Heft 2, 7–18. o.

⁴⁸⁷ Itt elsősorban a következő Schelling-szövegek recepciójával lehet számolni: *Ideen zu einer Philosophie der Natur*. Lipcse, 1797; *Von der Weltseele, eine Hypothese der höheren Physik zur Erklärung des allgemeinen Organismus*. Heidelberg, 1798; *Erster Entwurf eines Systems der Naturphilosophie*. Jena, Lipcse, 1799; *Einleitung zu einem Entwurf eines Systems der Naturphilosophie. Über den Begriff der speculativen Physik und die innere Organisation eines Systems dieser Wissenschaft*. Uo. 1799.

⁴⁸⁸ A legújabb vonatkozó szakirodalom e tekintetben internetes kutatási projekt keretében látott napvilágot: a *Közeltések a magyar filozófia történetéhez. Magyarország és a modernitás. Filozófiai recepció a 19. században* projekt honlapján (http://zeus.phil-inst.hu/recepcio/htm/207_belső.html) olvasható Gurka Dezső kitűnő áttekintése *Schelling filozófiájának magyarországi vonatkozásai a 18. század végén és a 19. század első évtizedeiben*, mely Schedius szerepét az 1820-as évek kontextusában jelöli ki.

tanúsága szerint Blumenbach munkásságát később is nyomon követte. Hogy Schediust az elektromosság problematikája valóban foglalkoztatta, jelzi, hogy németre fordította a pesti egyetem fizika- és mechanikaprofesszorának az elektromos lámpa orvosi használatáról szóló kötetét.⁴⁸⁹ Emellett szoros barátságban állt Winterl József Jakabbal, egyetemi tanárkollégájával, egyszersmind tagtársával a göttingeni tudós társaságban. Az ő neve nemcsak az aláírók között szerepel a tervezetben, hanem korábbi hasonló társaságszervezési kísérletére is hivatkozik a *Plan* szövege. Ezt a szakirodalom nem azonosította, holott Winterl kísérletének tervezete nyomtatásban is megjelent.⁴⁹⁰ Winterl

⁴⁸⁹ Franc. Jos. DOMIN: *Beschreibung der besten Art electrischer Lampen und ihres Gebrauchs. Aus dem Lateinischen übers, und mit eigenen neuen Anmerkungen vermehrt von L. Schedius*. Pest, 1800. Gedr. bei M. Trattner. Schedius előszava kiemeli érdeklődésének praktikus és elméleti kérdésfeltevéseit is: „An der Leser. Da der nicht minder angenehme als nützliche Versuch mit der elektrischen Lampe unter uns täglich mehrere Liebhaber gewinnt, derselbe aber so beschaffen ist, daß wenn dabey etwas versehen wird, er nicht nur mißlingt, sondern zuweilen auch einen traurigen Ausgang zu nehmen pflegt; so glaubte ich, daß es wohl der Müher werth sey, dasjenige, was ich über die Verfertigung und den Gebrauch dieser Lampe, durch langes Nachdenken und viele Erfahrung ausfindig gemacht habe, bekant zu machen. Ich hofft nämlich, daß durch eine genaue Auseinandersetzung der Einrichtung dieser Maschine jedermann in den Stand gesetzt werden könne, einzusehen, was er beobachten müsse, um sowohl den Versuch glücklich auszuführen, als auch jede Gefahr dabey zu vermeiden. Aus diesem Grunde habe ich mich zur Herausgabe der gegenwärtiger Abhandlung entschlossen, worin ich erstlich die Bestandtheile der elektrischen Lampe, welche ich für die beste halte, genau beschreibe, dann die Art dieselbe zu füllen uns anzuzünden lehre, und endlich einige Bemerkungen mit gewissen besondern Vortheilen derselben anführe. Ich darf zuversichtlich behaupten, daß eine elektrische Lampe, auf die hier beschriebene Art verfertigt und gebraucht, alle Empfehlung verdiene. Was ich an andern solchen Maschinen vermisse, zeige ich zwar an seinem Orte an; verwerfe sie aber deswegen nicht gänzlich, sondern glaube vielmehr, daß Manches von dem, was ich anführe, auch bey jenen mit Nutzen angewandt werden könne. Uebrigens möge über alles dieß der genieszte Leser nach seiner Billigkeit, jedoch nur dann, entscheiden, wenn er über jedes, was ihm etwa zweifelhaft scheinen dürfte, eigene genaue Versuche angestellt haben wird.”

⁴⁹⁰ *Monatliche Früchte, einer gelehrten Gesellschaft in Hungarn*. Brachmonath, 1784. Pesth und Ofen, bey Weingand u. Köpf. A. E. M., a kötet tartalma: Jos. Jac. WINTERL.: *Anrede an die versammelten Mitglieder der hungarischen gelehrten Gesellschaft am Tage ihrer ersten Versammlung den 13. März 1784 és Die electrische Maschine chemisch geprüft.*

kémiai tárgyú fejtegetései, mint azt levelezése is igazolja, hatást gyakoroltak Johann Ritter, (a Schedius által is gyakran citált) Hans Christian Oersted, Humpry Davy és Hegel mellett Schellingre is.⁴⁹¹ Mindehhez hozzátehető, hogy Winterl széles körű ismertségéhez, melyet jól jelez, hogy Oersted 1803-ban Regensburgban kiadta Winterl *Prolusiones ad chemiam saeculi decimi noni*. Buda, 1800 című kötetének német fordítását, hozzájárulhattak Schedius recenziói az *Anzeiger*ben, illetve a *Zeitschriften*-ben.⁴⁹² Ezek a recenziók azonban nemcsak hatástörténeti szempontból lényegesek, hanem azért is, mert jól mutatják, hogy Schedius organizmus-elméletének forrásai nem kizárólag a német szerzők műveiben lelhetők fel. Winterl elmélete nem csupán a *Principia philocaliae* koncepciójának dualisztikus (tehát a Schelling-koncepciótól leginkább elütő) mivoltát inspirálhatta, de, mint Schedius recenziója is mutatja, a *Principiában* használt anyagfogalom eredője is itt keresendő: „Wenn wir die Grudzüge des Systems unsers würdigen Vf's in wenige Worte zusammenfassen wollen, so können wir es auf folgende Art thun: Die Materie ist an und für sich unwirksam; sie wird nur durch fremde Principien wirksam, diese sind aber zweyerley einander entgegengesetzte, und nur durch eine vermittelnde Substanz mit der Materie verbunden. Die Materie heißt nun hier der Stoff; und dieser macht nach unsern Vf. den ersten Bestandtheil der anorganischen Natur aus; die beyden wirksamen Principien sind das Säureprinzip (*principium aciditatis*) und das Baseprinzip (*princ. basicitatis*), und

⁴⁹¹ I. GURKA, *Schelling... tanulmányának Winterl dualisztikus kémiájának hatása Schelling természetfilozófiájára* című fejezete; H. A. M. SNELDERS: *The Influence of the Dualistic System of Jakob Joseph Winterl (1732–1809) on the German Romantic Era*. Isis, 1970, 231–240. o.

⁴⁹² Schedius recenziói: Winterl *Ueber das Brounische System*. Buda, Pester Universitätschriften, 1798 című kötetéről: *Literarischer Anzeiger für Ungern*, 1799. No. 3. 9. o.; *Jakob Joseph Winterl's Prof. d. Chemic und Botanika an der Hungarischen Universität, der k. Gesellsch. der Wissensch. in Göttingen und der mineral. in Jena. Mitgliedes, Darstellung der vier Bestandtheile des anorganischen Natur. Eine Umarbeitung der ersten Theiles seiner Prolusiones u. Accessionen von der Verfasser. Aus dem Lat. übers. von Dr. Johann Schuster, Assistenten der Verfassers. Jena, bey Fr. Frommann, 1804. XXXVI. und 528 S. gr. 8. Zeitschrift von und für Ungern*, VI. Bd, 1. III, 50–54. o. – e kötet meghirdetését I. uo. IV. Bd, 254. o.

diese machen den Geist (principium animans) als den zweyten Bestandtheil der anorg. Natur aus. Die vermittelnde Substanz, welche die Verbindung der thätigmachendem Principien mit dem unthätigen Stoffe bewirkt, wird hier das Band genannt, und als das dritte Bestandtheil der anorg. Natur angesehen. Aus diesen drey Bestandtheilen gebt aber nur das Daseyn einer zahlreichen Verschiedenheit der Körper hervor, die sich bald unter einander neutralisiren, aber dann auch in beständiger Ruhe Verbleiben würden. Da nun aber die anorg. Natur in einer beständigen Thätigkeit ist, so muß diese durch eine ganz andere Ursache bewirkt werden, und diese ist das Licht, der vierte Bestandtheil der anorg. Natur.⁴⁹³

A *Plan* szövege azonban intézménytörténeti szempontból sem érdektelen. A tervezet ugyanis egyértelműen utal a *Zeitschrift* kapcsán már kifejtett Ungern-fogalomra, felvetvén, hogy a magyarországi szellemi és természeti (anyag) potenciák leginkább a természettudományok révén lennének bekapcsolhatók a nemzetközi tudományos és gazdasági világ keringésébe.⁴⁹⁴ Nem véletlen, hogy a társaság nem egyetlen külföldi modell mentén szerveződött volna, hanem látványosan egy jól működő nemzetközi szervezeti hálózat részeként kívánta meghatározni magát – „So giebt es in den K.K. Erbländen eine zu *Prag un Böhmen*, eine andere in *NiederÖsterreich*. In Deutschland hat überhaupt fast jede grössere Universität eine Gesellschaft, welche eine oder mehrere dieser Wissenschaften bearbeitet. Aber bey weitem die

⁴⁹³ SCHEDIUS, *Jakob Joseph*... 53. o.

⁴⁹⁴ „Sowohl im Auslande, als auch in Ungern selbst, herrschen noch die unrichtigsten Begriffe über die meisten Gegenstände, welche zu einer gründlichen *Erdkunde unsers Vaterlandes* gehören. Wie wenig kennt man die Eigenheiten unsers Klima's, das bisher im Auslande so verruffen war, dass man Ungern den Kirchhof der Deutschen nannte; wie wenig ist die Beschaffenheit unsers flachen Bodens, unsrer Gebirge, unsrer Gewässer, vieler unserer Producte, bekannt! Wie unzählig viele natürliche Merkwürdigkeiten bieten sich als gewöhnliche Erscheinungen den Bewohnern Ungers dar, die der Ausländer bey uns nicht vermuthet, und die eine reichhaltige Quelle für die Erweiterung der Naturkunde in allen Fächern gewähren können. – Jeder Beytrag zur genauern und vollkommern *Erdkunde* unsers Vaterlandes ist also auch ein Beytrag zur Erweiterung, und wenn der Gegenstand noch bisher ganz unbekannt ist, zur Vermehrung der naturwissenschaftlichen Kenntnisse in Ungern.“ SCHEDIUS, *Plan*... 3–4. o.

vorzüglichsten sind, die k. Gesellschaft der Künste und Wiss. zu London, und das National-Institut in Paris, wegen des weiten Umfanges ihres Plans, der alle die oben erwähnten naturwissenschaftlichen Gegenstände umfasst, daher ihr Wirken ausgebreiteter, und wegen der engen Verbindung jener Wissenschaften, auch zweckmässiger ist.⁴⁹⁵ Schedius tervezete tehát gyorsan reflektált arra a jelenségre, hogy 1800 táján épp a természettudományos szaktársaságok révén látszott kibontakozni egy olyan európai kapcsolatrendszer és információs hálózat, mely a politikai viszonyoktól függetlenül, más összefüggések mentén szerveződött.⁴⁹⁶ Hogy a társaság nemzetközi hátterének kiépítése mennyire tudatos törekvés volt, mutatja Schedius kapcsolatfelvétele Joachim Grafen von Sternberggel, a berlini természettudományi és a regensburgi botanikai társaság tagjával, aki erről útleírásában meg is emlékezett,⁴⁹⁷ valamint Konrad Joachim Kiliannal, aki a jénai egyetem orvosi karán oktatott, és a szerveződő társaság számára levéllel együtt küldte el egyik munkáját.⁴⁹⁸ Az így szerveződő kapcsolati tőke jelentőségét Schedius a szabadkőművesség mellett⁴⁹⁹ a göttingeni *Sozietät* keretében tapasztalta meg

⁴⁹⁵ SCHEDIUS, *Plan...* 8–9. o.

⁴⁹⁶ A jelenségről l. Kai Torsten KANZ: *Nationalismus und internationale Zusammenarbeit in den Naturwissenschaften. Die Deutsch-Französischen Wissenschaftsbeziehungen zwischen Revolution und Restauration 1789–1832*. Stuttgart, 1997, 191–222. o. (*Nationalismus und internationale Zusammenarbeit in den Naturwissenschaften um 1800* című fejezet).

⁴⁹⁷ *Reise nach den ungarischen Bergstädten Schemnitz, Neusol, Schmölnitz, dem Karpathengebirg und Pesth im Jahre 1807. Von Joachim Grafen von Sternberg, Mitglied der Gesellschaft Naturforschender Freunde in Berlin und der Botanischen Gesellschaft in Regensburg*. Wien, Degenschen Buchdruckerey, 1808, 97–98. o. „Ich hatte das Vergnügen, die Bekanntschaft des Herrn Ludwig von Schedius, Professor der Aesthetik, zu machen, der sich schon durch mehrere Schriften in der literarischen Welt so rühmlich ausgezeichnet hat, und noch kürzlich der Plan zur Errichtung einer Gelehrten Gesellschaft entwarf, welche vielleicht unter dem ohnehin alle Wissenschaft in Schutz nehmenden Palatin, kais. Hoheit Erzherzog Joseph, zu Stande kommen dürfte.“

⁴⁹⁸ Levele: 1803. május 3. Jéna, MTA Kéziratár, MirodLev. 4-r. 154. 19. levél.

⁴⁹⁹ A szabadkőművesség korabeli társaságszervezési sajátosságaira összefoglalólag l. Hans WAGNER: *Die politische und kulturelle Bedeutung der Freimaurer im 18. Jahrhundert*. In: *Beförderer der Aufklärung in Mittel- und Osteuropa. Freimaurer, Gesellschaften, Clubs*. Hg. von Éva H. Balázs, Ludwig Hammermayer, Hans Wagner, Jerzy Wojtowicz, Reimar, 1987, 69–86. o.

elsőként, és jó érzékkel hasznosította. Míg Rummy Károly Györgynek nem sikerült beajánlania Kazinczyt a társaság tagjai közé, Heyne leveleiből és feljegyzéseiből kitűnik, hogy Festetics György gróf tiszteletbeli és Berzeviczy Gergely levelező taggá való megválasztásában Schediusnak is szerepe volt.⁵⁰⁰

E kapcsolatrendszer egyfajta használati módját és hatványozó erejét kitűnően szemlélteti Athanas Stoikowits harkovi professzor esete, akit 1802-ben, Schediusszal együtt választottak taggá a göttingeni társaságban.⁵⁰¹ Stoikowits 1810-ben Magyarországon járt, találkozott Schediusszal, amiről Schedius említést is tett a *Polizeihofstellének* írott jelentésében – ez jól mutatja, hogy az effajta kapcsolattartás is valamelyes hivatalos kontroll alatt állt.⁵⁰²

⁵⁰⁰ Kazinczy esetéről I. 1. fejr. 108. jegyzet. Heyne egyszerre értesíti Schediust saját kinevezéséről, és Berzeviczy, valamint Festetics sikeréről, a neveket némileg pontatlanul használva: „Mich freue es sehr, eine Versicherung vom glücklichen Erfolg Ihrer Bemühungen, so sehr es auch durch Lage und Zeitumstände erschwert wird, in Ihrem Schreiben von 16. May wahrzunehmen: und da eben in diesen Tagen für die Aufnahme von zweyen Ihrer Landsleute in die Societät (dem Grafen Festetic und Paul v. Berzeviczy) gestimmt wurde so nutzt ich die Gelegenheit, Sie auch mit der Societät zu verbinden und zu ihrem Correspondenten vorzuschlagen ...” Göttingen, 1802. aug. 15., VALJAVEC, *Briefe...* 270. o. Berzeviczy neve a jegyzőkönyvben is tévesen szerepelt, később javították át a Pault Gregorra: hármójuk kinevezésének összefüggését megerősíti a társaság jegyzőkönyve is. A későbbiekben Schedius környezetéből többen (Kitaiel Pál 1803, Stipsics Alajos 1804, Franz von Waldstein gróf 1804, akinck botanikai tárgyú útleírását Schedius mindkét folyóirata propagálta) megjelennek a társaság taglistáján. A kéziratos jegyzőkönyvet l. Archiv der Akademie der Wissenschaften zu Göttingen, a vonatkozó bejegyzések Heyne nehezen felfejthető írásával l. 1802. 41–43. o. (a társaság tagjaira vonatkozó cédulakatalógus alapján azonosítható). Festetics kinevezéséről rövid feljegyzés található még: NSUB Universtitätsarchiv 4) Ve 4/11. jelzetben.

⁵⁰¹ L. 2. fejr. 443. jegyzetben hivatkozott listák. A göttingeni egyetem és tudós társaság igen élénk, szabadkőműves összeköttetésektől sem mentes oroszországi kapcsolatairól I. MARINO, *Praeceptores...* 17–19. o.

⁵⁰² „Hn. Prof Stojkowitz aus Charkow habe ich Gelegenheit gehabt hier zu sprechen, und seine ganze Beschaeftigungsweise wuehrend seines Aufenthaltes in unsern Staaten genau zu erfahren. Er ist wahrlich bloss zur Herstellung seiner schon seit mehreren Jahren sehr zerrütteten Gesundheit, und zum Besuche seiner zu Ruma in Syrmien wohnenden Mutter und Anverwandten, nach Ungarn gereiset, und hat sich nicht nur aller politischen Handlungen, sondern sogar aller auf solche Gegenstaende Bezug habenden Rede enthalten.” 1810.

Ezek után nem nehéz megnevezni azt a kapcsolatot, melynek nyomán Schediust 1811-ben a harkovi orosz császári egyetem tiszteletbeli professzorává választották.⁵⁰³ Másfajta társasághasználati módra mutat rá Schedius *Societas Latina Jenensis*-béli tagsága. Mint Heinrich Karl Abraham Eichstädt Schediusnak írt leveléből kitűnik, Schedius maga kérvényezte a tagságot, felhasználván az alkalmat, hogy a társaság akkori elöljárója, Eichstädt számított rá az *Allgemeine Literatur-Zeitung* munkatársaként.⁵⁰⁴ Mivel a társaságról eleddig részletes bemutatás nem állt rendelkezésre, Schedius tagságát a szakirodalom inkább reprezentatív szempontból említette, ha említette. Herbert Jaumann összefoglaló tanulmányának és a társaság közzétett szabályzatának köszönhetően⁵⁰⁵ azonban láthatóvá vált, hogy a társaság programja, melyet a hajdani tagtárs, Friedrich August Wolf filológiai elméletéből kiindulva Eichstädt fogalmazott meg,

szeptember 6. Schedius jelentése, Österreichische Staatsarchiv, Haus-, Hof- und Staatsarchiv (Wien), Allgemeine Verwaltungsarchiv, Zensur- und Polizeihofstelle 29/1810 (163–174/99–110), a jelentés szövegét közölte SZILÁGYI Márton, *Újabb adalékok...* III. Függelék.

⁵⁰³ Schedius kinevezésének pontos dátuma a következő irat szövegéből derül ki: MOL C 67 1813 Fons. 8. Pos. 206. „Inclyte Magistratus Academiæ! In obsequium altissimæ Ordinationis mihi ante paucos dies publicatæ, humillime declaro, me ante complures annos sequentium Societatum eruditarum, quæ apud exteros vigent, membrum ac socium denominatum esse. Et quidem Ium Societatis Regiæ Scientiarum Göttingensis, anno 1802. 2do Societatis Latinae Jenensis, anno 1804. 3tio Universitatis Cæsariæ Russicæ Charcoviensis Membrum correspondens, anno 1811. Pesthini die 28va Julii 1813. Ludovicus Schedius Phil. Doct., Aesthetices et art. eleg. Prof., Fac. phil. Prosenior, III. Comitatum Honth, Zolicens, Neograd et Pesth Tab. judicariæ Assessor”.

⁵⁰⁴ „Ihre Wünsche in Bezug auf unsere lateinische Gesellschaft werde ich mit Vergnügen zu erfüllen suchen, um so mehr, da Sie den Geist wahrer Humanität athmen, aus welchem allein wahre wissenschaftliche Cultur hervorgehen kann.” 1805. január 1. Eichstädt Schediushoz, VALJAVEC *Briefe...* 279. o. Mint az előző jegyzetben közölt dokumentum jelzi, még ebben az évben levelező taggá választották Schediust.

⁵⁰⁵ Herbert JAUMANN: *Die Societas Latina Jenensis (1734–1848)*. In: *Gelehrte Gesellschaften im mitteldeutschen Raum (1650–1820). Teil III*. Hg. von Detlef Döring und Kurt Nowak, Abhandlungen der Sächsischen Akademie der Wissenschaften zu Leipzig. Philologisch-historische Klasse. 2002, Band 76, Heft 6, 33–70. o., a társaság szabályzatát a tanulmány függeléké közli, az utóbb idézett részletet l. 55–56. o.

Schedius számára szakmai szempontból igen érdekfeszítő volt. Eichstädt programja látnivalóan komoly szakmai (akadémiai) továbbképzést kínált a Heyne-szemináriumon nevelődött tudós számára, további inspirációt nyújthatott a *seminarium philologicum* magyarországi meghonosításához, egyszersmind meghatározó lehetett abban, hogy Schedius *aesthetica*-fogalma hermeneutikai alapozottságúvá vált: „In der *Acroasis*, seiner wohl am sorgfältigsten ausgearbeiteten Programmschrift, behandelt er Fragen vor allem methodischer Art ausführlich. Es werden die Methoden der Lektüre – der Textanalyse, würde man heute sagen –, der jeweiligen wissenschaftlichen Gattungen dafür ind die für sein Philologiekonzept konstitutiven Teildisziplinen sammt der dafür jeweils kennzeichnenden Verfahren dargelegt, also seine Begriffe von *interpretatio* und *ratio interpretandi*, von *interpretatio* und *aesthetica* als den beiden Formen der Textlektüre, von den Teildisziplinen der Grammatik, der Textkritik usw. Die Auffassungen fußen unübersehbar auf den philologischen Konzepten des Späthumanismus, auf Le Clercs *Ars critica*, auf Vossius u.a. Eichstädt sucht aber an einigen Stellen entschieden darüber hinauszukommen, wenn er den Aufgaben der Philologie eine »aestheticae, ut vocant, interpretationis pars« integriert. Verfaßt ist das Buch für den Gebrauch der Mitglieder der Lateinischen Gesellschaft, denen es wie ein »index nostrarum occupationum« dienen soll, aber gedacht ist es zugleich als Grundlage seiner Auffassung von Philologie überhaupt. Die neben dem zweistufigen Philologiekonzept andere bevorzugte Idee, die Eichstädt beständig beschäftigt hat und seine Lieblingsidee genannt werden kann, ist die Einrichtung eines *philologischen Seminars*, und dieses Projekt ist es zugleich auch, bei dessen Planung und Realisierung nicht nur bestimmte Aktivitäten, sonder der Fortbestand des Societät auf dem Spielen stand.“ A társaságban az 1800-as évek első évtizedeiben folyó munkát és a megjelenő kiadványokat áttekintve nem meglepő, hogy Schedius klasszika-filológiai műveltsége, mint az később bemutatásra kerül majd, nem ragadt meg a göttingeni egyetemi stúdiumok szintjén, és jóval korszerűbbnek bizonyult, mint például az ugyancsak göttingeni diák Budai Ézsaiásé.

Schedius az akadémia típusú társaságok nemzetközi kapcsolatrendszerbe integráló és szakmai továbbképző funkcióját nemcsak inémt elemzett társaságalapító kísérletével próbálta magyar viszonylatban meghonosítani és működtetni, hanem a *Magyar Tudós Társaságban* végzett munka keretében is. Ennek fényében értelmezendő Schedius ama javaslata, melyet az előkészítő bizottság tagjaként vetett fel, hogy tudniillik a társaság hivatalos nyelve a latin legyen.⁵⁰⁶ 1841-ből maradt fenn az a titoknoki (Toldy Ferentől származó) feljegyzés, mely szemléletesen mutatja, hogy az ekkor már 73 esztendőes tudós nemcsak elméletben, de kapcsolatait felhasználva még utazásokkal és előadásokkal is támogatta az akadémia külföldi kapcsolati hálójának építését-megerősítését: „Quod nobis omni tempore in votis erat, ut arctior animorum et ingeniorum coniunctio inter Germaniae ac Hungariae viros doctos, literarum artiumque cultores iniretur, quae non tantum epistolarum ad absentes magno saepe locorum intervallo dissitos ultro citroque datarum quantumvis assiduo usu, operumque typis vulgatorum commercio mutuoque contineretur, verum etiam vivo consortio crebriore, instituendisque inter praesentes sermonibus atque colloquiis familiaribus ad cogitationum, notitiarum consiliorumque permutationem necessariis, foveretur, id nostra aetate in dies magis magisque obtinere admodum laetamur. Hoc studio incensus ac votis nostris assurgens, Vir magnificus ac clarissimus Ludovicus Schedius ad Germaniae oras omni doctrinarum laude indignes proficiscitur, nominatim vero, ut Conventui Philologorum Germaniae, virorum doctissimorum, in urbe Bonnensi nunc celebrando interesse possit. Quare eundem Virum nobis carissimum non modo honorificis verbis, sed et sinceris votis eaque amicissimae voluntatis declaratione prosequimur, ut is rei etiam nostrae literariae interpretem vindicemque apud Vos agere, nobisque fiduciam, favorem amoremque Vestrum conciliare, arctioremque ingeniorum animorumque consensionem utrique parti profuturam procurare velit. Datum e Consessu Societatis eruditae hungaricae Pesthini celebrato, die 23. Aug. MDCCCXLI.”⁵⁰⁷ A bonni konfe-

⁵⁰⁶ Schedius javaslatát többen megütöközéssel fogadták, így például Bitnitz Lajos szombathelyi premontrei tanár-szerzetes, l. DOROMBY, i. m. 101. o.

⁵⁰⁷ MTA Kézirattár, RAL 169/1841.

rencia sikeres volt, a résztvevők némelyike később levélben fordult Schediushoz a magyar–német tudományos kapcsolatok felújítása céljából, a bonni ismeretségre hivatkozva.⁵⁰⁸ Mindazonáltal a magyar akadémia hivatalos irányvonala nem fordított különösebb figyelmet e kérdésre: a Toldy-féle Schedius-portré, mely Schedius kései éveit egyfajta tétlen rezignáltság tükrében láttatta, talán épp effajta kezdeményezéseinek visszhangtalanságát kívánta elfedni. Ugyanakkor Schedius nemcsak akadémiai viszonylatban, hanem a külföldi egyetemeken létesített ösztöndíjak ügyének folyamatos bonyolításával is hozzájárult a magyar tudományosság külföldi kapcsolatrendszerének kiépítéséhez – igaz, ezt evangélikus egyházi keretek között, nem akadémiai vagy egyetemi támogatással.⁵⁰⁹

Még két szempontot érdemes kiemelni Schedius hivatalos úton szervezett tudós társaságokbeli tevékenysége kapcsán. Az egyik,

⁵⁰⁸ Friedrich Hermann göttingeni professzor Schediushoz írt levelében arról panaszkodik, hogy megszakadt a göttingeni tudós társaság kapcsolata a magyarországi tagok egy részével, és Bonnbán kötött személyes ismeretségükre hivatkozva Schediust kéri ezek hollétének felderítésére. MTA Kéziratár, MIrodLev. 4-r. 154. 36. levél, 1843. július 12.

⁵⁰⁹ Igazolják ezt számos egyetemes gyűlési jegyzőkönyv (például: „Azon külhoni egyetemek, hol ifjaink gyámolítására alapítványok léteznek, s a hová ifjaink tanulás végett jelenleg is ki szoktak menni, ezen gyűlésből az iránt felszólíttatni határozattak, hogy egyetemüket látogató ifjaink erkölcsi magaviseletéről, magasabb szempontból felfogott általános tudósítást ezen területnek évenként tenni ne terhelhessenek; ezen ülső egyetemekről visszatérő ifjaink pedig kinn töltött életük módjáról erkölcsi bizonyítványt hozni köteleztessenek; – ez alapítványok czélszerű áttétele kieszközlésére id. Schedius Lajos k. tanácsos, Döbrentei Gábor k. tanácsos és Teichengraber Lajos tanító urak kiküldetnek.” EOL AGE II c 9;9 1844. szept. 2. ágostai hitvallású 4 egyházkerület egyetemes közgyűlése) és a Schediushoz ösztöndíjkérellemmel beérkező levelek is (például: Tatai Imre tolnai esperes levele, 1840. dec. 8. „Azon dicséretes ügyekezetű, 's hálá Istennel, jó reménységű fiam nevében annál biztosabban folyamodom most is Nagyságod hálásan tapasztalt és el nem feledhető Kegyeségéhez – midőn a' Vitteberga-Hálai akadémiaán tanuló pályájának óhajtott végére – magunk erejével megnem győzhető szükséggel küzdve törökszik. Méltóztatassék tovább is hatható Szószólásával Méltóságos Torkos Mihál Consiliarius Úrnál, mint a' Vitteberga-Hálai akadémiaánál létező Palch Stipendium administratoránál, vigasztaló sikerrel cszközölni, hogy alázatosan folyamodó fiam a' nevezett Stipendium részesévé, ha lehet még ez évben, kegyesen kineveztessek”. EOL AGE II d 11:11).

ami már a *Plan* szövegéből is szembetűnő, hogy Schedius különös figyelmet fordított e társasági forma szervezeti és pénzügyi meg-
alapozottságára. Az *Ungrische Gesellschaft für Naturkunde, Öko-
nomie und Medizin* tervezetének nagyobb részét a szervezeti
feltételek és feladatkörök részletes szabályozása, a publikációs
háttér pontos körvonalazása és az alapítványi-támogatói tőke
felhasználási módozatai teszik ki. A *Magyar Tudós Társaság*
előkészítői bizottságában tett javaslatának jelentős része ugyan-
csak ilyen természetű kérdésekre kínál megoldást,⁵¹⁰ de a *Kisfa-
ludy Társaság* elnökeként is komoly erőfeszítéseket tett az anya-
gi és publikációs háttér szélesítésére.⁵¹¹

A másik sajtóság, hogy Schedius eme társasági formában is
eszközt látott a folyóiratai kapcsán már emlegetett, kanti ala-
pozottságú kritikai szemlélet terjesztésére-működtetésére. Aka-
démiai munkájának ugyancsak markáns vonulata a *Tudós Tár-
saság* belső használatára készített lektori vélemények sora. Amint
azt A' *Magyar Tudós Társaság Alaprajzának* 2. pontja kimondja,
„hogy a' tudós Társaság a' tudományokat, művészségeket foga-
nattal terjeszthesse, magyar nyelvre irt különböző munkák közre
bocsátása szükséges; egyes tagjait tehát mindenek felett eredeti
munkák, saját elme szülemények alkotására ösztönzi, nem felej-
tetvén azonban vélek e' mellett a' mívelt nemzetek, úgymint: a'
régii görög és római, az újabb olasz, francia, angol, német 's a't.
remek tollu 's nagy hasznu Iróik fordítását, mert nyelvünket ez
által is több rövidség, hajlékonyság, tömörttség és kerekdedség
kellemesítheti. Gyakran a' tudós férfiak részszerint szerénységből,

⁵¹⁰ A bizottságon belül kinevezett kisebb albizottság tervezetéről, melynek Schedius is tagja volt, l. 2. fejr. 87. jegyzet.

⁵¹¹ Ezt igazolja Schedius Tasner Antal ügyvédhez írt levele 1841. nov. 10-i dá-
tummal, melyben utasításokat ad az alapítványi és ún. segédpénzek kezelé-
sére, lekötésére, a tőkésített pénzek kamatainak kezelésére, továbbá a pár-
toló tagok tiszteletpéldányokkal való ösztönzésére. Mindennek célja: „Ez
öztönző –, s az imént említett bizodalom s hazafiúi részvétel bátorította – az
egyesületet, munkakörét ezentúlra kitágítva, szépműtani s költői művek'
előállítására, ilyenek közzé tétele, tudományos műbírálat folytatása, valamint
végre jelsz tróink' criticaí kiadásai által a sajnosan érzett hézagok' pótlását
öszvetett vállakkal célba venni.” MTA Kézirattár, RAL 39/1855. Az erre vo-
natkozó felhívás szövegét Schedius közzétette a *Pesti Hírlapban* is (1841.
12. 11. 99. sz. *Felhívás* címmel).

részszerint szükölködésből még legfontosabb munkáikat is, a' közönség szemei elől elvonják, a' tudós Társaság tehát az ilyeneket felkeresteti, elfogadja, s megvizsgáltatván, ha helyben hagyást nyernek, a' Társaság' költségén az ő tulajdon hasznára, közre bocsátatja, az Irókat pedig azokért érdemek szerint jutalommal tiszteli meg. – Az efféle kiadandó munkák azonban, mint szinte minden egyéb kéziratok, censura elé terjesztessenek. Mivel pedig a' honni nyelv csinosítására, különleges befolyású a' nemzeti játékszín, a' Társaság ezen célra szükséges, részszerint eredeti, részszerint fordított drámák' elegendő számmal lételére is kiterjeszti gondját.⁵¹² A bíráló személye titkos volt, csak nyomtatásra ajánlott mű esetén referált nyilvánosan a *Tudós Társaság* közgyűlésén.⁵¹³ Mint azt az alapszabályzat és a bírálóknak szóló későbbi utasítások⁵¹⁴ is hangsúlyozzák, az értékelési szempontokat „a' nyelvmívelés”⁵¹⁵ határozta meg. Nem véletlen tehát, hogy szinte minden Schedius által írt bírálatot „honi mívelődésünk' és irodalmunk' virágoztatására” való hivatkozás vezet be, habár maguk a bírálatok nem ezt a szempontrendszert érvényesítik. Részletes bemutatásukra Schedius klasszika-filológiai munkássága kapcsán kerül majd sor, egy földrajzi tárgyú bírálat kivételével⁵¹⁶ ugyanis Schedius írásai e tárgykörbe tartoznak. Mindemellert Schedius nyilvános akadémiai pályázatok bíráló bizottságainak is tagja volt.⁵¹⁷ Ugyanez a kritikai-bíráói attitűd érvé-

⁵¹² *A magyar Tudós Társaság Évkönyvei [1831–1832]*. I. Pesten, 1833, 102. o.

⁵¹³ Schedius bírálatai közül ennek értelmében nyilvános referátumként elhangzott 1836. szept. 1–10. között, a VII. nagygyűlésen „Sophoklés' Oedipusa, görögből ford. Guzmics Izidor. Nyomtatásra ajánlván.” (*A magyar Tudós Társaság Évkönyvei [1834–1836]*. III. Budán, 1838, 143. o.); 1837. aug. 31. és szept. 9. között, a VIII. nagygyűlésen „Iphigenia, Euripides' Iragoediája; görögből Guzmics Izidor. Vizsgálók Schedius Lajos t. és Péczely József r.tt. Nyomtatás végett ajánlván.” (*A magyar Tudós Társaság Évkönyvei [1836–1838]*. I. Budán, 1840, 36. o.)

⁵¹⁴ L. *A magyar Tudós Társaság Évkönyvei [1831–1832]*. I. Pesten, 1833, 89–90. o.; *A magyar Tudós Társaság Évkönyvei [1834–1836]*. III. Budán, 1838, 82–83. o.

⁵¹⁵ Vö. *A magyar Tudós Társaság Évkönyvei [1834–1836]*. III. Budán, 1838, 82. o.

⁵¹⁶ *A magyar földgolyók iránt. Nagy Károly tervczete és pályázata magyar nyelven készült mestersége földgolyókra. Schedius bírálata.* MTA Kézirattár, RAL 99/1833.

⁵¹⁷ L. 2. fejt. 482. jegyzet.

nyes a *Kisfaludy Társaság*ban betöltött szerepére, melyet Heinrich Gusztáv visszaemlékezése is kiemelt.⁵¹⁸ Különösen érdekes ebből a szempontból *Marczibányi intézet*beli tevékenysége. Három olyan irat is fennmaradt az 1820–1823 közötti időszakból, melyet társ-szerzőként Schedius szignált: ezek jelentések az előző évben megjelenő magyar nyelvű könyvtermésről, melyek cím szerint emelnek ki egyes munkákat különböző tárgykörökben.⁵¹⁹ Főként az 1823-as évre vonatkozó vélemény sokatmondó, mely Schedius kézírásában maradt fenn, és a következő rendszerben tekinti át a magyar irodalom egészét: „polgári újságok”, „költés és szép tudomány” (periodikumok, almanachok), „Theológiát különösen illető munkák”, „Költés térmezeje”, „Philosophiából”, „a Természet Tudományai”, „Matematikai Tudományok”, „Hazánk Polgári Történeteit és régiségeit illető Munkák”, „Magyar tudományosság történetei.” A közel 50 címet felvonultató összegzés nemcsak azt jelzi, hogy Schedius az 1820-as években is figyelemmel követte a hazai kulturális élet hangsúlyait és folyamatait, hanem kiemeli Schedius szemléletének egyik legfontosabb motíváló szempontját. Nevezetesen a *Tudományos Gyűjtemény* kapcsán

⁵¹⁸ „Társaságunknak V. és VI. közgyűlését (1841 és 1843) ő nyitotta meg rövid, de tartalmas előki beszédekkel, de ezenfelül csak mint szervező, tanácsadó, bíráló szerepelt... [az akadémián] is csak mint szakértő-bíráló fejtett ki a nagyközönség előtt ismeretlen munkásságot.” HEINRICH, *Schedius...* 66. o. „Bírálkul választattak, az aesthetikai pályakérdéshez: Lukács Móricz, Schedius Lajos és Szemere Pál; a költői feladathoz pedig: Bajza József, Bártfay László, Erdélyi János, Schedel Ferencz és Vörösmarty Mihály. – Az eredmény 1843-ki febr. 6-kán, a' Kisfaludy-társaság közülésében fog közzé tétetni. – Pesten, a' Kisfaludy-társaság üléséből, nov 30-kán 1842.” *Pesti Hírlap*, 1842. 12. 29. 208. sz. *Kisfaludy-társaság*.

⁵¹⁹ *Vélemény magyar nyelven szerzett és ki adott legjelesebb könyvek iránt 1820. és 1821. Esztendőben; Tudositás és Vélemény az 1822ik esztendőben nyomtatásban kijött Magyar könyvek eránt; A' ditsó Martzibányi tudományos intézetre ügyelő N. Méltóságú, Méltóságos és Tekintetes Küldöttséghez intézett Tudositás az 1823ik esztendőben Magyar nyelven kijött Könyvekre nézve.* MTA Kézirattár K 1240:81; K 1240:93; MTAK K 1240:132. Az első Jankovics Miklós, a másodikat Teleky József és Horvát István, a harmadikat ugyancsak ők írták alá Schedius mellett. A szervezeti háttérrel tudni érdemes, hogy a gróf Teleki László elnöklése alatt álló, 1817-ben megválasztott bizottság tagjai a Nemzeti Múzeum részéről Horvát István és Miller Jakab Ferdinánd, Pest vármegye részéről néhány földbirtokoson kívül Georch Illés jogtudós, Jankovics Miklós, Kovachich Márton György, Schedius Lajos voltak.

íratik le, hogy „könyvvizsgálataiban mindazonáltal e Havi írás, Fájdalommal kell megvallanunk, napról napra lejjebb száll, mely annak jele, hogy tudományosságunknak ezen nevezetes része még közöttünk kedvességet nem nyert; így a' Tudományos jelentésekre is úgy látszik a' Redactió nem fordítja azon figyelmet, melyet megérdemlenének.” E megjegyzés egyszersmind azt is mutatja, hogy a *Tudományos Gyűjtemény*, melynek szerkesztőségében 1817 és 1820 között Schedius is helyet foglalt, az ő olvasatában kettős funkcióval rendelkezett. Egyfelől a *Zeitschrift* kritikai intencióinak folytatójaként, másfelől pedig tudományos ismeretterjesztő orgánunként („a' komolyabb tudományok köréből a' szükséges esméreket, némelly igen derék Értekezésekben ezen Esztendőben is terjesztette”) tekintette fontosnak.

Míg tehát Schedius koncepciójában a „Gelehrten Gesellschaften” típusú társaságok a nemzetközi kapcsolatrendszer, az akadémiai szintű szakmai továbbképzés és az értékelő kritikai attitűd meghonosítása szempontjából nyertek jelentőséget, egészen más program látszik kibontakozni az egyletszerű szervezetek⁵²⁰ vonatkozásában. Mint az majd Schedius állam- és társadalomelmélete kapcsán részletesen bemutatásra kerül, elképzelése szerint az ideális állam/társadalom eléréséhez kettős út vezet. Egyrészt az alulról építkező, piramisszerű organikus modellt követő önszerveződés. Ugyanakkor, mivel e közösségek szellemi organizmusok, melyeket esztétikai alanyok alkotnak, és fejlődésükhöz elengedhetetlenek a kulturális javak és a befogadásukra szükséges (esztétikai) érzék, az ezeket előteremtő és csiszoló oktatás-nevelés lenne a másik tényező. Jelen esetben az első tényezőre érdemes figyelmet fordítani, azaz az organikus, alulról és önként építkező társadalmi csoportosulások jelentőségére: ezt hivatottak ugyanis megvalósítani az egyletek. Természesen a két tényező nem választható el egymástól, és következőkben szemléletesen megmutatkozik, hogy az egyletek miképp vesznek magukra külféle pedagógiai funkciókat.

A Schedius közreműködésével és részvételével alakuló egyletek közül az egyik leghatékonyabban működő a már többször említett

⁵²⁰ Ezek kontextusának bemutatását I. TÓTH Árpád: *Önszervező polgárok: a pesti egyesületek társadalomtörténete a reformkorban*. Budapest, 2005.

Pesti Jótékony Nőegylet volt. Az 1817-ben szerveződő egyesület esetén az osztrák tartományok viszonylatában is korszerű alapításról van szó. Sajátsága, hogy bár felekezetiileg nem kötött, de a protestánsok, különösen az evangélikusok aránya meglepően magas az egyébként inkább katolikus kötődésű osztrák–német nőegyletekhez képest.⁵²¹ Bár a szakirodalom a hangsúlyt inkább a szervezet szociális hátterére helyezi, a pesti nőegylet működésében épp az a meglepő, hogy egyszerre több társaságtípus funkcióit látszik egyesíteni. Jelen van egyfelől betegápoló és segélyező intézményei révén a fröbéli „geistigen Mütterlichkeit” elve mentén szerveződő *Frauenvereine* típusa. Ugyanakkor a különböző oktatási intézmények jelenléte a *Frauenbildungsvereine* típusához is közelíti. Mindemellett, mint Schedius színházügyi működése kapcsán szó esett róla, a jótékony funkciókon kívül közösségikulturális és szórakoztató célokat is szolgált. Fontos tényező, hogy a társaság által megalapított intézetek (önkéntes dologház, ápolóintézet, szegények iskolája, vakok intézete, kiseddóvók stb.) hosszú távon is működőképesnek bizonyultak – olyannyira, hogy az 1830-as években önkéntes szervezetekből fokozatosan hivatalos intézményekké váltak. Ez a folyamat értelmezhető az állami kontroll terjeszkedéseként, de értelmezhető olyan sikertörténetként is, melyben az organikus, civil kezdeményezésként szervezett intézmények alakítják-formálják a hivatalos struktúrákat.

⁵²¹ A szervezetről a legalaposabb áttekintést I. TÓTH Árpád: *A társadalmi szerveződés rendi és polgári normái. A Pesti Jótékony Nőegylet fennállásának első korszaka (1817–1848)*. Fons 1998/4. 411–479. o. Hozzáfűzendő, hogy az egyik záró megállapítás, miszerint a nőegyletek alakulásának időszaka inkább az 1840-es évekre tehető osztrák–német viszonylatban, árnyalható. Margret FRIEDRICH *Zur Tätigkeit und Bedeutung bürgerlicher Frauenvereine im 19. Jahrhundert in Peripherie und Zentrum* című tanulmánya (*Bürgerliche Frauenkultur im 19. Jahrhundert*. Hg. von Brigitte Mazohl-Wallnig, Wien – Köln – Weimar, 1995, 125–173. o.) többek között bécsi példákkal is igazolja, hogy 1810-től nőegylet-alapítási hullám indult az osztrák–német területeken (az első bécsi nőegylet már 1810-ből a *Gesellschaft adeliger Frauen zur Beförderung des Guten und Nützlichen*), és a pesti egyesület alapítása ennek igencsak a záródőszakára esett. A továbbiakban említett nőegylet-típusok a Margret Friedrich-tanulmányra utalnak.

Schedius egyletszervezői tevékenységének másik két fontos terepe, a *Hangászegylet* és a *Műegylet* funkciói szemléletesen mutatják, hogy Schedius koncepciójában a közösségi-kulturális és szórakoztató funkció teremti meg a társulás alapját, és az így megformálódott közösségre települnek rá később a „benefit club” típusú, szociális és a pedagógiai célkitűzések.⁵²² Ilyesfajta kapcsolási taktika figyelhető meg Schedius törekvéseiben, amikor a pesti evangélikus egyházközség már adott közösségére próbál rászervezni jótékony szociális intézményeket.⁵²³ De akárcsak a nőegyletről, a mű- és hangászegyletekről is elmondható, hogy a támogatott célközönség, azaz a zenész- és képzőművészi tevékenységet hivatásosan űzők rétege szociális szempontból bizonytalan helyzetű, a hivatalos szervezetek hatóköre szempontjából periférikus volt. A *Hangászegylet* előzményei valószínűleg Schedius színházi tevékenységéhez nyúlnak vissza. Erre utal, hogy az 1836-ban Schedius elnökletével megalapított *Pest-Budai Hangászegylet* koncertjeinek színhelye hosszú évekig a német színház volt.⁵²⁴ A hangversenynek a polgári társasági-kulturális létforma lényeges elemeként való megtapasztalása Schedius esetében, nem meglepő módon, göttingeni éveihez köthető. Göttingenben az 1780-as években az egyetemi diákelet szerves részét képezte a helyi *Collegium Musicum* koncertsorozatának látogatása: „Als

⁵²² I. Peter CLARK: *British Clubs and Societies 1580–1800. The Origins of an Associational World*. Oxford, 2000, 350–387. o. *Benefit Clubs* címszó.

⁵²³ „33-or A Lipescében és Drezdában fennálló Gusztáv Adolf Svéd királynak címzett jótékony egyesülethez hasonló fiók egyesületnek honunkban leendő felállítása terveztetvén: Szeberényi János bányavárosi kerületi püspök, Wimmer August, Székács József, Szirmay Ádám septemvir és Schedius Lajos kir. tanácsos urak kiküldetnek, hogy ezen egyesület statutumait megtekintvén, a’ mi körülményeinkhez alkalmazva dolgozzanak ki egy tervet, – miként lehetne nálunk is egy hasonló egyesületet létesíteni, – s a külföldivel ezé irányos összeköttetésbe hozni.” *1843-dik évi september 3-dik ’s következő napjain szab. kir. Pest városában a’ honi Ágostai Evangélika négy Egyházkerületek közgyűlése*. Nyomatott jegyzőkönyv, Pest, 1843, 7. o.

⁵²⁴ Az egylet történetének és koncertjeinek áttekintését I. ISOZ Kálmán: *A Pest-budai Hangászegyesület és nyilvános hangversenyei (1836–1851)*. Tanulmányok Budapest múltjából, III. Budapest, 1934.; továbbá MAJOR Ervin: *Liszt Ferenc magyarsága: Liszt Ferenc, báró Eötvös József és a Pest-Budai Hangászegyesület*. In: *úó: Fejczetek a magyar zene történetéből*. Budapest, 1967, 192–256. o.

Johann Nikolaus Forkel im Jahre 1780 das Collegium Musicum übernahm, wurden die Konzerte bereits seit mehreren Jahren in dem dafür eingerichteten Concilien-Saal gegeben. Das spricht für ein gewachsenes Ansehen der Konzerte und ihre Bedeutung für das Musikleben der Universität. Schon seit längerem wurden sie sowohl von Studenten als auch von Professoren und ihren Familien besucht. Diese Konzerte fanden jeden Sonnabend von 17 bis 19 Uhr statt. Zu den Musikern gehörten, nebem einem professionellen Spieler der ersten Geige, die Gehilfen des Stadtmusikus und Dilettanten, das heißt Laienspieler aus Universitätskreisen und der Stadt. Wie auch Theateraufführungen mussten Konzerten von der Polizeidirektion und der Universitätsleitung genehmigt werden.⁵²⁵ Brunszvik Teréz naplója alapján⁵²⁶ az is valószínűsíthető, hogy Schedius kapcsolatban állt, vagy legalábbis ismerte a martonvásári kastélyban folyó zenei életet. Az mindenesetre bizonyos, hogy a *Hangászegylet* kezdeti (a göttingenihez hasonlóan vasárnapi előadásokra alapozó) koncertszervezői funkciója hamarosan kibővült a szakpedagógiai funkcióval (ugyanazon stratégia alapján, ami a kisdedóvóknál is látható). 1840-ben már szervezett énekiskolát működtetett, amely zenei tagozatokkal kiegészülve a későbbi *Nemzeti Zenede* alapja lett.⁵²⁷ Nem véletlen, hogy 1843-ban, összefogandó a különféle egyletek keretében folyó, differenciált, a kisdedóvástól a zenészképzésig terjedő pedagógiai munkát, Schedius és Ney Ferenc kezdeményezte a *Magyar Nevelési Társulat* megalapítását.⁵²⁸ Figyelemre méltó továbbá, végigtekintve a hangversenyek és előadóművészek névsorán, hogy a *Hangászegyesület* esetében ugyancsak megjelenik és markánsan kimunkáltatik egy nemzetközi kapcsolati hálózat, mely jóval informálisabb és kötetlenebb a tudományos kapcsolatrendszerénél.

⁵²⁵ *Göttingen. Geschichte...* 912. o. Sigrid Fahrman fejezete.

⁵²⁶ L. 2. fej. 228. jegyzet.

⁵²⁷ GÁBOR István: *A 125 éves „Zenede”.* *Muzsika*, 1965, 812–813. o. és KESZTLÉR Lőrinc: *A Nemzeti Zenede alapításának 125. évfordulójára.* *Parlando*, 1965/4. 1–12. o., első igazgatója Mátray Gábor volt (MONA Ilona: *Mátray Gábor zenepedagógus 1796–1875.* *Parlando*, 1976/4. 15–17. o.)

⁵²⁸ A társulat történetét l. az Országos Közoktatásügyi Iroda honlapján: SZÉCITY Éva: *Harminc év után...* <http://www.oki.hu/cikk.php?kod=1997-03-he-Szechy-Harminc.html>.

Hasonló jelenség figyelhető meg az 1839-ben bécsi és müncheni mintára létrejött *Pesti Műegylet* esetében is, mely sikeresen kapcsolódott be az Európa-szerte működő *Kunstverein*-hálózatba, így hamarosan kiérdemelte a „kozopolita” minősítést.⁵²⁹ A *Műegylet*nek Schedius választmányi tagja volt,⁵³⁰ ámde fontos szerepe volt az alapítás körül is. A műkiállítás mint a polgári társasági-kulturális létforma eleme magyar viszonylatban először 1834-ben jelent meg, részint ugyancsak Schedius kezdeményezésére. Erre az eseményre a *Honművész* tudósítása és más források alapján Lyka Károly *Művészet* című folyóirata a következőképp tekintett vissza: „Az 1834-ik évi mű-kitétel eszméje nem a Honművésztől, hanem a pesti evangélikus iskolák előjáróságától származik, mely »hasonló tekintetekből« azt határozta el, hogy az intézetéhez kapcsolt »rajziskola jelesebb növendékeinek szebb műveit, mintegy további ösztönzésül« az iskolai épület egyik tágas termében a nyilvános vizsgálatok alkalmával kiállítja. A szép cél nagyobb emelése végett – írja a *Honművész* – »több egyéb pesti művészek egyesültek és szép munkájukból csinos rációkban annyi példányt adának ezen mű-kitételre, hogy vélek az egész nagy terem megtelnék.« ... »Szinte lehetetlen jobban találva látni n. Schedius Lajos kir. tanácsnok úr képét, mint itt szemléltük.«⁵³¹ Ennek alapján, folytatja az elbeszélést a *Művészet* egy másik számban,

⁵²⁹ Az egylet történetét l. SZVOBODA DOMÁNSZKY Gabriella: *A Pesti Műegylet története. Budapesti Negyed*, 2001:2–3. <http://www.bparchiv.hu/magyar/kiadvany/bpn/32%5F33/szvoboda.html>.

⁵³⁰ „A’ beadott szavazó czédulák szerint tehát az 1845 évre következő l. cz. részvényes urak választmányi tagoknak választottak, ugymint: T. cz. Aigner Miklós, Barabás Miklós, Bikessy László, Bräuer József, Eckstein Adolf, Farkas Ágoston, Fáy András, Ferenczy István, Fröhlich József, Fromhold Károl, Hajnik Pál, Heinrich Nep. Ján. Hengelmüller Mihál, Horváth Lázár, Jakab István, Károlyszky Sigmund, Kendelényi Károl, Kiss Károl, Kubinyi Ágoston, Leimberger Mihál, Lukács Móríc, Marastoni Jakab, Memlauer János, Mühr Antal, Müller János, Ney Ferencz, Ordody Florián, Orczy György báró, Peregrini Elek, Rosty Albert, Rösler Móríc, Sartory János, Schedius Lajos id. – Serényi László gróf, Steinbach Károl, Szabó János, Szekrényessy József, Tasner Antal, Trefort Ágoston, Zitterbart József.” *Pesti Hírlap*, 1844. 12. 05. 410. sz. *A Pesti Műegyesület.*, továbbá uo. 1846. 12. 04. 97. sz.

⁵³¹ B. J.: *Az első „mű-kitétel” Pesten, 1834-ben. Művészet*, 1903, 328. o. forrás: http://www.mke.hu/lyka_02/muveszet_02_kitetel.html.

nem meglepő, hogy amikor Trefort Ágoston és „lelkes fiatal barátjai, br. Eötvös József, Szalay László és Lukács Móric, külföldi utazásaikon szerzett tapasztalataikat itthon a művészeti élet fellendítésével is törekedtek értékesíteni, 1839 folyamán mások is csatlakoztak hozzájuk – Eckstein Frigyes, Schedius Lajos, gróf Serényi László, Grimm Vince műkereskedő – és értekezéseiknek eredménye az lett, hogy a német nagyobb városokban már egy-két évtized óta működő Kunstvereineknek mintájára megalakították 1839. november 10-én a Pesti Műegyletet. Létrehozásán kiválóan Schedius Lajos, az esztétikának egyetemi tanára fáradozott lelkes buzgalommal. Az első évre Trefort Ágostont választották meg elnökké s Szalay Lászlót titkárrá. Már a következő évtől mások vették át a vezetést.”⁵³²

Látnivaló, hogy Schedius egyleti munkájának keretei között nemcsak az organikus társadalomszervezési modell szociológiai és pedagógiai szempontjai érvényesültek, hanem új, polgári társasági létformák honosodtak meg. A koncertlátogatás és a műkiállítás mellett ilyen jelenség a séta és kirándulás különféle módozatainak összekapcsolása a társaságszervezés egyleti műfajával. Különösen mintaszerű ebből a szempontból az a leírás, melyet az 1841-ben Bugát Pál javaslatára alakult *Természettudományi Társaság* kapcsán tett közzé a *Pesti Hírlap*: „A pesti természettudományi társulat f. hó 18-kán a’ budai hegyekbe tön kirándulást, gyűlpontul a’ „szép juhászné”-t választván, hol 3 órakor délután a’ mintegy 80–90 egyénből álló társaság t. Bugát Pál egyetemi tanító elnöklete alatt vidámság ’s kedvderítő elménczségel fűszerezett ebédet tartott. Az ifjak legnagyobb része fűvészi öltözetben jelent meg: széles öv szorítá testhez a’ zekeidomú redőzött öltönyt, ebbe elől tőr, vagy a’ fűvészek közönségesen használt ásószere volt rejtve, oldalról pedig zöld ládika vagy henger, a’ növények raktára, vagy az e’ czélra ízletesen készült táskacsüngött. Mások ismét, az ásványok és rovarok gyűjtésével foglalkozandók, kalapácsot és lepkehálókat vittek, mellükön pedig

⁵³² SZMRECSÁNYI Miklós: *Visszapillantás az Orsz. Képzőművészeti Társulat 50 éves múltjára*. Művészet, 1911, 97–158. o. Forrás: <http://www.mke.hu/lyka/10/097-158-tarsulat.html>.

gombostűvankos függő csinos szalagról, mintegy díszrende a borászoknak. Jelenvoltak e' minden tekintetben érdekes mulatságnál: Schedius Lajos, kir. tanácsos, ki már 1802-ben egy természettudományi társaság alakulását indítványozá, dr. Flór, Doleschál, Friedvalszky, Gerenday, Irinyi urak is, több más jeles vendégek koszorujában; a' társalgás fesz nélküli szíves bizalommal és tudományos vitatások és értekezések közt folyt, az órák mint perczek multak, elégtülten és saját nemével az örömmel távozott mindenki, 's virágbokréttákkal ékitve térvén haza a' bucsuzók, abbéli őszinte ohajtásukat nyilváníták kölcsönösen: bár évről évre tartatnának illy tanulságos 's egyszersmind mulattató kirándulások!"⁵³³ Hasonló eseményről már esett szó Tavassy Lajos megemlékezése kapcsán, aki szerint az evangélikus körökben irodalmi társaságot szervező Schedius tanári kinevezésének napján rendszeresen szervezett közös sétákat e társaság számára a budai hegyekben.⁵³⁴ Bár a séta és a kirándulás kultúrája a reformkori Pest-Budán általában meghonosodóban volt, az azonban, hogy a testgyakorlás és kötetlen társasági együttlét e formáját egy rendkívüli egyleti, társasági gyűlés keretében használják fel, nem volt megszokott.⁵³⁵ A minta, mint oly gyakorta Schedius vonatkozásában, megint az egyetemi évekig vezet. Schedius peregrinációja idején már komoly kultusza volt a kirándulóhelyeiről egyébként is híres Göttingenben a *Göttinger Hainbund* néven ismert költői-irodalmi csoportosulásnak, melynek megalakulása is egy kirándulás keretében történt: 1772. szeptember 12-én a weendei papírmalomhoz vezető sétán formálódott meg a Klopstock-rajongó költők köre (Voss, Miller, Hahn, Hölty és Wehrs részvételével).⁵³⁶

Látható tehát, hogy a tudományszervezés Schedius által alkalmazott eszköztára nem csupán sokoldalú, néha merészen változatos, hanem egyszersmind egymásra épülő és utaló, kor-

⁵³³ *Pesti Hírlap*, 1842. 15. 29. 147. sz. *Fővárosi ujdonságok*.

⁵³⁴ I. 1. fej. 205. jegyzet.

⁵³⁵ L. SZERBÁK Elek: *A séta és a kirándulás kezdetei Pesten és Budán*. Budapest, 1973/3. 34–36. o.

⁵³⁶ *A társaság történetét és a kapcsolódó dokumentumokat I. Der Göttinger Hain*. Hg. von Alfred Kellertat, Stuttgart, 1967.

szerű európai mintákat szem előtt tartó tudományos programok mentén alakult. Hogy e programok milyen tudományos szemlélet keretében válhatnak leírhatóvá, arra keres választ a következő fejezet.

3. A TUDOMÁNY MŰVÉSZETE: SCIENTIA HUMANITATIS

3.1. A göttingeni paradigma

A 19. század elejét vizsgáló tudománytörténeti szakirodalomban¹ nem újdonság, hogy a göttingeni kutatói és oktatói közegeben megfogalmazódó tudományszemlélet paradigmaticus hatású volt a német romantika szemszögéből. Ez nem csupán a történeti háttérre vonatkozik, hogy tudniillik a német romantika meghatározó alakjai, a Schlegel fivérek, Humboldt stb. *alma matere* a *Georgia Augusta* volt. Sokkal inkább arról van szó, hogy a német romantika főbb jegyei (legalábbis Arthur O. Lovejoy szerinti főbb jegyei), azaz a holizmus (organicizmus, „das Ganze”), a dinamizmus („Sterben”) és a diverzitarianizmus („Eigenthümlichkeit”) levezethetők a göttingeni tudományos programból. E program kiindulópontjaként a szakirodalom Michaelis hermeneutikai módszerét nevezi meg, mely „tipológiai, szövegkritikai-történeti-etimológiai-stilisztikai” vizsgálatok komplex alkalmazásaként írható le. A göttingeni program lényegi sajátosságai ebben az olvasatban: 1. Erős empirikus beállítottság. Ez a történeti kutatásban az archeológia, az orvostudományban az anatómiai gyakorlatok, a fizikában-kémiában a kísérleti módszertan, a biológiában az alkalmazott botanika előretörésében ragadható meg. Nevezhető ez egyfajta sajátos filológiának is, mely a „természet természetének” leírására törekszik, mivel „nemcsak az élővilágot tekintették organikusnak, hanem az élettelen természetet és az ember által alkotott világot is.” 2. Tipológiai megközelítés. Sokjellemzős leírási módszer kialakítását jelenti, mely alkalmas a nyelvek és a

¹ BÉKÉS, *A hiányzó...* 50–75. o. *Egy hosszabb történeti kitérő: A göttingai paradigma című fejezet, illetve e tanulmány későbbi, önálló változata, uő, A kutatóegyetem...* 73–94. o.

kozmosz természetének megragadására egyaránt. Ezáltal a partikuláris különlegesség mint ontológiai minőség válik leírhatóvá. 3. Struktúra, textúra, mixtúra. Háromszintű vizsgálati módszer az organikus rendszerek leírására. A struktúra az organizmus szerkezetét írja le, a textúra az alapegységek kapcsolódási módjaiból létrejövő egyedi formák leírása (mintegy fiziognómiája), a mixtúra („Mischung”) a heterogén elemek kereszteződéseként előálló egyedi organizmusok leírása. A vizsgálat egyaránt alkalmazható a „Nationalgeist” vagy egy biológiai organizmus meghatározására. 4. Kontextuális megközelítés: a közös affinitásszférára kijelölése. A Lichtenberg-től származó alapelv lényege, hogy az egyes organikus rendszereket társulási csoportokba rendezi, aszerint, hogy milyen minőségű dialógust folytatnak, illetve milyen kölcsönhatásban állnak egymással. 5. Stadiális szemlélet. Az organikus struktúrák fejlődési modellje, mely nem egyenes vonalú és szakadatlan előrehaladást tételez fel, hanem paradigmaváltásokban gondolkodik. 6. Sajátos egybefonódottság a filozófiával. Annak feltételezése, hogy a szakmai vizsgálatok eredményeképp kialakítható az emberi létre vonatkozóan egy univerzálisan érvényes szemlélet.

E közelítés alaptézise aligha cáfolható, annál is inkább, mert Luigi Marino már 1975-ben vaskos kötetet szentelt a témának, mely 1995 óta németül is olvasható.² Ez a feldolgozás nemcsak a német romantikát, de Benjamin Constant műveit és az orosz tudományosság 18. századi alakulását is beilleszti a göttingeni tudomány szemlélet és kutatócentrum hatástörténetébe. Az imént összefoglalt hatpontos jellemzés így, többek között épp Marino kapcsolattörténeti kutatásai alapján, több tekintetben módosítandó. A 18. század végi tudományos közeget meghatározó „Göttinger Geist” szemléleti alapvonása, úgy tűnik ugyanis, nem elsősorban a filozófiával való összefonódottságban ragadható meg. Annál is inkább, mert a göttingeni közegben Lichtenberg, Christian Garve és főként Johann Georg Friedrich Feder vonat-

² MARINO, *Præceptores...* Az eredeti kötet olasz nyelven 1975-ben jelent meg Torinóban. A magyar könyvtárakban nem található összefoglalásra H. Balázs Éva hívta fel a figyelmemet, amit ezúton is köszönök.

kozó recenziói és előadásai révén³ erőteljes Kant-hatás érvényesült, ami a filozófia mint tudomány alapvető hagyományait írta felül. A göttingeni tudomány szemlélet középponti elemeként sokkal inkább az *anthropocentrizmus* jelenségét lehetne említeni, abban az értelemben, ahogyan azt a szakirodalom Humboldt tudomány szemlélete kapcsán használja: „Rechtverstandener Anthropozentrismus heißt bei Humboldt, nicht eurozentrisch zu denken, heißt ferner, sich als Menschheit in historischer Wechselwirkung und Abhängigkeit zum älteren System der Vegetation und der Fauna zu reflektieren; heißt, den tellurischen Bios als Variable des Systems der anorganischen Kräfte des Erdkörpers zu begreifen; heißt, den Erdkörper, insofern er Leben trägt, von den Wechselwirkungen her zu begreifen, die ihn im Sonnensystem auszeichnen; heißt, das Sonnensystem als Element in der universalen Geschichte des Weltalls zu reflektieren. Damit wird das Prinzip klar. Humboldt schreibt seinen Kosmos so, wie er ihn schreibt, weil die dabei vollzogene Bewegung von den menschenfernsten Regionen des Himmels hinunter auf die Erde und in die Horizontale des organischen Lebens, eine reflexive Erfahrung freisetzen soll: sich, als Mensch oder Menschheit, zu reflektieren vom Allervergangensten und Allerfernsten her. Diese Perspektive vom Menschenfremdesten nennt Humboldt immer wieder erhaben, bezogen auf die ästhetische Diskussion des Erhabenen, seit Edmund Burke tut er das zu Recht. Denn das Erhabene ist die ebenso affektive wie intellektuelle Erfahrung von äußersten Grenzen her, die alles Menschenmaß übertreffen, um von hier

³ Ezzel a Kant-interpretációval Schedius már magyarországi iskolai éve alatt is találkozhatott, erre utal, hogy a pozsonyi liceumban megtalálható az *Institutiones Logicae et Metaphysicae auctore Io. Georg. Henr. Federo, Philosoph. Prof. in Academia Georgia Augusta. Göttingae, Johann Christian Dieterich, 1781, editio altera emendatio. XXVIII–XXXVIII. Synopsis* című szöveg másolata (Lyceálna Kniznica v Bratislave 129. kg.). Feder professzor egyébiránt már csak azért is nagy hatással lehetett Schediusra, mert ő volt a fiatalembert a szabadkőművesek sorába beavató göttingeni páholy vezetője, aki a páholyba kerülő peregrinus ifjakkal igen jó kapcsolatban állt. Mutatják ezt többek között Asbóth János göttingeni peregrinációs emlékkönyvébe írt sorai, melyre H. Balázs Éva hívta fel a szerző figyelmét, l. 2. fejt. 279. jegyzet.

aus zu einer angemessenen Selbstpositionierung im Reich der Natur und der Geschichte zu gelangen.”⁴

Ebben az összefüggésben válik értelmezhetővé a neohumanizmus gyakran alkalmazott minősítése is. Az ennek alapját adó *humanitas* fogalom értelmezése élesen elhatárolandó az erasmianus *humanitas* fogalomtól: „Vom Organischen, über Pflanzen, Tiere und Menschen kann man eine stets reichere Form des Menschwerdung entdecken, die schließlich ans Übermenschliche heranreicht. An eine solche, wohl kosmisch zu nennende, voranstrebende und zielgerichtete Entwicklung hat Erasmus nie gedacht: das konnte er nicht und wird es auch wohl niemals gewollt haben.”⁵ A göttingeni neohumanizmus mintaként egy sajátos klasszika-értelmezést mutat fel, mely Winckelmann klasszika-képével polemizálva formálódik ki. Eme alakulási folyamat fontos színtere a göttingeni *seminarium philologicum*, különösen Heyne órái. Nem véletlen, hogy az új klasszika-értelmezést, pontosabban viszonyulást a klasszikához legmarkánsabban a Heyne-tanítvány Schlegel fivérek munkái körvonalazták: „Wie ein Orgelpunkt hielt sich in den verschiedenen Überlegungen Schlegels das Bemühen, mit Hilfe einer Konzeption des Klassischen – sei es als eines Widerparts des Progressiven oder Universellen, sei es als einzigen Grundprinzips – das Zentrum aller menschlichen Bestrebungen zu orten, von dem aus ihre harmonische Organisation verwirklicht werden sollte. Das *Klassische* als das gesuchte Vollkommene schlechthin rückte in die Nähe der »unendlichen Fülle in unendlicher Einheit«, mit der Konsequenz, als solches freilich nie vollständig bestimmbar zu sein. Die Paradoxe, das das *Klassische*

⁴ Hartmut BÖHME: *Alexander von Humboldts Entwurf einer neuen Wissenschaft*. In: *Kunst – die andere Natur*. Hg. von Reinhard Wegner, Göttingen, 2004, 189–210. o., az idézett szöveg: 204–205. o.

⁵ Sem DRESDEN: *Erasmianische Humanitas und aufklärerische Humanität*. In: *Aufklärung und Humanismus*. Hg. von Richard Toellner, Heidelberg, 1980, 147–166. o., az idézet 159. o. Hasonló konklúzióra jut Vincenzo CAPPELLETTI: *Humanistische und aufgeklärte Wissenschaft* című tanulmányában is (uo. 251–260. o.). Ez utóbbi tanulmány ugyanakkor megnevezi a kapcsolódási pontokat is: „Die *storia eternal idca* bei Vico, die *innere Ergebenheit* bei Lessing, die *teleologische Urteilskraft* bei Kant, das sind die Ideen, die uns wesentlich mit dem 18. Jahrhundert verbinden.” Uo. 260. o.

als Antizipation immer schon da ist, in der Reflexion jedoch nie eingeholt werden kann, war infolgedessen für Schlegel, um es mit seiner an Kant geschulten Terminologie auszudrücken, durchaus notwendig. In Abwandlung eines Schlegelschen Ausspruches ließe sich dementsprechend behaupten: Das Klassische wird nie ganz begriffen, muß daher ewig wieder neu definiert werden.”⁶ Ugyan-ebben az erőtérben helyezhető el az az antropológiai program, melyet elsősorban Blumenbach, és még inkább Lichtenberg tudományos életműve kapcsán körvonalazott a szakirodalom: „Die Physiognomik oder besser Antiphiysiognomik Lichtenbergs hat als das natürliche Pendant zur physischen Anthropologie Blumenbachs und der vergleichenden Anthropologie Meiners.”⁷ A kortárs nézőpont azonban nem feltétlenül antropológiáról beszélt, hanem többek között a fiziognómiához kapcsolta ezt a szemléletet, mint ahogyan maga Lichtenberg is javarészt Lavater fiziognómia-tanának bírálataként fejtette ki ide kapcsolható nézeteit.⁸ Lichtenberg koncepciója nyíltan spinozista közelítést alkalmaz, amennyiben a testi világot a szellemi világ határán állónak tekinti, a szellemi világot pedig az emberi ismeret hiányosságainak tudattalan projekciójaként érti, mely a metafizikában ölt testet. Ebben az olvasatban maga a materiális anyag is csak a megismerés terméke, egyfajta segédfogalom, melyet kiegészít a „Kraft” fogalma (ami megfelel a *materia/potencia* Schedius által is hasz-

⁶ Annelen GROSSE-BROCKHOFF: *Das Konzept der Klassischen bei Friedrich und August Wilhelm Schlegel*. Köln, Wien, 1981, 131. o., az idézett szöveg Friedrich Schlegelre vonatkozik.

⁷ MARINO, *Praeceptores...* 73. o.

⁸ A Lichtenberg antifiziognómiájára vonatkozó megállapítások a következő tanulmányokra támaszkodnak: Silvia BOVENSCHEN: *Lichtenberg Buchel, Idiosynkrasie und Physiognomie*. In: uő: *Über-Empfindlichkeit. Spielformen der Idiosynkrasie*. Frankfurt am Main, 2000, 53–72. o.; Hans-Georg von ARBURG: *Lichtenberg contra Lavater. Überlegungen anlässlich eines Lichtenberg-Fundes in Lavaters „Lart de connaitre les hommes par la physiognomie”*. Lichtenberg-Jahrbuch, 2000, 45–65. o.; Rainer TOPITSCH: *Die Hermeneutik der Hypochondrie. Lichtenbergs Theorie und Praxis der Beobachtung*. In: *Interpretation, Beobachtung, Kommunikation. Avancierte Literatur und Kunst un Rahmen von Konstruktivismus, Dekonstruktivismus und Systemtheorie*. Hg. von Oliver Jahraus, Bernd Scheffer, Nina Ort, Tübingen, 1999, 171–198. o., továbbá MARINO, *Praeceptores...* 138–153. o.

nált terminusának): „Wir eigneten nämlich der Kräften eine träge Basin zu und nannten sie Materie, da wir doch offenbar von Materie nichts kennten als eben diese Kräfte. Die träge Basis sei bloß Hirngespinst. Daher rühre das infame ZWEI in der Welt, *Leib und Seele, Gott und Welt.*”⁹ Ezért az ember komplex tanulmányozására nem alkalmas Lavater naiv-pietista módszere, helyette egy készségalapú tudományra van szükség, amit Lichtenberg „Pathognomia” névvel illet, és az indulatok szemiotikájaként határoz meg, mely a kedély természetrajzát, a szellem és a szív („des Geistes und des Herzens”) minőségét mutatja be. E sajátos természetrajz célja pedig nem más, mint annak feltárása, mi tekinthető szépnek. Így vezet az antropológiai közelítés esztétikai kérdésfeltevésekhez: „Nicht Krankheit allein, sondern Kränklichkeit, die sich auf Mangel an organischer Vollkommenheit gründet, in vielen Fällen die Oberfläche erreicht und zu Mangel an Schönheit wird, diese ist sage ich nur allzu oft das Los der Tugend. Hatte ich deswegen Unrecht, wenn ich so gradeweg fragte: Was hat Schönheit des Leibes (leblose, organische, tierische) mit Schönheit der Seele zu tun? War es seltsamer als wenn ich gefragt, was hat Gesundheit des Leibes mit Schönheit der Seele zu tun? Daß Tugend Ausdrucks-Schönheit bewürken kann leugne ich nicht, ja nicht allein dies, sondern ich sage es selbst, und auch das nicht bloß schlechweg, sondern ich habe es mit Schwabacher drucken lassen.”¹⁰

Az *anthropocentrizmus* mellett, mint azt már a fentiek is mutatják, e tudomány szemlélet másik fontos jellemzője a tudományköziség, *interdiszciplinaritás* sajátos esete. Ez azt jelenti egyfelől, hogy az adott szemlélet egy univerzális vizsgálati módszer kialakítására törekszik. A vizsgálat első lépése az archeológiából kölcsönzött feltárás-gyűjtés. Ezt követi az összegyűjtött objektumhalmaz rendezése. A rendezés többféleképp történhet: 1. Filológiai módszerrel, azaz az objektumok különféle kontextusokba való beillesztésével, és az így keletkező összefüggések olvasatával.

⁹ Idézi: MARINO, *Præceptores...* 151. o.

¹⁰ *Wider Physiognostik. Eine Apologie von G.C.L.* In: *Georg Christoph Lichtenberg. Schriften und Briefe.* III. Hg. von Wolfgang Promies, München, 1972, 552–562. o.

2. Genetikus módszerrel, azaz alakulástörténet elbeszélésével.
3. Komparatív módszerrel, melynek mintáját az etnológiai kutatások adják. 4. Matematikai módszerrel. Ez utóbbi nem jelent feltétlenül kvantitatív számításokat, alkalmazható akár szövegértelmezés során is. Alapműveletei a következők: „Gleichung ... Moment ... Größte und Kleinste ... Mittlere Richtung der Kräfte ... Schwerpunkt.”¹¹ Ezek az értelmezési módszerek tehát eredendően egy-egy szaktudományhoz kötődnek, itt azonban egy univerzális, azaz bármely objektumra vonatkoztatható és bármely szaktudományban alkalmazható vizsgálati modell részeként vannak jelen.

A harmadik lépés az e módszerek révén kapott értelmezés/olvasat kifejtése. Ehhez a kutató rendelkezésére áll egy olyan tudományos szótár, mely alapnak tekinthető egy univerzális tudományos diskurzus kialakításához. Ez az *univerzális diskurzus* nem a locke-i minta alapján jönne létre, azaz nem elemi fogalmak készletének megteremtése és a tartalomszervezés szabályrendszerének kialakítása a cél. Nem sok köze van a Leibnitz-féle univerzális nyelv-kísérlethez vagy a Johann Heinrich Lambert által kifejlesztett „symbolische Erkenntnis” kombinatorikus modelljéhez sem.¹² Leginkább talán John Wilkins kísérletéhez hasonlítható, mégpedig nem annyira magában a létrehozott szótár tartalmában vagy szerkezetében, hanem használati módjában. Wilkins rendszerének sajátossága ugyanis, hogy működési elve megegyezik a mai *hypertext*ussal. Azaz egy szaktudomány terminológiáját egy adathalmaznak tekintve, ennek csomópontjait vagy elemeit belső utalásokkal más adathalmazok (azaz szaktudományok) csomópontjaival vagy elemeivel köti össze.¹³ Hogyan is

¹¹ Georg Christoph LICHTENBERG: *Von dem Nutzen, den die Mathematik einem Bel Esprit bringen kann*. Hannoverische Magazin, 1766, forrás: <http://www.mecanique.org/lichtenberg/nutzen.html>.

¹² Korabeli modelleket az univerzális tudományos diskurzus nyelvi megalapozásához l. Jürgen KLEIN: *Ansätze zur Begründung einer allgemeinen Wissenschaftssprache bei Thomas Hobbes, John Locke und Johann Heinrich Lambert*. In: *Mehrsprachigkeit in der Deutschen Aufklärung*. Hg. von Dieter Kimpel, Hamburg, 1985, 197–221. o.

¹³ Wilkins rendszerének ismertetését l. Umberto ECO: *A tökéletes nyelv keresése*. Budapest, 1998, 229–248. o., a *hypertext-értelmezést* l. 248. o.

működik ez a göttingeni tudományos szótár esetében? A szakirodalomban szinte közhelyszerű állítás, hogy a göttingeni paradigma meghatározó modellje az organizmus (ellentétbe állítva többnyire a mechanizmussal vagy az anorganikus létezőkkel: a legtöbb koncepció tehát nem alkalmazza a kifejezés hatókörét az élettelen létezők világára). Csakhogy az organizmus nem modellként szervezi e beszédmódot: különösen jól mutatja ezt Sibille Mischer elemzése, amely az organizmus-fogalom alakulástörténetét kíséri figyelemmel.¹⁴ Az elemzés bemutatja, hogy a kar-tezianus hatástörténetben hogyan kerül a fogalom a preformáció-elméletek, a szellem és mechanizmus ellentétére épülő duális elképzelések, a kémiai-fizikai redukciótanok, a kanti fejlődéselmélet erőterébe. Hogyan alakul és módosul újra és újra valameny-nyi kontextusban, majd hogyan kerül kozmikus és geológiai kontextusba a romantikus beszédmódban. Végül pedig ismerteti Schelling több, egymástól is elütő organizmus-olvasatát, Oken organizmus-definícióját és Steffens meghatározását. A részletes, és az organizmus Schlegel fivérek vagy Blumenbach által adott többszörös újraértelmezését csupán említő áttekintés meggyőzően mutatja, hogy még csak olyan általános jegyek, mint a „dynamische Tätigkeiten” sem lelhetők fel kivétel nélkül a különféle organizmus-meghatározásokban. Némi nominalista szkepszissel az is állítható: nem a modell közös, hanem a megnevezés – erre a megnevezésre pedig egymástól jelentős mértékben különböző modellek telepíthetők rá. Az ilyen típusú csomópontok, *linkek* mentén azonban, mint amilyen a történettudománytól a kémiáig használatos organizmus-megnevezés, a különféle szaktudományok között metaforikus megfeleltetés jön létre. Azaz lehetségessé válik, hogy miközben egy értekezés geomorfológiai témát taglal, az olvasó társadalom-értelmezésként érti a szöveget. Ennek ismeretében már nem hatalmi pszichózis jeleként értendő, ha Schedius egy-háztörténeti traktátusát vagy Horatius-előadásait politikailag nemkívánatos kategóriába sorolja a hivatalos olvasat. Hogy e

¹⁴ Sibille MISCHER: *Der verschlungene Zug der Seele. Natur, Organismus und Entwicklung bei Schelling, Steffens und Oken*. Würzburg, 1997, *Würzburger Wissenschaftliche Schriften* Band 222. 160–164. o.

hipertextszerű szótár elemeit hogyan építi be egy szövegbe az adott szaktudományos diskurzus, annak alapvetően két módszerét lehet megkülönböztetni. Az egyik típusú retorikai szövedéket szisztematikus tárgyalási módnak lehet nevezni – nem véletlen, hogy a „Systema” kifejezés oly gyakran bukkan fel címekben, alcímekben. E tárgyalási mód lényege, hogy a szótár fontos kifejezései mellé meghatározásokat ad, és ezen alaptézisekből, principiumokból szigorúan logikai módszerekkel újabb terminusokat hoz létre. Az elbeszélés tehát ez esetben szigorú, erős belső kohéziójú szerkezetet képez le, amit sokirányú belső utalásrendszer dinamizál – épp e belső utalások megkönnyítésére alkalmazták gyakran az effajta szövegek a paragrafusos beosztást. A Schedius-életműben kifejezetten ezt a retorikai formát kívánja megvalósítani a *Principia philocaliae* szövege. A másik retorikai szövedék kerüli a meghatározásokat, és az alapszótár elemeihez kapcsolódó igen rugalmas, elasztikus jelentéstulajdonításra épít. E beszédmód sajátja a játék és az ironia, mely épp a logikai szerkezet hiányosságait fedi fel, és inkább sejtet, semmint megmutat. Az ilyesfajta szövegeket szervezheti egyénített szólam is, így műfaji szempontból leggyakrabban csevegő hangvételi esszék. Mintaként érdemes Friedrich Schlegel életművét idézni, a Schedius-életműből pedig jó példa erre az *Uránia* és az *Aurora* első számaiban megjelent, már említett két esszé. Némi anakronizmussal az is kijelenthető, hogy míg az előbbi retorikai beágyazottság konstruktív, az utóbbi dekonstruktív szemléletet közvetít.

Ha pedig létezik univerzális vizsgálati módszer és a szaktudományok nyelvei között áthallásos csomópontokat biztosító szótár, szükségképpen körvonalazható valamiféle egyetemes hermeneutikai tudomány, a *scientia scientiarum*. Pontosabban, mivel minden tudomány teleologikusan az emberre irányul, *scientia humanitatis*. Nem véletlen, hogy a Lavater írásait keményen kritizáló Lichtenberg egy ponton nem vitatja a fiziognómia atyjának nézeteit: „»Die Physiognomik kann eine Wissenschaft werden«, schrieb Lavater, »so gut als alle unmathematischen Wissenschaften. So gut als die Physik – denn sie ist Physik! So

gut als die Arzneikunst, denn sie ist ein Theil der Arzneikunst! So gut als die Theologie, denn sie ist Theologie! So gut als die schönen Wissenschaften, denn sie gehört zu den schönen Wissenschaften.« Sie werde sich, wie er an anderer Stelle sagte, zur »Wissenschaft der Wissenschaften« entwickeln – ja sogar zu mehr: Denn die Physiognomik trage nicht nur zur Erweiterung der menschlichen Kenntnisse bei, sondern fördere auch die Liebe zum Menschen und – durch den Menschen hindurch – die Liebe zum Göttlichen, das seine wahre Wesenbestimmung sei. Hauptgegenstand der Physiognomik war nach Lavater demnach der Mensch, der würdigste Gegenstand, den eine Wissenschaft haben konnte, da er, nach dem Bilde Gottes geschaffen, der Tropfen sei, in dem sich – nach Herders Worten – der Sonnenstrahl spiegele.¹⁵ Hogy egy adott életmű vagy koncepció elsősorban melyik szaktudomány felől közelít a *scientia humanitatis* körvonalazásához, eltérő lehet: Lichtenberg esetében a fizika és matematika, Georg Forster esetében az etnológia, Schedius esetében az esztétika jelenti ezt az átvezető közeget. Mindegyik koncepció meghagyja azonban a sokféle közelíthetőség tulajdonságát mint lényegi jegyet, hiszen részint ez biztosítja a körvonalazott tudomány holisztikus mivoltát.

Mind a fenti áttekintésből, mind pedig a Schedius által alkalmazott tudományos eszközrendszerrel mondottakból nyilvánvaló, hogy a Schedius-életmű jól illeszkedik az imént vázolt tudományos paradigmához, és afelől olvasva egységként értelmezhető. A következőkben egy ilyenfajta értelmezésre kínál lehetőséget jelen dolgozat.

¹⁵ MARINO, *Præceptores...* 142–143. o.

3.2. A humanitas alakváltozatai a Schedius-életműben

A minta. Tóth Sándor a latin *humanitas* poétikájára vonatkozó vizsgálataiban arra a következtetésre jut, hogy a *paideia* és a *humanitas* valamiképp a görög és római embereszmény újraalkotását célozza. Ebben az értelemben a klasszika-filológiai kutatás célja, hogy egyfajta mintát találjon fel, mutasson fel a kutató, illetve a tanuló számára.¹⁶ A Schedius-életműben azonban a klasszika-filológiai kutatásnak nem mintakereső, hanem mintaadó funkciója van: ama bizonyos hermeneutikai alaptudomány, a *scientia humanitatis* alapvonalai a klasszika-filológiai kutatás módszertanán keresztül tisztázódnak. Az ide kapcsolható Schedius-szövegekből egyértelműen kitűnik, hogy nem a kutatás tárgya az, ami mintául szolgálhat a *humanitas* megvalósításához-megéléséhez, hanem a kutatás módszere. Következésképp annak egyetemi oktatása sem szabályok és mintaképek továbbadását célozza, hanem egy kutatási módszer és a hozzá kapcsolódó szemlélet kialakítását.

Az első szöveg, melyen keresztül ez a folyamat tetten érhető, Schedius már többször említett, *Commentatio de sacris operis veterum christianorum sive de disciplina, quam vocant arcani* (Göttingen, 1790) című göttingeni pályadíjas dolgozata.¹⁷ A magyar könyvtárakban nem található írásról a Schedius-szakirodalom eleddig mindössze azt állapította meg, „hogy a szigorúan katolikus bécsi udvar kifogásolta katolikusellenes beállítását és ezt később, az esztétikai tanszékre való pályázása alkalmával fel is használták ellene.”¹⁸ A dolgozat a teológiai kar által kitűzött pályázatra készült, mely pályázat egy kérdéssorozatra várt vá-

¹⁶ TÓTH Sándor (Attila): *A latin humanitas poétikája. I. Institutiones generales artis poeticae. A költői mesterség általános törvényszerűségei.* Szeged, 1998, 11–43. o., *A paideia és a humanitas – görög és római embereszmény és a Latinitás, humanitás, eloquentia és az iskolai oktatás* című fejezetek.

¹⁷ L. 2. fejt. 150. jegyzet.

¹⁸ DOROMBY, i. m. 15. o. A dolgozat itt használt példánya a bécsi ÖNB 21. Bb. 87. jelzetén található.

laszt: „Disciplina, quam vocant arcani, quae a secundo fere saeculum in coetibus christianis adhibita esse refertur, quid sibi voluit? intra quos limites constitit? ex quibus fontibus fluxit? quid damni aut lucri cognitio christiana tum illorum, tum sequentium temporum ex illa cepit?” A szentségek eredetére, rendeltetésére, mibenlétére és hagyományára vonatkozó kérdésfeltevéseket a Schedius-dolgozat a következő módszerrel válaszolta meg. Mint a cím is jelzi, a tanulmány hangsúlyozottan kommentár jellegű, mégpedig hármasságban. Az első, diakron áttekintést adó rész a szentségek tanának eredetét vázolja fel, alakulástörténetként, Kr. u. 2–4. századi szövegek értelmezésének keretében. A második, a szentségek tanának leírására vonatkozó szinkron metszet ugyanezen szövegek értelmezésére épül, tehát történeti horizontot vázol. A harmadik rész a szentségekre vonatkozó későbbi keresztény hagyomány értelmezését adja, ez tekinthető hatástörténeti, mintegy szakirodalmi kommentárnak. E hármasság képlet nem egészen adja vissza a struktúra – textúra – mixtúra hármasságát, bár a két utóbbi megfeleltethető a 2. és 3. résszel. Sokkal inkább arról van szó, hogy a „disciplina arcani” fogalmat a szöveg genetikusan módszerrel határozza meg elsőként, azaz alakulástörténetet hoz létre. Ezt követi a komparatív vizsgálat, melynek feladata az „indoles” és a „limites”, azaz a pozitív és negatív értett jegyek meghatározása. Magát a módszert is megnevezi az egyik, *Comparatio disciplinae arcani cum iutiis Ethniconum* című alfejezet, és a közelítés etnológiai alapozottságát jól mutatja a keresztény szentségek korabeli értelmezését az eleuziszi misztériumokkal egybevető fejezet (*Comparatio disciplinae arcani cum mysteriis Eleusinis*). Ez a közelítésmód sajátosan dinamizálja a körülhatárolandó fogalmat, amikor zárásként két szinkron metszetet vet össze: *De discrimine inter disciplinam arcani, et occultationem sacrorum saeculi II et III*. Az összevetés és a kontextus-váltás alapján egyértelműen levonható a következtetés, hogy a szentségek misztériumként való átértelmezése egyfajta alkalmazkodás volt a megtérítendő pogányok vallási szocializációjából adódó elvárásaihoz, azaz a korabeli evangelizáció eszköze. A záró hatástörténeti elemzés a kortárs protestáns teológiai horizontot olvasztja össze a történeti elemzés eredményével,

áthallásos anakronizmussal, amennyiben a kritikai megjegyzéseket is a történeti horizontra vonatkoztatva írja le. A vizsgálat eredménye négy tétel köré épül: 1. a szentségek misztériumszerű átértelmezése a maga korában kétségtelenül hathatós evangelizációs eszköz volt; 2. ugyanakkor a titokzatosság, az *occultatio* számos félreértéshez vezetett a hívők körében, mint pl. hogy a keresztséget legjobb az élet utolsó óráira halasztani; 3. maguk a szertartások veszítettek eredeti egyszerűségükből és tekintélyükből; 4. megszűnt a korábban jól átlátható koherencia az erkölcs és a teológia között. Látható, hogy a látenszen képviselt protestáns teológiai álláspont önmagában véve nem kirívó, mégcsak nem is konfrontatív. Az tehát, hogy a nem teológiai érdeklődésű Heyne kiemelt módon foglalkozott a dolgozattal, illetve hogy az Schedius egyetemi professzori pályázatánál ellenszenvet keltett, nem elsősorban a szöveg teológiai tételeivel függ össze. Sokkal inkább az alkalmazott módszerrel és szemlélettel, mely egy teológiai rendszerekben tételes meghatározás révén rögzített fogalmat kimozdít eredeti, dogmatikus összefüggéséből, genetikus, komparatív és hatástörténeti módszerekkel relativizál, változandóságában mutat be, és megítélés tárgyává teszi.

Ugyancsak a göttingeni egyetemi évekhez köthető Schedius professzori pályázatához mellékelte kézírásos dolgozata, mely szintén a kommentár műfajában íródott: *Commentatio de 'Eποχή expeditionis secundae contra Dacos in Columna Traiani*.¹⁹ A befejezetlenül maradt szöveg az előzőtől többek között abban is különbözik, hogy bár a téma orientációja Heyne témavezetői javaslatához alkalmazkodott, mégsem szabott kérdésre adott feleletet, hanem önálló problémaválasztáson alapuló fejtegetést kap kézbe az olvasó. Hogy a Traianus-oszlop értelmezésének kérdéseit Heyne vethette fel tanítványai számára, az kitűnik a lőcsei Johann Christian Engelnek, Schedius barátjának és göttingeni évfolyamtársának már említett *Commentatio de expeditionibus Traiani ad Danubium et origine Vlachorum*²⁰ című, ugyane problémát feldolgozó, ugyancsak angol királyi pályadíjas művéből. A

¹⁹ MOL C 67 1791. Fons 3. Pos. 130. 1520:1. A latin szöveg és a magyar fordítás: *Doctrina...* 7–24. o.

²⁰ ENGEL, *Commentatio...*

kötetben Engel közölte Heyne hozzá írt levelét, melyből kiderül, hogy a göttingeni professzor nemcsak ösztönözte, de segítette is a mű megírásában, és nagyra tartja eredményeit. Figyelemre méltó továbbá, hogy a Schedius-tanulmányban hivatkozott szakirodalom, mely a magyarországi könyvtárakból nagyrészt hiányzik, a göttingeni *Universitätsbibliothek* történeti gyűjteményében szinte kivétel nélkül megtalálható. Ezen összefüggéseket megerősíti Heyne ajánlásának szövege, miszerint Schedius nem csupán látogatója volt szemináriumainak, hanem tanulmányait, kutatómunkáját a professzor személyesen és külön segítette.²¹ Éppen ezért válik érdekessé, hogy a hasonló feltételek között felmerülő hasonló problémát Schedius dolgozata és Engel kötete mennyire különbözőképp oldotta meg. Az Engel-kötet esetében a Traianus-hadjáratok nagy elbeszélésének megalkotása áll a középpontban, mégpedig magyarországi vonatkozású, őstörténeti nézőpontból tárgyalva. Ehhez a Traianus-oszlop csupán egyfajta „forrás”, melynek inkább szakirodalmi értelmezéseit építi magába Engel elbeszélése. A Schedius-szöveg középpontjában azonban a Traianus-oszlop képsorozata (pontosabban annak egy részlete) áll. A szakirodalmi értelmezéseket kritikával kezeli, és felhívja a figyelmet a vizsgált képi ábrázolás műalkotásként („*artis opere*”) való létmódjára, az ebből fakadó értelmezési sajátosságokra. Ezen értelmezési sajátosságok működtetése szervezi a szöveget, nem pedig a képek értelmezése révén adódó új információk történeti elbeszéléssé rendezése. Túl azon a már említett módszertani sajátyságon, hogy a dolgozat kitűnően alkalmazza Heyne archeológiai vizsgálati metódusának a Laokoón-vita kapcsán felvonultatott szinte teljes arzenálját,²² éppen ez az esztétizáló hermeneutika teszi sajátossá Schedius dolgozatát. A nagyon részletes szakirodalmi áttekintés itt már nem minősített alakulástörténet, hanem a Traianus-oszlop értelmezési kísérleteinek módszertani kritikája. E kritika a következő tényezők köré csoportosul. Egyfelől a

²¹ „...inter familiares habui [Ludovicum Schedius, B. P.], quorum studia extra ordinem regerem, ad lectiones et exercitationes seminarii philologici ad misi, habuique auditorem in toto fere litterarum humaniorum ambitu” MOL C 67 1791 Fons 3. Pos. 130. mellékletc.

²² I. 2. fejj. 154. jegyzet.

korábbi közelítések nem alkalmaztak komplex archeológiai módszert, mely szöveges és képi forrásokkal is összevetette volna a képsorozatot, és a szimbolika mentalitás- és intézménytörténeti vonatkozásait is figyelembe vette volna. Másrészt a közelítések nem kezelték az oszlop ábraszorozatot strukturált egészként, valamint nem vették figyelembe, hogy műalkotásról lévén szó, az egész szobrot, ábrái sokaságával együtt egyetlen művészi intenció szervezi. A Schedius-elemzés eme művészi intenció feltárására tesz kísérletet, mégpedig mikroelemzésen keresztül. Mikroelemzésen jelen esetben az értendő, hogy az értelmezés kiindulópontja nem bizonyos olvasat tételszerű rögzítése, hanem az ábraszorozat egyik olyan elemének, tehát csupán egyetlen ábrának az értelmezése, melynek szakirodalmi olvasata bizonytalan, illetve igen vitatott. Az első lépés az eddigi olvasatok kritikája és elvetése, a következő lépés egy újabb olvasat létrehozása ama bizonyos archeológiai komplex módszerrel. Az elemzés során fokozatosan tágul a horizont: előbb a szomszédos ábrák mint kontextus értelmezése kerül sorra, majd az egészre vonatkozó művészi intenció jegyeinek rögzítése történik meg. Különösen tanulságos ebből a szempontból az a részlet, ahol az áldozatra hurcolt állatok nyugodt tartását értelmezi a szöveg. Felvetődik a kérdés, hogy a nyugodt tartás nem tekinthető-e egyrészt hiteltelennek, másrészt a dombozművészet hagyományaival, mely kifejezetten kedveli az egymásnak feszülő testek dinamikáját, ellentmondónak. A válasz szerint a művész itt a gyönyörködtetéssel, azaz a művészeti szakhagyomány követésével szemben az elsődleges célt érvényesítette, miszerint az oszlop teleologikus rendeltetése Traianus isteni, dicső mivoltának megjelenítése. Ennek pedig ellentmondott volna az áldozati állatok ellenszegülése, amit a római hagyomány rossz ómennek tekintett. A kifejtés egyre erőteljesebb lendülete, illetve az egyre táguló, az oszlop egészét befogni látszó szemlélet tehát egyértelműen olyan típusú konklúziók felé halad, melyek az oszlop sajátos létmódjának, azaz rendeltetésének és üzenetének felfejtésére irányulnak – sajnos azonban a dolgozat töredékes mivolta miatt ez nem valósul meg. Ám a meglévő szöveg alapján is megkockáztatható az állítás, miszerint a műalkotás sajátos létmódja (azaz a szépség?) a Schedius-szövegben összefüggésben van

annak teleológiájával. Továbbá a módszertani és nézőpontbeli sokféleség egyértelműen jelzi, hogy a reflexiót, a leegyszerűsített „szubjektum szemléli az objektumot” viszonyt problematikusnak tekinti az elemzés. Úgy tűnik tehát, a göttingeni Kant-recepció nem maradt hatás nélkül Schedius esetében sem,²³ habár professzori vizsgadolgozatában inkább a Baumgarten-kritika volt jellemző, azaz egyfajta negatív esztétikát adott.²⁴ Ez természetesen, akárcsak a nyílt Kant-utalások mellőzése, a bizottság kérdésfeltevéseinek és feltételezett elvárásainak is tulajdonítható.

A harmadik, immár jóval terjedelmesebb Schedius-szöveg, mely e sort folytathatja, ugyancsak kommentár, ámde a fenti értekezésektől elütő funkcióban és sajátságokkal. Kéziratban maradt fenn *Poesis lyrica* címmel egy előadásjegyzet, 1794–95-ből, mely több érv alapján is Schediusnak tulajdonítható.²⁵ A szöveg eredeti, kéziratos példánya az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattárában található, Quart. Lat. 3957 jelzet alatt. Mint a címlap egyértelműen jelzi, Schedius Lajosnak, a pesti egyetem esztétika-professzorának előadásait tartalmazza az 1794–1795-ös tanév őszi és tavaszi szemeszteréből. A szöveg rövid bevezetővel kezdődik, mely a lírai költészet esztétikai sajátságait határozza meg, majd Horatius életrajzának ismertetése után Horatius-ódák elemzése, illetve kommentárjai olvashatók (lib. I. 1, 3, 14, 22, 24; lib. II. 2, 3, 10, 18). A második szemeszter anyaga a szatíra műfaji jegyeinek: a szó eredetének, a római szatíra történetének felvázolása után a Horatius-szatírák ismeretének hasznos mivoltáról szóló fejtegetéssel folytatódik. Végül az olvasó Horatius-szatírák és egy episztola értelmezésével ismerkedhet meg (Sat. lib. I. 1, 3; lib. II. 6;

²³ A kanti esztétika értelmezésében jelen dolgozat elsősorban PAPP Zoltán: *Aesthetisch wohnt der Mensch. Kísérlet Az ítélőerő kritikája szépségelméletének értelmezésére*. Gond, 1998:5–6. 27–89. o. című tanulmányára támaszkodik.

²⁴ A szöveg kiadását és értelmezését I. SZAUDER, *Az esztétikai... és úó: Schedius...*

²⁵ A teljes latin szöveg átírása olvasható BALOGH Piroska: *Horatius noster. Schedius Lajos Horatius-előadása 1794–1795-ből*. Szakdolgozat, ELTE Latin nyelv és irodalom tsz., 2001 mellékletként. Az előadásjegyzetről részletesen I. BALOGH, *Horatius... 2002 és úó: Horatius noster: Der Horaz-Vortrag von Ludwig von Schedius aus 1794–1795*. *Carnoenae Hungaricae*, 2004/1. 121–134. o.

Epist. lib. I. 2). Valamennyi versértelmezés tartalmaz *Argumentumot*, azaz tartalmi összegzést és átfogó interpretációt, valamint sorokra lebontva az egyes kifejezésekhez fűzött, kommentárszerű megjegyzéseket (szómagyarázat, etimológia, grammatikai megjegyzések, stilisztikai besorolás, tárgyi magyarázat, allegorikus vagy etikai értelmezés).

A szöveg jellegét tekintve lejegyzőjére nézve három feltételezés lehetséges – az előadásszövegek vagy 1. Schedius saját jegyzetei előadásaihoz; vagy 2. a Schedius előadását hallgató diákok jegyzetei, melyet azonnal, hallás után vetettek papírra; vagy 3. a Schedius előadásának anyagából vizsgázó diákok tisztázata az előadáson hallottakról. A 2. feltételezés mellett szól, hogy az írásmód révén jól elkülöníthető három kéz nyoma, a szöveget tehát három különböző személy jegyezte le, ami kizárja az 1. feltételezést. Továbbá a szövegben sok az elírás, a helyesírási probléma (közülük igen sok magyarázható félrehallással), illetve a kihagyás (többnyire egy-egy szót, kifejezést nem volt ideje leírni az illetőnek, és ezt nem is pótolta, bár a helyet kihagyta a pótlásnak) – mindez együttesen kizárja a 3. feltételezést is. Végül a szöveg a possessori bejegyzés alapján a Festetics család anyagából került a Széchenyi Könyvtár birtokába. Szó esett már arról, hogy Schedius Asbóth János révén kapcsolatban állt a *Georgikon*nal, és folyóiratában népszerűsítette azt. Ugyancsak említés esett róla, hogy Festetics György göttingeni tudós társaságbeli tagságához Schedius ajánlása is hozzájárult. Feltételezhető, hogy kapcsolatuk szabaddkőműves közeg közvetítésével jött létre, és elképzelhető, hogy még az *Uránia* alapításának idejére vezethető vissza, hiszen a folyóirat fő támogatója ugyancsak Festetics volt. Festetics György fiáról, László grófról nyilvános vizsgajegyzéke²⁶ révén lehet tudni, hogy 1801-ben Schediusnál vizsgázott esztétikából, nem lehetetlen tehát, hogy az előadásjegyzet az ő tanulmányainak segédanyagaként került a családi levéltárba.

További tisztázandó kérdés a Horatius-előadások szövege kapcsán, hogy mivel jelentős részük egyes sorokhoz, kifejezésekhez

²⁶ *Theses ex aesthetica, quas primo semestri tradidit Ludovicus Schedius et quas anno 1801. publice defendendas suscepit.* Pestini, 1801.

fűzött kommentár formájában került lejegyzésre (a jegyzetelők néha a verssorok számát is odaírták a margóra, nyilván a könnyebb utánkeresés céljából), milyen szövegkiadást használhattak a hallgatók a tárgyalt Horatius-szövegek tanulmányozásához. Érdekes adalékot szolgáltatnak ehhez a kérdéshez azok a folyamodványok, melyek a *Helytartótanácsi Levéltár Litteraria-politica* anyagaiban találhatók. Ezekből a szövegekből kiderül, hogy az itt közölt előadások időpontjában az auktorszövegek használata komoly problémát jelenthetett, sokan talán hozzá sem jutottak megfelelő szövegkiadáshoz. Az első felirat 1795. november 28-i dátummal Schedius Lajostól származik, Demién Antalnak, a pesti bölcsészettudományi kar rektorának támogató nyilatkozatával.²⁷ Schedius ebben a folyamodványban kéri az egyetem ma-

²⁷ MOL C 67 1795 Fons 12. Pos. 72. 1519/01 „Inclyte Magistratus Academiae Regiae! Iam dudum novam Horatii Editionem, Usibus Iuventuti nostrae Academiae aptam ferme ad finem perduxeram; at cum continuo rumores spargerentur de novo aliquo Studiorum Systemate Altissimo Iussu introducendo, retinebam laborem meum, de quo, utrum Systemati huic conveniens futurus esset, non poteram praevidere. Attamen diutius hanc Editionem proferre aliud consultum esse existimans, eandem medio Inclyti Magistratus Academici, Excelso Consilio Regio Locumtentiali Hungarico, summa observantia, ac submissione offero ea mente, ut si Excelsi Consilii Regii Locumtentialis benignam tulerit Approbationem, sumtibus publicis, quemadmodum dum nunc fere omnes Libri Scholastici solent, in Typographia Universitatis imprimi, et manibus Iuventutis tradi possit. Specimina hujus Editionis acclusae hic Paginae exhibent: Selecta autem Carmina Horatii Iuvenibus tradere, ex sequentibus potissimum rationibus suadendum esse putavi: 1. Quia integrum Horatium, qui Liber mihi in Anno 1° Philosophiae praescriptus est, praeterea explicando absolvere non possum, ob paucas, quae his Praelectionibus destinata sunt, horas. 2. Iuvenes Chrestomathiam hanc si hic Typis excusa fuerint, leviori pretio, et facilius sibi comparare poterunt, quam alias Horatii Editiones; Sicque Negligentia Excusatio, defectum Libri scholastici praetextens, imposterum non habebit locum. 3. Omnia, et integra Horatii Carmina, in quibus multa contra pudicos, et bonos Mores occurrunt, exhibere Iuvenibus teneris, et in ea aetate constitutis, in qua Sensus Praeceptionesque omnes se se explicant, et evolvunt, Prudentiae, atque Educationis rectae, Principiis adversari existimo. Eodem modo, si haec mea Conamina speratum sortita fuerit successum, *Virgillii Georgica*, pro Usibus Auditorum Philosophiae Anni secundi, edere in animum induxi. Inclyti Magistratus Academici, Pestini Die 28ª Novembris 1795, cultor observantissimus Ludovicus Schedius m.p., Phil.D. et in Regia Hung. Universitate Aesthetices Prof. P.Ord.”

gisztrátusát és a *Helytartótanácsot*, hogy adjon engedélyt és segítséget az általa elkészített, kifejezetten az egyetemi hallgatóknak szánt Horatius-kiadás megjelentetésére. A kiadás szükségességét azzal indokolja, hogy pusztán szóbeli magyarázattal, szövegkiadás használata nélkül nem lehet Horatius műveiről előadást tartani. Továbbá az elkészült kiadás olcsóbb, ezáltal a hallgatók számára könnyebben hozzáférhető lenne, azonkívül pedig erkölcsi tanító céllal megtisztított, „expurgata” szövegek szerepelnének benne. Azt is megjegyzi, hogy a jövőben Vergilius *Georgicá*ját is hasonló módon szeretné kiadatni. A *Helytartótanács* válasza 1796. februárjából²⁸ egy rendreutasítás: miért nem alkalmazkodik Schedius professzor a *Systema Studii Philosophici* című, aktuális tanrendben megadott előírásokhoz?! Erre újabb felterjesztést fogalmazott Schedius 1796 márciusában, Demién Antal rektor mentegetőző levelének kíséretében.²⁹ Ebben egyrészt kifejtette, hogy azért nem alkalmazkodott az említett *Systemához*, mert nem ismertették vele azt, és elődeitől sem maradt rá semmiféle tantárgyi előírás. Másrészt kijelentette, hogy az immár megismert *Systemához* alkalmazkodva fog a hallgatók számára szöveggyűjteményt összeállítani. Továbbá megjegyezte, hogy a *Systema* előírja bizonyos görög auktorok (Platón, Thuküdidész stb.) eredeti nyelven való tanulmányozását, holott a valóságban még a görög nyelv alapelemeit sem oktatják hivatalosan az egyetemen. Látható, hogy a diskurzusra erősen rányomja a bélyegét a jakobinus perutóhatása, melyben Schedius maga is gyanúsítottként szerepelt, így érthetőbb a *Helytartótanács* pedagógiai szempontból indoko-

²⁸ MOL C 67 1796 Fons 9. Pos. 51. 1518:01.

²⁹ MOL C 67 1796 Fons 9. Pos. 59. 1517:01. A vonatkozó részlet: „Hoc unum mihi liceat animadvertere Quarto: Systema saepissima laudatum, prout & Intimatum Gratosum, jubet etiam Auctorum Graccorum loca quaedam interpretari, nempe Platonis, Thucydidis, caet. Id quidem nunc haud fieri posse puto, ubi in Scholis inferioribus Graeca Lingua amplius non docetur, atque adeo omnes, quot quot ad Universitatem Studiorum causa accedunt primorum quoque Elementorum Graecae Linguae ignari sunt. Quare etiam, quid relate ad hoc Punctum mihi agendum sit, ulteriorem Benignam Informationem mihi exopto. Caeterum id omni cura agam, ut non modo quanto ocys Chrestomathiam, qualis in Gratoso Intimato optatur, concinnem, sed et omnes meas praelectiones imposterum, quantum fieri potest, Systemati praescripto accomodem.”

latlan visszautasítása. Mindenesetre, a szakirodalom korábbi állításaival ellentétben Schedius eme megrendszabályozott állapotában sem csökkentette szakmai aktivitását és kezdeményező-képességét. 1801-ben ugyanis végre kiadásra került már öt év óta összeállított szöveggyűjteménye,³⁰ mégpedig oly módon, hogy benne szinte valamennyi Horatius-szöveg olvasható, amelyeket 1794/1795-ös előadásában értelmezett. A görög nyelv oktatása és az ógörög auktorok tanulmányozása terén sem elhanyagolható a tevékenysége: a folyamodvány benyújtásakor már 3 esztendeje önként oktatott görög nyelvet az egyetemen (egészen 1843-ig). És éppen 1796-ban, a kérvény benyújtásával egy időben, esetleg annak folyományaként került fel önálló görög tanszék létrehozása a pesti universitáson.³¹

Ami magukat a kommentárokat illeti, kézenfekvő feltételezés, hogy Schedius esetleg Heyne előadásainak anyagából merítette Horatius-magyarázatait. Paulsen egyetemtörténete szerint azonban Heyne főként Pindarosz és Homérosz műveit interpretálta³² óráin. Maga Heyne a következőket írja Schedius professzori ajánlásában: „...inter familiares habui [Schedium, B. P.], quorum studia extra ordinem regerem, ad lectiones et exercitationes seminarii philologici admisi, habuique auditorem in toto fere litterarum humaniorum ambitu, cum antiquitatem Graecam et Romanam, Litteraturam Graecam et Romanam, cum Archeologia, enarrantem, praeterea Pindarum, Iliadem Homeri, Hesiodi Opera et res cum Clipeo Herculis, Horatium, cum libris nonnullis Ciceronis et Plinii interpretantem me auscultaret.”³³ Schedius

³⁰ *Auctores Classici, quos Philosophiae I in annum auditoribus in Universitate Regia Hungarica Pestiensis praelegit D. LUDOVICUS SCHEDIUS AA.LL., et Philosophiae Doctor Anno 1801.* Pest, 1801. A kötet tartalma: Cicero (*De divinat.* II,1–7; *Acad. quaest.* V,2–11; *Naura Deor.* I,26; II,36–130; *De finibus* I,6–7), Iustinus (*Historiae* I,1–8; II,1–3, 6–8), Sallustius (*Catilina* 1–4, *Iugurtha* 1–4), Horatius (*Odae* I,1; II,2, 10, 16; III,1, 2; *Sermonum* I,1; II,6; *Epistolarum* I,2), Platon (*Menon sive dialogus de virtute*).

³¹ Részletesen I. BALOGH Piroška: „*Non sine fructu*” Schedius Lajos klasszika-filológiai kezdeményezései. *Antik Tanulmányok*, 2000/1–2. 274. o.

³² Friedrich PAULSEN: *Geschichte des gelehrten Unterrichts auf den deutschen Schulen und Universitäten vom Ausgang des Mittelalters bis zur Gegenwart.* I–II, Leipzig, 1896–1897, II. 37–42. o.

³³ MOL C 67 1791. Fons 3. Pos. 130. 1520:1.

tehát hallott Horatius-elemzést Heynétől. Elgondolkodtató azonban, hogy az itt felsorolt auktorok és előadások abszolválásához mindössze 6 szemeszter állt rendelkezésére – valószínűtlennek tűnik, hogy pusztán Heyne előadásai alapján a saját 2 szemeszteres előadásához elegendő jegyzete gyűlt volna össze. Elgondolkodtató az is, hogy míg Heyne Pindarosz-kiadása³⁴ ismert, ismert a Schedius otléte idején készüléfelben lévö Homerosz-kiadása³⁵ is, továbbá számos Iliász- és Odüsszeia-interpretációja,³⁶ de Horatius műveiről még a már említett, kisebb írásait tartalmazó gyűjteményes kiadás³⁷ szövegeiben sem esik szó részletesen. A Horatius-előadások szövege mögött tehát nem lehet kimutatni közvetlen textuális kapcsolatot Heyne-szövegek irányában. Metodikai szempontból is csak részint illeszkedik az értelmezés a Heyne-féle szimbolikus mitológiai hermeneutika követelményeihez. Így például az utolsó szövegelemzés, az I, 2 epistola interpretációja kapcsán. A Horatius-epistola utalásai az *Iliász* szövegére helyt adnak arra, hogy a kommentár részletesen ismertesse Homerosz írásait, műfaji jegyeikkel, és mind az *Iliász*, mind az *Odüsszeia* fabulájának részletező előadásával. Az egyes motívumokat a szöveg (Akhilleusz haragja, Kirké- és szirén-epizód, Penelopé alakja) allegorikus, emblematikus módszerrel fejti ki, és juttatja el valamely etikai, didaktikai konklúzióhoz. Mind a témaválasztás, mind az elemzés metodikája arra vall, ez az a részlet, ahol Schedius Heynétől hallhatott, legalábbis az ő elemzéseiben olvasott értelmezési elemeket épített be saját olvasatába.

Heyne mellett azonban egy másik göttingeni professzor neve is felmerülhet a Schedius-előadások motivációs forrásaként. Egy

³⁴ *Pindari Carmina*. Curante Christian Gottlob Heyne. Göttingen, 1773.

³⁵ *Homerus: Carmina*. Curante Christian Gottlob Heyne. I–IX, Lipsiae–Londini, 1802.

³⁶ A fenti kiadás kommentárjai mellett pl. *De origine et caussis fabularum homericarum*. In: *Novi Commentarii Societatis Regiae Scientiarum Göttingensis VII*. Göttingen, 1777, 34–54. o.; *De homerorum mythorum natura, origine et caussis*. Uo. XIV. Göttingen, 1798–1799, 155–156. o.

³⁷ *Chr. G. Heynii Professoris Eloq. et Poes. Georgiae Augustae M. Britann. R. A. Consil. Aul. Opuscula Academica collecta et animadversionibus locupletata*. I–VI. Göttingen, 1785–1812.

1793. február 13-ára keltezett levélben Christoph Meiners,³⁸ Schedius hajdani professzora és a göttingeni tudós társaság tagja Schedius érdeklődésére válaszolva elmondja, hogy Mitscherlich Horatius-kiadása jól halad, és hírt ad Heyne Homérosz-kiadásáról is. Ez arra enged következtetni, hogy Schedius már Göttingenből való távozása előtt értesült Mitscherlich Horatius-kiadásának munkálatairól, esetleg részt is vett benne, és a továbbiakban is figyelemmel kísérte annak sorsát. Ez annál is valószínűbb, mivel az ugyancsak Heyne-tanfvány Christoph Wilhelm Mitscherlich, bár az egyetemtörténetek csak futólag említik, 1780 és 1800 között Göttingenben tanított, és mint azt Catullus- és Propertius-előadásának kiadott szövege³⁹ is igazolja, elsősorban latin auktorok szövegeinek magyarázatát adta elő a hallgatónak. 1791-ben tehát már javában dolgozik Horatius-kiadásának elkészítésén, ami arra vall, hogy a munka az azt megelőző években indulhatott, azaz épp Schedius göttingeni tartózkodása idején. A kiadás végül 1800-ban látott napvilágot.⁴⁰ Ennek szövegét tehát Schedius nyilván nem használhatta 1794–1795-ben elhangzott előadásához, de használhatta a kiadás előmunkálatai során szerzett ismereteit. Ezt két mozzanat is valószínűvé teszi. Az egyik mozzanat az úgynevezett *Argumentum* elnevezésű szövegegység értelmezése. A 18. századi Horatius-kiadásokban bevett gyakorlat volt az Ar-

³⁸ MTA Kézirattár MirodLcv. 4–r. 154. sz. 2. levél, Göttingen, 1791. 02. 13. „Mischerlichs Horaz ist sehr im Werk; in einigen Lagen kommt die 4 Ode des ersten buchs mit seinem Comentar, animadverss. critt., und einer Griechischen metrisch. Uebersetz.“ Az ókori történelmmel is foglalkozó Christoph Meinersről l. *Göttinger Gelehrte, Die Akademie der Wissenschaften zu Göttingen in Bildnissen und Würdigungen 1751–2001*. Hg. Karl Arndt, Gerhard Gottschalk, Rudolf Smend, Göttingen, 2001, 56–57. o. Ernst Schubert szócikke.

³⁹ *Christ. Guil. Mitscherlichii Phil. Prof. Extraord. Lectiones in Catullum et Propertium*. Göttingen, 1784. Classen egyetemtörténeti áttekintése szerint Mitscherlich kifejezetten szövegkommentárokkal, filológiai problémákkal foglalkozott óráin, l. Carl Joachim CLASSEN: *Die Klassische Altertumswissenschaft an der Georgia Augusta 1734–1987*. In: *Die Klassische Altertumswissenschaft an der Georg-August-Universität Göttingen. Eine Ringvorlesung zu ihrer Geschichte*. Hg. Carl Joachim Classen, Göttingen, 1989, 235. o.

⁴⁰ *Q. Horatii Flacci opera. Illustravit Christ. Guil. Mitscherlich Professor Publ. Ordin. in Academia Göttingensi*. I–II. Lipse, 1800.

gumentum közlése.⁴¹ Ez a versszövegek alatt foglal helyet oldalanként, és voltaképp nem más, mint az adott oldalon közölt versrészlet prózai átírata. Ezzel a módszerrel Schedius is élt, de az ő kommentárja ezt *Sensus* elnevezéssel jelöli. Az *Argumentum* az ő előadásában az egyes versszövegek részletes tárgyalása előtt hangzott el, és műfaját tekintve mai megjelöléssel verselemzésnek nevezhető: nem átirat, hanem kifejtett interpretáció. Ilyen típusú *Argumentum*mal a 18. századi Horatius-kiadások között csupán Mitscherlich 1800-as köteteiben találkozhat az olvasó. Ezek tartalmilag ugyan nem egyeznek meg Schedius értelmezéseivel, de a Schedius-előadásokhoz hasonlóan a versszövegek előtt állnak, és nem prózai átiratok, hanem műelemzői hozzászólások. A másik mozzanat a Horatius-szövegek etikai hatásának hangsúlyozása. A 18. századi és a korábbi kiadások között ugyan bőven akad az ifjúság számára készült, „expurgata editio”, ám ezek a kiadások sem foglalkoznak részletesen az *expurgatio* után megmaradt szövegrészletek etikai olvasatával, nevelő célzatú felhasználásával. Schediust komolyan foglalkoztatta a Horatius-szövegek e dimenziója, amint ez helytartótanácsi folyamodványaiból és magából előadásából (különösen a szatírák ismeretének hasznos mivoltát tárgyaló hosszabb fejezetből) nyilvánvaló. És bár Mitscherlich kiadása nem ifjúsági kiadás, hanem a tudományos szöveggondozás elvei alapján készült, előszavában mégis hosszan hangsúlyozza a Horatius-szövegek ifjúságra gyakorolt eruditív hatását.⁴² Ha tehát

⁴¹ Jól megfigyelhető ez a módszer a következő kiadáson: *Quinti Horatii Flacci Opera. Interpretatione et notis illustravit Ludovicus Desprez. Tyrnaviac, anno MDCCLVII.*

⁴² *Q. Horatii Flacci opera. Illustravit Christ. Guil. Mitscherlich Professor Publ. Ordin. in Academia Gottingensi.* 1–II. Lipcse, 1800. *Præfatio* VIII–IX. „Præterea, quum Horatii lectione juvenilis in primis aetas teneri soleat, interpretatio non tantum in difficilioribus poetae locis, aut ubi forte doctam aliquam exquisitiorem observationem, quam in pœna habet, depromendi, aut severam in alios stricturam exercendi occasionem sibi datam putet, ambitiose morabitur, sed adolescentum utilitati, quam semper in oculis ferre debet, multo magis consulat, si continua adnotatione poetae lectionem adjuvet, partium inter se iunctarum artem atque consensum, phantasmatum vim, elocutionis virtutes plano ordine retextas perspicuis verbis illustret; unde erectioris indolis juvenes ingenium ad humanitatis sensum fingere, ac poetice notionum, quas et ad alios poetas intelligendos cum fructu transferant, copiam sibi parare, omninoque veram interpretandi artem addiscere queant.”

közvetlen intertextuális kapcsolat nem is, de erős módszertani és szemléleti rokonság kimutatható a Mitscherlich-féle Horatius-értelmezés és Schedius előadásai között.

Göttingenhez kapcsolódik a harmadik Horatius-kommentár is, mely fontos lehet a Schedius-előadások művelődéstörténeti kontextusának megvilágításában. A 18. századi Horatius-kiadások között kiemelt helyet foglal el Richard Bentley kiadása, melynek számos csodálója és vitatója akadt a század folyamán. A kiadás történetét a következőképp foglalta össze Mitscherlich: „*Sed clarissimam huius saeculi haud dubie editionem dedit R. Bentleyus, qui Horatium tam ex codd. MSS. quos plurimos habuit, quam ex suspicione, amplius DCCC locis emendavit. Plurimum sane ei debet Horatius, estque hic, etiam ubi errat, ab ingenii doctrinaeque magnitudine semper admirabilis ac venerandus. Prodiit prima eius editio a 1711. notis ad calcem libri subiectis: emendatior, at cuius paginae substratis notis, repetita Amster. a.1715. 1728. item Lipsiae 1764. Londini 1765. Recusa etiam est, sed notis in compendium missis, Cantabr. 1715. cura Th. Bentleii. Actus est Bentl. adversarios plurimos. Fuit eorum primus anonymus, cuius exstat Aristarchus ampullans in curis Horatianis, auctore Philargyrio Cantabr. Londin. 1712. 8. Secutus est Richardi Johnsonii Aristarchus Antibentleianus. Notingham, 1717.8. Fuit in hoc viro maior adversus Bentleium acerbitas, quam doctrina. Omnium doctissime in hoc castigando versatus est Alexander Cuningamius, qui a. 1711. (Hagae Com.) non solum edidit Horatium, ex antiquis Codd. et certis observationibus (quas inprimis ex codice Blandinio antiquissimo Cruqui et Pierio Valeriano sibi informasset) emendatum, cum variis lectt. sed subiecit etiam huic editioni Animadversiones in Bentleii notas et observationes, doctissimas illas, et unde eximios fructus capere possit critices studiosus, In Londinensi eiusdem anni edit. accedunt observationes criticae textui subiectae amplius CCCC locis emendatiorem esse suam recensionem Bentleiana affirmat Cuningamius, superbior iusti, si verum dicendum, et in Bentleium acerbior. Tantum est illius adversus hunc odium, ut, si lectionem Bentleianam amplectatur, eam nunquam Bentleio debere videri velit, sed semper studiose alios quosvis fontes indaget. Quod ubi non reperit, quamvis ei*

placere appareat Bentleianam, aliam adoptare mavult; ita non potest invidiam vincere. Emendationes autem eius fatendum est omnium doctissimas esse ac ingeniosissimas, saepe, si ad leges artis criticae excutiantur, pro unice veris lectionibus habendas. Saepius tamen non minor in iis, quam in Bentleianis, audacia est, sed illa melior profecto aliorum indocta modestia.⁴³ Nem véletlen, hogy e döntően angol vonatkozású kiadástörténeti összefoglaló egy Göttingenben kutató és dolgozó tudós kötetében olvasható, hiszen a göttingeni *Georgia Augusta* egyetem kapcsolatai Angliához és az angol királyi házhoz közismertek. A *Georgia Augusta* könyvtárában valamennyi jelentősebb angol szakmunka fellelhető volt, így Schedius Göttingenben nemcsak hallhatott Bentleyről, de munkáit is forgathatta. Hogy filológiai munkásságát valóban ismerte, igazolja, hogy pesti egyetemen tartott irodalomtörténeti előadásában a Phalarisz-levelek kapcsán Ch. Boyle és R. Bentley vitáját is ismertette,⁴⁴ holott Bentley e témában írt értekezése sokkal kevésbé ismert és mindössze egyetlen kiadást megért szöveg volt, szemben Horatius-kiadásával. Azért is valószínű, hogy e kiadást használta Schedius, mert a filológiai és tárgyi szempontból rendkívül alapos jegyzetek szinte teljes mértékben tartalmazzák a Schedius előadásában elhangzott adatszerű utalásokat. Idézet vagy szembeszökő textuális hasonlóság azonban nem mutatható ki a Bentley-kiadás és Schedius szövege között, már csak azért sem, mert Bentley tudós kommentárjából (pontos hivatkozások, idézetek, forrásművek címének megadása, egyes kódexek szövegváltozatai) Schedius már csak műfaji és didaktikai meg-

⁴³ *Q. Horatii Flacci opera. Illustravit Christ. Guil. Mitscherlich Professor Publ. Ordin. in Academia Göttingensi.* I–II. Lipcse, 1800. *De Horatii Editionibus XLIX* – I. E kiadás segítségével az is rekonstruálható, ha Schedius már Göttingenben komolyan foglalkozott Horatius-szövegekkel, mely kéziratok kódexet vehetett kézbe: „Göttingae: Praeter Cod. chartaceum, a Gesnero iam subinde ad partes vocatum alium Bibliotheca academica possidet Cod. membranaceum, Q. Oratii Flacci Sermones et Epistolas complexum. Est is nitidissime scriptus, cacterisque ornamentis libroriorum satis liberaliter instructus, sed vix ultra typographicae incunabula adsurgit, ac vulgares fere lectionum discrepantias offert. Ad nostras terras perlatus est inde ab ultima Hesperia a Ccl. Tychsenio a. 1784.” Uo. XXVII.

⁴⁴ Az előadás szövegének közlését I. BALOGH, *Esztétika...* szakdolgozat függelékeként.

fontolásból sem vehetett át részleteket, legfeljebb a jegyzetek vizsgálódásainak konklúzióit. Ugyanakkor az e vizsgálat során áttekintett 16–18. századi jegyzetelt Horatius-kiadások,⁴⁵ melyek részben Mitscherlich bibliográfiája, részben a Wieland-kommentárok feldolgozásában szereplő bibliográfia⁴⁶ alapján kerültek kiválasztásra, egyike sem tartalmaz olyan részletes tárgyi és filológiai jegyzeteket, mely valószínűvé tenné, hogy Schedius e kiadások jegyzeteit vette volna alapul elemzéseéhez. Ez egyedül a Bentley-féle kiadás esetén feltételezhető. Támponot kínált a Schedius-előadásban szereplő Horatius-életrajz is, mely azonban egyik kiadásban közölt Horatius-biográfia szövegével sem egyezik meg. Információtartalmát és terjedelmét tekintve a Mitscherlich-kiadás által nyújtott Horatius-életrajzok 3. változatához⁴⁷ áll

⁴⁵ *Q. Horatii Flacci Venusini, Poetae lyrici, Poemata, quae extant, omnia. Adiecta sunt insuper ubique carminum argumenta, et rationes prosodicae.* Francofurtum ad Moenum, MDLXVII; *Q. Horatius Flaccus. Recensione et cum Notis atque emendationibus R. Bentleyi, Editio altera.* Amsterdam, MDCCXIII; *Q. Horatii Flacci Poemata. Ex antiquis Codd. et certis Observationibus emendavit, variasque Scriptorum & Impressorum lectiones adiecit Alexander Cuningamus. Alexandri Cunungami animadversiones in Richardi Bentleyi Notas et Emendationes ad Q. Horatium Flaccum.* Hagae Comitum, MDCCXXI; *Q. Horatii Flacci carmina, ab omni obscenitate expurgata. Notam, partim e variis interpretibus selectas, castigatas, explanatas, partim suas adiecit Michcal Brochard.* Parisiis, MDCCXXVIII; *Q. Horatius Flaccus ex Recensione D. Heinsii & T. Fabri ac Varinat. Lection Bentleyi & Sanadonis.* Amstelodami, 1713; *Nobilissimae lectissimaeque Juventuti per Christiani orbis gymnasia Europa tota diffusae Horatium, Hoc est Lyrac Latinae Principem, purum integrumque, & multorum novo recens Commentario illustratum.* Coloniae Agrippinae, MDCXLVIII; *Q. Horatii Flacci carmina expurgata et accuratis notis illustrata, auctore Josepho Juvencio SJ Sacerdote.* Coloniae et Francofurti, 1751; *Quinti Horatii Flacci opera. Interpretatione et notis ullisztravit Ludovicus Desprez.* Tyrnaviae, MDCCCLVII; *Q. Horatii Flacci opera. Illustravit Christ. Guil. Mitscherlich Professor Publ. Ordin. in Academia Gottingensi.* I–II. Lipsiae, MDCCC.

⁴⁶ Wieland Horatius-sordításait és kommentárjait monográfia vizsgálja: MONECKE, Wolfgang: *Wieland und Horaz.* Köln–Graz, 1964; a szövegek áttekintéséhez l. még *Übersetzung des Horaz von Christoph Martin Wieland.* Hrsg. von Fuhrmann, M., Frankfurt, 1986. A bibliográfiát l. MONECKE, i. m. 295–297. o.

⁴⁷ *Q. Horatii Flacci opera. Illustravit Christ. Guil. Mitscherlich Professor Publ. Ordin. in Academia Gottingensi.* I–II. Lipsae, 1800 CLXIV. o. *Vita Horatii in tribus Codd. Blandd. aliter descripta.*

legközelebb, de itt sincs nyoma közvetlen szövegszerű átvételnek. A kiadásokban a kommentárok mellékleteként a Horatius-életrajz mellett verstani ismertetés, esetleg a Horatiusra vonatkozó ókori auktorszövegek szemelvényei olvashatók. Ilyen szövegek Schedius előadásában nem szerepelnek, ugyanakkor a Schedius-féle műfaji bevezetők (a lírai költészetéről, a szatíra műfajáról) és elemzések egyike sem köszön vissza a korban elterjedt kommentált Horatius-kiadásokban.

Sajátos a helyzet Wieland Horatius-kommentárjai tekintetében. Az igazolható, hogy Schedius jól ismerte Wieland műveit, valamint a Wieland-fordításokat és kommentárokat közlő *Teutsche Merkur* is.⁴⁸ Ám Schedius előadásában egyáltalán nem, vagy legfeljebb a tárgyi magyarázatok színjén tért ki a Horatius-szövegek politikai olvasatára. Nem is lett volna ésszerű a magyar királyi egyetemen éppen a jakobinus perek időszakában Horatius költeményein keresztül a római köztársaság, illetve a köztársaság ideális mintáról nyilvános előadást tartani. Schedius talán éppen ezért nem az episztola-szövegeket választotta elemzése tárgyául, Wielanddal ellentétben, hanem a morális, etikai interpretációra alkalmasabb szövegeket. Ugyanakkor az 1790-es években Horatius lírájának létezett egy politikai, mégpedig „köztársaságpárti” olvasata, nemcsak Wieland kommentárjai, de a francia forradalomhoz fűződő Horatius-értelmezések kapcsán is.⁴⁹ Ezt figyelembe véve elképzelhető, hogy a *Helytartótanács* váratlan rendreutastása (mely közvetve nemcsak a Horatius-szöveggyűjteményt sérelmezte, hanem azt is, hogy Schedius csak Horatius-szövegeket értelmezett két szemeszteren keresztül) nem csupán a jakobinus perben gyanúsított professzornak, hanem némiképp Horatiusnak is szólt.

A Horatius-kommentár sajátosága az áthallásos, aktualizáló értelmezés lehetőségei mellett, hogy a Horatius-szövegeket hang-

⁴⁸ Többször hivatkozik Wielandra Schedius már említett irodalomtörténeti előadásában is. Szövegét I. BALOGH, *Esztétika... szakdolgozat függeléké*ként.

⁴⁹ Jean MARMIER: *La Révolution française et Horace*. In: *Au miroir de la culture antique: mélanges offerts au Président René Marache*. Rennes, 1992, 345–353. o.

súlyozottan egy szubjektum kivételéseként vezeti fel. A *Poesis lyrica* bevezetése szerint a lírai költemények, így az ódák is, a költő valamely központi érzelmének (*sensus*) kivételései. Ennek megfelelően valamennyi óda elemzésénél már az *Argumentum* megnevezi eme ihletadó érzelmi forrást (hála, barátság, vigasz stb.), mely a későbbiekben a kérdésfeltevés központi elemévé válik. Látható, hogy ez a közelítés nem egy rendkívüli *ingenium* megnyilvánulásaként fogja fel a műalkotást, hanem olyan általános érzelem-konstrukcióként, mely az olvasó számára is átélhető. Azért is figyelemre méltó elem a lírai költészet (azaz a műalkotás) és az érzelmek (*sensus*) közötti kapcsolat egyértelművé tétele, mert ezzel az értelmezés nemcsak Baumgarten esztétikai rendszerének⁵⁰ mond ellent, hanem Schedius 1792-es professzori pályázatának esztétikai fejtegetéséhez képest is új szempontot vet fel (ott az *enthusiasmus* rokon fogalmán volt hangsúly). A *sensus* ilyen jellegű, a szerző és az olvasó alkotó tevékenységével egyaránt összefüggő szerepeltetése majd az 1828-as *Principia philocaliae* koncepciójában bukkan fel újra. Az 1794–1795-ös szöveg tehát igazolja, hogy e koncepció egyes fogalmi összetevői igen korán kezdtek megformálódni a Schedius-szövegekben, mégpedig éppen a klasszika-filológia hermeneutikai módszertanának és szemléletének köszönhetően. Hasonló jelenség figyelhető meg a satírák esetében. Itt a bevezető műfaji ismertető ugyan a satírák szövegének azon vonását emeli ki, miszerint a költő tréfásan is komoly dolgokról ír, nevetve is tanít. Ezt újra hangsúlyozza a satírák olvasásának hasznáról írt fejezet, de egyszersmind arra is utal, hogy Horatius költészetéből a korábbi szokás szerint a satírák nem képezheték a tananyag részét. Az élénk mentegetőzés sem tudja tehát elfedni azt, hogy a nevetve tanítás módszertanának felfejtése nem más, mint az ironia hermeneutikája. A „patetische Satire” – melynek leggyakrabban idézett mintái épp a Horatius-satírák – lényeges szerepet játszik Schiller kortárs ízlés-elméletében,⁵¹ ez viszont meghatározó lesz Friedrich Schlegel ironia-

⁵⁰ Vö. Alexander Gottlieb BAUMGARTEN: *Esthetika*. Ford. Bolonyai Gábor, Budapest, 1999.

⁵¹ Renate HOMANN: *Erhabenes und satirisches. Zur Grundlegung einer Theorie ästhetischer Literatur bei Kant und Schiller*. München, 1977, 91–99. o.

fogalmának alakulástörténetében. Ez az értelmezési szempont kapcsolja egyébként a szatírák féléléhez a tőlük műfajilag elütő episztolát is. További jellegzetessége az előadásnak, hogy az előadó szövegformálása nem szembetűnően didaktikus. A tudós elemzés, kommentálás formai jegyeit követve összegzi az etikai tanulságokat, nem jellemző a hallgatók közvetlen megszólítása, az etikai tanulságok nyílt jelenre vonatkoztatása. Ott azonban, ahol a horatiusi szövegben megszólítás, az olvasó invokációja szerepel, a kommentár is követi azt. Azaz nem személyteleníti el a magyarázott szöveget, egyszersmind sugallja a hallgatóságnak: „de te fabula narratur”. Ez a visszafogott retorizáltság nemcsak rokonszenves lehetett a hallgatók szempontjából, hanem tágabb szövegteret biztosított a tudományos, helyenként esztétikai dimenziókra is utaló értelmezői módszer érvényesülésének.

E három, különböző műfajú szöveg alapján tehát körvonalázódni látszik egy következetes, sokoldalú, elméleti megfontolásokon alapuló hermeneutikai koncepció, mely az 1828-as *Principia philocaliae* szövegében újraértelmezve jelenik majd meg. Ugyanakkor a szakirány vonalán, tehát a klasszika-filológia tudományos keretei között is van folytatása a Schedius-életműben e göttingeni paradigmára támaszkodó, de azt sok tekintetben módosító szemléletnek. Ezt jelzik Schedius már említett, többnyire ókortudományi tárgyú szövegek és szövegfordítások kapcsán írt belső akadémiai bírálatai.⁵² A hivatalos elvárás ellenére ugyanis Schedius sem Homonnai Imre archeológiai témájú tudományos értekezését, sem az ókori földrajzi vonatkozású tanulmányt, sem

⁵² A bírálatok kézírata az MTA Kézirattárában található: *Vélemény e' című munkáról: „Samosatei lukianos válogatott beszélgetései magyarra fordítva Simony Imre által”* (RAL 28/1844); *Vélemény ezen tizmű kéziratról: „Régi Róma' rajzolatja. Régi Roma' rajzolatja. Szerzette Irnesi Homonnai Imre, múltkori professor. 1832.* (RAL 165/1832); *Vélemény. „Iphigeneia Aulisban. Euripides' színműve. Az eredetiből fordította Guzmics Izidor”* (RAL 46/1837); *Vélemény e' című munkáról: „Theophrastos karakterei. Fordította görögéből Elias Teodor. 1833”* (RAL 46/1837); *Vélemény e' tizmű kéziratról: „A' régi görög országnak, a mostani legújabb földi abroszokkal való helyirási meg egyesülésének vizsgálása, a mint az illy helyek ifjú Anacharsisnak görög országai utazásaiban, nem különben Gatterer és Breitenbachnál is előfordúlnak”* (RAL 25/1841); *Vélemény e' tizmű kéziratról: „Oidipusz a' király. Szophoklesz színműve; az eredeti hellenből fordította Guzmics Izidor”* (RAL 91/1835). A bírálatok szövegét közölte: BALOGH, *Non sine...* függelékeként.

pedig a műfordításokat nem nyelvművelői pozícióból bírálta. A műfordítás-bírálatokban gyakran a nyelvi szempontból előnyösebb kifejezést is törlendőnek ítélte a filológiailag pontos, bár nyelvművelői nézőpontból esetleg kifogásolható megoldás kedvéért (pl. „τοδ' αιμα χερμαζον πολιν, ford. *e városon vér száradott*; talán jobb volna: *e' várost vérsuly háborgatja*; vagy: *e városra vér sulyodik*,” Guzmics Izidor *Oidipusz*-fordítása kapcsán). A tanulmányokat sem nyelvi egyenetlenségeik miatt nem javasolta közzétételre, hanem szakirodalmi pontatlanságaik miatt. Azon klasszika-filológiai szakmunkák, melyeket a Homonnai-kézirat szakirodalmi bázisából hiányol,⁵³ többségében 1810 után publikált kötetek, tudományos működésüket 1810 után kifejtő szerzők művei. Ez igazolja, hogy Schedius rálátása a klasszika-filológia európai kutatási irányzataira, köszönhetően részint a *Societas Latina*-beli tagságának, nem zárult le a göttingeni egyetemi évekkel. Különösen figyelmenre méltó Karl Otfried Müller tudományos tevékenységének ismerete és etalonként történő felmutatása.⁵⁴ Müller 1819-ben lett a göttingeni egyetem klasszika-filológia-professzora, műveiben Heyne szimbolikus mitológiai és komplex archeológiai módszerét fejlesztette tovább. Az archeológia tekintetében fokozott figyelmet szentelt az etnológiai közelítésnek, mely szerinte fejlődési modelleket nyújthat a történeti vizsgálatok számára. Másfelől a mitológiát szisztémaként kezelte, kidolgozta a mitikus beszédmód kritériumait. E mitikus beszédmód cselekményelemeit pedig uni-

⁵³ A következő szerzők munkáinak ismeretét hiányolta a bírálat: Aubin Louis Millin (1759–1818) francia archeológus, ő kezdte kiadni a *Monuments antiques inédits*. 1802–1804 két kötetét; Raoul Rochette (1789–1854) francia archeológus, 1818-tól Párizsban a királyi könyvtár antik- és ércmosztályának őrc; George Zoéga (1755–1809) régész és ókortörténész, Göttingenben tanult, 1783 után Rómában telepedett le; Friedrich Carl Ludwig Sickler, akinek *Handbuch der alter Geographie*. Cassel, 1832 című műve épp a recenzió írásának évében jelent meg; Barthold Georg Niebuhr (1776–1831) német történész, klasszika-filológus, államférfi. Részt vett a Bunsen és Plattner szerkesztette antik Róma-térkép készítésében.

⁵⁴ Müller mitológiai koncepciójának és archeológiai tanulmányútjainak ismeretét lásd I. Klaus NICKAU: *Karl Otfried Müller, Professor der Klassischen Philologie 1819–1840*. In: *Die Klassische Altertumswissenschaft an der Georg-August-Universität Göttingen. Eine Ringvorlesung zu ihrer Geschichte*. Hg. Carl Joachim Classen, Göttingen, 1989, 27–50. o. és Hartmut DÖHL: *Karl Otfried Müllers Reise nach Italien und Griechenland 1839/40*. Uo. 51–77. o.

verzális szintaktikai kötőelemekként tekintette, melyek az európai kultúrában az elbeszéléstípusok alapelemeivé váltak. Ezzel egyzersmind a romantika kontextusában számon tartott „neue Mythologie”-koncepciók egyik markáns változatát alkotta meg.⁵⁵ Schedius tehát, aki a *Tudós Társaság*ban az 1830–1840-es években a klasszikus auktorok műfordításainak és klasszika-filológiai értekezéseknek állandó belső lektora volt, a nyelvmuvelés távlati célját következetes, a göttingeni paradigmába ágyazott filológiai, értelmezési követelményrendszernek rendelte alá, mely a kortárs kutatási irányzatok ismeretét is elvárásaként tartalmazta. S hogy nem haszon nélkül, mutatja: a Guzmics-fordítások megjelent változatai szinte kivétel nélkül figyelembe vették Schedius megjegyzéseit.⁵⁶ Homonnai értekezése pedig, szintén módosított változatban, magánkezdeményezésre, oktatási célból, nem pedig a *Tudós Társaság* által kiadott, magas szintű tudományos szöveg formájában került sajtó alá – a támogatók listáját tekintve ebbéli minőségében valószínűleg épp Schedius segítségével.⁵⁷ Har-

⁵⁵ „Müller setz sich ausdrücklich mit Heyne, Voß, Buttman, Creuzer, Gottfried Hermann, Welcker auseinander, hat aber auch Schelling im Blick, Herders Gedanken, die Forschungen Grimms. Müller Leistung in den Prolegomena besteht nicht darin, daß er eine Fülle neuer Aspekte in die Mythologie eingeführt hätte, sonder darin, daß er die vorhandenen Ansätze prüfte und soweit sie dazu tauglich waren, in den Dienst eines Forschungskonzeptes stellte, das mit einer streng historisch-philologischen Methode zur Deutung der griechischen Mythen in ihrer Entstehung als Wesensausdruck einer frühen Menschheit führen sollte. Das hieß: die Entwicklung die jeder einzelne Mythos, jeder Mythenkomplex, die ganze Mythologie in der Antike durchgemacht haben, mußte Stufe um Stufe zurückverfolgt werden. Da im Laufe der Entwicklung »das Bestreben herrschte, Sagen zu größeren Zusammenhängen zu verbinden«, habe man vor allem »den Zusammenhang zu vernichten und aufzulösen.«” NICKAU, i. m. 38–39. o.

⁵⁶ L. BALOGH, *Non sine...* 3., 6. melléklet jegyzetait, melyek a Schedius által javasolt változtatásokat egybevetik a nyomtatásban megjelent változatokkal.

⁵⁷ A kötet átdolgozott változata végül megjelent *Romai régiségek*. Pesten, 1836 címen, Trattner-Károlyi nyomásában. Nem a *Magyar Tudós Társaság* jelentette meg (nem szerepel a *Magyar Tudós Társaság Évkönyveiben* az elfogadott művek listáján, s a kötetben sincs erre utaló jel), hanem, mint az ajánlásból kiderül, a Schedius iskolarcformjai kapcsán már említett Prónay Sándor evangélikus generalis főinspektor támogatása, illetve a kötet végén hosszú listában felsorolt személyek (többek között Deák Ferenc, Klobusiczky Péter, Niczky János, Nádasdy Ferenc, ifj. Orczy Lőrinc, Vay Miklós, Úrményi József) segítése tette lehetővé publikálását.

madrészt pedig felvethető, hogy a „neue Mythologie” magyar recepciója, például Vörösmarty Mihály vonatkozásában,⁵⁸ összefügghet azzal a korszerű tájoltsággal, melyet Schedius klasszika-filológiai érdeklődése révén tett magáévá és érvényesített követelményként hazai viszonyok között.

A modell. A göttingeni paradigma tudományos szótárának középponti eleme, az organizmus a Schedius-életmű vonatkozásában is felbukkan, mégpedig szoros összefüggésben a *humanitas*-értelmezéssel. Ez a közelítés azonban nem a klasszika-filológia szaktudománya felől épül ki, hanem az állam- és társadalomelméletek, azaz a humánium közösségi szféráját kutató elméleti tudományok közegeiben. Ebben a közelítésben fejlődik ki Schedius olvasata az organizmus hívószava mentén, mely egy sajátos modell felvázolását eredményezi.

„Uralom és felejtés szövetsége” – J. Assmann kötetének alcíménél⁵⁹ találóbban aligha jellemezhető annak a két rövid szövegnek a fogadtatástörténete, melyek Schedius Lajos neve alatt jelentek meg 1817-ben, illetve 1830-ban. A korábbi, *Tudományos Gyűjteményben* közzétett magyar nyelvű cikk⁶⁰ és a későbbi latin nyelvű ünnepi szónoklat⁶¹ szövege számos ponton kapcsolódik egymáshoz. A kettő együttes olvasása révén egy sajátos, bölcséleti diskurzusra épülő társadalom- és államelmélet tárható fel. E feltárás során tanulságos figyelembe venni azon kérdésfeltevéseket, melyek a szövegek kevés számú értelmezéseit meghatározzák, illetve azon indítékokat, melyek a széles körű nyilvánosság elé tárt, provokatív retorikájú tanulmányok visszhangtalansága mögött tételezhetők.

⁵⁸ Vö. SZAJBÉLY Mihály: *Délsziget északi fényben. Herder, az új mitológia és Vörösmarty*. Tiszatáj, 2000/12. 66–79. o.

⁵⁹ Jan ASSMAN: *A kulturális emlékezet. Írás, emlékezés és politikai identitás a korai magaskultúrákban*. Budapest, 1999, 72. o.

⁶⁰ SCHEDIUS Lajos: *A Nemzetiségről*. Tudományos Gyűjtemény, 1817/I. 57–61. o.

⁶¹ Uó: *De notione atque indole organismi tamquam principii monarchici per universam naturam vivam vigentis, commentatio*. Buda, 1830 – a szöveg csupán néhány magyarországi könyvtárban (OSzK, EOK) hozzáférhető, továbbá a bécsi ÖNB *44.Mm.154. jelzetén. A latin szöveg újbóli kiadásán, fordításán és kommentálásán a tanulmány szerzője az NKFP 5/0024/2002 program keretében dolgozott.

A' *Nemzetiségről* írott cikk kapcsán több kortárs reakció is ismert. Kazinczy Romy Károly Györgyhöz írott levelében nyelvi szempontú kritikát fejt ki, és a nehézkes magyar terminológia ürügyén a szöveg egészét érthetetlennek nyilvánítja.⁶² Hasonló megjegyzés olvasható gróf Dessewffy József Kazinczynak írt levelében is.⁶³ A bécsi *Chronik der Oesterreichischen Literatur* című folyóirat ismertetése⁶⁴ hasonlóan szarkasztikus, bár az értékelési szempontokat alig jelző kritika: egyetlen ellenérve, hogy a tanulmány célkitűzése, azaz a nemzetiség fogalmának meghatározása eleve lehetetlen ekkora terjedelemben. A *De notione atque indole organismi* című értekezésnek pedig korabeli értelmezése nem ismert, annak ellenére, hogy publikálásának körülményei igen attraktívak: a pesti egyetem Mária Terézia által történt újjáalakításának 50. évfordulóján hangzott el ünnepélyes szónoklat formájában, majd nyomtatásban is megjelent. Figyelemre méltó ugyanakkor, hogy az értekezés egy példánya fellelhető a *Muséum National d'Histoire Naturelle* könyvtárban, Párizsban.⁶⁵ A két szöveg első és ez idáig egyetlen együttes interpretációja Doromby Karola Schedius-monográfiájában olvasható.⁶⁶ Ezt az értelmezést elsősorban az ismertető célzat szervezi: a magyar cikkről részletes, a latin szónoklatról vázlatos, néhány nyelvi félreértéssel terhelt kivonatot kap az olvasó. Felsoroltnak a szövegek által hivatkozott források, egy bátortalan megjegyzéssel zárva, egyszersmind csatlakozva a kortárs fogadtatás elutasító-elhallgató gesztusaihoz: „Kár, hogy Schedius nem fejt ki bővebben, mit tart egy nemzetből való származásnak, mert így mégsem tisztázódik az a kérdés, hogyan fogta fel pl. a magyarországi németiségnek a magyar nemzethez való viszonyát.”⁶⁷ Míg a fogad-

⁶² „Ich habe während des Lesens dieses Aufsatzes geschwitz und ihn doch schwer gefasst. Auch ist mir alles fast so schwer verständlich, wie einem Somogyi mein Ossian seyn kann. Und doch klagen diese Herren, dass ich unverständlich schreibe.” *KazLev* XV. Budapest, 1905, 112. o.

⁶³ „A Nemzetiségről írott darab tárgyának mélysége zavarba láttatik hozni szerzője képzelődését.” Uo. 146. o.

⁶⁴ *Chronik der oesterreichischen Literatur*, 1817, 29. o. Idézi DOROMBY, i. m. 89. o.

⁶⁵ *Central Bibliothéque*, ii 7 K jelzetten.

⁶⁶ DOROMBY, i. m. 87–91.

⁶⁷ Uo. 91. o.

tatástörténet korai és középső szakaszát a felejt(et)és szándéka határozta meg, *A' Nemzetiségről* című cikk újabb értelmezései az uralom stratégiáit alkalmazzák. A sajtótörténeti monográfia *Tudományos Gyűjteményt* ismertető fejezete még olyan áron is igyekszik beilleszteni a tanulmányt „a rendi nacionalizmus hegemóniája” című alfejezetbe,⁶⁸ hogy megkockáztatja a kijelentést, miszerint a Schedius-tanulmány nézőpontjából „a nemzethez egyedül a honfoglalók ivadékai, a rendiség tagjai tartoznak”, habár erre semmiféle utalás nincs a szövegben. Ezt az – egyébiránt Iványi Grünwald Béla kommentárjáig visszavezethető⁶⁹ – értelmezést valamelyest felülvizsgálja ugyan Madar Béla olvasata, ámde igen csekély terjedelemben.⁷⁰ Vattamány Gyula ellenben a korporális metaforika társadalmi kontextusának száz évét vizsgáló esszéjében⁷¹ szerepelteti kiindulópontként a Schedius-szöveget, pontosabban annak egy részletét, az „assimilare” kifejezést ragadván ki abból. A Doromby-kötettől eltérően azonban a fogalomértelmezésnél nem a nemzetiségi problematika kontextusát veti fel, hanem merész asszociatív vonalon haladva a darwini „fajközi harc” elmélete, majd Vörösmarty *Zsidóügy* című cikkének felidézése mentén eljut Kiss Sándor a „zsidókórság” fogalmával aposztrofálható fajelméletének értelmezéséig, kiegészítve némi aktualizáló Sartre-interpretációval. A recepció eme horizontjáról elmozdulást csupán S. Varga Pál rövid elemzése jelent, aki többek között felhívja a figyelmet a Schedius-szövegben használt organizmus-fogalom sajátos mivoltára, kiemelve az értelmezés szempontjából az autopoiesisz elvét.⁷²

⁶⁸ *A magyar sajtó...* 284–295. o.

⁶⁹ Vö. FENYŐ István: *Haladás és maradiság harca a Tudományos Gyűjteményben*. In: uő: *Magyarság és emberi egyetemesség*. Budapest, 1979, 63–167. o.

⁷⁰ MADAR Béla: *Nemzetértelmezés a Tudományos Gyűjteményben*. In: *Tanulmányok Karácsonyi Béla hetvenedik születésnapjára*. Szerk. Kulcsár Péter, Madar Béla, Monok István, Szeged, 1989, 131–140. o.

⁷¹ VATTAMÁNY Gyula: *A test és a bacilusok. A korporális metaforika társadalmi kontextusának száz éve*. *Alföld*, 2004/3. 89–100. o.

⁷² S. VARGA Pál: *Schedius organikus nemzetfogalma – Gömbös Antal vitája Schediusszal*. In: uő: *A nemzeti költészet csarnokai. A nemzeti irodalom fogalmi rendszerei a 19. századi magyar irodalomtörténeti gondolkodásban*. Budapest, 2005, 382–386. o.

Mindebből két következtetés vonható le. Egyrészt a Schedius-szövegek olyan problematikát vetnek fel, ha nem is nyíltan, melynek tematizálását a korabeli nyilvánosság formális és informális fórumai⁷³ elutasították. Tették ezt vagy érvek nélkül, elhallgatással vagy párhuzamosan futó diskurzusokból (nyelvújítás) kölcsönözve az érveket. Ennek következtében a Schedius-szövegek fokozottabb gyanúval olvasandók. Annál is inkább, mert olyan szerzői utasításokat tartalmaz szövegük, melyek sejtetik, hogy a közvetett (terminológia, jegyzetek révén történő) utalásrendszer alakzatainak értelmezése itt különösen lényeges eleme lehet a szövegértésnek. E hangsúlyosan metaforikus, néhol enigmatikus beszédmód értelmezésében fontos lehet a kínálkozó kontextusok mérlegelése. Ilyen kontextus az a közéleti pozíció, mely a szerzőhöz társítva befolyásolja a szövegek olvasatát, ide értve az életrajz egyes elemeit, az aktuális megszólalás formáját, megjelenési helyét. Másrészt a szövegeket meghatározó korporális metaforika kapcsán átgondolandó, mely hagyományrétegek mozgósíthatók az értelmezés során, szem előtt tartva a szövegek utalásrendszerét. Így kivédhető olyasfajta asszociatív sorok felbukkanása, melyek e metaforika mentén esetleg egymás mellé állítanak a 20. századi olasz korporatív rendszert Schedius vagy Menenius Agrippa állammodelljével.

Elsőként érdemes szemügyre venni, milyen retorikai keretben értelmezi e két szöveg a nemzetiség, illetve ennek kapcsán az organizmus kifejezést. A' *Nemzetiségről* írott cikk bevezetője aktuálpolitikai példákkal vezeti fel a nemzetiség meghatározásának gyakorlati jelentőségét. Az „Universalis Monarchia” kora lejárt, az országok megtartásának eszköze a „Nemzetiség” erősítése, amint ezt a német *Bundestag*, valamint a francia és olasz példa is bizonyítja – erre van szükség „Magyar Nemzetünk” esetében is. Ezt követi egy szakirodalmi áttekintés, mely megállapítja, hogy az eddigi irodalom nem tett különbséget „Nemzet, Nép, Ország (v. Status)” fogalmi között. Rövid szerzőlista negatív minősítéssel: Arisztotelész, Platón, Cicero, Montesquieu,

⁷³ Kazinczy Ferenc levelezéséről mint a korabeli nyilvánosság fontos informális teréről. MEZEI, i. m. 23–111. o.

Filangieri, Bonstetten, Zimmermann, Villers, Espiard.⁷⁴ A felvezetés után következik a „nemzetiség (Nation und Nationalität)” fogalmának meghatározása. Ez először diakrón módon, történetiségében megy végbe: a szerződéselméletek koncepciójának felidézésére épül a különbségtétel. Eszerint ha a tulajdon és élet védelmére kialakított közösség „minden utóbbi határozásai csak a’ társaságnak önnön belső vóltából, vagy-is maga erejéből ’s természetéből fejlődhetnek ki”, nemzet; ha azonban a közösség létrejötte, s „minden következő modificatiója ’s kimiveltetése csak abból a’ külső kútfőből származott”, akkor nép („Volk, populus”) fejlődik ki. Ezt követi egy részletesebb, szinkrón szempontú, természetfilozófiai meghatározás. A deduktív sor az emberiség fogalmával indít, melyet „egész”-ként határoz meg. Ennek elemei az egyének, akik „moralis testeket”, azaz társaságokat alkotnak. Ezek lehetnek organikusak vagy anorganikusak, azaz mechanikusak. Az előbbit belső kohéziós erő, az utóbbit „külső hatalom vagy másunnan eredett ’s reájok ruházott kormányzás formája ragasztja össze” – az előbbi a nemzet, az utóbbi a nép. A nemzet, azaz az organikus testület működési elve pedig: „belső önkéntmunkás élet-principium az orgános testekben minden változásokot, mozgásokat és functioikat előhoz; a’ külső befolyásokat maga természete szerént meghatározza, az azokból származó akadályokat és sérelmeket elhárítja és helyrehozza, minden idegen elementumot vagy az organismus természetéhet hasonlóná teszi (assimilat), vagy, ha oda épen nem fér, árthatatlanná teszi, avagy a’ testből egészen kiveti. Úgy épen a’ *Nemzet*-is. Mert csak azt a’ köz társaságot, akár nagy legyen az, akár kitsiny, úgy lehet nevezni, a’ melly önnön magából veszi polgári életének minden formáit, változásait, functióit. – A’ *Nemzetben* pedig az orgános-erő, vagy élet’ principiuma, áll a’ *Nemzet’ lelkében* (*National-Geist*)

⁷⁴ Az utalások alapjaként a következő szövegek azonosíthatóak: Arisztotelész, *Politika*; Platón, *Allam*; Marcus Tullius Cicero, *De re publica*; Charles-Louis de Secondat Montesquieu, *L’esprit des lois*. 1748; Caietan Filangieri, *System der Gesetzgebung*. 1794; Carl Victor von Bonstetten, *Ueber Nationalbildung*. 1802; Johann Georg Zimmermann, *Vom Nationalstolz*. 1758; Charles-Francois-Dominique de Villers, *Coup d’oeil sur les Universités et le mode d’Instruction publique de l’Allemagne protestante*. 1808., Francois Ignace d’ Espiard, *L’Esprit de Nations*. 1753.

az az: a' tagjainak és részeinek azon erányazásaikban, a' mellyeket ' Nemzet első eredetétől és szinte nemzésétől fogva az akkori környüállásokhoz képest kapott, és ezután állandóul követett." Ezt a fejtegetést mintegy félbeszakítja a zárás sajátosan retorizált csattanója: a bővebb magyarázat elutasítása, egyszersmind nyílt felhívás az aktív, talányfejtő értelmezésre: „Sapientia sat.”

A cím mellett fontos értelmezési lehetőség, peritextus a mottó és a lábjegyzetek szövege. A mottó ógörög nyelven idéz Arisztotelész *Politikájából*, mely magyarra fordítva így hangzik: „Ezért hát iparkodjunk a már fölfedezett és kipróbált intézményeket lehetőleg alkalmazni, ami pedig még kimaradt a fejlődésből, azt kíséreljük meg pótolni.”⁷⁵ Az első négy jegyzet azon műveket sorolja fel, melyek a negatív szakirodalmat képezik, azaz nem vagy nem kellőképpen foglalkoztak a „nemzetiség” definíciójával – az olvasó tehát nem azon művek jegyzékét kapja, melyekre a szöveg támaszkodik, hanem azokét, melyektől elhatárolódik. Az 5. jegyzet újfent ógörög nyelvű, arra vonatkozik, hogy az itt leírtak nem a teljesség igényével készültek, csupán „integetések”, melyek a nyersfordítás szerint „bár legyenek szétáradó gondolatok, melyek az élet szükségleteiben hasznosítva, forgatva elterjedjenek.” Az utolsó jegyzet pedig a fiziológia szakirodalmát adja meg (többek között Lenhossék Mihály és a kanti természetfilozófiát továbbíró C. A. Eschenmayer műveit⁷⁶), mint az organikus test működésére vonatkozó forrásokat. A korporális metaforikát tehát ezen a ponton (a külső hatások és az idegen testek kezelése kapcsán) sem értelmezi a lábjegyzet, csupán lehetséges bemerési pontokat kínál a meghatározáshoz.

A *De notione atque indole organismi* terjedelmesebb latin szövegéből elmaradnak a felvezető aktuálpolitikai utalások. Helyette az organizmus fogalmának bölcséleti pozícióját határozza meg a bevezetés, utalva a természetfilozófiai összefüggésekre, illetve Schedius esztétikai főművére, melyben e bölcséleti alapozás részletesebben olvasható. Ezt egy ontológiai tétel tudománytörténeti érvekkel való felvezetése követi: a létezők két alapelemből szár-

⁷⁵ ARISZTOTELÉSZ: *Politika*. VII, 10, Szabó Miklós fordítása.

⁷⁶ LENHOSSÉK Mihály: *Physiologia medicinalis*. I–V, Pest, 1816–1818; Carl Adolph ESCHENMAYER: *Psychologia*. 1814.

maztathatók, az anyagból (*materia*) és az erőből (*potentia*). Az alaptételt először egy Kant-idézet fejtí ki, majd az ókori filozófia irányvonalainak citátumai következnek (Thálész, Anaximandrosz, Anaxagorász, Parmenidész, Püthagorász fennmaradt szövegeiből), egyszersmind jelezvén, hogy a materialistaként számon tartott irányzatok sem csak az anyagot tartották a létezők alapelemének, hanem hallgatólagosan tételeztek mellette valamiféle immateriális szubsztanciát. Az alaptétel rögzítése után egy ontológiai modellt épít ki a szöveg, mely a következőképp vázolható fel:

1. Transzcendentális alapfogalmak: a létezők két alapelemre vezethetők vissza, a tiszta fogalmi anyagra (*materia*) és a tiszta fogalmi erőre (*potentia*). Ezek az empiriában nem léteznek, érzékszervekkel nem felfoghatók.

2. Az empirikus világ szerkezete: az empirikus testek a tiszta anyag és erő kapcsolatából jönnek létre. Ha ez a kapcsolat külsődleges, mesterségről/művészetről (*ars*) van szó, ha belső, természetű hatóerőről (*natura*). Az empirikus testek különbözősége az anyaghoz járuló erő minőségétől függ: lehet egy- vagy többirányú, intenzitását tekintve kicsi, nagy vagy változó. Ha az anyaghoz egy erő vagy homogén erők kapcsolódnak, alapelemek (*elementa*) jönnek létre, ha heterogén erők, akkor másodlagos testek (*corpora secundaria*). Anyag és erő kapcsolata lehet egyenrangú vagy nem egyenrangú. Az egyenrangú kapcsolatok lehetnek külsődlegesek: ekkor egy kényszerítő külső erő hatására jönnek létre, így keletkeznek a mechanizmusok. Belső egyenrangú kapcsolat esetén is van egyfajta vezérlő erő, de a többi erő ennek irányvonalát és fenntartását önként segíti elő: ez az organizmus legfőbb karakterisztikuma. A fizikai organizmus meghatározása: benne „a különböző erők és az anyag között belső és egyenrangú kapcsolat van, mely azt eredményezi, hogy az erő és az anyag sajátosságai, habár egymással ellentétesek, mégis ugyanazon testben egymást kölcsönösen támogatva s kiegészítve egyesülnek.” Ennek eredménye három további járulékos tulajdonság: az organikus mozgás, azaz a testi élet, a biztos határvonalakkal elválasztott organikus egység, az egyedenként meghatározott speciális organikus karakter. Ilyenek a vegetatív, azaz

növényi és az állati organizmusok. Magasabb rendű, pszichikai organizmus jön létre akkor, ha több alacsonyabb rendű organizmus mintegy szervekként (organa) alkotják meg azt. Amennyiben az ezekben működő vezérlő erő nem öntudatlan, hanem önmaga tudatában van, akkor pszichikai organizmus keletkezik: ezt pszichikai élet, pszichikai egység és organikus pszichikai karakter, azaz az értelem ösztöne jellemzi. Sok esetben az adott organizmus egyaránt fizikai és pszichikai, és a két természet alig elkülöníthető. Így van ez az ember esetében, de az ember alkotta magasabb rendű organizmusoknál is: házasság, kisebb társaságok, társadalmak, államok, az emberiség és végső szinten az univerzum esetén.

3. Ahhoz, hogy az államok mint organizmusok teljes és tökéletes létet érjenek el, előbb a fizikai, majd a pszichikai organizmus természetét kell magukra öltetniük. Ennek két feltétele van: anyag és erő között belső, valamint egyenrangú kapcsolat létrejötte. Egyenrangú a kapcsolat akkor, ha csak egyetlen felsőbbrendű erő van, mely az alája rendelt organizmusokat egyenlő módon fogja össze, és ezek egymás megőrzését szolgálják, egyformán az egész részét alkotván. Ez a monarchikus elv, mely az országok és államok virágzásához szükséges (a monarchia elnevezés tehát itt nem államformára vonatkozik!). Belső kapcsolat pedig az ilyenfajta organizmusokban csak a természet által létrehozott kapcsolat lehet, azaz az egy nemzetségből való származás, melyet nemzetiségnek, nemzeti szellemnek és nacionalizmusnak is neveznek. Ha így létrejön a felsőbb erő és az alsóbb rendű organizmusok között a belső organikus kapcsolat, azt az uralkodó természetes örökösödésével lehet megőrizni, amely erősítené a fejedelem és a polgárok közötti állandósult organikus szükségyszerűséget.

Míg tehát *A' Nemzetiségről* szóló cikk a nacionalizmus fogalmát járja körül, az itt felvázolt modell egy olyan társadalom és állam struktúráját hivatott képviselni, mely magába integrálja a nemzet(iség) modelljét is. A modell és a megvalósítási feltételek ismertetése ezzel félbe is szakad, számos kérdőjelet hagyván az olvasóban. A zárás formális mentegetőzés (hogy ez a téma a közélet tekintetében mit jelent, a szerző majd másutt kifejti), mely az olvasóra hárítja a természetfilozófiai terminusok politológiai ér-

telmezését. Ehhez nyújthat segítséget a mottó Augustinus *Contra Iulianum* című művéből („Vajon nem azt látjuk-e, hogy az uralmat maga a természet is az alávetettek legnagyobb hasznára mindig a legjobbaknak juttatja? Ugyan miért az Isten parancsol az embernek, a lélek a testnek, az értelem a vágnak, a haragnak és a lélek más vétkes hajlamainak?”), illetve a lábjegyzetek. Ezek főként a bevezetésnél részletesek, egyrészt megadják az idézetek pontos forrását, másrészt az ókori filozófusok kapcsán további idézeteket is közölnek annak igazolására, hogy az anyagi princípium mellett egy nem anyagi alaptényezővel is számoltak. A modell kifejtését három típusú lábjegyzet kommentálja: utalás Schedius *Principia philocaliae seu doctrinae pulchri*. Pest, 1828 című munkájára, melynek szövege a felvázolt modellt részletesebben mutatja be; az „ars” kifejezés értelmezéséhez egy Bacon-idézet;⁷⁷ az organizmus kifejezésének értelmezéséhez pedig egy fiziológiai szakkönyv⁷⁸ és egy természettörténeti tankönyv.⁷⁹ A két szöveg alapján tehát egy transzcendentálfilozófiai alapozású állammodellt ismerhet meg az olvasó, anélkül azonban, hogy a göttingeni virtuális szótár egyes elemeit a szöveg közvetlenül megfeleltetné politológiai megjelölésekkel. A két értekezés zárlatának retorikai csattanója felhívja a figyelmet, hogy a modell enigmaként van felvezetve, értelmezése a különféle típusú utalások (mottók, lábjegyzetek) révén az olvasóra bízatik.

A szövegek által felkínált értelmezési környezetek egyike az organizmus metaforikáját használó testületi modellek ókori (görög, római és ókeresztény szerzők műveiből építkező) kontextusa. Itt korántsem egységes hagyományról van szó: a Schedius-szövegek klasszika-filologizáló utalásrendszere akkor válik felfejthetővé, ha az olvasó elhelyezi azt a különféle tradíciók hálózatában.

1. A test-szimbólum ókori és bibliai vagy ókeresztény párhuzamait keresve az első, jól átlátható csoportot azok a szövegek

⁷⁷ BACON, Francis (1561–1626) Verulam bárója, államférfi, ügyvéd, esszéíró. Idézett műve fellehelően az *Advancement of Learning* (1605) 1623-as bővített, latin kiadása: *De Dignitate et Augmentis Scientiarum*.

⁷⁸ Karl Friedrich BURDACH: *Physiologie als Erfahrungs Wissenschaft*. Leipzig, 1826.

⁷⁹ LORENZ Oken: *Naturgeschichte für Schulen*. Leipzig, 1821.

alkotják, ahol a *corpus* allegóriaként jelenik meg, mégpedig funkcionális szemléletben. E szövegcsoport alapmintája Menenius Agrippa beszéde (Livius 2,32) és Arisztotelész *Politikájának* az állam belső viszályairól szóló passzusa (5, 1302b-1303a). A test-szimbólum mindkét szövegben átpolitizált kontextusban jelenik meg, mindkét szöveg a test = állam, testrészek = társadalmi osztályok megfeleltetésre épül, s az allegorikus megfeleltetésekre mindkét esetben az államon belül, az egyes társadalmi osztályok között dúló viszály, egyenlenség megjelenítéséhez van szükség. A test mindkét esetben a kiegyensúlyozott állam(rend) allegóriájaként jelenik meg, azaz a rendezett mikrokozmosz (test) képe vetül rá a rendezett makrokozmosz (*res publica*, polisz) képére. A Livius-szövegben a rend képzetét a testrészek funkcióinak („ministerium”) egymást kiegészítő és egymást feltételező volta, az Arisztotelész-szövegben pedig a testrészek helyes arányának szükségszerű volta kelti. A részek közötti *concordia* tehát létfeltétel, a „concordia” létfeltétele viszont az, hogy a részek megfelelő arányban legyenek egymással, és vonakodás nélkül ellássák funkciójukat. Ezen organikus szemlélet háttérében tehát egy merev, determinált rendszer képzete áll, mely nem próbál magyarázatot adni a (társadalmi) rendszer felosztásának miéértjére, csupán szükségszerűségét igazolja a *concordia* (megkérdőjelezhetetlenül pozitív) fogalmára építő következtetéssel. Olyan allegorikus értelmezést kínál tehát, mely a *concordia* varázsszavára építve az egész (állam, társadalom, közösség) érdekeit helyezi alkotórészei, azaz az egyének érdekei elé (közérdeket a magánérdek elé).

2. A test-metaforikát felhasználó szövegek második csoportja nem allegorikus, hanem metaforikus értelemben használja a *corpus*-motívumot. Bár műfajilag eltérőek, e szempontból mégis egybetartozó szövegeknek tekinthető Aisopus 132. meséje, Platón *Phaidroszának* (265c) és Xenophón *Emlékeim Szókratészről*⁸⁰ című művének idevágó részlete. E szövegekben már nem a test, illetve annak részei válnak a metafora azonosítójává, hanem e részek

⁸⁰ XENOPIHÓN: *Emlékeim Szókratészről*. Budapest, 1986, 24–25. o. Németh György fordítása.

egymás közötti viszonya, a *concordia* alkotja a metafora (elvont) képi síkját. Az Aisopus-mesében a gyomor és a lábak vetélkedése jelenik meg, s az értelmezés szerint „a hadviselésben semmit sem ér a nagy tömeg, ha a katonák nem gondolkodnak helyesen”. Míg tehát a gyomor és a láb önmagában (vetélkedve, egymástól elkülönülve) a nyers erőt jelenti, kettejük együttműködése, *concordiája* az értelemmel irányított erő metaforikus megfelelője. Azaz: „corpus” = ’adottság’, „*concordia corporis*” = ’értelemmel használt adottság’. A *Phaidrosz* dialógusában Szókratész kimondja, és Phaidrosz is elismeri ama tételt, miszerint „minden beszédnek olyan felépítésűnek kell lennie, mint egy élőlénynek, amelynek összeillő testalkata van, úgyhogy nem hiányzik se feje, se lába, hanem törzse van és végtagjai, amelyek egymáshoz és az egészhez illenek”. Ez a tétel az előző szövegcsoporttal kapcsolatban ismertett allegorikus értelmezésre épül: a jó beszéd feltétele a beszédrészek közötti *concordia*, melyet viszont a részek arányainak és funkcióinak megfelelő volta biztosít. Szókratész érvelése azonban elutasítja ezt, mert a retorikát a mérnöki mesterség egyik alfajaként jelölné meg. Az ő értelmezésében is a beszédrészek *concordiája* a jó beszéd feltétele, csak hogy e *concordia* a beszédet szervező értelemmel, mégpedig nem racionális, hanem daimoni ihletettséggel azonos. Azaz ebben az olvasatban is a „corpus” = ’adottság’ (a szerkesztés mesterségbeli fogásai), „*concordia corporis*” = ’értelemmel használt adottság’ (daimóni ihletettség biztosította szerves egybetartozás, belső szerkezet) metaforikus sémája van jelen. A Xenophón-szöveg szintén Szókratész szavait, illetve annak kétféle értelmezését idézi. A szókratészi metafora szerint, ahogy „az emberek maguk távolítják el a körmüket, a hajukat, a bőrkevényedéseiket”, éppúgy „mit sem ér a barátok jóindulata, ha nem tudnak segíteni, és csak azok méltók a megbecsülésre, akik ismerik a szükséges dolgokat, és el is tudják őket magyarázni”. Szókratész vádlói mindezt úgy értették, hogy Szókratész „így elhitette társaival, hogy hozzá képest mások semmit sem érnek”. Xenophón olvasatában viszont mindez azt jelenti, hogy „ha valaki azt akarja, hogy apja, testvére vagy bárki más tisztelje, ne hanyagolja el, baráti érzésében bízva, hanem próbálja meg a lehető leghasznosabbá tenni magát annak számára, a kinek a meg-

becsülésére számít”. A metafora értelmében a *corpus* (ellentétben a republikánus érveléssel) nem eredendő egység, mely megbont-hatatlan (hiszen egyes részei eltávolíthatók), hanem egységét az a *concordia* biztosítja, mely a tagok értelmes, nem öncélú, hanem egymás hasznára történő önkéntes(!) tevékenységéből származik. Azaz „corpus” = ’az összetartozás adottsága’, „concordia corporis” = ’az adottságok értelmes összehangoltságából származó összetartozás’ metaforikus sémája érvényesül itt. Ugyanakkor a két eltérő értelmezés egybevetése is érdekes. Szókratész vádlóinak értelmezése konkretizál, a szöveg aktuális jelentését, *sensus litteraris*át keresi (s voltaképp igen megtisztelő Szókratészre nézve, amennyiben elismeri, hogy az értelmes összetartozás kritériumának legjobban Szókratész viselkedése felelt meg). A szerző olvasata azonban a szöveg *sensus accommodatus*át próbálja megragadni, amennyiben általános, ontológiai tanulást mond ki. Az előző szövegcsoportban tehát a test mint rendezett mikrokozmosz vált egy merev társadalmi rend allegorikus megfelelőjévé, míg e szövegekben nem a test rendezett mivolta, hanem a rendet biztosító *concordia corporis* került a metaforikus megfeleltetések középpontjába. Talán nem véletlen, hogy épp olyan szövegek esetében, melyeket (az ezópuszi mesék kivételével) a filozófiai szakszövegek közé szokás sorolni. A rendezett kozmosz, így a test harmóniáját, *concordiáját* biztosító elv/létező, légyen az a *hégemónikon*, vezérlő lélekrész, vagy maga a (pythagoreus) lélek, központi probléma a görög, s később a hellenisztikus filozófia vizsgálódásaiban is.⁸¹

3. A harmadik csoportot az idevágó szentírási szövegek alkotják, mégpedig elsősorban Szent Pál leveleinek egyes részletei.⁸²

⁸¹ Filozófiai vonatkozásairól I. Anthony Arthur LONG: *Hellenisztikus filozófia*. Budapest, 1998, különösen a IV.b) *A dolgok szerkezete: test, pneuma, lélek* és a IV.f) *A lélek és az emberi természet* című részletek, illetve William Keith Chambers GUTHRIE: *A History of Greek Philosophy. Vol.1*. Cambridge, 1971 (reprint), különösen a *The Soul a 'Harmonia'* című fejezet.

⁸² Az elemzés során felhasznált metodikai irodalom: Paul RICOEUR: *Bibliai hermeneutika*. Budapest, 1995; *A viszály könyve? Egy Biblia – sokféle értelmezés*. Szerk. Ulrich Luz, Budapest, 1996; Northrop FRYE: *Kettős tükör. A Biblia és az irodalom*. Budapest, 1996; *Literary Theory and Biblical Hermeneutics*. Ed. by Tibor Fabiny, Szeged, 1992.

Az *Ószövetség*ben nehéz lenne előképet találni a test-szimbolikához, mivel a héberben nincs a *corpus*nak pontosan megfelelő szó, a „basar” ’hús, izomszövet’ pedig inkább az evilági kötöttség allegóriájává vált. Szent Pál leveleiben (Róm 12,5; 1Kor 10,17; 12,27; Ef 1,23; 2,16; 3,23–30; Kol 1,18–24; 2,19; 3,15, illetve kiemelten 1Kor 12,12–24) jelenik meg a *corpus* görög megfelelője, a *szóma*, mégpedig az előzőekben elemzett filozófiai vetülettől nem függetlenül. Az 1Kor 12,12–24 szövegének egyik értelmezési síkja ugyanis épp az előző szövegcsoporthoz vizsgált *concordia corporis* metaforikus megfeleltetései révén közelíthető meg. A 2. pontban elemzett szövegekben a *concordia corporis* önálló, szellemi összetartó erőt jelölt, amely a Szent Pál-szövegben a következőképp alakul át: „Mindannyiunkat egy Lélek itatott át”. A *concordia corporis* metaforikus azonosítottjai a szöveg során: Lélek, Krisztus, majd (bevonva az értelmezésbe az 1Kor 13 szövegét) a Szeretet. A test maga azonban nem determinált rend vagy nyersanyagyszerű adottság metaforikus megfeleltetettje, hanem személyeket, mégpedig hangsúlyozottan sok és különböző személyt jelöl, „mert a test nem egyetlen tagból áll, hanem sokból”. A szöveg tehát nem a tagok funkcióját és arányait hangsúlyozza, hanem sokféleségüket, melyet az egész nem megszüntetni igyekszik (érdekeit a személyes érdekek elé helyezve), hanem a Szeretet toleranciájával összekötni. A részek sokfélesége nem a priori tényezőként jelenik meg, hanem Isten alkotásaként, az isteni rend mintájaképp. Ennek sokfélesége az alkotó által beléteremtett képesség a szeretetre: „Isten alkotta így a testet, és azért részesítette az alacsonyabb rendű tagot nagyobb tisztességben, hogy a testben ne támadjék meghasonlás, hanem a tagok törődjenek egymással. Ha szenved az egyik tag, valamennyi együtt szenved vele, s ha tiszteletben van része az egyik tagnak, mindegyik örül vele.” Nem véletlen talán, hogy ez az egyetlen szöveg, ahol a szerző maga is a *corpus* megtestesítette Rend tagjaként értelmezi önmagát: „Mi ugyanis mindnyájan egy Lélekben egy testté lettünk a keresztséggel”. Azáltal, hogy a test-lélek dualisztikus szemléletében egyébként az evilági kötődés allegóriájává vált test az isteni Rend metaforája jelenik meg itt, a szöveg arról is hírt ad (*sensus plenior*), hogy „az emberi univerzum részesül az isteni

mű szentségében”.⁸³ Ehhez az értelmezéshez ószövetségi párhuzam is kínálkozik („Isten újra szólt: Teremtünk embert képmásunkra, magunkhoz hasonlóvá” Ter 1,26). De szorosan összefügg a test–templom szintén Szent Pál-szövegekben gyakori metaforájával is (1Kor 6,19; 3,17; 2Kor 6,16; Ef 2,20–22), amennyiben a templom egyszersmind az istenség jelenlétével átitatott, azzal azonosuló univerzum térbeli megjelenítője.⁸⁴ A „corpus” = ’Isten univerzuma/maga Isten’ megfeleltetés élénken tovább él a kabbalisztikus hagyományban (a Kabbala szerint Isten végtelensége a „bölcesség 32 útjában” fejeződik ki, a 10 szefirotban és a héber abc 22 betűjében, s a szefírák egy-egy testrészt megfelelői: Keter – homlok, Hochmá, Biná – szemek stb. Agrippa von Nettesheim *Titkos bölcsélet* című műve szerint az ember „Isten legszebb és legtökéletesebb alkotása és képmása ... az emberi test szimmetriája alapján készítette volt a teljes világgépezetet. Ezért nevezik az előbbit – a testet – mikrokozmosznak, az utóbbit pedig – a világegyetemet – makrokozmosznak”). Ez majd a reneszánsz idején kerül újra felszínre, mint művészeti és teológiai alapelv. Így Leonardo da Vinci híres ábráján a *Vitruviusi emberről*, vagy Fra Luca Pacciolo *Divina proporzione* című művében, mely szerint „az emberi testből származik minden mérték és azok elnevezései, és benne található meg valamennyi arány és összhang, mely által Isten kinyilatkoztatja legbelső titkait”.⁸⁵ Eme hagyományhoz pedig nagyon erőteljesen és nyíltan kapcsolódnak majd a 18. század végén a fiziognómiai és fiziológiai-elméletek,⁸⁶ melyek jelentőségére mindkét Schedius-tanulmány lábjegyzetei utaltak.

⁸³ Mircea ELIADE: *A szent és a profán*. Budapest, 1996, 29. o.

⁸⁴ Vö. Uo. *A szent tér és a világ szakralizációja* című fejezet, és utó: *Az örök visszatérés mítosza*. Budapest, 1998. *A területek, templomok és városok égi archetipusai* című fejezet.

⁸⁵ *Szimbólumtár. Jelképek, motívumok, témák az egyetemes és a magyar kultúrából*. Szerk. PÁL József, ÚJVÁRI Ede, Budapest, 1997, a „kozmosz ember” és a „test/hús” címszavak.

⁸⁶ A fiziológia-elméletek vonatkozásában l. Gabriele VICKEMANN: *Verschiedenungen zwischen Leib und Seele. Populärmedizinische Sprechungen über Verführung im 18. Jahrhundert*. In: *Die Grenzen des Menschen. Anthropologie und Ästhetik um 1800*. Hg. Maximilian Bergengruen, Roland Borgards, Johannes Friedrich Lehmann, Würzburg, 2001, 51–64. o. A fiziognómia-koncepciók kapcsán a test jelrendszere vonatkozásában épp ezt a hagyomány-

E három korporális testületi modell és a Schedius-szövegekkel való kapcsolatuk nem csupán történetiségében érdekes. A Schedius-tanulmányok utalásrendszere egyértelműen jelzi: nem csupán filológizáló felvesztésekről van szó, hanem működtethető kódrendszerekről. Ezek a kódrendszerek azon alapulnak, hogy a fent említett modellek a 19. század eleji államelméleti közbeszéd horizontján mint legitimáló előképek tűnnek fel – így az előképek megidézésével lehetővé válik a kortárs beszédmódok kódolása. Az állam- és társadalomelméleti vonatkozású szövegekben ez az eljárás egyáltalán nem volt szokatlan: a leginkább illusztris példa erre Schedius göttingeni tudós társaságbéli tagtársának, Benjamin Constantnak esszéje a régiek és a modernek szabadságáról.⁸⁷

Az 1. pontban ismertetett funkcionális modell a 18–19. század folyamán a cambridge-i eszmetörténet terminológiájában „republikánus beszédmód”, illetve „republikánus szótár” megjelölésekkel illetett politikai beszédmódba épült be, elsősorban Cicero- és Plutarkhosz-szövegek közvetítésével.⁸⁸ Ennek létezik egy sajátos magyar változata, mely erőteljesen kötődik a rendi nemzettudathoz, és az 1790-es években uralta a politikai közbeszédet.⁸⁹ Eck-

réteget emeli ki Hegedűs Béla disszertációja Kalmár Györgyöt illetően, HEGEDŰS Béla: *Valóságos Kalmár György: személy- és valóságpreferenciák a források tükrében*. PhD-disszertáció, 103–105. o., forrás: <http://xviii.iti.mta.hu/ib/phd.pdf>. Ugyanakkor fontos megjegyezni, hogy Lavater fiziognómiájának legvitatottabb pontja ennek a sajátos test-metaforikának felfejthető jelrendszerként való átalakítása volt, vö. Herbert ROWLAND: *The Physiognomist Physiognomized: Matthias Claudius's Review of Lavater's Physiognomische Fragmente*. In: *The Eighteenth Century German Book Review*. Ed. by Herbert Rowland, Kar J. Fink, Heidelberg 1995, 17–31. o.

⁸⁷ Az esszé módszertani értelmezését I. Martin FONTIUS: *Die Ästhetisierung des Citoyen. Die Verabschiedung des Polisideals durch Benjamin Constant*. *Sitzungsberichte der Akademie der Wissenschaften der DDR Gesellschaft wissenschaftlichen. Zur Problem der Geschichtlichkeit ästhetischer Normen. Die Antike im Wandel des Urteils des 19. Jahrhunderts*. 1986/1. G 221–230. o.

⁸⁸ *A koramodern politikai eszmetörténet cambridge-i látképe*. Szerk. Horkay Ilörcher Ferenc, Pécs, 1997 (elsősorban SKINNER, Quentin, *Megértés és jelentés az eszmetörténetben*; és John G. A. POCKOCK: *Burke és az ősi alkotmány az eszmetörténet tükrében* című tanulmánya).

⁸⁹ DEBRECZENI Áttila: *Nemzet és identitás a 18. század második felében*. Irodalomtörténeti Közlemények, 2001/5–6. 513–554. o., TAKÁTS József: *Politikai beszédmódok a magyar 19. század elején*. Uo. 1998/5–6. 668–686. o.

hardt Ferenc jogtörténeti fejtegetése⁹⁰ szerint tomista, vagy leg-
alábbis skolasztikus közvetítéssel⁹¹ érkezett ez az organikus
modell a magyar jogi hagyományba, és Werbőczy alkalmazta
először a Szentkorona-tan kiegészítéseképp. E jogi alapozású
republikánus szótár középponti eleme a nemzettest (*corpus*),
melynek funkcionális megoszlású orgánumait az egyes rendek
alkotják, egységét pedig a Korona reprezentálja. A századfordulós
években e beszédmód használatakor egy másik hagyományréteg
is interferált: a német kora romantika államelméletei számos
esetben szintén a funkcionalitást hangsúlyozó organikus modellt
elevenítik fel. Elsősorban Adam Müller⁹² és Friedrich Schlegel⁹³
rendiségkonceptiója említendő itt, de Görres⁹⁴ és Achim von Ar-
nim⁹⁵ államelméletének is vannak funkcionális elemei. Az említett
szerzők államelmélettel kapcsolatos munkái azonban arra is
rámutatnak, hogy a funkcionális modell és a hozzá kapcsolódó
szótár elemei nem elszigetelten vannak jelen a politikaelméleti
közbeszédben.

⁹⁰ ECKHART Ferenc: *The Holy Crown of Hungary*. Budapest, 1941, különnyomat a *Hungarian Quarterly* 1940/12. számából.

⁹¹ Sarlós Márton vitatja a tomista közvetítés lehetőségét (SARI.ÓS Márton: *Az organikus és a Szentkorona-államelmélet a magyar jogtörténetírásban*. Budapest, 1960, különnyomat a *Magyar Tudomány* 1960/3. számából).

⁹² Adam Müller *Elemente der Staatskunst* című, 1809-es című értekezésében fejti ki az egyháziak, művészek, nemesek és kereskedők négy rendje által alkotott ideális rendi állam modelljét, ahol a rendeknek nincs kontrollszerepe a kohéziós erőt megtestesítő királlyal szemben. Részletesen l. Adam Müllers „*Elemente der Staatskunst*”. 1809. In: Jakob BAXA: *Einführung in die romantische Staatswissenschaft*. Jena, 1931, 164–174. o.

⁹³ 5 rendből építkező állammodelljét Friedrich Schlegel 1823-ban, *Signatur des Zeitalters* című értekezésében fejtette ki, részletesen l. Markus SCHWERING: *Der Staat als Organismus*. In: *Romantik-Handbuch*. Hg. Schanze, Helmut, Tübingen, 1994, 521–523. o.

⁹⁴ *A Reinischer Merkurban* kifejtett államelméletét röviden reprezentáló antológia: *Gesellschaft und Staat im Spiegel deutscher Romantik*. Hg. Jakob Baxa, Jena, 1924, 248–467. o., különösen 362–368. o.; értelmezését l. BAXA, *Einführung...* 194–200. o.

⁹⁵ Achim von Arnim funkcionális organikus állammodelljéről és kontextusáról l. *Gesellschaft und Staat...* 216–224. o.; Paul KLUCKHOHN: *Persönlichkeit und Gemeinschaft. Studien zur Staatsauffassung der Deutschen Romantik*. Halle-Saal, 1925 82–111. o.

Annak ellenére tehát, hogy ez a diskurzus a hazai közéletet mind az 1790-es, mind az 1820–30-as években meghatározta,⁹⁶ ahogyan a német romantika államelméleti irodalmát is, kívülrekedni látszik mindkét Schedius-értekezés látókörén. Az ezekben felvázolt társadalom- és állammodellben nem jelenik meg a funkcionalitás, az állam organizmusát alkotó alsóbbrendű organizmusok, testületek nincsenek szerepkör szerint elkülönítve. A *Nemzetiségről* Arisztotelész-mottója látványosan nem a *Politika* funkcionális modelljét rögzítő szöveghelyet idéz meg, Livius- vagy Plutarkhosz-utalások nem épülnek be a jegyzetekbe. A magyar cikk terminológiája kifejezetten elhatárolódik a rendi dimenzióra utaló *status* kifejezéstől, amely egyébként a latin értekezésben sem fordul elő. A *corpus* szó is csak ritkán bukkan fel, és egyik esetben sem az *organizmus* kifejezés helyettesítőjeként. Hiányzik a Schedius-szövegekből az állam antropomorfizált víziója is: az államalkotó orgánumok nem szerveződnek alá- és fölrendeltségi struktúrába, hanem egymás mellé rendelődnek az „*aequalis et interna coniunctio*” (a „*concordia insuperabile*” helyét átvevő tényező) követelménye mentén. Ez egyértelműen arra utal, hogy a két Schedius-értekezés értelmezése nem épülhet ki konzervatív rendi szemléletet feltételezve, ahogyan az a Dorombly-monográfiában történik,⁹⁷ csupán életrajzi elemek (Schedius nemessége, királyi tanácsosi rangja) alapján. Mint az újabb német romantika-kutatások igazolják, a német romantika államszemléletének organizmus-modellje sem szükségszerűen függ össze egy rendi szerveződésű, monarchikus állammodell tételezésével.⁹⁸ Ezért az

⁹⁶ A republikánus beszédmód újraeledésére az 1820-as évek végén, a rendszeres bizottsági munkálatok kapcsán Völgyesi Orsolya disszertációja hívta fel a figyelmet (VÖLGYESI, *Politikai-közéleti...*).

⁹⁷ DOROMBY, i. m. 91. o.

⁹⁸ Markus Schwering szerint az organizmus-modell és a monarchikus irányítású rendi állam modelljének egymás mellé állítása a Novalis-szövegekben történt meg, a kettő későbbi gyakori együttes előfordulása nem funkcionális sajátosság, hanem az A. Müller, F. Schlegel és mások szövegeiben tetten érhető Novalis-recepcióval függ össze. L. SCHWERING, i. m. 523–524. o. Ezt lámszítja alá Wolfgang MEDERER: *Romantik als Aufklärung der Aufklärung? Ein Beitrag zur Rekonstruktion politischer Theorie in der deutschen Romantik*. Frankfurt am Main, Bern, New York, Paris, 1987, 147–158. o. *Organismus versus Mechanismus* című fejezete is.

egyéb Schedius-szövegekben is jelentős Schelling-recepció nem jelenti okvetlenül a rendi modell elfogadását is. Ez az elhatárolódás annál markánsabbnak látszik, mert Schedius, aki levelei⁹⁹ tanúsága szerint együttműködött Kovachich Márton Györggyel jogtörténeti gyűjtőmunkája során, jól ismerhette a magyar jogi szemlélet organikus szótárát.

A funkcionalitás mellett fontos sajátása az 1. pontban vázolt modellnek, hogy az organikus testületi modellek közül nemcsak a leginkább antropomorf, hanem a funkciók elosztásának indoklásánál többnyire folyamatszerű, azaz történeti érveket alkalmaz, a tárgyalt testületnek egyedi történetet tulajdonít. Ez azért lehet érdekes, mert a magyar történeti szakirodalomban az „organikus nemzetszemlélet” terminus éppen ezt az antropomorf, egyéni fejlődéstörténettel felruházott modellt kapcsolja a nemzet fogalmához, az elmélet eredőjeként Herder munkáit jelölve meg.¹⁰⁰ Többek között Kölcsey értekező prózája kapcsán a szakirodalom¹⁰¹ jelezte, hogy ennek a modellnek a magyarországi recepciója igen széles körű, éppen ezért feltűnő, hogy a *A' Nemzetségről* szövege kifejezetten mellőzni látszik azt. Az itt felvázolt organikus nemzetkoncepció nemcsak az antropomorf jegyeket nélkülözi, de fejlődéstörténeti háttérrel sem kap. Az egyetlen diakrón jellegű okfejtés a szövegben a társadalmi szerződéselméletekre való utalás lehetne. Azonban erre a szövegre is igaz az, amire a kora romantika társadalomelméleteinek kutatása figyelmeztet,¹⁰² nevezetesen hogy a társadalmi szerződés megkötése sem Schlözer, sem Kant,

⁹⁹ Erről többször szó esik Schedius Kovachichoz írt leveleiben (OSzKKézirattár, Fol. Lat. 92.; Quart. Lat. 43. XI. f. 9., XII. f. 88., XV. f. 224., XIX. f. 72–74., XXIII. f. 181.; Quart. Lat. 2363. f. 89.).

¹⁰⁰ A Herder-féle nemzet-fogalom szakirodalmi értelmezéseinek áttekintését l. RATHMANN János: *Die „Volks“-Konzeption bei Herder*. In: *Volk – Nation – Vaterland*. Hg. Ulrich Hermann, Hamburg, 1996, 55–61. o.; GÁNGÓ Gábor: *Étvös József az emigrációban*. Debrecen, 1999, 148–161. o.; MISKOLCZY Ambrus: *Mi a magyar? Nemzetkarakterológia és nemzeti mitológia válszűtőjén*. Századok, 1998/6. 1263–1304. o. E felfogás német eszmetörténeti háttéréről l. KLUCKHOHN, i. m. 82–111. o., különösen a *Die Individualität des Staates und Volkes, der Stämme und Stände* című alfejezet.

¹⁰¹ S. VARGA Pál: „... az ember véges állat...”: a kultúranropológia irányváltása a felvilágosodás után – Herder és Kölcsey. *Fehérgyarmat*, 1998.

¹⁰² SCHWERING, i. m. 521. o.

sem mások elméleteiben nem történeti eseményként szerepel. Schedius Göttingenben hallgatta Schlözer előadásait,¹⁰³ továbbá a magyarországi Kant-recepcióban is lényeges szerep tulajdonítható neki. Jellegzetes Kant-allúzió az is, hogy a *De notione atque indole organismi* államelméletét transzcendentálfilozófiai terminológia bevezetésével és Kant-idézettel alapozza meg. Így a romantikus organizmus-koncepciókhoz nehezen illeszthető szerződéselmélet felidézése a fejlődéstörténeti elbeszélés helyett joggal tételezhető jelzésértékűnek. Egyfelől jelezheti a nyelvet közép-pontba helyező kulturális alapú nemzet-értelmezéstől való elhatárolódást, másrészt utalásként érthető Kant ismert államszövetség-elméletére, melyet a *Zum ewigen Frieden* című, 1795-ös értekezésében fogalmazott meg. Ez a föderalisztikus államszövetség-modell, melyet a szakirodalom az Európa-tervek egyik markáns változataként tart számon,¹⁰⁴ akkor válik érdekessé, ha a *De notione atque indole organismi* univerzalisztikussá táguló organizmus-koncepcióját igyekszik értelmezni az olvasó. Emellett számolni kell azzal, hogy a szerződéselmélet felemlítése korabeli olvasatban igen ambivalens lehet. Hiszen szerepel a 18. század második felének Habsburg-kommunikációjában a felvilágosult abszolutizmus megalapozása kapcsán,¹⁰⁵ és az 1790-es országgyűlés nemesi-rendi alkotmányos elképzeléseinek érvrendszerében¹⁰⁶ egyaránt. Az utóbbi érveléshez közelíti a Schedius-cikket az, hogy a hatalom átruházásának gesztusa nem említettik meg benne, azaz adottnak vehető a társadalmat alkotó (ám rendi elkülönüléssel sem rendelkező!) közösség szuverén mivolta.

¹⁰³ Ez egyértelműen kiderül Schwartner Márton 1789-es, Schediushoz írt leveléből. Közli: VALJAVEC, *Briefe...* 261–265. o.

¹⁰⁴ MOLNÁR Máté: *Kant és az örök béke*. Hadtörténeti Közlemények, 2001/2–3. 448–454. o.; SZABÓ Máté: *A birodalomtól a nemzetállamig. A német nemzetfelfogásokról (1767–1815)*. Világosság, 1983/8–9. 497. o. és ANTONINO INFRANCA: *Kant Örök béke című irásának paradoxonjai*. Magyar Filozófiai Szemle, 1998/1–3. 193–213. o.

¹⁰⁵ H. BALÁZS, *Hungary...* 21–43. o.

¹⁰⁶ Vö. többek között Ócsai Balogh Péter programja. In: *Magyarország története a 19. században. Szöveggyűjtemény*. Szerk. PAJKOSSY Gábor, Budapest, 2003, 46. o.; PRUZSINSZKY Sándor: *Természetjog és politika a XVIII. századi Magyarországon Batthyány Alajostól Martinovicsig*. Budapest, 2001.

A 2. modell ellenben, mely az 'adottság' – 'értelemmel felhasználható adottság' dualisztikus szemléletére épít, könnyen csatolható a Schedius-modell *materia–potentia* dualizmusára építő szemléletéhez. Ez a szemléletmód egyértelműen kapcsolódik Schelling természetfilozófiai rendszeréhez,¹⁰⁷ elsősorban az *Ideen zu einer Philosophie der Natur* című 1797-es, és a *System des transcendentalen Idealismus* című, 1800-as értekezésében kifejtettekhez, melyekre Schedius másutt többször is hivatkozik.¹⁰⁸ Ezt megerősítik mindkét szöveg esetében a fiziológiára, illetve az organizmus természet-történeti értelmezésére való hivatkozások¹⁰⁹ is. Ugyanezen irányba mutat a Schedius-modell lépcsőzetesen kiterjesztett univerzalisztikus jellege, azaz hogy mikroorganizmusoktól az univerzum teljességéig ugyanazon organizmus-modell strukturális egymásra épüléseként értelmezi a világot (Schelling esetében a szakirodalom ezt panteisztikus jelenségként értelmezi). Szintén Schelling említett értekezéseinek markáns retorikai eleme mechanizmus és organizmus szembeállítás. A szerződéselméletekre épülő 18. századi államelméletekben, különösen a felvilágosult abszolutizmus érvrendszerében az állam (és sok esetben az univerzum) modellje gyakorta jelent meg a tökéletesen működő mechanizmusok metaforikájával (óraszerkezet stb.).¹¹⁰ A kora romantika paradigmaváltása azonban átértelmezi ezt a metaforát, sőt már a göttingeni statisztika beszédmódjában is megfigyelhető a metafora átfordítása: „Der Göttinger Historiker betrachtete den Staat zwar als eine Maschine, aber als eine Maschine sui generis, da sie aus »Menschen, leidenschaflichen Wesen, die nicht Ma-

¹⁰⁷ BAXA, *Einführung...* 41–46. Jól szemlélteti az összefüggést Schelling magyarul is olvasható tanulmánya: Friedrich W. J. SCHELLING: *Eszmék a természet filozófiájához mint bevezetés e tudomány tanulmányozásához*. In: *Friedrich W. J. Schelling fatalkori írásai*. Ford. és szerk. Weiss János, Pécs, 2003, 145–180. o.

¹⁰⁸ A *Principia philocaliae* gyakori Schelling-hivatkozásai miatt Jánosi Béla tanulmánya kifejezetten Schelling-követőnek állítja Schediust. (JÁNOSI, *Schedius...* 46. o.)

¹⁰⁹ Az organizmus-modellek természettudományos változatának és a bölcséleti organikus modellek összefüggésére már a 19. század közepén felfigyelték: Adolph HELFFERICH: *Der Organismus der Wissenschaft und die Philosophie der Geschichte*. Leipzig, 1856.

¹¹⁰ SCHWERING, i. m. 518. o.

schinenmäßiĝ gestellt werden können,« bestehe.”¹¹¹ Ahogy az egyénre vonatkoztatva negatív konnotációkat nyer (vö. Kleist műveiben a személyes elidegenedést kifejező marionett-motívum), úgy a társadalomra és az államra vonatkoztatva is. A mechanizmus és organizmus ellentétpárja¹¹² megjelenhet állammodellek elkülönítésében. A Schedius-szövegekben az organikus és mechanisztikus állammodellek közötti különbség az állam nemzeti vagy nem nemzeti kötődésre építő jellegéhez kapcsolódik, és az előbbi itt is pozitív konnotációt nyer. A kortárs beszédmódban ez a szembenállás többféleképp szerepel. Míg Schedius, akárcsak Schelling vagy Friedrich Schlegel, nem tett különbséget állam és társadalom között, Hegel *Altesten Systemprogramm des deutschen Idealismus* című, 1797-es értekezésében a mechanizmus modellje minden negatív asszociációjával együtt az állammal azonosíttatik, szembeállítva a szabadsággal mint alapvető társadalmi értékkel.¹¹³

Figyelemre méltó, hogy az itt felvázolt kontextus nem szerepel nyílt hivatkozásként egyik értekezésben sem. Ehelyett áthallásos, ugyanakkor filológiaiilag korrekt ókortudományi elemzést kap az olvasó, többek között a dualisztikus modell ógörög előzményeiről. Itt is érvényesül tehát az az áttételes utalásrendszer, mely a Horatius-előadások „forradalmi” olvasata kapcsán kitűnt. A klaszszika-filológiai utalások platonizáló retorikaelméleti részlete is sokatmondó lehet, különösen, ha az olvasó a *De notione atque indole organismi* lábjegyzeteire és *A' Nemzetiségről* mottójára is felfigyel. Az utóbbi ugyanis azonos a Schedius esztétikai főművének tartott *Principia philocaliae* mottójával, az előbbieket pedig egyenes hivatkozásokat tartalmaznak e szövegre. Mindhárom jelenség azt jelzi tehát, hogy Schedius organikus államelméletének modellje és kifejezőkészlete nem csupán a természettudományos terminológiával kapcsolódik, hanem azonosul a Schedius esztétikájában felvázolt organikus modellel. Felbukkan tehát az univerzális szótár mellett az univerzális tudományos modell lehető-

¹¹¹ MARINO, *Præceptores...* 374–375. o.

¹¹² Szintén természettudományos analógiákra épül, melyek összefüggéseit részletesen kifejti Hans DRIESCH: *Die Maschine und der Organismus*. Leipzig, 1935, különösen 29–47. o.

¹¹³ SCHWERING, i. m. 518. o.

sége is, ami korántsem egyedi jelenség a kortárs német államelméletek horizontján. Elsősorban Adam Müller államelmélete kapcsán használja a szakirodalom a „politikum átesztétizálása” kifejezést.¹¹⁴ A Schedius-szövegek egyébként a korábban feltételezettnél több ponton kapcsolódnak a Müller-féle modellekhez, így például a fizikai és szellemi organizmus megkülönböztetésében.¹¹⁵ Ám utalásrendszerükben nem szerepelnek olyasfajta nyílt képzettársítások, miszerint a nemesség és a polgárság polaritása a szépség és fenségesség polaritása lenne.¹¹⁶ Ugyanakkor, követve a *De notione atque indole organismi* utalásait, a *Principia philocaliae* idézett tételei egyértelműen leszögezik, hogy a tökéletesen működő szellemi organizmus jelenti az abszolút empirikus szépség megtestesülését a tapasztalati világban. A *Principia philocaliae* idevágó részletében már megjelennek antropomorfizáló vonások is, melyek feltételezhetően Hegel-hatás eredményei:¹¹⁷ „Több alany egymással emberi természetük közös mivolta alapján társulva, abban az esetben, ha a legtöbb külső és belső körülmények tekintetében nagyjából ugyanazoktól függenek, és mintegy a kultúra ugyanazon fokán állanak, és ugyanazon szellem lelkesíti őket, szintén szellemi organizmust alkotnak, azaz valamiféle magasabbrendű alanyként gondolhatók el (171. §), melyet *közösségnek, közönségnek, publicumnak* szokás nevezni. Ez pedig hasonlóképpen többféle kort érhet meg: minél nagyobb, annál lassabban nő fel és lép érett korba, a szellemi táplálékok mértéke szerint, melyek többé-kevésbé hozzáillőek; mely előrehaladásában tehát

¹¹⁴ SCHWERING, i. m. 525–526. o.; Gisela Von BUSSE: *Die Lehre vom Staat als Organismus. Kritische Untersuchungen zur Staatsphilosophie Adam Müllers*. Berlin, 1928, 55–60. o. De Hegel és Friedrich Schlegel írásai kapcsán is felvetette a szakirodalom a szépség társadalmi realizálásának elméleti szempontját, l. Hans-Heino FWEERS: *Die schöne Individualität. Zur Genesis des bürgerlichen Kunstideals*. Stuttgart, 1978, 102–161. o. *Zur künstlerischen Realisation von Schönheit* című alfejezet – megjegyzendő azonban, hogy a monográfia polgár-fogalma erősen marxizáló, gazdaságtörténeti párhuzamai (pl. *Das politische, das ökonomische und das Kunstideal*, 254–265. o.) kevésbé megalapozottak.

¹¹⁵ BUSSE, i. m. 49–52.

¹¹⁶ SCHWERING, i. m. 526.

¹¹⁷ Schedius Hegellel való kapcsolatára l. WIEWEG, „*Az ön érdekes... és uő, Kis elbeszélések...*

különbéle eszközök, a kultúra különféle hordozói fel is tarthatják, segíthetik is (172. §). De minél inkább belső módon él ez az organizmus, annál termékenyebb, és a humanitásnak annál kitűnőbb gyümölcseit termi (212. §).¹¹⁸

Ugyanakkor felvethető itt egy másik hagyomány jelenléte, mely szintén fogékony a politikum esztétikai dimenzióira: a 18. századi angol társiasság-elméletek hagyománya, melyet elsősorban Burke és Hume nevéhez kapcsol a szakirodalom.¹¹⁹ Burke konzervatív programja szerint a jó műalkotás és a jó társadalmi-politikai berendezkedés megfeleltethető egymással, amiként Schedius programjában is a műalkotásban megnyilvánuló szépség (belső és kölcsönösen egyenrangú kapcsolat) megegyezik a társadalmi organizmusok ideális állapotával. Ebben az olvasatban válik igazán érdekessé az Arisztotelész-mottó, melyet Schedius mind a *De notione* társadalomfilozófiai értekezése, mind pedig az esztétikai környezetbe épített *Principia philocaliae* esetében alkalmaz: „Ezért hát iparkodjunk a már fölfedezett és kipróbált intézményeket lehetőleg alkalmazni, ami pedig még kimaradt a fejlődésből, azt kíséreljük meg pótolni.” A művészet és a társadalom is intézményekre, azaz az ógörög eredeti szerint intézményesült alkotásokra épül tehát, melyek az emberi alkotóerő produktumai, egyszersmind a *humanitas* megtestesítői – az esztétika és a társadalomfilozófia tárgya tehát végső soron ugyanaz. Vagy, a Burke-értelmezés szerint: „Az erkölcsi, polgári és politikai intézmények, melyek az ember értelmét (understanding) és vonzalmait (affections) támogatják, nélkülözhetetlenek a civilizált emberi természet kialakulásához. Nincs tehát értelme azt kérdezni, hogy mi igazából az emberi azzal szemben, ahogy az általa alkotott intézményekben – szélesebb értelemben a kultúrában – manifesztálódik.”¹²⁰ Ezt a párhuzamot filológiai szempontból is támogatják: a

¹¹⁸ Schedius, 1828, 226. §. A tanulmány szerzőjének fordításában, I. *Doctrina...* 355. o.

¹¹⁹ Hume és Burke vonatkozó programjának itt felhasznált olvasata részint SZÉCSÉNYI Endre: *Társiasság és tekintély. Esztétikai politika a 18. századi Angliában*. Budapest, 2002 című kötetére épül, elsősorban a 132–179. o. alfejezeteire; részint KONTLER László: *The ancien régime in memory and theory. Edmund Burke and his German followers*. *European Review of History* 1997/1. 31–43. o. tanulmányára.

¹²⁰ SZÉCSÉNYI, 172. o.

göttingeni paradigma erős angломán tájoltsága, mely fontos szerepet játszik a német Burke-recepcióban is; a közös jegyeket felmutató Kant-recepció; illetve a *Principia philocaliae* lakonikus Burke-hivatkozásai (253., 264. §).

Ugyanakkor a fenti idézetből kitűnik, hogy a transzcendentál-filozófiai modell, miszerint a létező világ *materia* és *potentia* kettségéből építhető fel, nem helyeződik át a Schedius-szövegekben közvetlenül a társadalom/állam mint szellemi organizmus modelljére. A kora romantikus államfilozófiáknak, melyekhez Schedius szövegei láthatóan több ponton kapcsolódnak, egyik legproblematikusabb vonatkozásuk az egyén és társadalom szférája és érdekei közötti egyensúly fellelése. E tekintetben az 1820-as évekre sajátos változás megy végbe a német romantikus teóriákban: a kezdetben szélsőségesen individualista álláspontokat épp az organikus modell bevezetésével az „Egész”, azaz a közösség érdekeinek előtérbe helyezése váltja fel.¹²¹ A *De notione atque indole organismi* szövege azonban, a felvázolt modell piramisszerű mivolta miatt az államot/társadalmat alkotó egyéneket nem minősíti arctalan matériának. Sőt: önállóan létező organizmusokként jeleníti meg, melyek belső készletéből, önként munkálkodnak együtt, az irányító erő pedig csupán koordinációs feladatkört tölt be az organizmus működésében. A *Principia philocaliae* szövegére történő utalások nyomán pedig az olvasó eljuthat a fent idézett szöveg mellett a kötet számos más szöveghelyéhez, melyekből kitűnik, hogy a szellemi organizmus alkotórészei olyan esztétikai alanyok, akik képesek az általuk alkotott organizmusban megnyilatkozó abszolút empirikus szépség befogadására. Azaz: az organizmus önreflexiójának megtestesítői. A koordinatív összetartó erő pedig nem más, mint a „Nationalgeist”, azaz a „Nemzetiség”. Uralkodóról mint személyről vagy testületről a magyar cikkben nem is esik szó. A *De notione atque indole organismi* tartalmaz ugyan egy meglehetősen szerves utalást a *princeps* személyére, felvetvén az örökösödés elvét is. Ám az ő feladataként egyértelműen azt jelöli ki, hogy „nativam, peren-

¹²¹ SCHWERING, i. m. 508–516. o.; BUSSE, i. m. 28–30. o.; Oscar HERTWIG: *Der Staat als Organismus. Gedanken zur Entwicklung der Menschheit*. Jena, 1922, 16–35. o.

nemque necessitudinem organicam”, azaz az eredendő, örök organikus szükségszerűséget” (melyet a szöveg korábban már azonosított a „nationalismus”-szal) „procurat”, azaz gondozza, erősítse. Ez az erősen szubjektumelvű modell, mely jól megfeleltethető az Újtestamentum szövegére építő, 3. pontban ismertetett tradícióval – erre utalhat az Augustinus-mottó szövege is –, feltehetően valóban részint a bibliai hermeneutika Göttingenben igen hathatósan művelt hagyománya révén jutott el a szerzőhöz. Schedius tájoltóságában, mint arról már szó esett, már a líceumi évektől kezdve meghatározó volt a pietizmus. Szövegein is tetten érhető a pietista teoretikusok hatása (Zimmermann műveire *A' Nemzetiségről* szövege is hivatkozik),¹²² akikre jellemző az individualitás elvének hangsúlyozása.¹²¹

Az elmondottak alapján remélhetően kirajzolódtak azok a hagyományrétegek és beszédmódok, melyek horizontján a két Schedius-szöveg elhelyezhető. Államelméleti teóriákról lévén szó azonban, értelmezésükkor legalább ilyen lényeges szempont a szerző közéleti állásfoglalásai, politikai identitástudata. Schedius Lajos esetén e közéleti identitástudat körülírása nem egyszerű feladat. A szakirodalmi áttekintés kapcsán már esett szó arról, miképp küzdöttek a Schedius-életmű értelmezői Schedius politikai vagy „nemzeti” beállítódottságának meghatározásával. Ez az elbizonytalanodás nem ok nélkül való, hiszen önmagában véve is elgondolkodtató, miként válik valaki a jakobinus per potenciális vádlottjából királyi tanácsossá.

Az első momentum, melynek kapcsán Schedius Lajos kapcsolatba került a Habsburg-kormányzattal, egyetemi tanári kinevezése volt. A pályázathoz kapcsolódó iratok egy része nyomtatásban is olvasható,¹²⁴ a hivatalos döntéshozás menetét pedig a Doromby-monográfia részletesen ismerteti.¹²⁵ Mindössze két megjegyzés kívánkozik ide: Schedius kinevezésében a szakmai érvek és protestáns mivolta mellett feltehetően döntő szerepe volt szociológiai

¹²² L. 3. fejt. 74. jegyzet.

¹²³ KLÜCKHOHN, i. m. 25–47. o., különösen a *Moralphilosophie und Pietismus* című alfejezet.

¹²⁴ SZAUDER, *Az esztétikai... és uő: Schedius...*

¹²⁵ DOROMBY, i. m. 18–26. o.

hátterének (magyar nemes, ám németajkú). Épp így korábbi tanára, Schwartner Márton támogatásának is, aki ekkor már a pesti egyetem diplomatikaprofesszoraként a *Helytartótanács* és az udvar felé is megfelelő referenciának számíthatott. A nem várt pozíciót azonban néhány év múlva kis híján elveszítette Schedius, hiszen felkerült a jakobinus perben meggyanúsított egyetemi oktatók listájára. A szakirodalom szerint „egyedül a nádor személyének köszönhető, hogy hivatalában megmaradhatott”,¹²⁶ mivel József nádor a Németh János által készített felterjesztés átdolgozásakor többek között az ő nevét is kihagyta a királynak címzett feliratból. Áttekintve a vonatkozó iratanyagot,¹²⁷ egyrészt kiténik, hogy aligha személyes nádori protekcióról van szó, mivel József nádor ekkor éppen újonnan lépett utódja helyébe, és az említett 1795. október 7-i felterjesztés volt az első felterjesztése. Ennek során sokkal inkább Majláth József tárnokmester és Végh Péter országbíró véleményei jelenthettek kontrollt Németh János felterjesztéséhez, semmint személyes kapcsolatrendszere.¹²⁸ Mindketten felhívták a figyelmet arra, amire Eger és Zinzendorf tanácsosok is utaltak az államtanács vonatkozó ülésén, nevezetesen, hogy a vizsgálati eljárás elkerülhetetlen mivolta fontossá teszi a bizonyítási eljárást. Schedius esetében pedig a terhelő tanú, Őz Pál már nem élt, az Őz-per iratai között pedig csak annyiban említetik meg Schedius, mint „inter amicos”, akivel (testvére mellett) Őz kérte közölni az ítéletre reagáló *Reflexiones...* kezdetű iratát.¹²⁹ Mint Schedius Horatius-előadásainak betiltása kapcsán már említésre került, az általa oktatott tananyagban is csak túlzottan áttételes kifogásolni valót sikerült találni (szemben Kreil Antal esetében Kant népszerűsítésével).¹³⁰ Bár Németh felterjesztésében nem említi, Schedius szerepelt Hajnóczy József

¹²⁶ DOROMBY, i. m. 35. o.

¹²⁷ *A magyar jakobinusok elleni felségsértési és hűtlenségi per iratai. 1794–1795.* Szerk. Benda Kálmán, Budapest, 1952, II. 741, 779–780. o.; III. 252–253, 377–378. o.; *Sándor Lipót főherceg nádor iratai.* Kiadta Mályusz Elemér, Budapest, 1926, 880–889. o.; *József nádor iratai.* I. 1792–1804. Kiadta Domanovszky Sándor, Budapest, 1925, 37–53. o.

¹²⁸ Az említett forráskiadások jegyzetein túl erre l. még Domanovszky, i. m. I. 1. 197–200. o.

¹²⁹ *A magyar jakobinusok...* II. 725–745. o.

barátainak listáján is, akikhez búcsúüzenetét kérte eljuttatni.¹³¹ Figyelemre méltó, hogy Schedius neve ezen a listán Schwartner Mártonnal és Kovachich Márton Györggyel együtt olvasható, valószínűleg tehát tudományos indíttatású kapcsolattartás áll a háttérben. Hasonló a helyzet Óz Pál barátságával is. Óz Pál elkobzott leveleskönyvében a Schediusszal és Engel János Keresztéllyel váltott levelek¹³² egyértelműen igazolják, hogy elsősorban tudományos információcsere zajlott közöttük. Ezt alátámasztják Kazinczy Ferenc vonatkozó Szirmay-glosszái¹³³ is. Mindezek alapján természetesen nem jelenthető ki, hogy Schedius érintetlen maradt volna a kátékat illetően, azonban az elbocsátásához szükséges vizsgálati eljáráshoz nem állt rendelkezésre elegendő terhelő bizonyíték. Amint egyébként másik három tanártársa, Haliczky, Barics és Szaller esetében sem, akiket a felterjesztettek listájáról szintén töröltek.

Mindezek után kevéssé meglepő, ámde azért váratlan, hogy az 1807-es országgyűlés előkészítése folyamán Ambruster udvari titkár a *Polizeihofstelle* főnökének, Sumerawnak többek között Schedius Lajost javasolja, mint a véleményformáló magyar értelmiségiek egyikét, aki megnyerhető lenne az udvar céljai számára.¹³⁴ Mint Szilágyi Márton tanulmánya¹³⁵ kimutatta, ez az első jele annak, hogy a *Polizeihofstelle* anyagaiban Schedius mint lehetséges együttműködő szerepel. A fennmaradt jelentések azonban későbbiek: 1810–1811-ből származnak. Hogy a *Polizeihofstelle* számára miért tűnhetett Schedius ideális intimátornak, Ambruster szövege részint megválaszolja: kultúrpolitikai szempontból

¹³⁰ Nem véletlen, hogy a hivatkozásaiban mindig korrekt Schedius 1800 táján ugyan felvonultat Kant-szövegeket is esztétikai előadásaiban, ám a referenciát megjelölése nélkül. L. *Doctrina... Esztétika* című szöveg.

¹³¹ *A magyar jakobinusok...* II. 779–780. o.

¹³² OSzK Kézirattár Quart. Lat. 2312. ff. 148, 149. (Schedius Levelei Óz Pálhoz); ff. 141. (Engel, Johann Christian levele Óz Pálhoz).

¹³³ *A magyar jakobinusok...* III. 377–378. o. Óz Pál kiterjedt tudományos érdeklődését igazolják az OSzK Kézirattár Quart. Lat. 2313. jelzet alatt olvasható latin nyelvű jegyzetei is. Francia vonatkozású kéziratairól l. PENKE Olga: *Óz Pál francia vonatkozású kéziratjai*. In: *Tanulmányok a francia forradalom történetéről*. Szerk. Vadász Sándor, Budapest, 1989, 267–283. o.

¹³⁴ WERTHEIMER, i. m. 293–309, 394–412. o.

¹³⁵ SZILÁGYI, *Újabb adalékok...*

nemcsak belföldi, de külföldi viszonylatban is fontos véleményformáló. E vélemény kialakulásában, mint arról már esett szó, fontos szerepe lehetett Schedius folyóiratainak, azok visszhangjának és külföldi tudós társaságokbeli tagságának, melyek kapcsán, mint a már ismertetett titkosrendőri iratok igazolják, a *Polizeihofstelle* látókörébe került. A *Zeitschrift* kiadása egyszerűsített bizonyos politikai jellegű kompromisszumokra is kényszerítette a szerkesztőt. Jó példa erre Izdenczy József tanácsosnak a II. kötet 1. számában megjelent tanulmánya a magyar adózási rendszerről, mely nyilvánvaló reakció az éppen folyó 1802-es országgyűlés adózással kapcsolatos vitáira. A szerkesztői lábjegyzet szerint: „Dieser Aufsatz, der im Jahre 1777 von einem inserer wichtigsten Staatsmänner verfaßt, einen der interessantesten Gegenstände des ungr. Staatsrechts behandelt, und der erst jetzt, bey Gelegenheit des gegenwärtigen Reichstags (1802), zu Wien im Drucke erschien, verdient allerdings in vielen Rücksichten eine größere Publicität, u. daher auch in dieser Zeitschrift für die Nachwelt aufbewahrt zu werden.”¹³⁶ Bár az 1802-es kontextusban ez a közlés nyilván az udvar koncepciójának burkolt támogatását jelentette, hozzá kell tenni, hogy a kompromisszum jól megválasztott kérdéskört érintett.¹³⁷ Van ok ugyanis a feltételezésre, hogy Schedius álláspontja ebben a tekintetben egyébként sem egyezett meg a hagyományos rendi állásponttal. Sokkal inkább hajlott arra az Izdenczy-verzióval több szempontból rokon jozefinista irányvonulú koncepcióra, melyet a már többször említett Spielenberg Pál adózásról szóló kötetében korábban kifejtett.¹³⁸ Visszatérve azonban a folyóiratok jelentőségére, szabadkőműves

¹³⁶ *Unmaßgebliche Gedanken über das dermalen im Königreiche Ungern bestehende Contributions-System. Zeitschrift von und für Ungern*, II. Bd, 1. Ht, 20–41. o., a szerkesztői lábjegyzetet l. 20. o.

¹³⁷ A probléma kontextusát éppen az adott időszakra nézve részletesen tárgyalja POÓR János: *Adók, katonák, országgyűlések 1796–1811/12*. Budapest, 2003 című kötete.

¹³⁸ SPIELLENBERG Pál: *Szabad elmékedések a földeknek ki-mérése szerint felállítandó adózás systemájának tökéltelenségéről*. Kassa, 1790. Spielenberg koncepciója mögött olyan program állhat, melyet a Draskovics obszervancia alapszabálya értelmében szabadkőműves közegeben dolgoztak ki, márpedig Schedius e programhoz és közegehez erőteljesen kötődik. Vö. 2. fejt. 405. jegyzet.

kötődése mellett¹³⁹ feltehetőleg ezeknek is köszönhette Schedius a nádor figyelmét, mint arra József nádor 1807. június 21-i feliratához kapcsolódó titkosrendőrségi kommentárokból¹⁴⁰ következtetni lehet. Eszerint József nádor magáninformatori hálózatot tartott fenn, melynek tagja volt többek között Schedius is, és Baldacci kommentárjai szerint e személyek esetleg egyéb, udvari célokra is felhasználhatók lehetnek. Domanovszky olvasatában ez az informatori minősítés nem információszerzői tevékenységre utal Schedius esetén, sokkal inkább egyfajta háttéranyag előkészítésére a nádor felirataihoz és felszólalásaihoz, melyet épp Schedius folyóirat-szerkesztői tapasztalata és kapcsolatrendszere legitimálhat.¹⁴¹ Mindenesetre feltűnő, hogy a Schedius által később az udvari *Polizeihofstelle* számára írt jelentések¹⁴² sem rendszeresített információszerzői tevékenységre utalnak, sokkal inkább alkalmi felkérésekre készített, saját névvel ellátott intimatori véleményeknek látszanak. Úgy tűnik tehát, az udvar elsősorban Schedius tekintélyét kívánta önnön kultúrpolitikájának kontextusába kapcsolni. Ha ugyanis ügynöki információszerzést vártak volna tőle, kifejezetten rossz taktika volt ama bizonyos nyilvános, és több kortársban is gyanút keltő aranyszelence-ajándékozás, mely még a jelentések megírása előttre keltezhető, és sokat ront-

¹³⁹ H. Balázs Éva opponensi véleményében hívta fel a szerző figyelmét arra, hogy József nádor környezetténeak alakítói javarészt a pesti szabadkőművesek közül kerültek ki. Schedius esetében potenciális ajánló lehetett a nádor felé Podmaniczky József, egykori göttingeni diák, majd pesti főmester.

¹⁴⁰ *József nádor iratai*. 11. 1805–1807. Kiad. Domanovszky Sándor, Budapest, 1929, 737–738. o.

¹⁴¹ DOMANOVSKÝ, *József nádor...* I. 2. 111. o.

¹⁴² Österreichische Staatsarchiv, Haus-Hof- und Staatsarchiv (Wien), Kabinetsarchiv, Kabinettskanzleiakten 1058:1810.; uo. Allgemeines Verwaltungsarchiv, Zensur- und Polizeihofstelle 1053:1810. és 29/1810 (163–174/99–110).; a jelentések szövegét közölte Szilágyi Márton (SZILÁGYI, *Újabb adalékok...*). Az Österreichische Staatsarchivban végzett kutatások kapcsán a tanulmány szerzője ezúton mond köszönetet Fazekas István és Szilágyi Márton segítségéért. Schedius jelentésének témája a megadott jelzetek sorrendjében: Mária Lujza és Napóleon eljegyzésének visszhangja, általános hangulatjelentés; (pozitív) vélemény a budai könyvrevizori állásra pályázó Verseggy Ferencről; javaslat az 1811-ben összehívandó országgyűlésen követhető udvari taktikához; illetve Stoikowits Magyarországon tartózkodó harkovi tudós lehetséges céljainak felvázolása.

hatott Schedius esetleges jakobinus nimbuszán.¹⁴³ Erre vallanak azon már említett felkérések is különféle udvari hatóságok részéről, melyek mintegy tudományos tanácsadóként tüntetik fel a megkérdézettet. Így például a *Finanzhofkomission* felkérése Schediushoz mint a selyemhernyó-tenyésztés szakértőjéhez¹⁴⁴ 1810-ből, vagy Mednyánszky Alajos báró megkeresése 1827-ben a felsőoktatás reformja ügyében.¹⁴⁵ Ez utóbbi azért is érdekes, mert feltűnően közel esik Schedius tanácsosi kinevezésének dátumához.¹⁴⁶ Irodalomtörténeti szempontból sem érdektelen, hogy a magyar nyelv hivatalossá tételére vonatkozó, ún. tübingai pályakérdés kapcsán Haager báró gróf Teleki Samu, Joseph Sonnenfels, Birkenstock udvari tanácsos, Schwartner Márton, gróf Széchényi Ferenc, Márton József és Johann Christian Engel mellett Schediust is bírálólul javasolta.¹⁴⁷ Schedius végül nem küldött be bírálatot, de a *Polizeihofstelle* aktái között fennmaradt egy jelentés 1812-ből, melynek írója az éppen kezdődő országgyűlés előtt megkérddezte Schediust, miként vélekedik a pályadíjról.

¹⁴³ DOROMBY, i. m. 74–75. o. (téves dátummal); a gyanakvást kifejező reakciók: *Horvát István és Ferenczy-János levelezése*. Kiad. Soós István. Budapest, 1990, 158–159. o. Továbbá: Gr. Dessewffy József Kazinczynak 1810. aug. 11. „Nem köszönhetem neked eleget azon kéz írást, mellyet velem közlettel. Svartner és Schedius arany piksiséket kaptak; de a mit te küldöttél, az éppen ellenkezője a Pandora piksisének, mely ki vévén a reménységet, mind azon roszakat foglalja magában, a mellyek régtől fogva vannak el rejtve és el zárva a hazánknak kárára.” *KazLev* VIII, Budapest, 1898, 56. o. L. még SZILÁGYI, *Újabb adalékok...*

¹⁴⁴ DOROMBY, i. m. 73–74. o., mely felkérésre Schedius harmadikként ismertett jelentésében is hivatkozott, I. 3. fejt. 142. jegyzet.

¹⁴⁵ DOROMBY, i. m. 101–104. o. még hivatkozik a kéziratos kötetre: *Materialia ad elaboratum Subdeputationis in Literariis*. 1827, mely a jegyzet szerint az Eötvös Kollégium könyvtárának tulajdona. Jelenleg a kézirat a megjelölt könyvtárban nem található. További kutatások a MOL C 67 Helytartótanácsi Levéltár, Departamentum litterario-politicum anyagában esetleg felderíthetik a javaslatok recepcióját.

¹⁴⁶ A kinevezés végül 1831-ben történt meg, de a felterjesztés 1829-ből való. L. Österreichische Staatsarchiv, Haus-Hof- und Staatsarchiv (Wien), 1580/1830.

¹⁴⁷ A vonatkozó iratanyagot ismertette a *Kazinczy Ferencz tübingai pályaműve a magyar nyelvről 1808*. Budapest, 1916 című kötet bevezetésében a kiadó, Heinrich Gusztáv. Az idézett felterjesztést I. 28. o., az elkészült bírálatok ismertetését I. 30. o.

Schedius azt javasolta, hogy az országgyűlés idején fektetni kellene az ügyet, és majd a zárás után felosztani a pályadíjat a legjobb magyar és a legjobb nem magyar nyelvet pártoló írás között.¹⁴⁸

Sokkal nehezebben válaszolható meg a kérdés, mi az oka annak, hogy Schedius eleget tett ezen felkéréseknek, még ha a szakmai tanácsadó szerepköre lényegesen értéktelítettebb is a korábban reá rótt ügynöki szerepkörnél. Anyagi ellenszolgáltatás nem fedezhető fel a háttérben:¹⁴⁹ nem véletlen, hogy Szilágyi Márton tanulmánya is, jobb híján, egyfajta narcisztikus attitűdben véli fellelni a magyarázatot. Mindezt árnyalhatja, ha az értelmező szinkronban kezeli azokat az iratanyagokat, melyek Schedius szakmai szempontból látszólag nem idevágó, a szakirodalom által nem vagy alig ismertett tevékenységi köreit mutatják be. Már szó esett róla, hogy 1800 és 1820 közötti időszakból a pesti evangélikus egyház, illetve az egyetemes gyűlések keretein belül Schedius fontos kulturális intézmények létrehívását kezdeményezte. 1806-ra készítette el a valamennyi evangélikus intézményre vonatkozó reformtervet. Megszervezte a pesti egyház alapfokú oktatási intézményrendszerét, mely az 1810-es évek

¹⁴⁸ A részint megpörkölődött jelentés vonatkozó részlete: „Vor der Eröffnung des ungrischen Landtages zog ich den rühmlichst bekannten Professor v. Schedius zu Pest ins [...] und gewährte ihm die Einsicht in die imgegangenen Preisschriften. Allein keine, vielleicht nicht ganz unbefangene Äußerung sprach jenen, welche gegen die Einführung der ungrischen Sprache sich erklärten, jeden höheren Werth ab und sagte dagegen vorzüglich eine Abhandlung für die Einführung der National-Sprache hoch über alle übrigen. Seine Meynung war dabey: diesen Gegenstand ein [...] rufen zu laßen und dieselben nicht in die leicht voraussehenden Stürme des Landtages zu werken, nach dem Schluß dießelben aber den Preis zu theilen, und mit der einen Hälfte die beste Abhandlung für, mit der andern Hälfte aber die beste gegen die ungrische Sprache zu krönen.” Österreichische Staatsarchiv, Haus-Hof- und Staatsarchiv (Wien), Allgemeine Verwaltungsarchiv, Zensur- und Polizeihofstelle 1812:4243 *Begutachtung die Einführung d. ung. Sprache als Staats- u. Unterrichtssprache.*

¹⁴⁹ Szilágyi Márton is erre a következtetésre jut említett tanulmányában, SZILÁGYI, *Újabb adatok...* Hogy Schedius anyagilag nem is szorult rá erre, jelzi egyfelől, hogy a pesti egyetem ógörög tanszékén egyetlen professzorként még helyettes tanári, tehát töredékfizetésért is vállalta az oktatást évtizedeken át (BALOGH, *Non sine...* 271–284. o.). Mint erről már szó esett, melléktevékenységei és jó üzleti érzéke révén is jelentős bevételei lehettek.

folyamán középfokúra bővült. Ócsai Balogh Péter felvetésére elkészítette az *Evangelikus Országos Levéltár* tervezetét, melyet jelentős részben az ő befolyására engedélyeztek. Ennek ő lett az első levéltárosa, és ilyen minőségben több nagyértékű gyűjteményt szerzett annak, például a nádorné támogatásával.¹⁵⁰ 1813-ban megszerkesztette azt a kérvényt, melynek segítségével sikerült engedélyt nyerni egy magyarországi evangélikus felekezeti nyomda létrehozására, ámbar a kezdeményezés az egyház nehéz anyagi helyzete miatt nem valósult meg.¹⁵¹ Az 1820-as, 1830-as években hasonló aktivitást fejtett ki tanügyi téren, melynek eredménye a zayugróczy reformterv kidolgozása. Ennek előkészítésével és engedélyztetésével párhuzamosan dolgozta ki Mednyánszky kérésére az említett felsőoktatási pedagógiai javaslatokat. Ugyanakkor megfigyelhető, hogy igen aktív a tudományos élet szervezése terén: ő tartja kézben és intézi az evangélikus egyház külföldi stipendiumainak ügyeit,¹⁵² illetve 1841-ben részt vesz a bonni tudományos konferencián, ahol próbál külföldi érdeklődést teremteni a magyar tudományos élet irányában.¹⁵³

Nem zárható ki az életpálya eme egybeeséseinek olyan olvasata, miszerint Schedius az udvarral való együttműködése révén különféle kulturális és szociális reformterveinek megvalósításához szerzett (viszonzásképp) engedélyt vagy támogatást. Egyszermind (mint a Mednyánszky-féle javaslatokból kitűnik) megpróbálta azokat integrálni az udvar kultúrpolitikai koncepcióiba. Ezt támasztja alá, hogy hasonló taktika látszik kibontakozni a nádori családdal való kapcsolatában is. Feltűnően egybeesik például a nádornak tett „anyaggyűjtő” szolgálatok regisztrálása az „*Ungarischen Gesellschaft für Naturkunde, Ökonomie und Medizin*” tervezetének felelevenítésével. És bár a szakirodalom¹⁵⁴ hajlamos József nádor harmadik feleségének, Mária Dorottyának egyedü-

¹⁵⁰ Az alapítás rövid összefoglalását l. BÖRÖCZ, i. m. 1–18. o. A vonatkozó iratokat az EOL anyagából kiemelt „EOL története. 1.” doboz tartalmazza.

¹⁵¹ L. 2. fej. 317. jegyzet.

¹⁵² L. 2. fej. 509. jegyzet.

¹⁵³ L. 2. fej. 507. jegyzet.

¹⁵⁴ Georg LOESCHE: *Die ewangelischen Fürstinnen im Hause Habsburg*. Bécs, 1904, 41–71. o.; PAYR, Mária...

li érdekéért ismertetni a *Pesti*, majd *Budai Jótékony Nőegylet*, illetve csatolt szociális-segítő intézményeinek létrehozását, több mint véletlen, hogy a testület titkára Schedius Lajos, aki ez idő tájt Mária Dorottya magyar nyelvtanára. Ugyancsak jelen volt Schedius a *József Nádor Vakok Intézete* alapításánál, és ő készítette el az intézmény működésének alapját jelentő első tantervet.¹⁵⁵

E rövid és vázlatos áttekintésből nemcsak sajátos taktika rajzolódik ki, hanem újra megfogalmazható a megfigyelés, hogy Schedius kezdeményezései feltűnően kizárólag edukatív és szociális jellegűek, melyek a hagyományos intézményi keretek mellett gyakran önszerveződő társasági formában kerültek megvalósításra. Ezt a stratégiát a *De notione atque indole organismi* modelljére vonatkoztatva értelmezhetővé válik az a tény, hogy a Schedius-szövegek miért nem foglalkoznak az államforma és az államigazgatás kérdésével. Itt formálódik meg ugyanis az a kultúrpolitikai és szociális koncepció, mely Schedius társasági és egyleti tevékenységének alapját képezte. Ennek értelmében az ideális állam/társadalom eléréséhez kettős út vezet. Egyrészt az alulról építkező, piramisszerű organikus modellt követő önszerveződés (ma civil kezdeményezésnek neveznék). Másrészt, mivel e közösségek szellemi organizmusok, melyeket esztétikai alanyok alkotnak, és fejlődésükhöz elengedhetetlenek a kulturális javak és a befogadásukhoz szükséges (esztétikai) érzék, az ezeket előteremtő és csiszoló oktatás-nevelés lenne a másik tényező. Ebben a koncepcióban tehát az államhatalom valóban csak koordinátori(-mecénási) feladatokat lát el, és a felülről diktált intézkedéseknek, direkt politikai akcióknak nincs helye – amint hogy egyébként Schedius ilyesfajta akciókban tanácsadóként sem vett részt.

Analógiákat keresve a kortárs társadalomelméleti szövegek között, felvetődhet Wesselényi Miklós *Balittéletekről* című művének modellje, mely szintén az edukáció és a társaságszervezés jelentőségének hangsúlyozásán alapul. Már csak azért is, mert miként a Schedius-szövegek háttérében, a Wesselényi-értekezésnél is fel-

¹⁵⁵ HERODEK, i. m. 5–16. o.

tételezhető Hume és Burke társiasság-konceptiójának hatása.¹⁵⁶ Ezt az olvasatot a Schedius-konceptió kapcsán csak erősíti az az imént feltárt vonatkozás, hogy a társadalom- és államszervezés alapkérdéseit a kultúra közegébe helyezi át, kapcsolatot létesít ízlés és közösen élt élet között. Azaz a *humanitas* Schedius-féle olvasatának egyenrangú kritériumai műveltség és társiasság, mely jelzi, hogy ebben a *humanitas*-értelmezésben fontos szerepet játszik a brit konzervativizmus hagyománya. Az analógiát továbbépítve a Wesselényi-életmű keretei között, láthatóvá válik, hogy ebből a koncepcióból hogyan nő ki átpolitizált és a nemzetiségi kérdésre koncentrált kontextusban a Habsburg Monarchia nemzeti államokból szerveződő föderációvá alakításának modellje.¹⁵⁷ A Schedius-modellt hasonlóan konkrét, államjogi szempontból vizsgálva, megállapítható, hogy alkalmas egy ilyenfajta föderatív modell elméleti megalapozására. A felsőbb hatalomnak tulajdonítható koordinatív funkciót és a mindkét tanulmányban hangsúlyozott tényt, miszerint az organikus államközösség akkor jön létre, ha a „nemzetiség” jelenti a kohéziós erőt, továbbá a lépcsőzetesen univerzálissá táguló organikus szerkezet koncepcióját együtt értelmezve, az így formálódó modell olvasható egy nemzeti államokból építkező, központi hatalmi szerv (uralkodó?) által koordinált föderáció elvi háttereként. – A szövegekről való tartalmi párbeszéd kialakulását a korszakban feltehetően ez az asszociáció is gátolta.

Azonban a nemzetiség fogalmát tekintve nem evidens (bár a terminológia azt sugallja), hogy egy faji alapozású nemzetfogalom

¹⁵⁶ WESSELÉNYI, i. m. Bár a szakirodalom a terjedelmes társasági életre, viselkedésre és a nevelésre vonatkozó fejtegetéseket hajlamos egyfajta ön- vagy előcenzúra kényszerének tekinteni. Holott az öltözködés, társasági viselkedés szimbolikája igen lényeges szerepet játszik a szövegben, feltűnően idézve Burke társiasság-elméletét, mely az öltözet és társasági szabályok mintaként való felmutatásával értékőrző, konzervatív szemléletet fejt ki, l. SZÉCSÉNYI, i. m. 173–178. o.

¹⁵⁷ DEÁK Ágnes: *Wesselényi Szózata a korabeli osztrák–német és szláv röpiratirodalom tengerében*. In: *Wesselényi-émlékkülés*. Szerk. Takács Péter, Fehérgyarmat, 1996, 17–38. o. és úő: *Miklós Wesselényi on the Future of the Habsburg Empire and Hungary*. In: *Geopolitics in the Danube Region. Hungarian Reconciliation Efforts, 1848–1998*. Ed. Ignác Romsics, Béla K. Király, Budapest, 1999, 21–40. o.

a Schedius-értekezésekbe automatikusan behelyettesíthető. Erre a gyanakvásra pedig nemcsak az „Ungern”-fogalom kapcsán már körülírt szemlélet ad okot. A másik bizonyító érv ugyanis az „assimilare” ige megjelenése lenne A’ *Nemzetiségről* szóló cikk szövegében, mely a Vattamány-tanulmány¹⁵⁸ olvasatának is alappillérét képezi. Erdemes azonban szigorúan a szöveghez ragaszkodva megállapítani, hogy mire vonatkozik a nemzeti közösség ama cselekedete, hogy „az organismus természetéhez hasonlóvá teszi (assimilat), vagy, ha oda épen nem fér, árthatatlanná teszi, avagy a’ testből egészen kiveti”. A mondatban tárgyként a „minden idegen elementom” kifejezés szerepel, melyet az előbb említett tanulmány automatikusan a fajelméletek mentén haladva a zsidóság metaforájaként értelmez. A Schedius-szöveg következő mondata azonban egyértelműen tisztázza az „idegen elementom” vonatkozását: „Mert tsak azt a’ köz társaságot, akár nagy legyen az, akár kitsiny, ugy lehet nevezni, a’ melly önnön magából veszi *polgári életének minden formáit, változásait, functióit*”¹⁵⁹ (kiemelés tőlem, B. P.). Azaz, az említett asszimilációs és kirekesztő folyamat a társadalmi önszerveződés és az államszervezet (mint a szöveg korábban utalt rá, esetleg külső befolyásra erőltetett) mintáira vonatkozik, nem pedig egyes népcsoportokra. Annál is inkább, mert ez az organikus modell épp a különféle csoportok szuverenitását tekinti alapelvének. A kontextus ismeretében tehát nem tűnik relevánsnak egy kirekesztő nacionalista szemlélet feltételezése a Schedius-szövegek kapcsán. Ugyanakkor a napóleoni kísérletre, valamint a német és olasz példára vonatkozó utalások egyértelművé teszik, hogy A’ *Nemzetiségről* szóló cikk a modern európai nacionalizmus jelenségét kívánja értelmezni.¹⁶⁰

Természetesen mindez nem jelenti, hogy a Schedius-szövegektől lineáris recepciós vonal vezetne Jászi Oszkár koncepciójá-

¹⁵⁸ VATTAMÁNY, i. m.

¹⁵⁹ SCHEDIUS, A’ *nemzetiségről*... 60. o.

¹⁶⁰ A kérdés kontextusához I. II. BALÁZS Éva: *Zur Frage des ungarischen Nationalismus in der Habsburgmonarchie. Österreich in Geschichte und Literatur* 1971, 134–146. o.; uő: *A reformkori nacionalizmus XVIII. századi gyökerei. Történelmi Szemle*, 1960/2–3. 319–322. o.

ig.¹⁶¹ Sőt, mint a közvetlen fogadtatástörténet mutatja, az itt értelmezett írások szinte visszhangtalanoknak mondhatók. Ugyanakkor a *Principia philocaliae* szövege, mely szintén tartalmazza a felvázolt koncepciót, bár nem tematikus egységben kifejtve, évtizedeken keresztül az esztétika tárgyának hivatalos tankönyve volt a pesti egyetemen. Ráadásul e kötet nemcsak osztrák és német könyvtárakban, de a British Library polcain is megtalálható.¹⁶² Hipotéziseket kedvelő olvasó azon az összefüggésen is eltöprenghet, hogy a 19. század egyik legnagyobb hatású föderatív államtervét később megfogalmazó Kossuth Lajos az evangélikus egyház egyetemes gyűlésein az 1840-es években együtt dolgozott az akkor evangélikus körökben már igen komoly megbecsülésnek örvendő Schediusszal. Schedius volt például egyik megfogalmazója azon evangélikus *gravamenek*et tartalmazó feliratnak, melynek kibővített és aktualizált változatát egy Kossuth és Benyovszky Péter részvételével összeálló bizottság az 1843-as országgyűlésre előkészítette. A *gravamenek*et Kossuth javaslatára ki is nyomtatták, próbáltak egyeztetni a református „atyafiakkal” is a közös képviselőtről, ám végül Zay Károly egyetemes felügyelő a nádornak adta át az iratot.¹⁶³ De együtt szerepelt Kossuth és Schedius a protestáns főiskolát előkészítő bizottságban is,¹⁶⁴ és ismeretes Kossuth szimpátiája a Schedius által ugyancsak

¹⁶¹ Vö. ROMSICS Ignác: *Plans and Projects for Integration in East Central Europe in the 19th and 20th Centuries: Toward a Typology*. In: *Geopolitics in the Danube Region. Hungarian Reconciliation Efforts, 1848–1998*. Ed. Ignác Romsics, Béla K. Király, Budapest, 1999, 1–20. o.

¹⁶² Többek között: *Oesterreichische Nationalbibliothek* 32.W.79; *British Library* 11825.d.15 jelzeteken.

¹⁶³ Schedius felkérése a gravamenek összeállítására: EOL AGE II b 9; tervezete EOL AGE II b 5; 28 *Opinio Spectabilis Domini Ludovici Schedius Professoris Regiae Universitatis Pestensis suae Excellentiae Domino Comiti Cancellario Aulico Adami Reviczky substrata*; Kossuth kinevezése a sérelmek képviselőtére: EOL AGE II e 6; 14. A bizottság munkájáról beszámol az *1843-dik évi szeptember 3-dik 's következő napjain szab. kir. Pest városában a' honi Ágostai Evangélika négy Egyház-kerületek közgyűlése és 1844-dik évi Sept.2-dik 's következő napjain szab.kir. Pest városában az ágostai hitvallást tartó magyar-honi evangélikusok négy egyház-kerületének egyetemes közgyűlése* nyomtatott jegyzőkönyve, mindkét közgyűlésen jelen volt Schedius is (Lyceálna Kniznica Bratislava könyvtárában található).

¹⁶⁴ L. 2. fej. 324. jegyzet.

támogatott *Kisdedővő Intézeteket Magyarországon Terjesztő Egyesület* irányában. Ha csupán jelen dolgozat *Pesti Hírlapra* vonatkozó utalásait számlálja össze az olvasó, látnivaló, hogy Kossuth hírlapja nagyon gyakran és igen pozitívan tudósított Schedius kezdeményezéseiről, sőt ötvenéves professzori jubileumáról és publikációiról is.¹⁶⁵ Az sem szokatlan, hogy Kossuth invenciózusan hasznosít olyan eszközöket, melyek megléte (részint) Schediusnak köszönhető: így az *Országgyűlési Tudósítások*, majd később az 1848-as *Közlöny* kapcsán a gyorsírást vagy az 1848–49-es hadműveletek során a Schedius–Blaschnek-féle térképet.¹⁶⁶ Nem lehetetlen tehát, hogy ilyesfajta „hasznosítás” történik Schedius állam- és társadalomfilozófiai modelljével is a Kossuth-életmű vonatkozásában.

Alakulástörténet. Az állam- és társadalomelmélet közegében kiépülő organikus modell a Schedius-életmű távlataiban egyetemessé tágul. A *Kisfaludy Társaság* ülésein mondott nyitóbeszédekben¹⁶⁷ Schedius már a kultúra, mégpedig a nemzeti kultúra modelljeként alkalmazza. Mindkét beszéd a következő ellentétpárra épít: „Hajlik pedig erre annál inkább egész lelkem, szívem, minél jobban meggondolom édes hazánk’ jelen belső szellemi mozgását, melly sokféle, jó szándékú ugyan, de nem tisztán felfogott elveken alapult, különböző és idomtalan ösztönzések’ egyetlen hatásaik által, az igaz előrehaladásnak, tudniillik a’ nem-

¹⁶⁵ L. I. fejt. 11. jegyzet (jubileum), az ugyancsak Kossuth szerkesztette *Hetilap* tudósítását Schedius tanulmányáról I. 2. fejt. 199. jegyzet.

¹⁶⁶ A Schedius–Blaschnek térképről PÁSZTI, i. m. jelzi, hogy az 1848–49-es szabadságharc hadműveletcín nagyrészt annak alapján tervezte a magyar vezérkar. A *Közlöny*nél alkalmazott gyorsírásról I. *Kossuth Lajos összes munkái*. XII, Budapest, 1957, 309. Budapest, 1848 július 18. *Kossuth jelentése az ország pénzügyeiről és költségvetési terve az 1848. év második felére és az 1849. évre. Az Országgyűlési Tudósítások* kapcsán I. uo. III, Budapest, 1949, 138. c) 1834 április 22. *Országos ülés. Tárty: A VI. tc. I. §-a: minden per a megyei törvényszékek előtt kezdődik.* Stuller Ferencre vonatkozó megjegyzések és jegyzetek, aki az erdélyi diétáról terjesztett gyorsírást tudósításokat.

¹⁶⁷ *Beszéd, mellyel a’ VI. d. köz ülést megnyitotta Schedius Lajos. A’ Kisfaludy-Társaság Eulapjai*. IV. kötet, MDCCCXLII–XLIII-ról. Pest, 1844, 250–254. o.; *Beszéd, mellyel az ötödik köz ülést megnyitotta Id. Schedius Lajos. A’ Kisfaludy-Társaság Eulapjai*. III. kötet, MDCCCXLI–XLII, Buda, 1842, 81–85. o.

zeti jellemzés' és miveltségnek fő útjából, észrevétlenül a' civilitatio' vagy polgáriasodás' csalóka és veszélyes mellék ösvényeire tolongattatik."¹⁶⁸ Ebben az értelmezésben létezik tehát egy nemzeti jellemre építő fejlődési lehetőség, mely a kultúra közegében működik és teljesedik ki: „kétséget nem szenved, miként a' valódi miveltség, egyedeknél úgy mint nemzeteknél, az ember' kettős természetének hasonmértékű 's legbensőbb összeolvasztásán alapszik, és kétséget nem szenved, hogy ezen összeolvasztás csudatévó eszközlője, és így a' valódi miveltségnek mindenható alkotója, az élénk, szabatos, képzelőtehetség."¹⁶⁹ Az angol konzervatív beszédmód társiasság-konceptiója tehát átalakult, amennyiben itt az ideális kulturális viszonyok mozgatója már nem az ízlés vagy ítélőerő, hanem a romantikus zseni legfőbb jegye, a képzelőtehetség. Ugyanakkor a beszédek a másik, negatívnak, külsődlegesnek minősített fejlődési lehetőséget, melyre a polgáriasodás vagy civilizáció terminusait alkalmazzák, a „haszon” felől határozzák meg. Szembenáll tehát egymással egy közgazdasági, racionalista fejlődési modell, amely azonban semmilyen más szférára nincs hatással, illetve egy kultúracentrikus, a *humanitas* lényegi elemeit érintő, ezért magát egyetemesnek mondó fejlődési modell. Schedius ez utóbbit alkalmazza nyitóbeszédeiben Kisfaludy Károly és a tiszteletére létrehozott társaság irodalomtörténeti jelentőségének meghatározására. És viszont: a Schedius-életmű „Gelehrtengeschichte” típusú írásai megrajzolnak egy olyan kultúrtörténeti koncepciót, mely az utóbbi, kultúracentrikus fejlődési modell érvényességét igazolja. Ez a kultúrtörténeti koncepció tehát nem más, mint az ideális organikus modell mögött álló ideális fejlődés- vagy alakulástörténet.

A *Principia philocaliae* rövid tudománytörténeti bevezetője szerint „egy tudomány történetének előadásakor vagy úgy járhatunk el, hogy csak elősoroljuk azokat a műveket, melyeket az adott tudományhoz tartozó témákról írtak és kiadtak, illetve ezek szerzőit, és ahonnan a tanulmányokat és könyveket, melyek e tudomány minden részét felölelik, megismerhetjük; ezt nevezik *külsődleges tudománytörténetnek, bibliografikus tudománytörté-*

¹⁶⁸ SCHEDIUS, *Beszéd, mellyel az ötödik...* 82. o.

¹⁶⁹ Uo. 82–83. o.

netnek, könyvismertetésnek, Bücherkunde. Vagy úgy járunk el, hogy a tudomány kezdeteit, előrehaladását, nevezetesebb összefüggéseit, és különösen az annak tökéletesítésére és megszilárdítására tett különféle kísérleteket felvázoljuk, ahonnan érthetővé válik a tudomány jelen belső helyzete; ezt pedig *belső tudománytörténetnek* nevezzük.”¹⁷⁰ Látható: a nemzeti fejlődéstörténetre alkalmazott külső–belső ellentét a tudomány fejlődéstörténetének vonatkozásában is érvényes. Ezzel precíz összegzését kapja egyszerűsre az olvasó azon szövegek kettős módszertanának is, melyek Schedius irodalomtörténet-írói kísérleteit képviselik.

Az életműben hat olyan szöveg akad, melyek értelmezése a „Gelehrten-geschichte”, illetve a *historia litteraria* hagyománya mentén lehetséges. E szövegcsoporthat három lexikonjellegű, azaz bibliografikus és három narratív szerveződésű, azaz belső fejlődéstörténetet elbeszélő szöveg alkotja, latin, illetve német nyelven. Lexikon formájú, tehát betűrendes szerzői névsorrendjét követő szövegek: 1. az *Országos Széchényi Könyvtár* kéziratárában *Schedius Ludovici Lexicon Scriptorum Hungarorum* címen olvasható, latin és német nyelvű, fragmentumszerű írói lexikonkísérlet.¹⁷¹ 2. Schedius Lajos szerkesztői, egyben szerzői munkájaként számon tartott *Allgemeines Verzeichniss der Inländischen Bücher* 1800-as évfolyamában olvasható, szintén kísérletként, előmunkálatként megjelölt, *Verzeichniss der jetzt lebenden Schriftsteller Ungerns* című, németül írt szerzői lista.¹⁷² 3. Az MTA kéziratárában *Életiratok Schedius Lajos gyűjtéséből* címmel olvasható rövid latin életrajzok.¹⁷³ Elbeszélő jellegűek: 4. A jénai *Allgemeine Literatur-Zeitung* 1798-as *Intelligenzblatt* rovatában található anoním áttekintés *Ungrische Literatur. Einleitung die künftig zu liefernden Uebersichten* címmel.¹⁷⁴ 5. Ugyanitt fél évvel később

¹⁷⁰ SCHEDIUS, *Principia...*, 177. o. A tanulmány szerzőjének fordításában, I. *Doctrina...* 374. o.

¹⁷¹ *Schedius Ludovici Lexicon Scriptorum Hungarorum*. OSzK Kéziratár Quart. Lat. 31.

¹⁷² SCHEDIUS Lajos: *Allgemeines Verzeichniss...* 1800.

¹⁷³ *Életiratok Schedius Lajos gyűjtéséből*, kézirat, MTA Kéziratár, Tört. 2.r.11./b.

¹⁷⁴ SCHEDIUS Lajos: *Ungrische Literatur. Einleitung die künftig zu liefernden Uebersichten. Intelligenzblatt der Allgemeine Literatur-Zeitung*, Jena, No. 21, 1798. 02. 03., 162–174. o.

Ungrische Literatur. Zweyte Uebersicht. Literatur der dramatischen Dichtkunst címmel megjelenő áttekintés.¹⁷⁵ 6. Végezetül egy latin nyelvű előadásjegyzet *Lineae primae Literaturae Antiquorum et Recentiorum Populorum ex Praelectionibus Ludovici Schedius* címmel, ugyancsak az OSzK kéziratárából.¹⁷⁶

A három nyomtatott, publikus szövegből a jénai recenziókkal foglalkozott bővebben a szakirodalom: Karl-Heinz Jügel azonosította szerzőjükként Schedius Lajost,¹⁷⁷ az *Einleitung*ről Némedi Lajos közölt ismertető célzatú tanulmányt,¹⁷⁸ a *Literatur der dramatischen Dichtkunst* szövegének filológiai háttérét pedig Szilágyi Márton *Uránia*-szempontú olvasata¹⁷⁹ tárta fel. A *Verzeichniß* szakirodalmi recepciója egymondatnyi említésre korlátozódik, mégpedig Doromby Karola Schedius-monográfiájában.¹⁸⁰ A kézirat szövegek esetében, eltekintve a *Lineae primae* szövegét ismertető és kommentáló említésektől és tanulmányoktól,¹⁸¹ eltérő szakirodalmi olvasatok mind ez idáig nem befolyásolták az értelmezőt. Holott ezek a szövegek oly módon írják újra és írják át a *historia litteraria* műfaji és tematikai repertoárját,¹⁸² hogy az így kijelölni vélt irányok az irodalomtörténet-írás későbbi alakulástörténetére nézve is tanulságosak lehetnek.

A lexikonkísérletek közül a *Lexicon Scriptorum Hungarorum* szövegének kettős, még az íráskép mentén is elkülönülő szövegrétege idézi fel leginkább a magyarországi *historia litteraria* lexikon típusú változatának előzményeit. A kézirat szövegének egyik rétegét egy latin névalakokat tartalmazó szerzői névlista adja.

¹⁷⁵ Uő: *Ungrische Literatur. Zweyte Uebersicht. Literatur der dramatischen Dichtkunst. Intelligenzblatt der Allgemeine Literatur-Zeitung*, Jena, No. 140, 1798. 10. 20., 1233–1240. o.

¹⁷⁶ L. 2. fej. 355. jegyzet.

¹⁷⁷ L. 1. fej. 165. jegyzet.

¹⁷⁸ NÉMEDI, i. m., 282–286. o.

¹⁷⁹ SZILÁGYI, *Kármán...* 27–56. o.

¹⁸⁰ DOROMBY, i. m. 46. o.

¹⁸¹ A Doromby-monográfiában csupán egy lábjegyzet terjedelméig szerepelnek (DOROMBY, i. m. 46. o.); a *Lineae primae* szövegéről l. 2. fej. 355. jegyzet.

¹⁸² Erre nézve alapvető szakirodalom TARNAI Andor: *A magyarországi irodalomtörténeti-írás megindulása*. In: uő: *Tanulmányok a magyarországi historia litteraria történetéről*. Szerk. Kecskeméti Gábor, Budapest, 2004, 32–87. o.; és uő: *A historia litteraria felbomlása*. Uo. 136–138. o.

A nevekhez helyenként csatlakoznak megjegyzések, latinul és németül, illetve függelékként kapcsolódik mindehhez három szócikkvázlat. A latin névalakokat tartalmazó lista szinkron utalásai arra vallanak, hogy 1800 körül történt annak összeállítása. Ezt támasztja alá többek között, hogy nem szerepel benne Kisfaludy Sándor/Himfy neve, holott az 1801-ben megjelent *Kesergő szerelemről* Schedius recenziót is közölt,¹⁸³ szerzőjét (akkor még Himfyként) 1801–1802-ben elhangzott irodalomtörténeti előadásában is említette.¹⁸⁴ A megjegyzések és az utólag, rendszertelenül beszúrt nevek a névlistától eltérő tintával, eltérő írásképpel kerültek bejegyzésre, és amennyiben datálhatók, 1800 és 1822 közötti időszakra vonatkozó információkat (megjelent kötetek, halálozási dátumok stb.) rögzítenek.

A körülbelül 2300 nevet tartalmazó szerzői lista összetételét a magyarországi 18. századi latin írói lexikonok szempontrendszere látszik meghatározni. Egyfelől a felvett szerzők „hungarus” minősítése területi és életrajzi elv alapján történik, nem az általuk alkotott szövegek nyelve vagy tematikai vonatkozásai szerint. Azaz bárki, aki életének bizonyos részét a Magyar Királyság, annak csatolt részei, illetve Erdély területén töltötte, jogosult a „scriptor hungaricus” minősítésre. Így kerül a listába például Johann Matthias Schröckh neve, mivel ő a csatolt megjegyzés szerint nem Bécsben, hanem Pozsonyban született, vagy Heinrich Gottfried Bretschneider¹⁸⁵ neve, mivel ő 1780 és 1784 között a pesti egyetem könyvtárigazgatója volt. A minősítés másik vonatkozása, azaz a „scriptor” kifejezés értelmezése a *res litteraria* általánosító fogalmához kötődik. Az illető által készített írásművel kapcsolatban tehát műfaji és tematikus megkötöttségek nem merülnek fel, még maga a publikálás gesztusa sem feltétel: Biszlaglits András jezsuita kéziratos munkái, Báthory Griseldis

¹⁸³ SCHEDIUS Lajos: *Himfy szerelmei. Zeitschrift von und für Ungern*, I. Bd, 2. Ht, 234–239. o.

¹⁸⁴ L. BALOGH, *Eszétika...* szakdolgozat függeléke, 37. „Lyrici” címszó alatt, „Hymfi” alakban, szerzői névként.

¹⁸⁵ A későbbiekben a magyar szakirodalom is emelte ki személyét: Heinrich Gottfried Bretschneider (1739–1810) budai éveiről I. SZABÓ Margit: *H. G. v. Bretschneider budai tartózkodása 1782–1784-ig. Fejezet a magyar felvilágosodás történetéből*. Budapest, 1942.

kézírtatos latin levelei¹⁸⁶ révén nyert felvételt a névsorba. Emellett az 1801-es *Lineae primae*-ben olvasható historiográfiai összegzés¹⁸⁷ is támogatja azt a feltételezést, hogy a lexikonterv tudatosan mozgósítja mind tartalmi, mind szerkesztési szempontok terén a *historia litteraria* magyarországi hagyományát. Az összegzés ugyanis Bod Péter *Magyar Athenasa* és Bél Mátyás tervezete kivételével sorra említi a jelentősebb írói lexikonok szerzőit: Czvittinger Dávidot,¹⁸⁸ Haner György Jeremiást,¹⁸⁹ Horányi Eleket,¹⁹⁰ továbbá id. Ráday Gedeon *historia litteraria*-kísérletét, melyre Kenyeres Imre is csak következtetett a magyar irodalomtörténet-írás fejlődéséről írt tanulmányában.¹⁹¹ Egyébiránt Bod *Athenasa*¹⁹² és Seivert János kötete¹⁹³ sem zárható ki e töredékes lexikon intertextuális köréből. A szerzői listán ugyanis szerepel mindkettjük

¹⁸⁶ Horányi Elek említi a Zamojski-levéltárban fennmaradt latin levelezését (HORÁNYI Elek: *Nova Memoria Hungarorum et provincialium scriptis editis notorum quam excitat...* I, Pest, 1792, 317. o.).

¹⁸⁷ „Totam litterariam pertract[at] Vallaszky, Belnay, Czvittinger, Rotarides, Ajkay, Haner, Horányi. Duo s[un]t vitia 1.) ob vitia Typographica. 2.) valde laxus prolixus. De Poetica literatura Paratum opus C[assicum] Tertina Templum honoris et gloriae Poetarum sed nondum prodiit. Alter Comes Raday Gedeon Patriota Zelozissimus Poeta insignis scribere voluit sed morte impeditus.” BALOGH, *Estztétika...* szakdolgozat függeléke, 39. o.

¹⁸⁸ *Davidis Czvittingeri nob. Hung. Specimen Hungariae Literatae, virorum eruditione clarorum natione Hungarorum, Dalmatarum, Croatarum, Slavorum, atque Transylvanorum, vitas, scripta, elogia et censuras ordine alphabetico exhibens. Accedit Bibliotheca scriptorum qui extant de rebus Hungaricis.* Francofurti et Lipsiae typis et sumptibus Joh. Guil. Kohlesii, Univ. Altdorf. Typogr., 1711.

¹⁸⁹ HANER György Jeremiás: *De Scriptoribus Rerum Hungaricarum et Transylvanicarum, scriptisque eorundem antiquioribus, ordine chronologico digestis, adversaria.* Bécs, 1774. A II. részt Filtsch János adta ki: *De Scriptoribus recentioribus...* Nagyszében, 1798.

¹⁹⁰ Horányi Elek ekkor már ismert munkái: i. m. és *Memoria Hungarorum et Provincialium scriptis editis notorum.* I–III, Bécs és Pozsony, 1775–1777.

¹⁹¹ KENYERES Imre: *A magyar irodalomtörténetírás fejlődése a XVIII. században.* [s.l.], 1934, 38. o.

¹⁹² BOD Péter: *Magyar Athenas avagy az Erdélyben és Magyar-Országban élt tudós embereknek, nevezetesebben akik valami, világ eleibe bocsátott írások által esmértecsékké lettek, s jo emlékezeteket fen-hagyták, historiájok.* [s.l.], 1766.

¹⁹³ JOHANN SEIVERT: *Nachrichten von Siebenbürgischen Gelehrten und ihren Schriften.* Pozsony, 1785.

neve, Bodnál azzal a megjegyzéssel, hogy *Magyar Athenas* című munkájához feltehetően az angol Anthony Wood *Athenae Oxoniensis. 1691–1692* művét tekintette mintának.¹⁹⁴

Bár a nevekhez rendelt szócikkek hiánya, illetve töredékes mivolta miatt a válogatás szempontrendszerének részletesebb vizsgálata hipotetikus, két mennyiségi preferencia mégis említésre méltó. Egyrészt megfigyelhető, hogy a névlista akkurátus pontossággal tartalmazza a „scriptor hungarica” elnevezést a fenti kritériumok értelmében kiérdemlő hölgyek névsorát. Az írónői imázs különféle változatai kapnak itt helyet: a kegyességi irodalmat fordító és alkotó írónő (Bárczay Klára, Báthory Zsófia, Beterra Mária, Bethlen Katalin, Boschovich Anna, Csáki Katalin, Daniel Polyxena, Gyulai Katalin, Hellenbach Éva, Petróczi Kata, Ujfalusi Judit, Wesselényi Anna, Mária és Zsuzsanna), a praktikum szféráját kedvelő tudós háziasszony (Dobos Tofeus Zsófia, szakácskönyve¹⁹⁵ révén), a levélműfajban jeleskedő főúri asszony (Báthory Griseldis),¹⁹⁶ a politikum szférájában megnyilatkozó honleány (Viczey Anna *Étwas für Ungarn von einer Patriotin, 1790*¹⁹⁷ című röpirata révén), a *poeta docta* szerepét kialakítani törekvő, versesköteteket publikáló szerzők (Fábián Julianna, Molnár Borbála, Vályi Klára) és a németes, szalonéletet szervező, társasági költőnő szerepkörének megvalósítói (Artner Terézia). Artner Terézia említése azért is figyelemre méltó, mert az első verseskötetét Jénában publikáló írónőt Schedius soproni diákévei idejéből személyesen is ismerhette.¹⁹⁸ A nőírók szerepeltetése nemcsak a magyar irodalomtörténeti szöveggkánon mennyiségi gyarapodását jelenti, hanem a kanonizáció szerepelvárásainak

¹⁹⁴ Anthony Wood (1632–1695) angol antikvárius, oxfordi életrajzíró. Az oxfordi egyetemhez kapcsolódó emlékanyagot gyűjtötte össze és adta ki. Szintén Oxfordhoz kapcsolódik említett *Athenae Oxoniensis* (1691–1692) című írói lexikona is (újabb kiadása: Philip Bliss, Hildesheim, Olms, 1969).

¹⁹⁵ L. SZINNYEI József: *Magyar írók élete és munkái*. II, Budapest, 1893, 928. o.

¹⁹⁶ L. 3. fej. 186. jegyzet.

¹⁹⁷ [VICZAY Anna]: *Étwas für Ungarn von einer Patriotin*. Bécs, 1790.

¹⁹⁸ Artner Terézia életéről I. PAUSZ Gabriella: *Nemes Arner Mária Terézia (1772–1829) és írói köre*. Budapest, 1917, és BORONKAY Szabolcs: *Arcképek Sopron XIX. századi német nyelvű irodalmi életéből. I. Therese Marie von Artner (Artner Teréz) 1772–1829. Soproni Szemle, 1996, 331–336. o.*

változását is. A nőírók csoportjának kanonikus felfedezése, eltekintve az 1847-es *Honleányok könyvétől*,¹⁹⁹ majd csak a 19. század végére válik egyértelművé olyan kiadványok révén, mint Harmath Lujza *Magyar írónők albuma*²⁰⁰ vagy a *Heves megyei Írók és Írónők Almanachja*.²⁰¹ A Schedius-életmű tekintetében azonban nem egyedülálló e szempont érvényesítése. A *Magyar Országi Nevezetesebb Emberek Arzsképeinek réz metszésben, vagy kö nyomásban leendő ki adása* című tervezet bírálatában például külön hangsúlyozta, hogy a kiválasztandó személyek névsorában a teljességre kell törekedni, „akár Asszonyok akár Férfiak légyenek azok”.²⁰² Mindez pedig jól illeszkedik a *Schedius és a nők* alfejezetben már vázolt nőiség-értelmezéshez.

A másik preferencia egy, az irodalom intézménytörténetében szintén viszonylag frissen formálódó szerepkörhöz kapcsolódik. A lexikon névsora ugyanis kivétel nélkül tartalmazza azon személyek neveit, akik a 18. század végi nyilvánosság új fórumát jelentő folyóirat- és hírlapkiadás központi szereplői, azaz szerkesztők voltak. Nemcsak a magyar folyóiratok és hírlapok teljes szerkesztői névsora olvasható itt Ráth Mátyástól Pajor Gáspárig, de a magyarországi német nyelvű sajtó (Karl Gottlieb Windisch, Kovachich Márton György, sőt, némi ironikus önérzettel a 47. oldalon Schedius Lajos neve) és a latin nyelvű újságírás (Tertina Mihály, Spielenberg Pál) meghatározó alakjaié is. Szacsvey Sándor esetén a kivételesen meglévő kidolgozott szócikk nem is emeli ki mást, mint szerkesztői tevékenységét. Úgy tűnik tehát, a *historia litteraria* hagyományába ezzel beleíródik az „irodalomszervező” státusának elismertsége, és a korábban is sokrétű

¹⁹⁹ *Honleányok könyve. Közhasznú ismérétek terjesztésére a gyöngéd nőnem körében. Jelesb írók és írónők közremunkálásával kiadják Rösler Ágnes és Oroszhegyi Jóna*, 3 füzet, Pest, 1847.

²⁰⁰ *Magyar írónők albuma. A magyar írónők műveiből összeállította és kiadta Harmath Lujza*. Budapest, 1890.

²⁰¹ *Hevesmegyei írók és írónők arcképes almanachja az 1903. évr.* Szerk. Utas Zsiga, Herzog Ernő Ármin, Gyöngyös, 1903.

²⁰² *Grof Teleki Jósefnek, H. Jankovich Miklósnak Horvath Istvannal Schedius Lajosnak és Kultsar Istvannak Véleményei a Magyar Országi Nevezetesebb Emberek Arzsképeinek réz metszésben, vagy kö nyomásban leendő ki adása iránt.* OSzK Kéziratár, Fol. Hung. 480.

műveltség-fogalom a német „gelehrten” lexikonok műveltség-értelmezésének irányába bővül.

Végezetül érdemes kitérni arra az értelmezési horizontra is, melyet a nevekhez fűzött szórványos megjegyzések utalásrendszere jelöl ki. Megfigyelhető, hogy a kommentárok döntő többségükben olyan nevekhez kapcsolódnak, melyek kortárs szerzőket azonosítanak. Az 1800 táján összeállított, valószínűleg latin nyelvre tervezett lexikonváz tehát a következő két évtized betoldásai révén német nyelvű kortárs írói lexikonná formálódott. Az írói lexikonok közül a megjegyzésekben csak Horányi *Nova memoriájára*²⁰³ történik utalás, illetve Johann Georg Meusel *Das gelehrte Teuschland* című,²⁰⁴ célkitűzése szerint is kortárs írók életrajzát közreadó lexikonára. Hogy Horányi írói adattárai mintaként szolgáltak Schedius számára, megerősíti emellett Schediusnak a *Scriptores Piarum Scholarum liberaliumque artium magistri* I. és II. kötetében olvasható előszava.²⁰⁵ A posztumusz megjelent I. kötet előszavából²⁰⁶ kitűnik, hogy Horányi a vele baráti viszonyban álló Schediust kérte fel a bevezetés megírására.

²⁰³ L. 3. fejt. 186. jegyzet.

²⁰⁴ Johann Georg MEUSEL: *Das gelehrte Teutschland oder Lexikon der jetzt lebenden teutschen Schriftsteller*. A lexikont Meusel többször adta ki, bővítve, legteljesebb és legutolsó az 5. kiadás (23 Bdc., Meyer, Lemgo, 1796–1834, újra kiadták Maria-Theresia Kirchberg és Rainer Pörzgen, Hildesheim, Olms, 1966). A mintegy 14 000 nevet tartalmazó lexikonról l. Paul RAABE: *Johann Georg Meusels Schriftstellerlexikon*. In: uő.: *Büchertust und Lesefreuden: Beiträge zur Geschichte des Buchwesens im 18. und frühen 19. Jahrhundert*. Stuttgart, 1984, 117–139, 294–300. o.

²⁰⁵ *Lectori Benevolo S. d. Ludovicus Schedius Aesthetics Professor P.* In: HORÁNYI Elek: *Scriptores Piarum Scholarum liberaliumque artium magistri quorum ingenii monumenta exhibet Alexius Horányi Budensis eiusdem instituti plurimumque societatum eruditaram membrum*. I., Buda, 1808, I–II. o.; *Lectori Benevolo S. p. d. Ludovicus Schedius Reg. Scient. Univ. Hung. Aesthet. Prof. P. Societ. Götting. Membrum, et Lat. Jenen. Socius, Uo., II*, Buda, 1809, I–XXV. o.

²⁰⁶ „Quamquam et angusti, quod conceditur, temporis ratio, et aliorum, qui nunc urgent, laborum necessitas, operi huic praefandi provinciam, ab Auctore clarissimo mihi delatam, suscipere vetent: desiderio tamen Viri celeberrimi, mihiq; amicissimi, deesse nec volo, nec possum, cum et honoris, quem hac re mihi oblatum existimo, sensus curaque, et amicitiae, animorum consensu, studiorumque similitudine firmatae, officium, id obsequii genus deponcat.” HORÁNYI, *Scriptores Piarum...* I. I. o.

A Horányi halála után megjelenő II. kötetet Schedius gondozta, aki az előszón kívül a szerző emlékezetének megörökítésére részletes életrajzot és bibliográfiát is közölt a bevezetőben.²⁰⁷ Ez egyszersmind arra is rávilágít, hogy a felekezeti tájoltság nem szűkítette Schedius tudományos-történeti látókörét – az I. kötetben olvasható előszó például utal a bencések és a jezsuiták munkásságát feldolgozó külföldi írói lexikonok ismeretére is.²⁰⁸ Nem véletlen, hogy Révai Miklós kézíratainak posztumusz kiadása ugyancsak Schedius irányításával folyt.²⁰⁹

A Schedius-lexikon szakirodalmi utalásainak többsége azonban kortárs folyóiratokat jelöl meg, különösen azok *Intelligenzblatt* típusú rovatait: ilyenek a jénai *Allgemeine Literatur-Zeitung*, a göttingeni *Gelehrte Anzeigen*, a hallei *Allgemeine Literatur-Zeitung* és a *Tudományos Gyűjtemény*. Az információszerzésben működhetek ugyan a hagyományos módszerek: a feltűnően sok kézíratos mű említése azt jelzi, hogy magángyűjteményekből is szerzett a lexikon összeállítója, nyilván személyes kapcsolatrendszer révén, információkat. Ilyen kapcsolat lehetett Miller Jakab

²⁰⁷ „Quare me, qui diuturnae amicitiae vinculo Auctori celeberrimo coniunctus, atque nunc etiam fiducia eiusdem singulari permotus, praefandi munus suscepi, nihil utilius iucundiusque lectoribus cruditis facturum esse arbitror, quam si memoratu digna Viri clarissimi vitae adiuncta, quantum mihi cognita sunt, aperte exponens posteritatis memoriae tradidero.” HORÁNYI, *Scriptores Piarum...* II. VIII–IX. o.

²⁰⁸ „At merito etiam patriae nostrae laetari possumus, quae sacro Piarum Scholarum Ordini, in tot Europae regnis, de litterarum flore, iuventutisque educatione summo opere merito, primum, cumque gravissimum ac locupletissimum subministravit historiae eius litterariae scriptorem, qualem Gallia Ordini Benedictinorum, et quidem Congregationi S. Mauri celeberrimae in Renato Prospero Tassin, et Ordini Praedicatorum Quetis et Echardio: in Italia Cl. Reg. Iesuitis in Philippo Alegambe, Theatinis in Vezzoso, Lucensibus Matris Dei in Franceschino suppeditaverat. Quantum denique gaudii capere possunt cruditi ex nova hac luce affusa historiae litterariae, praesertim hungaricae, quam olim iam idem Clar. Auctor celebratissimo suo opere Memoriae Hungarorum et Provincialium scriptis editis notorum, plurimum illustraverat.” Uo. II. o.

²⁰⁹ „Helesen tselekedte Tanítónk, hogy kézíratait Tek. Tud. Schedius Lajos Urra bizta: ez a diszes Hazafi leg inkább elő mozdíthatja ki nyomtatásokat.” Horvát István Ferenczy Jánosnak, 1807. márc. 26. (*Horvát István és Ferenczy...* 94. o.), továbbá *KazLev*, V. Budapest, 1894, 131, 271. o.; uo. XIV, Budapest, 1904, 221. o.

Ferdinánd, akitől Schedius egy 1799-es levelében kért adatokat, „auch für meine *Biographien der Gelehrten u. Schriftsteller unsres Vaterlandes*.”²¹⁰ 1802-ben kelt gratuláló levele Miller „nemzeti könyvtárosi” kinevezése alkalmából ugyancsak nem hátsó szándék nélkül való.²¹¹ Az eredményes gyűjtés érdekében Schedius megpróbált munkacsoportot alakítani: kísérletet tett arra, hogy Horvát Istvánt és Ferenczy Jánost bevonja a vizsgálódásba. Am Horvát érdeklődése inkább egy Kovachich-típusú történeti-jogi iratgyűjtemény létrehozására irányult.²¹² Sikeresebbnek tűnik az ilyen irányú együttműködés Schedius és Tertina Mihály között, melyet Tertinának a *Zeitschrift von und für Ungern* lapjain megjelenő, *historia litteraria* körébe tartozó két értekezése jelez. Az első tanulmány²¹³ a magyarországi lexikográfiához, azaz szótár-történethez nyújtott adalékokat, kiegészítve a kiadó, Schedius által összeállított, lexikonszócikk-szerű szerzői életrajzokkal. A második tanulmány²¹⁴ főként Bél Mátyás műveinek historiográfiájával foglalkozik, igen tanulságos bevezetővel arra nézvést, milyen volt akkortájt a különböző könyvgyűjteményekben való kutatás módszertana. Ugyancsak a *Zeitschrift* közleményei alapján állítható, hogy Genersich János szintén fontos adatszolgáltató lehetett Schedius gyűjtéséhez: *Anzeige der jetzt lebenden Schriftsteller, die aus dem Zipser Comitate gebürtig, oder darin wohnhaft sind* című, több részletben közölt mutatója szempontjaiban is illeszkedik Schedius *Verzeichniss*ben meghirdetett tervezetéhez.²¹⁵ Mivel Schedius a híres Teleki-könyvtárnak afféle házi könyvmolya, továbbá az evangélikusok országos levéltárának megszervezője és első levéltárosa volt, ezekkel a praktikus körül-

²¹⁰ OSzK Kézirattár, Quart. Lat. 781. ff. 157–158. jelzetten olvasható, szövegét közli MAY, i. m. 267. o.

²¹¹ Uo., 271. o., a kézirat: OSzK Kézirattár, Quart. Lat. 781. f. 208.

²¹² *Mindennapi*. ... 102. o.

²¹³ TERTINA Mihály: *Einige Beyträge zur Literaturgeschichte Ungerns. Zeitschrift von und für Ungern* 1804 IV. Bd, 4. Ht, 246–250. o. (*Nachschrift des Herausgebers* 250. o.)

²¹⁴ TERTINA Mihály: *Einige Beyträge zur Literaturgeschichte Ungerns. Fortsetzung. Uo., IV. Bd, 5. Ht, 297–302. o.*

²¹⁵ Joh[ann] GENERSICH: *Anzeige der jetzt lebenden Schriftsteller, die aus dem Zipser Comitate gebürtig, oder darin wohnhaft sind. Zeitschrift von und für Ungern*, III. Bd 5, 6. Ht.

ményekkel magyarázható lexikon-kísérletében az evangélikus szerzők számarányának viszonylagos fölénye.²¹⁶ Ugyanakkor hivatkozásainak számaránya az információgyűjtés alapmetódusaként a folyóirat- és hírlapirodalom által megteremtett újfajta nyilvánosság lehetőségeinek kihasználását jelzi.

Ez a módszer pedig nem csupán a megjelenő folyóiratok rovatainak szemlélését jelentette. Különösen Magyarországon nem, ahol épp a vizsgált időszakban a Schedius által szerkesztett *Anzeigen* volt az egyetlen bibliografikus célzattal kiadott folyóirat. Már az 1790-es évek elején eredményesen működött azonban az az elképzelés, hogy bibliografikus igényű összeállítás szerkesztői valamely periodikában felhívást tesznek közzé vállalkozásukról, és kéri az olvasók mint önkéntes adatszolgáltatók segítségét. Ezt a módszert alkalmazta az *Ephemerides Budenses* a magyar nyelvű drámairodalom bibliográfiájának összeállításakor, talán többek között épp Schedius ötletére.²¹⁷ Mindenesetre Schedius az *Allgemeines Verzeichniss* 1800-as évfolyamában alkalmazza a fenti módszert. Felhívást tesz közzé, miszerint hozzáfogott „a ma élő magyar írók mutatójának” elkészítéséhez, ehhez várja a bibliografikus teljességet és korrektséget lehetővé tévő információkat. Megadja a szócikkek felépítését is: *a)* az író család- és keresztnéve, *b)* születésének ideje és helye, *c)* azon iskolák és intézmények megnevezése, ahol végzettségeit szerezte, *d)* hivatalok és méltóságok, melyeket betöltött vagy betölt, *e)* valamennyi nyomtatásban megjelent munkájának pontos felsorolása. Mintaként az ugyancsak volt göttingeni diák, Johann Georg Meusel általa másutt is hivatkozott *Das gelehrte Teutschland* című kortárs írói lexikonát²¹⁸ adja meg, mely mintaválasztás a bibliografikus teljesség mellett a periodikus megjelenés és a folyamatos frissítés követelményét is jelzi. A szócikkek itt megadott szerkezetét és a folyamatos frissítés követelményét tekintve tehát mind a kéziratos lexikon töredékes szócikkei, mind pedig a valószínűleg az 1820-as évek végén keletkezett, *Életiratok* címmel említett 7 rövid

²¹⁶ Schedius és a Teleki-könyvtár „viszonyára” l. 2. fej. 219. jegyzet. Schedius evangélikus levéltárnoki működéséről l. BÖRÖCZ, i. m. 3–16. o.

²¹⁷ l. 2. fej. 464. és 465. jegyzet.

²¹⁸ l. 3. fej. 204. jegyzet.

latin életrajz²¹⁹ az itt vázolt szempontok mentén kiépülő szövegeknek tekinthetők. Elmondható tehát, hogy Schedius, felhasználva a folyóiratok kínálta nyilvánosság és a periodikus megjelenés lehetőségét, 1800 és 1830 között folyamatosan dolgozott egyfajta hungarika név- és életrajzi kataszter összeállításán.

A kéziratos töredékek mellett a vállalkozásnak fennmaradt egy nyomtatásban megjelent köztes szövegterméke is: az *Anzeigen* idézett számában olvasható *Verzeichniss der jetzt lebenden Schriftsteller Ungerns* szövege.²²⁰ A mutató szerkezete a következő: *a*) családnév, vezetéknev, *b*) egyházi személy esetén a felekezeti hovatartozás, katolikus szerzetesek esetén a rend neve, *c*) az állami, egyházi hivatal, amit jelenleg betölt, ha nincs, „privatisiert” minősítés olvasható, *d*) jelenlegi lakhelye, *e*) *: ha a Magyar Királyság vagy Erdély területén született, de külföldön él; **: ha nem e területen született, de jelenleg ott él. Az 533 adatsort tartalmazó lista olvasható és értelmezhető a korabeli nyílt kánonok egyik sajátos megjelenéseként, mely az egyes adatmezők szempontjai mentén a következőképp jellemezhető. A kortárs magyar írók 1800 körüli virtuális testületének mindössze 1,5%-át (8 személy) alkották a nem Magyarországon született, de itt élő szerzők, 2,6%-át (14 személy) a külföldön élő magyarországi születésűek. Ezek az arányszámok a történeti szempontú írói lexikonok arányaihoz képest valószínűleg alacsonyabbak. A lakóhelyek megoszlása szerint kiemelkedik Pest jelentősége, mint a felsorolt szerzők 12%-ának otthona (Pest megyét és Budát is beleszámítva 17%), ezt követi Bécs (belföldként tételezve) 6,2%-kal, valamint Pozsony és Erdély 5%-kal. Ez, figyelembe véve természetesen a Schedius pesti tartózkodásából eredő torzítást is, azt jelzi, hogy a kulturális élet személyi vonatkozásaiban is valóban Pest-Budára koncentrálódik. Ugyanakkor Bécs szerepe a korabeli magyar (de nem feltétlenül magyar nyelvű) kulturális szerveződésekben kortárs nézőpontból az irodalomtörténet által feltételezettnél jóval nagyobbak tűnik. A felsorolt írók 34%-a áll egyházi szolgálatban, mégpedig 23,3 % katolikus (ezen belül a piaristák 6,7%-os aránya feltehetően a Horányi-féle készülő piarista lexikon ismeretének is

²¹⁹ L. 3. fej. 173. jegyzet.

²²⁰ L. 3. fej. 172. jegyzet.

köszönhető), 5,8% evangélikus, 4,5% református, és 1-1 személy unitárius, illetve görög egyházi vonatkozásban. A hivatalokat, méltóságokat és foglalkozási csoportmegjelöléseket vegyesen tartalmazó, helyenként hiányos rovat szerint a szerzők 24,4%-a működik az oktatás területén hivatalos tanári, tanítói vagy professzori minőségben (további 0,9% magántanárként). Megyei vagy közigazgatási hivatalt tölt be 13,5%-uk, 12%-uk orvos, 8,7%-uk a privát szférához tartozik (többnyire földesurak), 3,4%-uk ügyvéd és körülbelül ugyanennyi katona, 0,5%-uk mérnök. Sokatmondó azonban a következő kategóriák megjelenése a királyi hivatalnak számító könyvtáros (2 fő, 0,5%) és könyvrevizor (1 fő, 0,2%) mellett: színész (Girzik F. Xavér, Kelemen László, Herd Károly, 0,8%), újságszerkesztő (Pántzél Dániel, 0,2%) és könyvnyomtató (Wéber Simon, 0,2%) – három olyan foglalkozási kategória, mely nem hivatali, hanem üzleti alapon épül a kulturális intézményrendszerre.

E minta reprezentatív mivolta természetesen több szempontból is megkérdőjelezhető – a nyilvánvaló hiányok lehetnek például politikai indíttatásúak. Hiszen például Kazinczy Ferenc és Verseghy Ferenc neve itt nem, a kéziratos lexikon névsorában viszont szerepel. Ha a százalékos arányok nem is, de a nagyságrendek jelzésértékűek lehetnek a történeti irodalomszociológia szempontjából, ámde csupán amennyiben hasonló adatsorokkal összevetve lesznek majd értelmezhetőek. Ennél is lényegesebb azonban, hogy a kulturális szöveg hagyományt kanonizáló *historia litteraria* hogyan alakul át a fenti mutató révén az irodalmi élet intézményes kereteit formáló törekvések információs bázisává. Hiszen egy gyakorlatias értelmező számára feltűnhet, hogy a *Verzeichniss* egyben az általa megjelölt személyek elérhetőségét is nyilvánosságra hozza. Tehát akár a folyóirat-szerkesztésben, akár a könyvkiadásban, akár társaságszervező kísérletekben felhasználható mint lehetséges szerzők, olvasók vagy résztvevők kínálata. Schedius lexikon-kísérletei így kettős irányban alakítják át a *historia litteraria* életrajzi lexikonokat felvonultató hagyományát. Egyrészt a modern könyvészet bibliografikus műfajainak irányába. Másrészt pedig a modern nyilvánosság kereteire építő kulturális szféra szervezéséhez és alakításához elengedhetetlen információs

adatbázisok (horribile dictu: egy tudományos *Ki kicsoda...* műfajának) irányába.

Az elbeszélő jellegű, fejlődéstörténeti rendszerű áttekintések kapcsán hasonlóképp feltételezhető a magyarországi irodalomtörténeti hagyomány ismerete. A *Lineae primae* historiográfiája²²¹ ugyanis tételesen hivatkozik a Bél Mátyás, Rotarides Mihály, Belnay György Alajos, Haner György Jeremiás, Wallaszky Pál nevéhez kapcsolódó szövegekísérletekre,²²² továbbá Tertina Mihály mindmáig ismeretlen kéziratosa költészettörténetére.²²³ A kronológiai elv alkalmazásával, a nyelvtörténeti szempont kiemelésével és a szótárak szerepének hangsúlyozásával, valamint az életrajzi vonatkozások háttérbe szorításával Schedius irodalomtörténeti elbeszélései szervesen kapcsolódnak a fenti tradíció egyes sajátosságaihoz.

A Schedius elbeszélő jellegű irodalomtörténeteit szervező modellek között érdemes megemlíteni Johann Gottfried Eichhorn előadásait és műveit. Mint arról már szó esett, göttingeni *Georgia Augusta* közegében Eichhorn nevéhez köthető az ún. „Gelehrten-geschichte” népszerűsítése.²²⁴ Ez pályája során többkötetes irodalomtörténeti összefoglalóban²²⁵ öltött testet, melynek Magyar-

²²¹ L. 3. fejt. 187. jegyzet.

²²² BÉL Mátyás: *Historiae linguae Hungaricae libros duos ... edere parat*. Berlin, 1713; [Rotarides Mihály]: *Historiae hungaricae literariae antiqui medii atque recentioris aevi lineamenta. Quorum prolegomena generalem in univ. historiam Hungariae literariam introductionem continentia prodeunt studio ac sumtu H. M. hungari*. Altonaviae et Sergestae, 1715; [BELNAY György Alajos]: *Historia literarum, bonarumque artium in Hungaria, e probatissimis scriptoribus synoptice deducta*. Bécs és Pozsony, 1799; HANER György Jeremiás: *De scriptoribus rerum hungaricarum et transylvanicarum, scriptisque eorundem antiquioribus, ordine chronologica digestis, adversaria*. I, Bécs, 1777, II, Szeben, 1798; WALLASZKY Pál: *Tentamen historiae litterarum sub rege gloriosissimo Matthia Corvino de Hunyad in Hungaria*. Lipcse, 1769 és utó: *Conspectus reipublicae litterariae in Hungaria ab initio regni ad nostra usque tempora delineatus*. Pozsony és Lipcse, 1785.

²²³ *Templum honoris et gloriae Poetarum* – I. 3. fejt. 187. jegyzet. Fellehetően ennek a kéziratnak köszönhető, a *Zeitschrift von und für Ungern* lapjain Tertina irodalomtörténeti tanulmányainak közlése, I. 3. fejt. 213. és 214. jegyzet.

²²⁴ Eichhorn egyetemi tevékenységére I. SELLE, *Die Georg-August-Universität...* 161–164. o.

²²⁵ I. 2. fejt. 176. jegyzet.

országgra vonatkozó fejezetét Schediusszal szerette volna elkészíttetni. Amellett, hogy Eichhorn előadásai az enciklopédizmus jelentőségét, a lexikon jellegű rendszerezés hasznosságát közvetítették hallgatói, így Schedius felé is,²²⁶ kultúrtörténeti koncepciója még inkább meghatározónak bizonyult. Bossuet történetfilozófiájával polemizálva fejtette ki nézetét, miszerint a kultúrtörténeti elbeszéléseknek a szellemi világ fejlődéstörténetét kell feltárniuk, mégpedig a nemzeti morál és kulturális evolúció dimenziójában: „Der Blick des Historikers »soll auf alle Theile der Geschichte zugleich gerichtet seyn«, denn nur auf diese Weise sei er in der Lage, »die wahren Ursachen der geistigen Veränderungen des Ursprungs und Fortgangs, des Stillstands und Rückfalls der Literatur« zu entdecken; und selbstverständlich gelte dies nicht nur für die Literatur, sondern auch für den Fortschritt der Nation in Moral und Gesittung.”²²⁷

Schedius *Allgemeine Literatur-Zeitung*ban megjelent *Ungrische Literatur* című tanulmánya²²⁸ a fenti két hagyományréteget egyszerűen mozgósítja, mégpedig egy sajátos szituációban. A szöveg retorikája egyértelműen a magyar irodalmat nem, a német kultúrtörténeti áttekintéseket azonban jól ismerő olvasót célozza. Ennek érdekében ötvözi az Adelung-féle anyanyelv-központú irodalom-koncepciót²²⁹ az Eichhorn műveiből és előadásaiból ismert kultúrtörténeti modellel. A felvezetés a magyar nyelv karakterét határozza meg, mégpedig három szempontból: 1. harmonikus, szépen csengő, egyszerű nyelv, melyet a magyarok Ázsiából hoztak Európába, 2. e nyelv, megszabadulván a latin uralmától, egy nagy birodalom nyelve lehet, összekötő kapocsként annak népei között, és 3. mint kultúrnyelv („Büchersprache”), egyre növekvő szegmensét alkotja az *Allgemeine Literatur-Zeitung* által bemutatott kulturális fejlődésnek, mind Európa, mind az egész

²²⁶ Az enciklopédizmus szerepéről a göttingeni oktatásban l. MARINO, *Præceptores...* 246–267. o.

²²⁷ MARINO, *Præceptores...* 298. o.; Eichhorn kultúrtörténeti koncepciójáról l. uo. 291–299. o.

²²⁸ L. 3. fejt. 174. jegyzet.

²²⁹ Johann Christoph Adelung irodalomtörténet-értelmezéséről l. Sigmund von LEMPICKI: *Geschichte der deutschen Literaturwissenschaft bis zum Ende des 18. Jahrhunderts*. 1976, 2. Aufl., Göttingen, 423–430. o.

emberiség vonatkozásában. Az ezt követő kronológiai szempontú elbeszélés középpontjába az 1777–1797 közötti időszak kerül. A korábbi korszakok háttérbe szorulnak, mivel a középkorban a latin egyeduralma, a protestantizmus korában a török hódoltság, illetve a protestánsok jogi (azaz latin nyelvtudást igénylő) pályára korlátozott érvényesülése miatt az anyanyelv háttérbe szorult. A nézőpont fókuszában álló kortárs két évtized elbeszélésének kulcsszava az ébredés: az egyes résztörténetek ennek az ébredésnek különböző aspektusait, különböző történeteit mondják el. Ilyen résztörténetek: a magyar nyelv térhódítása az oktatásban (a *Ratio Educationistól* Budai Ézsaiás hamarosan megjelenő magyar nyelvű tankönyvéig); a szótárak és grammatikák megjelenése és specializálódása (a pályázati felhívásoktól a debreceni grammatikáig és Ráth Mátyás sikertelen szótártervezetéig); a magyar nyelvű hírlap- és folyóirat-irodalom kialakulása (Ráth Mátyás *Hirmondójától* az *Urániáig*); a nyelvművelő célzatú társaságszervezés története (Bessenyei tervezetétől Aranka társaságáig); a magyar nyelv hivatali intézményesülésének története (II. József latin nyelvrendeletétől az 1792. VII. törvénycikkig); a társasági nyelv megmagyarosodása (az idegen nyelvű társalgás divatjától a magyar nyelvet pártoló, önzetlen főúri mecénások megjelenéséig); a fordításiirodalom mind nagyobb tematikai és műfaji szóródású volumene (a morálfilozófiától az orvosi szakkönyvekig); ugyanakkor az eredeti művek műfaji és tematikai körének ennél is látványosabb bővülése (a lírai költészettől a tudományos szakkönyvekig). A Némedi Lajos által²³⁰ túlon túl optimistának ítélt zárlat a jövőbeli evolúció lehetőségeire utal: „Non est ad astra mollis e terris via...”; azaz „nem könnyű az út a földről a csillagokig”.

Elmondható tehát, hogy a tanulmány alcímeként szereplő „Einleitung” minősítés nem csupán műfaji megjelölésként értelmezhető. A szöveg ugyanis a lexikonokban használt „Literatur von Ungarn” fogalmát az „Ungrische Literatur” kifejezés révén a magyar nyelvű művek szöveghalmazára szűkíti. Így lehetővé teszi a kronológiai elv sajátos felülírását, amennyiben a magyar

²³⁰ NÉMEDI, i. m. 285–286. o.

irodalom (és a magyar nemzet) születéseként, azaz egy fejlődéstörténeti elbeszélés kezdeteként a közelmúltat jelöli meg. Az intézménytörténeti részlebeszélések ezáltal nem a magyar irodalom történeteként, hanem az azt előkészítő feltételrendszer alakulástörténeteként értelmezendők. „Einleitung” ez, bevezető, hisz a magyar irodalom története csak most kezdődik... Élve a szokványosan Herder nevéhez kötött antropologizáló fejlődéstörténetek adta lehetőséggel, a Schedius-tanulmány tehát azt állítja, hogy a magyar nyelv/irodalom/nemzet organizmusa még élettörténete kezdetén áll, ígéretes kultúrtörténeti szituációban.²³¹ Ezt a tételt erősíti a felvezetés szempontrendszere, mely a politikai távlatok mellett a divatos orientalizmus kontextusát is mozgósítja a magyar nyelv és irodalom önmeghatározásához. Azaz a magyar kultúrát oly módon kanonizálja az európai kultúra részeként, mint amely az északi népek kultúrköréhez hasonlóan egyedi és egzotikus alternatívát kínálhat a klasszikus görög-római hagyományokhoz képest. Míg tehát a *historia litteraria* lexikon jellegű hagyománya egyfajta kumulatív, mennyiségi érvrendszert kínált a magyar kultúra európai jelentőségének alátámasztásához, a fejlődéstörténeti elvű áttekintés feláldozza azt, hogy a nyelvi szempont előtérbe helyezésével egy újfajta, korszerűbb önmeghatározást fogalmazhasson meg. Ez az önmeghatározás az írói lexikonok előszavában foglalthoz hasonlóan apologetikus. Nem véletlen, hogy a Schedius-féle magyar irodalomtörténet 1777-re teszi a magyar irodalomtörténet kezdőpontját, és épp a magyar költészet és színjátszás várható fejlődését emeli ki. Teszi ezt akkor, amikor Karl August Kütner népszerű német irodalomtörténete, a *Charaktere teutscher Dichter und Prosaisten von Kaiser Karl dem Großen bis auf Jahr 1780* a költészet és a színjátszás hanyatlását és a terméketlennek bélyegzett historiografikus, filozofikus stílus eluralkodását észleli, mindezt 1780-as záró terminussal.²³²

²³¹ Vö. S. VARGA Pál: *Nemzetiség és humanitás*. In: uő: „...az ember véges állat...” *A kultúrantropológia irányváltása a felvilágosodás után*. Fehérgyarmat, 1998, 13–14. o.

²³² Karl August KÜTNER: *Charaktere teutscher Dichter und Prosaisten von Kaiser Karl dem Großen bis auf Jahr 1780*. 1–11, Berlin, Voß, 1781. Színház-történetének ismertetését l. LEMPICKI, i. m. 438–442. o.

Ennek az önmeghatározásnak azonban nem csupán a fejlődés-történeti pozíció kijelölése alkotja lényeges mozzanatát, hanem a nemzeti karakter főbb vonásainak meghatározása is. A *Literatur-Zeitung*ban megjelent másik Schedius-tanulmány,²³³ a *Literatur der dramatischen Dichtkunst* bevezetése azt jelöli meg a szöveg céljaként, hogy a bátorságáról és katonai erényeiről ismert népet másik oldaláról mutassa be. Egyszersmind bizonyítsa, hogy a benne rejlő energia révén mi minden lehetett volna, és mi minden lesz majd a patrióták kívánságai szerint. Az „innere Energie der Nation” kifejezés már az előző tanulmány szövegében is szerepelt, itt viszont egyértelműen olyan mediális helyzetben fordul elő, melynek révén a katonai bátorság karakterjegye átfordíthatóvá válik a kultúra (jövendő) élharcosának toposzává. Maga a kifejezés emlékeztet az Iselin által felvetett, és Leonhard Meisternek a *Lineae primae*-ben Schedius által is idézett *Beyträge zur Geschichte der deutschen Sprache und Nationalliteratur* című művében középpontba állított „Nationalgeist” meghatározására,²³⁴ mely szerint a nemzetet szellemi erőinek intenzitása határozza meg. Feltehető természetesen a kérdés: miért épp a drámai műfajt találta alkalmasnak a tanulmány szerzője, hogy a hősies magyar nemzet irodalmi vitézkedését felvezesse. Filológiai szempontból kézenfekvő a válasz: e téma kidolgozásához rendelkezett a legbővebb szöveganyaggal, hiszen az *Ephemerides Budenses* már említett dráma-bibliográfiáin kívül rendelkezésére állt azon iratgyűjtemény, melyre az első magyar színtársulat dramaturgjaként tett szert.²³⁵ Ezt megerősíti, hogy az „eredeti” jelzöt, illetve a „Nationalstücke” minősítést a tanulmány szövegében magyar történelmi témákat feldolgozó drámák kapják. Mindez egyfelől

²³³ L. 3. fejr. 175. jegyzet.

²³⁴ Isaak Iselin a terminust *Ueber die Geschichte der Menschheit*, Frankfurt és Lipcse, 1764 című művében definiálta, l. LEMPICKI, i. m. 419–421. o.; tőle vette át, és építette be a „Nationalliteratur” elméletébe Leonhard MEISTER: *Beyträge zur Geschichte der deutschen Sprache und Nationalliteratur*. London, 1777, l. LEMPICKI, i. m. 432–436. o.

²³⁵ Ma az iratok nagyobb része a Bayer József-gyűjteményben olvasható (OSzK Kézirattár, Analekta 4370), de Steiner Zsigmond eladási ajánlatából kitűnik, hogy ennél jóval nagyobb mennyiségű színháztörténeti iratanyag volt Schedius birtokában (l. 1. fejr. 41. jegyzet).

ugyancsak Schedius színházi tapasztalataival függ össze. Másfelől, ismerve Eschenburg Schedius által is elfogadott műfajelméletét,²³⁶ megkockáztatható a kijelentés, miszerint a kortárs befogadók elvárásai szerint a dráma és az epikus hősköltemény műfaja volt alkalmas arra, hogy egy heroikus, „katonás” nemzeti karaktert a történeti hagyományba ágyazva megjelenítsen. A felvezetést követő kronologikus elbeszélés azonban a címtől némileg eltérően nem a drámai műfaj történetét beszéli el, hanem elsősorban színháztörténetet ad. Amellett, hogy ez nem volt szokatlan eljárás a korszak drámatörténeteiben, amint azt Christian Heinrich Schmid német színháztörténeti értekezései²³⁷ is mutatják, a szöveg olvasható úgy is, mint az előző Schedius-tanulmányban felvázolt részlebeszélések egyikének kifejtése. Utóbbi esetben az intézménytörténeti szempont kiemelése azt hivatott hangsúlyozni, hogy az adott magyar irodalmi műfaj még csak születőben van, és potenciáiban tekintendő értékesnek. Figyelemre méltó eltérés azonban, hogy míg az előző tanulmányban negatív jelzőket kap a magyarral versengő latin nyelv, itt a német nyelvű színjátszás korábbi magyarországi meghonosodását nem konkurenciaként, hanem a közönségformálás első lépéseként vezeti fel a szöveg.

A fenti két írás megegyezik abban, hogy nemzeti sajátságokat egyrészt az anyanyelv adottságaihoz, másrészt az intézménytörténeti feltételek alakulástörténetéhez köti. Ugyanakkor a műfajtörténeti vonatkozásokat univerzális kategóriákként kezelik – azaz nem feltételezik, hogy a magyar irodalom drámai műfajainak esztétikai karaktere eltérne például a német irodalom drámai műfajaitól. Úgy tűnik tehát, ez lenne az a szempont, melynek mentén a magyar irodalom története beilleszthető, amiként azt az *Einleitung* bevezetése ígérte volt, egy európai, illetve egy uni-

²³⁶ A Schedius által is forgatott kézikönyvek: Johann Joachim ESCHENBURG: *Entwurf einer Theorie und Literatur der schönen Wissenschaften. Zur Grundlage bei Vorlesungen*. Berlin und Stettin, 1789 és úó: *Beispielsammlung zur Theorie und Literatur der schönen Wissenschaften*. I–IX. uo., 1788–1795.

²³⁷ A *Jenaische allgemeine Literaturzeitung, Teutscher Merkur, Theaterkalender, Teutsche Monatsschrift* lapjain megjelent értekezések kiadása: Christian Heinrich SCHMID: *Chronologic des deutschen Theaters*. Hg. von Paul Legband, Berlin, 1902. L. még LEMPICKI, i. m. 436–438. o.

verzális kultúrtörténeti narratívába. E feltételezést erősíti meg a *Lineae primae* előadásszövege,²³⁸ mely egy egyetemes irodalomtörténet szövegkanonját rögzíti. A példaként felmutatott szövegek címeit műfaji, azon belül nyelvi/nemzeti, azon belül pedig kronologikus felosztás szerint csoportosítja. Az itt érvényesített műfaji címszórendszer értelmezéséhez egy másik kéziratos Schedius-előadásjegyzet nyújt segítséget, mely *Aesthetica* címen olvasható ugyancsak az OSzK Kézirattárában,²³⁹ és a *Lineae primae*-hez hasonlóan ugyancsak 1801 tájára datálható. Ez a szöveg az irodalomesztétika fejezeteit egyértelműen Eschenburg *Entwurf einer Theorie und Literatur der schönen Wissenschaften. Zur Grundlage bei Vorlesungen*²⁴⁰ című kötetének fejezeteire építi. Ezt a nyomvonalat követve nem nehéz a *Lineae primae* példatárát a fenti Eschenburg-kötethez csatolt *Beispielsammlung zur Theorie und Literatur der schönen Wissenschaften* példagyűjteményéhez kapcsolni. A *Lineae primae* olvasható a *Beispielsammlung* erőteljesen kivonatolt, ugyanakkor magyar irodalmi példagyűjteménnyel bővített változataként is. Az *Aesthetica*, illetve az általa megidézett *Entwurf* szövege tehát olyan univerzalisztikus értelmezési kánont nyújt, mely nyelvi és időrendi hovatarozástól függetlenül érvényes a *Lineae primae*, illetve a *Beispielsammlung* által meghatározott egyetemes szövegkanon minden darabjára. Adottnak látszik tehát a lehetőség a korszakban népszerű *historia universalis*²⁴¹ irodalomtörténeti verziójának kialakításához. Hogy ez a lehetőség, illetve a kronologikus rendezőelv meghaladása valóban foglalkoztatta a kortárs irodalomtörténeti elbeszélések alkotóit, jelzi Christian Garve *Über die Hauptperioden in der Geschichte der Dichtkunst* című értekezése,²⁴² különösen az „egye-

²³⁸ L. 3. fejj. 177. jegyzet.

²³⁹ SCHEDIUS Lajos: *Aesthetica*. OSzK Kézirattár, Quart. Lat. 3280. Latin szövegét és fordítását l. *Doctrina*...

²⁴⁰ L. 3. fejj. 236. jegyzet.

²⁴¹ *A historia universalis* műfaji és tartalmi sajátosságairól l. BALOGH Piroska: „...ut nulla Historiarum vos unquam satietas capiat” Koppfi Károly történész-professzori székfoglaló előadása 1784-ből. *Sic Itur ad Astra*, H. Balázs Éva 85. születésnapjára kiadott különszám, 2000/4. 13–46. o.

²⁴² Christian GARVE: *Über die Hauptperioden in der Geschichte der Dichtkunst* című értekezésében, l. LEMPICKI, i. m. 445–448. o.

temes költészettörténet” megalkotásának nehézségeit tárgyaló első rész. De ide kapcsolható Herder hasonló felvetése egy műfaj-központú egyetemes irodalomtörténet lehetőségéről is.²⁴³

Schedius irodalomtörténeti kísérletei tehát láthatóvá teszik, hogy az apologetikus közösségi önmeghatározásnak az a módszere, mely a *historia litterariák* lexikon jellegű változatait szervezte, és személyek, valamint szövegek minél nagyobb sokaságának felmutatását célozta, a 18. század végére elvesztette identifikáló jellegét. A módszer, megőrizve az életrajz-központúságot és a területi elvű nemzetfogalmat, funkciót váltott: praktikus, informatív, bibliografikus célzatúvá vált. Az önmeghatározás feladata pedig a fejlődéselvű, kronologikus elbeszélésekre helyeződött át. Ezen elbeszélések az előző fejezetben bemutatott új, antropologizáló, organikus nemzetfogalom köré épültek ki, mely egyénített élettörténetet és karaktert kapott. Ugyanakkor igény jelentkezett e nemzeti irodalomtörténeti elbeszélések miatt egyre jobban szétterjedezett egyetemes fejlődéstörténeti elbeszélés újraalkotására is, amit a Schedius-szövegek egy univerzális műfaji karakterkészlet alkalmazásával kíséreltek meg.

Környezet és affinitás. Az imént vázolt alakulástörténeti koncepció, akár csak a vele egybekapcsolt modell, meghatározónak bizonyult Schedius életművében: úgy tűnik, az 1810-es évektől megjelenő tanulmányai már következetesen e program köré épülnek. Jó példa erre *Albrecht Dürer. Ein Beitrag zu seiner Lebensgeschichte*²⁴⁴ című esszéje. A szöveg eredendően Wilhelm Heinrich Wackenroder Dürer-tanulmányának²⁴⁵ továbbgondolásképp formálódhatott meg. A fiatal romantikus művészettörté-

²⁴³ Vö. LEMPICKI, i. m. 410–414. o.

²⁴⁴ *Albrecht Dürer. Ein Beitrag zu seiner Lebensgeschichte*. Oesterreichisches Archiv für Geschichte, Erdbeschreibung, Staatenkunde, Kunst und Literatur 1832 (148) 589–592. o.

²⁴⁵ Wilhelm Heinrich WACKENRODER: *Ehregedächtnis unseres ehrwürdigen Ahnherrn Albrecht Dürers* (1797) és *Schilderung, wie die alten deutschen Künstler gelebt haben: wobei zu Exempeln angeführt werden Albrecht Dürer nebst seinem Vater, Albrecht Dürer dem Alten* (1799) In: *Kunsttheorie und Kunstgeschichte des 19. Jahrhunderts in Deutschland. I. Kunsttheorie und Malerei Kunstwissenschaft*. Hg. von Werner Busch und Wolfgang Beyrodt, Stuttgart, 1982, 40–46., 47–52. o.

nész által újrafelfedezett Dürer család magyarországi kötődése Schediusnak ürügyet nyújtott arra, hogy az iménti alakulástörténethez újabb szempontot kapcsoljon. Ez a szempont pedig a már említett göttingeni rassz-vitában²⁴⁶ oly fontos szerepet játszó

²⁴⁶ L. 2. fejt. 394. jegyzet. Az affinitas kifejezés egyik speciális, a göttingeni paradigmától ugyancsak nem független értelmezésére I. GYARMATHI SÁMUEL: *Affinitas. A magyar nyelv grammatikailag bizonyított rokonsága a finn eredetű nyelvekkel*. Budapest, 1999, különösen SZÍJ ENIKŐ: *A Gyarmathi-kori tudomány nemzetközi sége című utószava* (363–375. o.). Gyarmathi egyébként jó kapcsolatban állt Schediusszal, igazolja ezt Schediushoz írt levele, melyben a professor támogatását kéri Körösi Csoma Sándor utazásaihoz. OSZK Kézirattár Levelestár, Gyarmathy Sámuel Schedius Lajoshoz: „Tekintetes Professor Ur! igen Kedves Barátom Uram! Harmadik levelemet veszi ezen tavasz kezdetétől fogva. Az elsőben Gyarmati Gáborért alkalmatlankodám, a másodikban a Tudományos Gyűjtemény Rédactorának küldék egy Magy. Nyelv Mestert, de ebbe már, paulo majora canamus! egy olyan ifju ember támadott hazánkban, ki magát a haza gyönyörűségire egészen fel áldozta. Ez Körösi, egy Három Széki Székely ifju, ki az Enyedi Collegiumban tanulván, Göttingába mene, ott magát e nemes célra tökéletesíté, görög s arabos nyelveket, s más szükséges esméreteket szerezvén. Onnan haza jöve, és itt mulata a télen, innen el mene Tömösvárra, hogy ott a Slavus nyelvbe belé kezdhesen, mellynél fogva Constancinapoly felé, és Asiába, s a Muszka birodalomba utazhasson. Asiába fogja magát az arabos nyelvbe tökéletesitni, mellynél fogva minden vidékeken a lakosokkal világosabban tudakozodhassék. De mind ezen készülteknek mi hát a fő célja? Amé régi nagy kérdésnek nyomos és világos megfejtése: Hol laktak régi Óseink, és micsoda vidékekbe lehet találnunk azoknak ott volt mulatasok esalhatatlan jeleit? Ezért ő kész Constancinápolygon által menve, öszvejárni Ásiának sok vidékeit, Caspium Tenger környékeit, Muszka ország részeit, Finniát, s talám Laponniat is. Egy szóval el akar ő járni minden helyeket, a mellyeknek látogatása ötet ezen felséges kérdésnek világosítására, s megfejthetésire legkissebb reménséget nyujtanak. Ö ezen nagy dologra ugy fel áldozta magát meg vetette a Szigeti Professorságot s Papságot, mellyre hívták, és kész sok esztendőkig minde fáradtságát azon nemes vizsgálodásra feláldozni, semmi más jutalom reménsége nélkül, hanem csak hogy aba a ki mondhatatlan gyönyörűségbe része lehessen, hogy azt a nehéz kérdést, mellybe sokan az iroasztalok mellett, némelylek pedig Asiaban is bujdokolva vizsgálódtak; ő fejthesse meg. Uram, segild ötet! Hát az említett tehetségein kívül van é sok pénze is, hogy azzal e nagy utat megtehesse? Az eppen nincs sok, hanem, csak anyicska, amenyivel Asiába bé hathasson. Hát ott mivel él? Kész mindenütt minden tehetségét arra fordítani, a mivel élmit meg kaphassa. Tanit mindenütt, az hol mulatnia kell, és ezáltal képzeli boldogulhatását. Az utazásra a természetől oly vaskoson fel van ruházva, hogy nagy részit edig tett utazásainak mind gyalog fojtatta, a télen is; midön némelyleket az utakon a farkasok meg ettek, ő gyalog, 40 mérföldet a Szilágyáságra, és Kövárvidékibe utazott, hordozván hátán házát,

környezet, illetve affinitás nézőpontjának érvényre juttatását jelenti. A Dürer családról éppen ezért csupán a tanulmány utolsó harmadában esik szó. A szöveg nagyobb része azon személyek életművének rövid ismertetését tartalmazza, akik magyarként idegen országokban fejtettek ki jelentős kultúrtörténeti munkásságot, pl. Benyovszky Móric, Parmenius István, Ibrahim Mütefferika, Tóth Ferenc. Az ő tevékenységük a következő tétel mentén válik fontossá: „Egy nemzet jellemének pontos meghatározásához és belső történetének feltárásához kiváltképpen hozzátartoznak azon észrevételek, melyek a módról, ahogyan különféle időszakokban más nemzetekkel szorosabb érintkezésbe és kapcsolatba került, illetve az ebből reá nézve fakadó következményekről szól. Az ilyesfajta kölcsönös egymásra hatások révén, mintegy kémiai reakciók révén kerül napvilágra a nemzeti társulás természetes

s kebelibe kenyerit. Egy nevezetes segedelemre való kuftejet képzél egy planumba találni, mellyet Generális Pécsi Ur adott eszirc Kóvár vidékin találkozáván, ki azt javallotta, hogy találjon valami modot, melly szerint a Berlinből elindulni készülő Humbold Társaságához csatolodhassék. Melly nem éppen lehetetlen, mert Göt. Prof. Eichorn, ki neki különös nagy pártfogója; bizonyoson közben jaroja leszen, es vegbe viheti a Berlini Tudos Társaságnál; hol az ő erdeme nagy, hogy ezen érdemes Magyarot vegyék bé azon utazo társaságba melly éppen azon vidékeken czéloz keresztül utazni, mellyek valaha Magyar Haza voltak. Humbold is nyerne benne, mert a mit ez ő magyartalan Társaságának egy tagja se tudna által látni, es megvisgálni, azt ez az egy Magyar mindjárt által látná. Példának okáért: egy vagy más helység neve, mellyen el utaznak, nem magyar szo é? Itt vagy amott elő fordulo szók, mellyeket az emberek szájából hallanak, nem magyar szok é? Ezt, s más hasonlókat a Humbold társaságában, az egy Körösin kívül senki végbe nem vihetné, es így ő általa azon társaság nagyon tökéletesülne, ő is azzal. Edig hiszem hogy Prof. Eichorn irhatott is iránta Berlinbe. Mikor tehát egy ényi tökéletességgel biro, és magát olly érdemes embercekkal megismeretetett ifju indul olly dicsösséges Pálya futásra, legméltobb okunk, lehet hogy általa Nemzetünk egy régen ohajtott czélt elérhet. Pénzel segitői is kezdetek támadni, mert Méltóságos Gub. Consil. Kenderesi Mihály Ur, egy a legbuzgobb magyar Hazafiai között, már fizetett neki 100 RForintot ez esztendőre, s irással is le kötelezte magát, hogy míg azon utját járja, minden esztendőbe neki ányit fizet. Hát e szép példán nem serkenhetnek é más jo izlésű Hazafiai is még hathatósabb joltételre? Az a nevezetes ember vala hát egy ollyan méltó tárgy, mellyet az én becses Barátomnak nyomosan meg irni el nem mulathatám. Adja Isten jo órába lett légyen meg irva! Csokolom ezerszer, és leszek utolsó pihenéseimig Kedves Barátom Uramnak leg hivebb baráttya, Gyarmathy Sámuel, Kolosvar 26. Apr. 1819.”

jellege. Magyarország történelme szempontjából ezt eddig nem nagyon vették figyelembe: nagyobb részt csak háborúk, illetve más népekkel való konfliktusokat és súrlódásokat okozó nézeteltérések kapcsán voltak e szempontra tekintettel. ... Hogy mit nyújtottak nekünk más népek és országok, milyen jótéteményeket köszönhetünk nekik (melyekért mindig hálásak leszünk), legtöbbször esetben egy könyvelő pontosságával előszámálhatjuk. Ezzel szemben hogy Magyarországról milyen jó dolgok háramolhattak más országokra, milyen része van más országok jólétében nemzetünknek, egészében és egyes tagjain keresztül – ezzel a legkevésbé sem törődtek.”²⁴⁷ Látnivaló, hogy az organikus nemzetmodell újabb nézőpontból határozatit meg: követve a kémia nyújtotta mintát, bevezetésre kerül a kölcsönhatás jelensége, mely történeti síkra helyezve kulturális hatástörténetté alakul át. A környezeti kölcsönhatás egyik típusa tehát az organizmusok, azaz nemzetek közötti kölcsönhatás. Amde legalább ennyire lényegesek az organizmus és élőhelye között formálódó kölcsönös hatás-ellenhatás-alkalmazkodás törvényszerűségei. E szempontból értve tehát Schedius igen korán megformálódó, aktív figyelme és törekvése az „Ungern” névvel lefedett geográfiai tájegység pontos földleírására nem csupán nemes patrióta buzgalom vagy Karl Windisch Gottlieb apósi hagyatéka lenne.

Schedius geográfiai tevékenységét mint történetet, igen pontosan elbeszéli a földrajztörténeti szakirodalom. A Lipszky-féle vállalkozásban való részvételét Reisz T. Csaba monográfiája, a Blaschnek Sámuellel készített térképének kiadástörténetét és változatait Fallenbüchl Zoltán és Pászti László tanulmánya vázolja fel.²⁴⁸ Ezek alapján összefoglalóan elmondható, hogy a Lipszky-vállalkozásban Schedius egyfelől mint tudósító játszott szerepet: részint a *Zeitschrift*ben, részint Zach Ferenc *Allgemeine Geographische Ephemeriden* című folyóiratában értesítve a nyilvánosságot a munkálatokról. Ez utóbbi kapcsán megjegyzendő, hogy a szakirodalom többnyire túlzott aggodalmaskodásképp mutatta be Schedius vonakodását, hogy Zachnak tudósításokat

²⁴⁷ SCHEDIUS, *Albrecht*... 589–590. o. A tanulmány szerzőjének fordítása.

²⁴⁸ L. 1. fejt. 169. jegyzet. Az ismertetés az czen tanulmányokban megadott hivatkozásokon alapul.

küldjön. Ámde az aggodalom nem volt alaptalan: a *Polizeihofstelle* anyagai tanúsítják, hogy a vállalkozást és benne Schedius tevékenységét a titkosrendőrség is figyelemmel követte.²⁴⁹ Emellett Schedius összekötői, mediátori szerepben is feltűnik, feltehetően részint a nádor felé, részint a pártfogók, többek között Podmaniczky József, Festetics György felé. A levelezést részben ő bonyolította, mint ahogyan a *Helytartótanács*hoz címzett folyamodványok jelentős hányada is az ő kézírásával maradt fenn. Mikor Lipszky a nemesi felkelés tisztjeként a hadszíntérre távozott, a kitűnő nyomdász-kapcsolatokkal rendelkező Schedius vette át a térkép kiadásának és terjesztésének feladatait. Schedius állította össze a megyéknek küldött névjegyzéket, és ha Pest és Buda térképe megjelenik a tervezett időben, városleírást kapcsolt volna hozzájuk.²⁵⁰ 1831-ben kiadta Blaschnek Sámuel mérnökkel közösen előfizetési felhívását a Lipszky-térkép javított változatára. A kiadást jól előkészítették: mint Reisz T. Csaba monográfiája rámutatott, előtte jelent meg a *Tudományos Gyűjtemény* lapjain Vizer István tanulmánya, mely a Lipszky-térkép (Schediusék által korrigált) hiányosságaira hívta fel a figyelmet.²⁵¹ Az új térképnek több kiadása is megjelent: az egyes változatokat ábrák kal illusztrálva azonosítja, illetve különíti el Pásztai tanulmánya, mely arra is felhívta a figyelmet, hogy a Schedius–Blaschnek térképeket igen jól hasznosította a forradalom hadvezetése.²⁵² A Schedius–Blaschnek atlaszok közkedveltségét jól mutatja Székács József Schediushoz írt levelének részlete is: „Magamra vállalván ugyan-

²⁴⁹ Österreichische Staatsarchiv, Haus-, Hof- und Staatsarchiv (Wien), Allgemeine Verwaltungsarchiv, Zensur- und Polizeihofstelle 1809:149.

²⁵⁰ Erre utal Schedius német versezete is, mely nemcsak mint az udvari líra, de mint várostörténeti kultuszcesemény dokumentuma is lényeges: *Zur Secularfeyer der vor einem Jahrhundert von Leopold dem Ersten allergnädigst ertheilten Bestätigung und Erneuerung aller Freyheiten uns Rechte der Königlichen Freystadt Pesth. Am 23 October 1803. von L.v.S. Gedruckt bey Franz Joseph Patzko.*

²⁵¹ VIZER István: *Észrevételek egy hazai tudományos munkáról, néhány más észrevétellel együtt. Tudományos Gyűjtemény, 1933/IV. 101–106. o. L. REISZ T., i. m. 237–238. o.*

²⁵² PÁSZTAI, i. m. Az első kiadás: *Karte des Königreichs Ungarn, der Königreiche Croatien, Slavonien, Dalmatien, des Grossfürstenthums Siebenbürgen, des Küstenlandes und der Militärgrenze. 9. Blätter. Buda, 1833.*

is a' magyarhoni evangyéliumi egyház névtárának kiadatását, sok felől figyelmeztetvén, mi jó volna, ha egyszersmind egy olly mappát csatolnák melléje, mellyben az egyházunkhoz tartozó mind anya mind leány gyülekezetek kitéve, a' kerületek és esperességek határai kitűzve volnának ... csak úgy történhetik meg, ha olly mappáját birnám a' hazának, mellyben minden még a' legkisebb helyek is feljegyezve volnának. Illy mappát én csak egyet ismerek 's ez az, mellyet Nagyságod adott ki. ... Ha Nagyságod nekem illy mappát kölcsön adni 's megengedni méltóztatnék, hogy rajta a' gyülekezetek neveit aláhuzhassam 's róla kisebb mértékű mappát készíthessek."²⁵³ A kapcsolódó iratanyagból kitűnik továbbá, hogy Schedius tanácsosi kinevezésének egyik indoka ugyancsak a Lipszky-féle vállalkozásban való részvétel, illetve a javított térképkiadás volt.²⁵⁴

Talán még magánál az itt röviden ismertetett kiadástörténetnél is érdekesebb azonban az az értelmezési keret, melyben a Schedius-szövegek e geográfiai aktivitást elhelyezik. Ebből a szempontból két szöveg, egy előszó és egy levél ígérkezik sokatmondónak. 1804-ben kezdte el Christian Crusius *Topographisches Post-Lexikon von Ungern sammt den dazu gehörigen Provinzen und Siebenbürgen* című kézikönyvsorozatának kiadását Bécsben, és az első kötet bevezető tanulmányának megírására Schediust kérte fel.²⁵⁵ A tanulmányt, ha a szakirodalom ismerte volna, bizonyára többször idéznék, mint Schedius ókortudósi beállítódottságának szinte karikírozott bizonyosságát. Hisz a magyarországi és erdélyi postatörténeti ismertetés az asszír postarendszer jellemzésével indul: „So ist es bekant, daß Persiens Monarch,

²⁶³ EOL AGE III. a 2:16, Pest, 1847. október 7. dátummal – a levél hátlapján Schedius kézírásával olvasható: „Szivesen szolgáltam a' kívánt Mappám saját példányával egy időre.”

²⁶⁴ Az iratok jelzetét I. 3. fej. 146. jegyzet.

²⁶⁵ *Topographisches Post-Lexikon von Ungern sammt den dazu gehörigen Provinzen und Siebenbürgen. I. Bd. Mit höchster Bewilligung der k.k. Finanz Hofstelle herausgegeben von Christian Crusius, kontrollirenden Officier der k.k. Postwägen HauptExpedition.* Wien, Mathias Andreas Schmidt, 1804; a tanulmány: *Kurze Uebersicht des Postwesens in Ungern und Siebenbürgen von Ludwig von Schedius mit einem Anhang von der fahrenden Post-Anstalt (Postwagen-Diligence)* 23–35. o., Anhang 35–40. o.

Cyrus, um aus den 127 Satrapien seines Reiches geschwinde Nachrichten einholen und mit erforderlicher Schnellkraft durch seine Befehle und Verfügungen in alle Theile des großen Staatskörpers wirken zu können, in einer bestimmten Entfernung von einander Stazionen verordnete...” Az ókortörténeti háttér felvázolása azonban, akárcsak az államelméleti írások esetében, itt sem öncélú. A tanulmány kiinduló tétele szerint „die Nothwendigkeit schneller Kommunikationen in einem größeren Staate, wo dem Regenten alles daran gelegen seyn muß, so bald und so oft, als möglich, Nachrichten von den verschiedenen entfernten Theilen seiner Länder, besonders von den Gränzen, so wie von den benachbarten Reichen zu erhalten, seine Befehle schlennig und richtig überallhin verdenken, seine Gesandten, Comissare, Statthalter u. d. gl. eilig an die bestimmten Orte befördern zu können, hatte schon in den ältesten Zeiten die Errichtung der Posten zum Bedürfniß gemacht.” Azaz ebben az értelmezésben a posta a kommunikáció, a környezeti kölcsönhatás megtestesítőjeként van jelen, és mint ilyen, az organikus nemzetmodell működési rendszerének meghatározó eleme. Az asszír, római és középkori postarendszerek ismertetése azért szükséges, mert egyrészt lehetővé teszi e funkció részletes jellemzését. Másrészt jelzik, hogy valamennyi államstruktúrában, történeti és földrajzi hovatartozástól függetlenül lényeges funkcióról van szó. Harmadrészt pedig egyértelművé teszi, hogy a posta nem csupán a praktikum hétköznapi szférájának fontos eleme, hanem kultúrtörténeti tényező. Akárcsak a Dürer-tanulmány szövegéből, itt is kitűnik, hogy Schedius értelmezésében a politikum területére összpontosító történetírási módszer nem követendő példa, helyette az emberi életet minőségében meghatározó témák történeti és funkcionális feldolgozására lenne szükség. Merész elővételezéssel akár az is állítható, hogy a 20. századi *Annales* iskola kultúrtörténeti koncepciójához több tekintetben hasonló program körvonalai sejlenek fel itt. Az a szakirodalmi feltevés pedig, hogy Schedius effajta tanulmányai csupán egy adódó felkérés időszaki termékei, éppen a postatörténet esetében cáfolható igen látványosan. Mint a fennmaradt hivatalos beadványok mutatják, a Blaschnek-térkép elkészülte után az 1830-as évek végén Schedius tervezett egy *General*

Posten- und Strassenkarte von Ungern című kiadványt, részletes postatörténeti előszóval.²⁵⁶

Éppen eme környezeti kölcsönhatások vizsgálatára építő kultúrtörténeti koncepció szempontjából érdekes Schedius másik meg nem valósult terve is. Eleddig csupán Toldy Ferenc beszédének félmondatnyi utalásából tudott arról a szakirodalom, hogy Schedius „bele kezdte hazánknak egy, Ritter szellemében szerkesztendő földiratába, mely ezt természeti, történeti, néptani és földtani egységként állítandá elé.”²⁵⁷ Hogy mit is jelent a „Ritter szellemében szerkesztendő földirat”, arra nézvést érdemes kitérni Carl (másként: Elias) Ritter földrajzprofesszor kulturális földrajz-koncepciójára.²⁵⁸ A statisztika módszerei iránt érdeklődő Ritter 1813 és 1819 között tanítványai kísérőjeként érkezett Göttingenbe, és ottani kutatásai eredményeképp írta meg *Einleitung u. die ersten beiden Bände seiner Erdkunde im Verhältnis zur Natur und zur Geschichte des Menschen* (Berlin, 1817–1818) című, terjedelmes összefoglalóját. Az ebben körvonalazott kultúrtörténeti földrajz-programja kantiánus alapozottságú, és azon a tételen nyugszik, miszerint a leíró földrajz képes belső, antropológiai nézőpontú bepillantást nyújtani az ember történetébe – azaz a földrajznak a földdel mint az ember lakóhelyével kell foglalkoznia. Amint közeli ismerőse, Alexander Humboldt is, Ritter a kultúrtörténeti földrajz segítségével olyan ősfarmák és típusok feltárását remélte, melyekkel az ember és az emberi közösségek lényegi minősége leírhatóvá válik. Szemléletében hasznosította a göttingeni etnológiai közelítésmód tanulságait, és az 1840-es években kidolgozta az összehasonlító földrajz módszertanát.²⁵⁹ 1820-ban kinevez-

²⁵⁶ Österreichische Staatsarchiv, Haus-Hof- und Staatsarchiv (Wien), MHA 1836:1584; 1837:381; 1837:817. Az iratok másolatait Szilágyi Mártonnak köszönöm.

²⁵⁷ *Toldy Ferenc irodalmi...* (1872) 246. o.

²⁵⁸ Az ismertetés alapjául szolgáló szakirodalom: LENDVAI L. Ferenc: *A földrajz filozófiája*. Publicationes Universitatis Miskolciensis. Sectio philosophica 1995/1. 19–26. o. (főként a közelítésmódról és a Kant-reminiszcenciákról); Max LINKE: *Carl Ritter*. Geographers. Bibliographical Studies. 1981 (V, London) 99–108. o.

²⁵⁹ Carl RITTER: *Einleitung zur allgemeinen und vergleichenden Geographie und Abhandlungen zur Begründung einer mehr wissenschaftlichen Behandlung der Erdkunde*. Berlin, 1852.

ték a berlini tudományegyetem földrajz- és történelemprofesszorává, de göttingeni kötődése továbbra is megmaradt, mert ugyan-ezen évben a *Sozietät der Wissenschaften* levelező tagjává választották.²⁶⁰ Toldy felvetése pedig, hogy Schedius Ritter módszerének alkalmazásával kívánta Magyarország kulturális antropológiai földrajztörténetét megírni, nem pusztán az életmű értelmezőjének utólagos képzettársítása volt. 1845-ben, két évvel halála előtt Carl Ritterhez fordult levelében Schedius, mely levél nemcsak ismeretségük minőségére nézve informatív. A szöveg úgy is olvasható, mint Schedius geográfiai tevékenységének koncepciózus ismertetése és programja: „Wohlgeborner Herr Professor! Hochzuverehrender Herr! Von der grosten, aus 9 Blättern gr. folio bestehenden Posten und Straßen Karte von Ungarn dessen Nebenländern, deren Herausgabe ich in Gemeinschaft mit Ingenieur Samuel Blaschnek, einem gebornen Präussen, schon im J. 1833 begonnen, und wovon ich Euer Wohlgeborenen sowohl im J. 1836 bei Ihrem gütigen Besuche zur Zeit des ung. Landtags in Preßburg, als auch später auf Ihrer Rückreise aus dem Orient in Pesth, einige Blätter zu übergeben die Ehre hatte, mache ich mir nur das Vergnügen, die eben jetzt fertig gewordenen Blätter einer neuen, mit aller möglichen Sorgfalt veranstalteten, und durch höchst wichtige Berichtigungen ausgezeichneten Ausgabe zu übersenden. Dem anerkannten und allgemein verehrten Meister der Wissenschaft, auf welcher unser ganzes Unternehmen begründet sage muß, unterbreiten wir dasselbe aufgemuntert durch die bisher schon bewiehern wohlvollende Theilnahme daran, mit vollem Vertrauen, die strengsten und gerechten Beurtheilung, ob wie aus auf besten Wege befinden, der zum erwünschten Ziele führen dürfte. Bekanntlich sie unter den zahlreichen Landkarten, die über Ungarn und dessen Zugehör erscheinen sind, nur zwei, welche die Aufmerksamkeit des Sachkenners verdienen, indem sie als wichtige Quellen für die genauere Kenntniß des Landes betrachtet werden können, nämlich die, welche der nachmalige k. k. Hofrath v. Görög, im mittleren Atlasformate von den einzelnen Comitaten und Districten, als Beilagen zu der von ihm in

²⁶⁰ *Die Mitglieder...* 286. o.

Wien herausgegebenem ung. Zeitung (Magyar Hirmondó) von J. 1798 an, in einer Reise von Jahren, mit seinem Mitarbeiter Kerkes besorgte; und die des verdienstvollenn k.k. Obristen Jos. v. Lipszky, die im J. 1806 in Pesth, eigentlich in 6 Blättern gr. fol. unter meiner Mitwirkung herauskam. Alle später in den Buchhandel gekommenen Landkarten von Ungarn, Siebenbürgen 21 in den verschiedensten Formaten, Maaßstäben, 21 sind bloße Nachbildungen, Auszüge und Benützungen, besonders des zu seiner Zeit allerdings vorzüglichsten Werkes von Lipszky. Allein seit dem J. 1806. sind ungemein viele Veränderungen bei uns vorgegangen; es ist nicht nur ein außerordentlich beträchtlicher Zuwachs von neuen Ortschaften entstanden, unzählige den Geographen wahre unbekannte, oder von ihren überseher, Orte sind genau aufgenommen und angezeigt worden, sondern es haben auch vielfache Abänderungen in den öffentlichen Staatskarten und Wegen, mannichfaltige Umstaltungen und Berichtigungen der Gränzen des Landes, der Comitate, der Bezirke etc. statt gefunden, der Lauf vieler Flüsse ist geregelt, eine Menge Sämpfe, Moräste u. dgl. sind trockengelegt, mehrere hundert QuadratMeilen, sonst immerevährenden Überschwemmungen ausgesetzt, sind nun für fruchtbaren Anbau gewonnen u.s.w. Es wurden seither aber auch beträchtliche Theile von Ungarn genauer untersucht, trigonometrisch aufgenommen, und dadurch viele und wesentliche Irrungen der Karte von Lipszky entdeckt und berichtigt. – Ferner ist die Kartenkupferstecherkunst in neuerer Zeit dem Ideale einer treuen ortographische und hydrographischen Darstellung, durch die Musterkarten von mehreren Generalstäben und einzelnen Gelehrten vom Fache in Deutschland, deren Vorzüge selbst das Ausland erkennt, bedeutend näher gerückt. Durch vieljährige Vorarbeiten, eine mühsame Sammlung nothwendiger, zum Theil seltener Materialien und glaubwürdiger Daten, durch sorgfältige Forschungen mit Zuratheziehung und wirksamer Unterstützung einsichtsvoller Ingenieure, für Ungarn, besonders der kön. Oberlandesbaudirection in Ofen, für Siebenbürgen, ebenso der dortigen Landes Oberbaudirection in Klausenburg, und dann durch Verwendung ausgebildeter Künstler, strebte ich, mit meinem treuen Mitarbeiter, den durch ausgezeichnete Leistungen in die topog-

raphischen Darstellung, in Bezug auf die Gediegenheit des Inhalts und auf geschmackvolle Form einer Karte gesteigerten Forderungen, zu entsprechen. Sollte nun diese Karte, worüber wir in der Beilage einige nähere Andenkungen uns erlauben, Euer Wohlgeboren als dem congetretesten Richter, dessen gerechtes Urtheil wir siemit und erbitten, Genüge leisten, so salten wir unsern Aufgabe für gelöst und das Ziel unserer ernstesten Bestrebungen erreicht. Möchten Sie dann in wohlvollender Theilnahme für ein mit so vielen Anstrengungen und so großen, Kostenaufwande verbundenes Unternehmen durch gütigen Mittheilung Ihrer entscheidenden Meinung erfreuen: Euer Wohlgeboren ergebenen Diener Ludwig v. Schedius, kön. ung. Rath, Dr. der Philos. Professor und Senior des kön. ung. Universität, Pesth, den 22. Novemb. 1845.”²⁶¹

3.3. A humanitás tudománya: *Principia philocaliae*

Az esztétika mint lehetőség. A Schedius-életműben tehát kirajzolódik egy antropológiai tudomány, egyfajta *Menschenerkenntnisslehre* lehetősége. Ennek hermeneutikai mintáját a klasszika-filológia, alapmodelljét az államelmélet, alakulástörténetét a *Gelehrtengeschichte*, a dinamikus környezetleírást pedig a földrajz szaktudományai felől indulva alakította ki Schedius. Ahhoz azonban, hogy a *humanitas* tudománya megragadhatóvá és körvonalazhatóvá váljék, szükség volt a *humanitas* központi alkotóelemének meghatározására. Az ehhez vezető utat Schedius esztétikai témájú írásai mutatják.

Mint arról a recepciótörténeti áttekintésben szó esett, a Schedius-szakirodalom az elméleti esztétika szemszögéből tekin-

²⁶¹ Staatsbibliothek zu Berlin, Preußischer Kulturbesitz, Handschriftenabteilung, Ritter-Nachlass, Ludwig von Schedius, Pest, 1845. A kéziratra Szilágyi Márton hívta fel a figyelmet, a másolatot is neki köszönöm.

tett életmű zavaró vákuumaként érzékelt egy „korai korszakot” megjelenítő szöveg, illetve egy oktatási célzatú, eruditív esztétika hiányát. Doromboy Karola monográfiája az 1828-as *Principia philocaliae* kötet értelmezése elől kitérve különféle hipotézisekbe menekült, és kereste, nyomozta azon szövegeket, melyek felől a csúcspontnak tekintett *Principia philocaliae* szövege egy elbeszélhető folyamat végtermékeként működne. Az igyekezet ellenére a hiány pótlására csupán a *Lineae primae* szövegét tudta felüntetni, melyet azonban igen nehéz az 1828-as kötettel dialógusban olvasni.²⁶²

Jánosi Béla értekezése *Schedius aetheticai elmélete* címmel a *Principia philocaliae* szövegének komparatistikai szempontú elemzését adta.²⁶³ Értelmezését, mint arról szó esett, meghatározza a „nemzetietlen” minősítésből fakadó negatív látószög. A minősítésszerű olvasatban így kaphattak helyet olyan megállapítások, miszerint Schedius tudatosan kivonta magát a magyarországi esztétikai irodalom hagyományából (elődeire, elsősorban Greguss²⁶⁴ és Szerdahely műveire nem hivatkozik); írásainak latin nyelve mögött politikai intenciók állnak; száraz, gyakorlati oktatásra alkalmatlan, absztrakt rendszert alkot német mintára, ugyanakkor nem foglalkozik például a kanti *redende Künste* oktatásban kamatoztatható kategóriájával. A szöveg sokatmondó belső paradoxonokat hordoz: a latin nyelv korszerűtlensége fel sem vetődik Greguss szinte kortárs szövege esetében; a német esztétikai irodalom túlzott befolyása mellett Kant és Friedrich Schlegel háttérbe szorítása is vádpontokként szerepel. Emellett meghatározza Jánosi vádbeszédét, hogy a *Principia philocaliae* nem illeszthető az eruditív, oktatásra szánt esztétikai kézikönyvek sorába. Holott a magyarországi hagyományt a megelőző évszázadban ezek uralják, és Schediustól mint egyetemi tanártól efféle esztétika lenne elvárható. Hasonló zavar és diszkontinuitás

²⁶² Radnai esztétikatörténeli összefoglalásából ugyancsak a „korai korszakot” reprezentáló mű hiánya miatt maradt el a Schedius-szövegek értelmezése, I. 1. fej. 119. jegyzet. A *Lineae primae*-ről l. DOROMBOY, i. m. 37–38. o.

²⁶³ JÁNOSI, *Schedius*...

²⁶⁴ Michael GREGUSS: *Compendium aetheticae usui auditorum suorum*. Kassa, 1826 – újonnan megjelent kétnyelvű kiadása Polgár Anikó fordításában: *Greguss Mihály: Az esztétika kézikönyve*. Pozsony, Kalligram, 2000.

érezkelhető Nagy Endre esztétikatörténetének²⁶⁵ Schedius *Principia philocaliae*-jára vonatkozó fejezete kapcsán. E fejezet alig tartalmaz vonatkoztatási pontokat a megelőző fejezetekre, zárványszerű, és szinte kizárólag tartalomismertetésre szorítkozik.

Vajon tudható-e, mit tanított az esztétika és a széptudományok professzoraként működésének első három évtizedében Schedius? Felépíthető-e egy életműkeretű fejlődéstörténet a *Principia philocaliae* szövege elé? E jól érzékelhető kettős dilemma feloldására újabb kísérlet volt Szauder József szövegközlése Schedius pályázati vizsgadolgozatáról.²⁶⁶ E dolgozat ilyen tendenciájú értelmezése azonban a vizsgahelyzet, azaz a szabott témaválasztás kényszere miatt szintén nehézkesnek bizonyult. Egyfajta gyanú is lábra kapott a szakirodalomban, Szemere Pál sokszor emlegetett elszólásai²⁶⁷ nyomán, hogy tudniillik Schedius az 1800-as évek elején posztkantiánus esztétikát tanított volna (nemcsak időbeliségére, de recepciójára is értve). E gyanú Rohonyi Zoltán²⁶⁸ és Mészáros András köteteiben,²⁶⁹ egybeolvasva Schedius állásfoglalásával a hazai Kant-vitában, bizonyosságként kezeltek, ámbátor szövegek híján.

A szakirodalmi tanácstalanság eme állapotára kínálhat megoldást az a latin szöveg, mely az *Országos Széchényi Könyvtár* kéziratárának Quart. Lat. 3280 jelzete alatt, az 1950 után beszerzett kéziratok között, *Aesthetica* címen található.²⁷⁰ A szöveg sem a szerző, sem a lejegyző, sem pedig a lejegyzés dátumát nem tartalmazza. A katalóguscédula azonban egyértelműen Schedius Lajost jelöli meg szerzőként, 1800 körüli időpontra tájolva a szöveg lejegyzését. Jelezván egyszersmind, hogy a kézirat a Festetics család levéltárából származik. Filológiai szempontból a következők állapíthatók meg róla:

²⁶⁵ NAGY Endre, i. m. 273–303. o.

²⁶⁶ SZAUDER, i. m. 78–106. o.

²⁶⁷ L. 1. fej. 81. jegyzet.

²⁶⁸ L. 1. fej. 173. jegyzet.

²⁶⁹ L. 1. fej. 172. jegyzet.

²⁷⁰ A latin szöveget és fordítását l. *Doctrina...* 33–244. o. Az idézett részletek ebből a fordításból származnak.

1. Az *Aesthetica* hivatkozásait azonosítva és kronológiai sorba rendezve egy 1795-ös kötet²⁷¹ képviseli az utolsó tételt. Ugyanakkor figyelemre méltó, hogy sem nyílt hivatkozás, sem utalás nincs a szövegben a *Principia philocaliae*-ban gyakran hivatkozott, göttingeni kötődésű Friedrich Bouterwek 1806-os esztétikai kézikönyvére.²⁷²

2. Mint a hivatkozásokból²⁷³ kitűnik, az *Ordo Praelectionum*-ban Schedius esztétika-előadásainak rovatában az 1794/95-ös és az 1809/10-es tanévek közötti időszakban Szerdahely György Alajos *Aestheticája*²⁷⁴ mellett saját kézírata van megjelölve, melyet 1810-től vált fel az „opus proprium” elnevezés. Az itt tárgyalt szöveg sajátosága, hogy utolsó harmadában, az *Általános esztétika* fejezete az alcím szerint Szerdahely említett műve alapján kerül kifejtésre. E fejezet egyébiránt a szövegegész szempontjából némileg ellentmondásos, szinte appendix jellegű, értelmezhető a hivatalosan előírt tankönyv függelékyszerű ismertetéseként is. Mindez megfeleltethető az előadásrendben is jelzett sajátos ketősségnek.

3. Nem ez az egyetlen olyan Schedius-előadásszöveg, mely a Festetics-levéltárból került az OSZK kéziratárába: Schedius Festeticsekhez fűződő kapcsolata az 1794/95-ös tanévben tartott Horatius-előadások szövegének közlése kapcsán részint már fel-táráásra került.

²⁷¹ *Der Schöne Geist, oder Compendiöse Bibliothek des Wissenswürdigen aus dem Gebiet der Schönen Wissenschaften*. Gotha, Halle, Gebauer, 1795.

²⁷² Friedrich BOUTERWEK: *Ästhetik*. 2 Bde., Leipzig, 1806 (újabb kiadása: Pildesheim, 1976). Bouterwek Göttingenben igen nagy tekintélynek örvendett, Romy Károly György diákévei alatt kivonatot is készített esztétikájából (KÖRÖSY László: *Romyélete*. Budapest, 1880, 112. o.). A Schedius-szövegben tetten érhető Kant-hatás médiumaként felvethető ugyane szerző korábbi kötet: *Paulus Septimus oder das letzte Geheimniß des eleusinischen Priesters*. I–II. Halle, 1795.

²⁷³ Mivel az Egyetemi Levéltár korszakra vonatkozó anyaga nagyrészt megsemmisült, az előadásjegyzék csak korábbi hivatkozásokból rekonstruálható: JÁNOSI, *Schedius*...11. o.; DOROMBY, i. m. 40. o.

²⁷⁴ SZERDAHELY György Alajos: *Aesthetica, sive doctrina boni gustus ex philosophia pulcri deducta in scientias et artes amoeniores*. I–II, Buda, 1778, az egyetemen magyar fordítását is használták, Szép János tolmácsolásában: *Aesthetika avagy a jó ízlésnek a szépség filozófiájából fejtegetett tudománya. Főtiszt. Szerdahelyi György úrnak nyomdoki után írá.* Buda és Pest, 1794.

4. Az *Aesthetica* szoros intertextuális viszonyban áll két másik, egyértelműen Schedius nevéhez kapcsolható, 1801–1802-re datálható szöveggel. Az egyik, 1802-es nyilvános vizsgatételjegyzék²⁷⁵ értelmezhető az *Aesthetica* rövid kivonataként. Az *Aesthetica* tételmondatai ugyanis szó szerint megtalálhatók a tételjegyzékben, a fejezeteket szervező műfaji struktúra pedig mind felosztásában, mind sorrendiségében megegyezik azzal. (Egy különbséggel: a tételjegyzék nem tartalmazza az előbb említett, függelék-szerű *Általános esztétika* fejezetét). E nyilvános vizsga egyik szereplőjeként Horvát István azonosítható, akinek fennmaradt 1801-re datálható jegyzete Schedius előadásáról, *Lineae primae* címmel.²⁷⁶ Ez a szöveg műfaji, azon belül kronológiai felosztást követő példatár, szerzők és műveik listája. Határozottan az *Aesthetica*, illetve az említett tételjegyzék műfaji struktúráját követi, mintegy kiegészítve, irodalomtörténeti perspektívába helyezve, példákkal bővítve azokat. Mindhárom szöveg szerződését erőteljesen befolyásolni látszik Eschenburg esztétikai kézikönyve és a hozzá kapcsolódó példagyűjtemény.²⁷⁷

Ezek alapján elmondható, hogy a katalóguscédula adatai megbízhatónak tűnnek. Azaz, a szöveg szerzője (bár lejegyzője nem feltétlenül)²⁷⁸ valóban Schediusszal azonosítható, és az 1800 körüli datálás is tarthatónak látszik.

A szöveg értelmezésében fontos szerep szánható azon utalásoknak, melyeket a szöveg önnön kapcsolódási pontjaiként megjelöl. Ezek mentén haladva rákérdezhet az olvasó a szöveg sajátos önmeghatározására és referenciáira. Egyetlen olyan fejezet talál-

²⁷⁵ *Tentamen Publicum Ex Aesthetica Primo Semestri Explicata In Praelectionibus Ludovici Schedius Phil. Doctoris, Aesthetices Et Artium Eleg. Professoris P. o. In Regia Scient. Univers. Hung. Quod Anno MDCCCII. Mense Martio Subiverunt Sequentes Philosophine Tertium In Annum Auditores Pest, 1801.* Az itt felsorolt szövegekről l. BALOGH, 1998, 459–475. o.

²⁷⁶ l. 2. fej. 355. jegyzet.

²⁷⁷ ESCHENBURG, *Entwurf... és uő, Beispielsammlung...*

²⁷⁸ A lejegyző feltehetően Fesztetics László, ahogyan a Horatius-előadások esetében is, l. BALOGH, *Horatius...* Az is feltételezhető, hogy a szöveg egyfajta kéziratos tankönyvként működött, melyet a hallgatók másoltak és terjesztettek – funkciójára nézve ez azonos a század második felében terjesztett könyvmatos hallgatói előadásjegyzetekkel, pl. *Az irodalomtörténet elmélete Dr. Bóth Zsolt egyet.ny.r. tanár előadásai alapján.* Jegyezte és kiadta: ifj. Kiss Gyula, Budapest, 1910/1911. I. félév.

ható az *Aestheticában*, mely egyértelműen megadja az itt olvasott szöveg forrását: a már említett *Általános esztétika* függelék szerű fejezete. Ennek alcíme: „Szerdahely György Alajos rendszere alapján”. A szövegreferencia tehát Szerdahely György Alajos *Aesthetica sive Doctrina Boni Gustus ex Philosophia Pulcri deducta in Scientias, et Artes Amaeniores* című kötete,²⁷⁹ nincs utalás azonban a Szerdahely nevéhez köthető más, egyes műfajok speciális esztétikáját tárgyaló tanulmányokra.²⁸⁰ Ez azért is figyelemre méltó, mert egy Szerdahely előadásaihoz készült vizsgatételjegyzék²⁸¹ arról tanúskodik, hogy az ő előadásain az általános esztétika tárgyalása feltűnően háttérbe szorult az egyes művészeti ágak speciális esztétikai elméletét taglaló fejtegetések mellett. A Schedius-szöveg ellenben épp az előbbit emeli be részletesen az előadások szöveganyagába. Sokatmondó a „systema” minősítés is, hiszen a két szöveg közötti imitatív kapcsolat elsősorban valóban szerkezetileg érvényesül. Azaz a Schedius-szöveg alfejezeteinek és paragrafusainak címei követik a Szerdahely-kötet fejezetstruktúráját, többnyire pontos címátvételekkel és a tételmondatok idézetszerű újrárásával. A sorrendiség esetleges megváltoztatása, a hangsúlyeltolódások, illetve az idézett tételmondatokhoz helyenként csatolt megjegyzések vizsgálata tehát termékeny lehet, ha Schedius olvasatának (át)értelmező jellegére is kíváncsi az olvasó.

Szerdahely szövegében központi helyet kap a „bonus gustus”, azaz a jóízlés fogalma. Az esztétika mint a jóízlés tudománya

²⁷⁹ I. SZERDAHELY, *Aesthetica...* A szöveg értelmezését I. JÁNOSI, *Szerdahely...*; WALDAPFEL József: *Croce Szerdahelyről. Esztétikai Szemle*, 1936 98–101. o.; Szerdahely esztétikai munkáiról összefoglalóan: MARGÓCSY István: *Szerdahely György Alajos művészetelmélete. Irodalomtörténeti Közlemények*, 1989/1–2. 1–33. o.

²⁸⁰ SZERDAHELY György Alajos: *Ars poetica generalis ad aestheticam seu Doctrinam boni gustus conformata*. Buda, 1783; uő: *Poesis Dramatica ad Aestheticam seu Doctrinam boni gustus conformata*. Buda, 1784; uő: *Poesis narrativa ad aestheticam seu Doctrinam boni gustus conformata*. Buda, 1784.

²⁸¹ *Tentamen publicum ex aesthetica sive theoria et bono gustu scientiarum, et artium pulcherrimarum quod ex praelectionibus Clarissimi D. Georgii Szerdahelyi AA.AA. & Philosophiae Doct. Aestheticus, & Eloquentiae Profanae Profess. Publ. Ordin. Reg. subibit nobilis, ac perdoctus Dominus Emericus Fekete amaenioris litteraturae repetens In annum alterum Mense Augusto 15. Anni MDCCLXXVI. Typis Tirnaviensibus anno ut supra.*

határoztatik meg, és az *Aesthetica sive Doctrina Boni Gustus* szövegének keretét e fogalom meghatározása, illetve a meghatározás pontosítása adja. A Schedius-szövegben e kifejezés helyén következetesen a „sensus pulchri”, azaz szépérzék elnevezés olvasható. Mégpedig azzal a kitételrel, hogy ez nem azonos a jóízlésnek nevezett fogalommal – tehát nem csupán terminológiai pontosítás. A közvetlen definíció ugyan szó szerint átvétetik a Szerdahely-szövegből („a szép és csúf érzékelésének, és e két dolog határai és fokozatai megkülönböztetésének adottsága; vagyis, rövidebben, a szépnek a csúftól való megkülönböztetését és érzékelését lehetővé tévő adottság”).²⁸² Azonban a meghatározáshoz fűzött második jegyzet („Midőn, a dolgok formáját gondolatainkban felfogván, érezzük, hogy gyönyörűség támad bennünk, akkor a felfogott formákat *szépeknek* ítéljük; ha pedig utálat támad bennünk, akkor *csúfaknak* mondjuk. Így a *szépérzék* a dolgok formájának felfogásából születő gyönyörűség vagy utálat alapján ítél szépség és csúfság között; azaz ez az értekek ítélete, vagy legalábbis az értekeken alapul.”) nem absztrakt képességként láttatja a szépérzékét. Ehelyett a fizikai és intelligibilis érzékelés folyamatába helyezve, a gyönyörűség és az utálat köztes értekleiteinek bevezetésével írja körül. Ez a megközelítés egyfelől elővételezi a *Principia philocaliae* szenzuálpszichológiai alapozását, másfelől olvasható a *Kritik der Urtheilskraft* első részének, az esztétikai ítélőerő kritikájának²⁸³ recepciójaként, utalásként a *Sinnlichkeit* újraértelmezett fogalmára.²⁸⁴ De Kant vonatkozásában utalhat arra a sajátos megket-

²⁸² A tanulmány szerzőjének fordításában, I. *Doctrina...* 33–244. o.

²⁸³ Az itt használt szövegkiadás: Immanuel KANT: *Werkausgabe in 12 Bänden*. Hg. von Wilhelm Weischedel, Band 10: *Kritik der Urtheilskraft*. Frankfurt am Main, 1974. Magyarul Papp Zoltán fordításában (Osiris, Budapest, 2003). Az *Aesthetica* szövege nem tartalmaz Kant-hivatkozást, de a *Principia philocaliae* számos esetben hivatkozik a fenti Kant-szövegre. Az itt használt Kant-kommentárok: PAPP, i. m.; Jens KULENKAMPFF: *Kants Logik des ästhetischen Urteils*. Frankfurt am Main, 1978; Mary A. McCLOSKEY: *Kant's Aesthetic*. London, 1987.

²⁸⁴ A Kant által felülírt *Sinnlichkeit* fogalmának történeti alakulására I. Horst-Michael SCHMIDT: *Sinnlichkeit und Verstand. Zur philosophischen und poetologischen Begründung von Erfahrung und Urteil in der deutschen Aufklärung. Leibniz, Wolff, Gottsched, Bodmer und Breitingen, Baumgarten*. München, 1982, különösen 151–175, 237–240. o. Kant *Sinnlichkeit*-fogalmának

tőzésre is, mellyel Kant megismerésemélete feloldja az úgynevezett ízlésproblémát, azaz a szubjektivitás következményeiből adódó ellentmondásokat.²⁸⁵ Baeumler kifejezésével²⁸⁶ élve, ez a terminológiai változtatás a baumgarteni szubordinatív logikától a kanti koordinatív logika felé tett lépésként értelmezhető. Mint ilyen azonban ellentmondásosan illeszkedik Szerdahely kötetének többi, imitatív módon megidézett részletéhez. Egybehangzónak tűnik azonban azzal, hogy a Schedius-szöveg Baumgarten értekezéseit látnivalóan másként olvassa, mint Szerdahely köteté. Az előbbi ugyanis a főműnek tartott *Aesthetica*²⁸⁷ wolfianus passzusai mellett erőteljesen kiemeli a *Meditationes philosophicae de nonnullis ad poema pertinentibus*²⁸⁸ című értekezés *sensio* és *phantasmata* fogalmait fejtegető szenzuálpszichológiai paragrafusait.²⁸⁹ A Schedius-szöveg Baumgarten-olvasatában tehát az a felismerés látszik megfogalmazódni, melyet Herder is kifejtett a *Kritische Wälder* 4. értekezésében.²⁹⁰ Hogy tudniillik az esztétika elválasztandó az ízlés művészetétől, és olyan filozófiai disz-

közvetlen kontextusáról I. Vladimir SATURA: *Kants Erkenntnispsychologie, in den Nachschriften seiner Vorlesungen über empirische Psychologie*. Bonn, 1971, 86–112. o.

²⁸⁵ Az ízlés problematikájáról Kant-szövegekben I. Christian Helmut WENZEL: *Subjektive Allgemeingültigkeiten des Geschmacksurteils bei Kant*. Berlin, New York, 2000, 118–167. o.

²⁸⁶ Alfred BAEUMLER: *Az irracionális problémája a XVIII. századi esztétikában és logikában Az ítélőerő kritikájáig*. Budapest, 2002, 306–329. o.

²⁸⁷ Alexander Gottlieb BAUMGARTEN: *Aesthetica*. Odera-Frankfurt, 1750 und 1758. Magyarul Bolonyai Gábor fordításában (Budapest, Atlantisz, 1999). Felhasznált kommentárok: Norbert MENZEL: *Der antropologische Charakter des Schönen bei Baumgarten*. Wanne-Eickel, 1969; Hans Rudolf SCHWEIZER: *Ästhetik als Philosophie der sinnlichen Erkenntnis. Eine Interpretation der „Aesthetica“ G.G. Baumgartens mit teilweiser Wiedergabe des lateinischen Textes und deutscher Übersetzung*. Basel und Stuttgart, 1973.

²⁸⁸ Az 1735-ös szöveg német–latin kiadása: Alexander Gottlieb BAUMGARTEN: *Meditationes philosophicae de nonnullis ad poema pertinentibus. Philosophische Betrachtungen über einige Bedingungen des Gedichtes*. Fordítás, tanulmány: Heinz Paetzold, Hamburg, 1983.

²⁸⁹ L. uo. 26. o.

²⁹⁰ Johann Gottfried HERDER: *Kritische Wälder*. Berlin, 1990, 473–474. o. Vö. Fiedhelm SOLMS: „*Disciplina aethetica*“: zur Frühgeschichte der ästhetischen Theorie bei Baumgarten und Herder. Stuttgart, 1990; BACSÓ Béla: *Felhívás sétára*. In: Alexander Gottlieb BAUMGARTEN: *Esztétika*. Budapest, 1999, 7–10. o.

ciplína,²⁹¹ mely az absztrakt-fogalmi megismerés fogalma helyett a folytonosan változó rálátást biztosító érzéki megismerés modelljén alapul. Ebben a Baumgarten-olvasatban sajátos interferenciát jelenthet az *Elements of Criticism*²⁹² érzék- és érzetfogalma, illetve Hume érzék-metaforája.²⁹³ Ennek felvetése filológiai szempontból sem tűnik megalapozatlannak, tekintve a Schedius számára fontos referenciákat jelentő göttingeni könyvtár angol gyűjtőkörét, illetve az ekkor már elterjedt német fordításokat.

Mindennek ellentmondani látszik, hogy míg a Szerdahely-kötet passzusait az esztétika eruditív funkcióról részletesen felidézi a Schedius-szöveg, ugyanakkor említés szintjére korlátozza az esztétika filozófiai rendszer-mivoltának ismertetését, melyet a Szerdahely-kötet részletesen fejteget. Ez magyarázható egyrészt a szövegalkotás mögötti gyakorlati oktatói szándékkal. Másfelől azonban ama vitapont elhallgatásaként is érthető, melynek tekintetében a *Principia philocaliae* majd a legerőteljesebben szembenállásba kerül Szerdahely *Aestheticájával*, és mely lényegében az említett Baumgarten-olvasatok eltéréseiből is következik. Mert bár Szerdahely szövege érvel az esztétika filozófiai diszciplína mivolta mellett, kérdésfeltevései a „je ne sais quoi” problematikáját csak érintve, inkább Gottsched és Bodmer szubjektivizmus elleni tiltakozása²⁹⁴ mentén fogalmazódnak meg. Ezeket a kérdésfeltevéseket (Átadható-e az ízlés? Végletesen szubjektív fogalom-e? Káros-e etikai szempontból ennek tanulmányozása és kiművelése?) csupán jegyzetszerűen idézi fel a Schedius-szöveg, hozzátéve, hogy mindezt megválaszolni könnyű, illetve e kérdésfeltevésekben a széperzék kifejezés helyett a jóízlés kifejezést

²⁹¹ Vö. Heinz PAETZOLD: *Ästhetik des deutschen Idealismus: zur Idee ästhetischer Rationalität bei Baumgarten, Kant, Schelling, Hegel und Schopenhauer*. Wiesbaden, 1983, 8–54. o.

²⁹² Kames, Lord Henry, HOME: *Elements of Criticism*. Edinburgh, 1762.

²⁹³ David HUME: *Of the Standard of Taste*. Magyarul I. Janus IV/1. 1987. ősz, 61–68. o.; úő: *Enquiries Concerning Human Understanding and Concerning the principles of Morals*. Oxford, 1989. Vö. Terry EAGLETON: *The Ideology of the Aesthetics*. Cambridge, 1990, 31–69. o.; Gilles DELEUZE: *Hume és Kant*. Budapest, Osiris, 1998, 9–36. o. (A megismerés problémája és az erkölcs problémája).

²⁹⁴ A vonatkozó Bodmer- és Gottsched-szövegeket Kisbali László kommentárjával I. Janus, IV/1. 1987. ősz, 1–12, 26–38. o.

használva. Amennyiben következetesnek feltételezi az olvasó ezt a terminológiai változtatást, akkor értheti azt úgy, mint jelzést e közelítésmód természetlen mivoltára vonatkozóan. Az is igaz azonban, hogy ezen utalásokat a szöveg nem formálja nyílt vitává, nem ütközteti a kanti kritika módszertanával.

Hasonlóképp nem formálódik nyílt bírálattá a szépség meghatározása és a meghatározáshoz fűzött jegyzetek közötti eltérés. A szépség meghatározását, elemeinek felsorolását szintén imitativé idézi a szöveg a Szerdahely-kötetből, átvéve a tételmondatokat és a fejezetstruktúrát. Ám a két, jegyzetszerű hivatkozás²⁹⁵ alapjában kérdőjelezi meg és írja felül a többoldalnyi kivonatot. A Szerdahely-definíció ugyan megengedőleg viszonyul a tételhez, hogy a szépség tetszik és gyönyörködtet. Fő ismérve azonban nem ez, hanem, utalva Moses Mendelssohn leveleiben²⁹⁶ kifejtettekre, három fő tulajdonság együttes jelenléte: a változatosságé, az egybehangzásé és az érzékletességé. Ezzel szemben a Schedius által hivatkozott Georg Dreves kötete²⁹⁷ a szépséget a gyönyörérzés és a fenség kontextusában vizsgálja, ezek relációjában határozza meg, és a *Der Schöne Geist* című kiadványhoz²⁹⁸ hasonlóan a kanti esztétika szépségfogalmát idézi.

Sokatmondó hangsúlyeltolódás és terminológiaváltás figyelhető meg az *affectusok*, azaz az érzelmek tárgyalása kapcsán is. Az érzelmek a szöveg élenkségének biztosítására szolgálnak: a megalkotandó szöveg célja ezeknek az olvasóban való felkeltése. A Szerdahely-szöveg rendszerezi és jellemzi az érzelmek egyes típusait – ez a részletes tipizálás a Schedius-szövegből szinte teljes egészében kimaradt. Ami nem meglepő, hiszen az ilyenfajta típusalkotás mögött évszázados retorikai hagyomány áll. Maga Szerdahely is, egy későbbi dolgozatában,²⁹⁹ melyben kiemeli *Aes-*

²⁹⁵ Georg DREVES: *Resultate der philosophierenden Vernunft über die Natur des Vergnügens, der Schönheit und des Erhabenen*. Leipzig, Crusius, 1793; *Der Schöne Geist, oder Compendiöse Bibliothek des Wissenswürdigten aus dem Gebiet der Schönen Wissenschaften*. Gotha, Halle, Gebauer, 1795

²⁹⁶ Moses MENDELSSOHN: *Briefe über die Empfindungen*. Berlin, 1755, 4. levél.
²⁹⁷ I. 3. fej. 295. jegyzet.

²⁹⁸ Uo.

²⁹⁹ *Imago Aesthetices seu Doctrina Boni Gustus breviter delineata et Consideratione exposita a Georgio Szerdahely*. Budae, Typis Catharinae Landerer, Viduae, 1780.

theticája fontosabb tételeit, és válaszol a kritikai megnyilvánulásokra, említetlenül hagyja e meglehetősen terjedelmes fejezeteket. A Schedius-szöveg azonban ugyan elhagyja az érzelmek tipizálását, ámde bekezdésnyi fejtegetést tartalmaz arról, hogy a pszichológia diszciplínája miként láttatja az érzelmek keletkezését – félreérthetetlenül az olvasó érzelmeire vonatkoztatva azt. Ez egyfelől elmozdulásként értelmezhető a metafizikai alapú tipizálástól a recepcióesztétikai közelítés felé. Másrészt utalásként is érthető az 1790-es évek Kant-kritikáiban markánsan megfogalmazódó pszichológiai esztétikák vagy úgynevezett pszichológiai patológiák tanulságaira.³⁰⁰ Bár a Schedius-szöveg pszichológiai utalásrendszere nem részletező, feltűnően emlékeztet az egyébként inkább elbeszélőként és drámaíróként ismertté váló Heinrich Zschokke 1793-as pszichológiai esztétikájának ítéloerőre vonatkoztatott passzusaira.³⁰¹ Egyszersmind újfent olvasható genetikusan, a *Principia philocaliae* pszichológiai tájoltságának elővételezéseként, ugyanakkor elhatárolandó a Hamann³⁰², illetve Heinse³⁰³ nevéhez köthető elméletektől.

A Szerdahely-kötet konkluzív záró fejezete, mely a „*Quid sit Pulcrum, et Pulcritudo, ex Libris prioribus unum in conspectum*

³⁰⁰ Esztétika és pszichológia korabeli kapcsolatának értelmezéséről, szerzőkre lebontva I. Rober SOMMER: *Grundzüge einer Geschichte der deutschen Psychologie und Ästhetik von Wolff-Baumgarten bis Kant-Schiller*. Würzburg, 1892 (2. kiadás 1966). Maga Kant is megfogalmazott egyfajta művészetpszichológiát, l. SATURA i. m. 25–39. o.

³⁰¹ Heinrich ZSCHOKKE: *Ideen zur psychologischen Aesthetik*. Berlin und Frankfurt, 1793, különösen a 229–242. o. vonatkozó bekezdései. Zschokke esztétikájára vonatkozó szakirodalom: Carl GÜNTHER: *Heinrich Zschokkes Jugend- u. Bildungsjahre (bis 1798)*. Aarau, 1918.

³⁰² James C. O'FLAHERTY: *Johann Georg Hamann. Einführung in sein Leben und Werk*. Frankfurt am Main, Bern, New York, Paris, 1989, 75–95. o. (az *Aesthetica in nuce* értelmezése); KOCZISZKY Éva: *J. G. Hamann és a modernitás kritikája*. Hermeneutikai Kutatóközpont, Budapest, 2000, 145–174. o. (Hamann és Lavater kapcsolata, test-kép, érzéki meghatározottság); 76–95. o. (Hamann szofista nyelvfelfogásáról).

³⁰³ Heinse esztétikai nézetecinek összefoglaló bemutatását l. *Frühklassizismus. Position und Opposition: Winckelmann, Mengs, Heinse*. Hrsg. von Helmut Pfotenauer, Markus Bernauer, Norbert Miller, Deutscher Klassiker Verlag, Bibliothek der Kunstliteratur Band 2., Frankfurt am Main, 1995; Wilhelm HEINSE: *Über einige Gemälde der Düsseldorfer Galerie. Aus Briefen an Gleim*. 253–320. o.; életrajz, pályakép és kommentár: 678–756. o.

ponitur” címet viseli, sajátos módon alakul át a Schedius-jegyzetben. Egyrészt az *Appendix* címet kapja, másrészt a Szerdahely-fejezet középpontjában álló, jóízlésre vonatkozó definíciók teljes egészében elmaradnak belőle, csupán a természetre, az imitációra és a művészetek felosztására vonatkozó oldalak tartalmi kivonatát kapja az olvasó. Az *Appendix* minősítés értelmezhetővé válik, ha az olvasó egybeveti azt az *Aesthetica* bevezető fejezetével, mely ugyancsak rögzít egyfajta természet-fogalmat, illetve a művészeti ágak egyfajta felosztását. Az *Appendix* egyfelől átveszi a klasszicizáló „szép természet” fogalmát, a hozzá kapcsolt imitáció-elmélettel együtt,³⁰⁴ megemlíti a művészetek jelek szerinti felosztását, illetve a Heydenreich esztétikája³⁰⁵ által népszerűvé tett szimultán-szukcesszív kategóriákat. Részletezi továbbá a Szerdahely által is tárgyalt szintetikus megjelenési formákat, melyek több művészeti ág együttes hatására építenek. Másfelől a *Bevezetés* szövege szembenállást feltételez a természeti produktumok és a művészi alkotás között: míg az előző determinált, az utóbbi szabad és önálló ítélettől függő folyamat végeredménye. Már ezen kijelentéseket olvasva is gyanússá válhat egy újabb utalás lehetősége, és valóban, a nyom ösvényre vezet: a *Bevezetés* I. és II. alfejezete olvasható a *Kritik der Urtheilskraft* 43. és 44. paragrafusának kivonataként. Ezt nemcsak a szerkezeti és tartalmi egyezés, de a Schedius-szövegben idézett német terminológia is bizonyítja. A III. alfejezet, a szépség tudományainak felosztása már csak alapstruktúrájában követi a Kant-szöveg téziseit,³⁰⁶

³⁰⁴ E fogalmak nemcsak klasszicizáló kontextusban vannak jelen a század esztétika-elméleteiben, hanem egy sajátos, protestáns háttérű pedagógiai kontextushoz is kapcsolódnak, l. *Naturnachamung als pädagogisches und gesellschaftspolitisches Programm (Comenius, Thomasius, Shr. Wolff)*. In: *Gottebenbildlichkeit und Naturnachahmung im Säkularisierungsprozeß. Problemgeschichtliche Studien zur deutschen Lyrik in Barock und Aufklärung*. Hsg. von Wilfried Barner, Richard Brinkmann, Friedrich Sengle, Max Niemeyer Verlag Tübingen, 1981, Band 1. 238–264. o., Kommentár: Band 2. 234–303. o. L. még: SCHMIDT, i. m. 127–139. o. (*Nachahmung und Einbildungskraft. Die Konzeption der Poetik Bodmers und Breitingers*). A kérdésről összefoglalóan: vö. Ulrich HOHNER: *Zur Problematik der Naturnachahmung in der Asthetik des 18. Jahrhunderts*. Erlangen, 1976.

³⁰⁵ Karl Heinrich HEYDENREICH: *System der Acsthetik*. Leipzig, 1790.

³⁰⁶ KANT, i. m. 51. §.

elsősorban a *redende – bildende Künste* terminológiában. Az alcsoportok meghatározásában a Krug esztétikája által népszerűvé tett szisztémát³⁰⁷ elővételezi. Úgy tűnik tehát, a Schedius-szöveg az esztétika meghatározására, az esztétikai folyamat megragadására kettős alternatívát kínál, ütköztetés vagy értékelés nélkül. Ugyanakkor sokatmondó retorikai elrendezéssel, hiszen a Szerdahely-féle meghatározást függelékké szorítja, míg az anonim Kant-verziót felvezetésként tárgyalja a szöveg.

A Schedius-szöveg már említett másik fontos szerkezeti sajátossága, hogy az általános esztétikát egyfelől ugyan beemeli önnön tematikájába, ám a tartalmi-terjedelmi hangsúly a speciális esztétikára, azon belül is a retorikára kerül. A retorikát tárgyaló fejezet bevezetésre, az *inventiót*, *dispositiót* és *elocutiót* tárgyaló alfejezetekre, a stílus- és beszédnemek, prózai műfajok tárgyalására, illetve egy rövid, nyelvművelő tematikájú fejezetre oszlik. A bevezető néhány klasszikus retorikai közhelytől³⁰⁸ eltekintve nem hivatkozik más szövegekre, inkább a retorikai fejezetek tájoltságának kifejtéseként értelmezhető.

A szöveg élesen elkülöníti egymástól az *eloquentia* (ékesszólás) és rétorika fogalmait, azonban nem a Ramus-követő szövegek meghatározásai³⁰⁹ értelmében, tehát nem az ötrészes klasszikus retorikai felosztás *eloquentia – retorika* címszavak alá történő csoportosítása révén. Az *eloquentia* itt megkapja mindazon egyetemes jegyeket (magát az „universa” jelzőt is), melyeket Melanchton neoplatonikus rendszerében a nyelvileg kifejezhető világra vonatkoztatott három tudomány, a grammatika, a dialektika és a rétorika hordoz.³¹⁰ Azonban a nyelvileg kifejezhető világ egyetemessége a Schedius-szövegben szubjektívizálódik: a nyelv-

³⁰⁷ Ezt a felosztást vette alapul Greguss Mihály tankönyve (GREGUSS, i. m. 54. §). Wilhelm Traugott KRUG: *Versuch einer systematischer Encyclopädie der schönen Künste*. Leipzig, 1802.

³⁰⁸ Quintilianus- és Arisztotelész-idézetek.

³⁰⁹ Erről I. BARTÓK István: „Sokkal magyarabbul szólhatnánk és írhatnánk” *Irodalmi gondolkodás Magyarországon 1630–1700 között*. Budapest, 1998, 114. o.

³¹⁰ Philipp Melanchton *De artibus liberalibus oratio* terminológiájának értelmezését I. IMRE Mihály: *Melanchton retorikájától Buzinkai Mihályig*. In. *Retorikák a reformáció korából*. Szerk. Imre Mihály, Debrecen, 2000, 399–401. o.

vileg artikulálható világ nem más, mint „cogitata mentis et animae nostrae sensa”, azaz gondolataink és érzeteink világa. A rétorika e kifejezőmód artikulációjának elméleteként határozta meg. Ennek viszonyítási pontjai („perspicue, apposite ad scopum propositu[m] et convenienter sensui pulchri”) között a harmadiként szereplő jelent újdonságot: úgy tűnik, olyan meghatározás körvonalai vázolódnak itt, mely a rétorikát is a szépérzék teóriájához kapcsolja. Bár a fejezetcímek struktúrája ennek ellentmondani látszik, de a felvezető szöveg e rétorikafogalom alá rendeli a *Beredsamkeit*, azaz a prózai ékesszólás (a továbbiakban a szöveg ebben az értelemben is használja a *retorica* terminust) és a poétika kategóriáit. Mégpedig úgy, hogy az előbbi célzatosabb és elsősorban az intellektusra hat, az utóbbi kevésbé célzatos és a lélek rejtettebb képességeire, elsősorban a fantáziára van hatással. Ez a nem egyértelműen körvonalazott fogalmi háló több szempontból is érdekes lehet. Egyrészt eltávolodik a rétorika Baumgarten-féle kritikájától³¹¹ (erre utal a témát tárgyaló fejezetek arányának felnagyítása). Másrészt a *Beredsamkeit* és a poétika elkülönítésében nem látszik elfogadni azon kitétel, mely majd Greguss esztétikai kézikönyvében is szerepel,³¹² hogy tudniillik a szépség és a vele rokon fogalmak másodlagos szerepet játszanak a prózai ékesszólásban. Harmadrészt a korban divatos angol rétorikák (Campbell, Sheridan)³¹³ közönségorientált felvételeivel ellentétben a kifejezés módszertanára helyezi a hangsúlyt. A rétorikát általában véve a szavakkal történő szép kifejezés módszertanának tekinti, melyet a szöveg a későbbiekben hol alkotáslélektani, hol hermeneutikai nézőpontból közelít meg. Mivel az effajta kifejezés tárgyát a szubjektum gondolatai és érzékletei

³¹¹ Heinz PAETZOLD: *Rhetorik-Kritik und Theorie der Künste in der philosophischen Ästhetik von Baumgarten bis Kant*. In: *Von der Rhetorik zur Ästhetik. Studien zur Entstehung der modernen Ästhetik im 18. Jahrhundert*. Hg. Von Gerard Raulot, Rennes, 1995, 7–37. o.

³¹² GREGUSS, i. m. 80. §.

³¹³ Georg CAMPBELL: *The Philosophy of Rhetoric*. Edinburgh, 1776, Thomas SHERIDAN: *A Course of Lectures on Elocution: together with two dissertations on language and some other tracts relative to those subjects*. London, 1762 – mindkét rétorika a közönség elvárásai, a hatás-eszközök irányából közelíti az ékesszólás fogalmát, előadás-centrikus.

képezik, mindez egyszersmind implicit eltávolítása a metafizikai igazságkritériumnak is. Negyedrészt a szöveg nem vet fel a rétorika kapcsán semmiféle vallási tájoltságot, nem utal a rétorika és a szakrális hermeneutika kapcsolatára. Ez azért is figyelemre méltó, mert Greguss tankönyve két évtizeddel később még hivatkozik homiletikai szakirodalomra.³¹⁴ Végezetül úgy tűnik, hogy a figurális rétorikai fejezetek élére állított, ám azok érvényét mindenesetre elbizonytalanító mondatok valamiképp kapcsolatba hozhatók azzal a folyamattal, melyet a szakirodalom az „unendliche Rhetorik” Friedrich Schlegeltől kölcsönzött fogalmával jelöl. E folyamat a rétorika fogalmának kora romantikus átalakulása,³¹⁵ tudniillik a figurális retorikai hagyomány felől a kifejezőmód, a nyelv retorizáltságának irányába.

„De mivel a szép művészeit manapság önmagukban nem becsülik, csak hasznuk miatt, melyet az élet más gyakorlati területein nyújtanak, az ékesszólást is inkább ama különböző gyakorlati területekhez való viszonyában kell szemlélni, melyekben használni lehet” – vágja el a kiépülő retorikaelmélet felé haladó szövegösvényt a kijelentés. Szinte szarkasztikusan gyakorlatias fordulat.³¹⁶ A várt elméleti újraértelmezést nem vállalja a szöveg, helyette hivatkozások sora zúdul az olvasóra. Részint jelölt hivatkozások: az *inventio* és a *dispositio* fejezetei a Johann August Ernest *Initio Rhetorica* című, a szakirodalomban cice-

³¹⁴ Heinrich August SCHOTT: *Philosophische und religiöse Begründung der Rhetorik und Homiletik*. Leipzig, 1815 – GREGUSS, i. m. 82. § hivatkozása. A retorikai hagyomány felekezeti meghatározottságáról l. KECSKEMÉTI Gábor: *Prédikáció, retorika, irodalomtörténet*. Budapest, 1998, 55–114. o.; BARTÓK, i. m. 110–121. o.; TÓTH, *A latin humanitas...* 91–128. o.

³¹⁶ Helmut SCHANZE: *Romantische Rhetorik*. In: *Romantik-Handbuch*. Hg. von Helmut Schanze, Stuttgart, 1994, 336–342. o.; Paul DE MAN: *The Rhetoric of Romanticism*. New York, 1984, 1–18. o. (Intentional Structure of the Romantic Image) és 263–291. o. (Aesthetic Formalization: Kleist's *Über das Marionettentheater*). L. még: Peter D. KRAUSE: *Unbestimmte Rhetorik. Friedrich Schlegel und die Redekunst um 1800*. Tübingen, 2001, 222–231. o. *Unendliche Rhetorik* alfejezet.

³¹⁶ Maga a prakticista fordulat is korjelenség: Joachim DYCK: *Philosophisches Ideal und rhetorische Praxis in der Aufklärung: Eine Problemskizze*. In: *Rhetorik und Philosophie*. Hg. von Helmut Schanze, Josef Kopperschmidt, München, 1989, 191–200. o.

roniánusnak keresztelt szövege³¹⁷ kivonataként kerülnek tárgyalásra. Az *elocutio*, melyet a szöveg a stílus kifejezéssel azonosít, illetve az egyes beszédnemek és műfajok tárgyalása Eschenburg kézikönyvét³¹⁸ követi. Ez utóbbira azonban a szöveg nyíltan nem utal, csupán Adelung, Scheller stilisztikai értekezéseit,³¹⁹ valamint a hivatalos stílus kapcsán Sonnenfels szaknyelvi stilisztikáját³²⁰ jelöli az egyes fejezetek mintáiként. Schedius szövegének célzatosága, oktatási segédanyagról szó lévén, nyilvánvaló, ha másból nem, a hivatali stílus arányaiban is felnagyított tárgyalásából. Ez abból is kitűnik, hogy a szöveg felosztása, tárgyalásának módszertana több ponton felidézi azt a rétorikaoktatási módszert, melyben Schedius hajdan Stretsko tanítványaként részesült.³²¹ De ugyanezen gyakorlatias szándék jegyében válhatott a rétorikai fejezetek szemléletmódja eszközszerűvé, háttérbe szorítva mind a pszichologizáló, mind a hermeneutikai megközelítés lehetőségét. Az *inventio* fejezetei ennek megfelelően a *locusok*, *argumentációk* és azok cáfolatai, illetve az *affectusok* felsorolására szorítkoznak, néhány gyakorlatias jótanáccsal kiegészítve a témaválasztás tárgykörében. A *dispositio* tárgyalása rövidre zár: *exordium*, *narratio*, *propositio* és *partitio*, *confirmatio*, *recusatio*, *peroratio* – azaz a klasszikus beszédstruktúra elemeinek rövid jellemzése. Arányaiban és kifejtettségében az *elocutio* dominál: itt kapnak helyet a stílusereyek (a megvalósíthatóság szempontjából, ezért ide kerül a szóképek és alakzatok rendszerezése és a prózaritmus eszközeinek ismertetése is); a beszédnemek és a prózai ékesszólás

³¹⁷ Io. Augustus ERNESTI: *Initio Rhetorica*. Francofurti & Lipsiae, MDCC-LXXVIII².

³¹⁸ ESCHENBURG, *Entwurf...*, 1778, 277–355. o.

³¹⁹ Johann Christoph ADELUNG: *Über den Deutschen Styl*. I–II. 1785–1788. Berlin. Újabb kiadása: Hildesheim, 1974. Révai Miklós nézeteire erőteljesen hatott, I. CSETRI Lajos: *Egység vagy különbözőség? Nyelv- és irodalomszemlélet a magyar irodalmi nyelvújítás korában*. Budapest, 1990, 31–35. o.; Immanuel Johann Gerhard SCHELLER: *J. G. Schelleri Præcepta Stili bene Latini in primis Ciceroniani, seu eloquentiæ Romanæ quatenus hæc nostris temporibus in dicendo et scribendo usurpari potest summa diligentia ... tradita et illustrata*. Lipsiae, 1779.

³²⁰ Josef von SONNENFELS: *Versuch über die Grundsätze des Styls*. Wien, 1781.

³²¹ L. 2. fejj. 116. jegyzet.

műfajai; továbbá egy rövid fejezet a művelt stílus segédeszközeiről. Ez utóbbi azért lehet érdekes, mert az eszközszerű szemlélet (szemben a fejezetcím utalásaival) itt bomlik meg először, amennyiben helyet kap a szónok szereptudatának, antropológiai önértelmezésének rögzítése. A cicerói „vir bonus et peritus” vagy az augustinusi szónok-kép³²² etikai meghatározottságát azonban hiába keresné az olvasó, sokkal inkább találja a Ramus szövegeiben mintaként körvonalazott tudós „artifex” portréjának³²³ reminiszcenciáit. A Schedius-szöveg tudós rétorja ugyanakkor nem „Fachmann”, nem szakember: a szöveg azt jelzi, valamiféle rétor szerep bárkire applikálható, ha nem is feltétlenül ideális fokozatban. Az ideális rétor rendelkezik szellemi tehetséggel („elmeél, a biztos ítélőkészség és szilárdság, az élénk képzelőerő, gyors és gyakorlott emlékezőképesség”) és bizonyos testi adottságokkal („erős tüdő, csengő hang, jó beszéd-készség, tetszetős arc és testalkat”), emellett széles körű tudományos tárgyismerettel – eddig a Ramus-utalás. Ám egy harmadik szempontot is kínál a szöveg: az ideális szónok kiművelt szépérzéssel van felruházva, mely fejleszthető a retorikaelmélet tanulmányozásával, illetve a kritikai, a klasszikusok tanulmányozásából fakadó, valamint a szövegkomponálásban szerzett gyakorlattal. Ebben a szerepképben tehát keverednek antropológiai adottságok az elsajátíthatóság hangsúlyozásával. Ugyanakkor a szónok nem csupán mint gyakorlott beszéd-elkövető (szövegkomponálás), hanem mint hermeneuta (kritikai gyakorlat, antik klasszikusok tanulmányozása és a szép befogadására képessé tévő érzék követelményei) is meghatároztatik, mintegy a reneszánsz szónok-kép laicizált újraélesztéseként.

Akárcsak a retorikai fejezetek, a poétika szövege is erőteljes kötődést mutat az Eschenburg-kézikönyvhöz.³²⁴ Az egyes műfajok jellegzetességeit tárgyaló Schedius-részletek sorrendiségükben

³²² ADAMIK Tamás: *Antik stíluselméletek Gorgiasztól Augustinusig*. Budapest, 1998, 269–270. o.

³²³ Petrus RAMUS: *Scholae Rhetoricae*. In: *Scholae liberales artes*. Basileae, 1578, 254. o. Idézi IMRE, i. m. 445. o. – c tanulmány a szónok-kép átalakulásának további részleteire is kitér.

³²⁴ ESCHENBURG, *Entwurf...*, 1778, 45–266. o.

és szövegükben egyaránt kivonatszerűen viszonyulnak az Eschenburg-kötethez, akárcsak a prózai műfajok elmélete kapcsán, azonosítatlanul hagyva azonban a forrást. („Itt most, szerzőnköz igazodva az egyes költészeti nemek kifejtésében, azt a sorrendet követjük, melyet ő előírt.”) Feltűnő ugyanakkor, hogy mind a retorikai, mind a poétikai műfajelméleti fejezetek szövegéből hiányzik a példák részletes, nemzeti irodalmakra lebontott felsorolása. Holott ez az Eschenburg-kötet vonzerejének egyik fontos forrása volt a kortársak számára,³²⁵ amint azt későbbi, *Beispielsammlung*ként történő önállóodása is jelzi. Ezen a ponton érdemes visszautalni egy másik Schedius-előadásjegyzet, a *Lineae primae* szövegére, amely épp e hiányolt példagyűjteményt látszik magában foglalni: az *Aesthetica* műfajelméleti fejezeteinek struktúráját követi, nemzeti irodalmak, azon belül pedig kronológiai sorrend szerint haladva a mintaalkotások felsorolásában. Úgy tűnik tehát, hogy a Schedius-féle *Aesthetica* esetében is számolhat az olvasó egy önálló létre kelt *Beispielsammlung*gal. Ez azonban két ponton is megtöri az Eschenburg-hagyományt: egyrészt tartalmaz bőséges magyar vonatkozású példasorokat, másrészt 1801-ben megjelent szövegekre is utal. Tehát mind térbeni, mind időbeni szempontból frissített példatárat kaphattak benne a korabeli egyetemi hallgatók.

Az Eschenburg-kötetek recepciója az egyetemi oktatás területén európai viszonylatban is korszerű jelenségnek tekinthető. Tomáš Hlobil tanulmánya³²⁶ meggyőzően mutatja, hogy e kézikönyvek a prágai egyetem esztétikaoktatását is meghatározták, ahol August Gottlieb Meißner 1785–1804 között tartott előadásai

³²⁵ Eschenburg kézikönyvének szerepe a Csokonai-szövegek keletkezéstörténetében ismert (*Csokonai Vitéz Mihály: Költemények. 2. 1791–1793. Sajtó alá rendezte Szilágyi Ferenc, Budapest, 1988, 606. o.; SZILÁGYI Ferenc: „Az Ész világa mellett...” Budapest, 1998, 272, 386. o.; maga Csokonai is mintaként emlegeti épp Schediushoz írt levelében, I. Csokonai Vitéz Mihály: *Levelezés. Sajtó alá rendezte Debreceni Attila, Budapest, 1999, 47. o.*); felmerül az *Uránia* versei kapcsán is, talán épp Schedius hatására (SZILÁGYI, *Kármán...* 140–142. o.); az OSZK-ban található példányon (jelzete: 92.406) pedig Batsányi bejegyzése olvasható.*

³²⁶ Tomáš HLOBIL: *Pražské přednášky z estetiky a poctiky Augusta Gottlieba Meißnera podle Johanna Joachima Eschenburga (S přihlédnutím k vjuce estetiky na univerzitách ve Vidni a Freiburgu). Estetika, 2004/3–4. 131–48. o.*

ugyancsak e szövegekre támaszkodtak. Meißner működését egyébiránt Schedius figyelemmel kísérte, hivatkozott is rá előadásában.³²⁷ Hlobil egy másik tanulmányában³²⁸ pedig arra mutat rá a hallei, lipcei, würzburgi és prágai esztétikaoktatás 1785–1805 közötti időszakát vizsgálva, hogy nem volt ez másként a protestáns és katolikus német egyetemeken sem. Azzal a különbséggel, hogy az Eschenburg-kézikönyvek használata mellett ott nyílt és igen erőteljes a Kant-recepció, mely többnyire privát szemináriumokon kapott helyet, és elsősorban *Az ítélőerő kritikájára* épített. Az tehát, hogy Schedius Eschenburg mellett, igaz, forrásmegjelölés nélkül, támaszkodott előadásában Kant eme kötetére, ugyancsak a kortárs európai esztétikaoktatás elvárásainak érvényesítését jelzi. Mint ahogyan az is közös Schedius előadásai és az említett egyetemek gyakorlata között, hogy az elméleti esztétikát összekapcsolták a „Gelehrten-geschichte” és a klasszikus írók kommentálásának stúdiumával.

A műfajelméleti fejtegetések elé írt bevezető fejezetek azonban kissé megakaszthatják az Eschenburg-kapcsolatot követő olvasót. Bár kétségtelenül számos fejezet olvasható Eschenburg-átiratként (költői beszédmód, *genie*, metrum stb. meghatározásai), néhány ponton gyanút keltően túlsúlyra jutnak az értelmező újrírás mozzanatai. Három ilyen pont a számos lehetőségből:

1. A rím-kérdés tárgyalása során a szöveg kitér a kérdés körül a magyar verstani irodalomban is zajló disputára.³²⁹ A sugallt állásfoglalás kiegyensúlyozott (egyszersmind érdekesen ütközik a Schedius-recepcióban Kazinczy nevéhez kapcsolt vádbeszéd egyik pontjával, miszerint Schedius nem ismerné fel a magyar

³²⁷ „Meissner est Professor Pragae. Illic multa scripta edidit. Inter haec illa, quae junior adhuc scripsit vident[ur] habere stylum affectatum et arrogantem et ideo multum aberravit. In senioribus vero suis scriptis jam ab hoc stylo remisit.” BALOGH, *Esztétika... szakdolgozat függelékében: Lineae primae...*, a dialogusírók között. Az *Uránia*-béli Meißner-recepcióról I. SZILÁGYI, *Kármán...* 237–249. o.

³²⁸ Tomáš HLUBIL: *Aesthetics in the Lecture Lists of the Universities of Halle, Leipzig, Würzburg, and Prague, 1785–1805*. kézirat, várható megjelenés: 2006, *Das achtzehnte Jahrhundert* című folyóiratban.

³²⁹ KECSKÉS András: *A magyar verselméleti gondolkodás története. A kezdetektől 1898-ig*. Budapest, 1991, 130–187. o.; *Magyar verstani szöveggyűjtemény. I. Hagományörzés és hagyományteremtés a versújítás korában (1760–1840)*. Szerk. Keckés András, Vilcsék Béla, Budapest, 1999.

nyelv időmértékes lehetőségeit).³³⁰ A leírtak értelmében a rím olyan nyelvek poézisében szükséges, melyeknek nincs kvantitása, a magyarnak azonban van. Így a rím a magyarban nem szükséges, csak hasznos (részint tagoló szerepe miatt, részint a népköltészet meghatározó elemeként, részint epigrammák stb. műfaji kellekeként). A kiegyensúlyozottság mellett a hasznosság második, a magyarországi vita szöveganyagában szokatlan érve lehet érdekes, amennyiben olyanfajta érvelésre nyújt korai példát, ahol a népi hagyomány legitimáló erőként jelenik meg.

2. A képzeletre ható költői és az értelemre ható prózai szöveg Sulzer lexikonára³³¹ visszavezethető, Versegly poétikájában³³² is megjelenő megkülönböztetését egy Milton-idézet támogatja. Ez újfent egy magyarországi pennacsata, a Milton-vita³³³ késői, rövid reflexiójaként is érthető.

3. Az *enthusiasmus* meghatározása, akár Bodmer,³³⁴ Sulzer,³³⁵ Eschenburg,³³⁶ akár Versegly³³⁷ vagy Grigely³³⁸ szövegeinek kon-

³³⁰ „A'ki Himfyt úgy recenseálta, mint az ő Zeit Schriftjében recenseáltatt, nem támaszthatja e azt a' gyanút, hogy ezt is hibásan ítéli meg? Nem tudta mi a' dal, mi az ének; – nem tudta mi a' trocheus láb; – nem látta hogy Himfy Petrarkát követte [...] 's dalai Sonettek akartak lenni, énekei Canzonettek.” *Kaz Lev.*, III, Budapest, 1892, 377–378. o. Dayka kapcsán: „Még Prof. Schedius sem volt tisztá ideákkal a' Sonettek felől, 's nem vette észre vagy inkább föltre, hogy verseink mértékesek” Szemere Pál Kazinczynak, uo., X., 1900, 152. o.).

³³¹ Johann George SULZER: *Allgemeine Theorie der Schönen Künste in einzeln, nach alphabetischer Ordnung der Kunstwörter auf einander folgenden, Artikeln abgehandelt.* I–V. Neue vermehrte zweyte Auflage, Leipzig, Weidmannschen Buchhandlung, 1793.

³³² Versegly Ferenc *Mi a' Poézis? És ki az igaz Poéta?* című értekezésének Sulzer- vonatkozásairól I. SZAJBÉLY Mihály: „Idzadnak a' magyar tollak” *Irodalom- szemlélet a magyar irodalmi felvilágosodás korában, a 18. század közepétől Csokonai haláláig.* Budapest, 2001, 61–69. o.; MARGÓCSY István: *Versegly Ferenc esztétikája. Irodalomtörténeti Közlemények,* 1981/5–6. 545–560. o.

³³³ A vita összefoglalását I. SZAJBÉLY, „Idzadnak... 109–115. o.

³³⁴ Johann Jacob Bodmer magyarul is olvasható értekezése: *A fantázia képekkel történő gazdagításának és értelmes irányításának eszközeiről.* *Janus*, IV/1. 1987. 6sz., 34–38. o.

³³⁵ I. 3. fej. 331. jegyzet.

³³⁶ Különösen: ESCHENBURG, *Entwurf...* 45–77. o.

³³⁷ Vö. MARGÓCSY, *Versegly...*

³³⁸ TÓTH Sándor [Atilia]: *A latin nyelvű humanitas poétikai stúdiumának elméleti könyvei a magyar irodalmi felvilágosodás korszakában. Grigely József latin nyelvű poétikai kompendiuma és mintái.* Szeged, 1994.

textusában tekinti az olvasó, a szokottnál nagyobb mértékben elhatárolódik bármiféle természetelvű utánképzés folyamatától. A Schedius-szöveg, határozatlanul ugyan, de megkülönböztetni látszik a költő szubjektív, öntörvényű belső világát a természet világától, a kettő között eseti megfeleléseket feltételezve. Ez két vonatkozásban is érdekessé válik a feltároló gondolatmenet szempontjából. Egyrészt a szöveg azt állítja, hogy a költő művével az olvasó képzeletére hat, mégpedig nemcsak a reprodukív, de a produktív képzeletére is. Ez magában foglalja tehát a tételt, miszerint a mű a recepció folyamatában születik, nem feltétlenül önazonos, és nem is feltétlenül az alkotó által abszolút kontrollált. „Általában véve azonban az emberben mint szubjektumban nincs semmi szükségszerűség, azaz ilyen módon szükségszerű törvényektől függő dolog, kivéve az *emberi nem karakterét*, azaz az *emberi természetet*, úgymint az *ember sajátos ember mivoltát*... Ebből következik a költői műalkotás *második* szükséges követelménye: tudniillik annak a tárgynak, amelyet a költő ábrázol, vagy legalább az ábrázolásnak magának szükségszerű összekapcsolása az olvasók érzéseivel, avagy az *emberi lélekkel*. Ez a *szubjektív egyetemesség*.” A szubjektív egyetemesség effajta, a recepció nem determinált („unendlich”?) mivoltát hangsúlyozó folyamatba illesztése éppúgy csak odatétetik az Eschenburg-szöveg „Nachahmung”-elvű, röviden átvett tételei mellé, mint a kanti szépség- és természetfogalom felidézése a szép természet Szerdahely-utánírása mellé. Éppen ezért inkább csak hipotézisként fogalmazható meg, hogy a Schedius-szöveg imént idézett kitételei valamiféle kapcsolatban állhatnak vagy állíthatók F. Schlegel töredékeinek amúgy is vitatott kifejezéseivel („unendlichen Perfektibilität”, „progressive Universalpoesie”, netán a 116. Athenäum-Fragment sokat idézett romantikus költészet-meghatározása).³³⁹ Azonban az 1795-ös *Von*

³³⁹ F. fogalmak alakulástörténeti áttekintését l.: Ernst BEHLER: *Grundlagen der Ästhetik in Friedrich Schlegels frühen Schriften*. In: *Der Streit um die Grundlagen der Ästhetik (1795–1805)*. Hg. Walter Jacschke, Hamburg, 1999, 112–127. o.; Willy MICHEL: *Ästhetische Hermeneutik und frühromantische Kritik. Friedrich Schlegels fragmentarische Entwürfe, Rezensionen, Charakteristiken und Kritiken (1795–1801)*. Göttingen, 1982, 35–42. o.; e fogalmak mint normatív kategóriák alkalmazásáról Schlegel kritikáiban l. Hans DIERKES: *Literaturgeschichte als Kritik. Untersuchungen zu Theorie und Praxis von Friedrich Schlegels frühromantischen Literaturgeschichtsschreibung*. Tübingen, 1980, 88–117. o.

*der Schönheit in der Dichtkunst*³⁴⁰ szövegében felvázolt esztétikai rendszer antropológiai alapozása, mely a „Menschheit” fogalmában véli fellelni egy egyetemes poétika alapkövét, már megalapozottabb gyanúra adhat okot. Különösen, ha Schlegel korai, tematikájában klasszika-filológiainak is nevezhető értekezéseinek³⁴¹ hasonló, a „kräftigste, reinste, bestimteste, einfachste und vollständigste Abdruck der allgemeinen Menschennatur”³⁴² vonatkozásait kifejtő téziseire is kiterjesztődik a vizsgálat. Ezek egyébiránt épp klasszika-filológiai vonatkozásuk miatt kerülhettek Schedius érdeklődési horizontjába. Persze kifogásolható, hogy a Schedius-szöveg, mint a meghatározások és a felosztások mutatják, definiálhatónak és rendszerezhetőnek tekinti a poézist, mely a Schlegel-szövegek kritikai élével és szkepszisével nehezen összemérhető. E ponton azonban érdemes visszaidézni a göttingeni paradigma kapcsán mondottakat, hogy tudniillik azonos tételeknek éppúgy védhető konstruktív, mint dekonstruktív kifejtése. És érdemes pillantást vetni a Schedius-szöveg egyik szerény, megjegyzésnek titulált, ámde sokatmondó kijelentésére: „Tehát sem nem a metrum, sem a rím, sem a szöveg sajátos gyönyörűsége, sem a bármely jellegű fikció, sem pedig az érzelmek imitációja nem képviselik a költészet lényegét.”³⁴³ A Schlegel-kapcsolat gyanúja tehát, ha alaptalan is, de alátámasztható.

Hasonló játék játszható a zene, a tánc, a plasztika, a festészet, a kertművészet és az építészet szakesztétikáját tárgyaló fejezetek szövegével. E fejezetekhez mindent elfedni látszó háttérrel nyújtanak a Sulzer-lexikon címszavai,³⁴⁴ melyek például a festészet, a táncművészet vagy az építészet tárgyalása kapcsán egészen

³⁴⁰ Friedrich SCHLEGEL: *Von der Schönheit in der Dichtkunst*. In: *Kritische Friedrich Schlegel Ausgabe*. XVI., Hg. von Ernst Behler, Paderborn, 1958, 5–31. o.

³⁴¹ Friedrich SCHLEGEL: *Über die Homerische Poesie. Mit Rücksicht auf die Wolfischen Untersuchungen* (1796), no. I. 116–132. o., *Über das Studium der Griechischen Poesie* (1797), no. I. 217–366. o., *Geschichte der Poesie der Griechen und Römer* (1798), no. I. 395–568. o.

³⁴² SCHLEGEL, *Über das Studium...*, no. I. 276. o.

³⁴³ II. fejezet, 5. §, a tanulmány szerzőjének fordításában, l. *Doctrina...*

³⁴⁴ SULZER, i. m. Különösen a *Mahlerey* (III. 314–315. o.), *Tanz* (IV. 503–507. o.) és *Tanzkunst* (IV. 507–511. o.) szócikkai jelentenek referenciákat a Schedius-szöveghez.

pontos utánérzést eredményeznek. Figyelemre méltó ugyanakkor, milyen rutinnal kezeli a kertművészet definíciója az „interesselosen Wohlgefallen” kanti kategóriáját: „Nincs tekintettel tehát a haszonra, amit a kertekből nyerni lehetne: ez az érdeknélküliség a kertművészet és a kertészet választóvonalára.” Még figyelemre méltóbb a zenét tárgyaló fejezet. A dallam, a harmónia és a ritmus platonizáló alapfogalmai mellett korábbi gyanakvásokat erősít fel a többször idézett Kant-szövegben is hangsúlyozott szukceszszivitás, az időbeli tényező kiemelése.³⁴⁵ A Sulzer-lexikon és Kant értekezése azonban aligha kielégítő előkép ama különös passzus kapcsán, mely a zene³⁴⁶ hatását tárgyalja: „Semmi sem hatol be oly könnyen a hajlékony és simulékony lélekbe, mint az ének változatos hangjai: nehezen kifejezhető, mekkora erő rejlik bennük, mégpedig kettős irányban. Ugyanis egyfelől felserkenti a lankadót, másfelől elzsongítja az izgatottat, egyszer elnyugtatja a lelket, másszor felélénkíti. – A zenének ezen *hatása* egyrészt fizikai, tudniillik amennyiben idegeinkben benyomásokat kelt, és ezáltal érzéseinket egyik vagy másik irányban befolyásolja; ezt mutatja az azokkal kapcsolatos tapasztalat, akiket tarantella mart meg, vagy a csecsemőknél tapasztaltak”. „Die zauberische Macht”,³⁴⁷ a zene varázsa, mely mint pszichikai, mind fizikai értelemben veendő: jelenkori olvasónak talán közhely, de a kortársak számára újdonságként vezethetett az utalás Dalberg zeneesztétikai értekezéséig³⁴⁸ vagy Tieck zeneelméletéig. Nem is említve a Dürer-tanulmány kapcsán már emlegetett, és egyébként szintén volt göttingeni diák Wackenroder zene csodáit taglaló traktátu-

³⁴⁵ KANT, *Kritik der Urtheilskraft*... 51 § 3. alfejezet.

³⁴⁶ A korabeli zeneelméletek összefoglaló tárgyalását l. Joseph KERMAN: *Theories of Late Eighteenth-Century music*. In: *Studies in Eighteenth-Century British Art and Aesthetics*. Ed. By Ralph Cohen, Berkeley, Los Angeles, London, 1985, 217–242. o.

³⁴⁷ Ludwig Tieck kifejezése (*Phantasus*. 3 Bde., Berlin, 1812–16). A kora romantikus zeneelmélet varázs-teóriájáról, a zene gyógyító erejéről l. Walter DIMTER: *Musikalische Romantik*. In: *Romantik-Handbuch*. Hg. von Helmut Schanze, Stuttgart, 1994, 407–426. o.

³⁴⁸ Johann Friedrich Hugo DALBERG: *Blicke eines Tonkünstlers in die Musik der Geister*. Mannheim, 1787. (1806-ban *Urania* címmel bővített kiadása jelent meg Erfurtban). L. még Carl DAHLHAUS: *Klassische und romantische Musikästhetik*. Laaber, 1988.

sának „boldog zöldellő szigetét.”³⁴⁹ A Tieck- és Wackenroder-recepció felvetése egyébként nemcsak azért lehet releváns, mert a hangászegyletet szervező Schediusról feltételezhető a korszerű zeneelméleti tájékozottság, hanem mert a *Principia philocaliae* hivatkozásai között (225. §) szerepel egy utalás is a *Phantasien über die Kunst, für Freunde der Kunst* (Hg. von Ludwig Tieck, Hamburg, 1799) című kötetre. Ez a kötet tartalmaz egy *Anhang einiger musikalischen Aufsätze* című fejezetet, melynek szerzői ugyan névtelenek, de mint a göttingeni egyetemi könyvtárban található példány kéziratos bejegyzéseiből kitűnik, Tieckkel és Wackenroderrel azonosíthatók.³⁵⁰ És bár Schedius-szöveg sem a zene misztikus hatalmáról, sem álomszerűségéről nem tesz említést, de ami a szubjektum zenei kifejezés által történő elidegenedését, elszigetelődését illeti, a Schedius-szöveg is felveti: „mivel a zene a lélek érzéseit és érzelmeit, a teljes emberi természetet fejezi ki, lehetetlen, hogy egy és ugyanazon zene mindenkinek tetszzék.”³⁵¹ Egy jegyzet erejéig e gondolat neohumanisztikus eredettörténete is feltárulni látszik, hirtelen romantikus váltással makrokozmosztól mikrokozmoszig: „a *muzsika* a görögöknél *minden dolgok rendjét és kapcsolatát* is jelentette. Innen ered az *isteni és kozmikus* muzsika elnevezés; az előbbi a *szellemek* és felsőbbrendű létezők között fennálló rendre és harmóniára utal,

³⁴⁹ Wilhelm Heinrich WACKENRODER: *Wundern der Tonkunst*. In: uő: *Sämtliche Werke und Briefe. Historisch-Kritische Ausgabe*. Hg. von Silvio Vietta und Richard Lüttelejohms, Heidelberg, 1991, I. 205. o.

³⁵⁰ *Phantasien über die Kunst, für Freunde der Kunst*. Herausgegeben von Ludwig Tieck. Hamburg, F. Verthes, 1799. A göttingeni példány jelzete: NSUB 8 ART PLAST I 76. A zenei fejezet tartalma: I. *Ein wunderbares morgenländisches Märchen von einem nackenten Heiligen* (Wackenroder), II. *Die Wunder der Tonkunst* (Wackenroder), III. *Von den verschiedenen Gattungen in jeder Kunst, und insbesondre von verschiedenen Arten der Kirchenmusik* (Wackenroder), IV. *Fragment aus einem Briefe Joseph Berlingers* (Wackenroder), V. *Das eigenthümliche innere Wesen der Tonkunst, und die Seelenlehre der heutigen Instrumentalmusik* (Wackenroder), VI. *Ein Brief Joseph Berglingers* (Tieck), VII. *Unmusikalische Tolcranz* (Tieck), VIII. *Die Töne* (Tieck), IX. *Symphonien* (Tieck), IX. *Der Traum. Eine Allegorie* (Tieck).

³⁵¹ Ez a tétel Friedrich Schlegel korai írásaiban is felbukkan, ahol a zene alapvetően szellemi, és „unendlich” művészetként határozatit meg, I. DIERKES, i. m. 275–282. o.

az utóbbi az anyagi részecskék egymás közötti viszonyaira. Az *emberi* muzsika a lélek erőinek és érzelmeinek harmóniáját jelentette.” Merész léptéket kedvelő értelmező könnyedén iktathatná ide a Schedius-szöveg gondolatmenetének folyományaképp Hoffmann sokat idézett, a romantikus zeneesztétika alaptételeként felvezetett mondatát a Beethoven-recenzióból:³⁵² „Die Musik schließt dem Menschen ein unbekanntes Reich auf”.

Látható, messzire vezethet a kapcsolódó ügyek feltárása. Arról nem is szólva, hogy e szöveg révén tudható már, minek hiányától desperált Szemere Pál, és végiggondolható, mitől prosperálnak egyes Szemere-szövegek. Annyi azonban az eddig leírtak mentén is elmondható, hogy a Schedius-szöveg nem Szerdahely-imitáció, de nem is posztkantiánus elővételezése a *Principiában* leírtaknak. Kompendium, mely sokféle hagyományt kínál fel alternatívaként, nem élezve ki az ütközőpontokat. Gyakorlatias tankönyvkísérlet, melyet hallgatva-olvasva-tanulva boldogulhatott a hivatalos beszédei fölött majdan izzadó hivatalnok. Önironikus szerepjáték, ahol a megfogalmazott meghatározásokat felülírják a hozzájuk fűzött megjegyzések. Kérdéseket és dilemmákat közvetít, melyeket végiggondolva könnyebben olvashat Kantot vagy Schlegelt a leendő bölcsész, poéta. És, ámbár a szépség fogalmi értelmezésére ellentmondásos, megkérdőjelezett alternatívákat kínál a szöveg, az azonban nyilvánvaló, hogy a *humanitas* alapeleme a „szépérzék” körül kezd kikristályosodni.

A philokalía. Eme sejtés, azaz hogy a *humanitas* lényegének megragadása a szépség lényegének megragadásán keresztül lehetséges, a *Principia philocaliae seu doctrinae pulcri* című, 1828-as összegzésben³⁵³ formálódik állítássá. Mint arról a szakirodalmi áttekintésben szó esett, a szöveg értelmezésére eddig a Doromby-monográfia és Nagy Endre áttekintésének ismertető célzatú olvasata, illetve Jánosi Béla tanulmánya tett kísérletet.³⁵⁴ Az egyes

³⁵² Idézi: DIMTER, i. m. 408. o.; I. még KERMAN, i. m. 234–235. o.

³⁵³ A latin kötet szövegének c tanulmány szerzője által készített magyar fordítását I. *Doctrina...*, 253–380. o., az idézetek a továbbiakban erre a szövegre támaszkodnak.

³⁵⁴ DOROMBY, i. m. 98–99. o., NAGY Endre, i. m. 273–303. o., JÁNOSI, *Schedius...*

olvasatok sajátosságairól már esett szó, ámde mindhárom értelmezés vonatkozásában kiemelendő, hogy a *Principia* szövegét szaktudományos, azaz esztétikai monográfiaként olvasták.

Holott a szöveg valamennyi kiemelt tartománya: a cím, a *Mű áttekintése* és a *Bevezetés* is nyomatékosan felhívja arra a figyelmet, hogy egy új tudomány megalapozásáról és felvezetéséről van szó. E tudomány elnevezése a *philokalia*, mely kifejezés szemantikai erőtere igen sokatmondó. Mint azt a szöveg hangsúlyozza, ókorban is használt terminusról van szó (a vonatkozó Platón-, Thuküidész-, Lukianosz-, Cicero-szöveghelyeket l. 9. §), mégpedig 'szépséget megismerni vágyó, arra törekvő' értelemben. A Cicero-szövegek kapcsán azonban felmerül egy másik értelmezési dimenzió, tudniillik az 'erényre törekvő' jelentéstartomány. Ebben az értelemben használta a kifejezést Baszilosz és nazianzusi Gregoriosz is, akik az egyházatya Órigenész írásainak gyűjteményét *Philokalia* címen hagyományozták az utókorra. És e gyűjteményre utal vissza ama hatalmas szövegkorpusz, mely a keleti ortodox egyház keretein belül formálódott ki, és Kr. u. 4–15. század között keletkezett, főként szerzetesek által írt szövegeket tartalmaz, melyek az ima és az Istennek szentelt élet szabályait, princípiumait foglalják össze. Eme szövegcsoport első, összefoglaló kiadása görög nyelven 1782-ben jelent meg, a jelenlegi újrakiadás a 4. kötetnél tart.³⁵⁵ A Schedius-szöveg nyíltan nem hivatkozik erre a hagyományra, ugyanakkor az *Ajánlás*ban utal rá: „Mily nagyra kell becsülnünk tehát azt a tudományt, melytől, a többi tudomány általános haszna mellett elsősorban azt nyerjük, hogy módot ad, utat mutat az erény minden nemében bővelkedő emberi és polgári műveltség eléréséhez.” Ennek oka valószínűleg az lehet, hogy a szöveg mintegy megelőzni törekszik azt a felületes olvasásból fakadó félreértési lehetőséget, hogy az itt adott szépségértelmezés etikai kategóriaként is működjön, és bármiféle köze lenne a tárgy megnevesítését, a tárgykritikai ábrázolást előíró

³⁵⁵ Az itt említett kiadásokat és *philokalia*-értelmezéseket l. *The Philocalia: the Complete Text*. I–IV. Comp. by St. Nikodemos of the Holy Mountain (Nikodemos Hagioreites) and St. Makarios of Corinth (Macarius Sanctus). Transl. from Greek and ed. by G.E.H. Palmer, Philip Sherrard, Kallistos Ware, London, 1979–1995 kommentárjai és bevezetése.

esztétikákhoz. Ugyanakkor e szakrális-morális hagyományra való utalás megerősíti, hogy a most megalapozandó tudomány az emberi élet szférájának egészére, a *humanitas* teljes tartományára érvényes módszereket és megállapításokat kíván felmutatni.

Fontos kérdés továbbá, hogyan illeszkedik a *philokalia* a tudományok kortárs rendszerébe. Úgy tűnik, erre egyértelmű magyarázatot kínál a 10. §: „A *philokaliára* azonban nem mint valamiféle egyvelegre, vagy kritikai megfigyelések hiábavaló halmazára kell tekintenünk, mint azt egyesek teszik, hanem mint a *filozófia részét*, annak a teljességhez szükséges kiegészítőjét kell tárgyalnunk. A filozófia ugyanis, bármilyen módszerrel dolgozzék is, mindig magában foglalja a bármifajta anyag és erő közötti viszony tanát. Az anyag és erő közötti belső és egyenrangú kapcsolat tudományát, mely a *szépség filozófiája*, tehát szükségképp szintén magában foglalja.” Ugyanakkor az is kitűnik, hogy a *philokalia* elnevezés a *philosophia* és *philologia* mintájára született, azaz teloszát, célzatát tekintve lényegében különbözik azoktól, és mint ilyen, nem alá-, hanem mellérendelő viszonyban áll velük. A helyzetet tovább bonyolítja, hogy a 16. § felsorolja a *philokalia* segédtudományait, közöttük elsőként a filozófiát említve. Segédtudományok alatt a szöveg azon tudományokat érti, melyek módszereivel a *philokalia* hozzá tud férni forrásához, melyet a 15. § a „*Natura humana*” kifejezéssel jelöl. E forrás felé nyitnak utat a *philokalia* számára a priori a filozófia, különösen a pszichológia, logika, metafizika, etika, illetve az általános természettudomány, fizika, fiziológia, állattan, növénytan, embertan (antropologia!); a posteriori pedig a hermeneutika. A kifejtésmódban mintát kínálnak a másodlagos segédtudományok: (a nyilván heinei értelemben értett) archeológia, mitológia, szimbólumtan. A filológia, a filotónia és a filográfia pedig rokon tudományként viszonyul a *philokaliához*, amennyiben ugyancsak a szépség feltárását célozzák, de sajátos anyagra (nyelv, zeneiség, képiség) alkalmazva. Úgy tűnik tehát, a „filozófia” terminust a szöveg kettős értelemben alkalmazza: egyfelől voltaképp a tudomány (*scientia*) szinonimájaként, amennyiben az emberi értelem nézőpontjából történő tárgyalásmódot jelent; másfelől szaktudományként (*disciplina*), amelynek része a logika, etika stb. Ezt megerősíti egyébiránt

Schediusnak az egyezményes és a nemzeti filozófia körül kialakult vitához való hozzászólása is.³⁵⁶ A kijelentés tehát, hogy tudniillik a *philokalia* a filozófia része, némileg leegyszerűsítve úgy is érthető, hogy a *philokalia* tudomány, *scientia*. A filozófia mint szaktudomány azonban csupán segédtudományi szerepkörben kapcsolódik a *philokaliához*, éppúgy, ahogyan a fiziológia vagy az antropológia is.

Ez a szemlélet tehát tudatosan kiaknázza azt a lehetőséget, mely már a baumgarteni *aesthetica* tudományában is benne rejtett, és az oktatás kapcsán is megmutatkozott, tudniillik e szaktudomány módszertani interdiszciplinaritását: „A natural consequence of the interdisciplinary nature of aesthetics was that topics in aesthetics were not discussed only in special lecture courses on aesthetics, but also in introductions to philosophy, in general survey of philosophical disciplines (which was called the *philosophische Enzyklopädie*), metaphysics, empirical Psychology, and anthropology, as well as the history of literature (Litterarhistorie) conceived as a survey of main works of all disciplines, the history of learning (*Geschichte der Gelehrtheit*), the history of painting and sculpture, as ancient archeology.”³⁵⁷ Úgy tűnik tehát, nemcsak az életrajzi háttér (az esztétikaprofesszori megbízás) a magyarázata annak, hogy Schedius olvasatában az *aesthetica* felől közelítve bomlanak ki a *philocalia*, azaz a *scientia naturae humanae* körvonalai. Megjegyzendő, hogy a bevezetőben említett segédtudományok nemcsak a felsorolás szintjén vannak jelen. Módszertanukat valóban működteti az értekezés, és áttekintve a *Principia* hivatkozásait azonosító jegyzeteken, az is megállapítható, hogy a szöveg háttérében a fiziológia szaktudományához kapcsolódó szakirodalom éppúgy jelen van, mint a biológia, fizika vagy a logika területét illető szakmunkák.

A *philokaliát* azonban nemcsak külső viszonyrendszerében, hanem szerkezetét tekintve is meghatározza a szöveg, mégpedig a következő struktúrán keresztül (14. §):

³⁵⁶ A vita kontextusának és Schedius hozzászólásának ismertetését l. PERECZ, i. m.

³⁵⁷ HLOBIL, *Aesthetics...* 2. o.

„I. rész, mely a *kalleológiát*, azaz az abszolút szépség tudományát tartalmazza. Ennek szakaszai és fejezetei a következők:

I. *szakasz*, fogalmi kalleológia.

I. *fejezet*, analitikus, azaz alapozó fogalmi kalleológia.

II. *fejezet*, szintetikus, azaz módszeres fogalmi kalleológia.

II. *szakasz*, alkalmazott kalleológia.

I. *fejezet*, analitikus, azaz alapozó alkalmazott kalleológia.

II. *fejezet*, szintetikus, azaz módszeres alkalmazott kalleológia.

II. rész, mely az *esztétikát*, azaz a viszonylagos szépség tanát tartalmazza.

I. *szakasz*, fogalmi esztétika

I. *fejezet*, analitikus, azaz alapozó fogalmi esztétika.

II. *fejezet*, szintetikus, azaz módszeres fogalmi esztétika.

II. *szakasz*, alkalmazott esztétika.

I. *fejezet*, analitikus, azaz alapozó alkalmazott esztétika.

II. *fejezet*, szintetikus, azaz módszeres alkalmazott esztétika.”

A rendszer viszonypárookra épít: kalleológia (abszolút szépség) – esztétika (viszonylagos szépség); fogalmi-alkalmazott, analitikus-szintetikus. Az olvasó tehát nem a szépség metafizikáját, nem is logikáját kapja – még akkor sem, ha a szöveg hasonlatként alkalmazza ezeket az elnevezéseket –, hanem a szépség közelítéseit. E közelítések a matematika módszertanának nyomán kéttengelyű viszonyrendszereket alkalmaznak. Az első viszonypár a nézőpont kettős rögzítéséből keletkezik: a kalleológia a szépség objektumorientált, az esztétika a szubjektumorientált közelítése. Hogy objektum és szubjektum itt nézőpontot, nem pedig szubsztanciát jelöl, azt jól mutatja a Schopenhauer *A világ mint akarat és képzet* című művének alanyértelmezésére mért oldalgát (163. §): „Bármely értelem, bárha abszolút is és önmagában létező, mint alany, folyamatosan másvalamihez, melynek létezése tudatában van, tartozik; tehát minden alany *viszonylagos*. Semmi sem akadályozza azonban, hogy az a másvalami, aminek tudatában van, azaz a tárgy az alanyának hasonlóképpen tudatában legyen,

vagyis saját alanyának alanya legyen. Amiért is nem helyeselhető az a meghatározás, miszerint alany az, »*ami* mindent ismer, de őt nem ismeri semmi«. L. A. Schopenhauer *Die Welt als Wille und Vorstellung*. Leipzig. 1819. 8. p. 5. – Ez a fogalmi meghatározás egyenesen a panteizmushoz látszik vezetni.” A második viszonypár a beszédmód kettős rögzítéséből adódik: a fogalmi beszédmód meghatározásokon keresztül, azaz statikusan, az alkalmazott beszédmód alakulástörténet révén, azaz dinamikusan közelít. A harmadik viszonypár módszertani kettőségből jön létre: az analitikus közelítés lebontó (dekonstruktív), a szintetikus építő (konstruktív) közelítést kínál. A három viszonypárban nem nehéz ráismerni a göttingeni paradigma keretében struktúra–textúra–mixtúra elnevezéssel ismertetett vizsgálati módokra. Érdeemes mindehhez hozzátenni, hogy az *Aesthetica* kapcsán már megismert szövegszervező eljárás itt is megjelenik, azaz az egyes paragrafusok tételeihez kisebb betűvel szedett kommentárok kapcsolódnak. A kommentárok itt éppúgy dinamizálják a szöveget, mint az *Aestheticában*, csak hogy itt nem Szerdahely-tétel–Schedius-kommentár viszonylatban, hanem egyfajta önironikus belső párbeszédet alakítva ki. Nem véletlen tehát, hogy Simon Florent a szókratészi dialógus műformáját választotta Schedius szépségelméletének népszerűsítéséhez.³⁵⁸

A második viszonypár kiemelése azért lényeges, mert a Schedius-életműben kimutatott erős Kant-recepció mentén igen nehéz lenne magyarázni, miért tételezi a szöveg a szépség metafizikájának meglétét, azaz például az abszolút, önmagában értett szépség alkotóelemeit. Ha azonban az olvasó szem előtt tartja, hogy nem állításokról, hanem közelítésekről van szó, más értelmezést kapnak a *Philokalia* fogalmi fejezetei. Az abszolút tiszta, fogalmi erő (*potentia*) és abszolút tiszta, fogalmi anyag (*materia*) tárgyalása nem azért szükséges, mert a szöveg tételezi azok létét: világosan rögzíti ugyanis, hogy ezek az érzéletek világában nem léteznek, nem tekinthetők az *ens*, azaz az emberi elmével felfogható létezés részeként. Ezt azzal is kiemeli a szöveg, hogy eme

³⁵⁸ Simon FLORENT: *A szépségről. Tudományos Gyűjtemény*, 1826, 3–33. o. Kényei és Szellelmi vitája a szépség fogalmáról, melyhez vagy Schedius vázlatát, vagy egyetemi előadásainak anyagát használhatta a szerző.

fejezetek tárgyalásakor nem alkalmazza a példákon keresztül történő kifejtés módszerét: „Mindannak a megvilágításában, ami az anyag és az erő tiszta fogalmainak megformálásához szükséges, nemcsak a példáktól, melyek egyedül a tapasztalatra támaszkodnak, hanem a dolgok mindennapi használatából vett, és azokra utaló szavaktól is szándékosan tartózkodunk. Mégpedig azért, nehogy az olvasók fogalmakat már tisztán látó elméjét akár fel- említve a dolgokat, melyeket a tapasztalat zavarossá tesz, a helyes ösvényről eltérítsük, akár a szavak szimbolikus jelentései révén elhomályosítsuk.” (85. §) Tudatos szövegalkotói eljárásról van tehát szó. Azaz azért szükségesek a fogalmi fejezetek, mert csak így alkothatók és határozhatók meg ama univerzális szótár elemei, mellyel majd az *ens*, a létezők érzeki dimenziójában megjelenő szépség modellje leírhatóvá válik: „Ugyanis a saját, tiszta fogalmi eredetükre visszavezetett, helyesen felépített alapfogalmakkal sokkal könnyebb a csapongó képzeteket, melyek a szépről alkotott ítéleteket többnyire meg szokták zavarni, helyes és biztos útra terelni.” (24. §) Nem a létező világ struktúrája, hanem az emberi intellektus fogalom- és szövegközpontú működése teszi tehát szükségessé a metafizikához kötődő beszédmódot, ami azonban nem azonos a metafizikával. (Vö. 25. §: „A metafizikai tárgykörök közül, melyek segítségével a mi tudományunk céljához vezető érveléseket meg kell erősítenünk, úgy gondoltuk, ebből kellene kiindulni. Ami ezeken túl esik, az joggal és méltán egyedül a metafizikához tartozik...”) Ezt azért is érdemes szem előtt tartani, mert Schedius koncepciója alapvetően különbözik azoktól a kortárs rendszerektől, melyek valóban a szépség metafizikáját kívánják nyújtani, újraértelmezett ideatant kiépítve.³⁶⁹

A viszonyjellegű közelítés másik fontos következménye, hogy a szépség fogalmi meghatározását hiába keresné az olvasó a szövegben: olyanfajta megnevezésszerű azonosítás után, mint a

³⁶⁹ Az egyik legismertebb próbálkozás: *Aesthetik oder Wissenschaft des Schönen. Zum Gebrauche für Vorlesungen von Friedrich Theodor Vischer, ordentl. Professor der Aesthetik und deutschen Literatur an der Universität zu Tübingen. Erster Theil: Metaphysik des Schönen.* Reutligen und Leipzig, Mäcken, 1846. A rendszer ideatana a szépséget a jó és az igazság kontextusában helyezi el (77–93. o.), a fenségest pedig az akaratból (*Das Erhabene der Leidenschaft des hohen Willens/des guten Willens* 255–276. o.) vezeti le.

Berzsenyi-esztétikában a *harmónia*,³⁶⁰ hiába kutat. A szépség ehelyett egy viszonyjelölő modell segítségével íratik le, amely megegyezik a Schedius társadalomelméletéből ismert organizmus-moddal: alapja a „belső és kölcsönösen egyenrangú kapcsolat”. Ez egyszersmind azt is jelenti, hogy a szépség nem korlátozható tárgyakra, nem is szubjektív érzéklet, hanem az emberi létszféra és szemléleti módok bármely dimenziójában megjelenhet és meg is jelenik. Hogy a szépség leírása viszonyjelölő módon lenne lehetséges, már a 18. századi szépségelméletekben is felvetődött. Legmarkánsabb megfogalmazása a *Principia* szövegében is idézett Anton Raphael Mengs *Gedanken über die Schönheit und über den Geschmack in der Maleren* című művében olvasható, ámde összekapcsolva, ezáltal leegyszerűsítve-felülírva a „Vollkommenheit” fogalmával, mely itt a szépség fogalmi meghatározásaként szerepel: „Da die Vollkommenheit mit der Menschlichkeit nicht übereinstimmen kann, und allein bey Gott ist, von dem Menschen aber nichts wirklich begriffen wird, als was unter die Sinne fällt; so hat ihm der Allweise einen sichtlichen Begriff der Vollkommenheit eingeprägt, und dieses ist, was wir Schönheit nennen. Also sage ich: Sie ist in allen erschaffenen Dingen, nämlich wenn der Begriff so wir von dem Dinge ahnen, und unser intellectuales Gefühl nicht höher mehr in der Einbildung gehen kann, als wir die Materie sehen: Dieses ist zu vergleichen mit der Natur des Punktes; ein Punkt soll unzertheilich seyn, also ist der Punkt in der Wahrheit allezeit unbegreiflich: Weil wir einen Punkt denjenigen Flek in welchem wir die Zertheilung nicht mehr wirken können: Diesen heißt man den sichtlichen Punkt. Nun stelle man sich vor, daß die Vollkommenheit der mathematische oder unzertheiliche Punkt wäre. Die Vollkommenheit begreift in sich alle nemhaften löblichen Kräfte: Diese können sich in keiner Materie finden, dann so lang sie eine Materie ist, muß sie unvollkommen seyn; so haben wir eine Art Vollkommenheit, nach dem mensch-

³⁶⁰ A Berzsenyi-esztétika mindazonáltal számos ponton kapcsolódik a *Principiához*, melyre annak legújabb értelmezése fel is hívja a figyelmet, l. FÓRIZS Gergely: *A Poétai harmonistika alapkoncepciójának forrásai és eszmetörténeti kontextusa*, kézirat, várható megjelenése: *Irodalomtörténeti Közlemények*, 2006.

lichen Begriffe eingerichtet: Diese ist nämlich wenn unsere Sinnen ihre Unvollkommenheit nicht mehr begreifen können, und als denn nennen wir diese Gleichniß ver Vollkommenheit, mit dem Namen Schönheit. Diese ist, wie ich gesaget habe in jeder Sache und in allen zusammen, und ist die Vollkommenheit der Materie, und zwischen dieser Vollkommenheit und der Göttlichen ist eben der Unterschied, wie zwischen den Zween Punkten.”³⁶¹

A szépség Schedius által alkalmazott viszonyjelölő leírása azzal, hogy nem tartalmaz ilyen fölöttes fogalmi azonosítót, egyzersmind feloldja az antinómia problémáját, mely a fogalomszerű meghatározásból adódna. Ha ugyanis fogalomként tételeződik a szépség, azzal tételeződik a csúfság is, és innen egyenes út vezet a kérdésig, hogy a szépet célzó művészi ábrázolásmódnak lehet-e tárgya a csúf. Henszlmann Imre művészetelmélete ezt a problémát úgy oldja fel, hogy a szépséget nem a tárgykategóriákhoz, hanem az ábrázolásmódhoz köti.³⁶² A Schedius-koncepcióban erre nincs szükség, mivel maga az érzékelés is viszonyrendszer, és így „gyakran következik be, hogy azt, ami természeténél fogva csúnya, esetleg abszolút csúf, mégis, mint teljesen viszonylagos tárgyat az esztétikai alany szépként érzékeli. E módon tehát a természet, amennyiben nem önmagában véve szép, bájossá válhat, felékesedhet.” (182. §)

A következő vonatkozás, melynek szempontjából a szépség viszonyjelölő leírása lényeges, a fenséges és a nevetséges kérdése. E két fogalmat ugyancsak nem oppozícióban tárgyalja a szöveg, holott nem lenne nehéz felállítani egy olyan képletet, miszerint ha a *potentia*, az erő túlsúlyra jutása okán keletkezik a fenséges-ség, akkor a nevetségesség a *materia*, az anyag túlsúlyából eredeztethető. A fenséges meghatározása valóban ilyen módon történik (81. §), ámde a nevetségest nem az anyag eluralkodása hozza létre, hanem erőinterferencia, polarizálódás: „Valahányszor továbbá az öntudatos felsőbbrendű erőt, mely megfeszíti magát,

³⁶¹ Anton Raphael MENGS: *Gedanken über die Schönheit und über den Geschmack in der Maleren. Herrn Johann Winckelmann gewidmet von dem Verfasser.* Herausgegeben von J. Caspar Füebli, Zürich, Heidegger, 1762, 1–2. o.

³⁶² I. SZÉLES Klára: *Henszlmann Imre művészetelméleti és kritikusai gyakorlat.* Budapest, 1992.

és bízik a könnyű és biztos sikerben, vagy alattomban (ellenállás nélkül), vagy nyíltan valamely alacsonyabbrendű erő megtámad és annyira szétrombol, hogy bár nem teljesen omlik össze és pusztul el, hanem vagy egyensúlyából kibillen, vagy kitűzött célját nem tölti be teljesen, akkor *abszolút empirikus neveltségesség* keletkezik. Ebből nyilvánvaló, hogy a fenségéstől egyenes út vezet a neveltséghez.” (150. §) Nem véletlen, hogy ez a paragrafus hangsúlyosan utal Jean Paul *Erhabene-Lächerliche* ellentétpárjára, mely pedig Shaftesbury „Test of Ridicule” elméletén alapul, ami a neveltségést mint a fenségesség disszonanciáját („false grandeur”) határozza meg. Jean Paul ezt a szemléletet némileg módosítja, mégpedig éppen abban az irányban, amelyben a Schedius-féle koncepció is. Egyrészt eltünteti a nagyság (grandeur) –kicsinység arisztotelészi konnotációját, másrészt a neveltségességet intenció és megvalósulás közötti lényegi elmozdulásban látja, amire a Schedius-szöveg is utalt a „valahányszor megfeszíti magát és bízik a könnyű és biztos sikerben” kitételrel: „Es ist sicherlich richtig, wenn bemerkt wurde, daß sich Jean Paul mit der Definition des Lächerlichen »als eines sinnlich angeschaueten unendlichen Unverstandes« (5, 114) in einen Widerspruch verwickelt, denn gerade der unangemessene Umgang mit Büchern in obigen Beispiel zeigt die Grenzen dieser Definition, die sich nur auf sinnlich angeschaute Handlungen anwenden läßt. Das Gemeine läßt sich trotz dieser Schwäche klar erfassen. Der objektive Kontrast zwischen dem »Bestreben oder sein des lächerlichen Wesens mit dem sinnlich angeschaueten Verhältniss« (5, 114), also der objektive Kontrast zwischen der Intention und dem faktischen Ergebnis, weist auf die Schwäche dieses Menschen hin.”³⁶³

A Schedius-szöveg szépség-fogalmának a viszonyjelölő leíráson túl lényeges sajátága, hogy analóg kapcsolatba állíttatik a fénnel. Már a „pulcer” szó etimológiája kapcsán is utal rá a bevezető (6. §), hogy „sok népnél a szépség elnevezése a ragyogás vagy a ragyogó

³⁶³ Jean Paul fenségessre és neveltségessre vonatkozó tételeinek értelmezését és szakirodalmi hátterét l. Götz MÜLLER: *Jean Pauls Ästhetik und Naturphilosophie*. Tübingen, 1983, 218–224. o. *Das Erhabene und das Lächerliche* című alfejezet. A Jean Paul-idézetet l. 229. o.

színek elnevezéséből alakult ki”, bőséggel hozva rá példákat. Ez az analógia nemcsak a platonizáló beszédmód mellékterméke, bár ezt a hagyományt is felidézi a szöveg, a megfelelő *Phaedrus*-részlettel együtt: „PLATÓN tudniillik filozófiájának alapelveiből a szépség önmagukban létező *ideáit* kiragadva, azt állította, hogy azok a szép tárgyokban, melyeket a tapasztalat érzékeinkkel szembesít, mintegy újra felfénylenek, újra kigyúlnak.” (261. §) Ugyanakkor a Schedius-koncepció többször utal Goethe *Farbenlehre* című írásában kifejtett színelméletére (219. §), melynek nyomán azt állítja, hogy a legmagasabbrendű szellemi érzék a látás. Utal továbbá Biot és Malus fizikusok fényelméletére is (99. §). E két utalás együtt olvasva immár természettudományi közegbe helyezi az analógiát, egyszersmind továbbírja a platóni vonatkozást. Jelzi, hogy a szépség az érzékek világában az erőanyagbani kifejeződéseként („Ausdruck” I. 183. §) jelenítődik meg, mely folyamat fizikai szempontból a fény terjedésével (vö. 99. §) és a felfénylés jelenségével feleltethető meg. Ez a jelenség, mint az Goethe színelméletének olvasatából ismert, ősfornának („Urform”) tekinthető, és esztétikai vonatkozásban ezen keresztül válik leírhatóvá (és újraírhatóvá) az imitáció jelensége: „Ha ugyanis az, ami önmagában állóként létezik, az utánzásra alkalmas-ként, teljesen viszonylagos tárgyként megjelenni, sőt végül jelenvalóként előállni, azaz *megjelenítődni* képes, mellyel az esztétikai alanyban ugyanazt a benyomást kelti, mint amilyent maga az abszolút tárgy keltetni szokott. Ez a megjelenítődés az imitáció, utánzás révén jön létre, az abszolút tárgy képére és hasonlóságára áll elő, és tetszés szerint ismétlődhet, ezért helyesen nevezik képnek, imago, imitago, icon, simulacrum, *εἰκὼν*. A kifejezett dolog pedig, azaz az abszolút tárgy, mely az imitáció révén megjelenik, a *mint*a, *archetypus*, *prototypus*, eredeti forma, *Urform*, *példa*, közönségesen: az eredeti, *remek*” (184. §). Ez a Schedius-koncepcióban *poézis*nek (itt eredeti, tágabb értelemben: ’teremtés’) nevezett folyamat középponti eleme. Úgy tűnik tehát, hogy az a szemléletváltás, melyet a szakirodalom Friedrich Schlegel művei kapcsán mint a hatáselvű retorikától való eltávolodást és a szimbolikus poétikához vezető utat ír le, a *Principia poézis*-fogalmának értelmezésére is érvényes: „Poetische Wirkung ist keine rheto-

rische Wirkung. Affekterregung ist nur eines unter anderen Zielen der schönen Kunst des späten 18. Jahrhunderts. Wenn die rhetorisch-affektive Veranschaulichung von Abwesenden, die *evidentia* zur begrifflichen Keimzelle der neuzeitlichen Ästhetik erklärt wird, dann werden dabei poetisch-symbolische, ausdrucksstarke und rhetorische Veranschaulichung vermischt. Die Dichter um 1800 sehen nicht mehr in der Erregung von Affekten »das Wesen der Dichtung«, es geht nicht mehr um Rührung, Didaktik, Belehrung, Emotionalität, sondern um poetische Welterfahrung. Aus Affektwirkung wird *Ausdruck*.³⁶⁴

A szépség-fogalom polaritása mellett fontos kitérni arra a fogalompárra is, mely az organizmus-modell kiépítésének alapjául szolgál: a *materia-potentia* dualizmusára. Ebben az esetben is érvényesül az a tárgyalásmód, hogy a *materia-potentia* fogalmi szinten, azaz metafizikai beszédmódban kerül bevezetésre, ami arra szolgál, hogy bizonyos karakterjegyek egyértelműen kapcsolódhassanak hozzájuk. Éppen ezért az empirikus tárgyalásmódban már nem szubsztanciákként, hanem szerepekként jelennek meg, asszociálva eredendő karakterjegyeiket. Például: „Az emberek kisebb-nagyobb gyülekezeteit, melyeket valamely felsőbb erő, mely tőlük teljes mértékben elkülönül, tart hatalma alatt, irányít és kormányoz, és magát a világmindenséget is, mely a legfelsőbb isteni erőre szorul, ebben az értelemben mint anyagot gondolhatjuk el.” (94. §) A meghatározás szerint az anyag „csak és kizárólag a *nem cselekvés révén, azaz a tér kitöltésével létezik*” (27. §), ezért tehetetlen, van kiterjedése, elkülönülő és formátlan, a hozzá kapcsolódó törvény az abszolút szükségszerűség törvénye. Az erő „kizárólag *cselekvés útján létezik*” (31. §), ezért aktív, nem tölt ki teret, képes kapcsolódni, törvénye az önkéntes akarat törvénye, és amennyiben önmaga tudatában van, szellemről, amennyiben nem, életerőről beszélünk. Látható, hogy a karakterjegyek integratívan épülnek fel, így a szerepkörök továbbírhatók, és tovább íratnak, mint akarat és képzet, mint idő és tér, mint kötöttség és szabadság, mint egyén és közösség dichotómiája. Ez az eljárás több tekintetben emlékeztet arra, amit Herder a *Geist* és

³⁶⁴ KRAUSE, i. m. 368. o.

a *Materie* értelmezésével a *Träume eines Geistessehers* recenziójában elkövet, továbbírva a test-lélek dualizmusának kanti felvezetését.³⁶⁵ A *Principiá*ban a sokszorozható, illetve kivethető szerepek közötti viszonyrendszer erőterében formálódik meg majd a szépség polaritása. Attól függően, hogy az említett szerepkörök milyen létmódra alkalmazzák, válik lehetővé a *Naturwahrheit*, a Hegel-szövegekből kiemelt *Wirklichkeit*³⁶⁶ és a *Täuschung/Kunstwahrheit* elkülönítése. Míg az első a *Ding an sich* csupán szövegszerűen létező, fogalmi dimenziójára; a második az empirikus létmódra; a harmadik a képek, azaz a jelentésüket önmagukban hordozó megjelenítődések (*Ausdruck*) létmódjára vonatkozik: „Mindkét kapcsolatban, mind a belsőben, mind a külsődlegesben az életerő és az anyag teljesen abszolút és empirikus minőségben, azaz valóban és reálisan jelen van, ahonnét *valóságosság* (*Wirklichkeit*), azaz *objektív igazság* (másként szólva objektivitás) fakad. Ez azonban különbözik a *természeti igazságtól* (*Naturwahrheit*), melyet hol magával a természettel, hol az igazsággal, *κατ' ἐξοχήν* azonosítunk, ami kétségtelenül belső kapcsolat; és különbözik a *mesterséges igazságtól* is, ami a külsődleges kapcsolat eredménye” (111. §); „Amennyiben képként jelennek meg, a tárgyak ugyan teljesen viszonylagosak, de már önmagukban is egészek és összefüggők, önállóak, melyek mind a maguk belsejét, mind külsejét és köztes formáját tartalmazzák, ezért jelentésüket önmagukban hordozzák. Ezt szokás eredeti értelemben vett *illúzió*nak, *Täuschung*, vagy helyesebben a *művészet igazságának*, *Kunstwahrheit* nevezni, és ennek minden szép műben meg kell lennie.” (239. §) Az *Illusion*, *Täuschung* illetően értelmezése egyszersmind jelzi, hogy a művészi szakesztétika feladata eme létmód törvényszerűségeinek vizsgálata. („Erre a különbségre az ilyesfajta művek

³⁶⁵ A probléma részletes ismertetését I. Marion HEIZ: *Sensualistischer Idealismus. Untersuchungen zur Erkenntnistheorie des jungen Herder (1763–1778)*. Hamburg, 1994, 30–37. o. *Geist und Materie* fejezet.

³⁶⁶ E fogalom értelmezése igen vitatott volt a kortárs magyar filozófiai recepcióban, mint azt Szontágh Gusztáv és Erdélyi János kapcsán Dávidházi Péter tanulmánya részletesen kifejti. DÁVIDHÁZI Péter: *Ismeretelmélet és irodalomkritika Erdélyi János gondolatrendszerében. Irodalomtörténeti Közlemények*, 1984/1. 1–21. o., különösen a 9–13. o. *Ismeretelmélet és a hegeli „Wirklichkeit”* című alfejezete.

szépségéről hozandó ítéletek során, úgy véljük, oda kell figyelni.” Uo.) Ez mellesleg megegyezik Jean Paul vonatkozó tételével, aki a csúf test–szép lélek dichotómia feldolgozásánál jutott el ehhez a kijelentéshez.³⁶⁷

A két szerepkör osztódásai között lehetséges viszonyrendszerek modellek révén ábrázoltatnak, melyek az organizmus terminusának használata-értelmezése révén épülnek ki. Az organizmus itt megjelenő jelentéstartományainak középpontjában kétségtelenül a már ismert „coniunctio interna organica” áll, mely másfelől a szépség viszonyjelölésére is alkalmaztatik. Azonban a belső és egyenrangú kapcsolat olyan minőséget hoz létre, mely három jegy segítségével írható le, illetve ismerhető fel: „Az *organizmusban* tehát az életerő és az anyag között belső és egyenrangú kapcsolat lévén, ez azt eredményezi, hogy mindkettő sajátosságai, habár ellentétesek, mégis egyetlen testben egymást kiegészítve és kiegyenlítve egyesülnek. Tudniillik: 1.) Az anyag tehetetlensége a hozzá kapcsolódó életerő cselekvésre való képessége folytán önként megmozdul (belső mozgással), másfelől pedig az életerő cselekvésre való képességét a belsőleg hozzá kapcsolt anyag tehetetlensége felfogja és visszafogja. Így az történik, hogy ami az anyag tehetetlensége miatt hiányzik, azt az életerő cselekvésre való képessége magától helyreállítja (belső kiegészítés); ebből jön létre az organikus mozgás, azaz a *testi élet*, a fizikai élet. 2.) Az anyag részeit a belsőleg hozzá csatolt életerő egyszerűsége tartja egybe, másfelől pedig az életerő egyszerűsége az anyag részeit folytán ágyazódik térbe. Így az történik, hogy ami az anyag sok, egymás mentén és egymáson kívül elhelyezkedő része miatt szétterjedt, azt az életerő egyszerűsége meghatározott keretek közé kényszeríti, amiből az Egész születik (egy test teljessége, ahogyan *Servius ad Virg. Aen. 1, 189* mondja), az *organikus egység*. 3.) Ami az anyagban mindig is egyedülálló, azáltal, ami az életerőben osztatlan és közös, általánossá válik; és ugyanígy visszafelé, ami az életerőben osztatlan és közös, azt az anyag egyedülállósága

³⁶⁷ L. Maximilian BERGENGRUEN: *Schöne Seele, groteske Körper. Jean Pauls ästhetische Dynamisierung der Anthropologie*. Hamburg, 2003, *Illusion und Ästhetik* című fejezet, 190–192. o.

behatárolja. Ebből származik az egyes test egyedi faji (és nemi) karaktere, az *organikus faji karakter* (fajilag meghatározott organizmus).” (119. §) Látható, hogy ez az organizmus-értelmezés is kapcsolódik a *Lebenskraft*-elméletek hagyományához, de nem tételez önálló létezőként egy *Weltseele*-t, világszellemet, mely az anorganikus létezők világától elválasztaná, mint Schelling organizmus-konceptója.³⁶⁸ És bár a fényelméletek felhasználása közelíti hozzá, mégsem azonosítható ez az organizmus-konceptió Oken felfogásával.³⁶⁹ A *Principia* ugyan utal Oken elméletére, de

³⁶⁸ MISCHER, i. m. 113–119. *Schellings Modell des Lebens in der Weltseele* című alfejezct. Schelling egyik legfontosabb vonatkozó írását (*Von der Weltseele, eine Hypothese der höheren Physik zur Erklärung des allgemeinen Organismus. Nebst einer Abhandlung über das Verhältniß des Realen und Idealen in der Natur oder Entwicklung der ersten Grundsätze der Naturphilosophie an den Principien der Schwere und des Lichts.* Von J. W. J. Schelling. Dritte verbesserte Auflage. Hamburg, Friedrich Verthes, 1809) a *Principia* is idézi.

³⁶⁹ A *Principiában* is hivatkozott Oken-szöveg: *Okens Lehrbuch der Naturgeschichte. Erster Theil. Mineralogie.* Leipzig, Reclam, 1813. Az organizmus meghatározása itt a következő: „Der Unterschied des Organischen vom Unorganischen beruht einzig und allein in der eigenen Bewegung, welche daraus anspringt, daß bei jenem mehrere Elemente verbunden sind: denn ein einziges Element kann sich nicht aus sich selbst bewegen, weil alle Theile gleich sind, und daher gleichartig auf einander wirken. Wasser könnte nicht fließen, wenn nur Wasser wäre; auch zwei Elemente können sich nicht so verbinden, daß sie eine eigene Bewegung erlangten, weil si sich bald ins Gleichgewicht setzten, was nur durch ein Drittes verhindert werden kann; zwischen Ird und Wasser, durch die Luft, in der Pflanze; zwischen Ird, Wasser und Luft durch das Licht im Thier. Alle Unterschiede, gegründet auf Bestandtheile, Form, cinzele Organe, sind unzureichend. Daß alles Organische aus Kohlenstoff und Stickstoff besteht, ist ziemlich wahr; allein ist denn etwas ein Organisches, weil es daraus besteht, und besteht nicht viel Unorganisches auch daraus? Daß alles Organische Rühren, Gesätze habe, in denen sich Gäste bewegen, ist leider auch nicht richtig. Gewiß bestehen eine Menge Quallen aus bloß dichter Gallerte, von Infusorien nicht zu reden. Schimmel, Pilze, Flechten führen keine Gäste in Röhren, vielleicht nicht einmal in Zellen. Das Machsen ist ein Hauptcharakter. Es kommt nur dem Organischen zu: denn das Anschließen zu Drusen (Krystallen) mancher Irden, kann man in diesem Sinn nicht wachsen nennen. Es läuft aber auf eigene Bewegung zurück, weil es von innen geschehen muß aus Gästen, welche durch Organe oder die Masse des Körpers selbst zugeführt und abgesetzt werden. Beim wachsenden Drus (Krystall) werden die anzusetzen Theile nicht von schon angesetzt abgesetzt. Allein der Organismus wächst nicht immer, und dann ist er lediglich zu erkennen am Aufnehmen und Vonsichgeben anderer Stoff-

elsősorban abban a vonatkozásban, hogy organikus és nem organikus határai átjárhatók, létezik átfejlődés és visszaesés. A *Principiában* adott organizmus-jegyek háttérét tehát nem a kortárs természetfilozófiai rendszerekben érdemes keresni, hanem a *philokalia* segédtudományaként feltüntetett pszichológiában. A korabeli pszichológiáról mint szaktudományról fontos megjegyezni, hogy szoros egységben létezett az antropológiával, illetve igen gyakran mint egy általános *Menschkenntniß* tudománya tüntette fel magát. Jól mutatják ezt az olyan típusú folyóiratok, mint a Kirsten és Jacobi által kiadott *Journal für Menschkenntniß, Menschenerziehung und Staatenwohl*, vagy C. Ch. E. Schmid két folyóirata, a *Psychologisches Magazin* és az *Anthropologisches Magazin*.³⁷⁰ A Schedius-szöveg háttérében azonban nem csupán egyfajta általános érdeklődés tételezhető, hanem a *Principia* utalásai mentén szövegszerű kapcsolat is kimutatható. Mégpedig elsősorban Carl Adolph Eschenmayer, ugyancsak volt göttingeni diák, később a tübingeni egyetem orvostan- és filozófiaprofesszo-

fe. Er muß als Organismus schlechterdings einsaugen und absondern, weil er nur Bestehen hat durch Entstehen. Aber auch dieses ist nicht genug. Es können auch Steine Wasser, Luft einsaugen, und bey Einwirkungen von Licht u. dgl. Wieder von sich geben: es müssen andere Stoffe abgesondert, als eingefogen werden. Das Organische muß produciren, schaffen. Dadurch verräth sich immer nur die eigene Bewegung. Das Schaffen ist doppelt: entweder Rückfall in das Unorganische – Auswurf, oder Bestehen darin, Junges, Fortpflanzung. Eines von beiden muß jedem Organischen nothwendig zukommen, und dadurch offenbart es sich auch wieder durch innere, selbständige Bewegung. Eines allein darf nicht zum Merkmal gemacht werden, weil sich eines in dem andern aufheben kann; alle Nahrung kann zu Jungem, das Junge zu Auswurf werden. Uebrigens kommt man selten in eine zweifelhafte Lage, tritt aber der Fall ein, besonders bei den niedersten Thieren, so nimmt man mehrere zusammen. Weiche, bewegbare Substanz mit Blasenform, Gährung, Fäulniß, allmähliche Aenderung unter dem Mikroskop u. dgl. Nichts Unorganisches fault oder gährt.“ L. még MISCHER, i. m. 160–164. o.

³⁷⁰ A korabeli pszichológia célkitűzéseiről és kontextusáról részletesen I. Georg ECKARDT, Matthias JOHN, Temilo VAN ZANTWIJK, Paul ZICHE: *Anthropologie und empirische Psychologie um 1800. Ansätze einer Entwicklung zur Wissenschaft*. Köln, Weimar, Wien, 2001, az említett folyóiratokról I. a Georg Eckardt és Matthias John által írt *Anthropologische und psychologische Zeitschriften* című fejezetet (133–186. o.).

rának 1817-es *Psychologie* című kézikönyve irányában.³⁷¹ A harmadik jegyként feltüntetett karakter terminusa egyébként, úgy tűnik, ugyancsak Göttingenbe vezet vissza, mert amint az Fábri József 1817-es kéziratot jegyzetéből kitűnik, Schulze professzor göttingeni pszichológiai előadásában a *Principiá*ból idézethez igen hasonló karakterértelmezés szerepelt.³⁷² Visszatérve Eschenmayer pszichológiai kézikönyvére, az már az *Einleitung* szövegéből egyértelmű, hogy a pszichológia itt éppúgy univerzalisztikus funkciót kíván betölteni, éppúgy *scientia humanitatisként* lép fel, mint Schedius *philokaliája*. A két szöveg kapcsolata azonban ennél jóval összetettebb. A *Principia* az organizmusokon belül megkülönböztet alsóbbrendű (például növényi vagy állati) és felsőbbrendű, szellemi (például emberi) organizmust. Az Eschenmayer-kötet első részének tárgya nem más, mint: „Empirische Psychologie. Ihre Absonderung in drey Abtheilungen: geistiger, leiblicher und gemischte Organismus.” (10. o.) A Schedius-féle terminusokkal jól megfeleltethetők a „geistige” és a „leibliche Organismus” megnevezései. A két organizmus közötti különbség Eschenmayer szövegében is az önreflexióhoz kötődik, mely kivételül az élővilág evolúciós megoszlására (növényitől az emberiig): „Geistiger Organismus: Methode, Grundverhältnisse in einer Evolutionsreihe der Seelenvermögen und ihrer Funktionen vom Kinde bis zum Greisen mit den Haupterponenten: Selbstgefühl, Selbstbewußtseyn, Selbsterkenntniß und Selbstgesetzgebung.” (11–12. o.) Eschenmayer gondolatmenete a „geistiger Organismus” tárgyalásán belül éppúgy a *Sinnlichkeit* vizsgálatán keresztül érkezik el az *Einbildungskraft* (85–91. §), majd a *Phantasie* (127–129. §) bemutatásához, mint ahogyan a Schedius-szöveg is a szellemi organizmusok tárgyalása során többek között az érzékenység kategóriáján át jut el a *Genie*, és az abban működő *enthusiasmus* felemlítéséig (140, 141. §), majd a képzelőerő fogalmának

³⁷¹ *Psychologie in drei Theilen als empirische, reine und angewandte. Zum Gebrauch seiner Zuhörer von C.A. Eschenmayer Professor in Tübingen.* Stuttgart und Tübingen, Cotta, 1817.

³⁷² Lyceálna Kniznica v Bratislave 152. kg. *Psychologie vorgetragen von Herrn Hofrath G.E. Schulze im Sommer 1817. v. 5–6 Uhr.* Göttingen, Joseph Fabri, Zweiter Abschnitt.

bevezetéséig (217. §). Az élet–egység–karakter hármas jegye azonban sem Eschenmayernél, sem más organizmus-meghatározásban nem bukkan elő. Aminthogy a képzelőerő meghatározása sem történhet a *Principia* viszonyrendszerekre épített elméletén belül pusztán a differenciálás és integrálás matematikai párhuzamaira alapozva, azaz ahogyan Eschenmayer kötetében (85–91. §) történik.

A képzelőerő, *Einbildungskraft* kérdéskörét (217–218. §) egy másik „segédtudomány”, a fiziológia módszereinek bevonásával tárgyalja a *Principia*. Ezt a módszert a szakirodalom általában a Tieck és Novalis nevével fémjelzett „Autonomieästhetik” eljárásaként tartotta számon.³⁷³ Az ő szövegeikben a fiziológiai közelítés bevonására elsősorban a zene hatásának tárgyalása kapcsán kerül sor. E közelítésmód lényege, hogy az érzékelést dinamizálja, átalakítva az egyoldalú befogadást egy befogadás-értelmezés jellegű folyamattá, mégpedig a fantázia közbeiktatásával. A Schedius-koncepcióban igen hasonló elgondolás érhető tetten, amennyiben a képzelőerő mint az értelem és az anyag (értelem és érzékek) közötti belső kapcsolatot létrehozó közvetítő erő határoztatik meg, mely „önként és folytonosan járva-elve értelem és anyag között, az értelem cselekvését ugyanolyan könnyedén juttatja el az anyaghoz, mint az anyag formáit és mozgásait az értelemhez” (71. §). Ily módon mind az alkotás, mind a befogadás folyamatához nélkülözhetetlen, azaz „a szépség érzékeléséhez és kifejeződéséhez szükséges” (218. §). Ezt a modellt pedig a szöveg Philipp Carl Hartmann fiziológia-elméletére alapozza, miszerint: „So sehr demnach die Funktionen der Einbildungskraft von der einen Seite an die lebendige Thätigkeit des Gehirns gebunden seyn mögen, so sehr sind sie von der andern von derselben unabhängig, und niemand war bisher im Stande und niemand wird ins künftige im Stande seyn, alle Geschäfte der Einbildungskraft

³⁷³ Caroline WELSH: *Die Physiologie der Einbildungskraft um 1800. Zum Verhältnis zwischen Physiologie und Autonomieästhetik bei Tieck und Novalis*. In: *Die Grenzen des Menschen. Anthropologie und Ästhetik um 1800*. Hg. von Maximilian Bergengruen, Roland Borgards, Johannes Friedrich Lehmann, Würzburg, 2001, 113–134. o. A kötetre Hans Erich Bödeker professzor hívta fel a figyelmet, amit ezúton is köszönök.

von bloß physischen Bestimmungen gewisser Organe des Gehirns auf eine, nur einiger Maßen erträgliche und begreifliche Weise abzuleiten, ohne zugleich die Einheit des Bewußtseyns und die selbstständige Thätigkeit bey dem Denken und hiermit das Wesen des menschlichen Denkens selbst zu Vernichten.“³⁷⁴

A *Principia* szövegéből körvonalazódó ismeretelmélet azonban nemcsak a fiziológiai alapozottság szempontjából, de az itt olvasható jelemélet miatt is érdekes lehet. A jelemélet kifejtésére az esztétikai tárgy szerepkörének leírásakor kerül sor, miszerint:

„Az esztétikai tárgyak tehát, akár a viszonylagosak is, ama szempontból, hogy mit tartalmaznak, tehát tartalmi szempontból lehetnek

A) vagy *önmagukban véve abszolútak*, azaz természeti tárgyak, mégpedig

1.) *teljes egészében ilyenek*, azaz elsődleges természeti tárgyak;

2.) nagyobb részben abszolútak, de *valamelyest viszonylagosak*; kiművelt, megnevesített természeti tárgyak.

B) Vagy *teljesen viszonylagosak*, művészi tárgyak, úgymint

1.) *képek*, mégpedig

a) egyszerűiek,

b) összetettek.

2.) *jelek*, melyek

a) *önmagukban állóként létező*

a) szimbólumok,

β) allegóriák,

b) *csak másokban létező*

a) szimptomák,

β) attribútumok.” (190. §)

Az érzékelő szempontjából tehát valamennyi létező lehet esztétikai tárgy, így a természeti jelenségek is, létmódjuk szempont-

³⁷⁴ *Der Geist des Menschen in seinen Verhältnissen zum physischen Leben, oder Grundzüge zu einer Physiologie des Denkens. Für Ärzte, Philosophen und Menschen im höhern Sinne des Wortes. Von Ph. Carl Hartmann, Doctor und öffentl. ordentl. Professor der Medicin an der Universität zu Wien. Wien, 1820, C. Gerol. Az idézet: 184–185. o.*

jából azonban csak a képek és jelek tartoznak ide. A képek az (ismertetett értelemben vett, azaz a mintaképzést jelentő) imitáció révén jönnek létre, a jelek pedig „ha ... az egyedi tárgy az *empirikus anyagot*, azaz külsejét mint egy magasabbrendű tárgy részét tartalmazza, egy másik tárgy pedig magában foglalja az *empirikus erőt*, azaz a belsőt, mint a magasabbrendű tárgy másik részét; e két részből, ha kölcsönösen kapcsolódnak, születik meg a közös vagy magasabbrendű tárgy, melyet *jelnek*, signum, *σημείον*, *Zeichnen* nevezünk. Így a sápadt arc a félelem jele, az orozslán a bátorságé, Hercules az útelágazásnál a szabad akarat szerint cselekvő lélek, azaz a morális szabadság jele.” (188. §). A kortárs jelelméletek hármasságához viszonyítva ez a koncepció jóval differenciáltabb. A 18. század végén, de még a 19. század elején is a jelelméletekben, legalábbis szerkezetileg, meghatározó volt a retorikus hagyomány hármassága, melyet az index–ikon–szimbólum hármassága jelöl összefoglalóan. Ezen a hármasságon alapul Bolzano „natürliche”, „zufällige” és „willkürliche” felosztása, melyre Eberhard is visszautal nagyhatású jelelméletében.³⁷⁵ Eberhard elmélete a hármas felosztást négyféle nézőpontba ágyazza: „Ausdrückender Inhalt: Bild (Eindruck), Empfinden (Gefühl), Gedanke (Vernunft). Art der Sprache: malende Natursprache, ausdrückende Natursprache, künstliche Sprache. Zusammenhang zwischen Zeichnen und Objekt: ähnlich, direkt kausal, thetisch. Art der Zeichnen in Objektbezug: wesentlich, natürlich, willkürlich.” Ebből a hármas rendszerből válik majd le a „künstliche Sprache – thetisch – willkürlich” jegyek mentén Schelling szimbólum-értelmezése, mely alkotás és befogadás viszonylatában is abszolutizálja a szimbolikust. Ezt pedig alapjaiban értelmezi át Hegel: „Dem Symbol eignet – und hier unterscheidet sich Hegels Symbolbegriff von demjenigen Schellings – eine essentielle *Zweideutigkeit*. ... Die durch das Symbol repräsentierte Bedeutung muß nicht nur an dem als Symbolgegenstand fungierenden An-

³⁷⁵ Eberhard jelelméletéről, illetve Bolzanóhoz való kapcsolódásáról l. Elisabeth BÖHM: *Die Auseinandersetzung zwischen Immanuel Kant und Johann August Eberhard über Fragen der Ästhetik und Rhetorik*. Doktorarbeit, Stuttgart, 1981, *Eberhards Ästhetik und seine Zeichnenlehre* című alfejezet, 246–277. o. Az Eberhard jelelméletét összefoglaló táblázatot l. 259. o.

schauungsding erscheinen, sondern kann auch an anderen Gegenständen abgelesen werden. Zweitens kann der im Symbolzusammenhang verwendete Gegenstand auch in anderer Perspektive gesehen werden als in dem von Symbol geforderten Zusammenhang. Hegels Beispiel: Der Löwe als Symbol der Stärke. Die Zweideutigkeit oder – wie Hegel sagt: – die Zweifelhafteit ergibt sich, weil erstens die Stärke auch vom Stier repräsentiert und weil zweitens der Löwe selbst auch als Symbol der Großmut verstanden werden kann.”³⁷⁶ Ezek után szinte ismétlésként hat a *Principia* szimbólum-meghatározása: „Amelynek vagy csak külseje önmagában állóként létező, vagy külsejét és belsejét is ilyenek gondoljuk, azt *szimbólumnak* szokás nevezni; pl. az oroszlán a bátorság szimbóluma, azaz a hősé. Ami azután a szimbólumhoz, mint annak része, továbbá valós és önmagában állóként létező, járul, hogy annak jelentését jobban behatárolja, azt *attribútumnak* nevezik.” (188. §) Ugyanakkor igen látványos, hogy a Schelling-majd Hegel-féle jelértelmezésen eluralkodó szimbólum-fogalom a Schedius-koncepcióban miként válik egyetemes kifejező- és értelmezőeszközből egy többszörös viszonyhálónak alárendelt eljárásá. Mégpedig úgy, hogy a jelölő–jelölt–jel retorikus felosztása is dinamizálódik: a jel önmaga tartalmazza a jelölőt és a jelöltet, illetve a jelölő és a jelölt nem imitatív kapcsolatban áll egymással, hanem kölcsönhatásban.

Bár ez csupán a felszín bontogatása, ám ebből is nyilvánvaló, hogy a *Principia* érdemi értelmezése kizárólag interdiszciplináris keretek között és legalábbis monografikus terjedelemben lehetséges. Jelen értekezés csupán arra vállalkozott, hogy hozzáilleszti azt az életmű kapcsán megrajzolható koncepciók és eszmetörténeti háttér főbb irányaihoz, kijelölve az újraértés lehetséges kérdésfeltevéseit. Mintegy első lépésként ama kötet³⁷⁷ értelmezéséhez, mely elsőként közli a szöveg magyar fordítását, azonosítva annak utalásait, mintegy előkészíti azt a szakasztétikai, pszicho-

³⁷⁶ Heinz PAETZOLD: *Ästhetik des deutschen Idealismus. Zur Idee ästhetischer Rationalität bei Baumgarten, Kant, Schelling, Hegel und Schopenhauer*. Wiesbaden, 1983, 234. o., a *Symbolische Weiterkenntnis: Hegels Symbolbegriff* című fejezetből.

³⁷⁷ I. *Doctrina...*

lógiai, természettudományi stb. szempontú újraolvasás és újraértés számára. Egy szempontot azonban zárasként mindenképpen meg kell még vizsgálni, nevezetesen hogy a *Principia* szépségközelítései milyen *humanitas*-fogalom megalkotásához kínálnak utat.

A szöveg két meghatározást kínál a *humanitas* fogalmára: „Az anyag és az erő közötti belső és egyenrangú kapcsolat az, amely az objektumban a *szépséget* eredményezi, a szubjektumban pedig az *emberi természetet*, azaz a tökéletes humanitást alkotja. Ebben az összefüggésben a humanitás, mely szót nagyon sokféle értelemben használnak, *belső, azaz szubjektív szépségnek* nevezhető, mely a szubjektumban lakozik; az a szépség pedig, amely az objektumban tűnik fel, *külső, azaz objektív szépségnek* mondható. A *humanitás* eme alapjára épülnek a *tudományok*, és ebből azok határait szélesebbre lehet vonni és pontosabban meg lehet határozni, mint azt többen gondolják” (5. §), illetve „mivel pedig az erő, mely a szellemi organizmust lelkesíti és irányítja, öntudatos, sőt, felsőbbrendű (101. §, 103. §), nyilvánvaló, hogy maga az organizmus is felsőbbrendű (121. §), úgymint *emberi organizmus*, emberi természet, (abszolút) humanitás. Amiért is az állati organizmus az emberben, testi valóját magába foglalván, mintegy alsóbbrendűként van jelen, és az ember szellemi organizmusától, mint felsőbbrendűtől, elkülönítendő.” (142. §) Az első meghatározás egyfelől igazolja azt az előfeltételezést, miszerint a *philokalia* mint a *humanitas tudománya* értendő. Másfelől pedig, együtt olvasva a következő meghatározással, jelzi, hogy a *humanitas* kettős természetű: alanyi szemléletben a legmagasabbrendű szépség befogadására való teleologikus elrendeltséget jelöli, tárgyi szemléletben pedig maga a szépség, mégpedig egyszerre alsóbb- és felsőbbrendű (leegyszerűsítve: állati és szellemi) szépség. Azaz az emberben, illetve a *humanitas*ban egyszerre van jelen a kölcsönösen egyenrangú belső kapcsolat és a nem egyenrangú belső kapcsolat lehetősége. Ez olyan antropológiai nézőpont lehetőségét kínálja fel, mely az emberi világ valamennyi jelenségére érvényes: „Ez a szellemi, azaz emberi organizmus már az emberi test egyes részeiben is megjelenik: már önmagában a lélekállapot valamiféle tetszetős és helyes kifejezése, már a lelket kinyilvánító arc- és

szárvonások is teljes egészében a szellemi organizmushoz tartoznak. Végezetül több őszinte emberi cselekedet, melyet az értelem hatalma belsőleg egyetlen egésszé fog össze, hasonlóképpen ilyen felsőbbrendű organizmust alkotnak, ami ezután végtelen sok fokozatot elérhet, így ezekből a szépségnek mind különféle megnyilvánulásai születnek.” (143. §) Illetve: „Felsőbbrendű szellemi organizmust alkothat valamely ember jeles tette, vagy több különböző ember organikusan összefüggő tettei (a dráma cselekménye); vagy olyan esemény, mely nagy jelentőségű, bátor lélekkel viselik, sok ember sorsával, esetleg népek végzetével organikusan összefügg (az eposz tárgya). »Die Weltgeschichte ist im höhern Sinn eine Epöpe« – helyesen mondja JEAN PAUL, i. m. I, 11.”³¹⁸ (145. §). Látható, hogy ebből a nézőpontból lesz integrálható a *philokalia* tudományába a fiziognómia (a 145. § hivatkozik is Lavaterre). Ez teszi értelmezhetővé az olyan jelenségek értelmezését, mint a betegség (l. 216. § a kreténekről), illetve test és lélek sajátos összefüggése és ellentmondásai. Az utóbbi kapcsán nem véletlen, hogy a *Principia* a gyakorló orvosként is működő Johann Christian August Heinroth test-lélek értelmezésére támaszkodik, aki kantianus nézőpontból közelíti a problémát: „Dieß soll nicht heißen: wie die Seele, als immaterielles Wesen auf den Leib als materielles einwirkt: denn wir erklären den Gegensatz von Materiell ind Immateriell für null und nichtig, indem uns die sogenannte Materie nur Kraft ist, was die Seele auch ist, jene die empfindbare, äußerliche, diese die empfindende, innerliche. In der Kraft demnach ist Seele und Leib homogen; denn Alles was ist, ist Kraft. Was die Kraft in Kräfte scheidet, ist der schaffende Gedanke, der im Raumwesen (Leib) als Form, im Zeitwesen (Seele) als Gesetz erscheint. Der Mensch ist beides, Leib und Seele, in einem Leben, einer Kraft, und eben darum Individuum, und so folgt von selbst, daß Leib und Seele auf einander einwirken,

³¹⁸ A Jean Paul *Vorschule der Aesthetik* című kötetére való hivatkozás azért is sokatmondó, mert az ott megalkotott „Menschenbild” ugyancsak hasonlóan integratív és ugyanígy polarizált, mint a *Principia* esetében, vö. Timothy J. CASEY: *Der grosse Gedankenstrich im Buche der Natur. Jean Pauls Menschenbild und Erziehlehre*. In: *Anthropologie und Literatur um 1800*. Hg. von Jürgen Barkhoff, Eda Sagarra, München, 1992, 187–212. o.

oder noch bestimmter: daß der Leib der Seele, und die Seele dem Leibe einwohnt, dem Wesen nach, und daß beide von einander geschieden sind nur der Form nach. Indem also der Leib auf die Seele, und die Seele auf den Leib einwirkt, wirkt immer nur daß Leben auf sich selbst.”³⁷⁹

A *Principia* kínálta ösvények tehát szintén messzire vezetnek, éspedig nem csupán visszafelé. Hatástörténeti szempontból a szöveggel ez idáig csak Jánosi Béla monográfiája foglalkozott. A magyar recepciótörténetből azon szövegeket emelte ki, melyek csupán említés szintjén utaltak a kötetre: Almási Balogh Pál a *Philosophiai pályamunkákban*, illetve Erdélyi János a *Hazai bölcsészet jelene* című munkájában.³⁸⁰ A Jánosi-értekezés éppen csak jelzi azonban a *Hazai 's Külföldi Tudóstításokban* megjelent recenzió meglétét,³⁸¹ talán mert az három szempontból is ellentmond

³⁷⁹ *Die Psychologie als Selbsterkenntnißlehre. Von Johann Christian August Heinroth, Professor der physischen Heilkunde auf der Universität zu Leipzig, und Arzt am St. Georgenhause daselbst.* Leipzig, 1827, 264. o.

³⁸⁰ JÁNOSI, *Schedius...* 40, 54. o., ALMÁSI BALOGH Pál: *Philosophiai pályamunkák.* I. MTA, Buda, 1835-135. o.; ERDÉLYI János: *A hazai bölcsészet jelene.* Sárospatak, 1857, 143. o.

³⁸¹ „Bár a Szépség igazi esméretét már több mint ezer év óta kifejteni törekedett is az emberi ész; bár ugyan a szépség esméretének Baumgarten Sándor Gottlieb híres német Tudós példája után Aesthetica nevezet alatt a Főiskoláknál különös tanítók adattak, még is igen kevés előmenetelt tehetett a Szépség velős esméretére nézve az emberi Nemzet leginkább azért, mivel a Szépség esméretének kifejtése körül a legjelcebb Írók is elvesztették a helyes és egyetlen egy batorságos utat. A mit Baumgartenről fogva a Tudósok a Szépség esméretéről megállapítottak, azt Kant Immánuel, s híres északi Német Gondolkodó „Critik der Urtheilskraft” című munkájában felforgatta a nélkül, hogy a régi helyébe új alkalmas épületet helyheztesett volna. Az óta az Írók majd ide, majd oda tétováztak, s ha az a tekintet, hogy a Szépséget csak maga az Ember érezheti, s vcheti észre, kijelcte is az Aesthetica legalkalmasabb pályáját, meg is fenék igazságok helyetti holmi pusztá vélemények kaptak hitelre a Szépség igazi meghatározásáról. A mi nagy érdemű Szerzőnk tehát fénycs tudománybéli érdemeinek koronáját feltette, midőn harminczhatod évi elmékedéseinek alapigazságaitak oly módon közölte a tudós világgal, hogy mindeneiket, a mik csak a Szépség Tudományához tartoznak, egyenesen magukból az emberi testi tulajdonokból, és a lelki erőnek rendszabásaiból fejteti ki. Oda vezérelnék tudniüllik bölcs határozásai, hogy a Szépség igazán a testi tulajdonoknak és a lelki erőnek nem visszálkodó, hanem egymásba tökéletes renddel (Harmoniával) öszvejövő és ömlő kifejlésökből ered, a mit azután különösen mély belátással, éles észszel, eleven festéssel, s a Classicus

Jánosi *Principia*-értelmezésének. Egyrészt felhívja a figyelmet a kötet tankönyv mivoltára, azaz várhatóan komoly intézményes hatástörténetére; másrészt elutasítja a száraz elméletiesség vádját, sőt felveti annak népszerű morális irodalomként való olvasási lehetőségét; harmadrészt pedig kapcsolja a szöveget a kortárs harmónia-elméletekhez, hozzáférést nyitva ezzel már a kortárs recepció szintjén például a *Poëtai harmonistika* felé.

A külhoni fogadtatás feltárása, mint látható volt, Toldy emlékeztető nyomán még inkább háttérbe szorult. Nemcsak arról van szó pedig, hogy a kötet megtalálható a nagyobb európai könyvtárak polcain.³⁸² A korábban vázolt kapcsolatrendszer ismeretében ez nem meglepő, hisz arról a *Göttingische Gelehrten Anzeigen* közölt ismertetőt, mégpedig nem sokkal a megjelenés után, címlapon, Heeren tollából: „Von ihrem Correspondenten Herrn Professor Schedius in Ofen, hat die K. Societät eine gedruckte Schrift erhalten: Principia Philocaliae seu doctrinae Pulchri ad scientiae formam redigere conatus est Ludovicus Schedius, 1828. 184 S. 8. – Ein Lehrbuch der Aesthetik in lateinischer Sprache gehört jetzt zu den Seltenheiten, und gibt zugleich einen Beweis welchen Eingang die neuere deutsche Philosophie in Ungarn gefunden hat, und daß die lateinische Sprache nicht zu arm an Ausdrücken für sie ist. Auszüge erlaubt die compendiarische Form nicht, um so weniger da der Scharfsinn des Verf. das Ganze als eine fortlaufende Reihe von Folgesätzen gegeben hat.”³⁸³ A recen-

Világ hív esmeretén épült előadással részenként igen tudósan meghatároz. A Könyv nem egy pipa dohány mellé való, hanem gondos olvasást, gondolkodást és vissza eszmélést kíván, de épen azért, mivel tárgya nem is mindennapi, előadása sem készülhetett mindennapi köntösben. Mi tiszta szivünkől óhajtjuk, hogy a tisztes és nemes lelkű szerző, ki a Magyar Ifuságra nézve Tanítói Pályájának lefolyása alatt, a menyire erkölts szelidségét sürgette, a magoshoz vezető ösztönöket táplálta, a jobb könyveknek esméretét terjesztette, s egész életét másoknak és nem magának és a magáéinak áldozta, igazi Véd Angyal és Jótétemény volt, mentül előbb a Philocaliának különös Részeit is elkészítse, és a minden jóknál tiszteletben tartatott Schedius nevet ezen ajándéka által is örök emlékeztetővé tegye!” *Hazai 's Külföldi Tudóstársok*, 1828 (II)/6.sz. Szent Jakab Ilava 19. 48–49. o.

³⁸² L. 3. fej. 162. jegyzet.

³⁸³ *Göttingische Gelehrten Anzeigen* 1828. 11. 27. 1889. o. Heeren egyébként már korábban is figyelemmel követte Schedius publikációit, l. tudósítását Schedius Ürményi József fölött mondott gyászbeszédéről, uo. 1827, 1304. o.

zió jelzi, hogy a kortársak számára a később felrótt latin nyelvűség nem számított feltétlenül hátráltató tényezőnek. Illetve mutatja: Göttingenből nézve egyértelmű volt, hogy a *Principia* erősen kapcsolódik az ott formálódó paradigmához, a „neuere deutsche Philosophie”-hez (az ismertetés fölé rendelt területi kategória sem „Pesth”, hanem „Göttingen”).

Még tanulságosabb azonban két, az esztétika szaktudományára vonatkozó historiográfiai áttekintés összevetése. Az egyik Benedikt Joseph Koller 1799-es kézikönyve, melyre a *Principia* végén található historiográfiai összefoglalás is hivatkozik.³⁸⁴ Koller kötete egyetlen magyar vonatkozású tételt tartalmaz, mégpedig Szerdahely György Alajos esztétikai írásainak az áttekintés arányaihoz mérve részletes és pozitív bemutatását.³⁸⁵

³⁸⁴ *Entwurf zur Geschichte und Literatur der Aesthetik, von Baumgarten bis auf die neueste Zeit.* Hrsg. von J. Koller, Regensburg, Montag und Weißischen Buchhandlung, 1799. A *Principia* zárófejezete azért is érdekes, mert ókortól indított historiográfiai tudománytörténete és a mellé csatolt bibliografikus mutató a Koller-kötet hagyományát követte, ahogyan František Palacký 1823-as történeti áttekintése is – és ahogyan egyetlen más esztétikatörténeti historiográfia sem Robert ZIMMERMANN *Geschichte der Aesthetik als philosophischer Wissenschaft.* Bécs, 1858 című kötetéig. Erről részletesen l. Tomáš HLOBIL: *The Historical Survey and the beginnings of the historiography of aesthetics.* In: *František Palacký: An Historical Survey of the Science of Beauty and the Literature on the Subject.* Ed. by Tomáš Hlobil, transl. by Derek and Maria Paton, Olomouc, 2002 XXII–XXIV. o. és uő: *On the Origins of the Historiography of Aesthetics in the German-Language Area: A Preliminary Outline.* In: *Expressis verbis – Philosophische Betrachtungen. Festschrift für G. Schenk zum 65. Geburtstag.* Hg. von Matthias Kaufmann, Andrej Krause, Halle, 2003, 147–158. o.

³⁸⁵ „1779. Szerdahel Georg. Aesthetica, seu doctrina boni gustus, ex Philosophia pulcri deducta in scientias, et artes amoeniores. Vienn. Bernardi, 1779. gr.8. 2 Bde (1 Thlr.16 gr.) Im Jahre 1780 gab er Verfasser Imago Aesthetices s. doctrina boni gustus – Budae – in 22 Seiten heraus, worin er einen kurzen Abriss seines erst angeführten Werkes liefert. Er hat nemlich darin gehandelt: von den schönen Wissenschaften, vom Geschmack, von den Zeichen, deren einige successiv, andere coexistent sind, u.s.w. Er glaubt, sein Eigenthümliches bestche darin, daß er alle aesthetischen Regeln aus dem Begriffe des Schönen bergeleitet habe. Schön ist ihm, was eine ästhetische, übereinstimmende Mannigfaltigkeit hat; aus diesen 3 Begriffen: mannigfaltig, übereinstimmend, ästhetisch, d.h. sinnlich, erklärt er Alles. Die Dichtkunst bearbeitete er in 5 kleinen Theilen 1.) Allgemeine Poetik 2. von der erzählenden 3. der dramatischen 4. der lyrischen 5. der didaktischen Dichtkunst.” KOLLER, i. m. 41–42. o.

A *Principia* publikálását követően megjelenő első esztétikatörténeti historiográfia Wilhelm Hebenstreit 1843-as enciklopédiája volt, pontosabban annak előszava.³⁸⁶ A magyarországi esztétikára vonatkozó tétel³⁸⁷ itt már jóval terjedelmesebb. Szerdahely

³⁸⁶ HEBENSTREIT, i. m.

³⁸⁷ „In dem Streben nach einer wissenschaftlichen Gestaltung der Aesthetik begegnen wir auch einigen ungarischen Schriftstellern, die freilich ihre philosophische Bildung dem Auslande verdanken und sie daher mehr oder minder wieder abspiegeln. Von den dort erschienenen Werken sind mir folgende bekannt geworden. *Aesthetica sive doctrina boni gustus ex philosophia deducta in scientias et artes amoeriores*. Auctore Georgio a Szerdahelly, Budaë, 1779, 2 Tomi, noch ganz im Sinne der zu jener Zeit geltenden sehr beschränkten Ansichten und daher ohne Begriffbestimmung des Schönen und ohne alle systematische Anordnung. – Dagegen hat der Verfasser des *Compendium Aestheticae usui auditorum suorum editum*, Cassoviae, 1826, Professor Michael Greguss, am Collegium zu Eperics, theils verschiedene Quellen, namentlich Kant, Snell, Krug, Bouterwek, benützt, theils auch Eigenes gegeben. Er vindizirt der Aesthetik die Idee der Schönheit, nennt jene daher *scientia pulchri*, Schönheitslehre, und begegnet dem Einwand, daß sie kein oberstes Prinzip habe, aus welchem allgemein gültige Regeln abgeleitet werden könnten, nämlich »was Schön sey oder nicht«, durch die Bemerkung, daß zur Wissenschaft ein oberstes Prinzip eigentlich nicht gehöre, vielmehr hinreiche, wenn auch nur eine bestimmte Idee vorhanden sey (?), wie denn auch die Mathematik kein oberstes Prinzip habe und dennoch eine Wissenschaft sey. Das wollen wir auf sich beruhen lassen. Das Schöne erklärt er nun als *Expressio* (Ausdruck) *infiniti in finito ad subjectum ita relatio, ut excitetur immediata conscientia praestantiae nostrae et harmonicae activitatis virium psychicarum sensualium et rationalium* (also in Sinne Bouterweks), woraus dann das ästhetische Wohlgefallen seinen Ursprung nimmt. In so fern aber dem Schönen eine objektive Vollkommenheit zugeschrieben wird ist es ihm zufolge *omne harmonicum finitum symbolum infiniti* (§ 12.), und das Ideal des Schönen, welches weder in der Natur noch in der Kunst erscheint, ist *res individualis pulchritudinem absolutam exprimens* (§ 17). In Beziehung auf das Erhabene folgt der Verfasser (Bouterweks Schüler) den Ansichten Kant's; die Eintheilung der Künste gibt er nach Krug u. s. w. Der Vortrag ist faßlich, ziemlich zusammenhängend und als Hausbedarf zum vorbereitenden Studium wohl geeignet. Formeller und in literarischer Hinsicht schätzbar ist das Werk unter dem Titel: *Principia Philocaliae seu doctrina pulchri ad scientiae formam exigere conatus est Ludov. Schedius*; Pesthini, 1828, worin behauptet wird, daß »die *intima et acquabilis conunctio materiae et potentiae* es sey, quae in objectis pulchritudinem efficit, in subjectis autem naturam humanam, perfectam humanitatem constituit.« Ohne Zweifel verstand der Verfasser unter *materia* den sinnlichen Stoff, das sinnliche oder natürliche Moment, das Körperliche, und unter *potentia* das

Aestheticájának azonban mindössze egy elutasító mondat jut, Greguss esztétikatanckönyve hárommondatnyi említést kap, mint Bouterwek-utánérzés, míg a *Principia* ismertetése egy oldalt tölt ki. Igaz ugyan, hogy a zárómondat szerint ez a kötet nem hozott jelentős előrelépést az esztétika tudományában. Ennek oka azonban elsősorban az, hogy a vizsgálódás középpontjában, mint az ismertetés többször is említi, a *Humanität* áll. A záró értékelés tehát egyszersmind azt is jelzi, hogy a *Principia* Hebenstreit olvasatában sem esztétikai szakmunka, sokkal inkább egyfajta *scientia humanitatis* kézikönyve volt.

Végezetül az sem tévesztendő szem elől, hogy a *Principia* megjelenése után két évtizedig az esztétika hivatalos tankönyve volt a pesti egyetemen. Azaz nemcsak Berzsenyi, Szontágh Gusztáv, Erdélyi vagy Henszlmann Imre kortárs művészetelméleteinek közelítésében lehet szerepe, de meghatározó lehet az 1830–1850 között egyetemet végző, és majd az 1860-as évektől publikáló

Geistige, den Geist, die Idee, was die beigelegten Worte $\nu\lambda\eta$ und $\delta\upsilon\nu\alpha\mu\iota\sigma$ anzeigen. Denn $\nu\lambda\eta$, die Materie ist, wie schon Aristoteles (Polit. I. 1.) erklärt, jeder Gegenstand, aus dem etwas gemacht wird, ein Gegebenes, Körperliches, und $\delta\upsilon\nu\alpha\mu\iota\sigma$ ist die Kraft, die Fähigkeit, etwas auszuführen, nach Budäus sogar die Wissenschaft und jegliche Kunst. Der gegebenen Erklärung nach würde baher objektiv das Schöne seyn, »die innigste und untheilbare Verbindung des Sinnlichen uns Geistigen«, und subjektiv »die Humanität«, mithin die Definition dergestalt, ohne jedoch das eigentliche unterscheidende Merkmal des Schönen (das Sinnlichscheinen der Idee) bestimmt zu haben, zwischen Schelling und Herder schweben, welcher letztere bekanntlich in der Aesthetik das Prinzip der Humanität geltend machte und darunter verstand (wohl in einem zu weiten Sinne) die harmonische Ausbildung aller Anlagen, welche den Menschen der ewigen Bestimmung seines Geistes zuführen, wogegen im Sinne des Pr. Schedius Humanität in der innigen und gleichmäßigen Verbindung der natürlichen und geistigen Thätigkeiten bestehen und die subjektive Schönheit ausmachen würde. Ganz unpassend erscheint mir daher die dagegen erhobene Einwendung, daß die Materie ein Resultat der enziehenden und zurückstoßenden Kraft und selbst vollkommener Ruhe innerlich gebunden sey durch das Wechselverhältniß zusammenwirkender Kräfte und Potenzen, wodurch der Unterschied zwischen materia und potentia aufgehoben sey, weil jene ohne diese gar nicht als eine geschlossene Einheit gedacht werden kann; denn weder dieses noch Auhliches konnte dem Verfasser bei der gegebenen Definition vorschweben. Als ein wesentlicher Fortschritt in der Wissenschaft des Schönen ist jedoch das erwähnte Werk nicht anzusehen." Uo. II–III. o.

esztéta- és kritikusnemzedék szempontjából is. Ámde a hatástörténet illetően kiterjesztése már nem e tanulmány feladata – ehhez csupán a felvázolt koncepcionális és kultúrtörténeti háttér révén kíván hozzájárulni.

BIBLIOGRÁFIA

Kutatott levéltárak

Archiv der Akademie der Wissenschaften zu Göttingen (Göttingen)

Budapest Főváros Levéltára (Budapest)

Evangelikus Országos Levéltár = EOL (Budapest)

Lyceálna Kniznica v Bratislave (a pozsonyi evangélikus líceum kéziratgyűjteménye, Pozsony)

Magyar Országos Levéltár = MOL (Budapest)

Magyar Piarista Rend Központi Levéltára = MPRKL (Budapest)

Magyar Tudományos Akadémia Kézirattára = MTA Kézirattár (Budapest)

Niedersächsische Staats- und Universitätsbibliothek Göttingen, Universitätsarchiv = NSUB Universitätsarchiv (Göttingen)

Oesterreichische Nationalbibliothek, Handschriftensammlung (Wien)

Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára = OSzK Kézirattár (Budapest)

Österreichische Staatsarchiv, Haus-Hof- und Staatsarchiv (Wien)

Pest-Pilis-Solt Megye Levéltára (Budapest)

Staatsbibliothek zu Berlin, Preußischer Kulturbesitz, Handschriftenabteilung, Ritter-Nachlass (Berlin)

Wiener Stadt- und Landesbibliothek, Handschriftensammlung (Wien)

Schedius Lajos János idézett írásai

A Pesti Jóltevő Asszonyi Egyesületnek előadása, mind a szegények segéllése már elébb felállított intézetei, mind az utsza-koldulásnak szabad királyi Pest városában a városi kormányval egyetértőleg végrehajtott eltöröltetése felől, 1830dik esztendei juniustól 1831dik esztendei augustus végéig. Pest, 1831, Mészáros Johanna Elölüllő, Schedius Lajos titoknok által

A szépség tudománya (Schedius Lajostól, Auróra). In: *Magyar Chrestomathia. Második folyam. A nagy-gymnasiumok VII. és VIII. osztályai szükségéhez alkalmazva.* Kiadta: Toldy Ferenc, Pest, 1853, 116–118. o.

A' Nemzetiségről. Tudományos Gyűjtemény, 1817/I. 57–61. o.

A' Pestalozzismus ellen való észre vételekről. Tudományos Gyűjtemény, 1817/II. 115–121. o.

A' Szépség' tudománya. In: *Aurora. Hazai Almanach.* Kiadá Kisfaludy Károly, 1822, Pest, 313–320. o.

Albrecht Dürer. Ein Beitrag zu seiner Lebensgeschichte. Oesterreichisches Archiv für Geschichte, Erdbeschreibung, Staatenkunde, Kunst und Literatur, 1832 (148), 589–592. o.

Auctores Classici, quos Philosophiae I in annum auditoribus in Universitate Regia Hungarica Pestiensi praelegit D. LUDOVICUS SCHEDIUS AA.LL., et Philosophiae Doctor Anno 1801. Pest, 1801

Aufruf eines Menschenfreundes an die edelgesinnten Bewohner dieser Königl. Freystadt Pest, bey Gelegenheit der durch den Eisgang am 7.8. und 9. März hier verursachten Ueberschwemmung im Jahr 1799. Pest, Matthias Trattner, 1799.

Beschreibung der besten Art elektrischer Lampen, und ihres Gebrauchs. Verfasst von Joseph Franz Domin, der Colleg Kirche des h. Geistes von Chasma Domherr, Doct. der Phil. und freyen Künste, ord. öff. Lehrer der Naturlehre und Mechanik an der kön. ungr. Universität. Aus dem Lateinischen übersetzt, und mit einigen neuen Anmerkungen des Verfassers vermehrt von L.v.S. Pest, Gedruckt bey Matthias Trattner, 1800.

Beszéd, mellyel a' VI.d. köz ülést megnyitotta Schedius Lajos. A' Kisfaludy-Társaság Évlapjai. IV. kötet, M.DCCC.XLII–XLIII-ról. Pest, 1844, 250–254. o.

Beszéd, mellyel az ötödik köz ülést megnyitotta Id. Schedius Lajos. A' Kisfaludy-Társaság Évlapjai. III. kötet, MDCCCXLI–XLII, Buda, 1842, 81–85. o.

Bücher-Anzeigen. Inländische Schriften. Martini Schwartner, Bibliothecae Reg. Scient. Universitatis Pestanae Custodis primi, et Professoris Diplomaticae, Introductio in Rem Diplomaticam Aevii intermedii, praecipue Hungaricam. ... Budae, typis Reg. Universitatis Pestanae. MDCCCII. XVI. 403 pagg. 8. maj. Zeitschrift von und für Ungern, IV. Bd. 252–256. o.

Cantate zur frohen Feyer des hohen Namensfester Sr. königl. Hoheit Josephs Erzherzogs von Oesterreich, Palatinus des Königreichs Ungarn den 19. März 1804. Nach der Musik von Franz Xav. Süssmeyer. Pest, 1804

Charte des Königreichs Ungarn, seiner Nebenländer und Siebenbürgens. Pest, 1838

Commentatio de sacris opertis veterum christianorum sive de disciplina, quam vocant arcani. A venerab. ordine theologorum in certamine literario civium Academiae Georgiae Augustae die IV. Junii MDCCXC. Praemio a M. Britanniae Rege Aug. constituto ornata. Quam conscripsit Joannes Ludovicus Schedius Jaurino-Hungarus. Göttingen, 1790

Compendiaria Graecae Grammaticae Institutio, in usum Seminarii Patavini olim edita, nunc novis curis emendata, atque aucta. Budae, Typis Typhographiae Regiae Universitatis Hungariae, 1818

Das Uebersicht der praktisch-ökonomischen Vorlesungen, welche zu Szarvas im ersten ViertelJahre, vom 16ten März 1799. bis den 23ten Junius d. J. gehalten werden. Literärischer Anzeiger für Ungern, 1799. 01. 17. 11–12. o. és 1799. 01. 24. 15–16. o.

De notione atque indole organismi tamquam principii monarchici per universam naturam vivam vigentis, commentatio. Buda, 1830

Dem Herrn Jonathan Wietoris, Rector und Prof. am evang. Gymnasium zu Oedenburg. Sopron, 1787

Der dankbare Jüngling. Pozsony, 1782

Die Schule der evangelischen Gemeinde A.C. in Pesth. 1816.
Gedruckt auf Kosten des Hrn. Dr. Erlanger. Wird zum Besten des
Fonds der Schule verkauft. Pest, Johann Thom. Trattner, 1816

Doctrina pulcri. Schedius Lajos János széptani írásai. Szerk.,
sajtó alá rendezte és fordította Balogh Piroska, Debrecen, 2005

Einleitung. Zeitschrift von und für Ungern zur Beförderung der
vaterländischen Geschichte, Erdkunde und Literatur. Herausge-
geben von Ludwig v. Schedius. I. Bd, 1. Ht, 1802

*Elegie am Sarge der weiland Hochgebohrnen Reichs-Gräfin
Maria Teleki von Szék, gebohrnen Reichs Gräfin Teleki von Szék.
Gesungen von Ludwig Schedius.* In: *Néhai G. Teleki Mária sir-
halma.* Pest, 1801, 177–182. o.

*Fortsetzung des im April 1809 der Vaterl. Blät. abgedrochenen
Aufsatzes über die richtige Angabe des Flächeninhalts u.s.w. von
Ungarn.* Vaterländische Blätter, 1810. 02. 27. 358–360. o.

Franc. Jos. Domin: *Beschreibung der besten Art electrischer
Lampen und ihres Gebrauchs.* Aus dem Lateinischen übers., und
mit eigenen neuen Anmerkungen vermehrt von L. Schedius. Pest,
1800

*Freudenchor zur Feyer der höchst glücklichen Vermählung Sr.
k. Hoheit Joseph Anton Erzherzogs v. Oesterreich–Ungarn mit
Ihrer k. Hoheit Alexandra Pawlowna Grossfürstin von Russland
bey Höchst. erwünschter Ankunft in dem k. städt. Ofner Theater
feyerlich abgesungen.* In Musik gesetzt von Raymann. Buda,
1800

*Herrn Daniel von Glosius zu seinem Hochzeitfeste geweiht von
Ludwig Schedius.* Im August 1793 (az EOK tulajdonában).

Himfy szerelmei. Zeitschrift von und für Ungern I. Bd, 2. Ht,
234–239. o.

*Jakob Joseph Winterl's Prof. d. Chemie und Botanika an der
Hungarischen Universität, der k. Gesellsch. der Wissensch. in
Göttingen und der mineral. in Jena Mitgliedes, Darstellung der
vier Bestandtheile des anorganischen Natur. Eine Umarbeitung
der ersten Theiles seiner Prolusionen u. Accessionen von der Ver-
fasser. Aus dem Lat. übers. von Dr. Johann Schuster, Assistenten*

der Verfassers. Jena, bey Fr. Frommann, 1804. XXXXVI. und 528 S. gr. 8. Zeitschrift von und für Ungern, VI. Bd, 1. Ht, 50–54. o.

Kantate zu Feyer des höchst erfreulichen Entbindung Ihrer kais. Hoheit Paulowna Grossfürstin von Russland mit Sr. k. Hoheit Joseph Anton Erzherzogs v. Oesterreich Ungarn. In Musik gesetzt von Joh. Spech. Pest, 1801.

Karte des Königreichs Ungarn, der Königreiche Croatien, Slavonien, Dalmatien, des Grossfürstenthums Siebenbürgen, des Küstenlandes und der Militärgränze. 9. Blätter. Buda, 1833, Blaschnek Sámuellel

Kurze Uebersicht des Postwesens in Ungern und Siebenbürgen von Ludwig von Schedius mit einem Anhang von der fahrenden Post-Anstalt (Postwagen-Diligence). In: Topographisches Post-Lexikon von Ungern sammt den dazu gehörigen Provinzen und Siebenbürgen. I. Bd. Mit höchste Bewilligung der k.k. Finanz Hofstelle herausgegeben von Christian Crusius, kontrolirenden Officier der k.k. Postwägen HauptExpedizion. Wien, Mathias Andreas Schmidt, 1804, 23–35. o., Anhang, 35–40. o.

Lectori Benevolo S. d. Ludovicus Schedius Aesthetices Professor P. In: Horányi Elek: Scriptorum Piarum Scholarum liberaliumque artium magistri quorum ingenii monumenta exhibet Alexius Horányi Budensis eiusdem instituti plurimumque societatum eruditarum membrum. I., Buda, 1808, I–II. o.

Lectori Benevolo S. p. d. Ludovicus Schedius Reg. Scient. Univ. Hung. Aesthet. Prof. P. Scient. Societat. Götting. Membrum, et Lat. Jenen. Socius, Uo., II, Buda, 1809, I–XXV. o.

Musen-Almanach von und für Ungern. Hg. von Christian Rösler, Pest, 1804

Musenalmanach, von und für Ungern, auf das Jahr 1801. Hg. von Christian Rösler, Pressburg, 1801

Ode an Herr Johannann Georg [Strečko] Stretschko, verdienstvollen Rektor der evangelischen Schulen in Pressburg zu seinem glücklich erlebten Namensfeste, 1785. den 24. April gesungen von Ludwig Schedius. In Druck gegeben durch Paul v[on] Podmanitzky, Georg Komaromi, Andreas Parnitzky, Maximilian Jorgowitsch. Pozsony, 1785

Ode an Herrn Martin Schwartner, professor am evangelischen Gymnasium zu Oedenburg im Namen seiner sämtlichen Zuhörer gesungen von Ludwig Schedius den 11. Wintermonat 1787. Sopron, 1787

Ode an Stephan Sabel, verdienstvollen Conrector der evang. Schulen zu Pressburg an seinem glücklich erlebten Namensfeste im Namen seiner Mitschüler gesungen 1793. Pozsony, 1783

Onomasticon Serenissimi Hereditarii Principis Regii Archiducis Austriae et Regni Hungariae Palatini Iosephi Pesthini Anno MDCCCXV. Inter Cententus Musicos Linguis Latina et Nationum Hungariam Incolentium Celebratum. Budae, Typis Regiae Universitatis Pesthanae. *Vox diversa sonat; populorum est vox tamen una. Germanica* von L. v. Schedius, 13–17. o.

Patriotische Worte an Ungarns Adel. Aus dem Ungarischen übersetzt von L. von Sch. Pest, 1809 (Kisfaludy Sándor Hazafiúi Szózatának fordítása József nádor megrendelésére)

Pestalozzi Henriknek nevelés- és tanítás elvei. In: *Nevelési Emleklapok.* Szerk. Tavassy Lajos, Pest, 1847/3–4. f. 6–17. o.

Plan zu einer Ungrischen Gesellschaft für Naturkunde, Ökonomie und Medizin. Pest, Joseph Patzko, 1802

Principia philocaliae seu doctrinae pulchri. Pest, 1828

Schedius Lajos kir. tanácsos iskolai terve. Protestáns Egyházi és Iskolai Lap, 1842. máj. 12. 6. sz. 67–71. o.

Systema generale stenographiae Samuelis Taylor... Ad linguam latinam accomodavit L. Schedius et A. Halitzky. Pest, 1802

Systema rei scholasticae evangelicorum aug. conf. in Hungaria. Ford., utószó: Terray Barnabás, Budapest, 1989

Szabad királyi Pest városának nemes gondolkozású lakosihoz egy némely ember-szerető polgár. A' jég' meg-indulásával támatt víz-áradásnak alkalmatosságával. Pest, 1799

Tudóstítás az Asszonyi Egyesület által sz.k. Pest Városban alapított jóltévő Intézetekről, azoknak belső elrendeltetéséről és fennállásáról 1817diki mártius elejétől 1833diki september végéig. Bécsben, Strausz A. özvegye betűivel, 1834

Ueber die vom wohlthätigen Frauen-Verein in Pesth gegründete Erwerbs-Anstalt oder das Versorgungs-Institut für arbeitsfähige Arme. Pest, 1818

Ueber Karl Gottlieb von Windisch. Zeitschrift von und für Ungern, 1802. I. Bd, 1. Ht, 16–23. o.

Uebersicht der Gebirge, Flüsse, Strassen und vorzüglichsten Ortszeichen zur Charte des Königreichs Ungarns und Siebenbürgens gehörig. Pest, 1838

Ungrische Literatur. Zweyte Uebersicht. Literatur der dramatischen Dichtkunst. Intelligenzblatt der Allgemeine Literatur-Zeitung, Jena, No. 140, 1798. 10. 20, 1233–1240. o.

Vollständiger Unterricht über die vorteilhafteste und leichteste Art des Seidenbaues für das Königreich Ungarn. Pest, 1802

Vorbericht zum Literärischen Anzeiger. In: *Literatur und Kultur im Königreich Ungarn um 1800. Im Spiegel deutschsprachiger Prosatexte.* Hg. von András Balogh, László Tarnói, Budapest, 2000 20–25. o.

Vorbericht. Über das Ungrische Küstenland: in Briefen vom Herrn Grafen Vincenz Batthyány. Pest, 1805

Vorbericht. Vanina Ornano. Eine Tragödie in fünf Akten. Von Carl Anton von Gruber. Pesth, 1811, I–IV. o.

Weitere Aufklärungen über die Versuche mit der Anpflanzung der Baumwollenstaude in Ungarn. Vaterländische Blätter, 1808. 11. 11. 403–404. o.

Zur Säcularfeyer der vor einem Jahrhundert von Leopold I. allergnädigst ertheilten Bestätigung und Erneuerung aller Freyheiten und Rechte der k. Freystadt Pesth, am 23. Oktober 1803. Pest, 1803

Irodalom

1843-dik évi szeptember 3-dik 's következő napjain szab.kir. Pest városában a' honi Ágostai Evangelika négy Egyház-kerületek közgyűlése. Nyomtatott jegyzőkönyv, Pest, 1843

A koramodern politikai eszmetörténet cambridge-i látképe. Szerk. Horkay Hörcher Ferenc, Pécs, 1997

A magyar irodalomtörténet bibliográfiája 1775–1849. Szerk. Kókay György, Budapest, 1975

A magyar jakobinusok elleni felségsértési és hűtlenségi per iratai. 1794–1795. I–III. Szerk. Benda Kálmán, Budapest, 1952

A magyar sajtó története. I. 1705–1848. Szerk. Kókay György, Budapest, 1979

A magyar Tudós Társaság Évkönyvei [1831–1832]. I. Pesten, 1833

A magyar Tudós Társaság Évkönyvei [1834–1836]. III. Budán, 1838

A magyar Tudós Társaság Évkönyvei [1836–1838]. I. Budán, 1840

A Nyelv-mivelő Társaság Munkáinak első darabja. Szeben, Hochmeister Márton, 1796

ABAFI Lajos: *A szabadkőművesség története Magyarországon.* Budapest, 1993

ADAMIK Tamás: *Antik stíluselméletek Gorgiastól Augustinusig.* Budapest, 1998

ADELUNG, Johann Christoph: *Über den Deutschen Styl.* 2 Bde., Berlin, 1785–1788. Újabb kiadása: Hildesheim, 1974

AJZENSTAT, Samuel: *Kant on Education and the Impotence of Reason.* In: *Education in the 18th Century.* Ed. by John D. Browning, New York and London, 1979, 25–43. o.

ALMASI BALOGH Pál: *Philosophiai pályamunkák.* I. MTA, Buda, 1835

ARBURG, Hans-Georg von: *Lichtenberg contra Lavater. Überlegungen anlässlich eines Lichtenberg-Fundes in Lavaters „L'art de connaitre les hommes par la physiognomie”.* Lichtenberg-Jahrbuch, 2000, 45–65. o.

ASSMAN, Jan: *A kulturális emlékezet. Írás, emlékezés és politikai identitás a korai magaskultúrákban.* Budapest, 1999

Az 1715-ös országos összeírás. DVD-ROM, Arcanum, 2004

B. J.: *Az első „mű-kitétel” Pesten, 1834-ben.* Művészet, 1903. 328. o.

BACSÓ Béla: *Felhívás sétára.* In: Alexander Gottlieb BAUMGARTEN: *Esztétika.* Budapest, 1999, 7–10. o

BAEUMLER, Alfred: *Az irracionális problémája a XVIII. századi esztétikában és logikában Az ítélőerő kritikájáig.* Budapest, 2002

BAJKÓ Mátyás: *A zayugróci reformtanterv pozsonyi előzményei.* Pedagógiai Szemle, 1966, 580–582. o.

BALOGH Piroska, SZILÁGYI Márton: „...quibus Linguae Hungaricae propagatio cordi est.” *Az Ephemerides Budenses a magyar nyelvhasználat kérdéseiről.* In: *Tanulmányok a magyar nyelv ügyének 18. századi történetéből.* Szerk. Bíró Ferenc, Budapest, 2005, 23–70. o.

BALOGH Piroska: „...ut nulla Historiarum vos unquam satietas capiat” *Koppi Károly történészprofesszori székfoglaló előadása 1784-ből.* Sic Itur ad Astra, H. Balázs Éva 85. születésnapjára kiadott különszám, 2000/4. 13–46. o.

BALOGH Piroska: „Non sine fructu” *Schedius Lajos klasszika-filológiai kezdeményezései.* Antik Tanulmányok, 2000/1–2. 271–284. o.

BALOGH Piroska: Az „előhírnök”, a „korszakfordító” és a „reakciós”. *A Hét, a Nyugat és az Új Idők 1908-as évfolyamának tanulságai.* In: uő: „Szavakban fölfejteti” *Tanulmányok, esszék, kritikák.* Pécs, 2002, 48–49. o.

BALOGH Piroska: *Esztétika és irodalom a XVIII–XIX. század fordulóján. Schedius Lajos előadása 1801–1802-ből.* Szakdolgozat, ELTE BTK, 1998

BALOGH Piroska: *Horatius noster. Schedius Lajos Horatius-előadásai 1794–1795-ből.* Antik Tanulmányok, 2002/1–2. 297–310. o.

BALOGH Piroska: *Horatius noster. Schedius Lajos Horatius-előadásai 1794–1795-ből.* Szakdolgozat, ELTE BTK, 2001

BALOGH Piroska: *Horatius noster: Der Horaz-Vortrag von Ludwig von Schedius aus 1794–1795*. Camoenae Hungaricae 2004/1. 121–134. o.

BÁNYAI Elemér: *Magyar írók levelei a bécsi Cs. Kir. Udvari Könyvtárban, Dr. Esztergár Lászlótól*. Közli Bányai Elemér, Irodalomtörténeti Közlemények, 1907 120–121, 236–237. o.

BARTÓK István: „Sokkal magyarabbul szólhatnánk és írhatnánk” *Irodalmi gondolkodás Magyarországon 1630–1700 között*. Budapest, 1998

BARTON, Peter F.: *Ignatius Aurelius Feßler. Vom Barockkatholizismus zur Erweckungsbewegung*. Wien–Köln–Graz, 1969

BAUM, Wilhelm: *Pestalozzis Scheitern in Österreich*. In: *Ambivalenzen der Aufklärung. Festschrift für Ernst Wangermann*. Hg. von Gerhard Ammerer, Hanns Haas, Wien, München, 1997

BAUMGARTEN, Alexander Gottlieb: *Eszétika*. Ford. Bolonyai Gábor, Budapest, 1999

BAUMGARTEN, Alexander Gottlieb: *Meditationes philosophicae de nonnullis ad poema pertinentibus. Philosophische Betrachtungen über einige Bedingungen des Gedichtes*. Fordítás, tanulmány: Heinz Paetzold, Hamburg, 1983

BAXA, Jakob: *Einführung in die romantische Staatswissenschaft*. Jena, 1931

BAYER József: *Kelemen László naplója és feljegyzései*. Kiadta Staud Géza, Budapest, 1961

BECK, Lewis: *Kant on Education*. In: *Education in the 18th Century*. Ed. by John D. Browning, New York and London, 1979, 10–24. o.

BÉCSY Tamás: *A 18. század végének dráma- és színházelmélete*. In: *Magyar színháztörténet 1790–1873*. Szerk. Kerényi Ferenc, Budapest, 1990, 59–60. o.

BEHLER, Ernst: *Grundlagen der Ästhetik in Friedrich Schlegels frühen Schriften*. In: *Der Streit um die Grundlagen der Ästhetik (1795–1805)*. Hg. von Walter Jaeschke, Hamburg, 1999, 112–127. o.

BÉKÉS Vera: *A hiányzó paradigma*. Debrecen, 1997

BÉKÉS Vera: *A kutatóegyetem prototípusa: a XVIII. századi göttingeni egyetem*. In: *Az európai egyetem funkcióváltozásai*.

Felsőoktatás-történeti tanulmányok. Szerk. Tóth Tamás, Budapest, 2001, 73–94. o

BELITZKY János: *A szabadgondolkodás nógrádi és borsodi előfutárai. Balassagyarmati és miskolci szabadkőművesek a XVIII. század végén.* Palócföld, 1974. 4. 18–20. o.

BERGENGRUEN, Maximilian: *Schöne Seele, groteske Körper. Jean Pauls ästhetische Dynamisierung der Anthropologie.* Hamburg, 2003

BERTHOLD, Michael: *Johann Friedrich Herbart – Erziehungswissenschaft, Lehrerbildung, Politik.* In: *Pädagogik an der Georg-August-Universität Göttingen. Eine Vorlesungsreihe.* Hg. von Dietrich Hoffmann, Göttingen, 1987, 50–82. o

BIECHELE, Werner: *Deutschsprachige Literaturen des Auslands in Kontext einer interkulturellen Literaturwissenschaft.* In: *Wer mag wohl die junge, schwarzäugige Dame seyn? Zuordnungsfragen, Darstellungsprinzipien, Bewertungskriterien der deutsch(sprachigen) Literatur in Ostmittel- und Südosteuropa.* Hg. von Werner Biechele, András F. Balogh, Budapest, 2002, 14–22. o.

BINAL, Wolfgang: *Deutschsprachiges Theater in Budapest von den Anfängen bis zum Brand des Theaters in der Wollgasse : 1889.* Bécs, Köln, Böhlau, 1972

Biographie schreiben. Mit Beiträgen von Hans Erich Bödeker, Beatrix Borchard, Willem Frijhoff, Christoph Gradmann, Anthony J. La Vopa, Kurt Nowak, Jacques Revel, Thomas Söderqvist. Hg. von Erich Bödeker, Göttingen, 2003

BODMER, Johann Jacob: *A fantázia képekkel történő gazdagításának és értelmes irányításának eszközeiről.* Janus IV/1, 1987. ősz 34–38. o.

BORONKAY Szabolcs: *Arcképek Sopron XIX. századi német nyelvű irodalmi életéből. I. Therese Marie von Artner (Artner Teréz) 1772–1829.* Soproni Szemle, 1996, 331–336. o.

BORZSÁK István: *Budai Ézsaiás és klasszika-filológiánk kezdetei.* Budapest, 1955

BOURKE, Thomas E.: *Der Wissenschaftler als Dichter. Betrachtungen zur Aesthetik der Expeditionsberichte Georg Forsters und Alexander von Humbolds.* In: *Die deutsche literarische Romantik und die Wissenschaften.* Hg. von Nicholas Saul, München, 1991, 103–124. o.

BOUTERWEK, Friedrich: *Ästhetik*. 2 Bde., Leipzig, 1806 (újabb kiadása: Hildesheim, 1976)

BOVENSCHEN, Silvia: *Lichtenberg Buchel, Idiosynkrasie und Physiognomie*. In: uő: *Über-Empfindlichkeit. Spielformen der Idiosynkrasie*. Frankfurt am Main, 2000, 53–72. o.

BÖDEKER, Hans Erich: *Aufklärerische ethnologische Praxis: Johann Reinhold Forster und Georg Forster*. In: *Wissenschaft als kulturelle Praxis 1750–1900*. Hg. von Hans Erich Bödeker, Pater Hanns Reill, Jürgen Schlumbohm, Göttingen, 1999, 227–254. o.

BÖHM, Elisabeth: *Die Auseinandersetzung zwischen Immanuel Kant und Johann August Eberhard über Fragen der Ästhetik und Rhetorik*. Doktorarbeit, Stuttgart, 1981

BÖHME, Hartmut: *Alexander von Humboldts Entwurf einer neuen Wissenschaft*. In: *Kunst – die andere Natur*. Hg. von Reinhard Wegner, Göttingen, 2004, 189–210. o.

BÖRÖCZ Enikő: *Az Evangélikus Országos Levéltár kézirat-katalógusa – 1850 előtti kéziratok*. Budapest, 1993

BROSCHÉ, Peter: *Noch etwas über den Verbleib von Lichtenbergs Quadrantum*. Lichtenberg-Jahrbuch, 1999, 233–234. o.

BROSCHÉ, Peter; Vargha Magda: *Briefe Franz Xaver von Zach in sein Vaterland*. Budapest, 1984

BUCHHOLZ, Helmut: *Ursprungwelt. Die Gestalt des Mythos bei Christian Gottlob Heyne*. In: uő: *Perspektiven der neuen Mythologie. Mythos, Religion und Poesie im Schnittpunkt von Idealismus und Romantik um 1800*. Bern, 1990, 33–40. o.

CAMPBELL, Georg: *The Philosophy of Rhetoric*. Edinburgh, 1776

CASEY, Timothy J.: *Der grosse Gedankenstrich im Buche der Natur. Jean Pauls Menschenbild und Erziehlehre*. In: *Anthropologie und Literatur um 1800*. Hg. von Jürgen Barkhoff, Eda Sagarra, München, 1992, 187–212. o.

Catalogus professorum Göttingensium 1734–1962. Hg. von Wilhelm Ebel, Göttingen, 1962

CLARK, Peter: *British Clubs and Societies 1580–1800. The Origins of an Associational World*. Oxford, 2000

CLASSEN, Carl Joachim: *Die Klassischen Altertumswissenschaft an der Georgia Augusta 1734–1987*. In: *Die Klassische Altertums-*

wissenschaft an der Georg-August-Universität Göttingen. *Eine Ringvorlesung zu ihrer Geschichte*. Hg. Carl Joachim Classen, Göttingen, 1989

CRITCHFIELD, Richard: *Prophetin, Führerin, Organisatorin: Zur Rolle der Frau im Pietismus*. In: *Die Frau von der Reformation zur Romantik. Die Situation der Frau vor dem Hintergrund der Literatur- und Sozialgeschichte*. Hg. von Barbara Becker-Cantarino, Bonn, 1980, 112–137. o.

CROUY-CHANEL Katalin: *Johannes von Müller magyar barátai. Levelek a schaffhauseni levéltárból*. Budapest, 1941

CURTMANN, Wilhelm Jakob Georg: *Das reorganisierte Gymnasium zu Worms. Eine Einladungsschrift*. Worms, 1831

CURTMANN, Wilhelm Jakob Georg: *Die Schule und das Leben: eine gekrönte Preisschrift*. Friedberg in der Wetterau, 1847

CZAGA Viktória: *Politikus-értelmiségi pályaképek a 19. századi Magyarországon: Házmán Ferenc és Szemere Bertalan*. In: *Szemere Bertalan és kora. I.* Szerk. Ruzsoly József, Miskolc, 1991, 357. o.

CZEKE Marianne, RÉVÉSZ Margit: *Gróf Brunszvik Teréz élet- és jellemrajza. Emlékiratai*. Ford. Petrich Béla, Budapest, 1926

CSETRI Lajos: *Egység vagy különbözőség? Nyelv- és irodalomszemlélet a magyar irodalmi nyelvújítás korában*. Budapest, 1990

CSIGHY Sándor: *A szabadságharc előtti kor pedagógiai törekvései*. Budapest, 1936

Csokonai Vitéz Mihály összes művei. Levelezés. Szerk. Debreczeni Attila, Budapest, 1999

DAHLHAUS, Carl: *Klassische und romantische Musikästhetik*. Laaber, 1988

DALBERG, Johann Friedrich Hugo: *Blicke eines Tonkünstlers in die Musik der Geister*. Mannheim, 1787

DANZER, Ignaz Christian: *Das allgemeine System der Stenographie des Herrn Samuel Taylor, Professor zu Oxford etc. etc. Aus der Englischen und Französischen, angewendet auf die Deutsche Sprache. Nebst einem Auszug aus der Bearbeitung für die französische Sprache des Herrn Th. P. Bertin und einem ähnlichen*

aus dem Originalwerke des Herrn S. Taylor für die englische Sprache von I. C. Danzer, k. k. Oberlieutenant des Grossen Generalquartier-Meister-Staabs. Wien, gedruckt bey Ign. Alberti's Witwe, MDCCC

DÁVIDHÁZI Péter: *Egy nemzeti tudomány születése. Toldy Ferenc és a magyar irodalomtörténet.* Budapest, 2004

DÁVIDHÁZI Péter: *Ismeretelmélet és irodalomkritika Erdélyi János gondolatrendszerében.* Irodalomtörténeti Közlemények 1984/1. 1–21. o.

DÁVIDHÁZI Péter: *A hatalom eredetmondái Petőfi utóéletében.* Irodalomtörténeti Közlemények, 1990, 341–359. o.

DEÁK Ágnes: *Miklós Wesselényi on the Future of the Habsburg Empire and Hungary.* In: *Geopolitics in the Danube Region. Hungarian Reconciliation Efforts, 1848–1998.* Ed. by Ignác Romsics, Béla K. Király, Budapest, 1999, 21–40. o.

DEÁK Ágnes: *Wesselényi Szózata a korabeli osztrák–német és szláv röpiratirodalom tengerében.* In: *Wesselényi-emlékülés.* Szerk. Takács Péter, Fehérgyarmat, 1996, 17–38. o.

DEÁK Eszter: *Két magyarországi értelmiségi a jakobinus szövetkezés után (Glatz Jakab két levele Schedius Lajoshoz).* Sic Itur Ad Astra, 1988/1. 48–79. o.

DEBRECZENI Attila: *Csokonai, az újrakezdések költője.* Debrecen, 1993

DEBRECZENI Attila: *Nemzet és identitás a 18. század második felében.* Irodalomtörténeti Közlemények, 2001/5–6. 513–554. o.

DELEUZE, Gilles: *Hume és Kant.* Budapest, 1998

Der Geist des Menschen in seinen Verhältnissen zum physischen Leben, oder Grundzüge zu einer Physiologie des Denkens. Für Ärzte, Philosophen und Menschen im höhern Sinne des Wortes. Von Ph. Carl Hartmann, Doctor und öffentl. Ordenl. Professor der Medicin an der Universität zu Wien. Wien, 1820

Der Göttinger Hain. Hg. von Alfred Kelletat, Stuttgart, 1967

Der kleine Pauly. Lexikon der Antike in fünf Bänden. Hg. von Konrat Ziegler, Walther Sontheimer, Hans Gärtner, DTV München, 1979

DICK, Wolfgang R.; BROSCHE, Peter; GERDES, Dieter: *The least known participant in the Gotha meeting in 1798: George*

Butler. In: Peter Brosche, Wolfgang R. Dick, Oliver Schwarz, Roland Wielen (Eds.): *The Message of the Angles – Astrometry from 1798 to 1998. Proceedings of the International Spring Meeting of the Astronomische Gesellschaft, Gotha, May 11–15, 1998.* (Acta Historica Astronomiae ; 3). Frankfurt am Main, 1998, 73–75. o.

Die Matrikel der Georg-August-Universität zu Göttingen, 1734–1837. Hg. von Götz von Selle, Hildesheim, Leipzig, 1937

Die Mitglieder der Akademie der Wissenschaften zu Göttingen 1751–2001. Zusammengestellt von Holger Krahnke, Göttingen, 2001

Die Psalmenübersetzungen des Paulus Schedius Melissus (1572). Hg. von Hermann Jellinek, Halle, 1896

DIERKES, Hans: *Literaturgeschichte als Kritik. Untersuchungen zu Theorie und Praxis von Friedrich Schlegels frühromantischen Literaturgeschichtsschreibung.* Tübingen, 1980

DIMTER, Walter: *Musikalische Romantik.* In: *Romantik-Handbuch.* Hg. von Helmut Schanze, Stuttgart, 1994, 407–426. o.

DOLESCHALL, Alexander Eduard: *Das erste Jahrhundert aus dem Leben einer hauptstädtischen Gemeinde.* Budapest, 1887

DOMANOVSKÝ Sándor: *József nádor élete.* I. 2. Budapest, 1944

DOROMBY Karola: *Schedius Lajos mint német–magyar kultúrközvetítő.* Budapest, 1933

DÖHL, Hartmut: *Karl Otfried Müllers Reise nach Italien und Griechenland 1839/40.* In: *Die Klassische Altertumswissenschaft an der Georg-August-Universität Göttingen. Eine Ringvorlesung zu ihrer Geschichte.* Hg. Carl Joachim Classen, Göttingen, 1989, 51–77. o.

DRESDEN, Sem: *Erasmianische Humanitas und aufklärerische Humanität.* In: *Aufklärung und Humanismus.* Hg. von Richard Toellner, Heidelberg, 1980, 147–166. o.

DREVES, Georg: *Der Schöne Geist, oder Compendiöse Bibliothek des Wissenswürdigten aus dem Gebiet der Schönen Wissenschaften.* Gotha, Halle, Gebauer, 1795

DREVES, Georg: *Resultate der philosophierenden Vernunft über die Natur des Vergnügens, der Schönheit und des Erhabenen.* Leipzig, Crusius, 1793

- DRIESCH, Hans: *Die Maschine und der Organismus*. Leipzig, 1935
- DYCK, Joachim: *Philosophisches Ideal und rhetorische Praxis in der Aufklärung: Eine Problemskizze*. In: *Rhetorik und Philosophie*. Hg. Von Helmut Schanze, Josef Kopperschmidt, München, 1989, 191–200. o.
- EAGLETON, Terry: *The Ideology of the Aesthetic*. Cambridge, 1990
- ECKARDT, Georg; JOHN Matthias; ZANTWIJK, Temilo van; ZICHE, Paul: *Anthropologie und empirische Psychologie um 1800. Ansätze einer Entwicklung zur Wissenschaft*. Köln, Weimar, Wien, 2001
- ECO, Umberto: *A tökéletes nyelv keresése*. Budapest, 1998
- EICHHORN, Johann Gottfried: *Geschichte der Litteratur von ihrem Anfang bis auf die neuesten Zeiten*. I–VI, Göttingen, 1805–1813
- ELIADE, Mircea: *A szent és a profán*. Budapest, 1996
- ELIADE, Mircea: *Az örök visszatérés mítosza*. Budapest, 1998
- Első folyóirataink: Uránia*. Szerk. Szilágyi Márton, Debrecen, 1999
- Emlékszavak néhai idősb Schedius Lajos János halotti tiszteletére a pesti prot. evang. tanoda által tartatott gyászünnepély alkalmával az 1847-dik évi december 20-kán*. Pest, 1848
- ENDRÓDY János: *A' magyar játék-szin*. III. Pest, 1793
- ENGEL, Johann Christian: *Fortsetzung der Allgemeinen Welt-historie*. 49. *Geschichte des Ungrischen Reichs und seiner Nebenländer*. Halle, 1797
- ENGEL, Johann Christian: *Commentatio de expeditionibus Traiani ad Danubiam et origine Valachorum. Ab ill. Societate Scientiarum Goettingensi praemio ab eadem proposito proxime accedere iudicata. Cum epistola C.G. Heyne, Consilarii Regis M. Britanniae Aulici et Prof. Goetting. Ad Auctorem missa, et columnam Traiani illustrante*. Vindobonae, MDCCXCIV
- ENYEDI Sándor: *Schedius Lajos és az Erdélyi Magyar Nyelv-mívelő Társaság*. Magyar Könyvszemle, 1989/2. 146–165. o.
- ERDÉLYI János: *A hazai bölcsészet jelene*. Sárospatak, 1857

ERNESTI, Io. Augustus: *Initio Rhetorica*. Francofurti & Lipsiae, MDCCLXXVIII (2te Ausgabe)

ESCHENBURG, Johann Joachim: *Beispielsammlung zur Theorie und Literatur der schönen Wissenschaften*. I–IX, Berlin und Stettin, 1788–1795

ESCHENBURG, Johann Joachim: *Entwurf einer Theorie und Literatur der schönen Wissenschaften. Zur Grundlage bei Vorlesungen*. Berlin und Stettin, 1789

ESCHENMAYER, Carl Adolph: *Psychologie in drei Theilen als empirische, reine und angewandte. Zum Gebrauch seiner Zuhörer von C.A. Eschenmayer Professor in Tübingen*. Stuttgart und Tübingen, Cotta, 1817

EWALD, Johann Ludwig: *Erziehung des Menschengeschlechts nach der Bibel*. Lemgo, 1783

EWERS, Hans-Heino: *Die schöne Individualität. Zur Genesis des bürgerlichen Kunstideals*. Stuttgart, 1978

FABINY Tibor: *A soproni evangélikus liceum története (1557–1908)*. In: *A soproni liceum*. Szerk. Györffy Sándor, Hunyadi Zoltán, Budapest, 1986, 54–55. o.

FABINY Tibor: *Az első kövek*. Budapest, 2001

FÁBRI Anna: *Az irodalom magánélete*. Budapest, 1987

FALLENBÜCHL Zoltán: *Adalékok Schedius Lajos és Blaschnek Sámuel Magyarország-térképe kiadásának történetéhez*. Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve, 1967, 446–457. o.

FEHÉR Katalin: *Felvilágosodáskori újságok híradásai a Georgikonról*. Magyar Könyvszemle, 1996/1. 108–115. o.

FEHÉR Katalin: *Festetics György oktatási tevékenysége a korabeli sajtó tükrében*. Magyar Pedagógia, 1997/1. 61–77. o.

FEHÉR Katalin: *Pest-Buda sajtója a leányok neveléséről, a XIX. század elején*. Honismeret, 2000/1. 43–50. o., <http://www.honismeret.hu>

FEHÉR Katalin: *Sajtó és nevelés a felvilágosodás kori Magyarországon*. Budapest, 2000

FEHÉR Katalin: *Sajtóvita Pestalozzi módszeréről 1817-ben*. Magyar Könyvszemle, 1998/2. 151–157. o.

FEHÉR Katalin: *Schedius Lajos művelődéspolitikája*. Honismeret, 1997/6. 9–14. o.

FEHÉR Katalin: *Tessedik Sámuel tevékenysége és a sajtó*. Magyar Könyvszemle, 2001/1. 126–132. o.

FEHÉR Katalin: *Vélemények, viták a nevelésről két reformkori folyóiratunkban*. In: *A XIX. század magyar pedagógusai a polgárosodásért*. Szerk. Dombi Alice, Oláh János, Gyula, 2003, 204–216. o.

FENYŐ István: *Haladás és maradiság harca a Tudományos Gyűjteményben*. In: *uő: Magyarság és emberi egyetemesség*. Budapest, 1979, 63–167. o.

FINK, Karl J.: *Kant's Concept of telos: Reviews Shaping Anthropology*. In: *The Eighteenth Century German Book Review*. Ed. by Herbert Rowland, Kar J. Fink, Heidelberg, 1995, 169–181. o.

FODOR István: *Orvostörténeti levelek*. Communicationes ex Bibliotheca Historiae Medica Hungarica, 1965, 85–245, 265–309. o.

FOLNESICS Lajos: *Észrevételek a Pestalozzizmus ellen*. Tudományos Gyűjtemény, 1817/I. 83–100. o.

FOLNESICS Lajos: *Kant, Fichte, Schelling és Pestalozzi*. Tudományos Gyűjtemény 1817/III. 44–90. o.

FONTIUS, Martin: *Die Ästhetisierung des Citoyen. Die Verabschiedung des Polisideals durch Benjamin Constant*. Sitzungberichte der Akademie der Wissenschaften der DDR Gesellschaftswissenschaften. Zur Problem der Geschichtlichkeit ästhetischer Normen. Die Antike im Wandel des Urteils des 19. Jahrhunderts. 1986/1 G 221–230. o.

FÓRIZS Gergely: *A Poétai harmonisztika alapkonceptiójának forrásai és eszmetörténeti kontextusa*. Kézirat, várható megjelenése: Irodalomtörténeti Közlemények, 2006

FREYER, Michael: *Rochows „Kinderfreund“*. Wirkungsgeschichte und Bibliographie. Bad Heilbrunn, 1989

FRIED István: *A magyarországi német nyelvű sajtó kutatásának kérdései*. (XVIII. század, XIX. század első fele). Magyar Könyvszemle, 1983, 83–101. o.

FRIED István: *Der Plan einer mitteleuropäischen Zeitschrift aus dem Jahr 1806*. Különlenyomat a Magyar Könyvszemle 1974/3–4. számából, 262–268. o.

FRIED István: *Funktion und Möglichkeiten einer deutschsprachigen Zeitschrift in Ungarn. Die Zeitschrift von und für Ungern.* In: *Zeitschriften und Zeitungen des 18. und 19. Jahrhunderts in Mittel- und Osteuropa.* Hg. von István Fried, Hans Lemberg, Edith Rosenstrauch-Königsberg, Berlin, 1986

FRIED István: *Rumy Károly György, a kultúrközvetítő 1828–1847.* Filológiai Közlöny, 1963, 204–218. o.

FRIED István: *Schedius Lajos és folyóirata (Zeitschrift von und für Ungern, 1802–1804).* Magyar Könyvszemle, 1981/1–2. 81–93. o.

FRIED István: *Szerbia fölfedezése a magyar felvilágosult történetírásban.* A Hungarológiai Intézet Tudományos Közleményei, 1970, 21–30. o.

FRIEDRICH, Margret: *Zur Tätigkeit und Bedeutung bürgerlicher Frauenvereine im 19. Jahrhundert in Peripherie und Zentrum.* In: *Bürgerliche Frauenkultur im 19. Jahrhundert.* Hg. von Brigitte Mazohl-Wallnig, Wien–Köln–Weimar, 1995, 125–173. o.

Frühklassizismus. Position und Opposition: Winckelmann, Mengs, Heinse. Hrsg. von Helmut Pfotenbauer, Markus Bernauer, Norbert Miller, *Bibliothek der Kunstliteratur Band 2.*, Frankfurt am Main, 1995

FUCHS, Friedrich: *Geschichte des Güstrowischen Gymnasii.* Güstrow, 1801

FUTAKY István: *Göttinga, Lichtenberg és a magyarok.* Új Horizont, 1997/4. 101–106. o.

FUTAKY István: *Kazinczy, Rumy és a göttingai Tudós Társaság.* Irodalomtörténeti Közlemények 1968, 218–221. o.

FÜLÖP Heléna: *Az Intelligenzblatt szerkezete Schedius Lajos Zeitschrift von und für Ungern, zur Beförderung der vaterländischen Geschichte, Erdkunde und Literatur című folyóiratában.* XXVII. OTDK, kézirat, 2005

GÁBOR István: *A 125 éves „Zenede”.* Muzsika, 1965, 812–813. o.

GÁNGÓ Gábor: *Eötvös József az emigrációban.* Debrecen, 1999

GATTERER, Johann Christoph: *Elementa artis diplomaticae*. Göttingen, 1765

GAWLICK, Günter; Kreimendahl, Lothar: *Hume in der deutschen Aufklärung. Umrisse einer Rezeptionsgeschichte*. Holzboog, 1987

GERHARDT, Jürgen: *Aufklärung – Erziehungsreform – pädagogische Wissenschaft*. In: *Die Wissenschaftskultur der Aufklärung*. Hg. von Reinhard Mocek, Wittenberg-Halle, 1987, 106–119. o.

GERLACH, Otto: *Die Nationalerziehung im 18. Jahrhundert, dargestellt in ihrem Hauptvertreter Friedrich Eberhard v. Rochow*. Inaugural-Dissertation, Marienwerder, 1929

Gesellschaft und Staat im Spiegel deutscher Romantik. Hg. Jakob Baxa, Jena, 1924

GOPCSA Lajos: *A magyar gyorsírás története*. Budapest, 1893

Göttinger Gelehrte, Die Akademie der Wissenschaften zu Göttingen in Bildnissen und Würdigungen 1751–2001. Hg. Karl Arndt, Gerhard Gottschalk, Rudolf Smend, Göttingen, 2001

Göttingen. Geschichte einer Universitätsstadt. Band 2. 1648–1866. Hg. von Ernst Böhme, Rudolf Vierhaus, Göttingen, 2002

GREGUSS Mihály: *Compendium aestheticae*. Kassa, 1826, magyar fordítása Polgár Anikótól: *Greguss Mihály: Az esztétika kézikönyve*. Pozsony, Kalligram, 2000

GREILING, Werner: *Presse und Öffentlichkeit in Thüringen. Mediale Verdichtung und kommunikative Vernetzung im 18. und 19. Jahrhundert*. Köln–Weimer–Wien, 2003

Gróf Széchenyi István naplói. IV. 1830–1836, Vizsota Gyula, Budapest, 1934

Gróf Széchenyi István naplója (1848–1860). In: *Gróf Széchenyi István döblingi irodalmi hagyatéka*. Szerk. Károlyi Árpád, Budapest, 1921

GROSSE-BROCKHOFF, Helen: *Das Konzept der Klassischen bei Friedrich und August Wilhelm Schlegel*. Köln, Wien, 1981

GURKA Dezső: *A rassz fogalma körüli vita mint a göttingai tradíció és a kanti filozófia kapcsolódási pontja*. Magyar Filozófiai Szemle, 2003/4. 461–478. o.

GURKA Dezső: *Reflexiók és iniciatívák. Az Európán kívüli világ (re)prezentációja a göttingeni egyetemen.* Magyar Filozófiai Szemle 2003/3. 341–357. o.

GURKA Dezső: *Schelling filozófiájának magyarországi vonatkozásai a 18. század végén és a 19. század első évtizedeiben. A Közeltések a magyar filozófia történetéhez. Magyarország és a modernitás. Filozófiai recepció a 19. században* projekt honlapján (http://zeus.phil-inst.hu/recepcio/htm/207_belső.html)

GUTHRIE, William Keith Chambers: *A History of Greek Philosophy. Vol. I.* Cambridge, 1971 (reprint)

GÜNTHER, Carl: *Heinrich Zschokkes Jugend- u. Bildungsjahre (bis 1798).* Aarau, 1918

GYARMATHI Sámuel: *Affinitas. A magyar nyelv grammatikailag bizonyított rokonsága a finn eredetű nyelvekkel.* Budapest, 1999

H. BALÁZS Éva: *A reformkori nacionalizmus XVIII. századi gyökerei.* Történelmi Szemle, 1960/2–3. 319–322. o.

H. BALÁZS Éva: *A. L. Schlözer und seine ungarischen Anhänger.* In: *Formen der europäischen Aufklärung.* Hg. von Ferenc Engel-Jánosi, Grete Klingenstein, Hans Lutz, Bécs, 251–269. o.

H. BALÁZS Éva: *Berzeviczy Gergely, a reformpolitikus (1763–1795).* Budapest, 1967

H. BALÁZS Éva: *Barátunk, Lichtenberg.* In: *uő: Életek és korok. Válogatott írások.* Budapest, 2005, 339–341. o.

H. BALÁZS Éva: *Hungary and the Habsburgs 1765–1800. An Experiment in Enlightened Absolutism.* Budapest, 1997

H. BALÁZS Éva: *Zur Frage des ungarischen Nationalismus in der Habsburgmonarchie.* Österreich in Geschichte und Literatur, 1971, 134–146. o.

HAAN Lajos: *A magyarországi ágostai hitvallásu evangélikusok egyetemes gyűlései és az egyetemes világi felügyelői hivatal.* Budapest, 1882

HAGER, Fritz-Peter: *Stufen der religiösen Entwicklung bei Pestalozzi.* In: *Philosophie und Religion bei Pestalozzi. Pestalozzi-Bibliographie 1977–1992.* Hg. von Fritz-Peter Hager, Daniel Tröhler, Stuttgart, Wien, Bern, 1994, 7–46. o.

HARPRECHT, Klaus; DENE, Gisa: *Die Göttinger Universitätsmamsellen*. Göttingen, 1988

HEBENSTREIT, Wilhelm: *Wissenschaftliche-literarische Encyclopädie der Aesthetik*. Wien, 1843

HEGEDŰS Béla: *Valóságos Kalmár György: személy- és valóágpreferenciák a források tükrében*. PhD-dizertáció, forrás: <http://xviii.iti.mta.hu/hb/phd.pdf>

HEINRICH Gusztáv: *Grimm Jakab levele Schediushoz*. Egyetemes Philologiai Közlöny, 1898, 829. o.

HEINRICH Gusztáv: *Schedius Lajos emlékezete*. A Kisfaludy Társaság Évlapjai 1901–1902 (36), Budapest, 1903, 66–74. o.

HEINROTH, Johann Christian August: *Die Psychologie als Selbsterkenntnißlehre. Von Johann Christian August Heinroth, Professor der physischen Heilkunde auf der Universität zu Leipzig, und Arzt am St. Georgenhause daselbst*. Leipzig, 1827

HEIZ, Marion: *Sensualistischer Idealismus. Untersuchungen zur Erkenntnistheorie des jungen Herder (1763–1778)*. Hamburg, 1994

HELFFERICH, Adolph: *Der Organismus der Wissenschaft und die Philosophie der Geschichte*. Leipzig, 1856

HELLEBRANT Árpád: *Révai Miklós levelesládájából*. Irodalomtörténeti Közlemények, 1925, 98–108. o.

HERBART, Johann Friedrich: *Pestalozzi's Idee eines ABC der Anschauung, untersucht und wissenschaftlich ausgeführt*. Göttingen, 1802

HERBART, Johann Friedrich: *Rezension. Wie Gertrud ihre Kinder lehrt, in Briefen, von Heinrich Pestalozzi, 1802*. Göttingische Gelehrte Anzeigen, 1802, 2055–2063. o.

HERDER, Johann Gottfried: *Kritische Wälder*. Berlin, 1990

HERODEK Károly: *Emlékkönyv a Vakok József Nádor Kir. Orsz. Intézete 100 éves fennállásának ünnepe alkalmára*. Budapest, 1826

HERTWIG, Oscar: *Der Staat als Organismus. Gedanken zur Entwicklung der Menschheit*. Jena, 1922

HERZOG, Andreas: *Transkulturalität als Perspektive der Gesichtsschreibung deutschsprachiger Literatur*. In: *Wer mag wohl die junge, schwarzäugige Dame seyn? Zuordnungsfragen, Darstel-*

lungsprinzipien, Bewertungskriterien der deutsch(sprachig)en Literatur in Ostmittel- und Südosteuropa. Hg. von Werner Biechele, András F. Balogh, Budapest, 2002, 23–36. o.

HESS, Christel: *Johann Georg Meusel – „l'un des plus laborieux bibliographes allemands de la fin du 18e siecle”*. In: *uő: Presse und Publizistik in der Kurpfalz in der zweiten Hälfte des 18. Jahrhunderts*. Frankfurt am Main, Bern, New York, Paris, 1987, 154–155. o.

HEYDENREICH, Karl Heinrich: *System der Aesthetik*. Leipzig, 1790

HEYNE, Christian Gottlob: *Ad Apollodori Atheniensis Bibliothecam Notae*. II., Göttingen, 1783

HEYNE, Christian Gottlob: *Chr. G. Heynii Professoris Eloq. et Poes. Georgiae Augustae M. Britann. R. A. Consil. Aul. Opuscula Academica collecta et animadversionibus locupletata*. I–VI, Göttingen, 1785–1812

HEYNE, Christian Gottlob: *De homericorum mythorum natura, origine et caussis*. Novi Commentarii Societatis Regiae Scientiarum Göttingensis XIV. Göttingen, 1798–1799, 155–156. o.

HEYNE, Christian Gottlob: *De origine et caussis fabularum homericarum*. Novi Commentarii Societatis Regiae Scientiarum Göttingensis VII. Göttingen, 1777, 34–54. o.

HEYNE, Christian Gottlob: *Einleitung in das Studium der Antike oder Grundriß einer Anführung zur Kenntniß der alten Kunstwerke zum Gebrauche bey seinen Vorlesungen entworfen*. Göttingen, Gotha, 1782

HEYNE, Christian Gottlob: *Neue Schulverfassung und Schulordnung für die Stadtschule zu Göttingen*. Göttingen, 1798

HEYNE, Christian Gottlob: *Religionum et sacrorum cum furore peractorum origines et caussae*. Commentationes Societatis Regiae Scientiarum Göttingensis VIII. Göttingen, 1785–1786, 3–24. o.

HEYNE, Christian Gottlob: *Sammlung antiquarischer Aufsätze von Chr. G. Heyne. Erstes Stück*. Leipzig, Weidmanns Erben und Reich, 1778

HILÓCZKY Ágnes: *Rumy Károly György. Forráskutatás és biográfia*. PhD-disszertáció, Budapest, 2003

HINZ, Renate: *Johann Heinrich Pestalozzi. Ein Beitrag zur Rezeptionsgeschichte in Bremen (1798–1813). 6. Johann Friedrich Herbart.* In: *Studien zur Pestalozzi-Rezeption im Deutschland des frühen 19. Jahrhunderts.* Hg. von Fritz-Peter Hager, Daniel Tröhler, Bern, Stuttgart, Wien, 1995, 50–58. o.

HITTRICH Ödön: *A budapesti ágostai hitvallású evangélikus főgimnázium első száz esztendejének története.* Budapest, 1923

HITTRICH Ödön: *Schedius-émlék.* Budapest, 1925

HLOBIL, Tomáš: *Aesthetics in the Lecture Lists of the Universities of Halle, Leipzig, Würzburg, and Prague, 1785–1805.* kézirat, várható megjelenés: 2006, *Das achtzehnte Jahrhundert* című folyóiratban

HLOBIL, Tomáš: *Pražské přednášky z estetiky a poetiky Augusta Gottlieba Meißnera podle Johanna Joachima Eschenburga (S přihlédnutím k výuce estetiky na univerzitách ve Vídni a Freiburgu).* Estetika, 2004/3–4. 131–48. o.

HLOBIL, Tomáš: *The Historical Survey and the beginnings of the historiography of aesthetics.* In: *František Palacký: An Historical Survey of the Science of Beauty and the Literature on the Subject.* Ed. by Tomáš Hlobil, transl. by Derek and Maria Paton, Olomouc, 2002 XXII–XXXIV. o.

HLOBIL, Tomáš: *On the Origins of the Historiography of Aesthetics in the German-Language Area: A Preliminary Outline.* In: *Expressis verbis – Philosophische Betrachtungen. Festschrift für G. Schenk zum 65. Geburtstag.* Hg. von Matthias Kaufmann, Andrej Krause, Halle, 2003, 147–158. o.

HOHNER, Ulrich: *Zur Problematik der Naturnachahmung in der Ästhetik des 18. Jahrhunderts.* Erlangen, 1976

HOMANN, Renate: *Erhabenes und satirisches. Zur Grundlegung einer Theorie ästhetischer Literatur bei Kant und Schiller.* München, 1977

HOÓS Éva: *Az 1790/91-es országgyűlésről kiküldött közművelődési bizottság tevékenysége az akadémia, egyetem, népoktatás, konviktusok, és leánynevelés kérdésében. (1791–1793).* Kandidátusi disszertáció, Budapest, 1994

HORÁNYI Elek: *Nova Memoria Hungarorum et provincialium scriptis editis notorum quam excitat...* I, Pest, 1792

HORNYÁK Mária: *Brunszvik Teréz és Heinrich Pestalozzi*. In: *A XIX. század magyar pedagógusai a polgárosodásért*. Szerk. Dombi Alice, Oláh János, Gyula, 2003, 128–133. o.

HORNYÁK Mária: *Első óvodánk története (Buda-Krisztinaváros) 1828–1867*. Martonvásár, 2003

Horvát István és Ferenczy János levelezése. Kiadta Soós István. Budapest, 1990

HORVÁTH János: *Kisfaludy Károly és íróbarátai*. Budapest, 1955

HORVÁTH János: *Kisfaludy Károly évtizede*. Budapest, 1936

HUME, David: *Of the Standard of Taste*. Magyarul I. Janus IV/1. 1987 ősz, 61–68. o.

HUNFALVY Pál: *A görög nyelv ügye Magyarországon*. Budapest, 1890

HUSZTINÉ RÉVHEGYI Rózsi: *Jánosi Béla: Schedius Lajos esztétikai elmélete*. Egyetemes Philologiai Közölny, 1916, 648–649. o.

ILÉSSY János: *Az 1754–55. országos nemesi összeírás*. Budapest, 1902

IMRE Mihály: *Melanchton retorikájától Buzinkai Mihályig*. In: *Retorikák a reformáció korából*. Szerk. Imre Mihály, Debrecen, 2000, 399–401. o.

INFRANCA, Antonino: *Kant Örök béke című írásának paradoxonjai*. Magyar Filozófiai Szemle, 1998/1–3. 193–213. o.

Insula Lutherana. Képek a Deák téri Evangélikus Gyülekezet kétszáz éves történetéből. Vál., írta: Fabiny Tibor, Budapest, 1987

ISOZ Kálmán: *A Pest-budai Hangászgyegesület és nyilvános hangversenyei (1836–1851)*. Tanulmányok Budapest múltjából, III. Budapest, 1934

IZDENCZY József: *Unmaßgebliche Gedanken über das dermalen im Königreiche Ungern bestehende Contributions-System*. Zeitschrift von und für Ungern, II. Bd, 1. Ht 20–41. o.

JÁNOSI Béla: *Schedius Lajos esztétikai elmélete*. Felolvasta 1915. évi márczius hó 1-én. (Értekezések a nyelv- és széptudományok köréből 6.) Budapest, MTA, 1916 (ennek folyóiratban

megjelent változata: *Schedius Lajos aesthetikája*. Akadémiai Értesítő, 1916, 27–33. o.)

JÁNOSI Béla: *Szerdahely György aesthetikája*. Budapest, MTA, 1914

József nádor iratai. I–II. Kiadta Domanovszky Sándor, Budapest, 1925, 1929

JÜGELT, Karl-Heinz: *Die erste Geschichte des ungarischen Theaters aus dem Jahre 1798*. Német Filológiai Tanulmányok, XIII. Debrecen, 1979

JÜGELT, Karl-Heinz: *Die Recensionen der ungarischen und Ungarn betreffenden Schriften in der „Allgemeinen Literatur-Zeitung“ 1785–1803*. Rostock, 1975

JÜGELT, Karl-Heinz: *Eine wiederentdeckte ungarische Literaturgeschichte aus dem Jahre 1798*. Német Filológiai Tanulmányok IX. Debrecen, 1975, 65–94. o.

KANT, Immanuel: *Immanuel Kant über Pädagogik*. Hg. von Theodor Vogt, Langensalza, 1901

KANT, Immanuel: *Werkausgabe in 12 Bänden*. Hg. von Wilhelm Weischedel, Band 10: *Kritik der Urtheilskraft*. Frankfurt am Main, 1974

KANZ, Kai Torsten: *Nationalismus und internationale Zusammenarbeit in den Naturwissenschaften. Die Deutsch-französischen Wissenschaftsbeziehungen zwischen Revolution und Restauration 1789–1832*. Stuttgart, 1997

KANYA Pál: *A' Pesti Á.V.Evang. Iskola történeteinek rövid vázolata, melyet Schedius Lajos ... félszázados fáradhatatlan, önmegtágadó munkásságának a' gyülekezet által tartatott örömmünnepe alkalmával közre bocsátott Kanya Pál, a' Pesti Á. V. Gynnasium egyik r. oktatója*. Pesten, 1843

KARDOS József: *Schedius és az iskolaügy*. Turul, 1999/3–4. 87–89. o.

KARDOS József: *Schedius Lajos, a felvilágosult szellem embere*. Lipszky Emlékülés és Kiállítás, 1998. 12. 04. <http://lazarus.elte.hu/hun/tantort/1998/kardos.html>

Kazinczy Ferencz levelezése. I–XXI, Közzéteszi Váczy János, 1890–1911

- Kazinczy Ferencz tübingai pályaműve a magyar nyelvről 1808.* Kiadta: Heinrich Gusztáv, Budapest, 1916
- KECSKEMÉTI Gábor: *Prédikáció, retorika, irodalomtörténet.* Budapest, 1998
- KECSKÉS András: *A magyar verselméleti gondolkodás története. A kezdetektől 1898-ig.* Budapest, 1991
- KEMPELEN Béla: *Magyar nemes családok.* CD-ROM, Arcanum, 2001
- KEMPF, Thomas: *Aufklärung als Disziplinierung. Studien zum Diskurs des Wissens in Intelligenzblättern und gelehrten Beilagen der zweiten Hälfte des 18. Jahrhunderts.* München, 1991
- KENYERES Imre: *A magyar irodalomtörténetrás fejlődése a XVIII. században.* [s.l.], 1934
- KENYERES Zoltán: *Vázlat Horváth Jánosról.* In: uő: *Irodalom, történet, írás.* Budapest, 1995, 49–51. o.
- KERÉNYI Ferenc: *Az első magyar színtársulat könyvtárának története.* Magyar Könyvszemle, 1974, 331–338. o.
- KERÉNYI Ferenc: *Epikai és történetírói műsorforrások a magyar hivatalos színjátszás első évtizedeiben.* Irodalomtörténet, 1978, 527–538. o.
- KERÉNYI Ferenc: *Pest vármegye irodalmi élete 1790–1867.* Budapest, 2002
- KERMAN, Joseph: *Theories of Late Eighteenth-Century music.* In: *Studies in Eighteenth-Century British Art and Aesthetics.* Ed. by Ralph Cohen, Berkeley, Los Angeles, London, 1985
- KERSTING, Christa: *Die Genese der Pädagogik im 18. Jahrhundert. Campes „Allgemeine Revision“ in Kontext der neuzeitlichen Wissenschaft.* Inaugural-Dissertation, Berlin-Delbrück, 1992
- KERTBENY Károly: *Silhouetten und Reliquien.* Wien, 1861
- KERTBENY Károly: *Zur Theatergeschichte von Budapest,* Ungarische Revue, 1881, 636–658, 845–879. o.
- KESZTLER Lőrinc: *A Nemzeti Zenede alapításának 125. évfordulójára.* Parlando, 1965/4. 1–12. o.
- KLEIN, Jürgen: *Ansätze zur Begründung einer allgemeinen Wissenschaftssprache bei Thomas Hobbes, John Locke und Johann*

Heinrich Lambert. In: *Mehrsprachigkeit in der Deutschen Aufklärung*. Hg. von Dieter Kimpel, Hamburg, 1985, 197–221. o.

KLUCKHOHN, Paul: *Persönlichkeit und Gemeinschaft. Studien zur Staatsauffassung der Deutschen Romantik*. Halle-Saale, 1925

KLUETING, Harm: „Bürokratischer Patriotismus.“ *Aspekte des Patriotentums im thesesianisch-josephinischen Österreich*. In: *Patriotismus*. Hg. von Günter Birtsch, Hamburg, 1991, 37–52. o.

KOCZISZKY Éva: *J. G. Hamann és a modernitás kritikája*. Hermeneutikai Kutatóközpont, Budapest, 2000

KÓKAY György: *A magyar hírlap- és folyóiratirodalom kezdetei (1780–1795)*. Budapest, 1970

KÓKAY György: *Könyv, sajtó és irodalom a felvilágosodás korában*. Budapest, 1983

KOLLER, Josef Benedikt: *Entwurf zur Geschichte und Literatur der Aesthetik, von Baumgarten bis auf die neueste Zeit*. Regensburg, Montag und Weißischen Buchhandlung, 1799

KONTLER László: *The ancien régime in memory and theory. Edmund Burke and his German followers*. *European Review of History*, 1997/1. 31–43. o.

KORNIS Gyula: *A magyar művelődés eszményei 1777–1848*. I. Budapest, 1927

KOROMPAY H. János: *A „jellemzetes” irodalom jegyében. Az 1840-es évek irodalomkritikai gondolkodása*. Budapest, 1998

KOSÁRY Domokos: *Társadalomtudomány és szellemi élet a harmincas években*. Magyar Tudomány, 1982, 718–734. o.

Kossuth Lajos összes munkái. XII, Budapest, 1957

KOSZÓ János: *Fessler Ignác Aurél élete és szépirodalmi működése*. Budapest, 1915

KOWALSKA, Eva: *Horizonte der Mädchenausbildung im 18. Jahrhundert*. In: *Städtisches Alltagsleben in Mitteleuropa vom Mittelalter bis zum Ende des 19. Jahrhunderts*. Hg. von Viliam Čičaj, Othmar Pickl, Bratislava, 1998, 195–204. o.

Kölcsey Ferenc minden munkái. *Országgyűlési napló*. Sajtó alá rendezte Völgyesi Orsolya, Budapest, 2000

KÓSZEGHY Sándor: *Nemes családok Pest vármegyében*. Budapest, 1899

KRAUSE, Peter D.: *Unbestimmte Rhetorik. Friedrich Schlegel und die Redekunst um 1800*. Tübingen, 2001

KRAUSS, Ludwig: *Paul Schedius-Melissus*. Nürnberg, 1918

KRUG, Wilhelm Traugott: *Versuch einer systematischer Encyclopädie der schönen Künste*. Leipzig, 1802

KULENKAMPPF, Jens: *Kants Logik des ästhetischen Urteils*. Frankfurt am Main, 1978

KÜTNER, Karl August: *Charaktere teutscher Dichter und Prosaisten von Kaiser Karl dem Großen bis auf Jahr 1780*. I–II, Berlin, Voß, 1781

LEMPICKI, Sigmund von: *Geschichte der deutschen Literaturwissenschaft bis zum Ende des 18. Jahrhunderts*. Göttingen, 1976 (2. Auflage)

LENDVAI L. Ferenc: *A földrajz filozófiája*. Publicationes Universitatis Miskolciensis. Sectio philosophica, 1995/1. 19–26. o.

LICHTENBERG, Christoph Georg: *Von dem Nutzen, den die Mathematik einem Bel Esprit bringen kann*. Hannoverischen Magazin, 1766, forrás: <http://www.mecanique.org/lichtenberg/nutzen.html>

LICHTENBERG, Georg Christoph: *De nova methodo naturam ac motum fluidi electrici investigandi*. Novi Commentarii Societatis Regiae Scientiarum Göttingensis. Commentationes physicae et mathematicae classis VIII. Göttingen, 1778

LICHTENBERG, Georg Christoph: *Georg Christoph Lichtenberg's vermischte Schriften nach dessen Tode aus den hinterlassenen Papieren gesammelt und hereausgegebenen von Ludwig Christian Lichtenberg und Friedrich Kries*. I. Göttingen, Dieterich, 1800

LICHTENBERG, Georg Christoph: *Über Physiognomik; wider die Physiognomen. Zu Beförderung der Menschenliebe und Menschenkenntniß*. Göttingen, 1778

LICHTENBERG, Georg Christoph: *Wider Physiognostik. Eine Apologie von G.C.L.* In: *Georg Christoph Lichtenberg. Schriften und Briefe*. III. Hg. von Wolfgang Promies, München, 1972, 552–562. o.

LINKE, Max: *Carl Ritter*. Geographers. Bibliographical Studies 1981 (V, London), 99–108. o.

LOESCHE, Georg: *Die evangelischen Fürstinnen im Hause Habsburg. Eine historisch-psychologische Studie*. Wien, 1904

LONG, Anthony Arthur: *Hellenisztikus filozófia*. Budapest, 1998

LUKCSICS Pál: *Adalék a budapesti egyetem történetéhez*. Magyar Paedagogia, 1914, 167–168. o.

LUKCSICS Pál: *Schwartner Márton élete és tudományos jelentősége*. Veszprém, 1914

MADAR Béla: *Nemzetértelmezés a Tudományos Gyűjteményben*. In: *Tanulmányok Karácsonyi Béla hetvenedik születésnapjára*. Szerk. Kulcsár Péter, Madar Béla, Monok István, Szeged, 1989 131–140. o.

Magyar színháztörténet 1790–1873. Szerk. Kerényi Ferenc, Budapest, 1990

Magyarország története 1686–1790. II. kötet, főszerk. Ember Győző, Heckenast Gusztáv, Budapest, 1989

Magyarország története a 19. században. Szöveggyűjtemény. Szerk. Pajkossy Gábor, Budapest, 2003

MAJOR Ervin: *Liszt Ferenc magyarsága: Liszt Ferenc, báró Eötvös József és a Pest-Budai Hangászegyesület*. In: *uő: Fejezetek a magyar zene történetéből*. Budapest, 1967, 192–256. o.

MAJORSZKY János: *Honoribus magn. ac clarissimi dni Ludovici de Schedius, dum is in s. c. et. r. a. m. consiliarium clementer denominaretur*. Buda, Typ. reg. universti. Hung., 1830

MÁLYUSZNÉ CSÁSZÁR Edit: *Schedius Lajos politikai magatartásának ürügyén...* Irodalomtörténet, 1977, 201–204. o.

MÁLYUSZNÉ CSÁSZÁR Edit: *Vörösmarty Mihály: Dramaturgiai Lapok*. Irodalomtörténeti Közlemények, 1971, 251–253. o.

MAN, Paul de: *The Rhetoric of Romanticism*. New York, 1984

MARGÓCSY István: *A magyar nyelv jelenléte a 18. századi iskoláztatásban*. In: *Tanulmányok a magyar nyelv ügyének 18. századi történetéből*. Szerk. Bíró Ferenc, Budapest, 2005, 71–152. o.

MARGÓCSY István: *Szerdahely György Alajos művészetelmélete*. Irodalomtörténeti Közlemények, 1989/1–2. 1–33. o.

MARGÓCSY István: *Verseghy Ferenc esztétikája*. Irodalomtörténeti Közlemények, 1981/5–6. 545–560. o.

Mária Dorottya. Az utolsó magyar nádorné élete képekben. Szerk., előszó: Fabiny Tibor, Budapest, 1997

MARINO, Luigi: *Der „Geist der Auslegung.“ Aspekte der Göttinger Hermeneutik (am Beispiel Eichhorns)*. In: *Hermeneutik der Aufklärung*. Hg. von Alex Bühler, Luigi Cataldi Madonna, Hamburg, 1994, 71–90. o.

MARINO, Luigi: *Praeceptores Gemaniae. Göttingen 1770–1820*. Göttingen, 1995

MARKUSOVSZKY Sámuel: *A Pozsonyi Ág. Hitv. Evang. Lyceum története kapcsolatban a Pozsonyi Ág. Hitv. Evang. Egyház Multjával*. Pozsony, Wigand, 1896

MARMIER, Jean: *La Révolution française et Horace*. In: uő.: *Au miroir de la culture antique: mélanges offerts au Président René Marache*. Rennes, 1992, 345–353. o.

MAY István: *Miller Jakab Ferdinánd levelesládájából*. Közreadja May István, Magyar Könyvszemle, 1991/3. 266–278. o.

McCARTHY, John A.: *Reviewing Nation: The Book Review and the Concept of Nation*. In: *The Eighteenth Century German Book Review*. Ed. by Herbert Rowland, Kar J. Fink, Heidelberg, 1995, 151–167. o.

McCLOSKEY, Mary A.: *Kant's Aesthetic*. London, 1987

MEDERER, Wolfgang: *Romantik als Aufklärung der Aufklärung? Ein Beitrag zur Rekonstruktion politischer Theorie in der deutschen Romantik*. Frankfurt am Main, Bern, New York, Paris, 1987

MEINHARDT, Günther: *Die Universität Göttingen. Ihre Entwicklung und Geschichte von 1734–1974*. Göttingen, Frankfurt, Zürich, 1977

MENDELSSOHN, Moses: *Briefe über die Empfindungen*. Berlin, 1755

MENGS, Anton Raphael: *Gedanken über die Schönheit und über den Geschmack in der Malerei. Herrn Johann Winckelmann*

gewidmet von dem Verfasser. Herausgegeben von J. Caspar Füeßli, Zürich, Heidegger, 1762

MENZEL, Norbert: *Der antropologische Charakter des Schönen bei Baumgarten.* Wanne-Eickel, 1969

MERTON, Robert K.: *Társadalomelmélet és társadalmi struktúra.* Budapest, 2002

MÉSZÁROS András: *A filozófia Magyarországon a kezdetektől a 19. század végéig.* Pozsony, 2000

MEUSEL, Johann Georg: *Das gelehrte Teutschland oder Lexikon der jetzt lebenden teutschen Schriftsteller.* A lexikont Meusel többször adta ki, bővítve, legteljesebb és legutolsó az 5. kiadás (23 Bde., Meyer, Lemgo, 1796–1834). Újabb kiadása: Hildesheim, 1966. Registerbd. bearb. von Maria-Theresia Kirchberg, Rainer Pörzgen, München, 1979

MEYER, Regina: *Das Licht der Philosophie. Reformgedanken zur Fakultätenhierarchie im 18. Jahrhundert von Christian Wolff bis Immanuel Kant.* In: *Universitäten und Aufklärung.* Hg. von Notker Hammerstein, Göttingen, 1995, 97–124. o.

MEZEI Márta: *Nyilvánosság és műfaj a Kazinczy-levelezésben.* Budapest, 1994

MICHEL, Willy: *Ästhetische Hermeneutik und frühromantische Kritik. Friedrich Schlegels fragmentarische Entwürfe, Rezensionen, Charakteristiken und Kritiken (1795–1801).* Göttingen, 1982

MILLER, Johann Peter: *Grundsätze einer weisen und christlichen Erziehungskunst.* Göttingen, 1769

Mindennapi. Horvát István pest-budai naplója. 1805–1809. Budapest, 1967

Minisztertanácsi jegyzőkönyvek. CD-ROM, Arcanum, 2000, forrás: <http://www.arcanum.hu/mol>

MISCHER, Sibille: *Der verschlungene Zug der Seele. Natur, Organismus und Entwicklung bei Schelling, Steffens und Oken.* Würzburg, 1997

MISKOLCZY Ambrus: *Mi a magyar? Nemzetharakterológia és nemzeti mitológia válaszutján.* Századok, 1998/6. 1263–1304. o.

MITSCHERLICH, Christian Guilhelm: *Christ. Guil. Mitscherlichii Phil. Prof. Extraord. Lectiones in Catullum et Propertium.* Göttingen, 1784

MITSCHERLICH, Christian Guilhelm: *Q. Horatii Flacci opera. Illustravit Christ. Guil. Mitscherlich Professor Publ. Ordin. in Academia Gotingensi.* I–II. Lipse, 1800

MITTERBAUER, Helga: *Kulturtransfer – ein vielschichtiges Beziehungsgeflecht.* Newsletter Moderne, 1999/1. 23–25. o.

MOJZISSOVITS György: *Ode viro spect. clar. ac doct. Ludovico a Schedius dum onomasim suam anno 1820. die 8. calendarum Sept. sanus ac vegetus recoleret per gratos discipulos pie oblata, dicata, sacrata.* Pest, 1820

MOLNÁR Máté: *Kant és az örök béke.* Hadtörténeti Közlemények, 2001/2–3. 448–454. o.

MONA Ilona: *Mátray Gábor zenepedagógus 1796–1875.* Parlando, 1976/4. 15–17. o.

Monatliche Früchte, einer gelehrten Gesellschaft in Hungarn. Pesth und Ofen, 1784

MONECKE, Wolfgang: *Wieland und Horaz.* Köln–Graz, 1964

MORVAY Győző: *Jánosi Béla: Schedius Lajos esztetikai elmélete.* Irodalomtörténet, 1916, 176–177. o.

MÜLLER, Detlef K.: *Sozialstruktur und Schulsystem. Aspekte zum Strukturwandel des Schulwesens im 19. Jahrhundert.* Göttingen, 1977

MÜLLER, Götz: *Jean Pauls Asthetik und Naturphilosophie.* Tübingen, 1983

MÜLLNER Mátyás: *A soproni ec. főtanoda története a soproni ev. gyülekezet nevezetesebb eseményeivel együtt. A tanoda három százados emlékünnepe alkalmával kiadta Müllner Mátyás tanár.* Sopron, 1857

NAGY Endre: *A magyar esztétika történetéből. Felvilágosodás és reformkor.* Budapest, 1983

NAGY Iván: *Magyarország családai. Czimerekkel és nemzedérendi táblákkal.* CD-ROM, Arcanum, 1999

Naturnachamung als pädagogisches und gesellschaftspolitisches Programm (Comenius, Thomasius, Shr. Wolff). In: *Gottebenbildlichkeit und Naturnachahmung im Säkularisierungsprozeß. Problemgeschichtliche Studien zur deutschen Lyrik in Barock und*

Aufklärung. Hsg. von Wilfried Barner, Richard Brinkmann, Friedrich Sengle, Max Niemeyer Verlag Tübingen, 1981, 238–264. o.

NÉMEDI Lajos: *Schedius Lajos magyar irodalomtörténetéről*. Irodalomtörténeti Közlemények, 1979, 282–286. o.

NICKAU, Klaus: *Karl Otfried Müller, Professor der Klassischen Philologie 1819–1840*. In: *Die Klassische Altertumswissenschaft an der Georg-August-Universität Göttingen. Eine Ringvorlesung zu ihrer Geschichte*. Hg. Carl Joachim Classen, Göttingen, 1989, 27–50. o.

NITSCH, Karl Daniel: *Kurze Nachrichten von dem Leben Johann Georg Stretsko's*. Zeitschrift von und für Ungern, VI. Bd, 2. Ht, 106–112. o.

NOXON, James: *Hume's Philosophy on Education*. In: *Education in the 18th Century*. Ed. by John D. Browning, New York and London, 1979, 44–58. o.

Nuncium de operibus botanicis duobus, quorum alterum, Botanische Reise in Ungern inscribetur, alterum Plantae rariores Hungariae indigenae, descriptionibus et iconibus illustratae. Literärischer Anzeiger für Ungern, 1799. No. 17. szám mellékleteként

NYIRY Erzsébet: *Werthes Frigyes Ágost Kelemen pesti éve (1784–1791). Adalékok első Zrínyi-drámánk történetéhez*. Budapest, 1939

NYULÁSZINÉ STRAUB Éva: *MOL. 1526 utáni gyűjtemény*. Budapest, 2003

O'FLAHERTY, James C.: *Johann Georg Hamann. Einführung in sein Leben und Werk*. Frankfurt am Main, Bern, New York, Paris, 1989

OKEN, Lorenz: *Okens Lehrbuch der Naturgeschichte. Erster Theil. Mineralogie*. Leipzig, C. H. Reclam, 1813

OLÁH János: *Schedius Lajos az evangélikus iskolák korszerűsítéséért*. In: *A XIX. század magyar pedagógusai a polgárosodásért*. Szerk. Dombi Alice, Oláh János, Gyula, 2003, 120–125. o.

OLÁH János: *Schedius Lajos és tantervei*. Pedagógiai Módszertani Közlemények, 2004/4. 179–183. o.

OROSZ Ernő: *Heves és a volt Külső-Szolnok egyesült vármegye nemes családjai*. <http://www.vfmk.hu/vfok/orosz/orosz.html>

OSWALDER, Fritz: *Pestalozzi – eine pädagogischer Kult. Pestalozzis Wirkungsgeschichte in der Herausbildung dem modernen Pädagogik*. Weinheim, Basel, 1996

PAETZOLD, Heinz: *Asthetik des deutschen Idealismus. Zur Idee ästhetischer Rationalität bei Baumgarten, Kant, Schelling, Hegel und Schopenhauer*. Wiesbaden, 1983

PAETZOLD, Heinz: *Rhetorik-Kritik und Theorie der Künste in der philosophischen Ästhetik von Baumgarten bis Kant*. In: *Von der Rhetorik zur Ästhetik. Studien zur Entstehung der modernen Ästhetik im 18. Jahrhundert*. Hg. Von Gerard Rauled, Rennes, 1995, 7–37. o.

PAPP Zoltán: *Aesthetisch wohnt der Mensch. Kísérlet Az ítélő-erő kritikája szépségelméletének értelmezésére*. Gond, 1998/5–6. 27–89. o.

PÁSZTI László: *Schedius Lajos és Blaschnek Sámuel Magyarország-térképének kiadásváltozatai*. Geodézia és Kartográfia, 2002/11. 12–17. o.

PAULER Tivadar: *A budapesti magyar Királyi Tudományegyetem története*. Budapest, 1880

PAULSEN, Friedrich: *Geschichte des gelehrten Unterrichtes auf den deutschen Schulen und Universitäten vom Ausgang des Mittelalters bis zur Gegenwart*. I–II, Leipzig, 1896–1897

PAUSZ Gabriella: *Nemes Arner Mária Terézia (1772–1829) és írói köre*. Budapest, 1917

PAYR Sándor: *Mária Dorottya nádorasszony. Egykorú napló és eredeti levelek tükrében*. Budapest, 1908

PAYR Sándor: *Negyedfélszázados főiskola Sopronban. Emlékfüzet a soproni evang. lyceum 350 éves jubileumára*. Sopron, 1907

PENKE Olga: *Őz Pál francia vonatkozású kéziratai*. In: *Tanulmányok a francia forradalom történetéről*. Szerk. Vadász Sándor, Budapest, 1989, 267–283. o.

PERECZ László: *A „nemzeti filozófia” születése (Egy 1847-es akadémiai vitáról)*. Gond, 1992/2. 29–36. o.

Phantasien über die Kunst, für Freunde der Kunst. Herausgegeben von Ludwig Tieck. Hamburg, F. Verthes, 1799

PINTÉR Jenő: *Magyar irodalomtörténet. V. A magyar irodalom a XIX. század első harmadában.* Budapest, 1932

POÓR János: *Adók, katonák, országgyűlések 1796–1811/12.* Budapest, 2003

PORKOLÁB Tibor: *Néhány szempont az emlékezés műfajának vizsgálatához.* In: *Antropológia és irodalom. Egy új paradigma útkeresése.* Szerk. Biczó Gábor, Kiss Noémi, Debrecen, 2003, 225–240. o.

PREISS, Bettina: *Die archäologische Beschäftigung mit der Laokoongruppe. Die Bedeutung Christian Gottlob Heynes für die Archäologie des 18. Jahrhunderts.* Inaugural-Dissertation, Bonn, 1992

PRUZSINSZKY Sándor: *Természetjog és politika a XVIII. századi Magyarországon Batthyány Alajostól Martinovicsig.* Budapest, 2001

PUKÁNSZKY Béla: *A magyarországi német irodalom története. A legrégebb időktől 1848-ig.* Budapest, 1926

PUKÁNSZKY Béla: *Német polgárság magyar földön.* Budapest, 1940

RAABE, Paul: *Johann Georg Meusels Schriftstellerlexikon.* In: uó: *Bücherlust und Lesefreuden: Beiträge zur Geschichte des Buchwesens im 18. und frühen 19. Jahrhundert.* Stuttgart, 1984, 117–139, 294–300. o.

RADNAI Rezső: *Aesthetikai törekvések Magyarországon 1772–1817.* Budapest, Franklin-Társulat, 1889

RATHMANN János: *Die „Volks“-Konzeption bei Herder.* In: *Volk – Nation – Vaterland.* Hg. von Ulrich Hermann, Hamburg, 1996, 55–61. o.

REISZ T. Csaba: *Magyarország általános térképének elkészítése a 19. század első évtizedében.* Budapest, 2002

RINGLEBEN, Joachim: *Über die Anfänge der Göttingischen Gelehrten Anzeigen.* In: *Die Wissenschaften in der Akademie. Vorträge beim Jubiläumskolloquium der Akademie der Wissenschaften zu Göttingen im Juni 2000.* Hg. von Rudolf Smend und Hans-Heinrich Voigt, Göttingen, 2002, 345–356. o.

RITOÓK Zsigmond: *Ponori Thewrewk Emil.* Budapest, 1993

RITTER, Carl: *Einleitung zur allgemeinen und vergleichenden Geographie und Abhandlungen zur Begründung einer mehr wissenschaftlichen Behandlung der Erdkunde*. Berlin, 1852

ROHONYI Zoltán: *A romantikus korszakküszöb*. Budapest, 2001

ROMBERG, Helga: *Staat und Höhere Schule. Ein Beitrag zur deutschen Bildungsverfassung vom Anfang des 19. Jahrhunderts bis zum Ersten Weltkrieg*. Weinheim und Basel, 1979

ROMSICS Ignác: *Plans and Projects for Integration in East Central Europe in the 19th and 20th Centuries: Toward a Typology*. In: *Geopolitics in the Danube Region. Hungarian Reconciliation Efforts, 1848–1998*. Ed. Ignác Romsics, Béla K. Király, Budapest, 1999, 1–20. o.

ROWLAND, Herbert: *The Physiognomist Physiognomized: Matthias Claudius's Review of Lavater's Physiognomische Fragmente*. In: *The Eighteenth Century German Book Review*. Ed. by Herbert Rowland, Kar J. Fink, Heidelberg, 1995, 17–31. o.

Saecular-Feier der Georg-August-Universität. 17–18–19. September 1837. Almanach der hundertjährigen Jubelfeier der Georgia Augusta. Dr. G. F. Schumacher. In: Hans-Heinrich Himme: *Stich-haltige Beiträge zur Geschichte der Georgia Augusta in Göttingen*. Göttingen, 1987, 190–193. o.

Sándor Lipót főherceg nádor iratai. Kiadta Mályusz Elemér, Budapest, 1926

SARLAY Imre: *A Spielenberg család őse*. Magyar Családtörténeti Szemle, 1942, 17. o.

SARLÓS Márton: *Az organikus és a Szentkorona-államelmélet a magyar jogtörténetírásban*. Budapest, 1960, különnyomat a *Magyar Tudomány*, 1960/3. számából

SAS Andor: *Hegel Magyarországról*. Athenaeum, 1917, 358–365. o.

SASKU Károly: *Tanítás alaptudománya*. Pest, 1837

SATURA, Vladimir: *Kants Erkenntnispsychologie, in den Nachschriften seiner Vorlesungen über empirische Psychologie*. Bonn, 1971

SCHÄFER, Eckart: *Deutscher Horaz: Conrad Celtis, Georg Fabricius, Paul Melissus, Jacob Balde. Die Nachwirkung des Horaz*

in der neolateinische Dichtung Deutschlands. Wiesbaden, 1976, 65–108. o.

SCHANZE, Helmut: *Romantische Rhetorik*. In: *Romantik-Handbuch*. Hg. von Helmut Schanze, Stuttgart, 1994, 336–342. o.

SCHEDIUS Lajos (ifj.): *Törvényjavaslat a büntettekről és vét-seégekről szóló büntető törvénykönyv némely határozatainak módosításáról. Előadói tervezet. A magyar királyi igazságügy-minisz-terium megbízásából készítette Schedius Lajos*. Budapest, 1890

SCHEDIUS Lajos Eduard: *Positiones ex universa jurisprudentia et Scientiis politicis, quas pro obtinendis in jure summis honoris publice disputabit Ludovicus Eduard Schedius*. Pest, 1820

SCHEDIUS, Elias: *De Diis Germanis sive veteri Germanorum, Gallorum, Britannorum, Vandalorum religione syngrammata quatuor*. Amsterdam, 1648

SCHEDIUS, Elias: *Eliae Schedii De Diis Germanis Sive Veteris Germanorum, Gallorum, Britannorum Vandalorum Religione Syngrammata Quatuor, Cum Figuris Aeneis, Notis Et Observationibus Illustravit Joannes Jarkius. Accessit Praefatio Jo. Alberti Fabricii Et Appendicis Loco Jo. Georg Keyserli Dissertatio De Cultu Solis, Freji et Othini*. Halle, 1728

SCHEDIUS, Joannes: *Aeropagus, id est, Vetustissimum Athenarum et totius Graeciae tribunal, ex ultima antiquitate erutum...* Wittenberg, 1677

SCHEDIUS, Paul: *Die Psalmen Davids in Teutische gesang-reymen nach Französischer melodeien und sylben art mit sön-derlichem fleise gebracht*. Heidelberg, 1572

SCHEDIUS, Paul: *Odae Palatinae: Ad serenissimos illust-rissimosque Princeps Iohannem Casimirum Administratorem, et Fridericum IV. Academiae Rectorem, Comites Palatinos ad Rhe-num, Duces Boiorum, scriptae a Paulo Melisso Franco*. Heidelberg, 1588

SHELLER, Immanuel Johann Gerhard: *J. G. Schelleri Præ-cepta Stili bene Latini in primis Ciceroniani, seu eloquentiæ Ro-manæ quatenus hæc nostris temporibus in dicendo et scribendo usurpari potest summa diligentia ... tradita et illustrata*. Lipsiæ, 1779

SHELLING, Friedrich W. J.: *Einleitung zu einem Entwurf eines Systems der Naturphilosophie. Über den Begriff der speculativen Physik und die innere Organisation eines Systems dieser Wissenschaft.* Lipcse, 1799

SHELLING, Friedrich W. J.: *Erster Entwurf eines Systems der Naturphilosophie.* Jena, Lipcse, 1799

SHELLING, Friedrich W. J.: *Eszmék a természet filozófiájához mint bevezetés e tudomány tanulmányozásához.* In: *Friedrich W. J. Schelling fiatalkori írásai.* Ford. és szerk. Weiss János, Pécs, 2003, 145–180. o.

SHELLING, Friedrich W. J.: *Ideen zu einer Philosophie der Natur.* Lipcse, 1797

SHELLING, Friedrich W. J.: *Von der Weltseele, eine Hypothese der höheren Physik zur Erklärung des allgemeinen Organismus. Nebst einer Abhandlung über das Verhältniß des Realen und Idealen in der Natur oder Entwicklung der ersten Grundsätze der Naturphilosophie an den Principien der Schwere und des Lichts.* Von J.W.J. Schelling. Dritte verbesserte Auflage. Hamburg, Friedrich Verthes, 1809

SCHIMPF, Wolfgang: *Heynes Arbeiten während der Jahre 1769–1812.* In: *Die Rezensenten der Göttingischen Gelehrten Anzeigen 1760–1768.* Bearb. und hg. von Wolfgang Schimpf, Göttingen, 1982, 86–87. o.

SCHINDEL, Ulrich: *Christian Gottlob Heyne als Schulreformer.* Gymnasium, 1988, 193–208. o.

SCHLEGEL, Friedrich: *A filozófiáról.* Gond, 1998, 141–158. o.

SCHLEGEL, Friedrich: *Über die Homerische Poesie. Mit Rücksicht auf die Wolfschen Untersuchungen (1796).* In: *Kritische Friedrich Schlegel Ausgabe.* I. Hg. Ernst Behler, Paderborn, 1958, 116–132. o.

SCHLEGEL, Friedrich: *Über das Studium der Griechischen Poesie (1797)* In: *Kritische Friedrich Schlegel Ausgabe.* I. Hg. Ernst Behler, Paderborn, 1958, 217–366. o.

SCHLEGEL, Friedrich: *Geschichte der Poesie der Griechen und Römer (1798)* In: *Kritische Friedrich Schlegel Ausgabe.* I. Hg. Ernst Behler, Paderborn, 1958, 395–568. o.

SCHLEGEL, Friedrich: *Von der Schönheit in der Dichtkunst*. In: *Kritische Friedrich Schlegel Ausgabe*. XVI., Hg. Ernst Behler, Paderborn, 1958, 5–31. o.

SCHMID, Christian Heinrich: *Chronologie des deutschen Theaters*. Hg. von Paul Legband, Berlin, 1902

SCHMIDT, Erich: *Melissus, Paul Schede*. In: *Allgemeine Deutsche Biographie* Bd. 21. 293–297. o.

SCHMIDT, Horst-Michael: *Sinnlichkeit und Verstand. Zur philosophischen und poetologischen Begründung von Erfahrung und Urteil in der deutschen Aufklärung. Leibniz, Wolff, Gottsched, Bodmer und Breitingen, Baumgarten*. München, 1982

SCHOTT, Heinrich August: *Philosophische und religiöse Begründung der Rhetorik und Homiletik*. Leipzig, 1815

SCHUMANN, Sabine: *Das „lesende Frauenzimmer“: Frauenzeitschriften im 18. Jahrhundert*. In: *Die Frau von der Reformation zur Romantik. Die Situation der Frau vor dem Hintergrund der Literatur- und Sozialgeschichte*. Hg. von Barbara Becker-Cantarino, Bonn, 1980, 138–169. o.

SCHWARZ, Friedrich Heinrich Christian: *Erziehungslehre*. Lipsce, 1802–1813

SCHWEIZER, Hans Rudolf: *Ästhetik als Philosophie der sinnlichen Erkenntnis. Eine Interpretation der „Aesthetica“ G.G. Baumgartens mit teilweiser Wiedergabe des lateinischen Textes und deutscher Übersetzung*. Basel und Stuttgart, 1973

SCHWERING, Markus: *Der Staat als Organismus*. In: *Romantik-Handbuch*. Hg. Schanze, Helmut, Tübingen, 1994, 521–523. o.

SEIDLER, Andrea: *„Stolz bin ich auf den Einfall, ein Ungarisches Magazin herauszugeben...“ Die Korrespondenzen des Karl Gottlieb Windisch*. Habilitationsschrift, Wien, 2003

SELLE, Götz von: *Die Georg-August-Universität zu Göttingen. 1737–1937*. Göttingen, 1937

SENNOWITS, Matthias: *Grundlinien zu einem vollständigeren Werke über bessere Erziehung und Versorgung der niedern Volks-Classe und des weiblichen Geschlechts in Ungern. Nebst einem neuen Fonde ansehnlicher Einkünfte jährlich hindurch zu erlangen*. Eperjes, 1801

SHERIDAN, Thomas: *A Course of Lectures on Elocution: together with two dissertations on language and some other tracts relative to those subjects*. London, 1762

SIMON Florent: *A szépségről*. Tudományos Gyűjtemény, 1826/ I. 3–33. o.

SIMON-KUHLENDahl, Caludia: *Das Frauenbild der Frühromantik. Übereinstimmung, Differenzen und Widersprüche in den Schriften von Friedrich Schlegel, Friedrich Daniel, Ernst Schleiermacher, Novalis und Ludwig Tieck*. Dissertation, Kiel, 1991

SKOLKA András: *A Békés vármegyei Mezőberény történeti-topográfiai leírása*. Ford., bev., vál. Soós István, Békéscsaba, 1988

SNELDERS, H. A. M.: *The Influence of the Dualistic System of Jakob Joseph Winterl (1732–1809) on the German Romantic Era*. Isis, 1970, 231–240. o.

SOLMS, Friedhelm: „*Disciplina aethetica*”: zur Frühgeschichte der ästhetischen Theorie bei Baumgarten und Herder. Stuttgart, 1990

SOLT Andor: *Dramaturgiai irodalmunk kezdetei (1772–1826)*. Budapest, 1970

SONNENFELS, Josef von: *Versuch über die Grundsätze des Styls*. Wien, 1781

SPIELENBERG Pál: *Szabad elmélkedések a földeknek ki-mérése szerint felállítandó adózás systemájának tökéletlenségéről*. Kassa, 1790

STAUBER, Reinhard: *Vaterland – Provinz – Nation. Gesamtstaat, Länder und nationale Gruppen in der österreichischen Monarchie 1750–1800*. In: *Nationalismus vor dem Nationalismus?* Hg. von Eckhart Hellmuth und Reinhard Stauber, Hamburg, 1998, 55–72. o.

STEINBART, Johann Christian: *Anweisung zum Seidenbau, wie solcher auf das leichteste und vortheilhafteste zu treiben sei: Aus den richtigsten und zuverlässigsten theils fremden, theils eigenen vieljährigen Erfahrungen des Züllichausischen Waysenhauses mitgetheilet*. Züllichau, 1765

STRÄTER, Udo: *Aufklärung und Pietismus*. In: *Universitäten und Aufklärung*. Hg. von Notker Hammerstein, Göttingen, 1995, 49–62. o.

STRETSKO, Johann Georg: *De recta ratione Linguam Latinam in Gymnasiis tradendi*. Bécs, 1794

SULZER, Johann George: *Allgemeine Theorie der Schönen Künste in einzeln, nach alphabetischer Ordnung der Kunstwörter aufeinander folgenden, Artikeln abgehandelt*. I–V. Neue vermehrte zweyte Auflage, Leipzig, Weidmannschen Buchhandlung, 1793

S. VARGA Pál: *A nemzeti költészet csarnokai. A nemzeti irodalom fogalmi rendszerei a 19. századi magyar irodalomtörténeti gondolkodásban*. Budapest, 2005

S. VARGA Pál: „...az ember véges állat...”: *a kultúranropológia irányváltása a felvilágosodás után – Herder és Kölcsey*. Fehérgyarmat, 1998

S. VARGA Pál: *Magyar-e a magyarországi filozófia? Megjegyzések Mészáros András A filozófia Magyarországon című könyvéről*. Vigilia, 2001/4. 314–317. o.

S. VARGA Pál: *Rohonyi Zoltán: „Úgy állj meg itt, pusztán”. Közélet XIX. századi irodalmunkhoz: Esszék és tanulmányok*. Budapest, Balassi Kiadó, 1996. Irodalomtörténeti Közlemények, 1999, 221–231. o.

SZABÓ Margit: *H. G. v. Bretschneider budai tartózkodása 1782–1784-ig. Fejezet a magyar felvilágosodás történetéből*. Budapest, 1942

SZABÓ Máté: *A birodalomtól a nemzetállamig. A német nemzetfelfogásokról (1767–1815)*. Világosság, 1983/8–9. 497. o.

SZAJBÉLY Mihály: *„Idzadnak a’ magyar tollak” Irodalomszemlelet a magyar irodalmi felvilágosodás korában, a 18. század közepétől Csokonai haláláig*. Budapest, 2001

SZAJBÉLY Mihály: *Délsziget északi fényben. Herder, az új mitológia és Vörösmarty*. Tiszatáj, 2000/12. 66–79. o.

SZAJBÉLY Mihály: *Mire figyelt a Figyelő? Nyílt, negatív és lappangó kánon a kiegyezés utáni évek magyar irodalmában*. In: *A magyar irodalmi kánon a XIX. században*. Szerk. Takáts József, Budapest, 2000, 184–185. o.

SZALAI Anna: *Pályakezdő évek Pest-Budán. Horvát István és íróbarátai 1800–1815.* Budapest, 1990

SZÁNTAI Lajos: *Atlas Hungaricus. Magyarország nyomtatott térképei, 1528–1850.* Budapest, 1996

SZAUDER József: *Az esztétikai tanszék betöltésére kiírt pályázat és kritikái irányzataink 1791-ben.* Irodalomtörténeti Közlemények, 1971/1–2. 78–106. o.

SZAUDER József: *Schedius és Szentjóbi Szabó 1791-ben készült, ismeretlen esztétikai tanulmányai.* Irodalomtörténeti Közlemények, 1971/1–2. 216. o.

Széchenyi István levelei 1830–60. Szerk. Majláth Béla, Budapest, 1891

Széchenyi István minden munkái. CD-ROM, Arcanum, Budapest, 2001

SZÉCHY Éva: *Harminc év után...* <http://www.oki.hu/cikk.php?kod=1997-03-he-Szechy-Harminc.html>

SZÉCSÉNYI Endre: *Társiaság és tekintély. Esztétikai politika a 18. századi Angliában.* Budapest, 2002

SZÉKÁCS József: *Nekrológ.* Protestáns Egyházi és Iskolai Lap, 1847. 11. 21. 47. sz. 1286–1287. o.

SZELÉNYI Ödön: *A magyar evangélikus nevelés története a reformációtól napjainkig, különös tekintettel a középiskolákra.* Pozsony, 1917

SZÉLES Klára: *Henszlmann Imre művészetelméleti és kritikus gyakorlatára.* Budapest, 1992

SZENTPÉTERI Imre: *A bölcsészettudományi kar története 1635–1935.* Budapest, 1935

SZERBÁK Elek: *A séta és a kirándulás kezdetei Pesten és Budán.* Budapest, 1973/3. 34–36. o.

SZERDAHELY György Alajos: *Aesthetica, sive doctrina boni gustus ex philosophia pulcri deducta in scientias et artes amoeniores.* I–II, Buda, 1778, fordítása-átdolgozása: *Aesthetika avagy a jó ízlésnek a szépség filozófiájából fejtegetett tudománya. Főtiiszt. Szerdahelyi György úrnak nyomdoki után írá.* Buda és Pest, 1794

SZERDAHELY György Alajos: *Ars poetica generalis ad aetheticam seu Doctrinam boni gustus conformata.* Buda, 1783

SZERDAHELY György Alajos: *Poesis Dramatica ad Aestheticam seu Doctrinam boni gustus conformata*. Buda, 1784

SZERDAHELY György Alajos: *Poesis narrativa ad aestheticam seu Doctrinam boni gustus conformata*. Buda, 1784

SZERDAHELY György Alajos: *Historia Uraniae Musae, quam inter Deos, Deasque planetarias recens detexit Herschellius, carmine exposita a Georgio Aloysio Szerdahely*. Viennae, Typis Joan. Thom. nob. de Trattner, 1787, hozzákötve: *Aesthetica sive Doctrina Boni Gustus ex Philosophia Pulcri deducta in Scientias et Artes amantiores Autore Georgio Szerdahely*. IIm Budae, Typis Regis Universitatis, 1778-hoz

SZERDAHELY György Alajos: *Imago Aethetices seu Doctrina Boni Gustus breviter delineata et Consideratione exposita a Georgio Szerdahely*. Budae, Typis Catharinae Landerer, Viduae, 1780

SZERDAHELY György Alajos: *Musa Nupcialis Conjugibus Porphyrogenitis Josepho Archi-Duci Austriae Regni Hungariae Palatino et Alexandrae Magnae Principi Russiae Budam venientibus devota IX. Cal. Febr. Anni 1800*. Buda, 1800

SZERDAHELY György Alajos: *Silva Parnassii Pannonii*. Bécs, 1788

SZILÁGYI Ferenc: „Az Ész világa mellett...” Budapest, 1998

SZILÁGYI Márton: *Kármán József és Pajor Gáspár Urániája*. Debrecen, 1998

SZILÁGYI Márton: *Megjegyzések Mészáros András A filozófia Magyarországon című könyvének 18–19. századi fejezeteihez*. Vigilia, 2001/3. 232–235. o.

SZILÁGYI Márton: *Újabb adalékok Schedius Lajos informátori tevékenységéről*. In: *Szövegkönyv. Tanulmányok Kerényi Ferenc hatvanadik születésnapjára*. Budapest, 2005, 225–246. o.

Szimbólumtár. Jelképek, motívumok, témák az egyetemes és a magyar kultúrából. Szerk. Pál József, Újvári Edit, Budapest, 1997

SZMRECSÁNYI Miklós: *Visszapillantás az Orsz. Képzőművészeti Társulat 50 éves múltjára*. Művészet, 1911, 97–158. o.

SZÖGI Ferenc: *Rumy Károly György, a magyar irodalom ismertetője*. Budapest, 1934

SZVOBODA DOMÁNSZKY Gabriella: *A Pesti Műegylet története*. Budapesti Negyed, 2001/2–3. <http://www.bparchiv.hu/magyar/kiadvany/bpn/32%5F33/szvoboda.html>

TAKÁTS József: *Politikai beszédmódok a magyar 19. század elején*. Irodalomtörténeti Közlemények, 1998/5–6. 668–686. o.

TARNAI Andor: *Tanulmányok a magyarországi historia litteraria történetéről*. Szerk. Kecskeméti Gábor, Budapest, 2004

TARNÓI László: *Deutschsprachige Ungarnbilder um 1800*. In: *Das Ungarnbild in Deutschland und das Deutschlandbild in Ungarn*. München, 1996, 31–45. o.

TAUBERT, Otto: *De vita et scriptis Pauli Schedii Melissi. Dissertatio historica*. Bonn, [1859]

TAVASI Lajos: *Schedius halála*. Nevelési Emléklapok. Szerk. Tavasi Lajos, V. füzet, Pest, 1847, 150. o.

TAVASI Lajos: *Schedius-nap a budai hegyeken. Május 22-kén 1847-ben*. Nevelési Emléklapok. Szerk. Tavasi Lajos V. füzet, Pest, 1847, 147–150. o.

TAXNER-TÓTH Ernő: *Rend, kételyek, nyugtalanság. A Csongor és Tünde kérdései*. Budapest, 1993

TAXNER-TÓTH Ernő: *Schedius Lajos hatása a Csongor és Tünde filozófiájára*. Irodalomtörténet, 1975, 889–516. o.

TENORTH, Heinz-Elmar: *Geschichte der Erziehung. Einführung in die Grundzüge ihrer neuzeitlichen Entwicklung*. Weinheim, München, 2000

Tentamen Publicum Ex Aethetica Primo Semestri Explicata In Praelectionibus Ludovici Schedius Phil. Doctoris, Aetheticus Et Artium Eleg. Professoris P. o. In Regia Scient. Univers. Hung. Quod Anno MDCCCII. Mense Martio Subiverunt Sequentes Philosophine Tertium In Annum Auditores. Pest, 1801.

Tentamen publicum ex aethetica sive theoria et bono gustu scientiarum, et artium pulcherrimarum quod ex praelectionibus Clarissimi D. Georgii Szerdahelyi AA.AA. & Philosophiae Doct. Aetheticus, & Eloquentiae Profanae Profess. Publ. Ordin. Reg. subibit nobilis, ac perdoctus Dominus Emericus Fekete amaenioris litteraturae repetens In annum alterum Mense Augusto 15. Anni MDCCCLXXVI. Typis Tirnaviensibus anno ut supra.

TERRAY Barnabás: *Adatok a népoktatás egységes elveinek kialakulásáról*. In: *Neveléstörténeti tanulmányok*. Szerk. Kőte Sándor, Budapest, 1970, 67–98. o.

TERTINA Mihály: *Einige Beyträge zur Literaturgeschichte Ungerns*. Zeitschrift von und für Ungern, 1804, IV. Bd, 4. Ht, 246–250. o.

TERTINA Mihály: *Einige Beyträge zur Literaturgeschichte Ungerns. Fortsetzung*. Uo., IV. Bd 5. Ht, 297–302. o.

The Philocalia: the Complete Text. I–IV. Comp. by St. Nikodemos of the Holy Mountain (Nikodemos Hagioreites) and St. Makarios of Corinth (Macarius Sanctus). Transl. from Greek and ed. by G.E.H. Palmer, Philip Sherrard, Kallistos Ware, London, 1979–1995

Theater-Taschenbuch auf 1816. Pest, 1816

Theses ex aethetica, quas primo semestri tradidit Ludovicus Schedius et quas anno 1801. publice defendendas suscepit. Pestini, 1801

Toldy Ferenc irodalmi arcképei s újabb beszédei. Kiadta Tárkányi, Pest, 1856

Toldy Ferenc Irodalmi beszédei. I. Gyász- és emlékbeszédek 1833–1855. Kiadta Ráth Mór, Pest, 1872

Toldy Ferenc Irodalmi beszédei. Kiadta Bajza József, Pozsony, 1847

TOLDY Ferenc: *A magyar költészet története az ősidőktől Kisfaludy Sándorig*. Pest, 1867

TOLDY Ferenc: *A magyar nemzeti irodalom története a legrégebb időktől a jelenkorig rövid előadásban*. Pest, 1864–65

TOLDY Ferenc: *Életrajzi todalék a m.t.t. elhunyt tagjairól*. Schedius Lajos. A Magyar Tudós Társaság Évkönyvei. VIII. kötet, 1845–1847, Buda, 1860; I. osztály, A Magyar Tudós Társaság történetei. 100–101. o.

TOLDY Ferenc: *Gyászbeszéd Schedius Lajos fölött*. Academiai Értesítő, 1848/2. 54–59. o., Társalkodó, 1848/11. 84–86. o.

TOLDY Ferenc: *Kisfaludy Károly élete*. Buda, 1832

TOLDY Ferenc: *Kisfaludy Társaság (Toldy Ferenc megemlékezése)*. Magyar Szépirodalmi Szemle, 1847. 12. 14. 24. sz. 381. o.

TOPITSCH, Rainer: *Die Hermeneutik der Hypochondrie. Lichtenbergs Theorie und Praxis der Beobachtung*. In: *Interpretation, Beobachtung, Kommunikation. Avancierte Literatur und Kunst un Rahmen von Konstruktivismus, Dekonstruktivismus und Systemtheorie*. Hg. von Oliver Jahraus, Bernd Scheffer, Nina Ort, Tübingen, 1999, 171–198. o.

TÓTH Árpád: *A társadalmi szerveződés rendi és polgári normái. A Pesti Jótékony Nőegylet fennállásának első korszaka (1817–1848)*. Fons 1998/4. 411–479. o.

TÓTH Árpád: *Önszervező polgárok: a pesti egyesületek társadalomtörténete a reformkorban*. Budapest, 2005

TÓTH Sándor [Attila]: *A latin humanitas poétikája. I. Institutiones generales artis poeticae. A költői mesterség általános törvényszerűségei*. Szeged, 1998

TÓTH Sándor [Attila]: *A latin nyelvű humanitas poétikai stúdiumának elméleti könyvei a magyar irodalmi felvilágosodás korszakában. Grigely József latin nyelvű poétikai kompendiuma és mintái*. Szeged, 1994

TÓTH Tamás: *Nagy Iván iratai*. Balassagyarmat, 2003 (Nagy Iván Könyvek 13.)

TÓTH Vilmos: *Ökumenikus tendenciák a 19–20. századi magyarországi városi temetkezésben*. <http://www.uni-miskolc.hu/~egyhtort/cikkek/TOTHVIL.HTML>

TRAEGER Ernő: *Az első magyarországi gyorstrácsi tankönyv soproni vonatkozásai*. Soproni Szemle, 1958/2. 137–143. o. és 1958/3. 217–221. o.

TÜTKEN, Johannes: *Die Anfänge der Pädagogik im 18. Jahrhundert*. In: *Pädagogik an der Georg-August-Universität Göttingen. Eine Vorlesungreihe*. Hg. von Dietrich Hoffmann, Göttingen, 1987, 13–49. o.

V. WINDISCH Éva: *Miller Jakab Ferdinánd múzeumi igazgató utolsó évei és az Országos Széchényi Könyvtár*. OSZK Évkönyvei, 1958, 349–368. o.

VALJAVEC, Fritz: *Briefe Deutscher Gelehrter und Schriftsteller an Ludwig Schedius*. In: *Jahrbuch des Graf Klebelsberg Kuno Institut für ungarische Geschichtsforschung in Wien*. Budapest, 1933, 258–302. o.

VALJAVEC, Fritz: *Karl Gottlieb von Windisch. Das Lebensbild eines südostdeutschen Bürgers der Aufklärungszeit (1725–1793)*. München, 1936

VAN DER LAAN, James M.: *Nicolai's Concept of the Review Journal*. In: *The Eighteenth Century German Book Review*. Ed. by Herbert Rowland, Kar J. Fink, Heidelberg, 1995, 95–112. o.

VARGHA Domokosné: *Carl Friedrich Gauss magyar csillagászbarátai*. Magyar Tudomány, 1998/9. 1108–1121. o.

VARGHA Domokosné: *Pasquich János*. Természet Világa, 1997/10. 471–474. o.

VARGHA Domokosné: *William Herschel magyar barátai*. Magyar Tudomány, 1994/1. 108–114. o.

VARGHA Domokosné: *Zách János Ferenc szerepe Lipszky Magyarország-térképének megszületésében*. In: *Lipszky emlékülés és kiállítás, előadások* (1998. XII. 14.) <http://lazarus.elte.hu/hun/tantort/1998/vargha.html>

VARGHA Domokosné: *Zách János Ferenc*. Pilisscaba, 2003

VATTAMÁNY Gyula: *A test és a bacilusok. A korporális metaforika társadalmi kontextusának száz éve*. Alföld, 2004/3. 89–100. o.

VÉRTESEY Miklós: *Schedius Lajos*. Könyvtáros, 1966, 580–582. o.

VICKEMANN, Gabriele: *Verschiebungen zwischen Leib und Seele. Populärmedizinische Sprechen über Verführung im 18. Jahrhundert*. In: *Die Grenzen des Menschen. Anthropologie und Ästhetik um 1800*. Hg. Maximilian Bergengruen, Roland Borgards, Johannes Friedrich Lehmann, Würzburg, 2001, 51–64. o.

VIERHAUS, Rudolf: „*Theoriam cum praxi zu vereinigen...*” *Idee, Gestalt und Wirkung wissenschaftlicher Sozietäten im 18. Jahrhundert*. In: *Gelehrte Gesellschaften im mitteldeutschen Raum (1650–1820)*. I. Teil. Hg. von Detlef Döring, Kurt Nowak, Abhandlungen der Sächsischen Akademie der Wissenschaften zu Leipzig. Philologisch-historische Klasse, 2000, Bd 76. Ht 2. 7–18. o.

VINKOVICS Márta: *Kant mint a klasszikus geográfia előfutára*. Magyar Filozófiai Szemle, 1996/1–2–3. 81–93. o.

VISCHER, Friedrich Theodor: *Aesthetik oder Wissenschaft des Schönen. Zum Gebrauche für Vorlesungen von Friedrich Theodor*

Vischer, ordentl. Professor der Aesthetik und deutschen Literatur an der Universität zu Tübingen. *Erster Theil: Metaphysik des Schönen*. Reutligen und Leipzig, Mäcken, 1846

VITEK Tamás: *Politikusportré a századvégről: Szilágyi Dezső (1840–1901)*. Szakdolgozat, ELTE BTK történelem szak, 1997

VIZER István: *Észrevételek egy hazai tudományos munkáról, néhány más észrevétellel együtt*. Tudományos Gyűjtemény, 1833/IV. 101–106. o.

VON BUSSE, Gisela: *Die Lehre vom Staat als Organismus. Kritische Untersuchungen zur Staatsphilosophie Adam Müllers*. Berlin, 1928

VÖLGYESI Orsolya: *Politikai-közéleti gondolkodás Békés megyében a reformkor elején. A rendszeres bizottsági munkálatok megyei vitái 1830–32*. Gyula, 2002

WACHE, Karl: *Ignaz Franz Castelli*. In: uő: *Jahrmarkt der Wiener Literature*. Bécs, 1966, 13–16. o.

WACKENRODER, Wilhelm Heinrich: *Ehregedächtnis unseres ehrwürdigen Ahnherrn Albrecht Dürers (1797) és Schilderung, wie die alten deutschen Künstler gelebt haben: wobei zu Exempeln angeführt werden Albrecht Dürer nebst seinem Vater, Albrecht Dürer dem Alten (1799)* In: *Kunsttheorie und Kunstgeschichte des 19. Jahrhunderts in Deutschland. I. Kunsttheorie und Malerei Kunstwissenschaft*. Hg. von Werner Busch und Wolfgang Beyrodt, Stuttgart, 1982, 40–46, 47–52. o.

WACKENRODER, Wilhelm Heinrich: *Wundern der Tonkunst*. In: uő: *Sämtliche Werke und Briefe. Historisch-Kritische Ausgabe*. I. Hg. von Silvio Vietta und Richard Littlejohns, Heidelberg, 1991, 205. o.

WAGNER, Hans: *Die politische und kulturelle Bedeutung der Freimaurer im 18. Jahrhundert*. In: *Beförderer der Aufklärung in Mittel- und Osteuropa. Freimaurer, Gesellschaften, Clubs*. Hg. von Eva H. Balázs, Ludwig Hammermayer, Hans Wagner, Jerzy Wojtowitz, Reimar, 1987, 69–86. o.

WALDAPFEL József: *Croce Szerdahelyről*. Esztétikai Szemle, 1936, 98–101. o.

WALDAPFEL József: *Ötven év Buda és Pest irodalmi életéből 1770–1830*. Budapest, 1935

WEBER-REICH, Traudel: „Eine würdige Berufstätigkeit für das weibliche Geschlecht“ *Der Frauenverein zu Göttingen seit 1840. Die Kleinkinderbewahranstalt.* In: *Göttingen. Geschichte einer Universitätsstadt. Band 2. 1648–1866.* Hg. von Ernst Böhme, Rudolf Vierhaus, Göttingen, 2002, 626–627. o.

WELSH, Caroline: *Die Physiologie der Einbildungskraft um 1800. Zum Verhältnis zwischen Physiologie und Autonomieästhetik bei Tieck und Novalis.* In: *Die Grenzen des Menschen. Anthropologie und Ästhetik um 1800.* Hg. von Maximilian Bergengruen, Roland Borgards, Johannes Friedrich Lehmann, Würzburg, 2001, 113–134. o.

WENZEL, Christian Helmut: *Subjektive Allgemeingültigkeit des Geschmacksurteils bei Kant.* Berlin, New York, 2000

WERTHEIMER Ede: *Az 1807-ik évi magyar országgyűlés. Századok,* 1896, 293–309, 394–412. o.

WERTHES, Friedrich August Clemens: *Rede bey dem Antritt des öffentlichen Lehramts der schönen Wissenschaften auf der Universität von Pest gehalten von Friederich August Clemens Werthes.* Pest und Ofen, Weingand und Küpf, 1784

WESSELÉNYI Miklós: *Balítelekről.* Reprintje: *A Társadalomtudományok Magyar Klasszikusai sorozat, Közgazdasági és Jogi Kk., Budapest, 1986*

WIEDEMANN, Conrad: *Zwischen Nationalgeist und Kosmopolitismus. Über die Schwierigkeiten der deutschen Klassiker, ein Nationalhelden zu finden.* In: *Patriotismus.* Hg. von Günter Birtsch, Hamburg, 1991, 75–101. o.

WIELAND, Christoph Martin: *Übersetzung des Horaz von Christoph Martin Wieland.* Hrsg. von Fuhrmann, M., Frankfurt, 1986

WIEWEG, Klaus: „Az ön érdekes hazája.” *Hegel levele Schedius Lajoshoz.* Gond, 1996/2. 109–113. o.

WIEWEG, Klaus: *Kis elbeszélések és „gondolkodó megemlékezés” – Hegel kapcsolatai Magyarországgal.* Magyar Filozófiai Szemle, 1994/3–4. 563–574. o.

WISTOFF, Andreas: *Die Deutsche Romantik in der öffentlichen Literaturkritik. Die Rezensionen zur Romantik in der „Allgemeinen*

Literatur-Zeitung” und der „*Jenaischen Allgemeinen Literatur-Zeitung*” 1795–1812. Bonn und Berlin, 1992

Women in Astronomy. Homepage ed. by Andrew Fraknoi and Ruth Freity http://www.astrosociety.org/education/resources/womenast_bibprint.html

ZOMBÖRYNÉ BAZSÓ Rozália: *A pesti evangélikus oktatás krónikája. 1788–1823–1998*. Budapest, 2000

ZUBER Marianne: *A hazai német folyóiratok története 1810-ig*. Budapest, 1915

ZSCHOKKE, Heinrich: *Ideen zur psychologischen Aesthetik*. Berlin und Frankfurt, 1793

Idézett folyóiratok, periodikumok

Allgemeine deutsche Bibliothek. Kiel : Bohn, 1765–1794

Allgemeines Verzeichniss der Inländischen Bücher. Pest, 1799–1802

Archiv für Geographie, Staats- und Kriegskunst. Wien : Härter, 1810–1822

Aurora. Pest, 1822–1931

Chronik der oesterreichischen Literatur. Wien : Strauß, 1817–1820

Der teutsche Merkur. Weimar, 1773–1789

Die Klapperschlange. Göttingen, 1789–1789

Dramaturgische Monatschrift über die Provinzialschaubühne in Ofen. Buda, 1791 (előfizetési felhívás)

Ephemerides Budenses. Buda, Pest 1790–1793

Göttingische Gelehrten Anzeigen. Göttingen : Vandenhoeck & Ruprecht, 1739–1839

Göttingisches Magazin der Wissenschaften und Litteratur. Göttingen : Dieterich, 1780–1785

Hazai 's Külföldi Tudósítások. Pest, 1806/1808–1840

Hetilap. Pest, 1846–1847

- Historisch-literarisch-bibliographisches Magazin*. Chemnitz : Hofmann, 1788–1794
- Jenaische Allgemeine Literatur-Zeitung*. Jena, Leipzig 1785–1841
- Literarischer Anzeiger für Ungern*. Pest, 1798–1799
- Magyar Szépirodalmi Szemle*. Pest, 1847
- Pesther Tageblatt (zeitschriftliches Organ für Wissen, Kunst und Leben)*. Pest, 1836–1845
- Pesti Hírlap*. Pest, 1841–1849
- Pomona für Deutschlands Töchter von Sophie la Roche*. Speier : Enderes, 1783–1784
- Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*. Pest, 1842–1848, 1857–1860
- Társalkodó*. Pest, 1832–1848
- Tudományos Gyűjtemény*. Pest, 1817–1841
- Urania für Kopf und Herz*. Leipzig : Voß, 1794–1796
- Uránia*. Pest/Vác 1794–1795
- Vaterländische Blätter*. Wien : Strauß, 1808–1814
- Zeitschrift von und für Ungern zur Beförderung der vaterländischen Geschichte, Erdkunde und Literatur*. Pest, 1802–1804

A CSOKONAI KÖNYVTÁR-SOROZATBAN EDDIG MEGJELENT:

1. *Debreczeni Attila:*
CSOKONAI, AZ ÚJRAKEZDÉSEK KÖLTŐJE (1993, 1997, 1998)
(A felvilágosult szemléletmód fordulata az életműben)
2. *S. Varga Pál:*
A GONDVISELÉSIHTTŐL A VITALIZMUSIG (1994)
(A magyar líra világképének alakulása a XIX. század második felében)
3. *Tamás Attila:*
ÉRTÉKTEREMTŐK NYOMÁBAN (1994)
(Művek, irányzatok, elméleti kérdések)
4. *Dobos István:*
ALAKTAN ÉS ÉRTELMEZÉSTÖRTÉNET (1995)
(Novellatípusok a századforduló magyar irodalmában)
5. *Imre Mihály:*
„MAGYARORSZÁG PANASZA” (1995)
(A *Querela Hungariae* toposz a XVI–XVII. század irodalmában)
6. *Márkus Béla:*
ÁTDOLGOZÁSOK KORA (1996)
(Sarkadi Imre és a szemantizmus)
7. *Bitskey István:*
ESZMÉK, MŰVEK, HAGYOMÁNYOK (1996)
(Tanulmányok a magyar reneszánsz és barokk irodalomról)
8. FOLYTONOSSÁG VAGY FORDULAT? (1996)
(A felvilágosodás kutatásának időszzerű kérdései)
Szerk.: *Debreczeni Attila*
9. *Imre László:*
MŰFAJOK LÉTFORMÁJA XIX. SZÁZADI EPIKÁNKBAN (1996)
10. *Lőkös István:*
ZRÍNYI EPOSZÁNAK HORVÁT EPIKAI ELŐZMÉNYEI (1997)
11. *Bán Imre:*
KÖLTŐK, ESZMÉK, KORSZAKOK (1997)
12. *Horváth János:*
TANULMÁNYOK I–II. (1997)
13. *Tamás Attila:*
KÖLTŐI VILÁGKÉPEK FEJLŐDÉSE ARANYJÁNOSTÓL JÓZSEF ATTILÁIG (1998)
14. *Derék Pál:*
„LATABAGOMÁR / Ó TALATTA / LATABAGOMÁR ÉS FINFI” (1998)
15. *Mezei Márta:*
A KIADÓ MANDÁTUMA (1998)
16. *Szilágyi Márton:*
KÁRMÁN JÓZSEF ÉS PAJOR GÁSPÁR URÁNIÁJA (1998)
17. NÉMETHI LÁSZLÓ IRODALOMSZEMLÉLETE (1999)
Szerk.: *Görömbei András*

18. *Gámgó Gábor:*
EÖTVÖS JÓZSEF AZ EMIGRÁCIÓBAN (1999)
19. *Bene Sándor:*
THEATRUM POLITICUM (1999)
(Nyilvánosság, közvélemény és irodalom a kora újkorban)
20. NEMZETISÉGI MAGYAR IRODALMAK AZ EZREDEVÉGEN (2000)
Szerk.: *Görömböi András*
21. *Hász-Fehér Katalin:*
ELKÜLÖNÜLŐ ÉS KÖZÖSSÉGI IRODALMI PROGRAMOK
A 19. SZÁZAD ELSŐ FELEBEN (2000)
22. *Oláh Szabolcs:*
HITÉLMÉNY ÉS TANKÖZLÉS (2000)
(Bornemisza Péter gyülekezeti énekhasználat)
23. *Nagy Gábor:*
„...LEGYEK VERSEDBEN ASSZONÁNC” (2001)
(Baka István költészete)
24. *Gábor Csilla:*
KÁLDI GYÖRGY PRÉDIKÁCIÓI (2001)
(Források, teológia, retorika)
25. *Madas Edit:*
KÖZÉPKORI PRÉDIKÁCIÓIRODALMUNK TÖRTÉNETÉBŐL. (2002)
(A kezdetektől a XIV. század elejéig)
26. *Ködöböcz Gábor:*
HAGYOMÁNY ÉS ÚJÍTÁS KÁNYÁDI SÁNDOR
KÖLTÉSZETÉBEN (2002)
(A poétikai módosulások *Természete a daloktól a „szövegekig”*)
27. *Barta János:*
ARANY JÁNOS ÉS KORTÁRSAI I-II. (2003)
28. *Onder Csaba:*
A KLASSZIKA VIRÁGAI (2003)
29. *Tamás Attila:*
HATÁRIHELYZETBEN (2003)
30. *Vallasek Júlia:*
ELVÁLFOZOTT VILÁG (2004)
31. RELIGIÓ, RETORIKA, NEMZETTUDAT
RÉGI IRODALMUNKBAN (2004)
Szerk.: *Bitskey István-Oláh Szabolcs*
32. *Lőkös István:*
NEMZETTUDAT ÉS REGÉNY (2004)
33. *Taxner-Tóth Ernő:*
(KÖZ)VÉLEMÉNYFORMÁLÁS EÖTVÖS REGÉNYEIBEN (2005)
34. A PRÓZAIRO NÉMETH LÁSZLÓ (2005)
Szerk.: *Görömböi András*

35. **NEMZET – IDENTITÁS – IRODALOM (2005)**
(A nemzetfogalom változatai és a közösségi identifikáció kérdései a régi és a klasszikus magyar irodalomban)
Szerk.: *Bényei Péter és Gönczy Monika*
36. **„ET IN ARCADIA EGO” (2005)**
(A klasszikus magyar irodalmi örökség feltárása és értelmezése)
Szerk.: *Debreczeni Attila és Gönczy Monika*
37. *Bitskey István:*
MARS ÉS PALLAS KÖZÖTT (2006)
(A klasszikus magyar irodalmi örökség feltárása és értelmezése)

ELŐKÉSZÜLETBEN:

39. *Bényei Péter:*
A TÖRTÉNELEM ÉS A TRAGIKUM VONZÁSÁBAN (2007)
(A történelmi regény műfaji változatai és a tragikum kérdései
Kemény Zsigmond írásművészetében)
40. *Tóth Zsombor:*
A KORONATANÚ; BETHLEN MIKLÓS (2007)
(Az „életcse leírása magától” és a XVII. századi puritanizmus)
41. *Görömbei András:*
SÜTŐ ANDRÁS (2007)

A kötet célja, hogy beemelje Schedius Lajos különböző kanonizációs folyamatok útvesztőiben feledésre ítélt életművét az irodalomtörténeti, illetve egyéb tudománytörténeti közelítések kurrens párbeszédébe. Mindenekelőtt megpróbálja feltárni és nyomon követni eme útvesztőket, majd kísérletet tesz arra, hogy az esztétikától a térképészetig terjeszkedő, igen szerteágazó szaktudományi irányú életművet egységes szempontrendszer és paradigma szemszögéből értelmezze. Bemutatja, hogy Schedius tudományos pályája milyen gyakorlatias, eszközszerű elemek alkalmazásával épült fel: az olvasó betekintést nyerhet e pálya szociológiai és vagyoni háttérébe, megismerheti annak pedagógiai vonatkozásait, Schedius folyóiratszerzői és szerkesztői programjait, színház- és társaságszervező tevékenységét. A kötet második fele azt mutatja be, hogy e gyakorlati tudányszervezői törekvések mögött milyen tudomány szemlélet tételezhető. Azaz: hogyan írható le az a göttingeni paradigmából kiinduló, számos szaktudomány módszertanát integráló elméleti-módszertani folyamat, mely végül az esztétika szaktudományának horizontját univerzális embertudománnyá képes tágítani. Ezáltal remélhetőleg egyszersmind a Schedius-szövegeket hozzáférhetővé tévő *Doctrina pulcri – Schedius Lajos János széptani írásai* című szövegkiadás egyik lehetséges összefüggés-, valamint értelmezési rendszere is kibontakozik.

3000.- Ft